मराठ्यांची बखर

सन् हजार

एकमारें मुसलमानलोक

हिंदुस्थानांत संचार करूं लागल्यापासून

सन् अठराशें अठरांत मराठ्यांचें

राज्य इंग्रेजानीं

घेतलें तोंपर्यंत ही बखर.

मुंबईमध्यें सरकारी छापखान्यांत

छापिली सन् इसवी अठराशें

एकुणतीस

बखर लिहिण्याचें कारण.



कोणी ह्मणेल कीं ही बखर कोणी कशी निर्माण केली, व करण्याचें कारण काय; तर त्याणें असें समजावें कीं बाजिराव असतां, अल्पिष्टन साहेबाचा हाताखालीं, कारभार चालविणारा, कप्तान ग्रांट साहेब पुण्यास होता. तो पुढें बाजिराव गेल्यावर सातान्यास नेमिला. तो तेथें असतां, त्याचा मनांत आलें कीं महाराष्ट्र लोक इतक्यायोग्यतेस कसे चढले, तें समजावयास त्या लोकांचें प्राचीन वृत्त ध्यानास आणिलें पाहिजे. तेणेंकरून विलायतेंतील लोकांसहि विदित होईल, ह्मणोन त्याणें बहुत जागचे पुरातन लेख जमा केले. त्यांत कित्येक कोणी [illegible] संतोषें करून दिले, व कित्येक त्याणें द्रव्य खर्चून घेतले; याशिवाय सरकारचीं दप्तरें, पुणें आदिकरून जितके जागीं होतीं, त्या सर्वजागींचे पुरातन लेख आणिले. याशिवाय जाजा देवस्थानीं पूर्वींची देवास अग्रहार करून दिलेलीं पत्रें; तीं, व कोणी मोठे सरदार लोक यांस जहागिरीचा सनदा करून दिलेल्या त्या, व मुसलमानानी लिहिलेल्या बखरा, व पूर्वीं साहेब लोकानीं लिहिलेलें हिंदूंचें वृत्त; यांतील सर्व गोष्टीचा बहुत विचार करून, व त्या त्या समयविशेषाचाहि शोध करून, त्या सर्व विस्तारांतील सारांश निवडून, आपले बरोबर घेऊन विलायतेस गेला. आणि तेथें इंग्रेजी भाषेंत त्याची बखर लिहून छापिली; तिचीं तीन बुकें झालीं. यांतील गोष्टी महाराष्ट्र मुलखीं लोकांस फार हितावह आहेत ह्मा समजून सरकार कंपेनी इंग्रेज बहादुर यांचे आज्ञेवरून, कप्तान केपिन साहेब यांणीं बाबा साने यांचे साहाय्यानें, ती इंग्रेजी भाषेची बखर, मराठी भाषेंत लिहून, सन अठराशें एकुणतिसांत मुंबेमध्यें छापिली.

देशमर्यादांची गोष्ट.

देशमर्यादा करणारे जे हिंदू, त्याणीं नर्मदा व महानदी या दोहोंचा दक्षिणदेशाचे विभाग मुख्य पांच केले. त्यांचीं नावें. एक द्रविडदेश; दुसरा कर्नाटकदेश; तिसरा आंध्रदेश; त्यासच तेलिंगण ह्मणतात. चवथा गोंडवणदेश; पांचवा महाराष्ट्रदेश.

द्रविडदेशाची मर्यादा. रामेश्वरापासून मद्रासेचे उत्तरे पर्यंत. कर्नाटकदेशाची मर्यादा; पूर्वेकडे विंध्याद्रीचें टोक, पश्चिमेस सह्याद्रीचें टोंक, या दोहोंमध्यें जितका उंच प्रदेश; तो कर्नाटकदेश. त्याचा उत्तर दिशेचे मर्

सर्वभागानुक्रमणिकापत्र.

सन हजारापासून चौदाशें अठ्याहत्तर पर्यंत. भाग पहिला

१

मुसलमान लोकांनीं दक्षिण घेतल्याचा प्रकार. ते लोक नर्मदा उतरून देवगडपर्यंत संचार करिते जाले. तें शहर मुसलमान लोकांनीं आपली राजधानी करून, त्याचें नांव दवलताबाद ठेविलें. त्या लोकांमध्यें कांहीं कलह उत्पन्न होऊन मुसलमानाचे राज्याचा दोन फळ्या जाल्या. ब्राह्मणीवंश बादशाहाचे राज्याची गोष्ट. तें राज्य असतां, मराठी लोकांचें काय काय वर्तमान जालें तें प्रकरण. दुर्गादेवीनामें मोठा दुष्काळ पडला तें. त्यामुळें मुलुख ओस पडला, आणि किल्ले भलत्याचे हस्तगत जाले. त्याचा बंदोबस्ताकरितां, बादशाहाचें सैन्य निघालें. दादूनरस्रु काळे यांणीं सरकारचे वसुलाचा बंदोबस्त केला. आणखी दोन वेळा राज्याचे बंदोबस्तास, बादशाहानें लश्कर योजिलें. मुसलमानांनीं कोंकणपट्टी जिंकिली. ब्राह्मणी बादशाहाचे वंशाची समाप्ति कोणे प्रकारें जाली तें.

चौदाशें अठ्याहत्तरांपासून सोळाशें सदतीसपर्यंत भाग दुसरा.

ब्राह्मणी वंशाचें राज्य बुडाल्यावर, पांच राज्यें उत्पन्न जालीं. त्यांतून कांहीं दिवसांनीं दोन बुडालीं, आणि तीन राहिलीं; त्यांत एक अहमदनगर, दुसरें विजापूर, तिसरें गोवळकोंडें. यातिहीं राज्याचे चतुःसीमेचा प्रकार. मुसलमान लोकांचे राज्यांत, मराठे लोक कोणरीतीनें वागत होते, तें. व मुसलमान लोक मराठ्यांची योग्यता कशी ठेवीत होते तें. अहमदनगरचे बादशाहानें आपले वजिरीचें काम ब्राह्मणास सांगीतलें, त्याचवेळेस विजापुरचे बादशाहानें ब्राह्मणाचें माहात्म्य वाढविलें. फिरंगी लोक जहाजावर बसून आले. आणि कोंकणांत शिरून, गांवें घेतलें. आणखी मोठा उपद्र-

व करून कोंकणाचा वसूल घेतला. नालिकोटाजवळचे लढाईचा प्रकार. विजयानगरचें राज्य बुडालें तें प्रकरण. विजापुरचा बादशाह व अहमदनगरचा बादशाह हे दोघे मिळोन फिरंगी लोकांशीं लढले. परंतु जय न पावले. महाराष्ट्र देश वश्य करून, विजापुरकर, व अहमदनगरकर, यांचे हस्तगत जाला. अहमदनगर, व विजापूर, व गोंवळकोंड, हीं तीन राज्यें कोणकोणत्या प्रकारें चालत होतीं तें. या राज्यांत राहाणारे जे मराठे लोक, त्यांस आपआपला धर्म निरनिराळा म्हणून, परस्परें युद्ध करावें लागलें. विजापूर, व अहमदनगर, या दोहों राज्यांत जितकीं मराठी खुळें होतीं त्यांचे, वृत्त. उत्तरेकडून मोंगल लोकांचें सैन्य दक्षिणेचें राज्य घ्यावयास आलें. दिल्लीचा आकबर बादशाह दक्षिण जिंकावयास आला, त्या वेळेस काय काय वर्तमान जालें तें, व तो मरण पावला ते समयीं काय जालें तें. मल्लीकंबराची वर्तणूक, व लखजी जाधवाचें वृत्त. शाहाजी भोंसल्याचें वर्तमान. दिल्लीचा बादशाह जहानगीर, याचे मरणाचा प्रकार, व त्याचा पुत्र, शहाजहान याचें स्थापन. मोंगल लोकानीं विजापुरकराचे लष्कराचा पराभव केला तो. विजापुरकर, व अहमदनगरकर, यांचा तह ठरला. मोर्तिजानिजाम, अहमदनगरचा बादशाह, त्यास फत्तेखानानें मारिलें. मोंगललोकानीं शाहाजी भोंसल्यास द्यावयाकरितां जे मुलुख कबूल केले होते, ते फत्तेखानानें मोंगलाशीं स्नेह करून आपणास घेतले. यास्तव शाहाजी भोंसले विजापुरकरास मिळाले. मोंगललोक, व फत्तेखान, यांचा सलूख जाला असतां, फत्तेखानानें मोडिला; म्हणून त्यांचा व यांचा युद्धप्रसंग पुनः आला. शाहाजी भोंसल्यानें अहमदनगरचें राज्य चालविलें. दिल्लीचा बादशाह शहाजहान कोणे प्रकारें राज्य करित होता तें. विजापुरकर यांशीं शाहाजहानानें युद्ध केलें, आणि त्यांचा व यांचा सल्ला जाला. मोंगललोकानीं शाहाजी भोंसल्यास जिंकल्यावर, तो विजापुरकराचे चाकरीस राहिला; त्या पुढें बहिरीवंश बुडाला.

सोळाशें सतनिसांपासून सोळाशें अठ्ठेचाळीसपर्यंत भागतिसरा.

३

शहाजी विजापूरकरांचे चाकरीस राहिल्यावर, कसा वागत होता, मग त्याणें दुसरी बायको केली. त्याचा पहिल्या बायकोचे दोघे पुत्र, एक संभाजी. एक शिवाजी. दुसरीचा एक व्यंकोजी. तो शहाजी करनाटकांत गेला ते समयीं त्याणें, आपली बायको जिजाबाई व पुत्र शिवाजी यास आपले जहागीर ठिकाणं पुणें, येथें पाठविलीं. आणि त्यांचा बंदोबस्त दादोजी कोंडदेव यांस सांगीतला. विजापूर सरकार, व गोवळकोंड सरकार, यांचीं लक्षें कोणे प्रकारचीं होतीं तें. मोंगल दक्षिणेचा वसुलाचा बंदोबस्त करिता जाला तें, आणि त्याणें फसली तारीख कधीं स्थापिली ते वर्तमान. दादोजी कोंडदेव याणें वसुलाचा बंदोबस्त कसा केला तो. मावळे लोक यांची हकीकत. शिवाजीचे रक्षक याणीं त्याचे बाळपणीं, त्याला कोणते प्रकारें वागविलें ते. त्या शिवाजीचे पक्षपाती, पहिले तिघे कोण होते तें प्रकरण. त्याणें तोरणा किल्ला घेतला; तो आपणाकडेसच राहावा म्हणून बादशाहास काय काय समजाविलें तें. राजगड किल्ला बांधिला शिवाजीनें तें वृत्त. दादोजी कोंडदेवाचा मृत्यु. चाकण किल्ला व कोंडाणें किल्ला, याचे लोक शिवाजीनें आपणास अनुकूळ केले. सुपेपरगणा व पुरंदर किल्ला, शिवाजीनें घेतल्याचा प्रकार.

सोळाशें अठ्ठेचाळिसांपासून सोळाशें सत्तावन्नपर्यंत भागचवथा

४

शिवाजीनें घेतलेल्या मुलखाचे समोवतें, कोण कोणते अधिकारी व जहागीरदार होते तो प्रकार. वाडीचा सावंत, आणि जंजिऱ्याचा शिद्दी, याचें प्रकरण. शिवाजीनें छापा घालून बादशाहाचा खजिना लुटला. त्या शिवाजीनें कित्येक किल्ले युक्तीनें घेतले. कालियाणी परगणा घेतला तो विस्तार. विजापुरचे बादशाहानें शहाजीला कैद करून, विजापुरी आणविला, त्याची सुटका कोणे प्रकारें जाली ते. तो शहाजी करनाटकांत

न गेला आणि आपला पुत्र संभाजी यास, कोणी किल्लेदाराचे पारिपत्यास योजिला; तो मृत्यु पावला. शिवाजीनें जावळीचा राजा घातानें मारविला, आणि त्याचा मुलुख घेतला. शिवाजीनें पहिला पेशवा, शामराज नामें ब्राह्मण केला. सन सोळाशें छत्तिसांपासून मोंगलांची वर्तणूक कसकशी जाली तें. गोवळकोंडेकरांचा कारभारी मिरजुमला याचें वृत्त. शहाजहान दिल्लीचा बादशाह दुखण्यां पडला. तो जीवंत असतां, त्याचे पुत्र चौघे, ते राज्याची इछा करूं लागले. त्या चौघांजणांत एक औरंगजेब नामें होता, त्याचे स्वभावाचें वर्णन. त्याणें बळेंच आपणास बाप असतां राज्याभिषेक करून घेतला, तें प्रकरण.

सोळाशें सत्तावन्नापासून सोळाशें बासष्टपर्यंत भागपांच

५.

शिवाजीनें औरंगजेबाशीं नम्रभावें करून बोलत असून, मोंगलांशीं कृत्रिम केलें. शिवाजीनें आपल्या लश्करांत स्वार वादवून, पठाण मुसलमान लोक चाकरीस ठेविले. विजापुरचे मानकरी लोकांत वैमनस्यें पडलीं, त्यांपासून काय जालें तें. शिवाजीचा शामराज पेशवा राजपुरचे शिद्दीपासून, पराभव पावला. त्यावर शिवाजीचा राग होऊन, त्याणें मोरोत्रिमळ पिंगळा नामें, दुसरा पेशवा केला. वाडीचे सावंत, पहिल्यानें शिवाजीस मिळाले, मग लवकरच विजापुरकराकडचे जाले. विजापुरकरांकडून शिवाजीचे पारिपत्यास मोठें सैन्य आलें. त्या सैन्याचा मुख्य सरदार, आफसुलखान, तो शिवाजीनें कशा युक्तीनें मारिला तें प्रकरण. शिवाजीनें विजापुरच्या रुस्तमजमान सरदार, याचा पराभव करून विजापुरचे दरवाजापर्यंत, मुलुख लुटला; व त्वरेनें कोंकणांत जाऊन, राजपुरी व दाभोळ लुटलीं. त्या शिवाजीचे पारिपत्यास दुसरें पुनः सैन्य नेमून, त्याचा मुख्य सरदार शिद्दी जोहार केला, त्याणें पन्हाळ्यावर, शिवाजी असतां त्या किल्ल्यास वेढा घातला. असें असतां, तो शिवाजी वांचला कसा, व त्याचा कारकून हरणस मावळचा देशपांड्या बा-

जी

जीपरभू याणें काय पराक्रम केला तें. विजापुरचा बादशाह अली आदिलशाह. याणें शिवाजीनें घेतलेला मुलुख आपण सैन्यसुद्धां येऊन सोडविला तें. पुनः शिवाजीनें कित्येक किल्ले घेतले तें. व त्याचे बापास जाणें धरून विजापुरीं नेला तो बाजी घोरपडा. त्यास सांपडला. त्याला मारून त्याचें गांव मुधोळ तें जाळिलें. सावंताचा वाडीप्रांत शिवाजीनें घेतला तो प्रकार. विजापुरकराशीं तह केला तें वर्तमान. शाहाजी शिवाजीचे भेटीस आला तें प्रकरण. रायगड किल्ल्याची गोष्ट. शिवाजीचें लश्कर किती होतें तें व त्याचे मुलखाची हद्द किती होती तें.

सोळाशें बासष्टांपासून सोळाशें सदसष्टांपर्यंत. भाग सहावा.

६

शिवाजीनें मोंगलांचा मुलुख घेण्याचा उद्योग केला म्हणून औरंगजेब बादशाह याणें षाइस्तेखान नामें सरदार याची योजना दिल्लीहून केली. त्या षाइस्तेखानानें पुण्यास येऊन. चाकण किल्ला घेतला; त्यापुढें शिवाजीनें काय पराक्रम केला तें प्रकरण. दिल्लीहून बादशाहानें षाइस्तेखानाला माघारा बोलावून. सुलतान माजूम नामें दुसरा दक्षिणेस धाडिला.

शिवाजीनें सुरत लुटली. शहाजीचा मृत्यु. शिवाजीनें आपल्ये नावास राजा असें पद जोडून आपल्येच नावें शिक्के चालविले. जे लोक मकेस तीर्थयात्रेस जाणार. ते शिवाजीचीं लढाऊ गलबतें जाऊन लुटलें. तो शिवाजी अहमदनगर लुटून माल्वणापाशीं गलबतावर चढून समुद्रांतून जाऊन गोव्याचे दक्षिणेस बारशिलोर नामें. शहर होतें तें लुटिता जाला. शिवाजीस जिंकावयास. राजा जयशिंग. व दिलीरखान हे दोघे त्याला नकळतां त्याचे मुलखीं जाऊन पोहचले. त्याणीं कांहीं स्थानें घेतलीं म्हणून शिवाजीला भय मात्र जालें. पुरंदरकिल्ल्यास घेरा घातला तें वर्तमान. शिवाजी युद्ध सोडून राजा जयशिंग व दिलीरखान यांचा आज्ञानुवर्ती जाला. आणि त्यावेळेस त्याणें कांहीं ठराव करून घेतला. त्यावरून, विजापुरकरांचा व त्या सरदारांचा युद्धप्रसं-

गघडला. त्यापुढें शिवाजी बादशाहाचे भेटीस दिल्लीस गे
ला, तेव्हां औरंगजेबानें त्याला बंदीत ठेविला असतां, त्याणें
आपला जीव कोणे प्रकारें वांचविला. विजापुरकरांशीं, ज
यशिंग लढला, त्याचा विशेष प्रकार. त्या जयशिंगानें वि
जापुरास घेरा घातला असतां, त्याहीं तो मागें हटविला; तो
जयशिंग माघारा दिल्लीस जात असतां वाटेनें मृत्यु पावला

सोळाशें सदसष्टांपासून सोळाशें एकुणहत्तरपर्यंत भाग

७

सुलतानमाजूम, आणि जशवंतशिंग, यांचा स्वभावाचा प्र
कार. त्याचे योगेंकरून, शिवाजीस बादशाहाकडून कां
हीं उपकार घडला. विजापुरकरांशीं आणि मोंगल लोकां
शीं सल्ला जाला. विजापुरकर व गोंवळकोंडकर, यांणीं व
र्षास शिवाजीला खंडणी द्यावी असा नेम ठरला. गोवें आ
णि जंजिरा घ्यावयास शिवाजी गेला, परंतु जय न पावला.
शिवाजी आपल्ये मुलखीं वसुलाचा व लष्कराचा बंदोबस्त
करीत असतां लोक नानाप्रकारचा अटकळी करीत होतेनें.
त्याणें नवे कायदे चालविले, तो प्रकार. त्याचे अमल
राज्यकारभार चालविणारे, कोण कोण कसकसे होते तें प्र
करण.

सोळाशें सत्तरांपासून सोळाशें सत्याहात्तरपर्यंत भाग

८

पूर्वी लोकांस असें वाटत होतें कीं, आतां दक्षिणदेशीं बहु
त दिवसपर्यंत, उपद्रव होणार नाहीं, परंतु त्यास अंतर प
डलें तो प्रकार. तानाजी मालुसरा याणें सिंहगड घेतला;
आणि त्याच वेळेस तो तेथेंच मृत्यु पावला. आणि कित्ये
क किल्ले शिवाजीचे हस्तगत जाले. जंजिरा शिवाजीनें घे
तलाच असता, परंतु तिघा शिद्दीमुळें त्याचे हातीं लागला
नाहीं. ते शिद्दी, आपला मुलुख मोंगलांस देऊन, त्यांचे चा
करीस राहिले. शिवाजी सुरत लुटून माघारा गेला; त्या वे
ळेस त्याला धरावयाकरितां, मोंगल जे गेले ते त्याणें जिंकिले.

शिवाजी

शिवाजीनें खानदेश लुटला, आणि वसुलाची चयथाई प्रतिवर्षी घेत जावी, असें ठरलें, व औंडा पाटा व साल्हेर. हे किल्ले घेतले. मोंगल लोक शिवाजीस जिंकावयास आळस किंनिमित्त करीत होते तें. मोंगलांचा राज्यांतून दक्षिणदेशाचा कांहीं नवा बंदोबस्त जाला तो. मराठे लोक व मोंगल लोक यांचे युद्धांत मराठे जय पावोन मोठे विख्यात जाले. तें प्रकरण. शिवाजीचें आणि इंग्रेजांचें कांहीं बोलणें जालें तें. शिवाजीनें गोंवळकोंड्यामध्यें स्वारी केली असतां, त्याचे पाठिमागें जंजिन्याहून. आणि सुर्तेहून, लढाऊ गलबतें येऊन समुद्रतीरचे त्याचे गांव लुटले. विजापुरच्या बादशाह, अल्ली आदिलशाह याचा मृत्यु. शिवाजीनें हुबळी शहर लुटलें; आणि विजापुरचे सरकाराशीं युद्ध केलें. शिवाजी आणि प्रतापराव. यांमध्यें कांहीं वैमनस्य पडलें. शिवाजीनें कांहीं क्रोधें करून निरोप पाठविला म्हणून, तो प्रतापराव विजापुरचे लश्कराशीं युद्ध करून मृत्यु पावला. त्या युद्धांत मराठे सरदार कोण कोण होते. त्यांणीं आपलें लश्कर वांचवून विजापुरकरांचा लश्कराचा पराभव केला. आणि शिवाजीनें त्याचा संमान केला. शिवाजीला राज्याभिषेक जाला. त्याणें इंग्रेज लोकांशीं तह केला. व कित्येक नवे किल्ले बांधिले; त्या शिवाजीचे शरीरीं साता यामध्यें समाधान नाहीं असें जालें.

सोळाशें सत्याहत्तरापासून सोळाशें ऐंशींपर्यंत भाग नववा

१

शिवाजी कर्नाटक प्रांत घ्यावयास गेला तो प्रकार. तो शिवाजी तिकडे जातांना, वाटेनें देवस्थान पाहून तपस्या करावयास गेला. त्याणें करनाटकीं जाउन युद्ध कोणे प्रकारें केलें तें.

आणि त्याचा सावत्र भाऊ व्यंकाजी, याशीं बोलणें झालें तो प्रकार. मोंगल आणि विजापुरकर मिळून गोंवळकोंडेकर यांचें राज्य बुडवायास सैन्य पाठविलें. परंतु तें कार्य शेवटास गेलें नाहीं. अबदुलकरीमाचा मृत्यु. आणि त्याचे जागीं मसाउदखानाची स्थापना. व्यंकाजी शिवाजीचा लश्करावर छापा घालून, आपणच पराभव पावला, तो प्रकार. जना-

र्दन

र्दनपंत व हंबीरराव व मोरोपंत याणीं युद्धें कशीं केलीं. सुलतानमाजूम यास दक्षिणेच्या अधिकार, मातक्यान दिला, तें वर्तमान. मोंगलांचें लष्कर विजापुर घ्यावयास आलें म्हणून, मसाउदखानानें शिवाजीपाशीं कुमक मागीतली. तो शिवाजी मोंगलांचे मुलखीं जाऊन उपद्रव करिता जाला. आणि तेथून लूट घेऊन माघारा येत असतां, वाटेंत मोंगलांच्या लष्करापासून मोठें संकट पावला. नंतर महत् त्व शौर्य करून, आणि जासुदांचे चातुर्यें करून, तो व त्याचें सैन्य वांचलें. संभाजीची वर्तणूक. मोंगलांनीं विजापुरचा घेरा उठविला; नंतर शिवाजीनें विजापुरकरांस कुमक केली होती तीपासून कायलाभ पावला. तेणेंकरून व्यंकाजी निरुत्साह जाल्या, यास्तव त्यास शिवाजीनें हितोपदेशार्थ, पत्र लिहिलें, त्या शिवाजीचा मृत्यु व त्याचे स्वभावाचें वर्णन. तो मेल्यानंतर तक्ताधिपती कोण कोण जाले तें वर्तमान.

सोळाशें एंशीपासून सोळाशें एकुणनव्वदपर्यंत भाग ८

१०

संभाजी राज्य येत असतां, त्याणें काय काय निर्दयपणा केला; त्याणें त्यादेशीपासून शिद्दीला हांकून घावयाचा उद्योग केला, परंतु व्यर्थ गेला. औरंगजेबाचा पुत्र सुलतान महम्मद आकबर, तो आपल्ये संरक्षणार्थ संभाजीजवळ राहिला. त्या संभाजीच्या सावत्र भाऊ राजाराम यास अधिपती करून, संभाजीला काढावा असें त्याचे जवळचा लोकांहीं योजिलें, त्यावरून संभाजीनें कित्येक जिवें मारिले. मोंगलांचें लश्कर कोंकणांत गेलें; तें संभाजीनें मागें हटविलें. त्याणें शिद्दीचा अंजिन्यास घेरा घातला, आणि उठून गेला. मग पोर्टुगीस लोकांशीं युद्ध करूं लागला. त्याचा वजीर कलुषा याची गोष्ट. पूर्वीं शिवाजीचे वेळेस जो लष्कराचा बंदोबस्त होता, तसा संभाजीचे राज्यांत चालिला नाहीं; त्याचा परिणाम कसा जाला तें प्रकरण. औरंगजेब दक्षिणेस आला, त्या वेळेस देशाचा प्रकार काय होता तो. औरंगजेब दक्षिणेस आला, त्या वेळचें त्याचे संपत्तीचें स्वरूपकथन केलें तें प्रकरण.

मोंगलांचे लष्करानें काय आचरण केलें तें. औरंगजेबानें गोंवळकोंड करांशीं सख्या केला. विजापूर मोंगलानीं घेतलें तो प्रकार. त्यावर तें राज्य बुडून शहर ओस पडलें. पहिला जालेला सला मोडून गोंवळकोंडें औरंगजेबानें घेतलें त्यावरून तें राज्य बुडालें. हंबीरराव मराठा सेनापती शिरजीरवानास जिंकून आपण मरण पावला तो प्रकार. करनाटकांत काय काय वर्तमान जालें तें, संभाजी केवळ अयोग्य असें समजून. सुलतान महंमद आकबर निघोन गेला. नंतर दक्षिण देशाची दुर्दशा जाली, तें प्रकरण. इंग्रेज लोकांनीं समुद्रांत उपद्रव केला तो प्रकार. संभाजी आपल्या वजिरासुद्धां औरंगजेबाचे कैदेंत सांपडला; त्या दोघांचें मरण.

सोळाशें एकूणनव्वदांपासून सत्राशें सात पर्यंत. भाग अकरावा

११

मराठ्यांनीं रायगडीं मसलत करून संभाजीचा पुत्र शिवाजी तो प्रौढ होई तोंपर्यंत, राजाचा सावत्र भाऊ राजाराम, तो धणी केला. मोंगलानीं रायगड घेतला, तेथें संभाजीची स्त्री येसुबाई, व पुत्र शिवाजी उभयतां सांपडलीं तीं, त्याणीं औरंगजेबाकडे नेलीं. राजाराम जिंजीस गेला तेथें त्याणें शिवाजी प्रमाणें अष्टप्रधानादि करून, आपलें माहात्म्य वाढविलें. मोंगलानीं जिंजीस घेरा घातला तें काम कांहीं निमित्तानें राहिलें. मराठे मोंगलांचा मुलखीं, घांस दाणा घेऊं लागले. तन्निमित्त औरंगजेब ब्रह्मपुरीं जाऊन राहिला. इंग्रेजलोक व पोर्तुगीस लोक यांचें कांहीं वर्तमान. संताजी व धनाजी उभयतां कर्नाटकांत जाऊन मोंगलांशीं युद्ध करून जय पावले; मोंगलांचा सरदारास जिंजी घेणें आवश्यक पडलें ह्मणून, त्याणें राजारामास काढून लाविला, आणि जिंजी घेतली. मराठ्यानी सातान्याची राजधानी केली. राजारामाचा अष्टप्रधानांत कांहीं बदली जाली. कान्होजी आंगरे, व शिधोजी गुजर, यांची गोष्ट. संताजी घोरपडा कोणे प्रकारें मरण पावला तें प्रकरण.

राजाराम मोठें लष्कर जमा करून, खांदेशांत व वराडांत खंडणी घेऊं लागला. औरंगजेबानें करनाटकांतून जुलफिकार

कारखान बोलावून आणून, राजारामाचे पाठीस लाविला. औरंगजेब फौजेसुद्धा सातार्यास आला, त्याणें युद्ध करून किल्ला घेतला. राजाराम याचा मृत्यु. त्याची स्त्री ताराबाई तिणें राज्य चालविलें. मराठयांचें प्राबल्य व मोंगलांची बलहीनता. मराठे लोक कोण कोण त्या कारणार्थ, एकचित्तेंकरून वागत गेले तें प्रकरण. औरंगजेब विजापुरीं येऊन मग त्याणें, वांकिणकेरा गांवांस घेरा घातला ती गोष्ट. मोंगलानीं घेतलेले किल्ले मराठयांहीं लढून माघारे घेतले. औरंगजेब अहंमदनगरीं येऊन मृत्यु पावला.

सत्राशें सातांपासून सत्राशें वीसपर्यंत. भाग०

१२

शाहूला शाहू असें नांव कोणे प्रकारें प्राप्त जालें तें प्रकरण. तो शाहू दिल्लींतून सुटून, आपल्या राज्यावर आला; ते समयीं ताराबाईनें तो खोटा म्हटला म्हणून युद्ध जालें. अक्कलकोटच्या राजाची मूळ पीठिका. बाळाजी विश्वनाथ याच्या उद्भव. मोंगल लोक व शाहू यांची वर्तणूक. धनाजी जाधव याच्या मृत्यु. ताराबाईनें पन्हाळा किल्ला घेतला, आणि कोल्हापुराची राजधानी करून, तेथें राहिली. ताराबाईचा पुत्र शिवाजी याचा मृत्यु.

संभाजी राजा होऊन ताराबाई बंदीस पडली. चंद्रसेन जाधव आणि बाळाजी विश्वनाथ, यांचा वाद होऊन, जीं जीं वर्तमानें जालीं तें. निजामउलमुलुख याची गोष्ट. मोंगल व मराठे यांचें युद्ध. निजामउलमुलुखानें कोल्हापुरकरांचा पक्ष धरिला; आणि शिधोजी घोरपडयानें संभाजीचा पक्ष स्वीकारिला. मराठे लोक यांमध्ये फार अव्यवस्था जाली. कान्होजी आंग्र्यानें बहिरोपंत पेशव्याचा पराभव केला. नंतर बाळाजी विश्वनाथानें कान्होजीशीं तह केला, तेणेंकरून मराठयांस हित होईल असें जाणून, शाहूनें बाळाजीला पेशवाई दिली. मग तो पुरंदरचें आधिपत्य पावला. नंतर मराठयांची कांहीं व्यवस्था दिसूं लागली, ती तपशील. शाहूचे स्वभावाचें निरूपण. फेरुकशेर बादशाहानें मराठे लोक आपणास अनुकूळ व्हावयाचा उद्योग केला तो पर्याय. त्याणें

णें सैयदहुसेन अल्लीखानाशीं कृत्रिम केलें तो विस्तार. शाहू व सैयदहुसेन यांशीं तह होऊन, सैयद दिल्लीस गेला. आणि फेरुकशेरास, पदच्युत करून दुसरा बादशाह स्थापिला. बाळाजी विश्वनाथ, चौथ, व सरदेशमुखी, व स्वराज्य, यांचा सनदा घेऊन साताऱ्यास आला. नंतर मराठे लोक स्वराज्यांतील वसूल जमा करूं लागले तो प्रकार. कान्होजी आंग्याची गोष्ट.

सनसत्राशें विसांपासून, सत्राशेंसवीसपर्यंत भागतेरावा

१३

निजामउलमुलुखानें सैयदाचे आज्ञेंत वागणें सोडून, मनांत, दक्षिण घ्यावयाचा निश्चय केला. त्यानंतर तो सैयदाच्या सरदाराशीं युद्ध करून जय पावला. सैयदहुसेन अल्लीखान, आपल्या बादशाहासहित, निजामउलमुलुखाचा पारिपत्यास दिल्लीहून निघाला. तो वाटेनें शत्रूच्या मारेकऱ्यानीं मारिला. दुसरा सैयद आबदुलखान, तो निजामउलमुलुखाशीं युद्ध करित असतां पराभव पावोन त्याचे कैदेंत सांपडला. त्यावरून दिल्लीमध्यें लोकानीं बादशाहाचे प्रसन्नतेसाठीं मोठा उत्साह केला. परशुराम त्रिंबक, व बाळाजी विश्वनाथ, व खंडेराव दाभाडे, यांचा मरणामुळें, मराठी दरबारांत काय काय वर्तलें तें. बडोदेकर गाइकवाड यांचा मूळपुरुष दमाजी गाइकवाड याचे मरणाचा प्रकार.

निजामउलमुलुख यास बादशाहानें वश करून आपली वजिरी दिली. त्यानंतर तेथील दरबारी लोकानीं त्याचा नाशाचा उद्योग केला. गुजराथेचा अधिकारी हैदर कुलीखान, त्याचा नाशाविषयीं, निजामउलमुलुखास बादशाहानें गुप्तपणें आज्ञा केली. तो निजामउलमुलुखाचे हातून पराभव पावला. मग बादशाहानें निजामउलमुलुखास वकील मुतलख नामें मोठी पदवी दिली. बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र बाजिराव याचें वागणें. होळकर, व शिंदे, यांची उत्पत्ती. उदाजी पंवाराची वर्तणूक. बाजीराव, बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र याणें काय काय मसलत केली;

ली; तीचा प्रतिपंथी श्रीपतराव झाला तें प्रकरण. शकरखेराजवळचे लढाईचा प्रकार. सुरतेचा अधिकारी, रुस्तुमअल्ली, तो पिलाजी गाइकवाडाचे घातास प्रवर्तला. अमदाबादच्या अधिकारी आमेदरवान, तो कांनाजी व पिलाजी यांस चौथ देता जाला. तो ऐवज जमा कर्ते समयीं, त्या उभयतांचा कलह होऊन; कांताजीचा विभाग माथी नदीचे वायव्येस ठरला; व अग्नायीकडचा विभाग पिलाजीचा ठरला. अमदाबादेस, शहाबागेजवळ लढाई झाली तें. गुजराथचे व्यवस्थेच्या प्रकार. बाजिरावानें माळव्या मुलखीं स्वारी घातली.

सन सत्राशें सत्ताविसांपासून, सत्राशें चौतीस पर्यंत

१४

निजामउलमुलुखानें, आपलें बळ वाढवायाकरितां, मराठी सरदार लोकांत कलह उत्पन्न व्हावा; म्हणून काय काय उद्योग, केला तें प्रकरण. त्याणें प्रतिनिधीचा योगें शाहूशीं तह करून; हैदराबादचे चवथाईची सोडचिठ्ठी घेतली. तो तह पेशव्याचे मनास आला नाहीं. निजामउलमुलुखानें, शाहू, आणि संभाजी, या उभयतां बंधूंत वैमनस्य पाडावयाचा यत्न केला; तो पेशव्यानीं व्यर्थ पाडिला. त्यावरून पेशवे, व निजामउलमुलुख, यांचें युद्ध जालें. नंतर तो निजामउलमुलुख याच्या, बाजिराव पेशवे, यांचा शहाणपणापुढें उपाय चालेना; म्हणून तहाचें बोलणें करूं लागला.

बाजिराव गुजराथची चौथ, व सरदेशमुखीची, सनद पावला. कोल्हापुरच्या राजा संभाजी, व प्रतिनिधी, हे उभयतां युद्ध करून; संभाजी पराभव पावला. पेशवे बाजिराव, व सेनापती दाभाडे, या दोघांचें युद्ध जालें; त्यांत बाजिरायाचा जय होऊन; दाभाडा मृत्यु पावला. निजामउलमुलुखाची वर्तणूक. गुजराथ मुलखांत पिलाजी गाइकवाड, व जोतपुरच्या राजा, आभीशिंग, यांचा युद्ध प्रसंग घडला. त्यापुढें आभिशिंगानें पिलाजीशीं तह करावयाचे निमित्तें करून, मारेकरी पाठवून त्यास मारिला.

बुंदलखंड मुलखीं, राजा चतुरसाल, यायें पेशव्यास कुमके

स घेऊन मोंगलास बुंदलखंडातून पार केला, यास्तव त्याणें बाजिरावाला कांहीं मुलुख बक्षीस दिला. राजा जयशिंग यास माळव्याचें आधिपत्य प्राप्त झालें, तें त्याणें बाजिरावास दिलें.

सन सत्राशें चवर्तीसांपासून सत्राशें चाळीसपर्यंत भाग पंधरावा

१५

मराठी लोकांची वर्तणूक. रघुजीभोंसल्यास सेनासाहेब सुभा पदवी प्राप्त झाली. याईंचे सावंत, व आंग्र्या, व शिद्दी यांचें वर्तमान, बाजिराव पेशवा माळव्या मुलखांतून, माघारा आला, तें वृत्त. मल्हारजीहोळकर याणें मुलखांत स्वाऱ्या घातल्या तें प्रकरण. दिल्लीच्या बादशाहानें, निजामउलमुलुख आपणास वश व्हावा ह्मणून उद्योग केला तो विस्तार. बाजिरावास खर्चाची अडचण पडली; यास्तव त्याणें बादशाह याशीं तह करून माळव्यामुलखीं कांहीं अधिकार पावला.

त्याशिवाय त्यास दक्षिणेंतही सरदेशपांडेपणा मिळाला.

मोंगल व बाजिराव, या दोहींपक्षीं युद्धाची सिद्धता जाली, तेव्हां निजामउलमुलखानें मोंगलांचा पक्ष स्विकारिला. बाजीरावानें पराक्रमेंकरून दिल्लीच्या दरवाजापर्यंत प्रवेश केला तो प्रकार. आंग्र्याची हकीगत. बाजिरावानें निजामउलमुलखाचा लष्करास भोपाळाजवळ घेरा घालून असा उपद्रव केला कीं, त्यास याशीं तह करावा लागला. पोर्तुगीस लोक, व इंग्रेजलोक यांची वर्तणुक. पेशवे व रघोजीभोंसले यांचें युद्ध झालें तें. दिल्लीमध्यें फारशी मुलखाचा नादरशाहनामा बादशाह आला; त्यामुळें मोंगल लोक संकट पावले तें प्रकरण. मग थोडकेच दिवसांनीं त्याणें दिल्लीचें तक्त मोंगलांस माघारें देऊन, आपण आपले मुलखीं गेला. मराठ्यांनीं वसईकिल्यास घेरा घातला ती कथा. पेशव्यांनीं दक्षिण घेतल्याचे पूर्वीं माळवा व बुंदलखंड या दोहों मुलखीं कायकाय बंदोबस्त केला तो प्रकार. पेशवा हिंदुस्थानांत संचार करूं लागला. मराठ्यांनीं संभाजी आंग्र्यावर कांहीं मसलत केली होती ती, बाजिरायाचा मरणामुळें सिद्धीस न गेली. हिंदुस्थान व दक्षिणदेश आदिकरून सर्व मु

लखांचा राज्याची वर्तमानें. बाजिरायाच्या स्वभावाचें स्वरूप कथन, व त्याचे पुत्र बाळाजीबाजिराव. व रघुनाथराव, व जनार्दनबाबा, व समशेरबहादुर याची गोष्ट.

सनसत्राशेंचाळिसांपासून सत्राशें एकुणवन्नासपर्यंत

१६.

कर्नाटकांत मराठ्यांचा प्रवेश. रघोजीभोसला याणे बाळाजी बाजिराव यास पेशवाई न मिळावी ह्मणून राजाजवळ उद्योग केला तो शेवटास न गेला. चिमणाजी आपा याचा मृत्यु. पेशवा राजापासून महल्लाभाची सनद पावला. भास्करपंत बंगाल्यांत शिरला. दमाजी गाइकवाडानें माळव्यांत स्वाऱ्या घातल्या. अल्लीवेरदीखानानें भास्करपंतास बंगाल्यांतून काढून दिल्यावर, रघुजीभोसला याणें स्वयें स्वारी केली. तेव्हां दिल्लीच्या बादशाहानें पेशव्यास माळव्याचा अधिकार व इतर लाभाची आशा दाखविली यास्तव त्याणें अल्लीवेरदीखानाचा पक्ष स्वीकारून रघुजीला तेथून घालविला. मग पेशवा बादशाहापासून माळव्याची सनद पावोन सातायांस आला. त्यापुढें रघोजीभोसले आणि बाळाजीबाजिराव पेशवे यांची कांहीं समजूत पडली. निजामउलमुलुख याची कांहीं गोष्ट. रघुजीचा भास्करपंत, व मोठेमोठे मानकरी मराठे सरदार पुनः बंगाल्यांत गेले ते अल्लीवेरदीखाचा कपटानें घातें करून मारिले गेले, आफगाणाचा बादशाह आमेदशाह अबदाली याची गोष्ट. दिल्लीचा बादशाहाचा मृत्यु. आणि त्याचा पुत्राचें स्थापन. निजामउलमुलखाचा मृत्यु. नासिरजंग मोठें सैन्य घेउन कर्नाटकास चालिला. राजाराम राजा कसा प्रगट झाला तें प्रकरण. त्यानंतर सातायांस सकुवारबाईची व ताराबाईची काय वर्तणूक झाली ती. बाळाजीनें सकुवारबाईला कोणे प्रकारें सती घालविली तो विस्तार

सन सत्राशें पन्नासांपासून, सन सत्राशें छपन्न पर्यंत   भाग सत्रावा.

१७

पेशव्यानें रघुजी भोंसला व इतर सरदार वश केले. पुणें मराठे लोक यांची राजधानी झाली. पेशवा व सदाशिवराव भाऊ यांमध्यें कांहीं कलह उत्पन्न झाला. रामचंद्रबाबा शेणवी याचा उद्भव. पेशव्यानें गाजीवदिन निजामउलमुलुखाचा वडीलपुत्र, याचा पक्ष अंगीकारिला, आणि फ्रांशीस लोकानीं मुजाफरजंगाचा पक्ष धरून त्यास निजामपदवी दिली. मुजाफरजंगाचा मृत्यु, व सलाबतजंगास निजामपदवीचा लाभ. पेशवा गाजीवदिनाचा कामासाठीं कृष्णेपर्यंत गेला, परंतु ताराबाई व गाईकवाडाचा कृत्रिमामुळें माघारा आला. गजाराम मोठ्या अडचणीनें बंदींत पडला. सलाबतजंग फ्रांशीस लोकांचा आश्रयें करून गांवें लुटित पुण्याकडे गेला. रघुजी भोंसल्यानें कायकाय संपादन केलें तें प्रकरण. मीरहबीब याचा मृत्यु. दिल्लीकडील कांहीं वर्तमान व मराठे त्या कामांत शिरले तो विस्तार. गाजीवदिन, शिंदा व होळकर, यांचा आश्रयें करून दिल्लीहून दक्षिणेस चालिला, तो आपली निजामपदवी पावेल असें सिद्ध झालें असतां आपण मृत्यु पावला. सलाबतजंग निजामपदवी पावल्यावर त्याणें पेशव्यास कायकाय दिलें तो प्रकार. पेशव्यानें कर्नाटकीं स्वारी केली. पेशव्यानें आपला भाऊ रघुनाथराव गुजराथेंत पाठविला तो तें कार्य करून हिंदुस्थानांत गेला. रघुजी भोंसल्याचा मृत्यु व त्याचा चौघां पुत्रांची गोष्ट. पेशवा व ताराबाई यांची समजूत झाली ती कथा. दिल्लीकडचें कांहीं वर्तमान. दिल्लीचा आमेदशाह पादशाह याचे गाजीवदिनाचा पुत्रानें डोळे काढून त्यास कैदेंत ठेविला, आणि आलमगीर म्हणून पूर्वींचा बादशाह त्याचा नातू तख्ताधिपती केला. पेशव्यानें आंग्र्याचा मुलुख घ्यावयाविषयीं इंग्रेजांशीं कांहीं बोलणें करून तें काम झाल्याचें वर्तमान, त्याला साचनूर घ्यावयाकरितां तिकडे जावयाचें अगत्य पडलें. इंग्रेजांचीं लढाऊ जाहाजें आऊन सुवर्णदुर्ग किल्ला

घेतला

घेतला. तो मराठेयांस सोंपविला. मराठे याणीं आंग्र्याचा मुलुख व किल्ले घेऊन विजयदुर्गास घेरा घातला असतां त्या चे कुमकेस इंग्रेजांचीं जहाजें जाऊन मराठेलोक आपल्या लोकांत न घेतां तो किल्ला घेतला. मराठेलोक जाऊन त्या णीं सावनूर किल्ला घेतला. फ्रांसीसलोक यांस दक्षिणेंतू न काढावयासाठीं पेशवा व सलाबतजंग याणीं मसलतके, ली, ती बसीचा युक्तीपुढें सिद्धीस गेली नाहीं. पुण्यामध्यें पेशवे, आणि मुंबइचे इंग्रेज यांची समजूत झाली तो प्रकार

सन सत्राशें छप्पन्नापासून सन सत्राशें साठ पर्यंत भागअठ

१८

रघुनाथराव लश्करसुद्धां हिंदुस्थानांत स्वारीस गेला, व पेश वा कर्नाटकांत जाऊन श्रीरंगपट्टनच्यां खंड घेतला. खंडापा जवळचे लढाईचा प्रकार. म्हैसूरच्या सरदार हैदरअल्ली याचा उत्कर्ष. हैदराबादचे दरबारीं कांहींआभ्यंतरीय कृत्रि म झालें, तें व त्याचा शेवट. इंग्रेजलोकानीं सुरत घेतली तें प्रकरण. पुनः मराठे याणीं कर्नाटकांत संचार केला तो व हैदराबादचें कांहीं विशेष वर्तमान. सदाशिवरावाचा स्व भावाचें निरूपण. त्या सदाशिवरावास मारेकरी घात लाअसतां तो वांचला तें प्रकरण. आमेदनगर मराठ्यां हीं कृत्रिमेंकरून घेतलें. सदाशिवराव सेनेचें मुख्यत्व पावोन रघुनाथराव कारभार करूं लागला, तो प्रकार. दक्षिणेंत मराठे व मोंगल यांशीं युद्ध होऊन मराठ्यांस काय लाभ झाला तो पर्याय.

सन सत्राशें साठांपासून एकसष्टपर्यंत भागएकु

१९

आफगाणाचा बादशाह आमेदशाह अबदाली याणें हिं दुस्थानांत येऊन दिल्ली व मथुराशहर लुटलें. रघुनाथ राव याणें मुलतान व लाहोर पेशव्याचे सत्तेंत आणिलें तें प्रकरण. राणोजीशिंदा याचा पुत्राचें कांहीं वर्तमान.

दिल्लीचा बादशाह अलमगीर यास शाबूदिन वजीर

याणें मारून टाकिला. अबदाली बादशाह याणें मुलतान व लाहोर यांतून मराठयांस घालविले आणि आपण दिल्ली कडे चालिला. त्याणें मराठे सरदार यांचा पराभव केला; त्यावरून सदाशिवराव त्याचा पारिपत्यास दक्षिणेहून निघाला. तो पुढें जात असतां त्यास कित्येक सरदार येऊन मिळाले. त्यायोगें त्याचें सैन्य फार वाढलें. मग त्याणें तिकडे जाऊन दिल्ली हस्तगत केली, आणि नवा बादशाह स्थापेला. पानपत्ताजवळची लढाई. त्यांत मराठयांचा बहुत नाश झाला. आफगाण लोकांचा क्रूरतेचें निरूपण. बाळाजी बाजिराव पेशवा याचा मृत्यु. त्याचा स्वभावाचें कथन.

सनसत्राशें एकसष्टांपासून साससष्टपर्यंत भागविसावा.

२०

माधवराव बल्लाळ पेशवा झाला तें प्रकरण. तारावाईचा मृत्यु. निजामअल्ली मराठी लोकांत वैमनस्यें पडलीं अशी संधी पाहून त्यांस जिंकावयाकरितां निघाला. टोंक्याचा देवस्थानाचा भंग निजामअल्लीनें केला तें प्रकरण. तो निजाम अल्ली पुण्याजवळ येऊन त्याशीं व पेशव्याशीं तह झाला. रघुनाथराव व माधवराव पेशवे यांचा बिघड झाल्यामुळें रघुनाथराव औरंगाबादेस गेला तेथें त्यास मोंगलांची कुमक मिळून तो माघारा पुण्यावर येत असतां माधवराव पेशवा आपल्या सुज्ञपणानें त्याचा स्वाधीन झाला. रघुनाथराव मुख्यत्व पावोन त्याचा अनुचित आचरणेंकरून मोठ्मोठ्या लोकांचीं मनें विटलीं; तेणेंकरून ते कित्येक जाऊन मोंगलांस मिळाले. त्यावर मोंगल ब्राह्मणाचें राज्य बुडवावया सउद्युक्त झाला. मोंगल पुण्यास येऊन तें शहर लुटून तेथचा कित्येकां घरांचा खंड घेऊन कित्येक घरें जाळिलीं. शेवटीं रघुनाथराव चांगला समय पाहून मोंगलांचा लश्कराचा अगदीं पराभव करिता झाला. नंतर औरंगाबादेस पेशवे आणि मोंगल यांचा तह झाला. हैदरअल्लीचा उत्कर्ष. माधवराव फार युक्तीनें त्या हैदराचा पराभव करिता झाला. पेशवा व निजाम अल्ली मिळून जानोजी भोंसला याशीं

युद्ध करून. त्यापासून दिलेला मुलुख कित्येक माघारा घेत-
ला.

सन सत्राशें सासष्टांपासून बाहात्तरपर्यंत   भाग एकविसावा

इंग्लीश सरकार कंपनी बहादुर यानामाचें अर्थसूचन व
त्या इंग्लीश लोकांहीं हिंदुमुलखीं कोणे निमित्तें प्रथम प्र
वेश केला तें प्रकरण.. पुढें त्यांहीं आपल्या रक्षणार्थ राज्य
मंडी घेतली. मग त्यांहीं आणि निजाम अल्लीनीं स्नेह पु
डला ती गोष्ट. माधवराव पेशवा करनाटकीं जाऊन तेथ-
चा खंडणीचें बहुत द्रव्य घेऊन माघारा पुण्यास आला.
रघुनाथरायानें हिंदुस्थानांत स्वारी केली. मल्हारराव हो-
ळकर याचा मृत्यु. रघुनाथराव गोहदच्या राण्याचें स्थान-
घ्यावयास गेला तो तेथें सिद्धी न पावतां माघारा पुण्यास आ
ला, तेथें आपला पुतण्या माधवराव पेशवा याविषयीं त्या-
चा मनांत कांहीं अविश्वास उत्पन्न होऊन तो होळकर व दमा-
जी गाइकवाड व जानोजी भोंसला यांच्या साहाय्यानें युद्ध करू-
न सर्वराज्य आपणास इछिता झाला. मग मोठा युद्धप्र-
संग होऊन रघुनाथराव माधवरायाचे कैदेंत सांपडला तो
प्रकार. माधवराव व निजाम अल्ली एकचित्त होऊन जानो-
जी भोंसल्याचें मुलखीं गेले तो त्यांस शरण आल्यावर पे-
शव्यांस हितावह असा जानोजीशीं तह झाला तो विस्तार.
माधवराव करनाटकांत जाऊन हैदरअल्लीचा बहुत मुलुख
घेतला. मनवगळचा किल्ला घेतेसमयीं घाडगे कुळांचे दो-
न भाग यांचा पुरातन वाद उत्पन्न पुनः झाला ती कथा.
करनाटकांत माधवराव आपलें लष्कर त्रिंबकराव मामाच्या
स्वाधीन करून आपण माघारा पुण्यास आला. त्या त्रिं-
बकराव मामानें हैदरास जिंकून त्याशीं तह केला. पानप-
तचे लढाईनंतर हिंदुस्थानांत कायकाय वर्तमानें झालीं त्यां-
चा विस्तार. विसाजी कृष्ण सैन्यासहित हिंदुस्थानांत गे-
ला. दिल्लीचा पादशाहानें इंग्लीशांचा आश्रय धरिला.
नजीबउद्दवला याणें मराठ्यांशीं तह केला. दिल्लीचा बा
दशाह इंग्लीश लोकांचा आश्रय सोडून मराठी लोकांकडे

गेला

गेलो. रूजाउदवला व रोहिले मिळून मराठे लोक यांस मुलखांतून बाहेर घालवावयास सिद्ध झाले. दिल्लीच्या बादशाहे दक्षणे[illegible]णाच्या अनुमसन्भावास करारोन. त्याणें आपल्या सरदारास्ला सर्व मराठे हाकून घावयास सागीतले. माधवराव पेशवा यांचा मृत्यु, व त्याचें गुण कथन. रामशास्त्री याची गोष्ट.

सनसत्रावीं बाहात्तरापासून सत्त्यावीं पंचेहत्तरापर्यंत भाग बेविसावा.

२२

रघुनाथराव बंदीतून सुटला. परंतु नारायणराव पेशव्याचा कांहीं लंट्यामुळें पुनः बंदींत पडला. नारायणरावाला मारेकरीयाणीं मारिला. मराठ्यांचें सैन्य हिंदुस्थानांतून माघारें फिरलें. रघुजी भोसला यास सेनासाहेब सूभा पदवी प्राप्त झाली. निजामअलीवर रघुनाथराव यांचें युद्ध होऊन निजाम पराभव पावोन त्याणें रघुनाथरायास दिलेला मुलुख याणें त्यास माघारा दिला. रघुनाथराव कर्नाटकांत गेला असतां कारभारी लोकांही, त्यास अहित अशी कांहीं मसलत केली. त्रिंबकरावमामा रघुनाथरावाशीं युद्ध करून पराभव पावला मग रघुनाथरायानें हिंदुस्थानांत जाऊन इंग्लीश व होळकर व शिंदे याशीं आपल्या साहाय्यार्थ कांहीं बोलणें लाविलें. पुण्यांत कारभारी लोकांमध्यें वेमनस्य पडून त्यांच्या दोन फळ्या झाल्या. हैदरअल्लीनें कर्नाटकांतील मुलुख मराठ्यांच्या घेतला. विलायतेंतून कंपनी सरकारचे आज्ञेनें मुंबेहून कोणी वकील साहेब पुण्यांत रहावयास गेला. इंग्लिशांहीं भडोजकिल्ला घेतला. ठाणें नामें साष्टीचा किल्ला इंग्लिशांहीं घेतला. शिंदा व होळकर. यांहीं राघोबाचा पक्ष सोडिला, यास्तव राघोबा बडोद्यास गेला. गाइकवाडाचे कुमकेचें कांहीं वृत्त. राघोबा व इंग्लीश यांचें बोलणें होऊन तह झाला. त्याप्रमाणें त्याचे कुमकेस इंग्लीशांचें लश्कर आलें. ते व रघुनाथराव यांचें लश्कर मिळून कसें कसें वर्तलें तो विस्तार. आरासाजवळचे लढाईचा प्रकार. जहाजांची लढाई. फत्तेशिंग गाइकवाड यांचा इंग्लीश व राघोबा यांशीं तह झाला. रघुनाथराव यांचा

उत्कर्ष. व माधवराव नारायण पेशवा याचा ह्रास लोकांमध्ये दिसू लागला.

सनसत्राशें पंचाहात्तरांपासून एकुण ऐशीं पर्यंत भागतिव

२३

रघुनाथराव मुंबई सरकारापासून आपलें कार्य करून घेत होता, तें कलकत्ता याचे मुख्य साहेब आणि त्यांचे मंत्र दायकमध्यें पडल्यामुळें सिद्धीस गेलें नाहीं. कलकत्याहून कोणी वकील साहेब पुरंदरास आला, त्याचे व पुरंदरचे कारभारी लोक यांचें वागणें व त्या वकीलाशीं त्या कारभारी मंडळानें तह केला तो विस्तार. हैदरअलीनें पेशव्याचा कांहीं मुलुख घेतला. सदाशिवराव भाऊचें सोंग घेणारा सदोबा याचा उत्कर्ष व पराभव आणि मृत्यु. राजाराम राजा याचा मृत्यु व त्याचे जागीं त्रिंबकजी भोंसला याचा पुत्र शाहू महाराज नामें करून स्थापिला. कोल्हापुरकर व मुधोजी भोंसला यांचें कांहीं मागील वर्त्तमान. पुण्यांत कारभारी लोकांमध्यें वैमनस्य पडून दुफळी झाली. मोराबा फडनवीस याची मंडळी मुख्यता पावोन राघोबास आणवून तो मुख्य करावा अशी मसलत ठरली. नाना फडनवीसानें आपला अर्थ साधावयासाठीं सकपट युक्ती केल्या तो प्रकार. त्यावरून राघोबाविषयीं मोरोबाचें मन फिरून त्यास रघुनाथरावाविषयीं इंग्लीश बोलत असतांही त्याणें राघोबाचें अगत्य टाकिलें. नाना फडनवीस व त्याची मंडळी श्रेष्ठता पावोन तो मोरोबा फडनवीस व त्याची मंडळी कैद केली. फ्रेंचांचा वकील पुण्यांत येऊन प्रतिष्ठेनें वागला तो प्रकार. त्या निमित्तें कलकत्याहून सहा पलटणें लष्कर मुंबईस येऊं लागलें. नंतर मुंबई सरकारांत मसलत ठरली कीं, राघोबास वळेंच पुण्यामध्यें स्थापावा. त्यावरून नाना फडनवीस याची तयारी. इकडे मुंबईसरकारचे मंडळींत वैमनस्य पडल्यानें राघोबाचा कार्यास इंग्लिशांचें लश्कर विलंब करून बोरघाटावर जमा झालें. मग तेथून पुढें तळेगांवाजवळ मराठी लश्कराची गांठ पडली असतां त्या मुख्य साहेबांस कांहीं भय वाटोन, ते

पुढें न जातां त्यांहीं मागें हटावें असा नेम केला, त्यासंबंधें वडगांवाजवळ त्या इंग्लीश लोकांवर कांहीं अनर्थ पडला तो प्रकार. बंगाल्याहून इंग्लीशांचें लश्कर मुंबईस येत होतें तो विस्तार. महादजी शिंद्यानें रघुनाथरायाविषयीं कायकाय वर्तणूक केली त्या गोष्टीचें कथन. त्या शिंद्यानें सखाराम बापू व चिंतो विठ्ठल हे दोघे नाना फडनवीसाच्या स्वाधीन केले. ते त्यास अनिष्टकारक म्हणोन त्याणें त्यांस बंदींत ठेविले असतां त्या प्रतिबंधांतच ते उभयतां मृत्यु पावले.

सन सत्राशें एकुणऐंशीपासून पंच्यायशींपर्यंत भाग चौविसावा.

२४

जनराल गाडुडसाहेब व नाना फडनवीस यांचें तहाविषयीं कांहीं बोलणें झालें. इंग्लीश दुसऱ्यांचा पक्ष न धरितां स्वयेंच मराठ्यांलोकांशीं युद्ध करूं लागले. मग बडोद्याजवळ डुभायशहर आहे तेथें इंग्लीशांचें लश्कर जाऊन तें ठिकाण घेतलें. फत्तेशिंग गायकवाड याशीं तह केल्याचा प्रकार. पेशव्याच्या लोकांपासून अमदाबाद कोट इंग्लीशांहीं लढोन घेतला. मग गाडुडसाहेब यास जिंकावयाकरितां शिंदे व होळकर गुजराथेंत गेले, ते कोणकोणत्या प्रकारें वागले ते प्रकरण. बंगाल्याहून लश्कर येऊन ग्वाल्हेर व लाहोर हे दोन्ही किल्ले घेतले. कोंकणांत इंग्लीश व मराठे युद्ध करिते झाले तो प्रकार, दुधाराजवळची लढाई. वसयी किल्ला इंग्लीशांहीं हस्तगत केला.

जनराल गाडुडसाहेब कच्या मसलतीनें बोरघाटास ठाणें धरून राहिला, मग मुंबईकडे त्यास हटून जाणें प्राप्त झालें त्यांत त्याच्या कांहींसा नाश झाला. बंगाल्याचें लश्कर शिंद्याच्या मुलखांत शिरलें तो प्रकार. मद्रासचे कुमकेस कलकत्त्याहून लश्कर पायवाटेनें पाठविलें तेसमयीं मुधोजी भोसल्याचें लश्कर त्या मुलुखास होतें तत्संबंधें आपल्या लश्करास अडथळा न होण्याविषयीं कलकत्त्याच्या साहेबानें तो मुधोजी स्वपक्षानुसारी केला. सर्व मराठे व इंग्लीश यांचा महादजी शिंद्याच्याद्वारें तह झा-

ला. दिल्लीकडील कांहीं वर्तमान. हैदर अल्ली मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र टिपू याचें वागणें. मद्रासेच्या इंग्लीशांहीं सालप्याचा तहाचा वेत ध्यानांत न आणितां टिपूशीं वेगळा तह केला. नाना फडनवीस व निजाम याची टिपूवर कांहीं मसलत झाली. रघुनाथरावाचा मृत्यु व त्याचा पुत्रांची कांहीं गोष्ट. सन् सत्याशीं त्र्याहत्तरांपासून दिल्लीकडे कायकाय वर्तमान झालें तें प्रकरण. रुजाअदवल्याचा मृत्यु. नजीफखानाचा दत्तपुत्र याणें शिंद्याची कुमक मागीतली. तेणेंकरून तो शिंदा दिल्लीमध्यें फार योग्यता पावला. त्यायोगें शिंदा उन्मत्त होऊन त्याणें इंग्लीशास कांहीं अमर्याद मागणें केलें; त्यावरून ते रुष्ट होऊन त्यांहीं शिंद्याची मध्यस्थता दूर करून. आपला कोणी साहेब नेहेमी पुण्यास असावासा नेम केला.

सन सत्याशीं पंचायशीं पासून नव्वद पर्यंत भाग पंचविसावा २५.

टिपू नरगुंदचा देसायाबरोबर कसकसा वागला तें प्रकरण. त्या टिपूनें हिंदूवर जुलुम करून मुसलमान केले. नाना फडनवीस याणें टिपूला जिंकावयाविषयीं इंग्लिशांचे कुमकेविषयीं यत्न केला परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. पुण्याहून मराठ्यांचें लश्कर निघालें तें निजाम अल्ली व मुधोजी भोसले यांस मिळून टिपूवर चालिलें. बदामीकिल्ला युद्ध करून मराठ्यांहीं घेतला. तुकोजी होळकर कितुरास जाऊन कायकाय करिता झाला, तो प्रकार. सावनुरचा नबाबाची कांहीं गोष्ट. टिपूनें एकाएकी मराठ्यांत तहाचें बोलणें लाविलें तो विस्तार. महादजी शिंदा दिल्लीमध्यें योग्यतेस चढूं लागला असतां. त्याणें अन्यायकर्मे केलीं त्यामुळें मुसलमानलोक त्याचा द्वेष करूं लागले. त्या शिंद्यानें रजपुतांकडे खंडणी मागीतली असतां. ते सारे एकत्र मिळून त्याशीं युद्ध करिते झाले. त्या युद्धाचा प्रकार व त्याचा शेवट कसा झाला तें प्रकरण. त्या शिंद्यास संकट प्राप्त झालें असतां तो कसकसा वागला तें प्रकरण. त्यास पुण्याहून कुमक येऊन पोहचली.

आग्र्या

आग्र्याजवळची लढाई. इस्मायलबेगाचा पराभव. कोणी गुलामकादर मामा याचें आचरण व त्याचा मृत्यु. शिंदा दिल्ली मध्यें पुनः मोठी योग्यता पावला. त्याणें आपल्या लष्कराचा कायकाय बंदोस्त केला तो विस्तार.

सनसत्याशीं नव्वदांपासून ब्याण्णवपर्यंत भागसव्विसावा

२६

टिपूनें पेशव्यांशीं तह केलेला मोडून फौजेची तयारी केली. नंतर टिपूनें इंग्लीशांचा मित्र त्रावनकोरवाला यांशीं युद्ध केलें असतां, त्याचा पारिपत्याविषयीं इंग्लिश व मराठे व मोंगल, यांचें ऐक्य झालें. इंग्लीशांची टोळी परशुरामभाऊस मिळून टिपूशीं युद्धाचा उपक्रम केला. धारवाड किल्ल्याचा युद्धाचा प्रकार. मद्रासेकडून इंग्लीशांचें लष्कर आलें त्याचें वागणें. मोंगलांची वर्तणूक. हरिपंतफडके व परशुरामभाऊ यांचें लष्कर इंग्लीशांस मिळालें तो विस्तार लार्डकानवालिसानें टिपूचा पराभव करून श्रीरंगपट्टणास घेरा घालायाची तयारी केली असतां, अन्न तृणादि तोट्यामुळें त्यास तो उद्योग सोडावा लागला. यानंतर इंग्लीश व मराठे व मोंगल यांचा टिपूचामुलखीं कसकसा संचार झाला तो प्रकार. लार्डकानवालिसानें पुनः श्रीरंगपट्टणास घेरा घातला. मग तह झाल्यावर इंग्लीश व मराठे व मोंगल यास कायकाय लाभ झाला ती कथा. परशुरामभाऊ श्रीरंगपट्टणास विलंबें करून आला तो विस्तार. त्यास तेथून माघारा पुण्यास जातांनां वाटेनें बहूत उपद्रव सोसावा लागला.

सनसत्याशीं ब्याण्णवांपासून पंचाण्णवपर्यंत भागसत्ताविसावा

२७

महादजी शिंदा पुण्यांतील कारभारी मंडळी पेशव्यांवर चढ होत्याविषयीं पुण्यास गेला. पेशव्यास वश करून त्याचयाविषयीं त्याणें उद्योग कसकसा केला तो प्रकार. पेशव्यास वकील मुतलक नामें पदवी प्राप्त होऊन पेशव्यानेंही महादजी शिंद्यास आपला हस्तक करून दिल्लीचा कामावर

स्थापिला

स्थापिला तो विस्तार. रजपूतांचा मुलखांत शिंदे होळकर यांचा सरदारांसरदारांत कुर्वरीजवळ लढाई झाली तें प्रकरण. त्यामुळें पुण्यांतील यद्दिचारांत कांहीं अंतर पडलें. नाना फडनवीस याणें पेशव्याशीं एकांत करून आपली मुख्यत्ता मजबूद केली. महादजी शिंद्याचा मृत्यु. त्याचा स्वभावाचें व बुद्धीचें वर्णन. त्याचे जागीं त्याचा भावाचा नातु दवलतराव शिंदा याची स्थापना. बडोद्याचें वर्तमान. गोविंदराव गायकवार यास बडोद्यांत अधिकार प्राप्त झाला. महाराष्ट्र मुलखाचा पश्चिम भाग समुद्रतीर तेथचें मंडलाधिपति त्याचीं वर्तमानें. त्यांहीं चांचेपणा केला तो व त्याचें निवारण. मराठीलोक पहिल्या लढाईचीं चाल टाकून पलटणाचा भरंवशावर लढूं लागल्यानें कायकाय परिणाम झाला तो प्रकार. होळकरानें पलटनें चाकरीस ठेविलीं. मराठी समुदाय मिळून निजामाशीं बाकी ऐवज मागायाचे निमित्तें युद्धास सिद्ध झाले, व खरड्याचीं लढाई. निजामाचा पुत्र अलीजहा तो मृत्यु पावला. नाना फडनवीस याची कांहीं गोष्ट

सनसत्राशें पंचाण्णवापासून नव्याण्णवपर्यंत भाग चोविसा

२८

नाना फडनवीस माधवराव नारायण पेशवा यास कोणत्या प्रकारें बंदोबस्तानें वागवीत होता तें व नानाच्या चाकरीं वरघुनाथरायाचें कुटुंब यास कडक बंदोबस्तांत रक्षिलें तें प्रकरण. रघुनाथरायाचा औरस पुत्रांत बाजीराव वडील, त्याचे गुण व स्वरूप याचें वर्णन. त्या बाजीरावाविषयीं नानानें फार मत्सर केला तो पर्याय. माधवराव नारायण पेशवा व बाजीराव रघुनाथ हे दोघे नानाचा बंदोबस्तांत होते यास्तव ते समदुःखी होऊन त्या उभयतांची मैत्री झाली. तें नानास विदित होऊन त्याणें त्या उभयतांचा विशेष बंदोबस्त केला. तें माधवरायास सहन न होतां त्याणें माडीवरून उडी टाकिली, आणि मृत्यु पावला. नानानें बाजीराव, गादीचा अधिकारी न व्हावा म्हणून यत्न

केला

केला तो प्रकार. बाजीरावानें बाळोबा नान्या व शिंदा यांस आपल्या पक्षाचे करून नानाची मसलत मोडावी असें केलें तें समजूनें नानाही आपणच बाजीरावाला गादीवर बसवावयास उद्युक्त झाला. तेव्हां बाळोबातात्यानें बाजीरावाला शिंद्याचा बंदींत ठेवून चिमणाजी आपास गादीवर बसवून परशुराम भाऊ पटवर्धन तो मुख्य कारभारी केला. नव्या कारभारी मंडळीनें नानास मुख्य कारभारी करितों असें मिष करून त्यास दगा करावयाची मसलत केली. तें कृत्य नानास विदित होऊन तो सावध झाला त्यांत तो नाना आणि बाजीराव यांचें एकच कार्य पडलें. सरजेराव घाडगा व बाळोजी कुंजर हे नानाचा उपयोगी कसे पडले तें प्रकरण. नंतर बाजीरावास गादीचा धणी करावयाकरितां त्या नानानें शिंदा अनुकूळ केला. ती गोष्ट सिद्धीस गेली नाहीं तोंच बाळोबा तात्यास विदित होऊन त्याणें बाजीरावास हिंदुस्थानांत पाठवावें याचें योजिलें; तेथें जाणें न होण्यासाठीं बाजीरावानें कांहीं युक्ति केली तो प्रकार. नानानें शिंद्याचे द्वारें बाळोबा नान्यास कैद केला. परशुराम भाऊ पुण्याहून पळाला तेसमयीं त्याचे पाठीस लोक लागले त्यांहीं त्यास धरिला. बाजीरावास पेशवे पदवी प्राप्त झाली. नंतर चिमणाजी आपा यास कांहीं प्रायश्चित्त देऊन तो गुजराथेचा अधिकारी केला तो प्रकार. नानानें करार केल्या प्रमाणें शिंदा व रघोजी भोंसला यास तें तें प्राप्त केलें. परंतु निजामास कबूल केल्या प्रमाणें बाजीराव देईना म्हणून मशीर उल्मुलुख फार रुष्ट होऊन तेथून निघोन गेला. तुकोजी होळकर याचा मृत्यु नंतर त्याचा पुत्रांत गादीविषयीं वाद पडला. मल्हारराव होळकर युद्ध करून मृत्यु पावला. काशीराव होळकर यास शिंद्याचे द्वारें बापाच्या सर्व अधिकार प्राप्त झाला. नाना व शिंदा या दोघांस दूर करावयाविषयीं बाजीराव यत्न करूं लागला. त्यांत शिंद्याचा हातून नानास कैद करून तो नाना व त्याचे पक्षपाती लोक यांचीं घरें लुटावयाची आज्ञा दिली त्यायोगें सर्व शहरांत दंगा झाला. त्यानंतर बाजीराव पेशवा याचा मुख्य कारभारी अमृतराव झाला. सखाराम घाटगा याणें आपली कन्या शिंद्यास दिली आणि त्याचा मुख्यत्वें कारभार आपण करूं लागला. तो सर्जेराव घाटगा व बाळोजी कुंजर हे दोघे बाजी

रावाच्या

रायाचा अनुकूळतेनें पुण्यांतील कित्येक मोठ मोठ्या गृहस्थास अत्यंत पीडा करून त्यांपासून पैका घेते झाले. अमृतरावानें शिं द्यास धरावयाची मसलत केली त्यास बाजीरायाची अनुकूळता होऊन शेवटीं त्या बाजीरायाचा भित्रेपणामुळें सिद्धीस गेली ना हीं. नानाऱ्याचें काम परशुराम भाऊ पटवर्धनास सांगून त्या योगें तो बंदींतून मुक्त झाला.

मन सत्राशें अठ्याण्णवांपासून अठ्राशें पर्यंत भाग एकोणतिसावा

२९

शिंद्याचा बायांचें वर्तमान. त्या बायांहीं दंगा उत्पन्न केला आणि अमृतरावाचे लष्करांत आश्रय पावल्या. पेशवे व शिंदे यांचें वैमनस्य पडलें. शिंद्यानें नानास मुक्त केलें. नंतर शिंदा आणि पेशवा यांचें पुनः ऐक्य झालें. सर्जेराव घाटगा यास शिंद्याचा आज्ञेनें प्रतिबंध झाला. इंग्लीश व निजामअल्ली यांचा तह. नाना फडनवीस व बाजीराव यांचा कांहीं गोष्टी. बाजीरायाचें कुटिल वृत्त. इंग्लिशांहीं श्रीरंगपट्टण घेतलें. त्यामुळ त्याची वांटणी केली तें प्रकरण. इंग्लीश आणि निजामअल्ली यांमध्यें नवा तह झाला. बायांचें फार वाढलेलें बंड तें मोडावयास शिंद्यानें बाळोबा नात्यास बंदींतून मुक्त केला. कोल्हापुरचें कांहीं वर्तमान. चतुरशिंग राजा यानें युद्ध केलें तो प्रकार. परशुरामभाऊ पटवर्धन युद्धांत पराजय पावोन मृत्यु पावला.

मन अठराशें पासून अठराशें तीन पर्यंत भाग तिसावा

३०

नाना फडनविसाच्या मृत्यु व त्याचा स्वभावाचें वर्णन. बाळोबा नात्या याच्या मृत्यु व धोंडिबा व नारायणराव बख्शी यांस निर्दयपणें पेशव्यानें मारिलें तें प्रकरण. दक्षिणेंत धामधूम झाली तो प्रकार. धोंडीबाघाचें बंड व त्याचें पारिपत्य इंग्लिशांहीं केलें तें. पुण्यांतील कांहीं वर्तमान. शिंद्याची माळव्यांतील कांहीं गोष्ट. यशवंतराव होळकराचा प्रादुर्भाव. शिंदा पुणें सोडून हिंदुस्थानांत चालिला नंतर त्याशीं व होळकराशीं युद्ध झालें तो विस्तार. सर्जेराव घाटगा पुणें सोडून शिंद्यास मिळून, इंदुरावर जाऊन तेथें प्रजांवं

तराव होळकराचा पराभव केला. यशवंतराव होळकर याणें दक्षिणेंत संचार केला: नंतर तो पुण्याजवळचे लढाईत जय पावला. बाजीराव पेशवा सिंहगडाहून निघोन कोंकणांत जाऊन तेथें इंग्लीशांच्या जहाजांत बसून बम्बईस गेला. सन सत्राशें ब्याण्णवांपासून अठराशें दोहोंपर्यंत बडोद्यांत कायकाय वर्तमानें झालीं तो प्रकार.

सन अठराशें दोहोंपासून अठराशें आठपर्यंत भाग एकतिसावा.

३१

होळकर पुणें मुकामीं जय पावल्या नंतर तेथच्या लोकांस उपद्रव न देतां नम्रतेनें वागल्याचें कारण. त्याणें बाजीराव पेशवा याचा गादीवर अमृतरावाच्या पुत्र विनायकराव यास बसविला. बसईंत पेशवा व इंग्लीश यांचा तह झाला तो प्रकार. त्या तहास विघ्न करावया विषयीं शिंदे व रघुजी-भोंसले एकमत होऊन गुप्तपणें सैन्य जमा केलें. इंग्लीशांचा बळानें बाजीराव पेशवा आपल्या गादीवर पुनः बसला. रघुजी भोंसला व शिंदा यांशीं इंग्लीशांहीं तहाचें बोलणें लाविलें तें सिद्धीस न जातां उभयपक्षीं मैत्री तुटली. अहमदनगर किल्ला इंग्लीशांहीं घेतला. असायी जवळची मोठी लढायी. अशीरगड व भडोंच व पवनगड हे किल्ले इंग्लीशांहीं घेतले. हिंदुस्थानांतील युद्धप्रकार. दिल्ली व आग्रें व लासवारी या जवळच्या लढाईची गोष्ट. दक्षिणेंत आरगावांजवळ लढायी झाली तें प्रकरण. देवगांवचा व सर्जीअंजिणगांवच्या तह. होळकर व इंग्लीश यांचें वैमनस्य पडून जनराल लेक साहेब सैन्यासुद्धां त्याचे पाठीस लागून त्यास त्याचे मुलखीं घालविला. त्यानंतर तो होळकर पुनः येऊन त्याणें कार्णेल मानसन साहेब याच्या हाताखालचे एके टोळीचा पराभव केला. मग तो होळकर मोठ्या सैन्यासहित हिंदुस्थानांत शिरला. त्या होळकराचें लष्कर दिल्लीजवळ पराभव पावलें. दिगाजवळची लढायी. तो किल्ला इंग्लीशांहीं घेतला. होळकराचे दक्षिणेंतील किल्ले व त्याची राजधानी इंदूर इंग्लीशांचे हातीं लागले. जनरल् लेक साहेबानें भरतपूर किल्ला घ्यावयाचा उद्योग केला तो श

वटास

वदास न गेला, तथापि त्या राजानें वकील पाठवून इंग्लीशांशीं तह केला. शिंद्यानें होळकराचा पक्ष स्विकारिला यास्त व त्याशीं व इंग्लीशांशीं वैमनस्य पडलें. होळकर पंजाबाकडे पळाला, त्याचे पाठीस लेकसाहेब लागल्यामुळें त्या उभयतांचा तह झाला. तेच समयीं शिंद्यानेंही इंग्लीशांशीं तह केला. होळकर पंजाबांतून आल्यावर त्यास वेड लागून तो मृत्यु पावला. त्याचा स्वभावादिकांचें वर्णन

सन् अठराशें तेहींपासून अठराशें सत्रांपर्यंत भाग बत्तिसावा.

३२

यशवंतराव होळकर मेल्यानंतर त्याचा कारभार अमीरखानानें मुख्यत्वें केला तें प्रकरण. शिंदे व नागपुरकर भोसले यांचें वर्तमान. पेंढारी लोकांची कांहीं गोष्ट. बाजीराव पेशवा पुनः गादीवर बसल्यानंतर, कसकसा वागला तें. प्रतिनिधीचें बंड. सदाशिव माणकेश्वर व कुसरूजी मोदी यांचा वहिवाटीचा प्रकार. बाजीराव पेशवा याणें माधवराव रास्त्याशीं व वरकड जहागीरदार याशीं कोणे प्रकारें कृत्रिम ठेवलें तो विस्तार. त्रिंबकजी डेंगळा योग्यतेस चढल्याचा प्रकार. बाजीरावानें आपल्या जवळ द्रव्य जमा केलें तें, त्याणें इंग्लीशास बुडवावयाविषयीं कशी मसलत केली ती. त्या बाजीरावाशीं व बडोदेकराशीं वहिवाट झाली तें. गंगाधरशास्त्री पटवर्धन याचा वध. त्यापुढें त्रिंबकजी डेंगळा इंग्लीशांचा बंदींत पडलेला पळून जाऊन त्यास बाजीराव पेशव्यानें गुप्तपणें आश्रय दिला. त्यावर इंग्लीशांहीं काय काय केलें तें प्रकरण.

सन अठराशें सत्रांचाआरंभापासून समाप्तीपर्यंत भाग तेहेतिसावा

३३

बाजीराव पेशवा व बापू गोखला याणीं एकमतें इंग्लीशांच्या नाशाविषयीं मसलत केली. इंग्लीश व पेशवे यांचा स्नेह तुटून पुण्याजवळ युद्ध झालें. कोरेगावची लढाई. बापू गोखला अस्थ्याजवळ इंग्लीशांवर हल्ला करून मृत्यु पावला. नागपुरकराचें कृत्य. सीताबर्डीजवळची लढाई

लढाई. नागपूरकर आपासाहेब तो इंग्लीशांशीं स्नेह करून आपल्ये गादीवर बसला. चितू पेंढारी यास होळकरानें आश्रय दिला यास्तव मेहदपुरापाशीं होळकराची व इंग्लीशांची लढाई झाली. मग तो होळकर शरण येऊन त्याचा व इंग्लीशांचा तह झाला. पेंढारी यांचे मुख्य सरदार इंग्लीशांहीं धरिले. सिवनीपाशीं बाजीरावाची व इंग्लीशांची गांठ पडली. आपासाहेब पुनः गादीवर बसल्यानंतर कसकसा वर्तला तें. बाजीराव पेशवा इंग्लीशांचे हस्तगत होऊन, त्यांहीं त्यास ब्रह्मावर्तीं ठेविला. मराठा राज्य इंग्लीशांहीं घेतल्यानंतर कसकसा बंदोबस्त केला तें प्रकरण.

अनुक्रमणिका

प्रथम प्रकरण.

मुसलमानं लोकांनी हिंदुस्थानं घेतल्याचां प्रकार.

पूर्वी मुसलमान लोकांनीं हिंदुस्थान घेतल्याचें अगोदर ते उगीच स्वाऱ्या घालून ते लुटीत असत; ते. सन ११०० अकराशांचा सुमार. अटक नदीस येऊन पोचले. त्यापुढें ३०० तीनशें वर्षांनंतर, अल्लाउद्दीन खिलजी नामें कोणी एक मोठा मुसलमान सरदार याणें. ८००० आठहजार सैन्य घेऊन. नर्मदा उतरून खानदेशांतून अकस्मात देवगडासमोर येऊन. डेरा दिला; त्या वेळेस. कोणी एक मराठा. रामदेवराव आहे. त्या किल्ल्याचा राजा होता. त्याणें आपलें संस्थान राखावयासाठीं कांहीं युद्ध केलें; आणि हरला. मग किल्ल्यांत जाऊन, अल्लाउद्दीनाशीं तहाचें बोलणें लाविलें; तेव्हां. बहुत द्रव्य दिल्यास. तो आपला मुलुख सोडून जातो. असें ठरलें. इतक्यांत रामदेवाचा पुत्र. मुलखांतून फौज जमा करून घेऊन. आला; आणि बापानें ठरविला तह न मानितां, अल्लाउद्दीनाशीं युद्ध करूं लागला. त्या प्रसंगीं राजपुत्राचा पराभव झाला. त्यामुळें ते मुसलमान लोक गर्वेकरून उन्मत्त झाले. यास्तव राजास आपलें सर्वद्रव्य आणि इलिचपूर द्यावें लागलें, तेव्हां ते मुसलमान लोक किल्ला सोडून निघाले. तेणेंकरून अल्लाउद्दीन मोठा विख्यात झाला; आणखी त्याला दिल्लीचें तक्त सहज प्राप्त झालें. मग त्याणें दक्षिणदेशीं तीनवेळा फौज पाठविली. त्यायोगेंकरून, बहुतेक दक्षिणदेश. व तेलिंगण. त्याचे हस्तगत झालें; आणि त्या लशकराचे उपद्रवानें नर्मदेपासून रामेश्वर पर्यंत मुलखाचा मोठा हैराणगत झाली. पुढें अल्लाउद्दीनानें बहुत दिवस राज्य केलें. शेवटीं त्याचा राज्यांत. जागोजाग बंडें उत्पन्न झालीं; आणि तो मेल्यानंतर, दिल्लीचे दरबारी लोकांत कित्येक वर्षें वैमनस्य पडत गेलें. अशा संधींत हिंदू लोकांस, पुनः आपलें राज्य स्थापावयास फावलें; ते एकादे वगडायाखून, सर्व दक्षिणेंत, सत्ता करूं

लागले;

लागले; आणि देवगडासही वेढा घालून, लढूं लागले.× तेव्हां, दिल्लीमध्यें मुबारीकनामें बादशाहा होता; तो सैन्य घेऊन, आला. ते समयीं, जे लोक, किल्ला सभोंवता वेढून, युद्ध करीत होते; ते बादशाहाशीं युद्ध नकरितां, पळूं लागले. त्यांचे पाठीस बादशाहा लागला. तेव्हां, एक हरपाळदेव राजा सांपडला; त्याचे आंगाचें कातडें काढविलें. तेणेंकरून, तो मृत्यु पावला. मुबारीकानंतर, दिल्लींत, तघलखनामें बादशाहा झाला. त्याचें राज्य असतां, सन १३२३ तेराशें तेविसांत दक्षिणदेशीं, पुन: बंड उत्पन्न झालें. तें मोडावयास त्याचा पुत्र युनास् तो सैन्यसुद्धा येऊन, त्याणें तें बंड मोडिलें; आणि तेलिंगणांतील, वारंगूळनामें राजधानी घेतली. ते वेळेस, त्या नगरचे कित्येक मोठे मोठे गृहस्थ परागंदा झाले. नंतर बारावर्षांनीं त्यांतील दोघां गृहस्थांनीं, तुंगभद्रेचे तीरीं, विजयानामें एक नवीच नगरी बसविली. तिची कांहीं काळेंकरून, कोणी एका मोठ्या राजानें राजधानी केली. मग जाणें एवढा मोठा पराक्रम केला, असा जो युनास्, त्याला, सन १३२५ तेराशें पंचविसांत राज्याभिषेक करून, दिल्लीचे तक्तावर बसविला; आणि त्याचें नांव महंमद तघलख ठेविलें. तो बहुत विद्यानिपुण असे, परंतु उतावळा, अविचारी, निर्दय, राज्यास अयोग्य होता. तो राज्य करूं लागल्यापासून दोनवर्षांनी मोंगल लोक, मोठी फौज घेऊन, दिल्लीचे दरवाजाजवळ येऊन पोंचले. तेव्हां, बादशाहानें त्यांस बहुत द्रव्य देऊन फिरविलें. नंतर, तें द्रव्य जितकें खरचलें होतें, तितकें उत्पन्न करावया करितां, धूरसमुद्र* नामें एक नगर, व कर्नाटक लुटून द्रव्य आणिलें; तरी त्याला पुरेसें झालें नाहीं. यास्तव नानाप्रकारें प्रजेस पीडा करूं लागला. तो प्रकार असा कीं, तांब्याचे पत्र्यांवर शिक्का करून, ते रुपयांचा किंमतीनें चालविले; आणि देवगडाचें नांव दौलताबाद ठेवून दिल्लींत राहाणारां लोकांस सांगीतलें, कीं, तुह्मीं सर्वांनीं दौलताबादेस जाऊन राहावें. असें सांगीतल्याप्रमाणें त्या लोकांस वर्तविलें. तेणेंकरून, त्यांस बहुत कष्ट झाले; आणि दिल्ली ओस पडली. त्यानंतर त्याचे राज्यांत, कित्येक जागीं बंडें उत्पन्न झालीं. तीं अशीं कीं, तो बादशाहा एक बंड मोडी तों, त्याला दुसरें बंडाचें वर्तमान कळे. असें होऊं लागलें. शेवटीं अफगाण लोक, व उत्तरेकडचे लोक, हा धणी योग्य नव्हे असें जाणून, राज्यांत आपणच सत्ता करूं लागले. यास्तव बादशाहानें फौज उत्तरेकडे दूर योजिली त्या संधींत, जो पूर्वीं मुसलमानांनीं जिंकिलेला कर्नाटकचे वारंगूळनगरचा राजा, तो मुलखांतून फौज घेऊन, आला; आणि मुसलमान लोकांशीं, मोठ्या युक्तीनें युद्ध करूं लागला. ते वेळेस बादशाहा, संपूर्ण दक्षिणेचा बंदोबस्तास मोठी फौज धरूं लागला. इतक्यांत असें मोठें बंड उत्पन्न झालें, कीं, नर्मदेचे दक्षिणेस जितकीं मुसलमान लोकांचीं वेगळीं वेगळीं संस्थानें झालीं, तितक्यांचें कारण तें बंड. त्या बंडाचें मूळ असें आहे कीं, पूर्वीं गुजराथी

* कोणी ह्मणतात कीं, धूरसमुद्र नगर कर्नाटकचे बळदेवाची राजधानी; कोणी ह्मणतात किं, तुळभायाम बदरचें मोठें शहर होतें, परंतु आतां त्याचा ठिकाणा नाहीं.

लोकांनीं

लोकांनीं कांहीं बंड केलें, तें बादशाहानें मोडिलें. तेव्हां ते लोक बादशाहाचे भयानें पळाले, ते दौलताबादकरांची पाठ निघाले; यास्तव बादशाहानें दौलताबादकरांस पदच्युत केलें; आणि सेवकांस आज्ञा केली कीं, गुजराथी लोकांस ह्मणावें, तुह्मीं निर्भयपणें हुजूर येऊन भेटावें. तें सेवकानीं सांगीतल्यावरून, गुजराथी लोक, विश्वासानें बादशाहाचे भेटीस जाऊं लागले. ते समयीं बादशाहा फौजेसहित गुजराथेंत होता; ह्मणून ते तिकडे गेले. ते गुजराथे जवळ गेले तों, त्यांस असें वाटलें कि, बादशाहा आह्मांस बोलाऊन नेऊन, कांहीं घात करील. याकरितां, जे त्यांना नेणारे बादशाहाचे लोक त्यांचे बरोबर होते, त्यांस तिथेच मारून, बंडाचा झेंडा लावून, माघारे दौलताबादेस चालिले. तेव्हां वाटेनें आतां आतां जे संस्थानी लोक, बादशाहापासून त्रास पावले होते; ते त्यांस मिळूं लागले. तें सैन्य असें जमलें कीं, ते दौलताबादेजवळ आतांच, त्या किल्यांतल्ये लोकांनी, त्या सैन्यापुढें बादशाहाचें कांहीं चालणार नाहीं असें जाणून, दौलताबादेचे मुख्य कारभाऱ्यास कैद केला; आणि किल्ला बंडवाल्यांस दिला. नंतर त्या बंडाचे लोकांस, असें वाटलें कीं, त्या एवढ्या मोठ्या सैन्यास धनी एक असावा, परंतु तें सैन्य एकाएकीं जमलें, ह्मणून, त्यांत कोणी राज्य करायास योग्य आहे किंवा नाहीं हें कोणास कांहींच समजेना. यास्तव एक इस्मायलनामें १००० एक हजार स्वारांचा सरदार होता त्याला, बादशाहा करून, त्याचें नांव नासरूद्दिन ठेविलें; आणि दौलताबादचा तक्ताधिपती केला. हें वर्तमान महंमदशाहा बादशाहास कळतांच, तो फौजेसुद्धां गुजराथेंतून आला; तो दौलताबादेस येतो तों ते बंडवाले युद्धास सिद्ध होते. ह्मणून त्यांचें व या बादशाहाचें तत्काळ युद्ध झालें. त्या प्रसंगीं, दोघांतून एकाचाही जय झाला नाहीं; परंतु महंमदशाहाचें सैन्य, जा जागीं लढाई झाली त्याच जाग्यावर होतें; आणि नासरूदिनाचें मागें सरलें. तेव्हां त्या बंडवाल्यांनीं असा विचार केला कीं, नासरूदिनानें किल्याचें रक्षण करावें; आणि सरदारांहीं, फौजेचा वेगळ्या वेगळ्या टोळ्या करून, त्याचे मुलखांत चोंहीकडून शिरावें; आणि मोठी धुमाळी करावी. समोर लढूं नये. मग तसेंच केलें. हें वर्तमान महंमदाला कळतांच, त्याणें दौलताबादेस वेढा घातला; आणि जे सरदार मुलखांत दंगा करावयास जात होते त्यांत, एक जफीरखान नामें मुख्य होता त्याचे पाठीमागें, एक आपला अमादउल्मुलखटेब्रीजी नामें, मोठा सरदार लाविला इकडे सभोंवता वेढा पडल्यामुळें, किल्यांतल्या लोकांनां अन्नपाणी दुर्लभ झालें. यासाठीं, ते असा विचार करूं लागले कीं, आतां युद्ध करूं नये; किल्ला द्यावा. इतक्यांत दिल्लीकडे एक मोठें बंड उत्पन्न झालें. असें वर्तमान महंमदशाहास कळलें. यास्तव किल्ला घ्यावयाचें काम, आपले सरदारांस सांगून, आपण दिल्लीस गेला. हें वर्तमान दक्षिणी लोकांस कळतांच, ते चोंहीकडून आले; आणि जे बादशाहाचे सरदार किल्याशीं लढत होते त्यांस, नानाप्रकारें उपद्रव करूं लागले. तेव्हां त्यांस असें भय झालें कीं, किल्ला सो-

डून

हून लवकर नर्मदा उतरून, पार जावें ह्मणून, पळों लागले. तेव्हां दक्षिणी लोक त्यांचे पाठीस लागले. वास्तव त्यांनां वाटेनें दक्षिणी लोकांचा उपद्रव बहूत लागला; परंतु ते तसेच सोशीत सोशीत नर्मदा पार झाले. इकडे जफीरखान पळत होता तो, हें आनंदाचें वर्तमान, ऐकून, पाठीस लागलेल्या अंमादउल्मुलुखावर, माघारा उलटला. तेव्हां तो आपल्ये फौजेसहित, बेदराजवळ ठाणें धरून, राहिला. जफीरखान मोठा विचारवंत होता त्याणें, शत्रूशीं तत्काळ युद्ध नकेलें. त्याचे बरोबरीचा आकार मात्र दाखविला. त्याचा अशा आचरणानें, तेलिंगणचे राजास मोठा भरोंसा वाटला; ह्मणून त्याणें त्याचे कुमकेस १५००० पंधरा हजार फौज पाठविली; आणि दौलताबादेहून ५००० पांच हजार आली; आणि त्याची २०००० वीस हजार होती; अशी ४०००० चाळीस हजार झाली. तेव्हां तो अंमादउल्मुलुखाशीं लढूं लागला. ती लढाई फार मोठी झाली. त्यांत अंमादउल्मुलुख पडला; आणीक त्याची फौज बहूत नाश पावली. मग तो मुलुखांत जागोजाग ठाणीं घालून, आपण फौजेसहित दौलताबादेस आला. त्या वेळेस नासरूदिन् बादशाहा, याला आपणापेक्षां मोठा पराक्रमी आणि विख्यात असें जाणून, किल्यांतून बाहेर आपण त्याला सामोरा आला; आणि भेटला. मग सर्व मानकरी लोकांस ह्मणाला कीं, मजपेक्षां हा बहूत योग्य आहे, याला तक्ताचा अधिकारी करावा, अशी बादशाहाची आज्ञा होतांच, त्या सर्वांहीअवश्य ह्मणोन नासरूदिनाचे जागीं, जफीरखानास बसविला. त्याचें नांव सुलतानअल्लाउदीन हुसेन कांगो ब्राह्मणी असें ठेविलें. ब्राह्मणी नांव ठेवण्याचें कारण, असें आहे किं, पूर्वी दिल्लीमध्यें एक कांगो नामें ब्राह्मण होता, त्याणें या जफीरखानास याचे बाळपणांत विकत घेवुन, आपल्ये घरचे कामांकरितां, बाळगला होता. नंतर कांहीं दिवसांनीं हा उत्तम गुणी असें जाणून, कांहीं द्रव्य न घेतां, यास ब्राह्मणानें सूट दिल्ही; आणि त्यास आपलें कांहीं द्रव्य देऊन संतोषें करून बोलिला, किं तुला लक्ष्मी प्रसन्न असो. असे त्याचे उपकार, व आशीर्वाद स्मरोन, जफीरखानानें आपल्ये नांवास, कांगो अशीं अक्षरें लाविलीं; आणखी त्या ब्राह्मणास बलावून आणून, त्यास आपल्ये जामदारखान्याचें काम सांगीतलें; आणि आपणापासून पुढें जे आपले पुरुष झाले, त्यांचेंही नांव कांगो असें चालविलें.* असा त्याणें त्या ब्राह्मणाचा मान केला. हें वर्तमान सन् १३४७ तेराशें सत्येताळीसांत झालें, ते वेळेस, महंमदतघलख नामें दिल्लीचा बादशाहा मेला. तेणेंकरून जफीरखानाचें राज्य निर्बाध चालूं लागलें. त्यांत जे जे बादशाहा झाले; ते ते आपणास ब्राह्मणीवंशज ह्मणवित असत. सुलतान अल्लाउदीनहुसेनकांगो ब्राह्मणी बादशाहा झाला ते समयीं, दक्षिणेंत हिंदूलोकांचीं कित्येक संस्थानें होतीं तीं, कित्येक संस्थाना लोकांनीं आप

---

* ही हकीगत, फिरिश्ता नामें कोणी मुसलमानाचें इतिहास लिहिणार होता, त्याचे बखरींतून काढून घेतली, ही खरी आहे असें भासतें. कां कीं जितके ब्राह्मण, मुसलमानाचें कांगोनामें देशपांडेपणासारिखें पद आहे त्या अधिकाराचे आहेत तितक्यांस अद्यापि कांगो ह्मणतात.

आपलीं स्थानें स्वसंतोषें त्यास दिलीं; आणि कित्येक त्याणें बलात्कारें करून घेतलीं. मग जीं घ्यावयास कठीण तींमात्र राहिलीं. नंतर त्याणें, लोकरंजनार्थ कित्येकांस इनामजमीनी दिल्या. कित्येकांस देशमुख्या व पाटिलक्या दिल्या. कित्येकां सर्दारांस जहागिरी देऊन फौजेसहित चाकरीस ठेविलें. या प्रमाणें त्याणें लोकप्रीति संपादिली; आणि आपल्ये राज्याचे पुष्टीकरणार्थ कित्येक मुसलमान लोकांस मोठमोठ्या जहागिरी देऊन, हिंदू लोकांनीं मुसलमान्यांचे आज्ञेंत वागावें असें केलें. त्या वेळेस बहुतेक दक्षिणदेश, व कोंकणपट्टी, त्याणीं घेतली. परंतु दाभोळेपासून रामसपर्यंत कोंकण, व घाटमाथां पुरंदर डोंगर हरण काशी पावेतों, त्याचे स्वाधीन झालें नाहीं. अशीं १०० शंभर वर्षें गेलीं; नंतर तेंही घेतलें. सुलतान अल्लाउदीनहुसेन कांगो ब्राह्मणी बादशाहा १० दाहा वर्षें होता; नंतर मेला. त्याचे जागीं त्याचा पुत्र महंमदशाहा ब्राह्मणी स्थापिला. तो सन १३५७ तेराशें सत्तावन्नांत राज्य करूं लागला. नंतर एक वर्षानें तो सैन्य घेऊन मुलुख घ्यावयास कर्नाटकांत गेला. ते समयीं दौलताबादेंत सैन्य बहुत नव्हतें; आणि असें वर्तमान आलें कीं, बादशाहा कर्नाटकांत मेला. तें ऐकून मुसलमानांतील एक बहिरामखान मजेंडराणी नामें सरदार होता त्याणें, कोणी एक मराठा जाधव याचे मसलतीनें, मोठें बंड उत्पन्न केलें. त्या पूर्वी अकरा वर्षें मुसलमानाचे राज्यांत बंड नव्हतें. हें बंडाचें वर्तमान बादशाहास कर्नाटकांत कळलें. तेव्हां तो बहिरामखान, बादशाहाचे जातीचा मुसलमान. यास्तव बादशाहानें, त्याला, बहुत युक्तीनें सांगून पाठविलें. निकरानें निरोप पाठविला नाहीं. परंतु मराठी लोकांचे साहाय्यास्तव त्याला तें ऐकतां येईना; आणि पैठणाजवळ एक बादशाहाचा मोठा सरदार होता, तेथें फौजेसहित जाऊन, युद्ध करूं लागला; आणि त्यापासून पराभव पावला. या रीतीनें ब्राह्मणीवंश बादशाहाचे राज्यांत, दुसरें बंड झालें नाहीं. त्यांत मराठी लोकही सुखी असतील. यानंतर सन १३९६ तेराशें शाण्णवाचे सालीं एक मोठा दुष्काळ पडला. तो इतरां दुष्काळांप्रमाणें नव्हता ह्मणून, त्याचें नांव दुर्गादेवी असें ठेविलें. तो बारा वर्षें होता. नंतर समयीं पाउस पडों लागला; परंतु बहुत दिवस दुष्काळ होता ह्मणून, मुलुख व प्रांत ओस पडले होते याजकरितां त्या दुष्काळानंतर ३० तीस वर्षें पर्यंत वसूल अगदीं थोडा येत होता. याशिवाय जे किल्ले मुसलमानानीं घेतले होते ते, पाळेगारांनीं बळकाविले; आणि प्रजेस नाना प्रकारें दुःख देऊं लागले. त्याचा सुमार सन १४२९ चौदाशें एकुणतीस त्या वेळेस, सुलतान आमेदशाहा ब्राह्मणी नामें बादशाहा होता, त्याणें तें बंड मोडिलें; आणि लोकांस सुख व्हावें ह्मणून, बंदोबस्तासाठीं एक सैन्य सिद्ध करून पाठविलें. त्याचा मुखत्यार मलिक उलटीजार नामें एक सरदार करून पाठविला. त्याज बराबर एक मोठा शाहाणा ब्राह्मण, दादू नरसू काळे नामें पाठविला. ते कोणी पाटील, व देशमूख, व देशपांड्या, आढळला असतां त्याला बरोबर नेऊन, त्याचे जागीं त्याला स्थापावा, असें करित चालिले. ते लष्कर

जाऊन,

जाऊन त्याणीं तें बंड मोडून, वांई किल्ला घेतला; आणि बेंदरास गेले. मुलुखांचा बंदोबस्त दादू नरसू काळे याजकडे होता त्याणें, प्रांताचे सीमांचें स्मरण नाहींसें पाहून, सर्व हद्दी नव्या केल्या. त्यांत जे देश फार लाहान होते ते वाढविले; आणि लोकांस पहिल्ये वर्षीं माफीचा कौल दिल्हा. दुसर्ये वर्षीं बिघ्यास एक तोबरा दाणा घेऊन लोक सुखी केले. इतक्यांत घाटमाथ्याचे रामोशी, लोकांस उपद्रव करूं लागले. तेह्वां बादशाहास असें वाटलें कीं, सर्व डोंगरी किल्ले घेतल्या वांचून, रैतेस सुख होणार नाहीं. यानंतर सुलतान अल्लाउदीन बादशाहा असतां, त्याचा वजीर मियां मनउला त्याणें, असा मनसोबा केला कीं, सारे सह्याद्रि किल्ले, व कोंकण पट्टींत जे मुलुख आपल्ये हातीं आले नाहींत ते घ्यावे. असा विचार झाल्यावर एक सैन्य नवें सिद्ध करून, मलिकउलटीजार यास नेमिला. त्या लश्कराचा तळ चाकणेजवळ पडला; आणि जुंनराजवळ किल्ला बांधून राहिले; आणिक तेथून फौज कोंकणांत पाठवून, कित्येक दुष्ट राजे जिंकिले. मग जुंनराहून सैन्यसुद्धां कोंकणांत जाऊन, शिरके यांचे किल्यास घेरा घालून, तो किल्ला घेऊन, मलिकउलटीजारानें राजास व लोकांस आप आपले धर्म सोडून, मुसलमानाचे धर्मानें चालावें ह्मणून बहुत आग्रह केला. तेह्वां शिरके जातीचे अस्सल मराठे, याणीं मोठ्या युक्तीनें त्याची आज्ञा न मोडिली असें दाखवून, बोलिले कीं, सिंहगडकर आमचे आप्त आहेत; त्यांस जिंकून वर्तवावें. नंतर आह्मीं वर्तूं. जर आह्मीं एकटेच तुमचे धर्मानें वागूं लागलों, तर ते आमचा मुलुख घेऊन आह्मास जातीनिराळे टाकितील. असें ते ह्मणाले यासाठीं, तो मुसलमानांचा सरदार, सैन्य घेऊन, सिंहगड घ्यावयास चालिला. ते समयीं शिरके याणीं वाटेंतच रात्रीं छापा घालून, त्या सैन्याचा बहुत नाश केला; आणि पुनः आपला मुलुख घेऊन पहिल्याप्रमाणें सुखी राहिले. त्यानंतर सोळा वर्षें, त्या शिरक्यांचा मुलुख घ्यावयाविषयीं, बादशाहाचे दरबारीं उद्योग झाला नाहीं. पुढें ब्राह्मणी वंशाचें राज्य बुडत चालिलें. तें सन १५२४ पंधराशें चौविसांत अगदीं बुडालें. असें होण्याचें कारण असें झालें कीं, त्या बादशाहानें सर्व संस्थानें घेऊन, आपलें राज्य अमर्याद वाढविलें. त्यामुळें मामलतदारच प्रबळ होऊन, त्याची आज्ञा मानिनात असें झालें असतां, सन १४७८ चौदाशें अठ्याहात्तरांत, कोणी एक मोठा शाहाणा ख्वाजेखान गावान प्रधान होता त्याणें, हा सर्व प्रकार पाहून, हें राज्य या प्रकारानेंच बुडेल अशी अटकळ करून, न बुडावें ह्मणून, कांहीं बुद्धीचे कल्पनेनें उपायांची योजना करूं लागला. त्यांत पहिल्यानें असें केलें कीं, कित्येक मुलुखांचा तुकडया नव्या अधिक करून, त्या त्या जागीं, एक एक शाणा माणूस नेमिला. त्या तुकड्यांचा प्रकार असा केला किं, पहिला कलबुर्ग्यांचा मामला एक होता, त्याचे भाग दोन केले, एक विजापूर आणि दुसरा आसनाबाद. दौलताबादेचे दोन केले, एक दौलताबाद आणि दुसरा जुनरभाग. तेलिंगण जुनें त्याचे दोन केले, एक राजमंडी आणि दुसरा वारंगूळ. वराड जुनें त्याचे दोन केले, एक गावेल आणि दुसरा माहूर. याशिवाय त्याणें आणखी कित्येक

बंदोबस्ताचे उपयोगी कल्पना केल्या होत्या, त्या कांहीं दिवस चालिल्या; आणि तोही मोठा वाढला; यासाठीं बहुतांचे मनांत विषम वाटून, त्यांणीं त्याजवर कांहीं एक निमित्त आणून, बादशाहाचे आज्ञेनें त्याला मारिलें. त्यापुढें ब्राह्मणीवंशाची बादशाही सहजेंच बुडाली. जे ख्वाजेख्वान् गावानास मारविणारे त्यांत एक निजामउल्मुल्क बहिरी म्हणून होता. त्याचें मूळ असें आहे कि, तो पाथ्रीगांवचे कुळकर्ण्याचा पुत्र. जा वेळेस दुर्गादेवीनामें मोठा दुष्काळ पडला, ते समयीं, तो आपल्ये बापाबरोबर कर्नाटकप्रांतीं गेला होता. तेथे काळ क्रमणा करीत असतां, आमेदशाहावली ब्राह्मणी बादशाहाचें लष्कर आलें; त्या लष्करीलोकांनीं त्याला धरून नेला. नंतर बादशाहाचे आज्ञेनें त्यास मुसलमान करून, बादशाहाचे चाकरीस ठेविला. त्याचें नांव मलिखहुसेन ठेविलें. पुढें महंमदशाहाचे राज्यांत त्याला हजार स्वारांची सरदारी दिली. नंतर तो अधिक अधिक योग्यता पावूं लागला असतां, ख्वाजेख्वान् गावानाचे आश्रयानें, त्याला तेलिंगणाची मामलत, व या मुलुखाचाही कित्येक जागा मिळाल्या; आणि निजामउल्मुल्क असें नांव पावला. तो असा कृतघ्न होता कीं, शेवटीं त्याणें आपला संरक्षण करणारा जो ख्वाजेख्वान् गावान् त्यास मारिलें.



भाग दुसरा अनुक्रमणिका

बर

वर बादशाहा दक्षिण जिंकावयास आला त्यावेळेस काय काय वर्तमान झालें तें, व तो मे- ण पावला तेसमयीं काय झालें तें. १३ मल्लीकंबराची वर्तणूक व लखजी जाधवाचें इ- तें. १४ शाहाजी भोंसल्याचें वर्तमान. १५ दिल्लीचा बादशाहा जहांनगीर याचे मर- णाचा प्रकार, व त्याचा पुत्र शाहाजहान याचें स्थापन. १६ मोंगल लोकांनीं विजापूर कराचे लश्कराचा पराभव केला तो. १७ विजापूरकर व अहमदनगरकर यांचा तह ठरला. १८ मोर्तिजानिजाम अहमदनगरचा बादशाहा त्यास विजापुरचा फत्तेखान्बा- दशाहानें मारिलें. १९ मोंगल लोकांनीं शाहाजी भोंसल्यांस घावयाकरितां जे मुलुख कबूल केले होते; ते त्या फत्तेखानानें मोंगलाशीं स्नेह करून आपणास घेतले, यास्तव शाहाजी भोंसले विजापूरकरांस मिळाले. २० मोंगललोक व फत्तेखान यांचा सल्ल्- ख झाला असतां फत्तेखानानें मोडिला ह्मणून त्यांचा व याचा युद्धप्रसंग पुनः झाला. २१ शाहाजी भोंसल्यानें अहमदनगरचें राज्य चालविलें. २२ दिल्लीच्या बादशाहा शाहाजाहान कोणे प्रकारें राज्य करित होता तें. २३ विजापूरकर यांशीं शाहाजाहानानेयु द्ध केलें, आणि त्यांचा व यांचा सल्ला कसा झाला. २४ मोंगल लोकांनीं शाहाजी भोंस- ल्यास जिंकल्यावर तो विजापूरकरांचे चाकरीस राहिला; त्या पुढें बहिरी वंश बुडाला. २५.

भाग दुसरा

प्रथम भागीं असें लिहिलें आहे कीं ब्राह्मणीवंशाचें राज्य सन् १५२६ पंधराशें सव्वीस पर्यंत बुडालें नव्हतें, परंतु त्या पूर्वींच ज्यांचें नांव ब्राह्मणीवंश नव्हे असे पांच मुसलमान दक्षिणेंत सत्ता करूं लागले होते; त्यांत जो विजापुरीं होता त्याचे कुळाचें नांव इदिलशाही होतें; गोंवळकोंडें आणि हैदराबादही दोन्हीं एकच या जागीं जो होता त्याचे कुळाचें नांव कुतुभशाही होतें; तिसरा वराडांत होता, त्याचे वंशास अंमादशाही ह्मणत; चवथा अह- मदनगरीं असे तो निजीमशाही कुळाचा होता; पांचवा अहमदाबादबेदरचा राहा- णार त्याची बरीदशाही कुळी; असे पांच झाले होते; परंतु अंमादशाही आणि बरी- दशाही या दोन्हीं कुळ्या थोडक्याच दिवसांनीं बुडाल्या; आणि इदिलशाही १ कुतुभशाही २ निजामशाही ३ या तीन्ही राहिल्या. ते समयीं मराठी लोकांस ते- ज आलें. त्या योगें ते स्वतंत्रपणा करूं लागले. दुसरें प्रथम भागांत लिहिलें कीं, सन् १४७७ चौदाशें सत्त्याहत्तरांत खाजेखानानें राज्यांतल्या परगण्यांचे नवनवे अर्धांक भाग करून, त्या त्या जागीं एक एक उत्तम माणूस ठेविला. त्यांत जो दौल- ताबादेस ठेविला, तो आदिलखान्गाजी नामें मुसलमान होता. तो जों पर्यंत खा- जेखान् होता तों पर्यंत दौलताबादेस होता. नंतर बादशाहानें त्यास विजापुरीं ठे- विला. तेथें सहज कांहीं निमित्तें घडलीं तीं सर्व दैवयोगें त्यास अनुकूळ होऊन, शे- वटीं सन् १४८९ चौदाशें एकुणनव्वदांचे सालीं तो बादशाहाचें पद पावोन, सर्व

राज्याचा

राज्याच्या अनुभव येऊं लागला. असें विजापुरचे बादशाहीचें मूळ झालें. त्या दिवसापासून इदिलशाही वंश दक्षिणेंत मोठा विख्यात झाला. अहमदनगरचे बादशाहीचें मूळ असें झालें कीं. निजामउल्मुल्क बाहिरी नामें ख्वाजेखान गावान् वजीराच्या आश्रित होता. त्याणें त्या वजीरास मारवून सुलतानाचें मन प्रसन्न करून तो मेल्या नंतर त्याचे पुत्राची वजीरी तो आपण करूं लागला, आणि ख्वाजेखानानें दिल्हेल्या अधिकारीं मलिखआमेद नामें आपला पुत्र स्थापिला. आणखी कित्येक जागा आपल्ये पुत्रास देवविल्या. त्यांत जुंनेर आणि दौलताबादचे परगणे लावून दिले होते. नंतर निजाम उल्मुल्कानें जसा आपला पोषक ख्वाजेखान गावान् वजीर याचा घात केला. त्या प्रकारेंच दुसऱ्या कोणी दुष्टानें त्यास मारविलें. त्या वेळेस त्याचा पुत्र मलिख आमेद मोठें बंड उत्पन्न करून आला; आणि बादशाही आपण करूं लागला. त्यासमयीं ब्राह्मणी वंशाचा बादशाहा महामुदशाहा ब्राह्मणी होता, त्याणें तें बंड मोडावयाकरितां फार उद्योग केला, परंतु उपाय चालेना असा अहमदनगरचा बादशाहा झाला; आणि त्याचें नांव निजाम. आणखी त्याला बहिरी ह्मणत होते.* कुतुभशाही बादशाहीचें मूळ असें आहे कीं. सन १४९५ चौदाशें पंचाण्णवांत तेलिंगणची मामलत कुतुभउल्मुल्क नामें कोणी एक मुसलमान होता त्याला सांगीतली होती. त्याणें सोळा वर्षें पर्यंत केली. नंतर तो सन १५१२ पंधराशें बारांत गोंवळकोंड्याचे बादशाहाचें तक्त पावला; आणि आपलें नांव कुतुभशाहा असें चालविलें. असाच वराडचा मामलेदार वराडची बादशाही पावला. त्याचें नांव फतेउलाअंमादउल्मुल्क होतें त्याचें राज्य १५१२ पंधराशें बारांपासून १५७४ पंधराशें चौऱ्याहत्तरां पर्यंत चाललें. त्यानंतर अहमदनगरचे बादशाहानें तें राज्य घेतलें. बरीदशाही होती ती अंमादशाहीचे आगोदरच बुडाली. तीचे खालीं बेदर व कलबुर्गा यांचे जवळचा मुलुख होता; ती विजापूरचे बादशाहानें घेतली. या प्रमाणें दोन बुडाल्यावर एक विजापूरची, दुसरी अहमदनगरची, तिसरी गोंवळकोंड्याची, या तीन राहिल्या. त्यांत विजापुरचे बादशाहीची हद्द. दक्षिणेस निरानदी पासून तुंगभद्रानदी पर्यंत होती; आणि तुंगभद्रेचे दक्षिण तीरीं आदोणी परगणा, व नंदिहाळ शहर होतें. तें ही विजापुरचे बादशाहीखालीं होतें; पश्चिमेस कोंकण पट्टींत बाणकोटापासून गोंवेंस पर्यंत मुलुख मध्यें मध्यें कांहीं कांहीं ठिकाणें सोडून विजापुराकडे होता. पूर्वेकडे रेचोर परगणा, व इदगीर परगणा, व मलकेर परगणा, व बेदर परगणा. हे चार परगणे विजापुराकडे होते. या खेरीज पूर्वेकडचे दुसरे परगणे जे राहिले, ते गोंवळकोंड्याकडे होते. उत्तरेकडे आंकलकोट, व नळदुर्ग, व काल्डीयान, व सोलापूर, इतके मुलुख विजा-

---

* बहिरी नांव पडायाचें कारण असें कि, त्याचा बाप योग्यता पावल्याचे पूर्वी बहिरी पक्षी यांचें संरक्षण करावयाचें काम पत्करून शिकारखान्यांत चाकरीस राहिला होता ह्मणून असें नांव पडलें

पुरचे

पुरचे बादशाही खालीं होते. अहमदनगरचे बादशाही खालीं वराडसंबंधी कित्येक मुलख, व औरंगाबाद सुभा, बुआलन परगणा, खानदेशांतील कित्येक परगणे, व बाणकोटापासून वसई पर्यंत कोंकणपट्टी, इतके मुलुख अहमदनगरचे बादशाही खालीं होते. गोवळकोंड्याची बादशाही अशी किं, तीचे पश्चिमेचे आगीं विजापूरकर व अहमदनगरकर यांचीं राज्यें होतीं. त्यांपासून पूर्वेस समुद्रापावेतो मुलुख गोंवळकोंड्याचे बादशाही कडे होता; परंतु राजमंद्री शहर व त्याखालचा मुलुख त्याचे स्वाधीन नव्हता. तेथे दुसरा राजा होता. त्या तिही राज्यांत मुलुखाची नांवे ठेवण्याची रीति अशी होती किं, मोठें सरकार, त्यामध्यें परगणा, त्याचे आंत कर्यात, तीचे पोटीं समत, तीचे मध्यें महाल, त्याचे आंत तालुका, याखेरीज हिंदी नांवें दोन प्रांत आणि देश अशीं होतीं. दुसरी राज्यांत अशी रीति होती किं, लाहान व मोठा मामला सरखल्यानें सांगावा; कदाचित् सरखतान केला तर बहुतकरून हिंदुलोकांस द्यावा. सरखल्याचा पैका घेणें, व मुलुखांत चौकी पाहारा इत्यादि बंदोबस्त ठेवणें, व मुलखाचे सीमेसंबंधी खटलें असल्यास त्याची चौकशी करणें, या इतक्यां कामांवर बादशाहाचे दरबारांतून एकेएके जागीं आमिल नामें एक एक कारभारी ठेविन. त्या कारभाऱ्यानें वतनसंबंधी अथवा लोकांचे भाऊबंदकीचें वगैरे दुसरें कांहीं खटलें असल्यास त्याची पंचाईत करून पंचांचे विचारानुरूप करावें. जातीनें मनास आणूं नये. विजापुरचे राज्यांत एक मोठा आमिल होता त्याचें नांव मोकासादार ठेविलें असे; आणि दुसरे आमिल त्याचे आज्ञेंत वागत असत. असे कित्येक मोकासादार वीस वीस वर्षें कामावर होते. त्यांत कोणी मेला असतां त्या कामावर त्याचे पुत्रास ठेवित; अशी चाल होती. कांकिं मोकासादारांस त्या द्रव्याचा कांहीं विभाग होता. कित्येकवेळा एकावर्षांत मोकासादार पहिला दूर करून दुसरा ठेविला असें झालें. आणखी मोकासादारी निरंतर मुसलमानासच द्यावी असें नव्हते. कधीं कधीं हिंदूसही देत होते. त्या राज्यांत मोकासादारी पेक्षां मोठा अधिकार दुसरा बहुत करून नव्हता. कधीं कधीं सुभा मोठा असे; परंतु सुभ्यानें नेहेमीं त्या प्रांतीं नसावें, बहुधा दरबारींच असावें. त्याणें मुलुखाचे वसुलाचें काम न करावें. परंतु त्याचें मुलुखाचे दप्तरावर त्याची सही येत होती. ब्राह्मणी वंशाचें राज्य बुडाल्यावर कांहीं दिवस नवीं नवीं राज्यें झालीं. परंतु मराठी लोकांचे वर्तमानांत अंतर पडलें नाहीं. त्यावेळचे बखरीवरून असें वाटतें किं, बहुधा डोंगरी किल्ले मराठी लोकांकडे बादशाहाकडून असत, कधीं कधीं बादशाहाकडेसच असत, कधीं कधीं देशमुख व देशपांडे यांकडे असत; त्यांत कित्येक प्रांतांतील मोठे मोठे किल्ले बादशाहा आपणाजवळच राखीत. त्या लोकांत ज्याचे स्वाधीन बहुत स्वार असा जो मोठा सरदार त्याला मोठ्या योग्यतेचें नांव मनसब असें देत होते. तो अधिकार व तें नांव कधीं कधीं हिंदूस देत, अशी बादशाहाची कृपा हिंदुलोकांवर होती. याशिवाय हिंदूंनी फौजेसहित आपल्ये चाकरीस असावें म्हणून कित्येक

जहागिरी इनामें देत असेत. त्यानिमित्त चाकरी करितां हिंदूलोकांस बहुत फौज ठेवावी लागत नव्हती. त्यासमयीं फलटण देशाचा जहागिरदार विजापूरकराकडे होता. त्यापासून बादशाहा पन्नास स्वारांची चाकरी घेत असे, आणि मराठी पेशवे यांचे वेळेस त्या जहागिरदारापासून ३५० साडेतीनशें स्वारांची चाकरी पेशवे घेऊं लागले. पेशवे यांचे पूर्वी इदिलशाही बादशाहींत मराठे लोकांस बर्गी असें नांव मुसलमानांनीं ठेविलें होतें. तें आतां बहुतकरून प्रसिद्ध नाहीं. असें वाटतें कि, जसें सांप्रत बारभाई नांव हलकें आहे, तसेंच त्या वेळेस बर्गी नांव किमतीस उणें असेल. प्रायः तें नांव कर्नाटक प्रांतीं बंडकर्णांचें त्यागास होतें. त्यांत कोणी मोठे मोठे जहागिरदारही होते, असें सांगतां सन १५७७ पंधराशें सत्याहत्तरांत त्या बर्गींतील अधिकारी यांणी कर्नाटकांत मोठें बंड उत्पन्न केलें. तेव्हां विजापूरचा इदिलशाह बादशाहा याणें तें बंड मोडावयाकरितां लश्कर पाठविलें तें एक वर्ष पर्यंत लढलें; परंतु उपाय चालेना. ते समयीं बादशाहानें कोणी एक दासपंत नामें ब्राह्मण सहाय केला. त्याचे हातानें त्या बर्गींतील बहुतेक अधिकारी आपल्ये हस्तगत करून, कपटानें मारिले. यानंतर ते बर्गी लोक विजापूरच्या इदिलशाहा याचेच आश्रयानें निजामशाहा बादशाहाशीं लढूं लागले. विजापूरकर व अहमदनगरकर यांचे लश्करांत बहुतकरून मराठे लोक फार होते. कांकिं, त्यांची राज्यें महाराष्ट्र देशांत होतीं. गोंवळकोंडकर याचे लश्करांत मराठे लोक बहुत नव्हते. विजापुरकर, व अहमदनगरकर, व गोंवळकोंडकर, या तिघांजवळ मराठे लोक होते. परस्परें युद्धप्रसंग पडला असतां, आपल्ये जातीचा लोभ न धरितां, लढत असत. भाऊबंदकी संबंधी द्वेष पडला, किंवा बापलेकांत वितुष्ट पडलें असतां, भाऊबंद, व बापलेक, यांणीं परस्परें निकरानें लढावें, अशी एक मराठी लोकांत चाल होती. ती, त्यांचे पूर्वींच्या ब्राह्मणी वंशाचे राज्या पासून चालत आली. तीचा प्रतिबंध त्या वेळेचा बादशाहानें न केला. कांकिं जे आपल्ये जातींत भांडूं लागले; ते दुसऱ्याशीं काय लढतात, असें समजून, मोडिली नाहीं. तशीच रक्षिली. विजापुरकर, व अहमदनगरकर, यांचे राज्यांत मराठे सरदार कोण कोण होते. त्यांचा तपशील मग येईल. आधीं विजापूर, व अहमदनगर, व गोंवळकोंडा, या तिन्हीं राज्यांत किती बादशाहा झाले तो विस्तार. यानंतर फिरंगी लोक कोंकणांत आले ते प्रकरण. त्यापुढें मराठे सरदार यांचे वर्तमान लिहिलें जाईल. प्रथम विजापूर, व अहमदनगर, व गोंवळकोंडा, या तिन्हीं राज्यांत बादशाहा किती झाले तो प्रकार.

विजापूर.	अहमदनगर.	गोंवळकोंडा
विजापुरचा बादशाहा पहिला सुलतान यूसफ आदिलशाहा, तो १४८९ चौदाशें एकुण	अहमदनगरचा बादशाहा पहिला मलिक अहमद. तो, निजामउल्मुल्क बहिरी असे	गोंवळकोंड्याचा बादशाहा पहिला कुतुबउल्मुल्क ताने १५१२ पंधराशें बारांत झाला

विजापूर

कुण नबदांत तक्ताधिपती झाला. आणि १५१० पंधराशें दाहांत मरण पावला.

त्याचा पुत्र दुसरा सुलतान इस्मायल आदिलशाहा. त्याचे जागीं बसविला; तो. १५५४ पंधराशें चोपनांत मेला.

त्याचा पुत्र तिसरा सुलतान मल्लु आदिलशाहा त्याचे ठिकाणीं स्थापिला. तो, १५५५ पंधराशें पंचावन्नांत पदच्युत केला.

त्याचा भाऊ चवथा सुलतान इब्राहीम आदिलशाहा स्थापिला. तो १५५७ पंधराशें सत्तावन्नांत मेला. ✗

त्याचा पुत्र पांचवा सुलतान आदिलशाहा झाला. तो, १५८० पंधराशें ऐशींत कारभाऱ्यानीं कपटानें मारिला.

त्याचा पुत्र साहावा सुलतान इब्राहीम् आदिलशाहा. तो, त्याचे स्थानीं बसविला; त्याचे मरणाचा प्रकार तिसऱ्ये भागीं येईल.

अहमदनगर

असें नांव पावून, १४९७ चौदाशें सत्याहत्तरांत राज्य करूं लागला; आणि १५०८ पंधराशें आठ सुमारें तेव्हां मृत्यु पावला.

त्याचा पुत्र दुसरा सुलतान बुराहण निजाम झाला. तो, १५५३ पंधराशें त्रेपन्नांत मरण पावला.

त्याचा पुत्र तिसरा सुलतान हुसेन निजामशाहा बसविला. तो, १५५६ पंधराशें छप्पन्नांत मृत्यु पावला.

त्याचा पुत्र चवथा सुलतान मार्तिजा निजामशाहा झाला. तो, त्याचे पुत्रानें १५७७ पंधराशें सत्त्याहात्तरांत मारिला; आणि आपण तक्ताधिपती झाला. त्याचें नांव सुलतान हुसेन निजामशाहा बादशाहा. त्याणें दोन महिने राज्य केलें. नंतर कारभाऱ्यानीं त्यास मारिलें.

त्याचा भाऊ साहावा सुलतान इस्मायल निजाम्शाहा झाला. तो, तक्ताधिपती असतां, त्याला त्याचे बापानें काढून

गोंवळकोंडें

झाला. तो, १५५१ पंधराशें एकावनांत कारभाऱ्यानीं मारिला.

त्याचा पुत्र दुसरा सुलतान जमशीद. तो, सात महिने राज्य करून मेला.

त्याचा भाऊ तिसरा सुलतान इब्राम् कुतुब्शाहा बादशाहा झाला. तो, १५८१ पंधराशें एक्याऐशींत मृत्यु पावला.

त्याचा पुत्र चवथा सुलतान महंमद कुली कुतुब्शाहा झाला. तो, मेल्यानंतर त्याचा भाऊ सुलतान अबदुला कुतुबशाहा झाला. ✗

✗ इतकीं प्रकरणें सन इशवी शकाचे चौदापासून सोळाशेंपर्यंत झालीं या खेरीज राहिलीं तीं पुढचे भागीं येतील.

दून दिला; आणि आपण तें
पद घेतलें, त्याचें नांव सुलता-
नबुराहण निजामशाहा, तो सा-
तवा झाला; आणि १५९४ पंध-
राशें चौऱ्याण्णवांत मरण पा-
वला.

सन् इसवीशकाचे १४९८ चौदाशें अठ्याण्णवांचे पांचवे महिन्यांत फिरंगी पोर्तुगीस् लोक, यांचा जातीचा एक वास्कोदिगा नामें मोठा सर्दार, बरोबर फिरंगी लोक घेऊन जाहाजांत बसून आला, तो केरळ देशीं समुद्रतीरीं एक कलिकत नामें शहर आहे तेथें उतरला; आणि युद्ध न करितां त्या देशांत आपल्ये लोकांसहित सुखवस्ती राहिला, त्याचा स्वभाव सुखअस्ति राहावें असा नव्हता, यास्तव १५०७ पंधराशें सातांत चौल शहरजवळ मिस्री लोकयांचे लढाऊ गलबतांची व पोर्तुगीस लोकांचे लढाऊ गलबतांची गांठ पडतांच उभयतां मोठ्ये निकरानें लढले, नंतर निजाम उल्मुल्क बहिरी यांशीं पोर्तुगीस लोकांनीं सख्य केलें; आणि समुद्रांत व मुलखांत उपद्रव करूं लागले, ते सन् १५०८ पंधराशें आठांत दाभोळचे खाडींतून येऊन, दाभोळ लुटून, गेले. ते समयीं त्यांचे हातीं कांहीं मुलुख लागला नव्हता. नंतर, तुळव्याचा तिमोजी नामें एक समुद्रांतला लुटारू होता, तो पोर्तुगीस लोकांचा अल्फानूजो आल्बरकर्क नामें सरदार होता, त्यास मिळाला, मग त्याचे मसलतीनें, सन् १५१० पंधराशें दाहाचे दुसरे महिन्याचे २७ सत्ताविसाव्ये तारिखेस छापा घालून, गोवें घेतलें, तें त्यावेळेस विजापूरचें राज्याखालीं होतें, ह्मणून, विजापूरचा बादशाहा यूसफ आदिलशाहा फौजेसहित आला; आणि त्याणें लढून, गोवें घेतलें. त्यानंतर त्याच वर्षाचे दाहाव्ये महिन्याचे २५ पंचविसाव्ये तारिखेस गोवें पोर्तुगीस लोकांनीं पुनः घेतलें, तें आजपर्यंत त्यांजकडेच आहे. त्यापुढें सन् १५३२ पंधराशें बत्तिसांत ते लोक जाहाजांतून आले ते चिंचणीतारापुरीं येउन उतरले; आणि त्याणीं तेथपासून वसईंपर्यंत मुलुख लुटला. ते वेळेस वसईचा किल्ला नवाच बांधलेला होता, तो पाडिला; आणि ठाणें व मुंबई शहर यांची खंडणी घेतली. त्यापुढें दोन वर्षांनीं दमान घेतलें. त्या समयीं गुजराथेंत सुलतान् बाहादुर नामें बादशाहा होता, तो दिल्लीचे बादशाहाशीं लढून, केवळ हीनबळ झालेला, असा पाहून, फिरंगी लोक त्याला ह्मणूं लागले, कीं आह्मांस वसई परगणा द्या; आणि काठेवाडांत दिउ येथें किल्ला बांधावयास जागा, आणि आरबस्थानचे जाहाजांचे जकातींत आह्मास कांहीं विभाग असावा, ह्मणजे आह्मीं, दिल्लीचे बादशाहाशीं लढाई करावयास तुमचे कुमकेला येउं या प्रमाणें त्याचें बोलणें मान्य करावयास, सुलतानास मोठ्या अडचणीमुळें अगत्य पडलें, नंतर ते पोर्तुगीस

लोक

लोक कित्येक वर्षे लोकांस उपद्रव नकरितां. आपल्ये मुलखाचा बंदोबस्त करित होते. पुढें सन् १५४८ पंधराशें अठ्येताळीसांत त्याणीं समुद्रतीरचा मुलुख बाणकोटा पासून गोमंतकपर्यंत लुटला, आणि जाळिला; तो, तेसमयीं विजापूरचे राज्याखालीं होता. त्या पुढें १५७१ पंधराशें एकाहात्तरपर्यंत त्या लोकांचें वर्तमान विशेष ल्याहावें असें झालें नाहीं. त्या वर्षीं विजापूरच्या बादशाहा, व अहमदनगरचा बादशाहा, हे दोघे मिळोन फिरंगी लोकांशीं लढायी करावयास गेले. ते गोवें, आणि चौलशाहर, या दोहोंस वेढा घालून लढूं लागले; परंतु पोर्टुगीस लोकांपुढें त्यांचें बळ चाललें नाहीं. ते आपणच पराभव पावले; आपल्ये जातिस्वभावाप्रमाणें, उगेच बोलूं लागले, किं यांचें युद्ध, शौर्ययुक्त नाहीं. हे कपटानें लढतात. असें भाषण करित करित पळून गेले.

आतां, मराठे सरदार यांचें वर्तमान. विजापूरचे बादशाहाचे चाकरीस मराठे सरदार मुख्य होते. एक चंद्रराव मोरे, दुसरे रावनाईक निंबाळकर, जांस फलटणराव हि म्हणत होते. तिसरे जुझारराव घाटगे, चौथे रावमाने, पांचवे घोरपडे, साहावे डफळे, सातवे सावंत बहादर वाडीचे देशमुख, वगैरे विजापूरकरांकडे होते. अहमदनगरकराजवळ होते त्यांत एक रावजाधव, दुसरे राव भोंसले, आणि दुसरे बहुत न्यून पदांचे होते. विजापूरवाल्यांचे चंद्रराव मोरे यांचें मूळ असें आहे कीं, पूर्वीं, कर्नाटकांत एक मोरे आडनावाचा नाईक होता. त्याला यूसफ आदिलशाह विजापूरचा बादशाह याणें हिंदी पायदळ फौज १२००० बाराहजार देउन, निरा आणि वारणा या दोहों नद्यांचे मधला मुलुख, जो घ्यावयास कठीण फार अडचणीचा असा होता, तो घ्यावयाचें काम सांगीतलें. ते समयीं, त्या मुलुखांत शिरके यांचे मूळपुरुष होते, आणि त्यांचे सहायजे होते ते एक गुजर, दुसरे मामुलकर, तिसरे मोहिते, चौथे महारिक, वगैरे असतां मोरेयाणीं तेथें जाउन ते शिरके व त्यांचे सहाय जिंकून तो मुलुख घेतला. एवढें काम केलें ह्मणून बादशाह याणें त्याचे नावाला चंद्रराव असें पद जोडून त्यास आवळीचा राजा केला. ते मोरे त्या पुरुषापासून पुढें सात पुरुषपर्यंत तेथेच होते; त्याणीं तें राज्य उत्तम नीतीनें केलें ह्मणून, बहुत लोक येउन तो मुलुख वस्तीस योग्य नसतां तेथेंच राहिले. त्या बादशाहानें ठेविलेलें चंद्रराव असें नांव मोरे यांचे सातां पिढ्यांस चालिलें. ते बादशाहाचे आज्ञेंत वागत ह्मणून बादशाह त्यांचे मुलुखाचा वसुल, आपलें स्वामित्वमात्र राखावयास फार थोडा घेत असे.

जांस फलटण नाईक ह्मणत तेच निंबाळकर; त्यांचे कुळीचें पूर्वींचें नांव पंवार असें होतें; त्याचा मूळपुरुष निंबाळीक गावीं राहात होता; त्या गांवांस आतां निंबळक ह्मणतात. हें कुळ मराठी लोकांत पुरातन आहे; याचे पहिल्ये पुरुषास फलटणदेशचे देशमुखीचा विभाग होता. सन् सोळाशें चाळीस सुमारें विजापूरचे बादशाहानें त्यांस सरदेशमुखी दिली; त्याणीं आपलें नांव बदलून दुसरें केलें नाहीं. जें पहिलें

नाईक असें होतें तेंच चालविलें सन् सोळाशें सुमारें त्या कुळाचा एक पुरुष वंगोजी नाईक होता, त्याला लोक जगपाळ ह्मणत. तो मोठी पुंडाई करीत असे. त्याची बहीण शिवाजी महाराजाची माय आजी. मलावरीचे देशमूख जुझारराव, ते घाटगे यांचे कुळांत श्रेष्ठ होते; त्यांचें राहाणें खटाव देशीं असे; त्यांचे देशाची मर्यादा व निंबाळ्कर यांचे देशाची मर्यादा या दोहोंमध्यें महादेवाचा डोंगर. ते घाटगे मान् परगण्याचे देशमूख होते. त्यांचे मूळ पुरुषास ब्राह्मणीवंशाचे बादशाहानें *मनसब् दिली होती. ती तारीख कोणती व तो बादशाह कोणे नावाचा होता तें कळत नाहीं. विजापूरच्या बादशाह इभ्राहीम आदिलशाह, याणें घाटगे यांस **सरदेशमुखी व जुझारराव असें नाव, सन् सोळाशें सधिसांत दिलें. पूर्वीपासून घाटगे यांचे कुळाचा स्वभाव आपल्ये आपल्यांत भांडावें असा लोकांत प्रसिद्ध आहे. माने यांचे मूळपुरुष ह्मसवडचे देशमूख होते, त्यांची जागा व घाटगे यांची जागा दोन्हीं शेजारीं होत्या. ते विजापूरकरांजवळ †शिलेदारी करून विख्यात झाले. घोरपडे यांचें मूळचें उपनाव भोंसले होतें. त्यांचा एक पुरुष कोंकणच्या मोठा कठीण किल्ला घ्यावयाकरितां, घोरपडीचे कमरेस व आपल्ये कमरेस एक दोरी बांधून, घोरपड किल्ल्यावर चढवून त्या दोरीवरून आपण किल्ल्यावर गेला; आणि तो किल्ला घेतला. ह्मणून त्याचें नाव घोरपडे पडलें आहे, असें बखरेवरून वाटतें. विजापूरचे बादशाहींत त्याची देशमुखी होती, त्याचे कुळास नावें दुसरीं, त्या नावांतच दोन होतीं एक ‡कापशी, आणि एक मुधोळ. कापशी वारणातीरीं होते; आणि मुधोळ घटप्रभेचे कांठीं असत. डफळे विजापुराजवळ झट् परगणा आहे तेथचे देशमूख. यांचें पूर्वीचें उपनाव चव्हाण हे डफळापुरीं पाटिलकी करीत ह्मणून, यांचें नांव डफळे असें पडलें. विजापूरसरकारांतून त्यांस मनसब् अधिकार मिळाला होता; परंतु दुसरें कांहीं वेगळें नाव मिळालें नाहीं. सावंत पहिलेपासून वाडीचे देशमूख, त्याणीं पोर्तुगीसलोकांशीं फार चांगली लढाई केली ह्मणून बादशाहानें त्यांचे नांवास बहादर असें पद जोडिलें त्यापासून सावंत बहादर असें त्यांस लोक ह्मणूं लागले. त्यांचें मूळचें उपनाव भोंसले. त्यांजवळ नुस्ती पायदळ फौज होती, आणि त्या मुलुखीं दुसऱ्ये फौजेचा उपयोग नव्हता त्या वाडीभोंतास कु-

* मनसब ह्मणजे, मोंगलाईत स्वारांचे सरदारी सारिखा अधिकार होता, तो कधीं कधीं १०००० दहा हजार स्वारांचा असे. ते लोक त्याचे खर्चाप्रमाणें त्यास जहागीर देत असत.

** सरदेशमुखास विजापूरचे बादशाहींत वसूलाचा विभाग किती होता तो कळत नाहीं; परंतु दिल्लीचा औरंजेब बादशाह याचे वेळेस कित्येकां सरदेशमुखानां शेंकडा दोन रुपये प्रमाणें विभाग होता.

† शिलेदार ह्मणजे जो आपल्ये स्वतःचा घोड्यावर बसून धण्याची चाकरी करितो तो, आणि जो धण्याचे घोड्यावर बसून चाकरी करितो तो बारगीर.

‡ कापशी यांस विजापूरचे सरकारांत नवकस ह्मणत, आणि मुधोळास सातकस ह्मणत.

डाळ

डाळ वेरूळ ह्मणत. अहमदनगरचे राज्यांत एक मराठा सरदार मुख्य होता, त्याचें नाव आधवराव; तो शिंदखेरचा देशमुख, त्याचा मूळपुरुष देवगडचा राजा असेल. असें वाटतें कीं सर्व मराठी कुळांत आधवरावाप्रमाणें दुसरा प्रतापी नव्हता. सन सत्राशें चा सुमारें निजामशाह बादशाहाचे सरकारांतून, त्याला दहा हजारां स्वारांची सरदारी सांगून, त्याचे बंदोबस्तास जाहागीर दिल्ही होती. दुसरे मुख्य सरदार भोंसले ते मोटे कुलीन होते. असें वाटतें कीं त्यांची पाटिलकी बहुतां गांवी होती; परंतु त्यांचें राहावयाचें ठिकाण दवलताबादेजवळ वेरूळ ह्मणून गांव आहे, तें. पहिले बाबजी भोंसले यांस पुत्र दोघे, त्यांत वडील विठोजी, धाकटा मालोजी, त्याला जगपाळराव नाईक निंबाळकर फलटणचा देशमूख, याची बहीण दीपाबाई दिली होती. तो मालोजी भोंसला पंचवीसां वर्षांचा झाल्यावर, आपल्ये बरोबर कित्येक स्वार घेउन लुकजी आधवाचे आश्रयानें मोर्तिजा निजमशाह बादशाह याचे चाकरीस राहिला. हें वर्तमान सन पंधराशें सत्याहात्तरांत झालें. त्या मालोजीस पुत्र नव्हता ह्मणून त्याणें मोठी देवसेवा केली; परंतु पुत्र झाला नाहीं. मग, अहमदनगरीं एक मुसलमान औलीचा शाहसरीफ नामें मोठा सिद्ध होता; त्याणें आपल्ये देवाजवळ विनंती करून मालोजीस सांगीतलें कीं, तुला पुत्र होईल. नंतर, कांहीं दिवसांनीं त्याची स्त्री दीपाबाई प्रसूत झाली. पुत्र झाला. मालोजीनें तो सिद्धाचे प्रसादें करून झाला असें ह्मणून, त्या मुलाचें नांव शाहाजी ठेविलें. त्यावर दुसरे वर्षीं दुसरा पुत्र झाला. त्याचें नांव सरीफजी ठेविलें. त्या शाहाजी भोंसल्याचें जन्म पंधराशें चोऱ्याण्णवांत झालें. मालोजी भोंसले उत्तम प्रकारें सरकारचाकरी करून योग्यता पावूं लागले; आणि ज्या आधवाचे आश्रयानें चाकरी मिळविली तो लुकजी आधवरावही त्यावर बहुत कृपा करूं लागला. मालोजीचा पुत्र शाहाजी रूपानें फार चांगला होता. सन पंधराशें नव्याण्णवांत शिमग्यामध्यें मालोजीनें आपल्ये पुत्रास लुकजी आधवरावाचे घरीं नेलें. तेव्हां, आधवराव त्या मुलाचें रूप पाहून बहूत खुष होउन त्या मुलास जवळ बोलाउन जिजाबाई कन्या मांडीवर होती तिला बोलिला कि, हा तुला नवरा पाहिजे काय? आणीक, मंडळीस ह्मणूं लागला कि, हा जोडा कसा दिसतो इतक्यांत तीं दोन्हीं मुलें एकमेकांवर गुलाल उधळूं लागलीं; तें पाहून सर्व मंडळीस चमत्कार वाटला, आणि हांसूं लागले. तेवेळेस भोंसले उभे राहून बोलिले कीं, ऐकाहो, सर्व मंडळी, आज पासून आधवराव आमचे व्याही झाले यास तुह्मीं साक्षी आहांत. तेव्हां त्या मंडळींत कोणी कोणी ह्मणाले कीं हें ठीक आहे. तें ऐकून आधवराव खिन्न होउन उगाच राहिला; कांहीं बोलिला नाहीं. त्यानंतर, दुसरे दिवशीं आधवानें त्यास भोजनास बोलाविलें, तेव्हां तो ह्मणाला कीं, तुह्मी व्याही झाला तर मी येईन, नाहीं तर येणार नाहीं. हें ऐकून किमपि मान्य न केलें, आणि त्याचे स्त्रीसही कळतां-

च राग येऊन बोलिली, कीं असें भाषण विनोदांतही नव्हावें; माझे कन्येचे आणि त्याचे योग्यतेस अंतर किती आहे? त्यानंतर मालोजी आपल्ये राहायाचे ठिकाणीं गेला परंतु त्याणें तो अर्थ मनांत धरून त्याचे साधनाकरितां, कांहीं लबाडया करून द्रव्य मिळविलें, तें चांभारगोंद्याचा सावकार शेषाप्पा नाईक याजवळ ठेविलें; आणि लोकांत अशी प्रसिद्धि केली कीं, भवानी आह्माला प्रसन्न होऊन द्रव्य देऊन बोलली कीं, तुमचे कुळांत एक राजा होईल; तो सांबासारिखा गुणवान् होईल; आणि ब्राह्मणांचें पोषण फार चांगलें करील; आणखी त्या पुरुषापासून पुढें २७ सत्तावीस पुरुष पर्यंत त्याचें राज्य निर्बाध चालेल. इतकें केल्यावर आणखी मोठी कीर्ति व्हावी ह्मणून कित्येक जागीं देवालयें व तळीं बांधिलीं आणि बहूत घोडे विकत घेतले. ते समयीं, त्या राज्याचें सामर्थ्य कमी होऊं लागलें होतें, तें समजून याणें त्या दर्बारी लोकांस द्रव्य देऊन वश केले होते, त्या योगेंकरून त्याला बादशाहापासून पांच हजारां स्वारांची सरदारी, आणि मालोजी राजे असें नांव मिळालें. याखेरीज शिवनेर व चाकण या दोहों किल्यांची, व यांचे खालचे मुलुखाची मामलत प्राप्त झाली; आणि पुणेपरगणा व सुपेपरगणा त्यास जाहागीर मिळाला. एवढया योग्यतेस आल्यावर बादशाह याचे आज्ञेनें त्याशीं संबंध करावयास जाधवराव सिद्ध झाले मग जाधवरावाची कन्या जिजाबाई व मालोजीचा पुत्र शाहाजी या दोघांचें लग्न मोठया समारंभानें झालें.

सन् पंधराशें नवदांत दिल्लीचा मोठा यशस्वी आकबर बादशाह याणें मनांत आणिलें कि, दक्षिणेचे अस्के बादशाह जिंकावे. तेव्हां ते सर्व परस्परें लढत असत, आणि आपसांत आपसांत वैमनस्यें होतीं, ह्मणून आकबरास बहुतेक दक्षिणेचें राज्य मिळालें. याखेरीज खानदेश व निजामाचा मुलुख, त्यांत अहमदनगरचा किल्ला आणि कांहीं वराडदेश हे त्याचे हस्तगत झाले. तो बादशाह पंधरा वर्षांत इतकें करून सोळाशें पांचांत मृत्यु पावला. अहमदनगरचा किल्ला जावेळेस आकबराचे लोक मोंगल याणीं घेतला, ते समयीं, तेथच्या बादशाहा निजाम् शाह बहादर तो केवळ बाळ होता त्याला त्या मोंगलांनीं बंदींत ठेविला. त्याचे पूर्वी अहमदनगरचे राज्यांत दोन फळ्या झाल्या होत्या, एकाचे मुख्त्यार हिंदू होते, एकाचे हपशी, जांत कित्येक श्रेष्ठ मुसलमान होते. त्यांत हिंदूनीं आपल्ये कुमकेस आकबराचा मोंगलांस बोलाविले, ते त्यांची कुमक न करितां मुलुख मात्र घेते झाले. तेव्हां, हिंदूचे मोटे मोटे मानकरी यांस पश्चात्ताप झाला, मुसलमान लोक यांचा मुलुख मोंगलानीं घेतला, आणि बादशाह बंदींत ठेविला तरी, ते त्या आपल्या राज्याविषयीं निराश झाले नाहींत ते आपुल्ये सामर्थ्येंकरून श्रेष्ठत्व पावले. त्यांत एक मोठा कल्पक फार शाहाणा मल्लीकंबर नामें होता, तो त्या लोकांसहवर्तमान बादशाह याणें घेतलेल्या मुलुखाखेरीज उरलेल्या मुलुखाचा बंदोबस्त राखून राहिला; आणि नवाच एक बादशाह क-

रून

रून त्याचें नाव दुसरा मोर्तिजा निजामूशाह असें ठेविलें. आणीक, दौलताबादच्ये कि- ल्यावर बहिरी सरकारचा झेंडा लाविला. त्यानंतर तो मल्लीकंबर लवकर प्रसिद्धीस आला. त्या वेळेस, दिल्लीचा तक्ताधिपती जाहानगीर नामें नवा झाला होता, त्याचे पु- त्रानें बंड उत्पन्न केलें. त्यामुळें त्या मोंगललोकास मल्लीकंबराला उपद्रव करावयास अवकाश सांपडला नाहीं. इतक्यांत, मल्लीकंबरानें आपल्या मुलुखाचा बंदोबस्त चां- गला केला, आणि आपली प्रजा व शेजारचे संस्थानी लोक वश करून घेतले; आणि दौलताबादेजवळ एक खिडकी+ नामें शहर वसविलें; त्यांत मोटें मोटे माहाल बांधू- न ती मोठी राजधानी केली. मग त्याणें कित्येक वेळा मोंगल लोकांचा पराभव केला, आणि थोडकेच दिवसांनीं अहमदनगरचा किल्ला व कित्येक वराडचा मुलुख मों- गलांपासून घेतला, परंतु मोंगलानीं मल्लीकंबराकडे फार दिवस टिकूं दिला नाहीं, पुनः घेतला. त्या मुलुखांत पहिली रीति अशी होती कीं, जो मखूल्यानें काम पत्करील त्याला मामल- त सांगावी, ती मल्लीकंबरानें मोडिली, आणि वसूलाचे कामावर मुखत्यार मुसलमा- न ठेवून ब्राह्मणांचे हातून काम करवीत असे, निरंतर त्याचाच जय असे असें ना- हीं कित्येक वेळा मोंगल लोकांनींही त्याचा पराभव केला. सन् सोळाशें एकवीसांत कित्येक मराठे सरदार त्याची चाकरी सोडून मोंगलांस मिळाले. त्यांत शिंदकेरचा देशमूख लुकजी जाधव होता, त्याचा मोंगलांनीं मोठा संमान करून त्याला मोठी मनसब दिली त्यावरून असें वाटतें कीं, त्या वेळेस मराठे योग्यतेस येऊं लागले होते. ते समयीं दिल्लींत बादशाहाचे पुत्रानें बंड केलें, त्यामुळें मोंगलांस मल्लीकंबराला उपद्रव करावयास फावलें नाहीं. पुढें सन् सोळाशें सव्वीसांत मल्लीकंबर मरण पाव- ला. त्यानंतर इभ्राहीम् आदिलशाह विजापूरचा बादशाह एका वर्षानें मेला. त्याणें आणि मल्लीकंबरानें प्रजेस सुख दिलें. ह्मणून अद्यापि लोक त्यांचे गुण आ- ठवतात. आता विजापुरीं मोठीं मोठीं घरें व देवालयें मोडलेलीं आहेत त्यांत इभ्रा- हीमाची कबर केवळ नवी बांधल्या प्रमाणें दिसत्ये, आणि फार सुंदर आहे. इभ्राही- म आदिलशाह याचा पुत्र महंमद आदिलशाह बापाचे पाठीमागें तक्ताधिपती झाला. तेव्हां, त्याचें वय पंधरा वर्षांचें होतें. त्याचे जवळ शिबंदी पुष्कळ होती, आणि त्याचे जामदारखान्यांत द्रव्य बहुत असे. आणखी, त्याचे राज्यांत प्रजा सुखी हो- त्या. मल्लीकंबराचे पुत्र दोघे एक फत्तेखान, एक चंगेज् खान, त्यांत फत्तेखान याणें आपल्ये बापाचा अधिकार जो मोर्तिजा निजामशाहा पाशीं होता तो संभाळिला; आणि मोंगलांशीं युद्धें केलीं; परंतु त्याची योग्यता मल्लीकंबराप्रमाणें नव्हती, त्यामु- ळें तो अगदीं बुडाला असता; परंतु खानजाहान लोदी नामें एक मोंगलांचा मोठा सरदार मुख्य होता त्यास त्याची दया आली, ह्मणून त्याणें त्याशीं सल्ला केला. पुढें

+ खिडकी शहराचें नाव औरंगाबाद पडलें त्याचें कारण पुढें येईल.

मोर्तिजा निजामशाह मोठा झाल्यावर, एकवर्षपर्यंत त्याणें फत्तेखानाचे अन्याय ध्यानांत आणून, त्याला सन् सोळाशें एकुणतिसांत बंदींत ठेविला. त्यानंतर लुकजी आधवराव आपला पहिला धणी मोर्तिजा निजामशाह याजकडे यावयाविषयीं इच्छा करूं लागला. तेव्हां, त्याणें तो मोंगलास मिळाला ह्मणून त्याचें बोलणें मान्य केल्याप्रमाणें बाह्य आकार दाखवून, मग कोणे एके दिवशीं कांहीं कामासाठीं ह्मणून त्याला त्याचे सोयरे धायरे सुद्धां दौलताबादेंत बोलावून आणून, एकाएकीं दगा करून मारिलें. त्यानंतर त्याची स्त्री भर्त्याची फौज घेऊन शिंदकेरीस गेली आणि तीचे बहिणीचा नवरा जगदेवराव आधव याचे आश्रयानें मोंगलांचे लश्करांत जाउन मिळाली. मग तीचे विनंतीवरून मोंगलानीं जगदेवराव आधव यास लुकजी आधवाचा अधिकार व पांचहजार स्वारांची मनसब दिली. तेव्हां, पासून शिंदकेरचा आधवाचें कुळ मोंगलांचा अभिमान धरूं लागलें. दिल्लीचा बादशाह जहानगीर सन सोळाशें सत्तावन्नांत मेला. नंतर एकवर्षानें त्याचा पुत्र शाहाजहान यास तक्ताधिपती केला. ते समयीं, महाराष्ट्र मुलुखांतील जितका मोंगलानीं घेतलेला होता त्याचा अधिकारी खान्‌जाहानलोदी नामें होता, त्याशीं शाहाजहान बादशाह द्वेष करीत असे. त्याणें त्यास धरावयास फौज पाठविली तेव्हां, तो पळून गेला, तो निजामशाह याचे लश्करांत जाउन त्यांचा आश्रय करून राहिला. ह्मणून, शाहाजहान बादशाह दक्षिणेंत फौज घेऊन चालिला तेव्हां, खान्‌जहान लोदी निजामशाहास सोडून दक्षिण देशांतच अणखी पळाला. ते वेळेस, त्याचा सहाय शाहाजी भोसला होता. तो शाहाजहानाचें मोठें सामर्थ्य पाहून खानजहानलोदी यास सोडून त्यास मिळाला. तेव्हां तो शाहाजी व त्याचे बरोबर जे दुसरे सरदार होते ते बादशाहापासून मनसब व मोठा संमान पावले. असें वर्तमान सन् सोळाशें एकुणतिसांत झालें. त्या वर्षीं, आणि त्याचे पुढचे वर्षीं, दक्षिणदेशीं पर्जन्य पडला नाहीं ह्मणून मोठा दुष्काळ आणि महारोग एकदाच पडले. तेव्हां खान्‌जहान्‌लोदी सर्वप्रकारें निरुपाय होउन दक्षिणेंतून निघोन काबुल प्रांतीं जाउन आफगाणलोकांस मिळावें ह्मणून निघाला. तों त्याला वाटेनें शाहाजहान बादशाहाचे सरदार लोक भेटले. मग त्यांशीं व याशीं युद्ध होऊन तो खान्‌जहान्‌लोदी मरण पावला. त्यानंतर त्या सरदारांनीं अहमदनगरचा बादशाह निजामशाह याचे कित्येक जहागीरदार व मनसबदार यांचे अधिकार व मुलुख घेउन आपल्या लोकांस दिले. तेव्हां, तो बादशाह आपलें संस्थान जाईल ह्मणून भ्याला, आणि जो बंदीस ठेवलेला फत्तेखान यास सोडून पहिलेप्रमाणें त्याला वजीरीचें काम सांगीतलें. अशा त्या बादशाहाची अनीती पाहून एक त्याचे लश्करचा तकरीबखान नामें मोठा सरदार होता तो, त्याची चाकरी सोडून मोंगललोकांकडे जाउन मिळाला. ते समयीं विजापूरकर

व अहमदनगरकर हे आपल्या आपल्या मध्यें एकमत्त होउन मोंगलांचा पराभव करावा अशी इछा करूं लागले, आणि तो विचार शेवटास न्यावयाकरितां त्यांस असें दिसूं लागलें किं, जो पूर्वी विजापूरकरांचा व मोंगललोकांचा तह ठरलेला होता तो कामास येईल. तो तह असा कीं, विजापूरकर व मोंगललोक या दोघांनीं मिळून अहमदनगरचें राज्य बुडवून तो मुलुख उभयतां वांटून घ्यावा. त्यांत धारवाड किल्ला, व अणीक कांहीं मुलुख, व सोलापूर किल्ला विजापूरकरांचे वांट्यांत यावा. नंतर विजापूरकरांनीं आपलें लश्कर रणदुल्लाखान सरदार बरोबर देऊन मोंगलांकडे पाठविलें. तो सरदार असें बोलिला कीं, आह्मी पूर्व संकेताप्रमाणें आलों, तुह्मीं धारवाडकिल्ला आमचे स्वाधीन करा. ते समयीं ते मोंगल लोकांचे सरदार त्यांस किल्ला एकाएकी देईनात. इतक्यांत, अहमदनगरकरांनी विजापूरकरांस सोलापूर किल्ला द्यावयास कबूल केला. त्या योगेंकरून त्या उभयतांची मसलत पक्की झाली असतां, कांहीं दैवगतीनें मोंगललोकांचें लश्कर व विजापूरकरांचें लश्कर या दोहोंत कांहीं कलह उत्पन्न होउन, मोठें युद्ध जाहालें. त्यांत विजापूरकर पराभव पावला. तेव्हां, ती मसलत सहजच व्यर्थ झाली, आणि तो दुष्ट फत्तेखान् याणें आपल्यै धण्यास कैद केला. आणखी त्याचे गळ्यास दोरीचा फांस घालून मारिला; आणि मानकरी सरदार जे त्याचे इष्ट होते तेही मारिले असें त्या फत्तेखानानें दुष्कर्म केल्यानंतर मोंगलांचा बादशाहा शहाजहान् याजकडे आपल्या कर्माची क्षमा होण्याविषयीं विनंती पत्र पाठविलें किं, मीं हें कर्म तुमचा कार्याकरितां केलें, आणि त्याचे स्थानीं त्याचा पुत्र तुमचें उत्तर येई तोंपर्यंत बसविला आहे. तेव्हां, शहाजहानानें अहमदनगरचा मुलुख फार घेतला होता; परंतु कित्येक अवघडकिल्ले त्या फत्तेखानाकडेसच राहिले होते, ह्मणून, बादशाहानें त्याचें पत्र मान्य केलेंसें दाखविलें, आणि उत्तर दिलें कीं, जर त्याचे आमदारखान्यांतले चांगले चांगले अलंकार व त्याचे उत्तम हत्ती असतील ते आह्माकडे पाठवाल तर, तुह्मीं केलेलें आह्मीं मानुं. त्या उत्तराबरोबर कित्येक जहागीरांची सनद व मोठे संमानाचें सूचक कांहीं अळंकारादिक पाठविलें. त्यास देणें दिलें त्यांत पूर्वी शहाजी भोंसल्यास दिलेला कांहीं मुलुख होता, ते समयीं, फत्तेखान् निरुपाय होउन बादशाहानें लिहिल्याप्रमाणें पाठवून देता झाला. नंतर अहमदनगरचा बादशाहा लहान ह्मणून तें राज्य फत्तेखानाकडेस राहिलें. हा प्रकार पाहून शहाजी भोंसला अत्यंत खिन्न झाला आणि महंमद आदिलशाह विजापूरचा बादशाह याचा आश्रय धरून चाकरीस राहिला. त्या वेळेस, विजापूरचा मुख्य कारभारी मोठा सुज्ञ मुरारपंत नामें ब्राह्मण होता, त्याणें शहाजीचे मसलतीनें फ़ौज तयार करून दौलताबाद घ्यावयास पाठविली. त्या वेळेस, फत्तेखान दौलताबादेंत होता, त्याणें आपलें संरक्षण करावयाकरितां मोंगलांनीं यावें ह्मणून त्यास दौलताबाद

बाद किल्ला घावयास केला, त्यावरून, मोंगललोक दौलताबादेस येऊन पोंचले नाहीं तें तोंच, विजापूरचें लष्कर दौलताबादेस आलें. तेव्हां, शाहाजीचें व दौलताबादचालो-कांचें मोठें युद्ध झालें; त्यांत शाहाजीचा पराभव होऊन मागें आठ कोस हटला. नंतर, हें काम पराक्रमानें होणार नाहीं असें समजून, तह करणें इत्यादि युक्ती चालवावयास फत्तेखानाला निरोप पाठविला, कीं, तुम्हीं त्यांस किल्ला दिला असतां उभयपक्षीं हित नाहीं, हीच मसलत कीं, दोघांनीं मिळून त्याला त्याचें पूर्वस्थान दाखवावें, आणि तुमचा व आमचा पहिला संकेत असाच होता. तें ऐकून त्याणें मान्य केलें. नंतर, ते मोंगललोक आल्यावर त्यांवर हे दोघे मिळून तोफा सोडूं लागले, तेव्हां, मोंगलांचा सरदार मोहबत् खान् तो क्रोधयुक्त होऊन निश्चय करिता झाला कीं, फत्तेखानाचें पारिपत्य अवश्य केलें पाहिजे. मग मोंगल लढूं लागले तेसमयीं, ते किल्लेकरी महत्पौरुष करून अठ्ठावन्न दिवसपर्यंत टिकले. नंतर, त्यांची बेगमी सरली यास्तव त्याणीं किल्ला मोंगलांस दिला. तेव्हां, मोंगलानीं फत्तेखानाला त्या अधिकारावरून काढिला, आणि त्याचे हातचा स्थापिलेला मुलगा ग्वालेर किल्ल्यावर बंदींत ठेविला पुढें फत्तेखान् वेडलागून मेला. यानंतर, शाहाजीचे मनांत आलें कीं, अहमदनगरचे बादशाहाचा कारभार आपण करावा. म्हणून निजामशाहाचे स्थानीं दुसरा तक्ताधिपती केला, आणि कित्येक ब्राह्मण जवळ बाळगून राज्य करायास आरंभ केला, आणि फौज जमा करून कित्येक किल्ले हस्तगत केले, व आगोजाग नव्या बादशाहाचा अंमल बसवूं लागला. ते समयीं, शाहाजाहान् बादशाह याणें दक्षिणेचें समस्त राज्य, आपला पुत्र, अथवा दुसरा कोणी आप्तीय, यांवांचून तिसऱ्यास दिलें असतां, त्यापासून आपणास अपाय होईल. असें समजून पुत्र औरंगजेब् लहान, यास्तव तो मोठा होई तोंपर्यंत, राज्याचे विभाग दोन करून एक खान्डौरान्, दुसरा खान्जमान्, यां दोघांस ते अधिकार दिले. त्या विभागांचा प्रकार असा; खान्देशाचा जितका मुलुख पूर्वी मोंगलांकडे होता तो, व जालनपरगणा, व वराडचा पेनघाट भाग, इतके मुलुख मिळून एकभाग. दुसरा जो मुलुख निजामशाहा बादशाह अहमदनगरकर यापासून घेतला होता तो. असे दोन दोघांचे स्वाधीन करून सांगितलें कीं, उभयतां पश्चिमेचा बंदोबस्त ठेवून शाहाजीला जिंकावयास अनुकूळ असावें. त्या वेळेस शाहाजी भोंसला मोठें सैन्य जमा करून विजापूरकरांचे आश्रयानें मुलुखांत उपद्रव करीत होता; त्यासाठीं शाहाजाहानास मोठा राग आला, कांकीं, दौलताबाद किल्ला जरी हस्तगत झाला तरी, राज्याचा बंदोबस्त होईना, म्हणून शाहाजाहानानें मोठें सैन्य मिळवून निश्चय केला कीं, अहमदनगरचें राज्य घ्यावें याकरितां दक्षिणेचीं राज्यें बुडालीं तरी चिंता नाहीं. पूर्वी शाहाजाहानास तें राज्य बुडवावें हें योग्य दिसत नव्हतें. तें कशासाठीं तें कळत नाहीं. कोणजाणे कांहीं राजकारणार्थ, किंवा कांहीं नीतिसाठीं. प्रथम विजापूरकराकडे वकील पाठवून बोल

पों

णें लाविलें कीं, अहमदनगरकराचे किल्ले तुह्मीं घेतले आहेत ते सर्व सरंजाम सुद्धां आमचे स्वाधीन करा. त्यांत मुलुखमैदान नामें एक मोटी तोफ, जी परिंड्याहून विजापूरास नेली, ती द्यावी. याखेरीज शहाजीचे मसलतीस लागूं नये. याप्रमाणें वागलांतर, निजामशाहींत जितका कोंकणपट्टी मुलुख पहिला होता तितका व सोलापूर किल्ला, तुह्माला देउं; नाहींतर अगदीं बुडवून टाकूं. हें बोलणें त्याणीं मान्य केलें नाहीं. तेव्हां, शाहाजाहानानें फौज जमा करून त्या लष्कराचे भाग चार केले. त्यांतले दोन शहाजी भोंसल्यावर नेमिले, आणि दोन विजापूरकरांवर योजिले. तेव्हेस नासिक, व चांदोर, यांजवळचे जितके शहाजीचे किल्ले होते ते, मोंगलांचे सरदार याणीं घेतले. हें वर्तमान सन् सोळाशें पस्तिसांत झालें. त्यावेळेस, खयरतखान् मोंगलांचा सरदार विजापूरचे राज्यांत शिरला, आणि त्याणें नळदुर्ग घेतला, आणखी सोलापूर, व बेदर, या दोहों मध्यें मुलुख आहे तोही घेतला. सैय्यदखान् जहान् याचे सन्मूर शहाजी लढलानाहीं, एकाएकीं छापा घालीत असे. याप्रमाणें फार दिवस लढला. तो पहिल्यानें अहमदनगरासमीप होता, मग लढतां लढतां शेवटीं चांभार गोंदें, आणि बारामती, या दोहों मुलुखांचे मध्यें हटून गेला. नंतर, मोंगल मोठा सामर्थ्यवान् ह्मणून मिरज, व कोल्हापूर, या दोहों मुलुखांमध्यें राहिला. तेव्हां, विजापूरचें लष्कर शहाजीस अनुकूळ होतांच, त्या खान् जहानाचें सामर्थ्य चालेनासें झालें. तेव्हां, मोंगलांचे दरबारांतून त्यास आज्ञा अशी झाली कीं, मिरज, व कोल्हापूर, व रायबाग, या तिन्हीं शहरांजवळचा मुलुख उद्ध्वस्त करावा. त्याणें त्याप्रमाणें करून कित्येक लोक धरून आपल्या बरोबर नेले. याशिवाय खान्डौरान्, खान् देशांतून लष्कर सहित वाटेनें मुलुखास उपद्रव करीत विजापूरास येउन पोंचला. तो विजापूरहि घेता; परंतु त्या बादशाहानें सभोंवते दहा कोस पर्यंत अन्न पाणी मिळेनासें करून ठेविलें होतें ह्मणून, विजापूर त्याचे हातीं येईना. यास्तव खानडौरानानें त्याशीं सल्ला केला. ती तारीख सन सोळाशें छत्तीस. या सल्ल्याचा प्रकार अवश्य जाणावा, कांकिं, जापासून शिवाजी महाराज याचें माहात्म्य उत्पन्न झालें. त्या सल्ल्याचा प्रकार असा, परिंडा, व सोलापूर, व त्यां खालच्या मुलुख व नळदुर्ग प्रांत, व कालीयान परगणा, व बेदर मुलुख, याशिवाय कोंकणच्या कालीयान् परगणा, आणि नीरा नदी, व भीमा नदी, या दोहों मधला मुलुख, इतकें राज्य विजापूरकराकडे असावें. याखेरीज शहाजीचे किल्ले जितके असतील ते मोंगलांस दिले असतां, त्यास अभय आहे. आणखी विजापूरकरांनीं वर्षास वीस लक्ष होन मोंगलांस खंड द्यावा. विजापूरकर सल्ला करितात हें वर्तमान शहाजीला कळतांच, तो कोंकणांत आउन आपल्ये किल्ल्यांचा बंदोबस्त करूं लागला. तेव्हां मोंगलांनीं त्याचा त्रिंबक किल्ला, व शिवनेर किल्ला, व कोंकणचा कित्येक मुलुख घेतला. ते समयीं, शहाजीनें मोंगलांचे बादशाहास विनंती केली कीं, माझे अपराधांची क्षमा करून मला आपल्ये चाकरीस ठेवा-

वें

वें. याची तारीख संन सोळाशें सततीस. बादशाहानें आपल्ये चाकरीस त्याला ठेविला नाहीं. विजापूरकरांचे चाकरीस राहावें अशी आज्ञा दिली. त्यावरून, शहाजी विजापूरकरांचा आश्रय करून राहिला. मग त्याणें स्थापिलेला बादशाह लहान होता तो, मोगलांचा सरदार खानूजमानू याणें धरून ग्वालेर किल्ल्यावर पहिले दोन मुलगे होते तेथें नेऊन ठेविला. असें अहमदनगरचें राज्य आणे बादशाह बहिरी वंश्य होते तें बुडालें. या भागाचे अनुक्रमणिकेंत तालिकोटाचे लढाईचा प्रकार आहे परंतु एथपर्यंत लिहिला नाहीं याकरितां लिहिला जातो. तो असा कीं, पूर्वीं हिंदूंचें विजयानगराचें मोठें राज्य कर्नाटकांत कानडे लोक याणीं स्थापिलेलें होतें, मग, संन पंधराशें चौसष्टांत दक्षिणेचे सर्व बादशाह मिळून त्यालोकांशीं आऊन लढले. तो युद्ध प्रसंग फार मोठा झाला. ते समयीं, तें राज्य अगदीं बुडालें. लढाई तालीकोटाजवळ झाली. त्या तालीकोटाचें, नांव राक्षितागंडी असें कोणीं बखरेंत लिहितात.



संन सोळाशें सततीसांपासून संन सोळाशें अठ्ठेताळीस पर्यंत झालेलीं सर्व वर्तमानें मिळून भाग तिसरा, त्या.

तिसऱ्या भागाची अनुक्रमणिका

भाग तिसरा.

आ समयीं शहाजी विजापूरकरांचे चाकरीस राहिला तेव्हां, त्यांचा प्रधान मुरार पंत याणें मोठ्या संतोषानें त्याला ठेविला, आणि सुपे परगणा, व पुणे परगणा, त्यास दिला. कां कीं, त्याचे गुण, व चातुर्य, तो मुरारपंत जाणत होता. पुणें व सुपें त्याचें पहिलें ठिकाण म्हणून त्याला दिलें. यानंतर, मुरार पंतानें भीमा व नीरा या दोहों नद्यांचे मध्ये जो विजापूरकरांस नवा निकालेला मुलुख, त्याचा बंदोबस्त शहाजीचे साहाय्यानें केला, तेणें करून शहाजीचें चातुर्य फार प्रकट झालें. म्हणून तो मुरार पंत त्यावर बहुत संतुष्ट होऊन, जे समयीं माघारा बादशाहापाशीं आला, ते समयीं, बादशाहा जवळ त्याची फार स्तुती केली. नंतर, बादशाहाचें लश्कर कर्नाटकांत आल्ये वेळेस, बादशाह याणें शहाजीला त्या लश्कराचा दुसरा अधिकार दिला आणि त्याचा भिवरणदुल्लाखान होता, त्याला त्या लश्कराचा मुख्य अधिकारी केला, यानंतर, त्यांचा जय झाल्यावर शहाजीला त्या मुलुखांत कोल्हार, बंगलोर, उसकटा, बाळापूर, आणि सेरा, हे पांच परगणे बादशाहानें जहागीर दिले. याशिवाय कराड परगण्यांत बेवीसां गांवांचे देशमुखीची सनद दिली. त्याला बादशाह याणें दोहों जागीं जहागीर दिल्याचें कारण असें असेल; शहाजीनें समजावें किं, बादशाह याचे मुलुखाचे रक्षणें करून माझा मुलुखाचें संरक्षण होईल.

शहाजी भोंसला याणें मोंगलांची चाकरी सोडल्यापासून त्याचे सोयरे शिंदकेरचे देशमूख जाधव, यांचें व शहाजीचें वांकडें पडलें. मग जे समयीं मोंगलांशीं शहाजीचें युद्ध झालें ते समयीं, जगदेवराव जाधव शहाजीची स्त्री जिजाबाई तिचा चुलता, मोंगलांकडून शहाजीशीं लढत होता. संन सोळाशें तिसांत शहाजीनें दुसरी स्त्री मोहिते यांची कन्या केली; तेणें करून जिजाबाईला विषाद आला, यास्तव दुसरा कोणी आप्त याचे घरीं जाऊन राहिली. ती तीन वर्षें तेथेंच होती, नंतर मोंगलांनीं तें स्थान घेतलें परंतु मोंगलांजवळ भोंसले व जाधव होते त्याणीं तिला सोडविली, आणि शहाजीचा कोंडाणें किल्ला येथें पोंचविली. तिचे दोघे पुत्र, त्यांत वडिल संभाजी, धाकटा शिवाजी, यांचें जन्म शिवनेर किल्ल्यामध्यें संन सोळाशें सत्ताविसांत झालें. थोरला पुत्र संभाजी आपास फार प्रियहोता; त्याला आपण कोठेंही गेला असतां बरोबर नेत असे; आणि शिवाजी आई जवळ होता. त्याला आई मोंगलांचे हातीं न लागूं देतां फार युक्तीनें जपत असे. नंतर जेव्हां शहाजी मुरार पंता बरोबर विजापुरास गेला, तेव्हां, शिवाजीला घेऊन जिजाबाई त्याबरोबर गेली. ते वेळेस शहाजीनें पुत्र शिवाजी यास सातां वर्षांनीं पुन: पाहिला. त्या पुढें शहाजीजवळ जिजाबाई व शिवाजी फार दिवस राहिलीं नाहींत.

कराड शहर सातान्याचे दक्षिणेस पंधरा कोस आहे.

शिवनेर किल्ला पुण्याचे उत्तरेस पंचवीस कोसांवर आहे त्याचे पेठ जुन्नर.

सईबाई निंबाळकरांची कन्या शिवाजीला केली, तेथ पर्यंत शहाजी पाशीं विजापुरीं होती; नंतर कर्नाटकांत शहाजी जावयास निघाला, तेवेळेस जिजाबाई व शिवाजी पुण्यास रहावयास गेली; शहाजीची दुसरी स्त्री तुकाबाई मोहित्याची कन्या तिचा पुत्र व्यंकोजी, याशिवाय एक संताजी नामें शहाजीचा दासीपुत्र होता.

जे कोणी मराठे सरदार असतात ते बहुत करून ब्राह्मण कारकून बाळगतात; त्यांत शहाजी जवळ ब्राह्मण बहुतच होते, त्यामध्यें दोघे अत्यंत विश्वासू, एक दादोजी कोंडदेव, आणि दुसरे नारोपंत हणमंते, त्यामध्यें नारोपंत हणमंते यास कर्नाटकचे जहागिरीचा बंदोबस्त सांगीतला; आणि दादोजी कोंडदेव यांस पुणे प्रांतींचा व बायको व मुलगा यांचा बंदोबस्त सांगीतला; तो दादोजी कोंडदेव वसुलाचे कामांत निपुण होता, त्याचे हातून लागवड चांगली होऊन, उत्पन्न अधिक होत असे; नंतर शहाजीचा शौर्यावरून प्रसन्न होऊन, बादशाहानें इंदापूर परगणा, व बारामती परगणा, व पुण्याजवळचे मावळांतली तळवट जमीन, पुणे प्रांताचे जाहागिरीला अधिक लावून दिली; तेव्हां दादोजी कोंडदेव याचाही योग्यता त्या मुलुखाचा संरक्षणें करून वाढली.

त्यावेळेस गोंवळकोंडे दरबारीं, आणि विजापुरचे दरबारीं, आपआपल्येराज्यांची मर्यादा कर्नाटकापर्यंत होती; ती वाढवावयाकरितां इछा करीत होते, ते दोघे जर मोंगलाशीं सावधपणानें वागते, तर उपयोगी होतें, ते टाकून कर्नाटकांत आणखी आणखी मुलुख घेऊं लागले; त्या दोघांत उपयोगाचें इतकें मात्र झालें कीं, महंमद आदिलशाहा विजापुरचा बादशाह, याणें गोंवळकोंड्याचा कुतुभशाह बादशाह, याचे कन्येशीं आपलें लग्न केलें.

महंमद आदिलशाह जातीनें शूर नव्हता, त्याचे लष्करास सरदार संभाळीत होते; त्याणें विजापुरची रचनामात्र फार चांगली केली, आणि त्या शहरांत पाण्याचे नळ बांधून आणिले ते अद्यापि आहेत.

मोंगलांचा बादशाह शहाजहान, याणें दक्षिणेचा बादशाहाशीं सल्ला केल्यावर आपले नवे घेतलेले मुलुख यांचा बंदोबस्त करूं लागला; तेव्हां पूर्वी जे दक्षिणेचे दोन भाग केलेले होते, ते एकत्र करून, त्याचा अधिकारी पुत्र औरंगजेब, यास केला, त्या शहाजहानाचे राज्यांत दक्षिणदेशाचे वसुलाचे हिशेबाची रीति नवी झाली, त्याचा करणारा तोडरमल्ल नामें मोठा युक्तिवान एक हिंदू होता; त्याणें उत्तम मध्यम कनिष्ठ जमिनी पाहून, त्यांचे उत्पन्नाचा अर्धांशापासून सप्तमांश पर्यंत घ्यावा असें ठरविलें, त्यांत जो हिस्सा सरकारी देणें त्याचा पैका घ्यावा असें केलें, या प्रमाणें कित्येक वर्षे गेल्यानंतर सरकारचे दप्तरांत जमिनीचा सर्वउत्पन्नाचा आकार करून जो हिशेब ठरला, त्याचा चतुर्थांश सरकारानें घ्यावा असें करून

रून पहाणी करणें टाकिलें जो यथाई हिशेब झाला तोच सारा नेमिला ही रीति शहाजहानानें भीमेचे उत्तरेचा मुलुखांतही स्थापिली तेथें ती रीति पुरती होण्यास वीस वर्षे लागलीं ती रीति टंका या नामें प्रसिद्ध होती टंका असें नाव पडलें याचें कारण असें कीं त्यापूर्वीं तांब्याचा टक्का पेत होते ती चाल मोडून याणें टक्याचें रुपें घ्यावें असें करून त्याचें नांव टंका असें ठेविलें त्याचा सुमार संन सोळाशें अठतीस त्याच वेळेस मराठी लोकांत फसली शक चालू झाला दादोजी कोंडदेव याचा मुलुख मोंगलाचे मुलुखाजवळच होता परंतु त्याणें मह्लीकंबरी रीति चालविली ती अशी कीं प्रतिवर्षीं पाहणी करून शेताचे प्राप्तीचा वसूल घ्यावा कधीं जिनस नघेतला तर त्याचा पैका घेत असें दिसतें कीं मोंगलाचे रीती पेक्षां दादोजी कोंडदेव याची रीति शेतकरी यांस भारी पडे परंतु तो मुलुख फार सुखकारक यावरून असें वाटतें कीं त्या मुलुखाला ती रीती योग्यच होती.

मावळांत रहाणारे जे लोक होते ते केवळ दरिद्री परंतु शरीरें करून सुदृढ त्यागी अति मेहेनत करणारे तेव्हां त्यांस उदरनिर्वाहापुरतें मिळत असे मग तो मुलुख जेव्हां दादोजीचे स्वाधीन झाला तेव्हां त्याणें त्या लोकाची अवस्था अशी पाहिली कीं ते झोंपड्यांतून रहातात आणि जांस वस्त्रें व पात्रें नाहींत त्याणीं हिंस्र प्राणीं यांपासून शरीराचें रक्षण झालें पाहिजे या साठीं सर्वांनीं शस्त्रें मात्र बाळगलेलीं होतीं तेव्हां त्याणें त्या लोकांचे पोषण करितां कित्येक वर्षें त्यापासून वसूल घेतला नाहीं. आणि त्याखेरीज दुसऱ्या लोकांकडचा वसूल जमा करवयाचे कामावर कित्येक ते मावळी लोक चाकरीस ठेविले. त्या योगें ते सहज पोसले गेले.

जसमयीं जिजाबाई व शिवाजी यांज बरोबर दादोजी कोंडदेव पुण्यास गेले, तेवेळेस त्या दादोजीनें पुण्यांत एक मोठा वाडा बांधिला; आणि त्यांत जिजाबाई व शिवाजी यांस ठेवून, आपण शिवाजीला जे गुण धनीपणाचे उपयोगी ते शिखविता झाला.

बहुधा मराठे सरदार यांस लिहितां आणि वाचतां येत नाहीं; ते असें समजतात किं हें काम कारकुनानें करावें; त्यांत शिवाजीला तर कधीं आपलें नांवही लिहितां येत नव्हतें. परंतु शौर्योपयोगि जें धनुर्विद्याइत्यादि कौशल्य त्यांत प्रवीण होता; जसें त्याला घोड्यावर बसतां येत होतें तसें कोणत्याहि मराठी सरदारास येत नसे. त्या शिवाजीला बाळपणीं भारती युद्धकथा व भागवती युद्धकथा अत्यंत प्रिय असेत. पुढें त्याचे मोठेपणांतही त्याणें कोठें कथा होत्ये असें ऐकिलें ह्मणजे. जरी वाटेमध्यें कांहीं मोठें भय असलें तरी तें न मानितां तो कीर्तनास जाई; त्याची हिंदूचे धर्मावर प्रीति होती आणि मुसलमानाचे धर्माचा तो लहान पणापासून तिरस्कार करी. जेव्हां त्याचें वय सोळा वर्षांचें झालें तेव्हां त्याणें अप्रयोजक लोकांची संगत

धरिली

धरिली, आणि बादशाहाची आज्ञा न मानितां आपण नवेंच बंड करील असें दिसूं लागलें.

तेव्हां दादोजी कोंडदेवानें त्या शिवाजीचें असें विपरीत लक्ष्य पाहून त्याला आपल्या युक्तीचा कांहीं चांगला उपदेश वारंवार केला आणि त्याची चित्तवृत्ती मुलुखाचे बंदोबस्ती कडे व्हावी ह्मणून जाहागिरीचे बंदोबस्ताचें काम त्यावर टाकूं लागला; तेणेंकरून त्याचा मान वाढून झाला आणि मराठे सरदार लोक त्याचे भेटीस येऊं लागले. तोही त्यांचा संमान करी; त्या योगें ते सरदार लोक त्यावर प्रीति ठेवीत होते; कांकीं तो सर्वांशीं लीनपणानें वागत असे. असें असतांही त्याला लोक ह्मणत कीं कोंकणांत जे दरवडे पडतात त्यांत शहाजीचा पुत्र याचें बळ आहे.

तो शिवाजी मावळे लोकांवर निरंतर प्रीति करीत असे कांकीं ते लोक वेडे आणि केवळ मूर्ख दिसत, परंतु त्यांचे योग्य त्यांस कांहीं काम सांगीतलें असतां त्याणीं तें काम अतिसावधपणानें करित असावें. त्यांना मावळच्या सर्व चोरवाटा ठाउक होत्या ह्मणून शिवाजी त्यांस आपल्ये शिकारीचें कामांत घेई; त्याणीं त्याला अस्के डोंगरी किल्ले माहीत करून दिले. त्यानंतर त्याला असें वाटलें कीं जर यांतून एक किल्ला आपणास मिळेल तर त्या लाभास उपमा नाहीं

त्या वेळेस मुसलमान लोकांचे राज्यांत डोंगरी किल्यांचा बंदोबस्तांची दक्षता नव्हती कांकीं ते जागे पर्जन्यकाळीं वस्तीकरणारांस रोगकारक, आणि त्या लोकांस यत्न नकरितां प्राप्त झाले ह्मणून त्यांना डोंगरी किल्यांचें माहात्म्य वाटत नव्हतें.

ज्या समयीं शिवाजीनें आपणास किल्ला असावा असें मनांत आणिलें, त्या वेळेस त्याचे जहागिरींत किल्लेकरी बादशाह याजकडचे होते; कोंडाणें* किल्यावर अधिकारी मुसलमान असे, आणखी पुरंदरावर मुरारपंताचा ठेवणाईत नीळकंठराव नामें ब्राह्मण होता. ते दोघे किल्लेकरी व शहाजीचें कुळ यांचा स्नेह होता. मावळांत तिघे शिवाजीचे सोबती प्रसिध्द होते एसजी कंक, दुसरे तानाजी मालुसरे, तिसरे बाजी फासलकर, मिळून तिघे.

जे समयीं शिवाजी लष्कर मिळवूं लागला, तेव्हां ते तिघे पहिल्यानें त्यास मिळाले; त्याणीं संन सोळाशें शेचाळिसांत तोरणा किल्याचे लोक वश करून, तो किल्ला शिवाजीला देवविला.

त्यानंतर शिवाजीनें विजापुरास वकिल पाठवून बादशाहास विनंती केली कीं मी किल्ला घेतला हा आपल्ये राजधानी पासून फार लांब आहे आणि एथचे लोक मोठे उत्पाती; यास्तव ही जागा विश्वासू सेवकाचे स्वाधीन असल्यास राज्याचा बंदोबस्त उत्तम होईल. त्यावरून किल्ला त्याकडे असावा अशी आज्ञा झाली नाहीं; परंतु त्याणें बादशाहाचे दरबारी लोक यांस लांच दिला त्यामुळें त्या दरबारीं ती गोष्ट

---

* कोंडाणें किल्ल्यास हालीं सिंहगड ह्मणतात.

पुनः निघाली नाहीं; आणि किल्ला त्याकडेच राहिला. अशीं कित्येक वर्षे गेल्यावर शिवाजीनें मावळे लोक चाकरीस ठेवून, किल्याची डागडुजी केली.

मग कोणे एके दिवशीं त्या किल्यांत खणूं लागला तों त्याला दैवयोगेंकरून, कित्येक काळच्या कोणीं ठेवलेला मोहोरांचा हांडा सांपडला.

तेव्हां त्याणें युक्तीनें लोकांत अशी प्रसिद्धी केली कीं भवानी आह्माला प्रसन्न झाली ती द्रव्य देते हें ऐकून लोक त्याला भजूं लागले.

तेव्हां शिवाजीनें दारूगोळी व शस्त्रें इत्यादि युद्धोपयोगी पदार्थ विकत घेऊन तोरणा याचे आग्नेयी दिशेस दीडकोसावर मोरबद नामें उंच डोंगर आहे त्यावर अति मेहेनतीनें मोठ्या त्वरेंकरून दुसरा किल्ला बांधिला, आणि त्याचें नाव राजगड ठेविलें हें वर्तमान संन सोळाशें सत्तेचाळिसांत झालें.

तो किल्ला बहुतेक बांधला गेला इतक्यांत विजापुरीं बादशाहास तें वर्तमान कळलें तेव्हां त्याणें शिवाजीला मनाईपत्र पाठविलें आणि कर्नाटकांत शहाजीला लिहिलें कीं हें तुमचे पुत्रानें तुमचे आज्ञेवांचून केलें नसेल; त्यावरून त्याणें उत्तर दिलें कीं हा अपराध मजकडे नाहीं, परंतु माझा पुत्र सरकारचा विश्वासू चाकर आहे त्याणें कांहींतरी सरकारहित पाहिल्यावांचून केलें नसेल.

जे समयीं शिवाजी किल्ला बांधावयास लागला तेव्हांपासून दादोजी कोंडदेव याणें वारंवार हितोपदेश केला कीं अशानें सर्व कुळ बुडेल; शिवाजीनें तें ऐकून मान्य केल्याप्रमाणें दाखविलें, तेव्हां दादोजी असें समजला कीं हा आपल्ये मनांतील अर्थ सिद्धीस नेईल माझें ऐकणार नाहीं. असें त्याचे मनांत येतांच त्याला अत्यंत चिंता लागली, आणि वार्धक्यामुळें दुखणें लागलें तेणेंकरून तो आसन्नमरण झाला तेसमयीं शिवाजीला बोलावून आणिलें आणि बोलिला कीं मीं आपल्ये धण्याचे हिताविषयीं तुम्हाला निषेधित होतों, परंतु आतां माझी विनंती ऐकावी, आपण स्वतंत्रपणानेंच वागावें, परंतु गाई व ब्राम्हण व प्रजा यांचा प्रतिपाळ करून, मुसलमानांपासून हिंदूंचीं देवस्थानें रक्षावीं. इतकें बोलून आपलीं सारीं कुटुंबाचीं माणसें शिवाजीचे हातीं देउन प्राण सोडिला.

शिवाजीचे मनांत पूर्वींच होतें कीं आपण स्वतंत्रपणानें असावें त्यावर दादोजीनें आपल्ये अंतकाळीं सांगीतलें त्यावरून त्याचे मनांत विशेष आलें, आणि दुसरे जे त्याचे जहागिरींत अधिकारी होते, तेही दादोजीनें शेवटीं सांगीतलेलें ऐकून शिवाजीस अनुसरले.

असें वाटतें कीं प्रथम शिवाजी आपलें मात्र हित इछित होता तो दादोजीनें शेवटीं सांगीतलें तें ऐकून, आपला मुलुख व गाई ब्राम्हण सुखी असावे असें मनांत आणूं लागला असेल तेव्हां त्याचा स्वभाव श्लाघ्य होउं लागला.

दादोजीकोंडदेवाचे मरणानंतर, शिवाजी आपले पित्याचे जहागिरीचा वसूल पित्याचे न नावें घेऊं लागला, परंतु शहाजीचेही आज्ञेंत वागूं नये असें त्याचे मनांत होतें, कांकीं दादोजी कोंडदेव मेल्यावर, त्याणें कारकून पाठवून जहागिरीचा वसूल खर्चास मागीतला; शिवाजीनें उत्तर केलें कीं एथचा पैका एथेच पुरत नाहीं, त्यानंतर आणखी कित्येक वेळा शहाजीनें द्रव्य मागावयास कारकून पाठविले, परंतु शिवाजीनें दिलें नाहीं.

त्या शहाजीचे जहागिरींत दोन अधिकारी होते, एक फिरंगोजी नरसाला चाकणचा किल्लेकरी; दुसरे बाजीमोहिते तुकाबाई शहाजीची दुसरी स्त्री तिचे बंधू ते सुपेपरगणा याचे मामलतदार; हे दोघे शिवाजीला अनुकूळ नव्हते, या साठीं वकील पाठवून फिरंगोजी वश केला, आणि चाकण किल्ला व त्या खालचे कित्येक गांव घेतले; मग त्यालाच त्या मामलतीची सनद दिली.

बाजीमोहिते याजवळ सुपेपरगणा यामध्यें उत्तम स्वार तीनशें होते, तो कधींही वश होउन शिवाजीला वसूल देईना, ह्मणून शिवाजी मावळे लोक बरोबर घेऊन रात्रीस सुप्यांत शिरून, बाजी मोहिते व त्यांचे मुख्य कारभारी यांस धरून कैद केले, आणि जे चाकरी करावयास अनुकूळ झाले त्यांस चाकरीस ठेविलें; जे वश न झाले ते शहाजीकडे कर्नाटकांत पाठविले. या प्रमाणें चाकणकिल्ला व सुपेपरगणा आपल्ये सत्तेंत आणिला, या खेरीज कोंडाणें किल्ल्याचे मुसलमानानें बहुत लांच घेऊन किल्ला शिवाजीला दिला; त्याचें नांव शिवाजीनें सिंहगड असें ठेविलें. सुपेपरगणा, व चाकणकिल्ला, या दोहों पेक्षां सिंहगड किल्ला मिळाला तो मोठा लाभ.

पुरंदर किल्ल्याचा अधिकारी, मुरारपंताचे हातचा ठेवणाईत निळकंठराव तो दादोजीकोंडदेव मृत्यु पावला त्याच सुमारें मेला; त्याचे पुत्र तीन त्यांत जो वडील त्याणें विजापुरचे आज्ञेची वाट न पाहतां, आपल्ये बापाचें काम संभाळिलें; तेव्हां त्याचे कनिष्ठ बंधू दोघे, त्याणीं आपणास त्या अधिकारांत व गुरें चरावयास कुरणांत कांहीं विभाग असावा ह्मणून वाद आरंभिला; तेव्हां तो देईना, यास्तव त्यांहीं शिवाजीला विनंती केली कीं आमचे कलहाची मध्यस्थी आपण करावी. असें ते ह्मणतांच त्याणें मान्य केलें, आणि त्यांस असें समजाविलें, कीं मला आंतून पक्ष तुह्मां दोघांचा, बाह्य तर निःपक्षपातपणानें तिघे सारिखे.

यानंतर सुप्यास आतों असा आकार दाखवून लष्करासहित पुरंदरकिल्ल्याखालीं येऊन उतरला, तेव्हां त्याणीं त्यास बोलावणें पाठविलें; तें असें कीं आपण थोडके शिपाई बरोबर घेउन किल्ल्यावर यावें, नंतर तो त्याप्रमाणेंच वर गेला, आणि रात्रीस बोलतां बोलतां त्या तिघांतला थोरला भाऊ निजावयास गेल्यावर त्याणें त्या दोघां भावांस अशी मसलत दिली कीं, याला जर बंदीस घातला तरच

हा

हा तुमचें ऐकेल. कदाचित त्याचे शिपाई कांहीं गडबड करितील तर मी मावळे लोक वरते आह्मांस बोलावून बंदोबस्त करवितों; तेव्हां त्या दोघांहीं मान्य केलें, त्यावरून त्याच रात्रींत मावळे लोक किल्याचे मार्गास, व बालकिल्यावर नेऊन, पहांटेस किल्ला आपण घेतला; आणि त्या तिघांचा बंदोबस्त केला, तेव्हां त्यांस असें समजलें कीं आह्मीं तिघेही बंदिवान, किल्याचा धणी शिवाजी; मग शिवाजी त्यांस ह्मणाला कीं, मीं आपल्ये हिंदुधर्माचे रक्षणार्थ अशीं कामें करितों; तुह्मीं माझे चाकरीस रहावें, तुमचे किल्याचे बदल, तुह्माला किल्ये गावें इनाम देतों.

तेव्हां त्यांणीं तें मान्य करून त्याचे चाकरीस राहिले.

अशा युक्तीनें एकही मनुष्य न मरतां युद्ध केल्या वांचून, चाकण किल्ला व निरा नदी या दोहों मधला मुलुख शिवाजीनें घेतला.

त्या वेळेस महंमद आदिलशाह विजापुरकर आपल्ये नगराची शोभा स्वस्थपणें बसून करीत होता, त्याला शिवाजीचें कृत्य कळलें असलें तरी तो असें मानित असेल कीं जों पर्यंत शहाजी जहागिरदार आपल्ये लष्करांत आहे तों पर्यंत चिंता नाहीं; इकडे शिवाजी तर केवळ व्याघ्राप्रमाणें लपून लपून जेथे जेथे कार्य साधेल तेथे तेथे युक्तिनें कार्य करून येणारा, असा त्याचा स्वभाव बादशाहाचे ध्यानांत आला नाहीं.



गतसोळाशें अठ्ठेचाळिसांपासून सोळाशें सत्तावन पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून भाग चवथा.

चवथ्या भागाची अनुक्रमणिका.

शिवाजीनें

शिवाजीनें आवळीचा राजा घातानें मारविला, आणि त्याचा मुलुख घेतला.
शिवाजीनें पहिला पेशवा शामराजनामें ब्राह्मण केला. १०
सन् सोळाशें छपिन्नांपासून मोगलांची वर्तणूक कशी कशी झाली तें. ११
गोवळकोंडकरांचा कारभारी मिर्जुमल्ला याचें वृत्त. १२
शाहाजहान दिल्लीचा बादशाह दुखण्यां पडला. १३
तो जीवंत असतां त्याचे पुत्र चवघे ते राज्याची इच्छा करूं लागले. १४
त्या चवघांजणांत एक औरंगजेब नामें होता त्याचे स्वभावाचें वर्णन. १५
त्याणें बळेंच आपणास बाप असतां राज्याभिषेक करून घेतला. १६

भाग चवथा.

एथपर्यंत दक्षिणेचा हदी व अधिकारी यांचा प्रकार लिहिला, परंतु शिवाजीनें घेतलेल्या मुलुखाचे सभोंवते कोणकोण जहागिरदार होते, यांचें वृत्त लिहिल्यावांचून शिवाजीचें संपूर्ण वर्तमान कळणार नाहीं. यास्तव तो लिहलें पाहिजे त्याचा प्रकार असा, सन सोळाशें अठ्ठेचाळीस. निरेचे दक्षिणतीरीं पूर्वेचे आंगीं शिराळपर्यंत. आणि दक्षिणेस कृष्णेचे उत्तरेचा डोंगर पर्यंत. मुलुख, बंडाळ नामें हरणस मावळचा देशमूख याजकडे होता; त्यारवेरीज रोहिडा किल्ला त्याचे स्वाधीन असे. तो शिवाजीला छत्रिमी आपून निरंतर फौज बाळगीत असे.

वांईमध्यें विजापूरसरकारच्या मोकासेदार होता, त्याचे स्वाधीन किल्ला पांडवगड, व कमळगड, व कित्येक किल्ले असत.

घांटमाथा कृष्णेपासून वारणेपर्यंत मुलुख, चंद्रराव मोरे आवळीचे राजे याजकडे होता. कोल्हापूर परगणा व मोठा सुदृढ पन्हळा किल्ला, कोणि मराठा सरदार बादशाह यांची ठेवणाईत होता त्याचे स्वाधीन असत.

पूर्वीं विजापुरचे सरकारांत जो मुलुख होता त्यांत कित्येक स्थळें जहागीरदार, व वतनदार देशमूख यांजकडे असेत; परंतु रत्नागिरी, व राजपूरी, व दाभोळ, व अंजनवेल, व इतक्यांचे खालचा मुलुख बादशाह याचे सरदारांकडे असे. यारवेरीज मुख्य सरदार वाडीचे देशमूख सावंत. ते तेथचे पुरातन वतनदार. असे शृंगारपुरीचे वतनदार पुरातन दळवे होते.

यांशिवाय पहिला अहमदनगर सरकाराकडे कालीयान परगणा, त्याचे भाग दोन. एक उत्तरेस भिंवडी पासून नागोठणेपर्यंत; दुसरा दक्षिणेस. उत्तरेचा भाग व त्यांतले सारे किल्ले एक बादशाहाचा मुसलमान सरदार होता, त्यांजकडे असत. दक्षिणेचा भाग कोणि एका शिद्याला जहागीर देऊन, त्याणें लढाऊ गलबतें ठेऊन, सावकारी गलबतांचें संरक्षण करावें, आणि जे मकेस तीर्थयात्रेकरितां जाणार, त्यांस पोंचते करावे; असें काम त्यास सांगीतलें होतें, ऊठा-

ऊ

ऊगलबती चाकरी जहागिरी सुद्धा, एकासच वंशपरंपरेनें द्यावी असें नव्हतें; कोणी एखादा योग्य शिद्दी पाहून त्याला देत असत. त्या सरदारांचें राहावयाचें मूळस्थान, दंडाराजपूर.

त्यावेळेस जो मुख्य शिद्दी सरदार होता, त्याचें नांव फत्तेखान याचे स्वाधीन तळें घोंसाळें, वरेडी, वगैरे कितिएक स्थानें होतीं. याप्रमाणें शिवाजीनें घेतलेल्या मुलुखाचे आसमंतात राहाणारे संस्थानी होते.

आतां पुनः शिवाजीचें वर्तमान. तो मावळे लोक चाकरीस ठेऊन, कोंकणचे लोकांचें वर्तन आपणास कळावें, व त्याणी वश व्हावें ह्मणून कितिएक ब्राह्मण कारकून कोंकणांत पाठवीत असे, नंतर त्याला असें समजलें कीं कालियानीचा सुभेदार, मुलाना आमेद, तो विजापुरास मोठा खजीना पाठवितो, तेव्हां त्या शिवाजीनें सुपेपरगण्यांतले तीनसें घोडे घेतलेले होते, त्यांवर आपले विश्वासू बारगीर बसवून कितिएक मावळे लोक बरोबर घेऊन, एकाएकीं वाटेंत छापा घालून, तें द्रव्य त्या स्वांरांजवळ सोरीं सारिखीं ओझीं होतसें, वांटून दिलें; आणि मोठ्ये त्वरेनें राजगडास नेलें.

हें छाप्याचें वर्तमान विजापुरीं कळल्यावर शिवाजी मोगापुंड असें लोक समजून आश्चर्य करितात, तों दुसरें वर्तमान गेलें कीं शिवाजीनें कांगोरी, तुंग, तिकोना, भोरप, कुंवारी, लोहगड, आणि राजमाची, हे सात किल्ले बलात्कारें घेतले, याखेरीज कोंकणांत गेलेले जे त्याचे कारकून, त्याणीं तेथचे लोक वश करून तळें, घोंसाळें, आणि रेडी, हे किल्ले घेतले; आणि मावळे लोक याणीं कितिएक मोठीं मोठीं कोंकणचीं शहरें लुटून, तें द्रव्य राजगडास नेलें.

शिवाजीचे कारकून मंडळींत एक दादोजी कोंडदेवाचे शिष्येचा, कारकून, मोठा चतुर आणि शूर, आबाजी सोनदेव नामें होता; त्याणें कांहीं शिपाई लोक बरोबर घेऊन, अकस्मात् कालियानीस जाऊन तेथचा सुभेदार यास कैद केला; तेव्हां तेथचे आसमंतात् किल्ले सहज सही झाले.

शिवाजीला आपलें ऐश्वर्य, इतकें वाढेल असें वाटत नव्हतें; तों, हें आनंदाचें वर्तमान ऐकतांच, अत्यंत हर्षेकरून युक्त होत्साता कालियानीस जाऊन, त्या आबाजी सोनदेवाचा बहुत सन्मान करून त्यालाच त्या मुलुखाचा सुभेदार केला. त्यानंतर, त्या मुलुखाचे वसुलाचें काम चालविलें; तें असें शिवाजीनें पुरातन चाली कशा होत्या त्या ध्यानांत आणून, त्या चालविल्या; आणि देवस्थानांचें व ब्राह्मणांस जें पूर्वीचें दिलेलें तें तसेंच चालविलें.

शिवाजीनें जा शिद्याचे किल्ले घेतले होते, तो मोठा शूर होता ह्मणून, त्याचे भयानें त्या किल्ल्यांचे बंदोबस्ता करितां, घोंसाळ्याजवळ बिरवाडी किल्ला, आणि रेडी

जवळ लिंगाणा किल्ला, असे दोन बांधिले.

जो मुलाना सुभेदार आबाजी सोनदेवानें कैद केला होता, त्याचा शिवाजीनें मोठा सन्मान करून माघारा विजापुरास पाठविला; तो तेथें पोंचल्याचे पूर्वींच तें स्थान शिवाजीनें घेतल्याचें वर्तमान बादशाहास कळलें होतें, यास्तव त्याला दुसरा कांहीं अधिकार मिळाला नाहीं बादशाहाची भेट मात्र झाली.

त्या वेळेस विजापुरचा महंमद आदिलशाह बादशाह याणें शिवाजीचा बाप शहाजी, याचें ऐश्वर्य कर्नाटकांत फार वाढविलें होतें; तो बादशाह असें समजला कीं हें बंड शहाजी अनुकूल झाल्यावांचून होणार नाहीं; म्हणून त्याच समयीं शिवाजी कडे, फौज नयोजितां, बाजी घोरपडा मुधोळकर नामें एक मोठा सरदार शहाजीबरोबर असे, त्याला सांगोन पाठविलें कीं. शहाजीस कैद करावा; त्यावरून त्याणें त्याला भोजनास बोलावून आणून दग्यानें कैद केला.

त्यानंतर सन सोळाशें एकुणपन्नासांत शहाजीला विजापुरीं बादशाहाजवळ नेला, तेव्हां बादशाहानें त्याली आज्ञा केली कीं हें बंड तूं मोडावेंस; कांकीं हें तुज पासूनच उत्पन्न झालें, तेव्हां तो बहुत प्रकारें विनंती करून बोलिला कीं शिवाजी माझाही बहुत उपमर्द करितो, परंतु तें बादशाह याला सत्य वाटेना; यास्तव त्याला चिरेबंदी कोठडींत घालून त्या कोठडीचें दार वारामात्र जाईसें छिद्र राखून बंद केलें, आणि सांगीतलें कीं शिवाजी अमुक दिवसांत अपराधांची क्षमा मागावयास न आल्यास हेंही छिद्र बंद होईल. हें वर्तमान शिवाजीला कळल्यावर, त्याचे मनांत आलें कीं, क्षमा मागावयास जावें, परंतु त्याची स्त्री सईबाई तीणें मसलत दिली कीं विजापुरचें सरकार केवळ अविश्वासास्पद आहे, त्यास हेंच बरें कीं आपलें महत्व वाढवावें; आणि त्यास भयप्रदर्शन करावें, तेव्हां शिवाजीनें मोंगलांचा आश्रय करून शहाजहान दिल्लीचा बादशाह यास आपल्ये बापाचे मुक्ततेविषईं पत्र पाठविलें; त्यांत मीं तुमची चाकरी करीन म्हणून लिहिलें, त्यावरून त्याणें विजापुरचे बादशाहास कांहीं सूचना लिहिली असेल. तीव मुरारपंत नामें विजापुरकरांचा मुख्य कारभारी होता, त्याचें व शिवाजीचें इष्टत्व होतें तें, या दोहींचे योगांही शहाजीला कोठडींतून काढून किल्यामध्यें बंदींत ठेविला. अशी त्याची सुटका झाल्यावर शिवाजी मोंगलांचे चाकरीला कांहीं निमित्तें करून बोलीप्रमाणें जाईना, आणि वकील पाठवून बोलणें लाविलें कीं, अहमदनगर व जुंनर परगणा यांत आमची पहिली बाकी राहिली आहे, ती द्यावयास आज्ञा व्हावी. तेव्हां शहाजहानाचें उत्तर गेलें कें तुम्ही एथें येऊन, भेटल्यानंतर तुमचे देण्याचा विचार केला जाईल, असें सन

* हें शहाजहानाचें उत्तरपत्र व आणखी कित्येक शहाजहानाचीं व औरंगजेब बादशाहयांचीं पत्रें, मुंबईचें किल्यांत साहेबांचे पुस्तकसंग्रहस्थानीं आहेत.

सोळाशें पन्नासांत घडलें.

यापुढें चार वर्षे पर्यंत शहाजी विजापुरीं केदेंत होता, तेव्हां विजापुरकरांस असें वाटलें कीं शहाजीला जर उपद्रव केला, तर शिवाजी मोंगलास मुलुख देईल, शिवाजीला असें वाटलें कीं मी जर विजापुर करांशीं वांकडा वागेन, तर बापास पीडा होईल; ह्मणून त्या चोहों वर्षांत बखेडाकरून दंगा झाला नाहीं; परंतु एक हिंदू बाजी शामराज नामें होता, त्याणें शिवाजीला महाडाकून धरून बादशाहाकडे न्यावयाचा बेत केला, तो सिध्धीस गेला नाहीं.

शहाजी बंदींत असतां, त्याणें कित्येक वेळा कर्नाटकांत आवयास बादशाहाजवळ आज्ञा मागीतली, परंतु बादशाहानें दिली नाहीं; शेवटीं कर्नाटकांत मोठें बंड उत्पन्न झालें, त्यामुळें बादशाह त्याचे बोलण्यास अनुकूळ झाला, परंतु आधीं शपथ घेतली कीं मुधोळकर जहागीरदार याशीं तुझें वैमनस्य नसावें. याप्रमाणें करार ठरवून शहाजीची सुटका संन सोळाशें त्रेपन्नांत झाली.

तो सुटल्यावर त्याणें शिवाजीला पत्र पाठविलें कीं तूं जर माझा पुत्र खरा आहेस तर मुधोळकराचें पारिपत्य कर, ही शहाजीची आज्ञा शिवाजीनें मनांत राखून, कशा प्रकारें सिद्धीस नेली. तें वर्तमान पुढें लिहिण्यांत येईल.

मग शहाजी कर्नाटकांत गेला, ते समयीं त्याणें असें पाहिलें कीं तेथचे मंडलाधिपती आपल्या आपल्यांत भांडतात, त्यामुळें आपल्ये जहागिरीस उपद्रव लागला; यासाठीं त्याणें आपला थोरला पुत्र संभाजी यास एक कानिकगिरीचा किल्लेदार याचें पारिपत्य करावयास पाठविला, तो जाऊन त्याशीं लढला, तेव्हां त्यापासून पराभव पावून संभाजी आपले बरोबरचे कित्येक लोक सुध्धां मेला गेला.

त्यानंतर कर्नाटकांत फार दंगे झाले तेणें करून विजापुरचे दरबारांत शिवाजीचे चौकशी विषयीं अवसर झाला नाहीं.

तो शिवाजी बापाची मुक्तता ऐकून, कोंकणांतील घेतल्या खेरीज उरलेलीं स्थळें व संपूर्ण घाटमाथा घ्यावयास मसलत अगत्य करूं लागला, त्यांत प्रथमतः जावळी परगणा आपल्ये हातीं यावयाविषयीं उद्योग केला, तो असा त्या मुलुखाची माहितगारी व्हावयाकरितां गुप्त पहाणी करावयास एक रघो बल्लाळ नामें ब्राह्मण व संभाजी कावाजी नामें एक शूद्र असे दोघे कारकून तेथचे राजे चंद्रराव मोरे याचे कन्येशीं आपण विवाह करणार. असें निमित्त करून त्या बोलण्यासाठीं ह्मणून पाठविले; त्यांबरोबर पंचवीस मावळे लोक दिले, ते कारकून त्याकडे जातांच त्या राजानें त्यांचा संमान केला. ते कित्येक दिवस बोलणें करीत तेथें राहिले, शेवटीं शेवटीं त्या ब्राह्मणाचे मनांत आलें कीं चंद्रराव मोरे यांस मारून टाकावयास अवघड नाहीं; हें त्या शूद्रासही ठीक वाटलें मग शिवा-

जीला

जीला याप्रमाणें लिहिलें, त्याणें उत्तर दिलें कीं हें योग्य आहे आम्ही तुमचे साहाय्यास लश्कर घेऊन येतो, त्यानंतर शिवाजी राजगडाहून पुरंदरास आला; तेथून रात्रीस निघोन कृष्णेचे उगमीं महाबळेश्वर देव आहे तेथें रानांत त्याचे लोक गुप्तरूपें राहिले होते, त्यांस जाऊन मिळाला. नंतर रघोजीला ही सारी सिद्धता समजली, तेव्हां तो त्या कावाजीला बरोबर घेऊन मोऱ्याचे घरीं जाऊन, त्यास ह्मणाला कीं आपण व आपले बंधू उभयतांशीं एकांत करावयास आलों, त्यांहीं तें मान्य करून दोघे भाऊ त्यांशीं बोलावयास एकांतस्थळीं गेले, तेव्हां रघोजी बल्लाळ याणे त्या राजाचे काळजांत खंजीर खुपसून त्याला मारिला आणि संभाजी कावाजीनें त्याचा भाऊ मारिला, नंतर ते दोघे तेथून पळून रानांत गेले, तेथे त्यांचे साहाय्यास शिवाजीचे लोक येत होते त्यांची गांठ पडली.

इकडे जावळीमध्यें लोक राजाचे मरणाच्या विस्मय करितात, तों शिवाजीचे लोकांनी येऊन हल्ला केला; ते समयीं हिंमतराव नामें त्याचा प्रधान, व त्या राजाचे पुत्र होते, त्यांहीं यांशीं बहुत निकरानें युद्ध केलें; शेवटीं तो हिंमतराव मेला तेव्हां तें युद्ध मोडलें. आणि तें स्थान शिवाजीचें हातीं लागलें. यानंतर वासोटा किल्ला शिवाजीनें घेतला तेणेंकरून जावळी मुलूख संपूर्ण शिवाजीचे स्वाधीन झाला

शिवाजीनें दुसरा रोहिडा किल्ला घेतला तो प्रकार असा; मावळे लोक बरोबर घेऊन, रात्रीस जाऊन, ते किल्ल्याचे लोक सावध नसतां, किल्ल्यास शिडी लावून वर चढून गेले; तेथें हरणस मावळ्याचा देशमूख बंडाळ, उपनावाचा होता; त्याणें त्या लोकांचा तो कोलाहल ऐकून हत्यार घेऊन उठला आणि लढूं लागला त्याचे बरोबर जे लोक होते तेही बहुत लढले शेवटीं तो बंडाळ पडला तेव्हां तें युद्ध संपलें; त्यांत जावळीचा देशपांड्या बाजी परभू नामें होता, त्याचें शौर्य पाहून, शिवाजीनें त्याचा संमान केला आणि त्याचा अधिकार त्याकडे ठेवून तो आपले जवळ चाकरीस ठेविला.

यानंतर सन सोळाशें छप्पन्नांत शिवाजीचे मनांत आलें कीं निरा व कोयना या दोहीं नद्यांचे कांठीं जो आपला मुलुख आहे तो, व पारघाट, याची वाट, यांचे संरक्षणार्थ एक किल्ला कृष्णेचे उगमीं बांधावा; मग त्या कामावर एक आपल्ये कृपेंतला देशस्थ ब्राह्मण मोरोत्रिंमळ पिंगळे नामें योजिला; त्या किल्ल्याचें नाव प्रतापगड ठेविलें. त्या वेळेस एक शामराज नामें शिवाजीचा मुख्य कारभारी होता त्यास पेशवे पद देऊन, त्याचे स्वाधीन कित्येक फौजेची सरदारी ठेविली.

इतके दिवस शिवाजी विजापुरचे राज्यांत मात्र उपद्रव करीत होता; मोंगलाचे वाटेस गेला नाहीं. यापुढें सन सोळाशें सत्तावन्नांत मोंगलांचाही राज्यांत

ज्यांत उपद्रव करूं लागला; असें त्याचें धैर्य आणि रीतिविपर्यास झाला.

संन सोळाशें छत्तिसांत मोगल लोकांनीं दक्षिणेचा बादशाहाशीं स्नेह केला. त्यापासून ते दक्षिणेंत उपद्रव नकरितां, आपल्ये राज्याची बळकटी करित होते; त्यांचा धनी औरंगजेब तो दिल्लीचा बादशाहाचा पुत्र होता. त्याणें त्यापाशीं लोकांस हित, आणि प्रजेस सुखकारक, असे नवे कायदे केले; आणि जें मल्लीकंबरानें वसविलेलें खिडकीशहर त्याची राजधानी केली, तिचें नाव औरंगाबाद ठेविलें, परंतु तो युद्धनिपुण होता तेणेंकरून त्याचे मनांस युद्धावांचून उगेंच राहणें आवडत नव्हतें; यास्तव त्याणें संधि पाहून गोंवळकोंड सरकाराशीं कलह आरंभिला. तो प्रकार असा, संन सोळाशें पंचावन्नांत गोवळकोंडेचा बादशाह कुतुभशाह, याशीं, आणि याचे वजिराचा पुत्र याशीं, वितुष्ट पडलें होतें; तेव्हां त्या बादशाहानें कांहीं निमित्त त्यावर आणून, त्यास शिक्षा दिली. ह्मणून त्या वजीरास राग आला त्याणें औरंगजेब बादशाह याचा आश्रय केला, आणि त्याचा पिता दिल्लीचा बादशाह शहाजहान् त्याजकडे फिर्याद केली. त्यावरून शहाजहानानें कुतुभशाह याला निषेधपत्र पाठविलें, त्याणेंकरून त्याला राग आला त्याणें वजीरपुत्र कैद केला, आणि त्याचे पित्याचे दौलतीची जप्ती केली.

त्या वजिराचें नाव मीरजुमला, त्याचा परिचय सर्व मुसलमानी दरबारांत होता; तो पहिला जोहारीपणा करीत असे, यास्तव, हिरे इत्यादि जवाहीर विकावयास मोठ्मोठ्ये दरबारीं त्याचें जाणें घडे; शेवटीं तो आपलें चातुर्य व धनसंपत्ती या दोहीं योगांहीं कुतुभशाह याचा वजिर झाला. त्याचे पुत्राचें नाव महंमदआमीन.

जेव्हां औरंगजेब यास कळलें कीं आपला पिता दिल्लीचा बादशाह, याची कुतुभशाह याणें अमर्यादा केली, तेव्हां औरंगजेब याणें तो अमर्यादेचा प्रकार विस्तृत करून, शहाजहानास विनंती पत्र लिहिलें; त्यावरून बादशाह याची आज्ञा झाली कीं सैन्य तयार करून; मीरजुमला याचा अंगीकार करावा, तेव्हां औरंगजेब याणें आपला पुत्र सुलतान महंमद, याजबरोबर फौज देऊन हैदराबादेस लग्नाचें मिष करून पाठविला; त्या मागून आपण मोठी सेना घेऊन, त्याचे पाठोपाठ निघाला.

तो कुतुभशाह असें जाणत होता कीं हा लग्नास येतो आहे, मग जेव्हां हैदराबादेचा दरवाजाजवळ आला तेव्हां त्याला त्याचा वैरभाव समजला; तेसमयीं कुतुभशाह याणें तो वजिराचा पुत्र, महंमद आमीन, यास सोडिला, आणि त्याचे बापाचा दवलतीची जपती उठविली; आणखी त्याच वेळेस आपले सरदार यांस युद्धाचे कुमकेस बोलावणें पाठविलें; ते सरदार येऊन पोंचले नाहींत तों सुलतान

महंमद

महंमद याणें हैदराबाद शहर लुटलें, आणि त्या बादशाहास पीडा करून, करार करविला कीं, आपली कन्या सुलतान महंमदास द्यावी व खंडणीची बाकी एक कोटि रुपये द्यावे. हें वर्तमान दिल्लीचा बादशाह शहाजहान यास समजल्यावर, त्याणें मान्य करून वीस लक्ष माफ करून ऐशीं लक्ष घेतले.

यानंतर सनसोळाशें छप्पन्नांत. औरंगजेब व मीरजुमला हे दोघे एकचित्त होऊन मसलत करिते झाले, कीं विजापूर व गोंवळकोंडें हीं दोन्हीं राज्यें मोंगलांचे सत्तेंत आणावीं; नंतर कांहीं दिवसानीं मीरजुमला यास दिल्लीचे बादशाहानें बोलावून नेला, आणि आपल्ये वजिरीचें काम सांगीतलें; त्यापासून तो बादशाहाजवळ बोलत असे कीं, हीं दोन्हीं राज्यें आपल्ये सत्तेंत असावीं तें बोलणें बादशाह मानीत नसे; पुढें महंमद आदिलशाह विजापुरचा बादशाह, त्याच वर्षाचे अकरावे महिन्याचे चवथ्ये तारखेस मेला; तेव्हां बादशाह याणें तें मान्य करून विजापुरावर लश्कर योजिलें, त्यांत मीरजुमला मुख्य करून औरंगजेब त्या खालीं केला; मग ते दोघे एकचित्त होऊन तो मीरजुमला औरंगजेबाचे आज्ञेंत वागूं लागला.

इकडे विजापुरीं महंमद आदिलशाह याचा पुत्र, अली आदिलशाह तक्ताधिपती आला. त्याणें दिल्लीचे बादशाहाचें अनुमोदन घेतलें नाहीं, त्यावरून मोंगल हा त्याचा पुत्र नव्हे, असें लटकेंच निमित्त करून युद्धास गेले; असें निर्निमित्त युद्ध कधीं जालें नव्हतें.

ते मोंगल विजापुरीं येतात, असें समजतांच, त्याणीं युद्धाची सिद्धता यथाशक्ति केली; परंतु अवकाश केवळ थोडा म्हणून मोंगलांशीं मैदानांत युद्ध करावयाजोगी फौज मिळाली नाहीं. यास्तव आपल्ये मुलखाचे मर्यादेंत आणि वाटेवर. अवघड अशीं जितकीं स्थानें होतीं, तितक्ये जागीं फौज पाठवून बंदोबस्त ठेविला. आणखी जे कांहीं घोडेस्वार उरले होते त्यांचा मुख्य, खान् महंमद सरदार, व दुसरे मुसलमान सरदार होते ते बरोबर देऊन त्यांस आज्ञा केली कीं जास्थळीं युद्ध प्रसंग होईल, तेथें तुह्मीं कुमक करावी; त्या वेळेस विजापुरकरांचे मराठे जहागिरदार लोक, सर्जेराव घाटगे, व बाजीघोरपडे निंबाळकर, वगैरे कित्येक फौजेसहीत येऊन कुमक करिते जाले.

सन् सोळाशें सत्तावन्नांचे तिसरे महिन्यांत लश्करसहीत औरंगजेब पूर्वेचे वाटेनें विजापुरकरांचे मुलखांत शिरला. आणि तत्काळ कालियान किल्ला घेतला, व ज्याचा विजापुरकरांस मोठा भरोंसा होता, असा जो बेदर किल्ला, तोही एका दिवसांत घेतला. नंतर कलबुर्गा किल्ला एकाएकीं हल्ला करून घेतला. असा प्रवेश झाल्यानें, औरंगजेब यास आनंद वाटला, परंतु जे विजापुरकरांचे स्वार

कुमकेस

कुमकेस फिरत असत त्यांचा उपद्रव फार लागूं लागला; तेव्हां त्याणें जो विजापुरचा मुख्य कारभारी खान महंमद नामें सरदार होता, त्याला कांहीं देऊन तो आपल्ये शक्ती प्रमाणें लढेनासा केला. त्या मुख्याची वृत्ति पालटतांच, दुसरे जे सरदार होते, ते त्याचे कुमकेवांचून हीनबळ जाले; तेव्हां तो औरंगजेब मोठ्या लरेनें विजापुरास गेला, त्यामुळें तेथचे लोक यांस त्याला दाणापाणी मिळेनासें करावयास फावलें नाहीं; त्याणें लागलाच शहरास वेढा घातला, आणि मोठे निकरानें युद्ध आरंभिलें, ते समयीं विजापुरकर त्याशीं बहुत आर्जवानें सल्ल्याची गोष्ट बोलूं लागले; परंतु त्या औरंगजेबाचे मनांत तें राज्य अगदीं बुडवावें असें होतें, यास्तव तो ऐकेना; इतक्यांत त्याची बहीण रोषनारा बेगम होती, तिणें दिल्लीहून पत्र पाठविलें कीं शहाजहानाचे शरीरास फार असमाधान आलें; तो लेख पाहातांच, औरंगजेबानें त्यांपासून कांहीं द्रव्य घेऊन जो त्यांचा मुलुख घेतला होता तो त्यांचे स्वाधीन करून, आपल्ये फौजेसुद्धां विजापुराहून निघोन माघारां दिल्लीस गेला.

दिल्लीचा बादशाह शहाजहान याचे पुत्र चवघे त्यांत एक बापापाशीं दाराशेखो नामें होता; एक सुलतान सुजा, तो बंगाल्याच्या स्थानाधिपति. एक औरंगजेब, एक सुलतान मुराद, तो गुजराथेचा तक्ताधिपति, हे चवघेही आपल्ये बापाच्या अंतकाळ जवळ आला असें जाणून, आपणास दिल्लीचें तक्ताधिपत्य मिळावें ह्मणून सैन्यें सिद्ध करिते जाले. त्यांत जो दाराशेखो नामें बादशाहाजवळ होता, तो बापाची शक्ति क्षीण पाहून राज्यकारभार आपण करूं लागला, तो स्वभावें करून सरळ होता; औरंगजेब मोठा कपटी, तो मुसलमान लोकांस निरंतर असें समजावित असे, कीं आपले वडील धर्माचे कामांत सावधपणा ठेवीत नाहींत, मी हें राज्य अशासाठीं इछितों कीं आपला धर्म उत्तम प्रकारें चालवावा; नंतर आपला भाऊ सुलतान मुराद यासही तसेंच समजाऊन, भुलथाप दिली कीं तुह्मीं व आह्मीं एकचित्त असतां मीं धर्मकृत्यें मात्र चालवीन तें त्यास मान्य वाटलें आणि दोघे मिळून दाराशेखोशीं युद्धें करून कित्येक वेळा त्याचा पराभव केला; शेवटीं तो परागंदा जाला, नंतर औरंगजेब याचे हातीं सांपडला, त्याणें तो मारून टाकला. इतक्यांत शहाजहान समाधान पावला त्याणें वारंवार पुत्रांस आज्ञा केली कीं तुह्मीं आपआपल्ये संस्थानीं जा, परंतु ते जाईनात, शेवटीं औरंगजेब याणें सर्व आपल्ये हातीं आणून बापास आपलेजवळ बंदींत ठेविला; आणि सुलतान मुराद याचें लष्कर वश करून घेतलें, व त्यास कैद केला; तेव्हां संन सोळाशें अठ्ठावन्नांत तो औरंगजेब दिल्लीचा तक्ताधिपति जाला, यानंतर त्याणें दक्षिणेहून मीरजुमला यास बोलावून आणिला, आणि दोघे मिळून जो उरलेला सुलतान सुजा नामें तिसरा भाऊ त्याचे पाठीस लागले, तो पळून बंगाल्याचे पलिकडे आराकान प्रांतीं गेला; त्यास तेथें को-

णीं

णी दुष्टानें मारिला, याप्रकारें औरंगजेब यास कोणी प्रतिपक्षी नाहीं असा तो दिल्लीचा तक्ताधिपति झाला.

सन सोळाशें सत्तावन्नांपासून सोळाशें बासष्ठ पर्यंत झालेलीं सर्व वर्तमानें मिळून भाग पांचवा.

भाग पांचवा अनुक्रमणिका.

भाग पांचवा.

औरंगजेब ज्या वेळेस विजापुरकरांशीं लढूं लागला त्या वेळेस त्याला शिवाजीनें विनतीपत्र पाठविलें कीं, मीं मोंगलांचा चाकर आहें त्यास विजापुरकरांचा जो मुलुख मीं घेतलेला आहे. त्याचे संरक्षणाविषयीं मला कृपा करून सनद द्यावी; तेव्हां औरंगजेब याणें त्यास तो मुलुख दिला आणि आज्ञा केली कीं दाभोळ व त्या खालचा मुलुख, दिल्लीचा सरकारचा असून तेथे विजापुरकर उगेच सत्ता करितात. त्यास तोही मुलुख घ्यावा; नंतर शिवाजीनें औरंगजेब याचें लश्कर दूर. आणि विजापुरकरांचे शहास गुंतलें, असें जाणून आपलें स्वारी पुढारें करून वाढवावे असा मनसोबा करून, त्याणें सन सोळाशें सत्तावन्नात मोंगल्यांशीं कृत्रिम केलें. तें असें रात्रीस फौजेसहित एकाएकीं जाऊन जुन्नर शहर अगदीं लुटलें. तेथून तीन लक्ष होन व दोनशें घोडे व कित्येक मोठे मोठे अलंकार व कित्येक उंच उंच वस्त्रें इत्यादि संपत्ति घेऊन पुण्यास गेला, आणि तेथें त्याचे दुसरे लोक होते. त्यांजवळ ती सर्व दौलत देऊन राजगडास पाठविली. मग आपण चोरवाटेनें जाऊन अहमदनगरास दाखल झाला; त्याची इछा अशी होती कीं त्या नगराची पेठ सगळी एकाएकीं लुटून तें द्रव्य न्यावें तो त्याचा मनोरथ पूर्ण झाला नाहीं; त्यास लाभ मोठा झाला तो असा, सातशें घोडे व चार हत्ती सांपडले, तितकेच घेऊन पळाला; कां कीं त्या किल्ल्यांतून स्वार आले ते त्याचे लोकांस ठार मारूं लागले.

नंतर शिवाजीनें पुण्यास येऊन कित्येक बारगीर व कित्येक शिलेदार चाकरीस ठेविले; त्यांत एक शिलेदार माणकोजी दहोंदा नामें त्याचे बापाचे वेळचा होता त्याला सरनोबत पद दिलें; पुढें तो मेल्यावर तें पद मोठा धाराशूर नेताजी पालकर नामें होता त्यास दिलें.

यानंतर मोंगलांनीं विजापुरचें राज्य बुडविलें म्हणजे पुढें आपणास भय होईल, असें समजून शिवाजीनें औरंगजेबास बहुत आर्जवें करून विनतीपत्र लिहिलें कीं निश्चय मीं यापुढें तुमचे आज्ञेबाहेर वागणार नाहीं, माझे अपराधांची क्षमा असावी. या लेखाचे दृढीकरणार्थ कांहीं बोलणें करावयाकरितां शिवाजीनें आपला परम विश्वासू रघुनाथपंत नामें वकील पाठविला; नंतर मोंगलांनी विजापुरकरांशीं सल्ला केला व शहाजहानाचे शरीरीं समाधान नाहीं, असें वर्तमान कळल्यावर दुसरा वकील कृष्णाजी भास्कर नामें पाठविला त्याणें बोलणें लाविलें

कीं

कीं आम्ही आपल्ये चाकरीकरितां पुष्कळ स्वार जमा केले आहेत त्यास जेसमयीं आपण बाहेर निघतील तेव्हां आज्ञा झाल्यास आम्ही आपल्ये मुलखाचा बंदोबस्त राखूं; अशी चाकरी आमचे हातून घडली असतां, आमची पहिली तुमचे मुलखीं देशमुखी होती ती, अम्हास द्यावी. यारवेरीज दुसरें असें समजाविलें कीं कोंकणांत आदिलखान आहे त्याची वर्तणूक नीट नाहीं त्यास तोजर मुलुख आमचे स्वाधीन होईल तर प्रजा सुख पावेल.

त्या वेळेस औरंगजेब आपले भावांशीं कलहास गुंतला होता, म्हणून शिवाजीचें इतकें धट्टाईचें बोलणें कांहीं कार्यासरीं लक्ष्य ठेवून मान्य केलें; त्यावरून शिवाजीनें कित्येक नवे लोक चाकरीस ठेवून ज्यांचा बंदोबस्त चांगला नव्हता असे समुद्रतीरचे कित्येक किल्ले घेतले; तेथे कांहीं गलबतें बाळगून चांचेपणा करूं-लागला.

यानंतर औरंगजेब जातांच विजापुरकरांनीं दूर केलेले पायदळ पठाण लोक आले ते, शिवाजीनें सातशें चाकरीस ठेविले; त्या पूर्वी त्याणें कधींही मुसलमान लोक चाकरीस ठेविले नव्हते. ज्याणें चंद्रराव मोऱ्यास मारिलें तो राघोबल्लाळ त्याचा मुख्य सरदार केला, मग ते लोक त्याचे फार कामास पडले.

औरंगजेब निघून गेल्यावर विजापुरीं मानकरी लोकांत वैमनस्य पडलेलें होतें. ते सर्व मिळून जर शिवाजीचें बंड मोडिते, तर तो प्रकार उत्तम होता, परंतु तें टाकून, आपआपल्यांत एकमेकाचा नाशास प्रवृत्त जाले. तेथचा मुख्य वजीर खानमहंमद, त्याणें आपले धण्याचा घात केला म्हणून, तो आला म्हणजे त्याचें पारिपत्य करावें, असा त्या दरबारीं निश्चय ठरला होता; त्याची शिक्षा नीतीनें करावी तें नकेलें, त्याला अभय देऊन बोलाविला, तो विजापुरचा दरवाजाशीं येतांच, त्यास हत्तीवरून ओढून मारिला. अशी अव्यवस्था होण्याचें कारण असें की तेथचा तक्ताधिपति अल्पवयाचा होता; आणि कारभारी लोकांत वैमनस्यें पडलीं असेन.

शिवाजीचे मनांत होतें कीं सारी कोंकण पट्टी घ्यावी यास्तव त्याणें आपला शामराज पेशवा शिद्दीचा मुलुख घ्यावयास पाठविला. त्या वेळेस फत्तेखान नामें शिद्दी होता, त्याणें लढून त्या शामराजाच्या अगदीं मोड केला; हें वर्तमान सन सोळाशें एकुणपन्नासांत बुडलें

हा शिवाजीचे फौजेचा पहिला मोड झाला यावरून त्याची उत्साहशक्ति क्षीण झाली.

त्याणें शामराज पंत पेशव्यास माघारा बोलावून नेला, आणि त्याचा अधिकार मोरोत्रिंमल पिंगळे यांस दिला; याशिवाय ते मोड झालेले जे लोक त्यांचे कुमकेस दुसरी फौज पाठविली. त्या मोडाचे पूर्वीं वाडीचे सावंत याणीं शिवाजीची

उत्तम

उत्तम तयारी व विजापुरकर केवळ आळशी असें पाहून आपण शिवाजीला मिळा- वें अशा मसलतीनें वकील पाठविला; तेव्हां असें ठरलें की सावंतांची देशमुखी सो- डून अर्धावरहल शिवाजीनें घेऊन त्यांचें रक्षण करावें. असें ठरल्यावर ते सावंत यांस पुढें थोडकेच दिवसांनीं असें वाटलें कीं आह्मीं जें केलें तें ठीक नव्हे. ह्मणून विजापुर करांशीं पहिले प्रमाणें मिळाले.

जें दुसरें लश्कर मोड झालेल्या लोकांचे कुमकेस बरोबर रघुनाथपंत देऊन पाठविलें तें पावसाळा येई तों पर्यंत जय पावलें नाहीं, नंतर ते लोक निघोन आप- ल्ये मुलखीं गेले.

शेवटीं विजापुरचे दरबारांत असा निश्चय झाला कीं शिवाजीचें बंड अ- वश्य मोडिलें पाहिजे. तेव्हां त्याणीं सैन्य सिद्ध केलें. तें असें पांच हजार स्वार. आ- णि सात हजार पायदळ. व कित्येक तोफा. व कित्येक जंजाला. व कित्येक बाण. तयार करून कोणी एक मोठा कुलीन आफसुलखान नामें मुसलमान मुखत्या- र केला; तो बादशाहाची आज्ञा घेऊन निघते समयीं आपले जातीचा गर्विष्ठप- णानें बोलिला कीं शिवाजी केवळ क्षुद्रजीव आहे यास बांधून स्वामीचे सिंहास- नाचे पायरीवर आणून टाकीन.

मग पर्जन्य काळ गेल्यावर. सन सोळाशें एकुणसाठांत तें लश्कर पंढ- रपुरावरून वाईस आलें; तें शिवाजीला कळतांच तो प्रतापगडीं जाऊन राहिला. आणि तेथून वकील पाठवून त्या आफसुलखानाशीं फार गरीबाईचें बोलणें लाविलें; तें असें कीं तुज सारिखा महा प्रतापी सरदार. याशीं माझी लढाईची शक्ति किती; जर तुमचे योगें करून बादशाह माझे अपराधांची क्षमा करील. तर मजवर मोठे उपकार होतील; त्यास हें सिद्ध झालें ह्मणजे तुह्माला मीं आपला सर्व मुलुख देईन, तो आफसुलखान उन्मत्तपणानेंच आपणास राजकार्यदक्ष असें मानित होता. त्यावरून शिवाजीचें ज्ञान गणित नसे; त्याला पूर्वीं कांहीं दिव- स वाई परगण्याची मामलत होती, त्यावरून त्याला असें ठाऊक होतें कीं हा मुलु- ख केवळ पराक्रमें करून घ्यावयास अवघड आहे; हीं सर्व कारणें आणि शिवा- जीचें गरीबीचें बोलणें मिळून त्याचें मन कांहींसें प्रसन्न झालें; तेणें करून त्याणें गोपीनाथपंत नामें एक कारकून कांहीं बोलणें करावयाकरितां पाठविला, तो पा- र गांवास पोंचल्यावर शिवाजी त्याचे भेटीसाठीं किल्ल्यावरून खालीं उतरला. ते- व्हां तो ब्राह्मण शिवाजीशीं बोलिला कीं आफसुलखान शाहाजीचा इष्ट आहे. तो तु- मचा नाश इछीत नाहीं, तुह्मीं लढाई नकरितां जर मुलुख द्याल तर तो बादशाहाक- डून क्षमा करवील, आणि तुह्माला कांहीं जहागीर देववील, ही गोष्ट शिवाजीचे मनास आली, तेव्हां त्याणें तो वकील व त्या बरोबरचे लोक यांचे संमानार्थ स्थळा-

दिकाच्या

दिकाचा बंदोबस्त केला. आणि त्या कारकुनास त्या लोकांपासून कांहीं दूर वेगळीर हावयास जागा दिली. असें करून रात्रीस कोणाला कळूं न देतां, त्या ब्राह्मणाकडे शिवाजी येऊन बहुत नम्रतेनें दंडवत करून बोलिला कीं. तुम्ही ब्राह्मण आह्मां शूद्रांचे गुरू आहांत; त्यास मीं आपणास विनंती करितों कीं मला भवानी प्रसन्न होऊन बोलिली. कीं तूं गाई आणि ब्राह्मण यांचा प्रतिपाळ कर. यास्तव मी जें कर्म करितों; तें केवळ गाई ब्राह्मणांचा पालनार्थच करितों; त्यास जर तुह्मी माला अनुकूळ झाला तर तुह्मास आपले भाग्यांत व सोयऱ्यांत सुखी ह्मणवून राहावयास हिंवरें गाव जहागीर करून देईन. त्यावरून तो ब्राह्मण वश होऊन त्याणें शिवाजीला निष्कपटपणाविषयीं शपथ दिली. मग ते दोघे मसलत करूं लागले कीं सांप्रत जें भय निर्माण झालें आहे. याचें निवारण कसें करावें; त्यांत त्या ब्राह्मणाचे अटकळींत असें आलें कीं आफसुलखान यास शिवाजीशीं एकांतांत आणावयाचें अवघड नाहीं, तेव्हां शिवाजीनें आपला वकील कृष्णाजी भास्कर त्या गोपिनाथपंता बरोबर आफसुलखानाकडे पाठविला. त्याणीं त्यास असें सांगीतलें कीं तुह्माला शिवाजी फार भितो. कदाचित् तुह्मी जाऊन जर त्याला अभय द्याल, तर तो विश्वासेंकरून आपले स्वाधीन होईल. आणि युद्ध न करितां मुलुख देईल.

असें त्यांचें सकृत्रिम बोलणें आफसुलखानानें सत्य मानिलें. आणि असावधपणें त्या गोपिनाथपंतानें सांगीतल्याप्रमाणें वर्तूं लागला. तेव्हां विजापुरकरांचें लश्कर जावळीस गेलें ते समयीं शिवाजीनें मोरोपंत व नेताजी पालकर व पुष्कळ मावळे लोक कोंकणांतून आणून, प्रतापगड व जावळी या दोहों जागीं गुप्त ठेविले.

यानंतर आफसुलखान भेटीची तयारी करून बरोबर दीड हजार फौज घेउन, प्रतापगडाजवळ आला; तेव्हां गोपिनाथपंतानें शिवाजी भिईल असें समजावून फौज मागें ठेवविली, आणि एक हत्यारबंद बरोबर घेऊन, एकटा आफसुलखान यास त्या हत्यारबंदासुद्धां भेटीचा संकेताचे मांडावर नेवून शिवाजी येतो ह्मणून वाट पाहात बसले.

इकडे किल्ल्यामध्यें शिवाजीनें स्नानकरून नित्य नियम उरकून, मातेचा चरणावर मस्तक ठेवून आशीर्वाद घेतला; आणि आंगांत चिलखात चढवून त्यावर आंगरखा घालून, त्याचे उजव्ये अस्तणींत गुप्त बिचवा नामें शस्त्र घातलें; आणि डाव्ये हातीं वाघनखें घेतलीं; आणि भेटीस निघाला. त्या बरोबर त्याचा पुरातन विश्वासू शिपाई तानाजी मालुसरा हत्यारबंद होता. तें भेटीचें स्थान जवळ आलें तेव्हां शिवाजी दबकत दबकत येऊं लागला, तेव्हां गोपिनाथपंतानें असें समजाविलें कीं तो तुमचे जवळचा हत्यारबंदास भितो, कांकीं त्याची आकृती फार

सुकुमार

सुकुमार आणि लाहान आहे, याकरितां हा एकीकडे झाला पाहिजे, त्यावरून त्याला अमळसा दूर केला, नंतर शिवाजी व आफसुलखान एकमेकास भेटतां भेटतां शिवाजीनें आफसुलखानाचे पोटांत, वाघनखें खुपसलीं; तीं बळकट लागलीं परंतु तो आफसुलखान त्वरेनें त्यापासून दूर होऊन, तरवार उपसून शिवाजीला वार करून, अरे घात आहे, अरे घात आहे, असें बोलिला. त्याच वेळेस शिवाजीनें त्यास आपल्ये अस्तनींतला बिचवा काढून मारिला, तेव्हां तो भूमीवर पडला; त्याणें जो शिवाजीस वार केला तो त्याचे चिलखाता मुळें लागु जाला नाहीं, इतकें सर्व एकाक्षणांत जालें. तो त्या आफसुलखानाचे बरोबर आलेला हत्यारबंद सैयदबंधू नामें होता, तो आपल्ये धण्याजवळ आला इतक्यांत त्याचे हातची तरवार शिवाजीनें घेतली, घेतांच, तो तानाजी व शिवाजी, हे दोघे त्या एकल्याबरोबर लढूं लागले; आणि त्यास कित्येक वेळा बोलले कीं तुला, आतां आह्मीं जीवदान देतों; त्याणें त्या बोलण्याचा धिक्कार करून त्यांशीं लढून मेला, असा तो स्वस्वाम्यभिमानी परम योग्य ह्मणून. त्याचें नाव लिहिलें; तो मृत्यु पावला ते समयीं. शिवाजीचे लोक आले, त्याणीं त्या आफसुलखानाचें शिर कापून किल्ल्यावर नेलें..

तें शिर किल्ल्यावर नेतांच संकेताप्रमाणें तोफेचा बार केला; तो बार होतांच, एकाएकीं प्रतापगडचे व जावळीचे लोक येऊन, आफसुलखानाचे लष्करावर छापा घातला; तेव्हां त्या लष्करांचा बहुत नाश जाला, त्या वेळेस शिवाजीला चार हजार घोडे व कांहीं हत्ती व कांहीं उंटें आणि बहुत द्रव्य, व तोफा व जेजालाव गैरे, पुष्कळ सरंजाम सांपडला.

अशा अधर्में करून वैभव संपादन केलें असतांही, त्याचे जवळचा लोकांहीं त्याची प्रशंसा केली; त्याणीं धर्माधर्माचा विचार चित्तांत आणिलाच नाहीं. त्या छाप्यांत कित्येक लोक धरून नेले, त्यांतून जे कोणी गेले त्यास दुःख न देतां शिवाजीनें जाऊं दिले, त्यांत एक झुंझारराव घाटगा नामें सरदार मोठा कुलीन होता, त्याचें आणि शहाजीचें इष्टत्व होतें, त्याणें राहावें ह्मणून शिवाजीनें फार आग्रह केला, परंतु तो ऐकेना, तेव्हां त्याचा मोठा संमान करून त्याला बादशाहाकडे जाऊं दिला.

याखेरीज त्या धरलेल्या लोकांत आफसुलखानाची स्त्री व पुत्र सांपडलेलीं. एक शिवाजीचा सरदार खंडोजी कांकडा नामें असे, त्याचे स्वाधीन होतीं; त्याणें त्यांपासून कांहीं लांच घेऊन, सोडून दिलीं; यास्तव शिवाजीनें त्या कांकड्याचें डोकें मारिवलें.

त्या लढाईत जे जखमी जाले त्यांचा शिवाजीनें मोठा संमान करून त्यांस

स कित्येक अलंकार वस्त्रें दिलीं; या योगेंकरून त्याची मोठी कीर्ति जाली आणि शिपाई लोक युद्धाविषयीं तत्पर आले.

अद्यापि शिवाजीचे पुरुष त्या आफसुलखानाचे तरवारेस अमूल्य मानून फार जपतात.

तो गोपीनाथ पंत दगा केलेला त्यास संकेताप्रमाणें शिवाजीनें हिंवरें गाव देऊन मोठा संमान केला. आणि सरदारीचा अधिकार देऊन आपल्ये चाकरीस ठेविला.

यानंतर शिवाजीनें पन्हाळ्याचा किल्लेदार वशकरून तो किल्ला घेतला. नंतर कृष्णेचे उभयतीरचीं खंडणी घेत चालिला; याखेरीज कोंकणांतले व सह्याद्रीवरचे कित्येक किल्ले त्यास लढाई नकरितां त्या लोकांनी दिले; परंतु रांगणा व खेळणा हे दोन किल्ले युद्ध करून घेतले; त्या वेळेस त्या खेळण्या किल्ल्याचें नाव विशाळगड पडलें. तें अद्यापि तसेंच चाललें आहे. हें वर्तमान सन सोळाशें एकुणसाठांचे बाराव्ये महिन्यांत विजापुरीं कळलें. तेव्हां त्या पादशाहानें आपला सरदार मिरजेस रुस्तुल्जमान नामें होता, त्यास आज्ञा केली कीं कोल्हापुरचे बंदोबस्तास निघावें तेव्हां त्याजवळ तीन हजार स्वार आणि कांहींसें पायदळमात्र होतें. तो पन्हाळ्याजवळ येतांच शिवाजीनें आपले स्वार जमा करून त्याचा अगदीं पराभव केला, आणि कृष्णेचा पार घालविला.

यानंतर पायदळ आणून शिवाजीनें विजापुर पर्यंत खंडणी घेतली. आणि अतित्वरेनें माघारा विशाळगडास गेला कीं ज्याचे पाठीस कोणी सरदार लावावयास अवकाश जाला नाहीं.

त्यानंतर सन सोळाशें साठांचे पहिल्या महिन्यांत, शिवाजीनें कोंकणांत समुद्रतीरीं राजपूर व दाभोळ हीं दोन्हीं स्थानें लुटून बहुत द्रव्य राजगडास नेलें हें सारें शिवाजीचें कृत्य विजापुरीं कळल्यावर तेथचे दरबारी लोकांत जें प्रथीं वैमनस्य पडलें होतें तें मोडून, सर्व एकचित्त होऊन कर्नाटकांत कर्नोळास एक जोहरनामें शिद्दी मोठा विख्यात पुरुष होता. त्याज बरोबर आफसुलखानाचे दुप्पट फौज देऊन शिवाजीचे पारिपत्यास योजिला; तेथें असें ठरलें होतें कीं आधीं पन्हाळा किल्ला घ्यावा. मग तो शिवाजीचे जवळ पोहचतांच दंडाराजपुरचा फत्तेखान शिद्दी, व वाडीचा सावंत या दोघांना जोहर शिद्दीचे कुमकेस यावयास आज्ञा करावी.

इकडे शिवाजीनें कोंकणांत बंदोबस्तासाठीं राजपुरचे शिद्दीवर रघुनाथ पंत योजिला, आणि कालियानी व भिंवडी यांचे संरक्षणार्थ आबाजी सोनदेव नेमिला; आणिक वाडीचा सावंतावर बाजी फासकर सरनोबत यास पाठविला;

ठविला; मोरोपंत यास देशांत सिंहगड व पुरंदर व प्रतापगड यांचे, व मुलखाचे रक्षणार्थ आज्ञा केली. शिवाजीनें पन्हाळा किल्ला असा सुदृढ कीं कोणाचे हातीं लागावयाचा नाहीं, याप्रमाणें समजून तेथें आपण मोठ्या बंदोबस्तानें राहिला.

त्या शिवाजीनें विजापुरकरांचें लश्कर येतांना वाटेनें त्यास कांहीं उपद्रव केला नाहीं, मग जेव्हां तें अगदीं जवळ येऊन पडलें, तेव्हां नेटाजी पालकर याजबरोबर स्वार देऊन त्या लश्करासभोंवत्या मुलखांत स्वांऱ्या घालून लुटून ओस पाडून, त्या लश्करास, धान्यादि मिळेनासें केलें; आणि रात्रीस किल्ल्यांतून मावळे लोक कुमकेस पाठवून छापा घालवी. अशा प्रकारें त्या लश्कराचा फार नाश केला; शेवटीं त्या शिद्दीजोहरानें आपल्ये लश्करांत अशी आज्ञा केली कीं असें घातकर्म करणारा जो तो सांपडला असतां त्याला जीवंत ठेवूं नये, आणि किल्ल्यास वेढा असा घातला कीं अगदीं दुसऱ्यांचा प्रवेश आंत नहोय. असे चार महिने राहिले तेव्हां शिवाजीस असें समजलें कीं मीं या किल्ल्यावर राहिलों हें ठीक नकेलें, कांकीं आतां आपल्यास पळायास वाट नाहीं व मुलखांत काय होतें आहे तें समजत नाहीं; त्यास आतां कसातरी आपला जीव वांचेल अशी युक्ति करावी.

इकडे चार महिने झाल्यावर त्या वेढा घालणारास असें वाटलें आतां शिवाजी आपल्ये हातीं लागला; तेणेंकरून त्यांस बहुत आनंद जाला. आणि अत्यंत सावधपणानें बंदोबस्त करूं लागले.

जो शिवाजीचा मुलुख कोंकणांत होता तेथें तें समयीं आगोजाग युद्धें होत होतीं; फत्तेखान शिद्दीनें कित्येक वेळा रघुनाथपंताचा पराभव करून, लढाऊ गलबतें बाळगून त्याचे मुलखांत जाऊन कित्येक जागीं उपद्रव केला.

या खेरीज वाडीचे सावंताशीं बाजिराव फासलकर लढाई करीत होता. ती लढाई अशी झाली कीं दोनी लश्करांच्या सारखा नाश जाला आणि दोहोंकडचे दोघे मुख्य सावंत व फासलकर हे पडले.

शिवाजीचे मनांत आलें कीं आतां आंतच राहून मरावें हें योग्य नाहीं. कसेंतरी बाहेर पडावें; ह्मणून शिद्दीजोहरास निरोप पाठविला. कीं जर माझे जीवास+ भय नसेल, तर मी तहाचें बोलणें करावयास येतों; मग त्याचें अभयवचन ऐकून, बरोबर थोडकीं माणसें घेऊन संध्याकाळच्या थोडा दिवस असतां शिवाजी किल्ल्याखालीं उतरला तो जेथें शिद्दीजोहराचे सैनिकांनीं मोरच्या बांधिला होता, त्या जवळ त्या शिद्दीजोहराशीं व शिवाजीशीं भेट जाली; नं:

+ मराठी लोकांत अद्यापि असा विश्वास आहे कीं शिद्दीलोक वचनाचे खरे प्रमाणिक

तर

तर त्या दोघांचें बोलणें झालें त्यावरून लोकांस असें वाटलें कीं आतां शिवाजी युद्ध करीत नाहीं; तो तर आपलें बोलणें युक्तीनें बहुतेक मोठी मोठीं कलमें घालून कांहीं हलकीं कलमें राहिलीं तीं युक्तीनें न संपवितां संध्याकाळ जाला म्हणून, उद्यां बोलेन असें समजावून, माघारा किल्ल्यावर गेला; तेव्हां ते घेरा घातलेले लोक असें समजले कीं आतां किल्ला हस्तगत जाला, त्यास इतःपर बहुत सावधपणा राखण्याचें कारण नाहीं. त्यावरून ते असावध राहिले.

तो त्यांची असावधता पाहून बरोबर मावळे लोक घेऊन रात्रीस अंधारांतच निघोन किल्ला उतरोन त्या लोकांस कळूं न देतां रांगण्याकडे पळाला. तो बहुत दूर गेल्यावर लोकांस समजलें. तेव्हां त्याचे पाठीमागून त्या शिद्दीजोहराचे स्वार व पायदळ लोक धांवले; त्यांणीं रांगण्याचे अलीकडे तीन कोस सुमारें एके खिंडींत चढतांना पाहिला. तेव्हां, त्याणेंही त्यांस पाहिलें; मग त्या खिंडींतच मावळे लोक ठेवून त्यांस सांगितलें कीं मी जों पर्यंत किल्ल्यावर जाऊन तोफांचे बार पांच करीन तों पर्यंत तुम्हीं हे येताहेत यांशीं येथूनच लढत असावें, त्या वेळेस त्या मावळ्यांचा मुख्य बाजीपरभू यास करून, आपण किल्ल्यावर गेला.

नंतर त्या लोकांशीं तो परभू दोन प्रहर पर्यंत मोठ्या शौर्यें करून लढला. त्याणें कित्येक वेळा त्या मोंगलांस हटविलें; शेवटीं दुसरी मोठी फौज आली तेव्हां फार मोठें युद्ध जालें त्यांत ते मावळे लोक अर्धे पडले आणि तो परभूही पडला, ते समयीं त्याणें किल्ल्यावरचे तोफेचे पांच बार ऐकिले. आणि बोलिला कीं आतां मी सुखी जालों; इतकें करून प्राण सोडिला. हें सर्व वर्तमान विजापुरचे बादशाहास कळलें तेव्हां त्या शिद्दीजोहराविषयीं त्याचे मनांत वांकडें येऊन तो रागें भरला; कांकीं त्यास असें वाटलें कीं याणें कांहीं लांच घेऊन शिवाजीला सोडून दिला. मग सन सोळाशें एकसष्टांत तो बादशाह आपण आंगें सैन्य घेऊन कराडास आला, तेथें जे कोणी सभोंवते संस्थानी लोक होते त्यांणीं त्याचे सेवेंत तत्पर असून असें समजाविलें कीं आम्हांस शिवाजीचा पक्ष किमपि नाहीं. तो शिद्दीजोहर बादशाहाचे भेटीस आला, त्याणें बादशाहाचे मनांतील संशय उडविला, आणि आपण आपल्या ठिकाणीं कर्नोळास गेला.

मग त्या बादशाहानें रांगणा किल्ला व विशाळगड या दोहों खेरीज, शिवाजीचा पन्हाळा व त्या संबंधीं कित्येक किल्ले घेतले; पुढें पर्जन्यकाळ जवळ आला तेव्हां फौजेसहित कृष्णेचे कांठीं चिमलगेशहरीं जाऊन राहिला. तो शिवाजी बादशाहाचे समोर कधींही लढला नाहीं. परंतु कांहीं संधी पाहून सन

सोळाशें

सोळाशें बासष्टांत त्याणें राजापूर लुटून तेथे कोणी इंग्रेज लोक व्यापारी राहात होते, ते धरून नेऊन कैदेंत ठेविले.

यानंतर शिवाजीनें शृंगारपूर युद्ध करून घेतलें. तेथे दळवे नामें एक पाळेगार होता. तो युद्धांत पडला. याप्रमाणें शिवाजीनें हिंदूची दोन ठिकाणें घेतलीं, एक जावळी एक शृंगारपूर. तें हिंदु लोकांस फार अयोग्य वाटलें; यास्तव तें लोकांचे मनांतलें जावें ह्मणून शिवाजी केवळ धार्मिकपणा करूं लागला; तो असा कीं आपणास तुळजापुरचे भवानीचे दर्शनास जावयास फावेना ह्मणून प्रतापगडास मोठ्या समारंभानें देवीची स्थापना केली; आणि रामदास नामें एक महा साधू ब्राह्मण होता तो गुरु केला. हीं दोन कारणें आणखी तिसरें कारण असें. शृंगारपुरचे रहाणारे सुर्वे नामें मराठे होते ते वश केले. त्यामुळें जे शृंगारपुरचे रहाणारे लोक ते शिद्दीचे मुलखांत रहावयास गेले नाहीं, तेथेंच राहिले.

मग कर्नाटक प्रांतांत कित्येक जागीं बंडें उत्पन्न झालीं, तेणेंकरून विजापुरचे दरबारांत असा विचार पडला कीं आधीं शिवाजीचें पारिपत्य करावें, किंवा, त्या बंडाचे पारिपत्यास जावें इतक्यांत वाडीकर सावंतांनीं लिहून पाठविलें कीं आह्माला तुमची कुमक असेल तर आह्मी शिवाजीला जिंकूं; त्यावरून असा निश्चय ठरला कीं बादशाहानें फौज घेऊन कर्नाटकांत जावें. आणि बाजी घोरपडा मुधोळकर व बाल्लोळखान मुसलमान या दोघांहीं सावंतांचे कुमकेस असावें. तेव्हां बादशाह कर्नाटकांत चालिला. इकडे शिवाजीवर जाणाराची तयारी होऊं लागली ते समयीं बाजी घोरपडा आपल्ये कांहीं कामानिमित्त आपल्ये ठिकाणीं गेला. हे वर्तमान कोणी शिवाजीस सांगीतलें तें ऐकतांच तो शिवाजी कांहीं लोक बरोबर घेऊन मोठ्या त्वरेनें चोरवाटेनें जाऊन अकस्मात मुधोळ शहरीं पोहचला. तेथें छापा घालून तो मुधोळकर व त्याचे कित्येक भाऊबंद व कित्येक शिपाई लोक मारून टाकिले. आणि लवकर निघून विशाळगडीं माघारा गेला.

इकडे बादशाह कर्नाटकांत गेला तेथें रायचूर व तुर्गळ हीं दोन्हीं ठिकाणें घेऊं लागला. तेथें शिपाई लोक होते त्याणीं मोठ्या शौर्यें करून लढाई केली; आणि त्या बादशाहानेंही महत्पौरुष करून तीं स्थानें घेतलीं, हें वर्तमान सन सोळाशें बासष्टांत घडलें. त्या शिद्दीजोहरास बादशाहाचे भय पडलें, तें असें तो समजला कीं बादशाहाचे मनांत माझे विषयीं संशय आहे; त्यास त्याचा विश्वास धरूं नये ह्मणून त्याणें बंडाचा आश्रय केला, नंतर त्याणें अशी संधी पाहिली कीं जुझारराव घाटगे व फलटणचे रा-

व

व नाईक निंबाळकर या दोघांचें लश्कर बादशाहाचे लश्करापासून दूर आणी त्या दोहों लश्करामध्यें तुंगभद्रानदी इतकें आणून एकाएकीं जाऊन त्या लश्करावर छापा घालून, मोठी गडबड करून त्यां लोकांस पिटून लाविलें; इतक्यांत तो बालोळरवान नवें सैन्य कुमकेस घेऊन माघारा उलटला, आणि त्या जोहरसचे सेन्याचा नाश केला.

यानंतर ते शिद्दी जोहराचे लोक आपल्ये जिवाचे रक्षणार्थ बादशाहानें क्षमा करावी म्हणून आपला धर्णा शिद्दी जोहर यास मारिला; त्या योगेंकरून तिकडचें बंड बहुतएक मोडलें; परंतु त्याची समाप्ती व्हावयास दोन वर्षें लागलीं, तोंपर्यंत बादशाह तेथेंच होता, नंतर विजापुरीं आला तरी त्यांतील कांही कामें राहिलीं.

बादशाहाचें लश्कर कर्नाटकप्रांतीं बंड मोडावयास गुंतलें तेणेंकरून शिवाजीला मोठा उपयोग जाला तो असा कीं त्या बादशाहानें जे सरदार शिवाजीवर नेमिले होते त्यांसही त्याला आपल्ये कुमकेस बोलावून बंडाचे बंदोबस्तास न्यावें लागलें. तेव्हां शिवाजीनें जाऊन वाडीचे सांवताचा मुलुरव घेतला ते वेळेस सांवत पळाले त्यांणीं गोव्यांचे पोर्टुगीस लोकांकडे जाऊन त्यांचा आश्रय केला परंतु शिवाजीनें त्या लोकांस भय दारववितांच त्यांणीं हांकून दिले तेव्हां सावंत शिवाजीला शरण गेले तेसमयीं शिवाजीनें त्यांचें देशमुरवीचें वेतन त्यांस दिलें त्यापासून ते शिवाजीचे चाकर जाले.

यानंतर शिवाजीनें रेडी व सिंधुदुर्ग जास माल्वणही म्हणतात, हे दोन किल्ले बांधिले आणि कुलाबा व सुवर्णदुर्ग व विजेदुर्ग, हे किल्ले नीट केले; आणखी कित्येक लढाऊ गलबतें केलीं तीं पुष्कळ जालीं तेव्हां त्याचें ठेवण्याचें मुख्य ठिकाण कुलाबा, जो मुंबईचे दक्षिणेस बारा कोसांवर आहे तो केला; आणि त्यांचे मुख्य सरदार दोन केले, एक दर्यावसागर. आणि एक मैनाक भंडारी ते फार चांचेपणा करीत असत; त्यांचा उपद्रवास भिऊन गोव्याचे पोर्टुगीस लोकही त्यांस तोफा वगैरे कित्येक युद्धोपयोगी पदार्थ देऊन त्यांशीं इष्टत्व राखीत. असें जाल्यावर, विजापुरचे बादशाहाचा वजीर, अबदुल महंमद, याणें शिवाजीशीं गुप्तपणें तहाचें बोलणें लाविलें; त्यांत बारीक गोष्टी काय काय होत्या त्या आतां समजत नाहींत; परंतु असें दिसतें कीं त्याचा घटक शिवाजीचा बाप शहाजी असेल; कांकीं ते समयीं शहाजीनें कर्नाटकांतून बादशाहाचा निरोप घेऊन बरोबर पुत्र व्यंकोजी घेतला, आणि मोठ्या समारंभानें शिवाजीचे भेटीस आला. मग दोन महिने राहून बहुत आनंद करून कित्येक अपूर्व पदार्थ शिवाजीपासून घेऊन, त्याणें बादशाहाचे भेटीस नेले.

त्यापासून शहाजी जीवंत होता, तों पर्यंत बादशाह आणि शिवाजी यांची परस्परें प्रीति होती.

शहाजीची व शिवाजीची भेट जाली, त्याच सुमारें, शिवाजी राजगडाहून निघून रेडी किल्ल्यावर रहावयास गेला. त्या किल्ल्याचें नाव बदलून रायगड असें दुसरें ठेविलें; तेथें राजकारभाराचे उपयोगी हवेल्या बांधिल्या, आणि मोठी मेहनत करून तो असा सुदृढ केला कीं कोणाचे हातीं लागूं नये.

त्या वेळेस शिवाजीचे मुलखाची मर्यादा इतकी होती, कालीयानी पासून गोंवेपर्यंत कोंकणपट्टी; घाटमाथा, भीमेपासून वारणेपर्यंत. त्याचे मुलखाची विशेष रुंदी सुप्यापासून जंजिऱ्यापर्यंत होती. तो धुंडाई करी म्हणून त्याचें थोडकें राज्य असून त्या जवळ फौज फार असे त्याचें पायदळ पन्नास हजार होतें, आणि सात हजार स्वार होते; असा तो शिवाजी पराक्रमी जाला यास्तव विजापुरकरांनी त्याशीं इष्टत्व केलें; तेणेंकरून तो रिकामा जाला म्हणून, त्याचे मनांत आलें कीं आतां मोंगलांशीं युद्ध करावयाची मसलत करावी.

सन सोळाशें बासष्टांपासून जालेलीं वर्तमानें मिळून भाग सहावा.

सहाव्या भागाची अनुक्रमणिका.

शिवाजीस

शिवाजीस जिंकावयास, राजा जयशिंग व दिलीरखान हे दोघे त्याला नकळतां त्याचे मुलखीं जाऊन पोंचले. ११

त्यांणीं कांहीं स्थानें घेतलीं म्हणून शिवाजीला भय प्राप्त आलें. १२

पुरंदर किल्ल्यास घेरा घातला तें वर्तमान. १३

शिवाजी युद्ध सोडून राजा जयशिंग व दिलीरखान, या दोघां सरदारांचा आज्ञानुवर्ती जाला: आणि त्याणें त्यावेळेस कांहीं ठराव करून घेतला. १४

त्या वरून विजापुरकरांचा व त्या सरदारांचा युद्ध प्रसंग घडला. १५

त्या पुढें शिवाजी बादशाहाचे भेटीला दिल्लीस गेला; तेव्हां औरंगजेबानें त्याला बंदींत ठेविला असतां, त्याणें आपला जीव कोणत्या प्रकारें वांचविला. १६

विजापुरकरांशीं जयशिंग लढला त्याचा विशेष प्रकार. १७

त्या जयशिंगानें विजापुरास घेरा घातला असतां त्यांहीं तो मागें हटविला. १८

तो जयशिंग माघारां दिल्लीस जात असतां वाटेनें मृत्यु पावला. १९

भाग सहावा.

शिवाजीनें मोंगलांस जिंकावया करितां मोठें सैन्य जमा केलें, त्यांत पायदळाचा सरदार मोरोपंत केला, आणि नेटाजी पाल्कर स्वारांचा सरदार केला, त्या मोरोपंतानें पर्जन्यकाळीं जुन्नराचे उत्तरेकडचे कित्येक किल्ले घेतले, मग पाउसकाळ गेल्यानंतर चांगले मार्ग जाल्यावर नेटाजी पालकरानें स्वारांसहित औरंगाबादेपर्यंत मोंगलांचा मुलखांत जाऊन मोठी लुटालुट करून बहुत द्रव्य घेऊन माघारा पुण्यास गेला. तो त्या मुलखांत कोठेही फार वस्ती करीत नसे, आणि वाटेनेंही सरळ मार्ग सोडून वांकडे तिकडे मार्गें करून भलत्या गांवाकून भलतेच गांवीं जावें असें करीत फिरला; तेणेंकरून मोंगलांचे सरदारांस त्याला धरावयास अवकाश सांपडला नाहीं, म्हणून तो ती सर्व लूट घेऊन स्वस्थपणें पुण्यास पोंचला; हें वर्तमान सन सोळाशें बासष्टांत जालें. त्या वेळेस दक्षिणेंत षाइस्तेखान नामें मुसलमान सुभेदार होता, त्यास दिल्लीचा तक्ताधिपतीनें आज्ञा केली कीं शिवाजी फार अमर्याद जाला आहे त्यास तूं त्याचे मुलखीं जाऊन तो मुलुख बलात्कारें करून घे; तेव्हां तो षाइस्तेखान मोठें सैन्य जमा करून औरंगाबादेहून निघाला, त्याणें अहमदनगर व पेरगांव यांवरून येऊन पुणें शहर घेतलें.

यानंतर तो जुन्नर किल्ला घ्यावयास निघाला, त्या वाटेंत लहानसा चाकणचा किल्ला होता तो पाहून त्यास असें वाटलें कीं हा लहान किल्ला

आणि

आणि माझें येथदें मोठें सैन्य आहे, यास्तव एथचे लोक भिऊन मला किल्ला दे तील; परंतु तेथचा किल्लेकरी फिर्डोजी नरसाला नामें, मोठा शूर तो सोळा वर्षें तेथचा अधिकार मुख्यत्वें करून करीत होता; तो किल्ला देईना, तेव्हां तो षाइस्तेखान आपल्ये सैन्यासुद्धां दोन महिने त्या किल्ल्याशीं लढला, तरी किल्ला आला नाहीं. तेव्हां ईशानी दिशेचे बुर्जाखालीं सुरुंग पाडून तो बुरूज उडविला, उडतांच त्या मोंगलानीं मोठा हल्ला केला, आणि एकाएकीं धांवले, परंतु तो फिर्डोजी व त्याचे लोक मोठे पराक्रमी, ते त्या मोडक्या बुर्जाचे शिखरावर चढून त्याणीं कित्येक वेळा त्या मोंगलांस मागें हटविले; याप्रमाणें युद्ध दिवस मावळे तोंपर्यंत जालें, नंतर रात्रीस ते मोंगल लोक लढेनासे जाले. तेव्हां किल्लेकरी सहज राहिले. मग दुसरे दिवशीं फिर्डोजीनें आपल्या संतोषानें किल्ला दिला. असें त्याचें शौर्य ह्मणून षाइस्तेखानानें त्यास आपल्ये चाकरीस ठेवावयासाठीं फार आग्रह केला, परंतु तो राहिना यास्तव त्याचा मोठा संमान करून त्याला जाऊं दिला; तो जाऊन शिवाजीस मिळाला, तेथेही त्याचा फार मान होउन त्याची योग्यता वाढली.

त्या षाइस्तेखानाला चाकणचा किल्ला घ्यावयास इतके श्रम जाले त्यावरून त्याचे मनांत आलें कीं डोंगरी किल्ले फार उंच आणि मोठे कठीण, ते आमचे हातीं कसे लागतील, ह्मणून त्याणें औरंगजेबास लिहून पाठविलें; त्यावरूनही त्याला तें काम मोठें कठीनसें वाटलें नाहीं; कांकीं तो मराठी लोकांस केवळ अप्रयोजक मानी, तथापि त्याणें जोनपुरचा राजा यशवंत शिंग रजपूत, यास षाइस्तेखानाचे कुमकेस सैन्यासहित पाठविला. तो येऊन पोंहचला तोंपर्यंत खानाचें लष्कर पुण्याजवळ उगेंच पडलें होतें. इतक्यांतु नेताजी पालकरानें औरंगाबादेजवळचा व अहमदनगराचे सभोंवता मुलुख मात्क्यान लुटून जाळून ओस पाडला; परंतु त्याला पहिल्या प्रमाणें मोकळेपणानें दंगा करावयास फावलें नाहीं. कांकीं मोंगलांनीं त्यास पिटून लाविलें, तेव्हां त्याचे कित्येक स्वार पडले आणि त्यालाही जखमा लागल्या. तें मोंगलांचें लष्कर जेव्हां समीप आलें तेव्हां शिवाजी राजगड सोडून सिंहगडास गेला. तेथें त्याला असें वर्तमान कळलें कीं षाइस्तेखान पुण्यामध्यें जी हवेली दादोजी कोंडदेवानें जिजाबाईस रहावयाकरितां बांधलेली आहे, तींत राहिला. तेव्हां त्याला धरून न्यावयाची मसलत करूं लागला; तो षाइस्तेखानही शिवाजीजवळ आहे त्यास तो कोणे वेळेस घात करील असा संशय धरून पुण्यामध्यें परवानगीखेरीज कोणी मराठा येऊं देत नसे. मग कांहीं सिद्धता करून सन सोळाशें त्रेसष्टाचे चवथे महिन्यांत शि-

वाजी

नाहीं. [illegible]

शिवाजी आपले मुलखीं [illegible] करीत असतां लोक नाना प्रकारच्या [illegible] करीत होते ते [illegible]

[illegible] प्रकार [illegible]

[illegible] होते ते प-

[illegible]

[illegible] शिवाजी आनंद पावला, कारण [illegible] लोक थोर कु- [illegible] बहुधा अ- [illegible] हिंदूंचे धर्मास फार मानीत असे. औरंगजेबाचा विश्वास त्यावर नव्हता, [illegible] प्रतिकूळ होता.

[illegible] होता, पण मोठा उध- [illegible] विषयीं [illegible] करून घ्यावयास [illegible] मानीत होता.

[illegible] पाहून शिवाजी असें समजला कि, यांना कांहीं [illegible] आपलें कार्य सिद्धीस जाईल. ह्मणून त्याणें कित्येक द्रव्य [illegible] सुलतान माजुमास विनंती केली कि, दिल्लीचे बादशाहाचे चाकरीवि- [illegible] आहे, त्यास तुह्मीं मज विषयीं बादशाहास विनंती करून [illegible] प्रमाणें त्याची कृपा होईं असें करावें. तेव्हां सुलता- [illegible] बादशाहास कांहीं लिहिलें [illegible] शिवाजीला राजा असें पद [illegible] यांतील पु-

ला. याचा वसूल एक लक्ष ऐशीं हजार होन पेन होता तो देऊं केला. त्याच वेळे-स जशावंतसिंगाचे आश्रयानें शिवाजी विजापुरकरांकडे चौत व देशमुखी मागूं लागला; तेव्हां त्याचे बदला वर्षास तीन लक्ष रुपये गुप्तपणें द्यावयास केलें. हें वर्तमान लोकांत प्रसिद्ध होऊं दिलें नाहीं; कां कि पूर्वीं मुसलमानानीं हिंदूजिंकिले होते, त्यांस खंडणी देणें, ह्मणजे त्या लोकांस केवळ लज्जास्पद होई. गोंवळकोंडचा बादशाह, तोही अशाच कांहीं निमित्तें करून, शिवाजीला वर्षास पांच लक्ष रुपये देऊं लागला.

त्यानंतर शिवाजीचे मनांत आलें कि गोवें एकाएकीं छापा घालून घ्यावें, परंतु ते पोर्टुगीस लोक त्याची मसलत समजून सावध जाले, मग त्याणें जंजिरा घ्यावयाचा उद्योग केला, तो बहुत युद्ध जालें तरी हातीं लागला नाहीं.

मग शिवाजी दोन वर्षें पर्यंत रिकामा होता, तेव्हां कित्येक लोक कल्पना करूं लागले कि याणें एवढा लौकिक मेळवलेला जो तो आतां व्यर्थ जाईल. कां कि हा अगदीं रिकामा बसला ह्मणून. शिवाजी तर उगाच राहिला नव्हता, तो आपले राज्याचे व लश्कराचे वर्तणुकेचे कायदे कांहीं नवे नवे करून, कांहीं कांहीं जुने मोडून, चौकशी करीत होता. त्या कायद्यांचा प्रकार लिहिला पाहिजे, कांकिं त्यापुढें जे मराठे राजे जाले, ते त्या कायद्या प्रमाणें चालत होते.

शिवाजीचा प्राबल्यास मूळ मावळे व हेटकरी लोक, ते पायदळ; त्यांचे योगेंकरून मोठे मोठे किल्ले घेऊन, मग मुलुख लुटून तें द्रव्य त्या घेतलेल्या किल्ल्यांवर नेऊन ठेविता जाला. इतके दिवस त्याणें स्वार फारसे बाळगले नव्हते, आणि यापूर्वीं त्याचा लौकिकही मोठा जाला नव्हता; तो यापुढें फारच वहाडला.

शिवाजीचे मावळे लोक घाटमाथां रहात होते, व हेटकरी कोंकणांत राहात असत. ते हत्यारें वगैरे सरंजाम आपला बाळगीत असत, परंतु दारूगोळी वगैरे सरकारचें मागोन घेत. त्यांचीं वस्त्रें एकसारिखीं नव्हतीं, बहुधा ते लोक मल्लांसारिखे मांडचोळणें घालून कांचे भिडवीत; आणि डोकीस पागोटें सर्वांचा [illegible] आणि कित्येक धोत्रें

ईक, पंनासांस एक हवालदार, शंभरांस एक जुमलेदार, हजारांस, एक हजारी नामें, सरदार असे, त्याहून मोठा पांचहजारी असे, त्यापेक्षां सरनोबत नामें मुख्य असे.

त्याचे स्वारांत दोन भेद होते, एक बारगीर, एक शिलेदार; बारगीर सरकारचे घोड्यावर बसणारे, आणि शिलेदार आपल्या घोड्यावर बसणारे होते; त्यांत बारगीर यांचे समुदायांस पागा आशीं नावें ठेवून, युद्ध प्रसंगीं शिलेदारांचे वर्तणुकेच्या बंदोबस्तास, त्या पागांची नेमणूक करीत असे.

मराठे स्वार यांचीं वस्त्रें अशीं; चोळणा, व रूदार अंगरखा, व कंबरबंध, त्यांतच तरवार वळकट बांधित; आणि पागोट्याचे वेढे डोकीवरून हनवटीखालून घेऊन, कान सुद्धां झांकून मोठया बंदोबस्तानें बांधीत; आणि मिशा मोठमोठ्या राखीत. बहुत करून त्या लोकांचें हत्यार भाला, त्याविषयीं ते बहुत कुशळ असत; आणि कित्येक ढालतरवारवाले व कित्येक बंदुकवाले होते. त्यांत पंचविसां स्वारांस एक हवलदार असे, आणि सवाशें स्वारांस एक जुमलेदार; पांचा जुमलेदारांस एक सुभेदार, दरसुभेदारास एक एक हिशेब लिहिणार व एक एक त्या हिशेबाची चोकशी करणारा शिवाजीनें ठेवून दिलेला असे; ते लिहिणारे व चोकशीकरणारे ब्राह्मण किंवा परभू असत. दहा सुभेदारांस एक मुख्य सरदार, त्याचें नाव पांच हजारी असे. त्याचे जवळ सरकारचा ठेवणाईत, हिशेबाची चोकशीकरणारा मुजुमदार नामें असे. तो ब्राह्मण, आणि त्याचे हाताखालीं आमीन नामें सरकारचा परभू असे. या खेरीज कित्येक सरदारांजवळ कित्येक सरकारी कारकून व कित्येक त्या सरदारांचे खासगीचे कारकून असेत. याशिवाय सर्व मोठे मोठे सरदार यांजवळ गुप्तरूपें करून बाहेरली बातमी कळविणारे जासूद होते, शिवाजीजवळ एक बहिरजी नामें जासूद होता; लोक कल्पना करीत किं भवानी येऊन शिवाजीला अत्यंत गुप्तवर्तमान कळवित्ये, त्याचें कारण तो बहिरजी जासूद होता. सरनोबत दोन असेत एक स्वारांचा असे, एक पायदळाचा असे.

जेव्हां शिवाजी फौज ठेवूं लागला तेव्हां कोणी आपला जुना चाकर जामीन घेतल्यावांचून नवा ठेवीत नसे. कोणास कांहीं लूट किंवा शत्रूच्या कांहीं जिनस सांपडला असतां [illegible] जिन्नस [illegible] सरकारांत [illegible] त्याचा भाग त्याचे यो

जीचे लष्करांत कोणी बायको बरोबर नेऊं नये, जर कोणी नेली तर त्याचें डोकें मारावें असा नेम होता. कोणी शिपाई शौर्य करून लढत असून जर त्यास मार लागला तर, त्याला नावास चढवून कांहीं बक्षीस देत असे. तो शिवाजी बहुधा कोणास जहागीर देत नसे कां कि आपल्या मुलखांत जहागीरदार फार नवाढावे असें त्याचें मनांत असे. सर्व किल्ल्यांस ब्राह्मण व रामोशी व महार व मांग हे शिबंदी खेरीज असेत; त्यांनां किल्ल्याचे सभोंवती वेतनें दिलीं असत. त्यांनी किल्ल्याची चौकशी राखावी असें होतें, जे ब्राह्मण होते त्यांस सबनीस ह्मणत; त्यांणी तेथील धान्यादिकाचा बंदोबस्त राखावा; आणि किल्ल्यात राहावें. इतर जे रामोशी व महार आणि मांग यांस गडकरी ह्मणत; त्यांणी बाहेर राहून बाहेरची चौकशी करावी; ते गडकरी किल्ला ह्मणजे केवळ आपली माता असें मानीत असत.

प्रतिवर्षी दसऱ्यास शिवाजी मोठा समारंभ करी, त्या वेळेस आपल्या सर्व लश्कराची हजिरी घेत असे, घोडें व माणूस व शस्त्रें यांचा खुणा लिहीत असे; हजीरी जाल्याबर ते लोक बहुधा त्यारीस आले असत.

प्रतिवर्षी सरकारांत हिशेबाची चौकशी होऊन कोणाचें देणें राहिलें असल्यास, प्रांतांतील वसूल जमा करणारास त्याचा पैका घावयास आज्ञा देई परंतु गांवांस उपद्रव करीत नसे.

शिवाजीनें जे वसुलाचे कायदे केले त्यास मूळ दादाजी कोंडदेवानें आनेम ठरविला होता तें. तो दर वर्षास पिकाची पहाणी करून वसूल ठरवित असे, असें वाटतें कि जमिनीचें उत्पन्न त्यांतील तीन भाग रैतेस उरवून, दोन सरकारानें घ्यावे असें होतें, कधीं नवा मुलुख शिवाजीचे हातीं लागला असतां, लश्करादिसंबंधी खर्च घ्यावयाची चाल असल्यास ती मोडी, आणि मखत्यानें वसूल घेणें आढळलें असतां तेंही मना करी.

त्याचे मुलखीं सर्व देशमुख व देशपांडे यांहीं आपला हक्क जो घेणें, तो त्यांणीं सरकारची आज्ञा जाल्यावांचून घेऊं नये असें होतें.

शिवाजीचे कित्येक मानकरी लोक मसलत करीत कि, लश्करास खर्चाची नेमणूक परभारां गांव गंना करावी; परंतु ते शिवाजीचा मनास येइना कां कि ते लोक स्वयें सत्ता करूं लागतील, आणि रैतेस उपद्रव होईल. त्या शिवाजीनें विजापुरचे मुलखांत अशी अवस्था पाहिली होती; याच विषयीं त्याणें जेथें आपली फौज ठेवायास योग्य नाहीं, असा किल्ला अथवा भुंईकोट पाहिला असतां, खणून टाकी. त्याणें घेतलेल्या नव्या मुलखीं जेंजें देवस्थानांकडे पूर्वीं कोणी दिलेलें तें तें नसत तसें चालविलें.

शिवाजीनें वसुलाचे कायदे फार सुलभ केले म्हणून, मराठे लोक त्याची प्रशंसा करीत, आणि या योगें प्रजेस सुख होतें असें म्हणत; परंतु त्याचें कर्म येवढें वर्णनीय नव्हतें. कां कि तो स्वयें पहाणी करावयास रिकामा नव्हता; त्यामुळें त्याचे कायदे चांगले असले तरी लोकांस सुख होणें दुर्लभ. त्यावेळेचा एक मुसलमान बखर लिहिणार होता, आणि एक इंग्रेज मुलुख पाहावयाकरितां गेला होता; त्याचा लेख वरून असें वाटतें, दुसऱ्या मुलखापेक्षां, शिवाजीचे मुलखीं प्रजा बेजार होती. आणखी त्या मुसलमानाचे ही बखर लिहिण्यांत असें कि, शिवाजी मोठा नाशक. त्या शिवाजीचा हातीं जे विजापुरचे मुलुख लागले होते, त्यांतील पहिली मखत्याची चाल मोडून प्रतिवर्षी पहाणी करून वसूल घेतल्यामुळें, तेथचे प्रजेस मात्र, हितावह पडलें असेल.

शिवाजीचा राज्यांत मुलुखसंबंधें किंवा द्रव्यसंबंधें, फिर्यादीची पंचाईत करीत. इतर न्याय बहुधा शास्त्ररीती पाहून करीत; आणि पूर्वी मुसलमानानीं आपले कुराणातली जी रीति लाविली होती, तीही थोडीशी घेत; आणि मनसोबी करीत. या दिवसांत हिंदूंचे शास्त्रास आणि मराठे लोकांचे रीतीस अंतर दिसतें, त्याचें कारण हेंच असेल.

शिवाजीनें आपला राज्यकारभार चालवायाकरितां, आठ प्रधान केले. त्यांची नामें आणि कार्यें, यांचा विस्तार असा. पहिला प्रधान पेशवा, तो सर्वश्रेष्ठ; त्याणें सर्व चौकशी करावी. दुसरा, मजीमदार, त्याणें सर्व जमाबंदी करून, खर्चाची चौकशी राखावी. तिसरा सुर्णीस त्याणें दप्तराचें रक्षण करावें, आणि स्मरणार्थ सर्व सदांच्या नकला सरकारचे वहीवर लिहाव्या. चवथा वाकनीस, त्याचें काम खासगी शिबंदी व खासगी दप्तर यांची सर्व बंदोबस्ती राखावी. पांचवा सरनोबत तो लश्करांत मुख्य, त्याणें मुख्यपणानें लश्करांत काम करावें. साहावा दबीर त्याणें परराज्याची चौकशी करीत असावें, आणि परकी राजाशीं काहीं काम पडलें असतां तें त्याणें करावें; व कोणी बाहेरचा वकील आला तर त्याशींही बोलणें त्याणेंच करावें. सातवा न्यायाधीश तो न्याय करणारा. आठवा न्यायशास्त्री, त्याणें शास्त्रार्थसंबंधी कामें करावीं. शिवाजीचे वेळचीं या आठां प्रधानाचीं नावें; पेशवे मोरो त्रिमल पिंगळे. मजीमदार आबाजी सोनदेव, कालियाणी परगण्याचा सुभेदार. सुरणीस आनाजी दत्तो, वाकनीस दत्ताजी पंत. सरनोबत दोघे, एक स्वारांचा प्रतापराव गुजर. दुसरा पायदळाचा येसजी कंक. दबीर सोमनाथ पंत. न्यायाधीश दोघे, एक निराजी रावजी, दुसरा गोमाजी नाईक. न्यायशास्त्री शंभुपाध्ये पहिले, आणि त्याचे पाठीमागें रघुनाथपंत झाले; या अष्टप्रधानातले न्यायाधीश व न्यायशास्त्री या दोघांवाचून, वरकडांस शिवा

ीचा लश्करांत अधिकार होते, त्यामुळें त्यांस बहुधा आपआपले अधिकार सं-
ाळावयास फावत नव्हतें; यास्तव ते आपआपला एकेक कारकून ठेवून कामें
ालवीत होते. त्यांत जाला मोर्तब ठोकावयाची आज्ञा होती, त्याला मुतालिक
णत. यांचीं व्यवहारीनावें, अशीं कारभारी व दिवाण, फडनीस, सबनीस,
ारखानीस, चिटनीस, जामदार, पोतनीस, यांत फडणीस याणें खर्चाची
ौकशी करावी. सबनीस याणें दप्तराची चोकशी राखावी. कारखानीस
ाणें किल्ल्याचे व लष्कराचे उपयोगी अन्नादि सर्व पदार्थांच्या बंदोबस्त राखावा.
चिटनीस याणें कागदपत्र आलेलें व कुठें पाठवावयाचें याचा बंदोबस्त राखा-
वा. जामदार याणें नाण्यावांचून सर्व प्रकारचें जवाहीर व अलंकार संभाळावे.
ोतनीस याणें पैका संभाळावा.

शिवाजी आपले जवळ निरंतर फडनीस, व जामदार, व चिटनीस, व फा-
रशी कागदपत्र वाचणारा फारसनीस, असे ठेवीत असे. त्यांत जो चिटनीस,
तो बाळाजी आवाजी नामें परभू होता. त्याला शिवाजीनें एकवेळ मुंबईस कांहीं
कामासाठीं इंग्रेजी सरकारांत पाठविला होता, तेव्हां तो साहेब लोकांस मोठा च-
तुरसा वाटला.

फडनीस बाळकृष्ण पंत हणमंत, तो शहाजीच्या मुख्य कारभाऱ्याचा भा-
ऊबंद होता.

शेषापा नाईक पुंडे, चांभारगोंदेकर जांजवळ शहाजीचे लग्नाचे पूर्वीं, मा-
लोजी भोंसल्याचा पैका होता, त्याचा नातू तो शिवाजीचे जवळचा जामदार.

सन सोळाशें सत्तरांपासून सत्याहात्तरपर्यंत झालेलीं वर्तमानें
मिळून भाग आठवा.

अनुक्रमणिका.

पूर्वीं असें वाटत होतें कि आतां दक्षिण देशीं बहुत दिवस पर्यंत उपद्रव
होणार नाहीं परंतु, त्यास अंतर पडलें.

तानाजी मालुसरा याणें सिंहगड घेतला आणि त्याच वेळेस तेथेंच मृत्यु
पावला.

आणखी कित्येक किल्ले शिवाजीचे हस्तगत झाले.

जंजिरा शिवाजीनें घेतलाच असता, परंतु तिघां शिद्दीं मुळें, त्याचे हातीं
लागला नाहीं.

ते

ते शिद्दी आपला मुलुख मोगलांस देऊन, त्यांचे चाकरीस राहिले.

शिवाजी सुरत लुटून माघारा गेला त्यावेळेस त्याला धरावयाकरितां मोगल जे गेले ते त्याणें जिंकिले.

शिवाजीनें खानदेश लुटला आणि वसुलाची चवथाई प्रतिवर्षी घेत जावी असें ठरविलें, व औंढा पाटा व साल्हेर हे किल्ले घेतले.

मोंगललोक शिवाजीस जिंकावयाचा आळस कीं निमित्त करीत होते तें.

मोंगलांचा राज्यांतून दक्षिण देशाचा कांहीं नवा बंदोबस्त झाला तो.

मराठेलोक व मोंगल लोक यांचे युद्धांत मराठे लोक जय पाऊन मोठे विख्यात झाले ते प्रकरण.

शिवाजीचें आणि इंग्रेजांचें कांहीं बोलणें झालें तें.

शिवाजीनें गोंवळकोंडयामध्यें स्वारी केली असतां, त्यांचे पाठीमागें जंजिऱ्याहून आणि सुरतेहून लढाऊ गलबतें येऊन समुद्रतीरचे त्याचे गांव लुटले.

विजापुरचा बादशाह अली आदिलशाह याचा मृत्यु.

शिवाजीनें हुबळी शहर लुटलें, आणि विजापुरचे सरकाराशीं युद्ध केलें.

शिवाजी आणि प्रतापराव यामध्यें कांहीं वैमनस्य पडलें.

शिवाजीनें कांहीं क्रोध करून निरोप पाठविला म्हणून तो प्रतापराव विजापुरचे लष्करशीं अविचारानें युद्ध करून मृत्यु पावला.

त्या युद्धांत मराठे सरदार कोण कोण होते त्याणीं आपलें लष्कर वांचवून विजापुरकरांचा लष्कराचा पराभव केला; आणि शिवाजीनें त्यांचा संमान केला.

शिवाजीला राज्याभिषेक झाला.

त्याणें इंग्रेजलोकांशीं तह केला, व कित्येक नवे किल्ले बांधिले.

त्या शिवाजीचा भावाशीं आणि त्यामध्यें समाधान नाहींसें झालें.

भाग आठवा.

सन सोळाशें सत्तर सुमारें, असें दिसत होतें कीं इतःपर दक्षिणेंत बहुत दिवस गडबड होणार नाहीं, कांकीं विजापुरकर व मोंगल यांचा सल्ला झाला, आणि शिवाजीस जें मिळालें आहे तितक्यानेंच तृप्ति होऊन तो स्वस्थ राहील; हा एक सुमार. असें असतां औरंगजेबास समजलें कीं आपला पुत्र सुलतान माजुम जो दक्षिणेचा मुख्य अधिकारी केला तो व जशवंतशिंग हे शिवाजीपासून कांहीं पैका घेतात, यावरून त्याणें शिवाजी कांहीं घात करील. असें समजून पुत्रास लिहिलें कीं शिवाजी व त्याचे कित्येक सरदार व सु-

त्य कारभारी धरून अवश्य कैद करावे.

तेव्हां शिवाजी औरंगजेबाचा दीर्घद्वेष समजून, पुनः पहिल्याप्रमाणें स्वतंत्र पणानें वागूं लागला. तेसमयीं त्याचे मनांत आलें कीं पहिल्यानें पुरंदर आणि सिंहगड हे दोन्ही किल्ले घ्यावे, कांकिं पुणें आणि चाकणेस आपली येण्या जाण्याची सोय नाहीं, त्यावेळेस सिंहगडचा सरदार, उदेबान नामें होता. त्याचे हाताखालीं निवडक रजपुत लोक होते, आणि तो मोठा विख्यात शूर होता; आणखी तो किल्ला फार अवघड, म्हणून लोक असें समजत किं या किल्ल्याचा घेण्याचा उद्योग व्यर्थ आहे, परंतु तो किल्ला घ्यावयास सुलभ होण्याचें कारण हेंच कीं किल्ला सुदृढ म्हणून ते किल्लेकरी असावध होते; यावरून शिवाजीनें तानाजी मालुसरे सरदार याशीं मसलत केली, कीं छापा घालून किल्ला घ्यावा. तेव्हां असें ठरलें कीं, तानाजी मालुसरे याणीं आपला कनिष्ठ बंधू व एक हजार मावळे लोक बरोबर घेऊन त्या कामास जावें.

तो सिंहगड सह्याद्रि पर्वताचा पूर्वेचे अंगीं पुरंदर किल्ल्याचा डोंगरासें टोक लागलें आहे, तेथें आहे. त्याचे दक्षिणेस व उत्तरेस, सह्याद्रीच्या संबंध नाहीं, अर्ध अर्ध कोस उंच कडा तुटलेला आहे. त्यास पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे, मोटे मोटे पर्वत यांचा धाकट्या धाकट्या टेंकड्या लागलेल्या आहेत; तो अर्धकोस चढून गेल्यावर, केवळ भिंतीप्रमाणें सभोंवता सारखा तीस तीस हात पर्यंत उंच असा काळा दगड आहे. त्यावर चिरेबंदी भिंत आणि जागोजाग बुरूज आहेत. त्याचे आंत किल्ल्यावरची जागा त्रिकोण आहे, तीचे सभोंवता भिंतीचा घेर कोश सवाकोशसुमारें आहे. अशा अवघड किल्ल्यांत दरवाजावांचून प्रवेश होणार नाहीं असें दिसतें. त्या किल्ल्यावरून पूर्वेकडे पहावें तों, तेथें एक लहानसें लवण आहे; त्यांतून नीरा नदी चालली. तें ठिकाण पाहोन मनास आनंद वाटतो. उत्तरेकडे मोठें मैदान आहे. तिकडे समग्र पुणें शहर दिसतें; तें पुणें पूर्वीं लहानसें गांव होतें, परंतु त्या स्थानाचा योग असा होता कीं, कालेंकरून ती मोठ्या राजाची राजधानी होईल. त्या सिंहगडाचे दक्षिणेस आणि पश्चिमेस मोठे मोठे पर्वत आकाशास लागल्यासारिखे उंच दिसतात, त्या लगत्यास रायगड आहे.

त्या रायगडाहून तानाजी मालुसरे, माघ कृष्ण नवमीस, एक हजार मावळे लोक बरोबर घेऊन चोरवाटेनें रात्रीस सिंहगडाजवळ येऊन पोंहचतांच, त्या हजार लोकांचे दोन भाग करून, एका भागाचे पुढें चालविले, ते जेथें भिंती सारिखा काळा दगड तीस तीस हात उंचीचा आहे तेथें जाऊन पोंहचले, आणि दुसऱ्या भागाचे अंमलसे मागून चालविले; ते कांहीं से मागें राहिले. जे पुढें जाऊन पोंहचले, त्यांतील कोणी एक चतुर माणूस आपल्ये कमरेस दोरीची शिडी बांधून घेऊन वर चढला, मग त्या शिडीवरून एक एक माणूस जाऊन, तीनशें लोक चढले; आणि

लपून

मपून नाहिंत; आणखी लोक चढत होते तों किल्ल्यांत कांहीं तयारीची गडबड होत आहे. असें समजून ते मावळे लोक एक माणूस आपल्याकडे येतो आहे असें दृष्टीस पडतांच, त्याला आपल्ये लोकांस कांहीं शब्दादिखुणेनें वर्तमान कळवायास वेळ न-सापडूं देतां मावळे याणीं तत्काळ मारिला. असें असतांही किल्लेकरी अधिक सावधगिरीत आहेत असें मावळ्यांस वाटलें, तेव्हां जे जवळ मावळे होते, ते घेऊन, तानाजी मालुसरा जिकडे ती गडबड होत होती तिकडे चालिला; तो कांहींसा पुढें गेला तों, त्या किल्लेकऱ्यानीं अकस्मात हिलालांचा व चुडींचा मोठा उजेड केला. तेव्हां ते रजपूत लोक तयार होऊन येतात, व कित्येक कंबरा बांधितात. व मावळे यांवर चालून जातात, तों ते सारे एकसमयावच्छेदें करून, दृष्टीस पडले. तेव्हां तें युद्ध मोठ्या निकराचें झालें. त्यांत मावळ्यांपेक्षां रजपूत फार होते, तरी मावळ्यांचा जय होईलसें दिसूं लागलें; इतक्यांत तानाजी मालुसरा पडला. तेव्हां मावळे लोक जिकडे दोरीची शिडी होती तिकडे पळून गेले. ते त्या भिंतीशीं जाऊन पोहचतात तों सुर्याजी मालुसरा तानाजीचा भाऊ, बाकी मावळे लोकांसहित येऊन पोहचला; तो हे लोक पळतात असें पाहून मोठ्यानें ओरडून निषेध करून बोलिला कीं तुमचा बापाचें प्रेत महार नेऊन अमंगळ जागीं टाकितील; त्या दोषाचे अधिकारी मात्र तुह्मीं व्हाल; आह्मी तर दोरीची शिडी तोडिली, आतां मोगल तुह्माला मारितील, किंवा तुह्मी त्याला माराल. असें ह्मणून आपल्या बरोबरचे लोकांसहित त्या लोकांस पुनः युद्धास नेले; तेव्हां ते लोक एकदांच हरहर महादेव ह्मणून मोंगलांचा पराभव करिते झाले, असा तो किल्ला घेतला. मग दिवस उगवल्यावर असा ठिकाणा लागला कीं मावळे लोक तीनशें पडले; व रजपूत पांचशें पडले. या खेरीज दोन तीनशें सुमारें रजपूत जीव घेऊन पळाले, ते किल्ल्याचे भिंतीवरून बाहेर उड्या टाकूनं मृत्यु पावले.

त्या मावळे लोकांचा असा नेम होता कीं जय झाला ह्मणजे घर किंवा दुसरें कांहीं आग घालून पेटवून जय झाल्याची खूण करावी. त्याप्रमाणें त्याणीं तेथें एक मोठें छापरी घर होतें तें जाळिलें, तेव्हां शिवाजी आपल्या लोकांचा जय झाला असें समजून बहुत आनंद पावला, परंतु तानाजी पडला असें ऐकिल्यावर कष्टी होऊन बोलिला कीं गड सांपडला पण सिंह गेला, नंतर त्याणे सर्व मावळे लोक यांस एकेक रुप्याचे कडें दिलें, व सुर्याजीस किल्लेदार केला.

यानंतर एका महिन्यानें सुर्याजीला पाठवून छापा घालून पुरंदर किल्ला घेतला; तेथें फारसें युद्ध करावें लागलें नाहीं. कोंकणांत माहुली किल्ला घ्यावयास बरोबर फौज देऊन मोरोपंत पाठविला, त्याला तेथें दोन महिने युद्ध करावें लागलें त्या युद्धांत मोरोपंताचे एक हजार माणूस मेले; नंतर किल्ला हस्तगत झाला.

यानंतर करनाळा किल्ला घेतला. आणि त्या वर्षाच्या सहाव्या महिन्यापर्यंत कालियानीचा संपूर्ण परगणा हस्तगत केला. त्याच वर्षांत शिवाजीनें लोहगड ही घेतला, आणि जंजिरा घ्यावयास फौज घेऊन चालिला. त्यापूर्वीं त्याणें नऊ वर्षें मोरचा लावून, प्रतिवर्षीं त्या किल्ल्याशीं युद्ध चालविलें होतेंच, परंतु या वेळेस जितकें सामर्थ्य असेल तितकें खर्चून किल्ला घ्यावाच्याच असा निश्चय केला; आणि तेथें जाऊन युद्ध चालविलें. तेव्हां तेथें फत्तेखान शिद्दींचा मुख्य होता तो किल्ला घावयास तयार झाला, परंतु दुसरे तेथें तिघेजण मोठे मोठे शिद्दी होते, ते असें समजले कीं, याणें किल्ला दिला ह्मणजे, धर्णी आल्यास देहांत दंड करील; यास्तव त्याणीं आपले जातीचे लोक वश करून घेतले. आणि फत्तेखानास कैद करून किल्ला दिला नाहीं; आणि सुरतेस एक मोठा मोंगलांचा सरदार होता त्याला लिहिलें, कीं, या समयीं जर तुह्मीं आमचे कुमकेस याल तर आह्माकडे विजापुर करांचा मुलुख आहे हा, आणि जितकीं लढाऊ गलबतें आह्माजवळ आहेत तीं तुह्माला देऊं. तें त्याणीं मान्य केलें, तेव्हां किल्ला हातास न येतां शिवाजी उठून गेला. त्या तिघां शिद्दींचीं नावें, एक शिद्दी संभोळ, एक शिद्दी याकुद, एक शिद्दी खैरू.

त्या वर्षीं पर्जन्यकाळ पुरा गेला नव्हता. तोंच शिवाजी पंधरा हजार फौज घेऊन सुरतेस आला; त्या वेळेस तेथें फौज नव्हती ह्मणून, तीन दिवस सावकाशपणें शहर लुटून मनास येईल तसें पुष्कळ द्रव्य जमा केलें; चवथे दिवशीं बव्हाणपुराहून त्याला कांहीं लिहिलें आलें, त्यावरून आपली सारी फौज घेऊन, साल्हेर किल्ल्याचे वाटेनें आपल्या मुलुखीं चालिला. तो सुरतेहून निघतांना तेथचा लोकांस पत्र देऊन निघाला, त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, तुह्मीं प्रतिवर्षीं बारा लक्ष रुपये खंडणी घाल तर मज पासून तुह्माला उपद्रव होणार नाहीं.

शिवाजी लशकर सुद्धां चांदोर पावेतों पोहचला तेव्हां, त्यास समजलें कीं, एक मोंगलां कडचा पांच हजार स्वारांचा सरदार आपल्ये पाठिमागें लागला आहे या खेरीज समूर एक मोठी फौज नाशिकाचे वाटेवर, पिंपरीचा घाटाशीं येऊन वाट पाहात बसली आहे. ते समयीं शिवाजीनें आपल्या फौजेचा चार टोळ्या करून, एकीस तें सारें द्रव्य संभाळून न्यावयाचें सांपिवलें; इतरांस त्या सरदारांवर जावयाचें काम नेमिलें, त्या तीघीं तिहीं कडे जाऊन मोंगलांशीं युद्ध करूं लागल्या इतक्यांत त्या एका टोळीनें तें द्रव्य नेऊन कोंकणांत पोंहचविलें. नंतर शिवाजी समूरचे फौजेस आणि पाठीस लागलेल्या सरदारास जिंकून कोंकणांत गेला. त्या मोंगल लोकांत एक मराठी फौजेची टोळी होती. तीमध्यें मुख्य मदुरचा देशमुखाची स्त्री असे. तीचा भ्रतार पूर्वींच गत झाला होता; शिवाजीनें त्या बाईचा संमान करून तिला तीचे मुलखीं पाठविली.

यानंतर

यानंतर शिवाजीनें आपला सरदार प्रतापराव गुजर याजबरोबर फौज देऊन खानदेश लुटावया करितां पाठविला; तेथेंही मोंगलांचें लश्कर नव्हतें, ह्मणून यथेच्छ लूट केली. या लोकांचे जाण्यांत विशेष हा, कीं यांणीं जातांनां गांवोगांव लोकांपासून लिहून घेतलें कीं, आह्मीं शिवाजीस व शिवाजीच्या सरदारांस वसुलाची चवथाई देऊं; आणखी आपण लिहून दिलें कीं, जे चवथाई देतील त्यांस दुसरा कोणी उपद्रव करील तर त्यापासून संरक्षण करूं. आणि त्यांस चवथाई दिल्याची पावती देत जाऊं. त्यापुढें मराठे लोक मोंगलांचे मुलुखीं चवथाई घेत होते, परंतु त्याचा आरंभ तोच.

सन सोळाशें एकाहत्तराचे प्रारंभीं मोरोपंतानें कित्येक किल्ले घेतले, त्यांत औंडा, पट्टा आणि साल्हेर हे तीन श्रेष्ठ.

असा शिवाजीचा जय होत चालिला असतां, मोंगल लोक कसे उगे राहिले, असें कोणी ह्मणेल तर त्याचें कारण असें समजावें कीं, शिवाजी आणि सुलतान माजूम, यांची मैत्री आहे, असें लोकांस दिसत होतें. आणखी जशवंतशिंग शिवाजीचा हितकर्ता होता; तें सर्व लोक जाणत असत. तो सुलतानास मसलत देई कीं, दिल्लीहून कुमकेस फौज मागावी; कुमकेस दुसरी फौज आल्यावांचून युद्ध करूं नये; आणि तो पक्कें जाणत होता कीं मागितली असताही घातशंकेनें औरंगजेब देणार नाहीं. त्या सुलतान माजुमानेंही, त्याची मसलत ऐकिली; त्यावरून लोकांस असें वाटूं लागलें कीं, शिवाजीशीं मिळून बापाशीं युद्ध करून, स्वतंत्रपणानें असावें, असें सुलतानाचे मनांत आहे. हें खरें असेल कीं नसेल हें समजत नाहीं; परंतु इतकें खरें असेल, कीं बाप मेल्यावर आपण तख्ताधिपती न झालों तर दुसरा होईल तो आपल्यास मारील; ही एक शंका होती यास्तव शिवाजीचें बंड उपयोगी पडेल ह्मणून तें तसेंच रक्षिलें; आणि त्याचे पारिपत्याचें मिष करून, आपले जवळ पुष्कळ फौज असावी; कांकीं समयीं आपल्या कामास पडेल. हा मनसोबा त्याला शेवटास न्यावयास अवकाश पडला नाहीं, कांकीं थोडकेच दिवसांत औरंगजेबानें, जशवंतशिंगास आपल्ये जवळ बोलावून नेला; आणि मोहाबतखान नामें दुसरा एक सरदार चाळीस हजार फौज बरोबर देऊन, दक्षिणेंत पाठविला. तो सुलतान माजुमास विशेष मानीत नसे.

त्या मोहाबतखानानें दक्षिणदेशीं येतांच औंडा, पट्टा, हे किल्ले घेतले; मग पर्जन्यकाळ गेल्यावर, दिलीरखानाबरोबर अर्धें लश्कर देऊन, चाकणचा किल्ला घ्यावयास पाठविला; आणि आपण अर्धें लश्कर घेऊन साल्हेर किल्यास वेढा घातला. हें वर्तमान सन सोळाशें बहात्तरांत घडलें. तेव्हां शिवाजीनें मोरोपंत व प्रतापराव गुजर याजबरोबर वीस हजार स्वार देऊन, आज्ञा केली कीं मोंगलांसह्मों-

कून घ्यावे, ही बातमी मोहाबतखानास कळल्यावर, त्याणें आपल्याबरोबरचे लोक आपल्याजवळ थोडकेसे ठेवून बहुतेक युद्धास पाठविले; त्या दोहों लष्करांची साल्हेर किल्ल्याजवळ गांठ पडली, तेसमयीं प्रतापराव पुढें होता, त्याणें आपल्या लोकांस आज्ञा केली कीं मोंगलांनीं हल्ला केला असतां, आपण मोड झाल्याप्रमाणें कांहींसें पळाल्यासारिखें करून ते आंगावर घेऊन त्यांचा बंदोबस्त मोडलासा झाला म्हणजे, आपण हल्ला करावा; मग त्या लोकांनीं तसेंच केलें; तेणेंकरून मोंगलांचा फार नाश झाला तेव्हां मोंगल आपला मोडलेला बंदोबस्त नीट करीत करीत मोठ्या शौर्यें करून लढले; परंतु उपाय चालेना. त्या युद्धांत त्यांचे मोठे मोठे सरदार येथास मेले, आणि कित्येक जखमी झाले; कित्येक कैदेंत सांपडले. मराठ्यांकडचा एक, सरराव काकडे नामें. पांच हजार स्वारांचा सरदार पडला, आणि पांचशें लोक मेले.

त्यापूर्वीं कधींही मोंगलांशीं मराठे लोक असें झटून लढले नव्हते, म्हणून त्या युद्धापासून मराठे मोठे विख्यात झाले. त्या लढाईचें फळ असें कीं, साल्हेर किल्ल्यास भोंवतां मोंगलांचे लष्कराचा वेढा होता, तो काढून मोंगल लोक पिटून लाविले. ते औरंगाबादेस पळून गेले.

जे लोक शिवाजीचे कैदेंत सांपडले ते रायगडास नेऊन ठेविले; मग त्यांच्या जखमा बऱ्या झाल्यावर जे चाकरीस राहिले ते ठेविले, आणि जे न राहीत, त्यांस मोठ्यें संमानानें आपले ठिकाणीं जाऊं दिलें. त्या दिवसापासून विजापुरकरांचे लष्करी लोक, व मोंगल लोकांचे लष्करी लोक, त्यांची चाकरी सोडून शिवाजीस भेटून, त्याचे चाकरीस राहूं लागले.

यानंतर शिवाजी पोर्तुगीस लोकांपाशीं खंडणी मागूं लागला; तेव्हां त्याणीं मान्य न केलें, म्हणून वसईजवळचा साष्टी परगण्यांत घोडबंदर किल्ला आहे तो घ्यावयास गेला, परंतु तो त्याचे हातीं लागला नाहीं; त्या लोकांनीं त्यास मागें हटविला त्यावेळेस मुंबैमध्यें इंग्रेज लोक इतकाजवळ शिवाजी आला म्हणून भिऊन, आपल्या किल्ल्याच्या बंदोबस्त करूं लागले. इतके दिवस इंग्रेज व शिवाजी यांचें कधीं युद्ध झालें नव्हतें; कां कीं परस्परें दोघांस एकमेकाची गरज होती. ती अशी. मुंबईचे लोक. धान्य आणि जळण शिवाजीचा मुलखांतून आणीत असत; आणि मराठे लोकांस त्यांपासून असा उपयोग होई, कीं ते लोक मोंगलांचीं लढाऊ गलबतें मुंबैंतून पुढें शिवाजीचा मुलखाकडे जाऊं देत नव्हते; म्हणून त्यांचा व शिवाजीचा गळा होता. यामागें एकवेळ सन सोळाशें एकसष्टांत शिवाजीनें राजापुर लुटलें तेव्हां इंग्रेजाचे द्रव्य दहा हजार होन सुमारें गेले होते, ते घ्यावयाकरितां त्याणीं उद्योग कित्येक वेळा केला, परंतु त्याणें दिलें नाहीं; मग या वेळेस त्याशीं तह करून

पैका

घेका घ्यावयाचा उद्योग नवीन केला. त्यास शिवाजी ह्मणाला कीं आह्माला जंजिरा घ्यावयास तुह्मीं कुमक कराल तर होन देईन; हें जर मर्जीस येइना तर राजापुरीं फिरून कोठी करून पहिल्या प्रमाणें व्यापार चालवावा; ह्मणजे होन देतों. त्यावर इंग्रेजानें उत्तर केलें कीं, मीं व्यापार करावयासच एथें आलों, जो आमचे वाटेस जातो त्यावर मात्र आह्मी शस्त्र धरितों, निर्निमित्त उपद्रव करावा, असें आमचा धर्मांत नाहीं. आतां आह्मीं राजापुरीं व्यापार चालवूं, परंतु इतःपर उपद्रव होणार नाहीं, असा पक्का जामीन पाहिजे; तेह्मां ती गोष्ट तशीच राहिली.

इतक्यांत मोंगलाचे मुलखांत कांहीं विशेष बंदोबस्त झाला, तो असा, औरंगजेबानें सुलतान माज्जूम व मोहाबतखान यांस आपल्याजवळ बोलावून नेले, आणि गुजराथेचा अधिकारी खानजहानबहादुर तो दक्षिणेचा अधिकारी करून पाठविला. तो दक्षिणेस येऊन असें समजला कीं, शिवाजीच्या वाटेस जावयाजोगें आपल्याजवळ सैन्य नाहीं; यास्तव आपल्या मुलखाचें मात्र संरक्षण करावें, ह्मणून त्याणें कित्येक देशांत जावयाचा घाटांच्या वाटा बंद केल्या. तेह्मां शिवाजी दुसरी नवीच वाट काढून फौजेसहित घाटावर जाऊन अहमदनगर व औरंगाबाद यांचे आसमंतात लुटूं लागला; तेह्मां त्याचें पारिपत्याकरितां खानजहानानें चहूंकडे लोक पाठविले, परंतु त्याची कुठेही गांठ पडली नाहीं. मग पर्जन्यकाळ जवळ आला ह्मणून, भीमेचे कांठीं पेडगावापाशीं छावणी करून राहिला, तेथें एक किल्ला बांधून त्याचें नांव बहादरगड ठेविलें. तो मोंगलांचा सरदार किल्ला बांधित असतां, शिवाजी गुप्तरूपें लश्करसहित गोंवळकोंडयांत शिरला. आणि तेथून पुष्कळ खंडणी घेऊन स्वस्थपणें रायगडास गेला. यानंतर मोंगलांचाही मुलखांत शिवाजीनें स्वार पाठविले, त्याणीं जेथें बळ चालेल तेथें लुटावें, आणि मोंगलाचे लश्कराची गांठ पडली असतां, ती लूट बरोबर घेऊन पळावें, यांतच त्या लोकांस पुरुषार्थ आहे, असें वाटत असे.

शिवाजी गोंवळकोंडयांत होता इतक्यांत समुद्रतीरचे त्याचा गांवाचा फार नाश जाला; तो असा, सुरतेचीं आणि जंजिऱ्याचीं लढाउ गलबतें येऊन, ते गांव लुटले; परंतु तेणेंकरून त्याचें बळ किमपि उणें झालें नाहीं; कांकीं त्याहानिपेक्षां गोंवळकोंडयांत लाभ विशेष झाला.

सन सोळाशें बहात्तरांचा बाराव्या महिन्याचे पंधराव्ये तारिखेस, विजापुरचा बादशाह अल्ली आदिलशाह याचे शरीरास वायूचा उपद्रव होऊन, एकाएकीं हातपाय गेले; तेह्मां त्याणें आपल्या राज्याचा कांहीं बंदोबस्त करून मग थोडकेच दिवसांनीं मरण पावला. त्याला पुत्र एकच पांच वर्षांचा सुलतान शिकंदर नामें होता, आणि एक कन्या होती. त्या वेळेस त्याचा वजीर अबदुल-

महंमद तो मोठा कुलीन आणि सूज्ञ होता, परंतु त्या कालांत त्या पदाचे सामर्थ्य नव्हतें, दुसरे मोठे मोठे तिघे मुत्सदी होते. एक खवासखान, दुसरा अबदुल करीम त्यालाच बाल्लोलखान ह्मणत, तिसरा मजाफरखान, हे तिघेही सरकारचें हित न पहातां आपलें मात्र प्राबल्य असावें असें इछीत होते. तो वजीर अल्पसामर्थ्य होता, यामुळें त्याला त्या मोठ मोठ्या तिघास आज्ञेंत वागवावयाची शक्ति होईना; आणि ते तर आपलें माहात्म्य वाढावें ह्मणून अमार्गवर्ती झाले, तेणेंकरून आंतल्ये आंत वैमनस्यें पडलीं, यास्तव त्या राज्याची दशा अशी जाली कीं बाहेर शिवाजी आणि मोंगल तें राज्य घ्यावयास टपलेले. आणखी आंत फितुर होता. यावरून असें दिसूं लागलें, कीं हे राज्य शीघ्र लयास जाईल, असें असतां अबदुल महंमद याणें बादशाह मरते समयीं, मसलत दिली कीं सुलतान शिकंदर मोठा होई तों पर्यंत, खवासखान यास मुख्य करावा. आणि जे दुसरे दोघे मुख्य राहिले, त्यांस व मला मुलखामध्यें जागोजाग वेगळा वेगळा अधिकार द्यावा. तेव्हां बादशाह निरुपाय होऊन मान्य केलें; आणि खवासखानाला जवळ बोलावून त्याचे हातांत पुत्राचा हात दिला; आणि वजिरानें मसलत दिली होती, त्याप्रमाणें वागावें याची आज्ञा दिली. मग बादशाह मृत्यु पावल्यावर तो खवासखान मुख्य झाला; त्याणें तिघां मुख्यांतील, एक मजाफरखान यास मात्र कर्नाटकांत पाठविला; दुसरे दोघे मोंगलांचे आश्रयेंकरून प्रबळ होतील, अशा भयानें ते आपल्याजवळ ठेविले, यां दोघांजवळ ब्राह्मण आश्रित होते, त्या योगेंकरून तेथचें लोक वर्तमान शिवाजीला कळत असे. त्या शिवाजीला विजापुराची अशी अवस्था समजतांच, त्याणें असें मनांत आणिलें कीं, पूर्वीं जो अबदुल महंमद याशीं तह ठरविला होता, तो बादशाह याचे मरण पर्यंत झाला; आतां आपला लाभ साधावा हेंच मुख्य.

याप्रमाणें निश्चय करून सन सोळाशें श्यहात्तरांचा तिसऱ्या महिन्यांत, शिवाजीनें विशाळगडास मोठें सैन्य जमा केलें. त्यांतून कित्येक लोक पाठवून पन्हाळा किल्ला छापा घालून घेतला, परंतु त्याचे मनांत हुबळी नामें मोठें शहर ज्यामध्यें व्यापार मोठा चालतो आहे. तें लुटावयास फार अगत्य होतें. तें काम त्याणें आनाजी दत्तो यास सांगीतलें; त्याणें तेथें जाऊन तें शहर लुटून असें द्रव्य जमा केलें कीं, ज्याचा अदमास करितां येत नाहीं. मग ते लोक तेथून गेल्यावर, तेथें संरक्षणार्थ पूर्वींपासून राहिलेले जे विजापुरकरांचे लोक होते, त्याणीं जें शेष राहिलें द्रव्य तें सर्व नेलें. याखेरीज शिवाजीनें विजापुरकरांचा समुद्राचे तीरचा मुलुख लुटावयास लढाऊ गलबतें पाठविलीं; आणि गांवोगांव देशमुखादि अधिकारी यांस मस-

लत

लत दिली की विजापुरकराचे लोकांस हांकून तुम्ही स्वतंत्रपणानें वागावें. त्या वेळेस बदनूरच्या राणा याणें हुबळी शहराची ती दशा पाहून शिवाजीला शरण आला आणि खंडणी द्यावयास कबूल करून अभय मागीतलें.

त्यावर दिडा महिन्यानें मावळे लोक पाठवून शिवाजीनें परळी किल्ला घेतला. त्यानंतर सातारा किल्ला, जो विजापुरचें सरकाराचा बंदोबस्त असे, त्यास वेढा घातला, तो चार महिने लढला मग शिवाजीचे हातीं लागला. त्या किल्याचा एक विशेष आहे तो असा, आपास्तून फितूर इत्यादि अन्याय झालेले, असा जो सरकारचा महा अपराधी त्याला सातान्याचे बंदीत ठेवावा. अशी चाल कित्येक पिढ्या विजापुरकरांची होती. ती आदिलशाई वंशापासून, किंवा त्याचे अगोदर पासून चालत आली. तो किल्ला याणें घेतला आणि मोठा हर्ष पावला परंतु त्याचे वंश त्यांत पुढें बंदीस पडतील तें त्याला समजलें नाहीं.

त्या वर्षी पर्जन्यकाळामध्यें चंदन, वंदन, पांडवगड, नांदगिरी, आणि ताटोरा हे पांच किल्ले शिवाजीचे हस्तगत झाले.

इकडे विजापुरांत सुलतान शिकंदर बादशाह लहान ह्मणून जो मुख्य केलेला, खवासखान होता; त्याणें शिवाजीचें असें सामर्थ्य जाणून एक फौज पाठविली. ते लोक जाऊन पन्हाळ्या किल्याचा आसमतात मुलुख घेतला. इतक्यांत शिवाजी कडचा प्रतापराव गुजर विजापुराचे सभोंवता लुटूं लागला; आणि मोठा उपद्रव करूं लागला. तेव्हां विजापुरकरानें आपलें लश्कर माघारें बोलाविलें. प्रतापरावयाणें त्या लश्कराची वाट बंद केली, आणि त्यास दाणापाणी मिळेना असें नानाप्रकारें दमविलें. तेव्हां त्या विजापुरकरांचा लश्करांत मोठा सरदार अबदुलकरीम होता, तो त्या प्रतापरावाशीं आर्जवाच्या गोष्टी बोलून आपलें लश्कर वांचवून विजापुरीं गेला. त्यावरून शिवाजीला मोठा राग येऊन, त्याणें त्यास निर्भर्त्सना करून लिहिलें तेणें करून प्रतापराय फार खिन्न होऊन शिवाजीची आज्ञा नसतां, वराडांतील पेनघाट मुलखांत सैन्य चालविलें.

त्यापुढें आबदुल करीमानें प्रतापराव दूर गेला असें समजून सनसोळाशें चौऱ्याहात्तरांचा दुसऱ्या महिन्यांत, पुनः सैन्य घेऊन पन्हाळा किल्ला घ्यावयास चालिला. तो त्या किल्याचे जवळ जाऊन पोहचला तों प्रतापराव पुष्कळ सैन्य सहित तेथें त्याचे दृष्टीस पडला. त्यास त्यापूर्वी शिवाजीचा निरोप आला होता की, असा अमार्गवर्ती जो तूं तो विजापुरकराचें लश्कर लुटल्यावांचून मला तोंड दाखवुं नको; यास्तव तेथें करून तो आपला बंदोबस्त न पहातां, एकाएकी त्या

अपराधी लोकांस बंदीत ठेवावयाचा जसा सातारा विजापुरकरांचा, तसाच पूर्वी लोहगड अहमदनगरकरांचा होता.

लश्करावर

लश्करावर उडी घालून आपण मृत्यु पावला; आणि त्याचे सैन्याची दुरदशा झाली. ते लोक पळाले ते पन्हाळ्याचे तोफेखालीं गेले, तेव्हां त्यांस आश्रय सांपडला. ते वेळेस एक मराठा हंसाजी मोहिते नामें पांच हजार स्वारांचा सरदार होता, तो अकस्मात आला, त्याणें विजापुरकर यांचे लोक मराठे लोकांचे पाठीस लागले-ले आणि बंदोबस्त रहित असे पाहून आपण हल्ला केला, मग त्यांचा मोड होऊन मराठी लोकानीं माघारें उलटून आपल्ये पाठीस लागणारांस पळविले ते समयीं विजापुरकरांचा सरदार मोठ्या लज्जेनें माघारा विजापुरीं गेला.

त्या हंसाजी मोहित्याचे लोकांत, दोन सरदार, मोठ्या शौर्यें करून लढले; तो एक संताजी घोरपडा; आणि दुसरा धनाजी जाधव; त्या पुढें ते दोघे अशा आचरणें करून मोठे विख्यात जाले.

जेंजें हंसाजी मोहित्यानें कार्य केलें तें तें शिवाजीला मोठें हर्षास्पद जालें; तेणें करून त्याणें त्याचें हंबीरराव असें नवें नांव स्थापून, लश्करचे सरनोबतकीचा अधिकार दिला. या प्रतापराव गुजरानेंही पूर्वीं मोठीं मोठीं कामें केलीं होतीं आणि या वेळेस तर मृत्युच पावला; यास्तव त्याची फार फार प्रशंसा करून, शिवाजीनें त्याचे सोयरें धायरें सहित त्याचा मुलां माणसांचें पोषण केलें; आणखी त्याची कन्या व आपला पुत्र राजाराम, यांशीं विवाह केला.

तो प्रतापराव मृत्यु पावला त्याच सुमारें आबाजी सोनदेवाचा काळ आला त्याचा पुत्र रामचंद्रपंत तो मुजूमदार केला. त्या शिवाजीची चाल अशी होती कीं गुणी असल्या वांचून पुत्रास बापाचा अधिकार देऊं नये.

शिवाजी फार दिवस आपणास राजा महाराज ह्मणवीत असे, आणि आपले राज्यांत आगें नव्या टंकशाळा यातल्यां होत्या; आणखी तो ब्राह्मणास ह्मणूं लागला कीं तुह्मीं मला राज्याभिषेक करून जा दिवशीं मी तख्ताधिपती होईन तो वर्षारंभ दिवस करावा; त्या वेळेस काशीहून एक गागाभट नामें मोठा विद्वान ब्राह्मण आला होता; त्यास तें काम सांगीतलें, त्यास, त्याणें शास्त्रार्थ बहुत पाहून सन सोळाशें चौऱ्याहात्तरांचे सहाव्ये महिन्याचे सहाव्ये तारिखेस शके पंधराशें चौऱ्याण्णवांचे ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशीचे दिवशीं सुमुहूर्तीं रायगडीं शिवाजीस यथाविधि राज्याभिषेक केला.*

पूर्वीं कारभारी यांचीं अधिकार संबंधी नावें फारशी शब्दांचीं होतीं; मग शिवाजीला राज्याभिषेक झाल्यावर तीं बदलून नवीं संस्कृत ठेविलीं तीं नावें शिवाजी जीवंत होता तों पर्यंत चालत होतीं, त्या पुढें अष्टप्रधानाचीं मात्र राहिलीं;

* त्यापुढें पंधरां दिवसानीं शिवाजीची आई जिजाबाई मेली ह्मणून; यास पुनः राज्याभिषेक केला, परंतु वर्षारंभाचा दिवस जो पहिला राज्याभिषेक झाला तोच ठेविला दुसरा न केला.

त्या नावांचा तपशील आणि त्या अधिकाऱ्यांचीं नावें अशीं.

फारशी	संस्कृत	मूळचे
पेशवा	मुख्यप्रधान	मोरोपंत पिंगळे
मजीमदार	पंत अमात्य	रामचंद्र पंत बहुतकर
सुरणीस	पंत सचीव	आनाजी दत्तो
वाकनीस	मंत्री	दत्ताजी पंत
सरनोबत	सेनापती	हंबीरराव मोहिते
डबीर	सुमंत	जनार्दन पंत हणमंते
न्यायाधीश	न्यायाधीश	बाळाजी पंत
न्यायशास्त्री	पंडितराव	रघुनाथ पंत

यानंतर शिवाजीनें सुवर्णतुलापुरुषदान* केलें, आणि मोठा विधी करवून आपणास उत्तम रजपूत ह्मणविलें; आणखी नाना गुणयुक्त महत्वप्रतिपादक श्रीमंत इत्यादिपद विशिष्ट आपलें नाव लिहावयाची चाल केली.

पूर्वी शिवाजी सत्तोळाशें व्यहात्तरांत जेव्हां विजापुरकरांशीं युद्ध करूं लागला तेव्हेस, त्याणें मोंगल लोकांशीं तह केला होता ह्मणून ते लोक त्यास उपद्रव करित नव्हते; परंतु सन सोळाशें पंचहात्तरांत मोंगलांचा दिलीरखान नामें सरदार याणें शिवाजीचा मुलखास उपद्रव केला; तेंच तह मोडावयास शिवाजीला मिष झालें; त्याणें मोरोपंतास पाठवून पुनः औंढा, पट्टा हे किल्ले घेतले, आणि हंबीरराव सेनापती याणें सुर्तेजवळचा घाटावर जाऊन आपल्ये फौजेच्या वेगळ्या वेगळ्या टोळ्या करून बऱ्हाणपुर पावेतों मुलुख लुटला, तेथून पुढें माहूर पर्यंतही लुटित गेला. त्यांतलीच एक टोळी जाऊन भडोज परगणा लुटला. त्या पूर्वीं कोणी मराठा नर्मदा उतरून पलीकडे गेला नव्हता. त्या शिवाजीनें आपण अंगें जाऊन पन्हाळा व तातोरा यांमध्यें ठाणें बसवून कोंकणांत पोंडा किल्ला यास घेरा घातला. तो शिवाजी फौजेसहित कोंकणांत गेला असें पाहून, विजापुरकराकडचे सरदार निंबाळकर व घाटगे व फलटनराव मल्लावरीचे देशमुख याणीं शिवाजीनें बसविलेलें ठाणें उठवून त्या संबंधी मुलुख घेतला.

हंबीरराव गोदावरी उतरून माघारा आल्यावर दिलीरखान मोठ्या निकरानें त्याचे पाठीस लागला; परंतु त्याणें जी लूट मिळविली होती ती मोठ्या

---

* रायगडीं शिवाजीला राज्याभिषेक झाला, ते समयीं इंग्रेज लोकांशीं आणि शिवाजीशीं तह झाला, त्या कामास मुंबईहून एक साहेब गेला होता, त्याणें शिवाजीच्या तुळेस सोळा हजार होन लागलेले पाहिले.

कष्टानें वांचवून रायगडास नेली. त्यासमयीं मोंगलानीं काल्हीयानी परगणा लुटला; शिवाजीनें पोंडा किल्ल्याचा बुरूज सुरुंगानें उडवून तो किल्ला घेतला. त्यानंतर त्याणें दक्षिण कोंकणांत जाऊन कित्येक ठिकाणें लुटून, कित्येकांजागची खंडणी घेऊन, घाटावर जाऊन सुंडाप्रांतांतील द्रव्य घेऊन रायगडीं फिरून आला.

विजापुरांत जो मुख्य झालेला खवासखान होता, तो शिवाजीचा भयानें राज्याचे रक्षणाचें अगत्य सोडून केवळ आपल्याच हितासाठीं खानजहानाबरोबर तहाचें बोलणें करूं लागला, कीं इतःपर आह्मीं तुमचे ह्मणून राहूं आणि सुलतान शिकंदर बादशाह याची बहीण पादशाह बिबी, ओरंगजेबाचा पुत्रास देऊं. हें वर्तमान विजापुरकराचे मानकरी लोकयांस समजतांच त्याणीं मारेकरी घालून त्या खवासखानास मारून टाकिला. नंतर अबदुलकरीम कारभार चालवूं लागला, त्याणें मुलखाचे रक्षणाविषयीं आशा केलेली खवासखानापेक्षां सरदार लोक विशेष मानीत होते. नंतर जेव्हां दिलीरखान विजापुरचे मुलखांत गेला तेव्हां अबदुलकरीम लशकर सुद्धां युद्धास सिद्धच होता, मग त्याची आणि याची कित्येक वेळां लढाई झाली, आणखी विजापुरकराचा कांहींसा जय झाला, तेव्हां दिलीरखानही तो अबदुलकरीम त्याचे जातीचा ह्मणून त्यास कांहीं अनुकूळ झाला; तेणेंकरून त्यास तह करणें सुलभ पडलें.

सन सोळाशें शाहात्तरांत, तारोरा व पन्हाळ्या याचे मधला मुलुख शिवाजीनें निसन्यानें घेतला. आणि विजापुरचे जहागिरदारांचा उपद्रव नलागावा, ह्मणून किल्ले बांधिले. त्यांची नावें वर्धनगड, भूषणगड, सदाशिवगड, मच्छिंद्रगड. हे चार किल्ले फार मोठे नव्हते, परंतु मुलखाचे रक्षणास मोठे उपयोगी पडत. अशा जागीं बांधिले होते; आणि त्यांचे संबंधीं जे मुलुख त्यांचा वसूल पुष्कळ उत्पन्न होत असे. असा बंदोबस्त करित असतां त्या शिवाजीच्या शरीरीं समाधान नाहींसें झालें; तेणेंकरून तो सातान्यास कांहीं महिने पडला होता, तेव्हां त्याणें बहुत देवसेवा अनुष्ठानें करविलीं; आणि त्या दुखण्यांतच त्याणें कर्नाटक प्रांतीं जाऊन तें राज्य घ्यावयाची अशी मोठी मसलत केली. कीं त्यापूर्वीं कधीं केलीच नव्हती. ती सुलभ करावयास त्याणें काय काय कामें करून शेवटास न्यावयास उद्युक्त झाला, तें पुर्तेपणें समजावयाकरितां पूर्वीं लिहिलेल्या वर्तमानांतील कांहीं प्रकरणाची सूचना लिहिली पाहिजे; ती या भागाचे पुढच्या भागीं लिहिण्यांत येईल.

सन सोळाशें शहात्तरी पासून. ऐशीं पर्यंत झालेली वर्तमानें मि-
ळून भाग नववा.

अनुक्रमणिका

डिलें, तें पूर्वी शिद्दी संभोळ याचेही नावास होतें.

त्या वेळेस विजापुरकरानीं रजा दिलेले स्वार मोरोपंत ठेवूं लागला, कां कीं त्यास दिलीरखान येउन छापा घालील असें भय होतें; परंतु दिलीरखानानें जो दक्षिणेचा बंदोबस्त केला होता, तो ओरंगजेबाचे मनास न येऊन त्याणें त्याचा तो अधिकार काढून सुलतान माजुमास दिला; आणि मालस्यान त्यास दक्षिणेंत पाठविला, परंतु युद्धादिकामें दिलीर खानाकडेच राखिलीं होतीं. त्या वेळेस विजापुरचे मानकरी लोकांत वैमनस्यें पडलीं होतीं, ते लोक आपला मुख्य मसाउदखान याशीं वक्र होते; परंतु मोंगलाशीं फारच द्वेष करीत असत [illegible] विजापुरीं होता, तो मसाउदखानाचे [illegible] केला होता. [illegible] बादशाह बिबी अल्ही आदिल [illegible], आणि बोलिला कीं, नद्याल तर आमचें लश्कर [illegible]. तेव्हां तो मसाउदखान तें मान्य करिना, या स्तव ओरंगजेबा [illegible] आले. इतक्यांत ती बादशाह बिबी आपल्ये [illegible] समजली कीं मी जर संतोषानें मोंगलास जाऊन मिळाले तर माझे [illegible] जीवास आणि राज्यास भय नाहीं, म्हणून दिलीरखान ओरंगजेबाचें लश्कर घेऊन येत होता, त्यांत जाऊन मिळाली. हे वर्तमान [illegible] न पडलें, यासमाणें तिणें अनर्थ प्रशमं यत्न केला परंतु तो उपयोगी पडला नाहीं; कांकीं त्या दिलीरखानानें तिचा बरोबर कांहीं लो[illegible] पाठवून आपण पुढें चालिला.

अशा [illegible] त्या मसाउदखानानें शिवाजीस मदत मागीतली, [illegible] पुष्कळ स्वार [illegible] विजा[illegible]

येंकरून झटून युद्ध केलें आणि त्यास मागें हटवून आपण वाट चालूं लागला; तो बहुत दूर गेला नाहीं तों आणिक मोगलांचें लष्कर आलें; त्यापुढें यत्न चालेना, तेसमयीं त्याचें जासुदांनीं मोगलाचा लष्करास सांपडेनाशा चोरवाटांनीं नेऊन, त्या शिवाजीचें लश्कर बांचविलें; तें पन्हाळा किल्ल्यास स्वस्थपणें पोंचलें. मग मोगलांचें सैन्य औरंगाबादेस माघारें परतलें. त्यानंतर शिवाजीनें चांगला समय पाहून पन्ह्याचें जवळ आसमंतात किल्ले होते ते घ्यावयाचा उद्योग केला तें काम मोरोपंतास नेमिलें.

शिवाजी पन्हाळाकिल्ल्यावर असतां मसाउदखानानें त्याला बहुत आर्जवाचें पत्र लिहिलें, कीं तुम्हीं यासमयीं कृपाकरून मला कुमक केलीत तरच माझें राज्य राहील नाहींतर मोगलांचें कार्य शेवटास जाईल असा अवकाश राहिला नाहीं. तेव्हां शिवाजी लश्करसुद्धां उठून विजापुरीं जाऊं लागला, तेव्हां त्याला वाटेनें असें वर्तमान समजलें कीं आपला वडील पुत्र संभाजी, जाणें ब्राह्मणस्त्रीस बलात्कार भोगिली यास्तव पन्हाळ्याकिल्ल्यावर बंदींत ठेविला होता; तो तेथून पळून जाऊन, दिलीरखानास मिळाला. यास्तव शिवाजीनें विजापुरीं जावयाचें काम हंबीरराबास सांगीतलें, आणि आपण संभाजीला माघारा आणावयाकरितां पन्हाळ्याकडे गेला.

तो संभाजी दिलीरखानानें प्रीतिपूर्वक संभाळिला, आणि औरंगजेबास पत्रीं लिहिलें कीं, हा संभाजी आपल्या हातीं लागला आहे, याचें खूळ माजविलें असतां हे दोघे पिता पुत्र युद्धें करीत करीत हीनबळ होऊन मराठे लोक सहज निःसत्व होतील. ही कल्पना औरंगजेबाचे मनास आली नाहीं; त्याणें उत्तर पाठविलें कीं असें केलें असतां बदनाम होईल, तें कामाचें नाहीं.

याउपरावरून असें दिसतें कीं औरंगजेब पहिल्यापेक्षां शहाणा झाला; परंतु पूर्वीं बंडकरणारे मराठे लोक प्रबळ झाले नव्हते, तेव्हांच त्याणें आपल्या मुसलमान लोकांचीं राज्यें रक्षून, बंडें मुळींच वृद्धिंगत होऊं दिलीं नसतीं, तर मराठे लोक इतके सामर्थ्यवान झाले नसते, शेवटीं तो औरंगजेब त्या बंडांचा प्राबल्यें करूनच नाश पावला.

त्या दिलीरखानानें औरंगजेबाकडून पत्राचें उत्तर आलें नाहीं, तोंच आपल्या कल्पनेनें वागावयास आरंभ केला, तो असा संभाजीचें नाव ठेविलें कीं, हा मराठ्यांचा राजा, आणि आपलें कांहीं सैन्य देऊन शिवाजीचा किल्ला गोपाळगड, यास घ्यावयास पाठविला तो त्याणें किल्ला घेतला.

हंबीरराव जो लश्करसुद्धां विजापुरकरांचे कुमकेस जात होता, त्याला वाटेनें मोगलांचे स्वार नजरेस आले, तेव्हां तेथें युद्धप्रसंग होऊन मोगलांचा

स्वारांचा

मुराच्या आगदीं पराभव झाला. त्यानंतर हंबीरराव तेथून पुढें जाऊन दिलीर-खानाच्या लश्कराजवळ राहिला, आणि त्यास नाना प्रकारें उपद्रव देऊं लागला.

मोरोपंत यास किल्ले घ्यावयाचें काम सांगीतलें होतें त्याणें आहूनकिल्ला आणि नहावागड, हे दोन्ही घेतले; नंतर आपल्या लश्कराच्या लहान लहान टोळ्या करून अवघा खानदेशभर पसरल्या, आणि तो ठोकजेर केले.

दिलीरखान विजापुर घ्यावयाविषयीं यत्न करीत होता फारच परंतु, लश्करास अन्नादि सामग्री शिवाजीच्या उपद्रवामुळें कमी येऊं लागली यास्तव उपाय चालेना, तेव्हां निराश होऊन विजापुरचे सभोंवता घेरा घातला होता तो उठवून, मुलुख लुटूं लागला. तो कर्नाटक प्रांतांतही जाऊन उपद्रव करूं लाग-ला. तेथें जनार्दनपंत होता त्याणें कोणे एके वेळेस, त्या दिलीरखानाजवळ फार फौज नाहीं असी संधी पाहून, सहाहजारी स्वारांनशीं छापा घातला. तेणें क-रून त्याचा फार नाश झाला आणि तो पळाला.

दक्षिणेंत असें वर्तमान झालेलें ऐकून, औरंगजेबानें सुलतानमाजु-माला माघारा बोलावून नेला; आणि त्याचे जागीं पुनः खानजहान पाठविला. त्याच वेळेस दुसरी आज्ञा आली, कीं संभाजीला कैद करून दिल्लीस पाठवून द्यावा; परंतु दिलीरखान संभाजीला अनुकूळ होता म्हणून ती औरंगजेबा-ची आज्ञा शेवटास जावयाचे पूर्वींच, त्याला पळून जावयास अवकाश सांपड-ला. मग शिवाजी आणि संभाजी एकचित्त झाले; परंतु संभाजीचा दुःस्वभाव गेल्याची संशयनिवृत्ति होई तोंपर्यंत, त्याला शिवाजीनें पन्हाळ्या किल्ल्यावर रहावयाची आज्ञा दिली.

शिवाजी ज्या समयीं विजापुरकरांस वश झाला, ते समयीं असा नेम ठरला होता कीं कोपाळ व बिल्लारी, या दोहीं ठिकाणांसंबंधें जो मुलुख आहे तो शि-वाजीचे स्वाधीन व्हावा; याखेरीज द्रविड देशांतील जितका मुलुख शिवाजी-नें घेतला होता त्याविषयीं विजापुरकरानीं स्वाधीनकरावी; आणखी तंजा-र वगैरे जितका मुलुख शहाजीचा कर्नाटकांत जहागीर असेल तितका त-माम द्यावा, याप्रमाणें बंदोबस्त झाल्यावर शिवाजी विजापुरीं जाऊन त्या मसाऊदखानाशीं व त्याशीं एकांत झाला.

त्या शिवाजीचा सावत्र भाऊ, व्यंकाजी त्याला असें वाटलें कीं विजापुरकर शिवाजीला इतके अनुकूळ झाले, त्यास आतां आपला स्वतंत्रपणा राहिला नाहीं. मग निरिच्छ झाला आणि राज्यकारभार टाकून विरक्ताप्रमाणें वर्तूं लागला. ते समयीं शिवाजीनें त्याला हितोपदेशार्थ पत्र लिहिलें त्या पत्रांती-ल अर्थ लिहिला आहे.[*]

[*] त्याजकडून काय लिहिलें पत्र आलें नाहीं. तेणें करून आमचे चित्तास दुःख होतें-

यानंतर शिवाजीचा अंतकाळ समीप आला तो प्रकार असा रायगडीं असतां त्याला गुडघी रोग झाला. तो प्रतिदिवशीं वृद्धिंगत होऊन, मग त्याचाच प्राबल्येंकरून फार मोठा ज्वर आला; तो सहा दिवस सोसून सातव्या दिवशीं मृत्यु पावला. तो दिवस सन सोळाशें ऐशींचा चवथ्या महिन्याची पांचवी तारीख. तो मेला त्या वेळेस त्याचें वय त्रेपन्नां वर्षांचें होतें.

शिवाजी मोठा चमत्कारिक पुरुष होता, त्याचीं कित्येक कृत्यें सदोष होतीं तथापि त्याचे शौर्यादि गुण लेखांत असून लेख पूर्ण करावा हें उत्तम दिसतें, त्यास त्याचे गुण पुर्तेपणें ध्यानांत आणावयाकरितां, पहिल्यापासून त्याचा कृत्यांचा विचार केला पाहिजे. प्रथमतः मावळे लोक अर्धे नग्न आणि अरण्यांत रहाणारे, अशांची संगत धरून त्या शिवाजीनें आपल्या मोठेपणाचे वृद्धीस आरंभ केला तो असा, त्याणें शीतोष्ण पर्जन्य यांचें सहन करून आपल्या कार्यासाठीं त्या रानवट लोकांचीं मनें वश करून घेतलीं. याप्रमाणें आपले अर्थसिद्धीस न्यावयाकरितां, जाजा कल्पना त्याणें केल्या, त्या पुढें दुसरा कोणी करील असें दिसत नाहीं. तो युद्धप्रसंगांतही प्रजेचा बंदोबस्तांत अंतर पडूं देत नसे; आणखी प्रजांचा हितार्थ त्याणें नवे नवे कायदे केले होते; आणि संकटसमयीं त्याणें आपला जीव बहुत युक्तीनें वांचविला. चोरघस्तीनें किल्ला घेणें, किंवा मुलुख हस्तगत करणें, आणखी धाकट्या पागांचा बंदोबस्त राखणें, इत्यादि लहान मोठ्या सर्व कामाविषयीं त्याचें चातुर्य सारिखें होतें. तो मोठ्या योग्यतेस आला आणि त्याजवळ बहुत द्रव्य झालें तरी, त्याणें आपल्या कायद्यावेगळ्या खर्च केलाच नाहीं. अणीक जें विशेष द्रव्य मिळविलेलें त्यापैकीं शिपाई लोकांस देऊं केलेलें, लोभेंकरून आपणास ठेविलें नाहीं. या गुणावरून असें वाटतें कीं तो अद्वितीय पुरुष होता. परंतु राज्यकार्य करण्यांत, त्याचे बुद्धीस सरळ मार्गापेक्षां कुटिल मार्ग चांगला वाटे; हा एक त्याचा दोष,

हें जाणें, तुह्माविषयीं आह्मास राघोपंतानें लिहिलें आहे कीं तुह्मी निरिच्छ होऊन पहिल्याप्रमाणें आपल्या शरीरास जपत नाहीं; आणि मनोत्साह योग्य दिवसही मानीत नाहीं; तुमचें लष्कर उगेंच बसलें आणखी तुह्मी राज्यकारभार टाकून, विरक्ताप्रमाणें वागूं लागलां. यांणेंकरून मला मोठी चिंता वाटते; आह्मी असें ह्मणतों कीं आपले वडील किती सावध होते आणि तुमचा असा स्वभाव कसा झाला, हें तुह्मास योग्य नव्हे. त्यास आजपासून हें विरक्तपण टाकून स्वस्थपणें प्रजेचें पालन करावें. आणि आपलें सैन्य चांगलें रक्षून उत्तम कामामध्यें मन ठेवावें. सर्व कारभारी यांजपासून चाकरी घेऊन आपली प्रतिष्ठा संभाळावी; जो माझा कनिष्ठ बंधु तूं आहेस त्या तुझी स्तुती मीं कानानें ऐकेन तर मला बहुत आनंद होईल. रघुनाथपंत तुह्माजवळ आहे तो माझाप्रमाणें तुमच्या उपयोगीं पडेल, जें करणें तें त्यास विचारून करावें, सारांश आळशीपणा करूं नये, तारुण्य बहुत उपयोगाचें आहे, यांत वेळ व्यर्थ कामाचें नाहीं; आतां तुह्मी सावधपणा धरून मला त्याचा प्रत्यय दाखवा.

आणि

आणि त्याणें किती एक वेळा आपलें क्रौर्य, आणखी घातकपणा प्रसिद्ध करून दाखविला.

त्या शिवाजीची स्तुती करणारे जे मराठे लोक, ते म्हणतात कीं तो अवतारी पुरुष होता. तो आपल्या कुटुंबांत केवळ मायाळू, आणि मित्रस्थपणानें वागत असे, बाहेर तर सर्वांशीं प्रिय भाषण करी, परंतु कोणाचा वर्चढपणा होऊं देत नसे. त्याचा स्वभाव शीघ्रकोपी असे, परंतु त्याचे सोयरे धायरे व परदरचे लोक यांचें हिताचें फार अगत्य वाळगी. त्याची आकृति लहान, आणि वयापेक्षां चापल्य विशेष होतें; त्याचें मुख सुरेख होतें त्यावरूनच तो गुणवानसा वाटे. त्याचे उंचीपेक्षां हात लांबीस अधिक होते. त्याणें आपल्या तरवारीचें नांव भवानी ठेविलें होतें, ती तरवार अद्यापि सातान्यांत त्याचे वंशज देवीप्रमाणें पूजितात.

शिवाजीला चौघी स्त्रिया होत्या. एक सईबाई निंबाळकरांची कन्या, एक सोयराबाई तीशिर्के यांची कन्या, एक पुतळाबाई मोहित्यांची कन्या, आणि चवथी एक होती. त्यांत दोघी शिवाजी असतांच मरण पावल्या, आणि सोयराबाई व पुतळाबाई ह्या दोघी होत्या, त्यांत पुतळाबाई शिवाजीचा मरणानंतर महिनांदोन महिन्यानें सती गेली; सोयराबाई तिचा पुत्र राजाराम, संभाजीची आई सईबाई ती अगोदरच मेली होती. शिवाजीचे मरणापूर्वी आनाजीदत्तो व मोरोपंत वगैरे कोणी मोठे मोठे लोक जवळ असतां शिवाजी बोलिला कीं, माझ्या मरणानंतर संभाजीचा दुष्टस्वभावेंकरून राज्यास अपाय होईल, असें दिसतें. ही गोष्ट सोयराबाईस कळली तेव्हां तिचे मनांत आलें कीं संभाजी एकीकडेस करून आपला पुत्र राजाराम यास तक्ताधिपती करावा; यास्तव तिणें सर्व प्रधान वश केले, त्यावरून असें ठरलें कीं ते प्रधान म्हणाले, राजाराम लहान आहे तों पर्यंत त्याचे नावें आम्ही राज्य कारभार चालवूं. ही मसलत सिद्धीस न्यावयाकरितां जनार्दनपंत सुमंत, यास पन्हाळा किल्ल्यास लष्कर बुद्धां पाठविला. आणि रायगडास शिबंदी नवी ठेविली. आणीकही लष्करांचा कांहीं कांहीं बंदोबस्त ठेविला. त्या वेळेस पन्हाळ्यावर संभाजीच्या बंदोबस्तास जो हिराजी फरजंद होता, त्यास या सान्या मसलतीचें पत्र पाठविलें, ते जासूद किल्ल्यांत देत असतां त्या संभाजीचे हातीं लागलें; तेणेंकरून त्याला सर्व विदित झालें. तेव्हां त्याणें तेथची शिबंदी द-

+ दोन महिन्यानें सती जावयाचें कारण असें, शिवाजी मरण पावला हें वर्तमान त्या वेळेस भारी यानीं संभाजीस न कळावें म्हणून गुप्त राखिलें. त्याचाच कोणी भाऊबंद गद्दाजी भोसले नांवें होता त्याचे हातून त्याचें दहन वगैरे अत्यंत गुप्तपणें करविलें.

द्य करून घेतली आणि जे तेथें मुख्य सरदार दोघे होते ते जिवें मारिले; आणखी आपण किल्ल्याचें स्वामित्व करूं लागला. तेव्हां कोणी शत्रु मित्र नजाणतां कि ल्ल्याचा बंदोबस्त ठेविता झाला. तेव्हां जनार्दनपंत सैन्यासहित आला त्याणें कि ल्ल्या सभोंवता घेरामात्र घातला, आणि तेथें उगाच महिना दोन महिने राहून, शे वटीं आपण जाऊन कोल्हापुरांत राहिला. इतक्यांत रायगडीं राजारामास तक्ता धिपती करून राज्यकार भार चालविला, तो सुमार सन सोळाशें ऐशींचा सहावा महिना. नंतर थोडक्यांच दिवसांनीं पेशवे आणि सचिव यांमध्यें वैमनस्य प डलें.

इकडे पन्हाळ्यावर संभाजी होता त्याणें जनार्दन पंताचे लश्करांतले कि त्येक लोक वश केले, आणि आपल्या किल्ल्यांतील कित्येक मावळे लोक बरोबर घेऊन, रात्रीस त्या लश्करांतून कोल्हापुरांत जाऊन जनार्दन पंतास धरून पन्हा ळ्यावर नेला. हें वर्तमान मुलखांत प्रसिद्ध झालें तेव्हां हंबीर राव सेनापती संतुष्ट होऊन बोलिला कीं हा शिवाजीचा पुत्र खरा, आणि त्यापासून त्या सेना पतीनें त्या संभाजीची चाकरी धरिली. तसाच मोरोपंतही त्यास अनुकूळ ज हाला; हंबीरराव संभाजीचे भेटीस गेला तेंव्हां तो पन्हाळा सोडून रायगडीं जाव यास निघाला. तो तेथें जाऊन पोंचला नाहीं तोंच तेथील शिबंदीनें त्याचें अ गत्य धरिलें; आणि इतरही लश्करें त्यास राजी झालीं, तो संभाजी सन सोळाशें ऐशींचा सहाव्या महिन्यांत रायगडीं दाखल झाला.

सन सोळाशें ऐशींपासून, सोळाशें एकुणनव्वद पर्यंत झालेलीं व वर्तमानें मिळून, भाग दहावा.

अनुक्रमणिका.

संभाजी राज्य घेत असतां, त्याणें काय काय निर्दयपणा केला.

त्याणें खांदेरीपासून शिदीला हांकून घावयाचा उद्योग केला, परंतु तो व्यर्थ गेला.

औरंगजेबाचा पुत्र सुलतान महंमद आकबर, तो आपल्ये संरक्षणार्थ, संभाजीजवळ राहिला.

त्या संभाजीचा सावत्र भाऊ राजाराम यास अधिपती करून संभाजी ला काढावा असें त्याचेजवळच्या लोकांहीं योजिलें, त्यावरून संभाजीनें कित्येक लोक जिवें मारिले.

मोंगलांचें

मोगलांचें लश्कर कोंकणांत गेलें, तें संभाजीनें मागें हटविलें.

त्याणें शिद्दीचा जंजिऱ्यास घेरा घातला; आणि उठून गेला.

मग पोर्टुगीस लोकांशीं युद्ध करूं लागला.

त्याचा वजीर कलुषा याची गोष्ट.

पूर्वी शिवाजीचे वेळेस जो लश्कराचा बंदोबस्त होता, तसा संभाजीचे राज्यांत चालिला नाहीं, त्याचा परिणाम कसा झाला तें प्रकरण.

औरंगजेब दक्षिणेस आला त्या वेळेस, देशाचा प्रकार काय होता तो.

औरंगजेब अहमदनगरास आला त्या वेळचें त्याचे संपत्तीचें स्वरूप कथन, केलें तें प्रकरण.

मोगलांचे लश्करानें काय आचरण केलें तें.

औरंगजेबानें गोंवळकोंडकरांशीं सल्ला केला.

विजापुर मोंगलांनीं घेतलें तो प्रकार; त्यावर तें राज्य बुडून शहर ओस पडलें.

पहिला झालेला सल्ला मोडून गोंवळकोंडें औरंगजेबानें घेतलें, त्यावरून तें राज्य बुडालें.

हंबीरराव मराठा सेनापती शिरजीखानास जिंकून आपण मरण पावला तो प्रकार.

कर्नाटकांत काय काय वर्तमान झालें तें.

संभाजी केवळ अयोग्य, असें समजून सुलतान महंमद आकबर निघोन गेला.

नंतर दक्षिण देशाची दुर्दशा झाली, तें प्रकरण.

इंग्रेज लोकांनीं समुद्रांत उपद्रव केला, तो प्रकार.

संभाजी आपल्या वजिरा सुद्धां औरंगजेबाचे कैदेंत सांपडला.

त्या दोघांचें मरण.

भाग दहावा.

संभाजी शिवाजीचें मरण कळल्यावर केवळ पराक्रमें करून वागूं लागला; त्यावरून लोक कल्पना करूं लागले, कीं आतां याणें आपलें दुर्लक्षण टाकिलें; आणि त्याप्रमाणें त्याची स्तुतीही करीत होते; परंतु तो रायगडीं पोंचतांच त्याचें क्रूरपण लोकांत प्रसिद्ध झालें. तें असें आनाजी दत्तो, यास बिडी घालून बंदींत ठेविला; आणि त्याची सारी दवलत घेतली. आणखी आपला सावत्र भाऊ राजाराम, त्यालाही बंदींत ठेविला. आणि त्याची आई

सोयराबाई

सोयराबाई, ती आपल्या समोर आणून तिला नानाप्रकारें अमर्याद बोलून, असें ठरविलें कीं, हिणें आपला पती विष घालून मारिला; त्यास आतां हाचे हाल करून मारावी, अशी आज्ञा केली. तेणें करून ती मरण पावली. आणखीजे तिज कडचे सरदार होते, त्यांचीं डोकीं मारिलीं. आणि एक सरदार फारच तिचा अगत्याचा होता, त्याचा कडेलोट केला. अशा क्रूरपणानें तो लोकांचा मनांतून उतरला. तेव्हां ते लोक याचा प्रारंभच दुःशकुन असें ह्मणू लागले, मग सन सोळाशें ऐशींचा आठव्या महिन्यांत त्याला राज्याभिषेक झाला, त्यापासून मुलखांत लोकांसही दुःशकुन दिसूं लागले.

संभाजीस राज्याभिषेक झाल्यावर, प्रथम त्याणें जंजिऱ्याचा शिद्दीशीं युद्ध केलें. तें युद्ध पूर्वीं शिवाजी असतांही, निरंतर चालत होतें. शिवाजीनें आपल्या मरणाचे पूर्वीं एक वर्ष, मुंबईचे जवळ लहान लहान दोन बेटें आहेत, एकाचें नाव उंदेरी, एकाचें नाव खांदेरी, त्यांत शिवाजीनें उंदेरी बेटावर किल्ला बांधिला, तो शिवाजी पासून घ्यावयास उद्युक्त झाले; परंतु तो अर्थ सिद्दीस गेला नाहीं. नंतर दुसऱ्या खांदेरी बेटावर शिद्दीनें किल्ला बांधिला, तो घ्यावयाचा उद्योग शिवाजीनें केला, तोही सिद्दीस गेला नाहीं. असे ते दोघे किल्लेदार लढत होते.

सन सोळाशें एक्यायशींत संभाजी पन्हाळ्यास जाऊन राहिला; तेथे त्यास असें वर्तमान समजलें कीं, औरंगजेबाचा पुत्र महंमद आकबर याणें बंड करून बापाशीं लढणार होता तें त्यास कळलें, तेव्हां पळून आपणाकडे आश्रय मागावयास आला; यास्तव आपला कोणी मोठा मानकरी त्याचे भेटीस पाठवून, त्याची दतसे गांवीं राहावयाची सोय केली; परंतु आपण कांहीं कमानिमित्त गेला नाहीं. इतक्यांत, आनाजीदत्तो याचा पक्षपाती लोकांनीं, त्या महंमदाशीं राजाराम याचा हिताविषयीं संभाजीचा घाताची कांहीं मसलत केली. तें वर्तमान संभाजीस कळून, त्याणें महंमदास अपराधी जाणला; इतक्यांत त्याणेंच संभाजीस कळविलें कीं, इकडे याप्रमाणें वर्तमान आहे; तेव्हां संभाजी मोठ्या समारंभानें त्याचे भेटीस गेला. मग त्याणें आनाजीदत्तो व, शिरके कुळातील जे मुख्य सांपडले, ते व परभू बाळाजी आजी चिटनीस व त्याचा पुत्र, व त्याचा दुसरा कोणी एक भाऊबंद, इतके हत्तीचा पायीं दिले. यानंतर शिरके कुळांतील जे कोणी मोठे मोठे राहिले, ते भयें करून पळाले; आणि कित्येक मोगलांचा चाकरीस राहिले. त्याचा अशा अन्याय कर्मीहीं सारे लोक त्यास कंटाळले, कांकीं आनाजीदत्तो शिवाजीचे वेळेस बहुत उपयोगीं पडला; आणि तो जातीचा ब्राम्हण होता.

त्या

त्यावेळेस संभाजीचे जवळ हिंदुस्थानांतून आलेला कन्होजा एक ब्राह्मण कलुषा नामें होता, तो गुप्तपणें संभाजीस मसलत देत असे. त्याप्रमाणें संभाजी वागे. त्याणें शिकविलें कीं, मोरोपंत पिंगळा पेशवा, यास बंदीस घालावा; कांकिं, त्याणें आनाजी दत्तो, याचा मरणावरून तुमची फार निर्भत्सना केली, आणि आपणही कंटाळला असें दर्शविलें म्हणून.

त्यासमयीं रघुनाथ नारायण हणमंते, याणें आपलें संस्थान, दुसऱ्यास संभाळावयास सांगून, कर्नाटकांतून निघोन, संभाजीचे भेटीस रायगडीं आला. त्याणें आपल्ये बरोबर कांहीं वसुलाचें द्रव्य आणिलें होतें, म्हणून संभाजी त्याचा संमानास मोठें दरबार जमा करून भेटला. तो रघुनाथ नारायण, मोठा धैर्यवान होता; त्याणें त्याच समयीं अनीतीविषयीं संभाजीस निषेधिलें, आणि बोलिला कीं, जर तुम्ही पुरातन सेवकांचा असा घात कराल तर लवकरच नाश पावाल.

तो रघुनाथ नारायण एवढ्या धैर्यानें बोलिला त्या गोष्टीचें आश्चर्य वाटेलच; कांकीं त्याचा भाऊ जनार्दनपंत तोही संभाजीचा बंदीत होता; परंतु विचारें करून पाहिलें असतां, संभाजीस अशी शंका होती कीं, जर यास कांहीं उपद्रव केला, तर, कर्नाटक प्रांत हातचा जाईल. यास्तवच त्याणें जनार्दन पंत व मोरोपंत पिंगळे, यांस सोडिलें. आणि रघुनाथ नारायणाचा संमान करून कर्नाटकांत जाऊं दिला. तो जातांनां वाटेनेंच मृत्यु पावला; तरी जनार्दन पंताला संभाजीनें त्याचे जागीं स्थापिला. याशिवाय संभाजीनें त्यावेळेस कर्नाटकचा हरजी राजा, जास रघुनाथ नारायणानें आपल्ये जागीं ठेविला होता, तो तसाच रक्षिला. यावरून संभाजीचें आचरण कांहींसें बरें दिसूं लागलें. परंतु तें टिकलें नाहीं; त्या कलुषाचा संगतीनें नष्ट झालें.

संभाजी आणि महंमद आकबर, याची मैत्री झाली त्या वेळेस, लोक कल्पना करूं लागले कीं, हा औरंगजेबाचें राज्य घेऊन, महंमदास स्थापील. परंतु त्याणें आपल्या नीचपणाप्रमाणें केवळ क्रोधवश होऊन गर्विष्ठतेनें, मोठीं मोठीं कामें टाकून शिद्दीचा अनिष्ट करावा हेंच मोठें कार्य, असें मानून, जंजिरा मात्र घ्यावया, विषयीं बहुत श्रम केले. परंतु तोही अर्थ सिद्धीस गेला नाहीं. त्यानंतर त्याणें लढाऊ गलबतें जमा करून, शिद्दीचा लढाउ गलबतांशीं युद्धें केलीं; त्यांतही ठाण्याचे खाडी जवळ संभाजी पराभव पावला. तेव्हां तो क्रोधयुक्त होऊन, तेथें इंग्रेज व पोर्तुगीस लोक होते, त्यांस बोलूं लागला कीं, तुम्हीं माझा पक्ष स्वीकारीत नाहीं, आणि माझा शत्रूला आश्रय देतां; यास्तव तुम्हांही शत्रूच आहांत. हें वर्तमान सन सोळाशें ब्यायशींत घडलें.

नंतर

नंतर पोर्तुगीस लोकांचे गांवांस तो उपद्रव देऊं लागला; आणि मुंबैच्या पश्चिमेस घारापुरी नामें एक बेट आहे, तेथें मुंबैस उपद्रव करावयाकरितां किल्ला बांधित होता; परंतु त्यास असें वर्तमान समजलें कीं, औरंगजेब मोठ्या तयारीनें येतो आहे; तेव्हां तें काम तसेंच राहिलें.

संभाजीचा कारकिर्दींत मोरोपंत पिंगळा बंदीस घातल्यापासून मुख्य कारभारी कलूषा झाला. पुढें बंदांतून सुटल्यावर मोरोपंत लवकरच मेला. कलूषाशिवाय संभाजी दुसऱ्याचें ऐकत नसे; आणि त्याचे वगी वांचून कोणी समूर आला असतां, त्यावर रागें भरून त्याचें पारिपत्य करी. संभाजी इतका त्या कलूषाचा स्वाधीन झाला, त्यावरून लोक ह्मणत कीं यास काहीं तरी, पक्कें वशीकरण साधलें आहे. त्या कलूषास लोक फार निंदीत होते, परंतु तो मोठा मनमिळाऊ होता, आणि तो कवी असे, परंतु राजकारभारास अयोग्य होता; त्यास संभाजीनें प्रधानांमध्यें पंडितराव असें पद दिलें. प्रधान असा दुष्ट, आणि राजा या प्रकारचा, तेणेंकरून शिवाजीचे वेळेस जे बंदोबस्त होते, ते सर्व मोडूं लागले. त्यांत प्रथमतः लश्कराचा बंदोबस्त बिघडला. तो असा, जे लश्करचे चाकर शिपाई लोक होते, त्यां खेरीज लोकांत ही ज्याचा मनास येईल त्याणें स्वारी निघाली ह्मणजे बरोबर जावें. कोणास कांहीं लूट सांपडली असतां, त्याणें ती संभाजीस कळवूंच नये; आणि लश्करामध्यें बायकाही बरोबर न्याव्या; आणखी लोकांच्या बायका धरून नेऊन विकाव्या. स्वारी माघारी आली ह्मणजे लोकांस पैका द्यावयास मिळेना ह्मणून. लूट करावयाची आज्ञा दिली होती.

संभाजी भलत्याच जागीं खर्च करीत होता यामुळें, थोडक्याच दिवसांत खजिना संपला असतां, त्या कलूषानें त्यास बुद्धि शिकविली कीं, स्वारी केल्यानें द्रव्य मिळत नाहीं, तर रैतेपासून वसूलच अधीक घ्यावा. तेव्हां त्याणें तसेंच केलें, परंतु जमाबंदीचे वेळेस असें समजलें कीं, शिवाजीचे वेळेपेक्षां जितका चढ केला, तितका तोटा आला. त्यावरून तो समजला कीं, यांत सुभेदार, व पाटील, वजमेदार, इत्यादिकांचें कांहीं कृत्रिम आहे; यास्तव त्यांस दूर करून, सर्व कामें मग त्यानें सांगीतलीं; तेव्हां रैतेनें त्रासें करून गांव टाकिले; येणेंकरून संभाजीच्या राज्यांत नाशप्रसक्ति झाली. या खेरीज त्याच वेळेस औरंगजेब दक्षिण घ्यावयाकरितां दिल्लीहून बऱ्हाणपुर पावेतों आला होता. तें वर्ष सन सोळाशें त्र्यायशीं. त्यावेळेस गोंवळकोंडकरांचें व विजापुरकरांचें काय काय वर्तमान होतें तें समजलें पाहिजे.

हैदराबादेंत अबूहुसेन बादशाह होता, त्याजवळ बहुत द्रव्य आणि

सेना

लेच मोठी होती; व त्याचा कारभारी अत्यंत शहाणा, हिंदू ब्राह्मण, मादण्णापंत नामें होता, तो त्या राज्यांत जितके हिंदुलोक होते, त्यांस अत्यंत प्रिय वाटे; परंतु तेथचा मुसलमानास तो जातीचा ब्राह्मण, आणि डोयजड ह्मणून फारच विषमवाटे; याखेरीज औरंगजेबाचा वकिलानीं, तेथचा कारभारी लोकांतप्रेम नस्यें पाडिली; तथापि, अबूहुसेन त्या मादण्णापंताची योग्यता जाणून, त्या वांचून दुसऱ्याचा विश्वास धरीत नव्हता.

यापूर्वी गोंवळकोंड्याचें राज्य ह्मटलें आहे, तें, हैदराबादचें असें समजावें.

विजापुरास औरंगजेबाचा वकील होता, त्याचें नाव, मलिखबेरखोरदार, त्याणें त्या दरबारचे कित्येक कारभारी, व कित्येक सरदार लोक वश केले; त्यांमध्यें एक मुसलमान शिरजीखान नामें सरदार तो त्या सर्वांपेक्षां प्रतापी होता, त्याशीं पूर्वी मसाउदखानाचें, सेनेसंबंधें कांहीं वांकडें पडलें होतें, ह्मणून, त्याणें एक सैयद मखदूम मानकरी यास मसाउदखानाचे जागीं स्थापावयाची योजना केली होती; आणि तो मसाउदखान, राज्यकारभार टाकून, शिवाजी मेल्यावर एका वर्षानें विजापुर सोडून आंदोणीस जाऊन राहिला होता, तेव्हां तेथचा राज्यकारभार कोणी चालविला तें कळत नाहीं; परंतु इतकें समजतें कीं, औरंगजेबाचा वकिलानें, विजापुरकर, व मराठे लोक यांशीं स्नेह नसावा ह्मणून, शिवाजीनें घेतलेला, कृष्णेचे कांठचा मुलुख होता, तो, त्यांस माघारा घ्यावयास शिकविलें; त्यावरून त्यांणीं फौज पाठवून, तो मुलुख घेतला, तेणेंकरून त्यांचे स्नेहांत तूट पडली; असें त्या वकिलाचें कृत्य शेवटास नजातें तर, हैदराबादचा कारभारी मादण्णापंत याचे बुद्धीस आलें होतें कीं, हे दोन्ही एकचित्त करून औरंगजेबाचें कांहीं चालूं देऊं नये, ती मसलत उपयोगास पडती परंतु तें नघडलें. याखेरीज विजापुरचे राज्याचा नाशाचें कारण अणिक एक झालें, तें असें, शिवाजी असतां, त्या मसाउदखानानें कित्येक स्वार दूर केले, ते, शिवाजीकडे जाऊन राहिले; तो निवर्तल्यावर, ते संभाजीजवळ होते; त्याच वेळेस विजापुरचे मनसबदारही कित्येक संभाजीकडे राहिले होते, असेच मराठे मनसबदार निजामशाहींत होते जे त्यांचे कित्येक भाऊबंद संभाजीचा लष्करांत चाकरीस राहिले होते, यावरून, कित्येक ते लोक आपल्या वतनासाठीं निरंतर भांडत, आणि त्या वादाकरितां जो सबळ पक्ष असेल, तिकडे मिळोन वतन घ्यावयाचा अभिमान शेवटास न्यावा ह्मणून, कित्येक आपला धर्मही टाकीत असेत.

औरंगजेब बह्माणपुरास येऊन कित्येक महिने मुलखाचा दसुलाचा

बंदोबस्त

बंदोबस्त व हिंदुलोकांवर जिजीया+ नामें कर बसविणें, व दक्षिणेंत स्वारी पाठविण्याची तयारी करीत होता. प्रथम त्याणें सुलतान माजूम यास शाह अलम असें मोठें पद देऊन, संभाजीचा मुलखांतील दक्षिणेकडचा मुलुख घ्यावयास पाठविला, आणि त्याचे उत्तरेकडे खानदेशलगत्याचे किल्ले व मुलुख घ्यावयास, सुलतान आजीम यास पाठविला, आणि आपण बऱ्हाणपूर सोडून औरंगाबादेस आला. मग सुलतान माजूम आंबेराघाटानें कोंकणपट्टीस जाऊन, कालियानी परगण्यांतून, रायगडापासून वेंगुर्ले व मालवण पर्यंत मुलुख लुटून जाळून टाकिला, सुलतान् आजिम साल्हेर किल्ला घ्यावयास गेला, त्याचे हातीं तो किल्ला दग्यानें सहज लागला; परंतु पुढें पुढें त्याचें कांहीं कार्य सिद्धीस गेलें नाहीं तेंव्हां औरंगजेबानें, त्यास माघारा बोलावून, त्याचे जागीं शाबुदिन खान नामें दुसरा सरदार पाठविला. तो फार गर्वानें आला, परंतु जय न पावला. रामशेज किल्ल्याजवळ त्याचा फार नाश होऊन तो मागें हटला.

इतक्यांत सुलतान माजूम आपण मुलुख ओस पाडिल्यानें, आणि संभाजी विशाळगडीं होता, त्याच्या लोकांचा उपद्रवामुळें, उपाशीं मरूं लागला. तेव्हां औरंगजेबानें शाबुदिनखान यास घाटाच्या वाटा मोकळ्या करायास पाठविला, आणि सुरतेचा जो मुख्य अधिकारी त्यास आज्ञा केली, कीं गलबतांत दाणा भरून दंडाराजपुरी व वेंगुर्लें, यास पोंचता करावा. तें निकडीचें काम ह्मणून त्या सुरतवाल्यानें एकेक गलबत भरून पाठविलें, तें वर्तमान संभाजीचा लढाऊ गलबतांस कळून, त्यांणीं तीं गलबतें बहुतेक लुटलीं; त्यांतलीं कांहींशीं गलबतें जाऊन पोंचलीं, तितक्यानें साहित्य पुरेसें झालें नाहीं, ह्मणून सुलतान माजुम सैन्यसुद्धां आंबेघाट चढून कृष्णेचे कांठीं वळवें गांव यास पर्जन्यकाळीं राहिला; हें वर्तमान सन सोळाशें सत्यायशींत घडलें.

जो शाबुदिन खानें सुलतानाचे कुमकेस पाठविला, त्याची व संभाजीची गांठ पडली, तेव्हां त्या दोघांचें कांहींसें युद्ध होऊन, शाबुदिन जय पावला. हें वर्तमान औरंगजेबास कळून, तो मोठा लाभ नसताही शाबुदिन, त्याचे कृपेंतला व त्याजवळ अस्सल मोंगल होते त्यांचें मन संतुष्ट व्हावया करितां, त्या शाबुदिनाचा मोठा संमान करून, त्यास गाजीउद्दिन, असें नवें नाव दिलें; त्या पुढें दक्षिणेंत जें निजामउलमुलुख नामें कुळ विख्यात झालें, त्याचा तो शाबुदिनखान मूळपुरुष.

मग पाउसकाळ गेल्यानंतर औरंगजेब दक्षिणेंत मोठया समारंभा-

+ जिजियाकर ह्मणजे, जाजवळ हजार रुपये त्याणें वर्षास साडेसाहा रुपये द्यावे.

नें चालू लागला.

तेव्हां त्यानें आपल्या राज्यांतल्या सर्व प्रांतांतील सैन्य बहुत जमा केलें होतें. त्यांत उत्तरेकडचे लोक यांचीं शरीरें मोठीं आणखी आंगानें निकरपानें चढविलेलीं तीं जड लोखंडाचीं व त्यांचे घोडेही, मोठे मोठे, आणि पुष्ट, असें पाहिलें असतां दक्षणी लोक त्यांपुढें केवळ सुकुमार दिसत; तसेंच पायदळामध्यें, कित्येक चापाचे बंदुकवाले, व कित्येक तोड्याचे बंदुकवाले, व कित्येक तीरकमाणवाले असत. त्याचा सरंजाम बहुत उत्तम होता, आणि लहान व मोठ्या तोफा पुष्कळ असत; व गोलंदाजां मध्यें फिरंगी होते; या खेरीज कित्येक ओझीं वहावयाचे, व कित्येक लढाऊ असे हत्ती बहुत होते. त्या औरंगजेबाचा दिल्ली मध्यें जसा बेत चालत होता, त्यांत किमपि अंतर न पडतां, प्रवासांतही तसाच चालत असे. त्याचा शिकारखानाही बरोबर होता. त्याचा डेऱ्यांचा सभोंवती लावावयाची कनात सोळाशें हात लांब होती; त्याचा कचेरीचा डेऱ्यांत व एकांतीं मसलत करावयाचा डेऱ्यांत, त्याचें बसावयाचें रत्नजडीत सुवर्णाचें अत्यंत सुंदर सिंहासन मांडलेलेंच असे. या खेरीज अंतःपुरसंबंधी विषयोपभोगार्थ कित्येक डेरे असत; आणि स्नान संध्या सारिखें त्या लोकांचें कांहीं नित्यकर्म आहे, त्या कामाचेही कित्येक होते, तितक्या ठिकाणींही विलायती सरसलादा व मखमालेचीं आस्तरणें, इत्यादिक व सुवर्णयुक्त नानाप्रकारचीं वस्त्रें मोठीं मोठीं उंच परिपूर्ण, ज्यांचा तोटाच नाहीं.

त्यांत जावयाचे वाटेवर दोहीं बाजूनें, तोफा ओळीनें उभ्या केलेल्या; त्यामधून आंत जातांच पहिला डेरा नगारखान्याचा लागावा; त्याहून पुढें गेलें म्हणजे खासगीचा चवकीचा लोकांची पहारा करावयाची जागा, त्या कामावर नित्य नवा उमराव जात असे.

त्याचे भोजन संबंधीं डेरे, मेवामिठाई खावयाचा व पाणी गार करून ठेवावयाचा, व तांबूल भक्षणाचा या सर्वप्रकरणीं निरनिराळे डेरे असत. त्याचा वाटेनें याप्रमाणें सरंजाम होता म्हणून आश्चर्य वाटेल; परंतु असें समजावें कीं, असेच त्याचे लहान मोठे सर्व पदार्थ दुहेरी होते; तेणेंकरून त्याची स्वारी कधीं मुकाम सोडून दुसरे मुकामीं गेली असतां, कोणत्याही गोष्टीची त्यास न्यूनता नसे. स्वारी मुकामीं येऊन पोंचली म्हणजे पन्नास तोफा सोडाव्या असा नेम होता. या खेरीज तो आपल्ये राजधानींत असतां, त्याचा जा जा रीति चालत होत्या, त्या मार्गानेंही सर्व तशाच चालत असेल.

त्यास अशी संपत्ति असोन, तो स्वतः सर्व विषयोपभोग लोकप्रशंसे

साठीं

साठीं, गरिबाचे प्रमाणें करी; तेणेंकरून, त्याची प्रजा त्यास फार मानीत असे. याप्रमाणें खटलें त्याणें प्रवासांतही बरोबर चालविलें, त्यावरून त्याचे सरदार ही आपआपलें खटलें वादविते झाले. त्या योगानें लष्कराचा पसारा भारी होऊन, खर्च फार लागू लागला; यास्तव थोडक्याच अवकाशानें द्रव्याचा तोटा आला आणि लष्कराची कांहीं मसलत त्वरेनें होइनाशी झाली.

सुलतान माजूम वाळव्यामध्यें राहिला असतां, त्या गांवाचे जवळच्या आसमंतात् मुलुख त्याचे हातीं लागला तितका त्याणें घेतला. त्या पासून विजापुरकरानीं दिलेल्या वतनादिकांचा सनदांत, त्याणें आपलें नांवमात्र घातलें; आणि पूर्वीच्या नेमाप्रमाणें चालविलें, तें हा काळमर्याद चालत आलें.

त्या सुलतान माजुमाचे लष्करांत, पर्जन्यकाळाचे शेवटीं, कांहीं रोगेंकरून लोक बहुत मेले तेणेंकरून, लष्कर कमी झालें. असें असताही बादशाहाची अशी आज्ञा आली कीं, विजापुरकराचा शिवाजीनें घेतलेला निर्ऋती दिशेचा मुलुख, संभाजीकडे आहे, तो सर्व घ्यावा. असें लिहिलें येतांच तो तेथून निघोन गेला; त्याणें गोकाक व धारवाड व हुबळी हीं तीन्हीं घेतलीं. अणीकही मुलुख घ्यावा परंतु रोगामुळें माणसांचा तोटा पडला; आणि घेतलेल्या मुलखांत जागोजाग रक्षणार्थ, माणसें ठेवून, त्यास आपलेंच संरक्षण करावयाचें कठीण पडलें. यास्तव कंटाळून तो माघारा अहमदनगरास आला. हें वर्तमान सनसोळाशें पंचायशींत घडलें.

त्याच वर्षीं संभाजीचा, हंबीरराव कोंकणांत लष्करसहित होता; त्यास वर्तमान कळलें कीं, खानदेशांत कोणी रक्षक नाहीं; त्यावरून त्याणें लष्कराच्या लहान लहान टोळ्या करून, उत्तरे कडे जाऊन ते सर्व लोक, बह्राणपुरावर एके जागीं मिळविले, आणि तें शहर लुटलें. तेथें त्यास बहुत द्रव्य मिळालें. नंतर तो तेथून माघारें येतांना त्याणें बह्राणपुरापासून, नाशिकपर्यंत, मुलुख लुटून जाळून टाकिला. तेव्हां औरंगाबादेहून, खानजहान नामें सरदार आला, तो त्याचे पाठीस लागला, परंतु त्याची व याची गांठ पडली नाहीं.

त्यापुढें कांहीं एक महिने गेल्यानंतर, औरंगजेब लष्करसुद्धां सोलापुरास गेला; आणि जुन्नरास जें लष्कर मोंगलांचें होतें तें औरंगाबादेस पाठविलें. तेणेंकरून उत्तरेची वाट मोकळी सांपडली ह्मणून, मराठे लोकांनी मोठ्या त्वरेनें तापी व नर्मदा उतरून जाऊन, भडोज लुटली. त्या वेळेस ही तेथचें द्रव्य ते स्वस्थपणें आपल्ये मुलखीं घेऊन गेले. आणि त्याबरोबर

+ तें सोलापुर पूर्वीं, सुलतान आजिमानें घेतलेलें होतें.

होता

होता जो महंमद आकबर, त्याला पादशाहाचें पद देऊन, हाच बादशाह औरंगजेब नव्हे, असें लोकांत प्रसिद्ध केलें.

बऱ्हाणपूर व भडोज हीं दोन्हीं औरंगजेबाच्या अविचारानें लुटलीं गेलीं; कांकीं, तो दुसरीं राज्यें घ्यावयाच्या उद्योग करीत असतां त्याणें आपल्या राज्याचा बंदोबस्त चांगला ठेविला नाहीं.

औरंगजेबाचे मनांत पूर्वीपासून फार दिवस होतें कीं, विजापुरकराचें राज्य बुडवावें; यासाठीं, त्याणें सन सोळाशें शायशींच्या प्रारंभीं, आपला पुत्र, आजिमशाह, यास बरोबर सैन्य देऊन विजापुरावर पाठविला. त्याचे आदले वर्षी तेथें पर्जन्य कमी पडला, तेणेंकरून त्या मुलखीं पीक थोडें झालें होतें; तेंही त्याणीं जमाकरून किल्ल्यांत नेलें. ह्मणून आजिमशाह याचे लष्करास अन्न मिळेनासें झालें. तेव्हां बादशाह याणें सोलापुराहून पाठवावें. परंतु तें घडेना कांकीं तिकडेही तोटा पडला होता; याखेरीज, विजापुरकरांचे लष्करी लोक आजिमशाहाचा लष्करावर त्यांच्या घालीत; त्यामुळें त्या लष्कराचा फार नाश झाला. असें पाहून बादशाहानें अहंमदनगरास गाजिवदिन सरदार होता, त्यास आज्ञा केली कीं, वीसहजार बैल गोण्या भरून, त्यांबरोबर आपण सैन्यसुद्धां जाऊन विजापुरावर सुलतान आजिमास पोंचत्या कराव्या. अशी आज्ञा पोंचतांच तो तेथून धान्य घेऊन निघाला. तें वर्तमान विजापुरकर यांस कळलें, तेव्हां त्याणीं तो अर्थ सिद्धीस गेला असतां, आपणास बाधक होईल, असें जाणून त्यांवर सैन्य पाठविलें. त्या दोहीं लष्करांची गांठ पडतांच, मोठें युद्ध होऊन, विजापुरकर पराभव पावले; तेणेंकरून आजिमशाह याजवरचें मोठें अरिष्ट टळलें, त्याची बायको जानी बेगम, ती त्या लष्कराबरोबर त्याकडे जात होती, ती त्या लढाईंत हत्तीवर बसून, मध्यें शिरून, आपल्या लोकांस धीर देत होती; हा येक त्या युद्धांत मोठा चमत्कार झाला.

यानंतर औरंगजेबही विजापुरास येऊन पोंचला; तें शहर मोठें विस्तीर्ण यास्तव सर्व सैन्यानें त्याचा तट वेढिला. नंतर त्याणें तो कोट ढांसळावयाकरितां, जागोजाग मोरचे लावून, खेंडारें पाडिलीं; परंतु हल्ला न केला; कांकीं त्यास असें पक्कें समजलें होतें कीं, या लोकांस अन्न मिळेनासें झालें ह्मणजे, थोडकेच दिवसानीं कंटाळोन आपल्या आपण किल्ला देतील. शेवटीं त्याच वर्षाच्या दहाव्या महिन्यांत त्याणीं आपल्या सं-

ता गर्वेकरून असें मानिलें कीं, आपणच सर्व संभाळूं. आणि त्याणें आपले जवळचे कित्येक फौजेसही रजा दिली. तेव्हां ते तात्काळ जाऊन, बंडाळी मिळून त्याचे शत्रू झाले. याखेरीज कित्येक अंमलांतून ब्राह्मण ठेवावयाचे जागीं, त्याणें आपल्ये जातीचे मुसलमान ठेविले; तेणेंकरून जी अव्यवस्था झाली, ती, त्याला आटोपेना. जे त्यांचे जातीचे, आजेंवी होते, ते, त्याची कीर्ति वर्णीत. परंतु ब्राह्मण, व मराठे लोकांतील जे श्रेष्ठ होते, ते समजले कीं, आतां मोंगल लवकरच बलहीन होतील; तेव्हां मोठे मोठे मानकरी, डफळे, व घाडगे, व माने, व निंबाळकर, वगैरे, सर्व मिळून, आपल्ये शिबंदीसहवर्तमान, बंडास अनुसरले. ते समयविशेषीं, मोंगलांस, अनुकूळ किंवा प्रतिकूळ होत असत. ते सर्व लोक संभाजी व मानकरी लोक यांचे पदरचे होते; यास्तव तेवेळेस पेंढार वहुन नव्हते; तेवेळेस मोंगलांचा फौजदारांची शिबंदी होती, ती फुटकळ लुटारूंचा उपाय चालूं देत नव्हती; जे फुटकळ लुटारू तेच पेंढारी.

ते समयीं असें झालें कीं, मराठे मानकरी लोकानीं, औरंगजेबाकडे वकील पाठवून त्यास असें समजाविलें कीं, आम्हीं जन्मभर तुमचे सेवेविषयीं तत्पर असूं; परंतु त्याचा मुलखांत लोक पाठवून ते मुलुख लुटीत. ते कदाचित् प्रकट झालें असतां वकिलाकडून तेथचा कोणा मोठ्या माणसास, लांच देऊन लपवीत. बादशाहानें फौजदारांस आज्ञा केली होती कीं, मराठे मानकरी चाकरीत वागत असतां, त्यांचा मान रक्षावा. मानकरी फौजदाराशीं स्नेहाच्या गोष्टी सांगत, आणि वकीलतर, बादशाहाचे दरबारीं त्याणीं केलेलीं कृत्यें लपवीत. त्याणेंकरून त्यांचे मुलुख निरुपद्रव असत; आणि जेव्हां ते मोंगलांच्या मुलखीं जाऊन लूट करीत, तेव्हां त्यास समजे कीं, हे मराठे आहेत; परंतु कोणाकडचे, तें समजत नसे.

याशिवाय औरंगजेबानें दक्षिणेंत कित्येक अंमलदारांस फौजेच्या खर्चास मुलुख आपलें स्वामित्व ठेवून दिला होता. तेथचा वसूल पुरेसा येईनासा झाला; म्हणून ते लोक अन्यायादिकुकर्में करून पैका जमा करूं लागले. तेणेंकरून देशाची दुर्दशा झाली.

मोंगलांच्या राज्यांत अशी रीति होती कीं, एखादी वतनी जहागीर रिकामी झाली असतां, त्याचा अधिपती दुसरा केला तर, त्याला तदुपभोगार्थ, पत्र दिल्याचे पूर्वी, त्यापासून साडेसाहा वर्षांचें उत्पन्न अगोदर घ्यावें. त्यांत चौथाई प्रथम घेऊन बाकी ऐवज हप्तेबंदीनें घेत. याप्रमाणें सर-

कारात

कारांत घावें लागे खेरीज दस्तुरी वगैरे निमित्तें करून कारभारी लोक, पैका कार घेत होते. अशा अनीतीमुळें, हा अनर्थ झाला कीं, निरंतर वनवास - जप्ती इत्यादि उपद्रव होऊं लागले. तेणेंकरून लोक बेजार झाले, बादशाह वृद्ध दशेनें अशक्त झाला होता, त्याला पहिल्याप्रमाणें चवकशी राखवेना, त्याणें एकादी आज्ञा केली असतां, लिहिणारांनीं त्या कामासही वर्ष वर्ष लावावें. अशी बंडाळी विजापुर व गोवळकोंडें घेतल्यापासून बारा वर्षें पर्यंत होती. नंतर तीं सर्व अनर्थकारणें वृद्धिंगत होऊन, मोंगलांचें राज्य-नाश पावूं लागलें. जसें उत्तम प्रकारें बांधलेलें मोठें उंच घर प्राचीन असलें तरी चांगलें दिसतें, परंतु त्याला डागडुजी करून उपयोग नाहीं, कांकीं तें आपल्या जीर्णतेनेंच पुढें थोडक्याच दिवसानीं पडावयाचें. असें तें राज्य जहालें होतें.

औरंगजेब विजापुरीं एक वर्ष लश्कर सुद्धां राहिला होता, त्याणें जा फौजा तेथून चहूंकडे पाठविल्या होत्या, त्या जय पावल्या. त्यांत संभाजीचा मुलखांत मात्र बळकट बळकट कित्येक किल्ले राहिले होते, तेही घ्याव यास औरंगजेब कांहीं सिद्धता करीत होता, ती अशी कीं ते किल्ले निश्चित हातीं लागावे; इतक्यांत त्याचे फौजेंत कांहीं मोठा रोग उत्पन्न होऊन. फार लोक मेले; तेव्हां तो बेत राहून अकलूज नामें शहर निरेचे कांठीं आहे तेथें जाऊन राहिल्यावर तो रोग गेला. असें सन सोळाशें एकुणनवदांत घडलें.

त्याच सुमारें समुद्रांत इंग्रेजलोक उपद्रव करीत होते. ह्मणून औरंगजेबानें तिकडे मन लाविलें, आणि त्यांचा व्यापासंचीं कित्येक स्थानें, त्याचा मुलखीं होतीं, तीं जप्त केलीं. व अंजिऱ्याचा शिद्दी, याकुटखान, त्यास आज्ञा केली कीं, मुंबईंतून इंग्रेजांस घालवून दे, त्याणें जाऊन माजगांव व शिवचा किल्ला व माहीम घेतलें; आणि मुंबई किल्ला घ्यावयास नऊ दहा महिने झटला, परंतु कांहीं उपाय चालेना. शेवटीं इंग्रेजलोकांचें व औरंगजेबाचें कांहीं बोलणें होऊन, तो निघून गेला.

औरंगजेब अकलुजेस जाऊन राहिल्यावर बहुत वेळ मराठी लोकांचे उपद्रवाचें वर्तमान त्याला कळलें; त्यांत नाशिकाजवळ मोठा समुदाय जमला होता. त्याचा पारिपत्यास तिकडे फौज होती ती पुरेना; तेव्हां औरंगजेबानें त्या बंदोबस्ताकरितां, आपला पुत्र आदिलशाह, याजबरोबर फौज देऊन रवाना केला, आणि वजिराचा पुत्र आसदखान याजबरोबर दुसरी फौज देऊन कोंकण घ्यावयास पाठविला, आणखी कोलापूर परगणा घ्यावयास अ

नाचा तकरीबखाननामें, कोणी एक मोठा सरदार होता, त्यास तेथची फौजदारी द्यावयाचा करार करून पाठविला. त्यापूर्वीच कोल्हापुरसंबंधें जो सोपा मुलुख, तो मोंगलानीं घेतला होता, परंतु पन्हाळा आदिकरून अवघड जागीं, मराठे लोक होते.

तकरीबखान तेथें जाऊन तो सर्व ठिकाणांची बातमी घेत असतां, असें त्याला समजलें कीं. संभाजी थोडकेसे लोक बरोबर घेऊन. केवळ असावधपणें संगमेश्वरीं राहिला आहे, त्यावरून त्याणें त्यास धरून आणावा, असा बेत केला नंतर त्याणें आपला पुत्र. इखलासखान. व मोठे मोठे अत्यंत विश्वासू, असे थोडकेच स्वार व वाटाडे बरोबर घेऊन. कोलापुराहून मोठ्ये धैर्येंकरून निघाला; तो संभाजीचा लोकांस बातमी कळू न देतां, संगमेश्वराजवळ पोंचला; तेव्हां संभाजीचा जासुदानीं, त्यास वर्तमान कळविलें कीं. मोंगल जवळ आला. तसमयीं तो मद्यपानेंकरून, उन्मत्त जहाला होता. यास्तव त्यांस ओरडून बोलिला कीं. मूर्खहो, अशा वेडेपणानें कां बडबड करितां. मुसलमान. येथें काय येणार आहेत. असें फिरून बोलिला तर मी तुमचीं नाकें कापीन. इतकें झाल्यावर थोडक्याच वेळांत तकरीबखानाचा पुत्र कांहीं स्वारांसहित मोठ्या त्वरेनें बापाचा पुढें घोडा पिटीत संभाजीचा वाड्यांत जाऊन पोंचला ते वेळेस जे लोक तेथें सांपडले ते मारून टाकिले; इतक्यांत मागून तकरीबखानही आला; तेव्हां उरलेले लोक बहुतेक पळाले. परंतु कलूषाजवळ कांहीं हो[redacted]. ते संभाजीचा रक्षणार्थ लढूं लागले; मग कलूषास तिराची जखम लागताच, तेही पळाले तेसमयीं संभाजी सावध होऊन आपला वेष बदलून तेथून निघावयास सिद्ध झाला; परंतु त्याचा अंगावर मोठे उंच उंच अळंकार होते ते त्याला टाकवेनात. त्यामुळें हाच संभाजी असें समजून त्यास धरिला. त्याबरोबर कलूषा आणि दुसरे चोवीस असामी धरले गेले.

मग तकरीबखानानें त्यास कोलापुरीं नेऊन औरंगजेबास कळविलें नंतर तेथून आज्ञा झाली कीं. त्यास बहुत बंदोबस्तानें हुजूर आणावा तेव्हां बादशाह अकलूजेहून निघून. इंद्रायणी व भीमा. यांचा संगमाजवळ तुळापुरीं[+] जाऊन उतरला होता. तिकडे तकरीबखानानें त्यास नेले; ते

+ तुळापुराचें पहिलें नागरगांव असें नाव होतें. मग शाहाजीचा मनांत आलें कीं. हत्तीचें वजन किती असतें तें पहावें ह्मणून, तेथें नदी मध्यें नावेंत हत्ती घालून त्याचा भारानें जितकें नावेचा अंगाला पाणी लागलें तितकी खूण करून हत्ती काढून, त्या खुणेबरोबर पाणी येई तों पर्यंत दगड घालून, त्या दगडांचें वजन केलें तो हत्तीची तुळा झाली, त्या दिवसापासून त्या गांवाचें नांव तुळापुर ठेविलें.

लश्कराजवळ पोंचल्यावर ते सारे बंदियान, मुस्क्या बांधून उंटावर बसवून, बरोबर वाद्यें वाजवीत लश्करांतून बादशाहाचें हुजूर नेले; ते पाहून औरंगजेबानें आज्ञा केली कीं, एक्षां केदेंतच असूं द्यावे, मग विचार करून यांचा अन्यायानुरूप पारिपत्य केलें जाईल. नंतर ते तसेच केदेंत ठेविले.

त्यापुढें मोंगलांत जे श्रेष्ठ माणूस होते त्यांणीं बादशाहास असें समजाविलें कीं, संभाजीचा जीव रक्षावा; तेणेंकरून, त्याचा राज्यांतले अवघड किल्ले सर्व आपल्या हातीं येतील. ही मसलत औरंगजेबाचाही मनास येऊन, त्याणें संभाजीला निरोप पाठविला कीं, तूं मुसलमान हो म्हणजे तुझा जीव वांचेल. त्यावर त्याणें उत्तर दिलें कीं, बादशाहाला सांगा कीं, जर तूं आपली कन्या देशील तर बाटेन, असे दुष्ट जे तुम्ही मुसलमान लोक, त्या तुमचा पेगंबरास धिक्कार असो. मग तो आपलीं अन्यायकर्मे स्मरून, पश्चात्ताप पावून; जे जवळ बंदोबस्तास मोंगल होते, त्यांस नाना प्रकारें शिव्या देऊं लागला; त्या अशा कीं, जा योगें त्यांतला एखादा क्रोध करून मारील च.

तें उत्तर औरंगजेबाला समजतांच, त्याला बहुत राग येऊन, त्याणें अशी आज्ञा केली कीं, त्याला लश्कराचा बाजारांत नेऊन, प्रथम त्याचे डोळे लोखंडाचे डागणीनें भाजावे; नंतर जीभ कापावी; मग डोकें मारावें. अशी आज्ञा होण्याचें कारण, केवळ बादशाहाचा रागच नव्हे, असें केलें असतां हिंदुलोकांत दहशत पडेल असेंही त्याचे मनांत होतें. त्यावरून त्याला तुळापुरींच, लश्कराचा बाजारांत नेऊन आज्ञेप्रमाणेंच मारिला. त्याचा वजीर कलुषा तोही त्याबरोबरच मारिला; हें वर्तमान सन सोळाशें एकुणनव्दांत घडलें.

संभाजीची गोष्ट लिहिली आहे, त्यावरून असें दिसतें कीं, त्यामध्यें कांहींसें शौर्य होतें; आणि चातुर्य नेमस्तच असेल; परंतु हे त्याचे गुण, क्रूरपण आणि व्यसनें करून व्यर्थ गेले. असें वाटतें कीं, तो जर आणीक कांहीं वांचता, तर आणखीही पापच करता. तो मेल्याचे पूर्वीच तीन वर्षें त्याचा जातीचे मराठे लोक त्याला कंटाळले होते; परंतु जा समयीं, त्याचा मरणाचा प्रकार समजला, तेसमयीं तो शिवाजीचा पुत्र यास्तव सर्वांस क्रोध आला; औरंगजेब तर चिंतित होता कीं, हिंदूंत दहशत पडावी, परंतु तें सिद्ध न होतां, केवळ द्वेषमात्र वाढला.

सन मोळाशें एकुणनवदांपासून सत्राशें सातपर्यंत, झालेली वर्तमानें मिळून भाग अकरावा.

अनुक्रमणिका.

करणा.

औरंगजेब विजापुरीं येऊन, मगत्याणें वांकिणकेरा गांवास घेरा घातला ती गोष्ट.

मोंगलांनीं घेतलेले किल्ले मराठ्यांहीं लढून माघारें घेतले.

औरंगजेब अहमद नगरीं येऊन मृत्यु पावला.

भाग अकरावा.

शिवाजीची स्त्री सोयराबाई मेल्यापासून, तिचा पुत्र राजाराम त्यापासून आपणास कांहीं विघ्न नव्हावें ह्मणून संभाजीनें त्याला रायगडीं बंदींतमध्ये ठेविला. पुढें कांहीं दिवसानीं त्याची स्त्री मृत्यु पावली; नंतर दोन करून दिल्या. पहिली ताराबाई मोहित्यांची कन्या; दुसरी राजसबाई घाटगे यांची मूल. ते घाटगे कागलकर. राजाराम बंदींत होता त्याच किल्ल्यावर संभाजीची स्त्री, येसुबाई, व पुत्र शिवाजी असे, त्यां उभयतांशीं, तो राजाराम स्नेह पूर्वीपासूनच करीत होता. पुढें संभाजी मेल्यावर मराठयांचे मुख्य मानकरी होते, ते सर्व मिळून, येसुबाईचे विद्यमानें, रायगडीं मसलत ठरली कीं शिवाजी प्रौढ होई तों पर्यंत, राजाराम धणी करावा. ते समयीं मुलाचें वय सहा वर्षांचें होतें. त्याचेंच पुढें शाहू असें नाव चालिलें. त्या मसलतींतील मानकरी यांचीं नावें; जनार्दन पंत हणमंते, प्रल्हादनीराजी तो न्यायाधीशाचा पुत्र, रामचंद्र पंत बहुरकर, खंडोबल्लाळ चिटनीस महादाजी नाईक पानसंबळ, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, खंडेराव दाभाडे.

असें आहे. संकटसमयीं थोर लोक एकत्र मिळून विचार करितात त्यांत जो उत्तम बुद्धिमान असतो, तो सर्वांचीं चित्तें स्वाधीन करून घेतो. मग ते सर्व त्याचे आज्ञेप्रमाणें वागूं लागतात. तशीच, या आठांमध्यें प्रल्हादनीराजीची बुद्धि विशाळ होती; ती अशी कीं तेथें नानाप्रकारचीं संकटें असतां, त्याणें स्वस्थचित्तें करून संपूर्ण बंदोबस्त केला. तीं संकटें अशीं कीं, जामदारखान्यांत द्रव्य नव्हतें; आणि कोठींतलें धान्यही सरलें होतें; व लष्कराचा बंदोबस्त नाहींसा झाला होता; आणखी शत्रूचें प्राबल्य याप्रमाणें अडचण असून त्याणें प्रथम किल्ल्यांत शिबंदी ठेवून शिवाजीचा रीतिप्रमाणें बंदोबस्त केला; आणि कोठींत दाणा भरला.

त्यानंतर असा नेम ठरविला कीं, शत्रूंच्या बातमीदारांस ठिकाणा न लागावा ह्मणून, राजारामानें सर्वदा एके ठिकाणीं राहूं नये; रायगडापा-

न विशाळगड पर्यंत जे शिवाजीचे बांधलेले किल्ले आहेत. तेथें चाळून पाकून रहावें. अशी मसलत झाल्यावर येसुबाई पुत्रासुद्धां रायगडींच राहिली; आणि राजाराम कुटुंबसुद्धां विशाळगडास गेला. ते समयीं लष्करच्या सरदारांस आज्ञा जहाली कीं, कालानुरूप सावधपणानें वर्तावें; आणखी स्वार लोक यांणीं बहुत करून, राजाराम यापासून दूर राहू नये.

ते समयीं मोंगलांचें लश्कर, औरंगजेबानें कोंकण घ्यावयास पाठविलें होतें, तें पर्जन्यकाळ गेल्यावर रायगडास येसुबाई व तिचा पुत्र शिवाजी आहेत अशी बातमी घेऊन, किल्ल्यास घेरा घातला. तेव्हां त्यांचे कुमकेस जंजिऱ्याचा शिद्दीही आला होता; त्यांणीं तेथें कित्येक महिने श्रम केले परंतु कांहीं उपाय चालेना; शेवटीं कोणी एक मराठा शिवाजीचे वेळेचा जुना चाकर होता, त्याला बाईचा देशमुखी संबंधें कांहीं खटल्यानिमित्त राग येऊन त्याणें कित्येक निवडक मावळे लोक हाताखालीं घेऊन, मोंगलांशीं सख्य करून बाईंचा देशमुखी विषयीं करार करून घेतला, नंतर त्याचे कृतीनें तो किल्ला थोडकेच दिवसांनीं मोंगलांचे हातीं लागला. असें सन सोळाशें नव्वदांत घडलें.॰

तेव्हां तेथें संभाजीची स्त्री येसुबाई, व पुत्र शिवाजी, उभयता मोंगललोकांच्या हातीं सांपडलीं; तीं त्यांणीं औरंगजेबाच्या लश्करांत नेलीं. त्यावरून औरंगजेबानें त्या सरदारांच्या संमान केला; आणि त्या पुत्राचे ठिकाणीं प्रीति ठेवून, त्याचें शाहु असें नाव चालविलें. येसुबाई व औरंगजेबाची कन्या, बेगमसाहेब, यांचा स्नेह झाला.

यानंतर मोंगलांनीं मिरज, व पन्हाळा घेतला; तेव्हां मराठीलोकांत असें ठरलें कीं, राजारामानें जिंजीस जावें. त्यावरून राजाराम याणें, प्रल्हाद निराजी, व संताजी घोरपडे, व खंडेराव दाभाडे, व धनाजी जाधव, व खंडो बल्लाळ, व दुसरीं केवळ विश्वासू अशीं एकवीस माणसें बरोबर घेतलीं; आणि वाण्याचा वेषानें निघाला. तो निर्विघ्नपणानें तेथें जाऊन पोंहचावा, असा त्यांणीं शहाणपणानें बंदोबस्त केला होता; तथापि औरंगजेबास तें कांहीं वर्तमान कळलें. ते समयीं त्याचा फौजदार कर्नाटकांत होता, त्यास व दुसरे त्याचे सरदार जे तिकडे होते त्यांना, त्याणें आज्ञा केली कीं, राजाराम तुमचे मुलखांत गेला आहे त्यास धरून आणा. त्यावरून बंगलोर शहराजवळ राजाराम उतरला; आणि तो आपले पांच माणसां करून धुववीत होता; तेव्हां लोकांनीं वळखिला कीं, हा कोणी मोठा माणूस आहे; मग त्यांणीं तेथच्या सरदारास बातमी कळविली. इतक्यांत

खंडोबल्लाळ

खंडोबल्लाळ समजला कीं, आतां आह्मांस मोंगल येऊन धरितील; यास्तव तेसमयींच राजारामाबरोबर संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव देऊन तेथून पळविलें. व आपण मंडळी सुद्धां वेषपालट करीत असून, बेत केला कीं, जर कोणी आपल्यास धरून नेऊन विचारूं लागले तर सर्वांचें उत्तर एक व्हावें; कीं आह्मांस कांहीं ठाऊक नाहीं. असा निश्चय ठरल्यावर मोंगल आले, आणि त्यांस धरून मार झोड करून पुसूं लागले; परंतु ते सर्व एकचित्त, यास्तव त्यांस कांहीं ठिकाणा लागूं दिला नाहीं. तेव्हां त्यांणीं त्यांस सोडिलें; नंतर ते सर्व संकेतानुरूप जिंजीत एके जागीं जमले.

राजाराम मुलुख सोडून गेल्याचे पूर्वीं, प्रल्हाद निराजीचे मसलतीनें असा बेत झाला होता कीं, मोरोत्रिमल्लाचा पुत्र निळोपंत यास पेशवा करून, रामचंद्र पंत बहुतकर यास हुकूमतपणाचें पद देऊन, विशाळगड, व रांगणा, व इतर जे मराठ्याचे किल्ले, व मुलुख त्यांचा बंदोबस्त सांगितला. शिधोजी गुजर, व कान्होजी आंगऱ्या या दोघांस लढाऊ गलबतांचें काम सांगीतलें; आणि एक म्हातारा महादाजी नाईक पानसंबळ नामें शिलेदार मराठी लोकांत मोठा विख्यात होता, तो सेनापती केला. मग थोडकेच दिवसांनी तो मरण पावला; नंतर संताजी घोरपडे यास तो अधिकार दिला.

राजाराम जिंजीस पोंचल्यावर थोडकेच दिवसांत, तो अल्पबळ असूनही, त्याणें आपलें महत्व वाढावें ह्मणून, शिवाजी प्रमाणें आपल्या जवळ मोठे मोठे अष्टप्रधानादि असावे, असें जाणून त्याणें नवे अष्टप्रधान केले. ते असे जनार्दनपंत हणमंते अमात्य; शंकराजी मल्हार सचिव; रामचंद्र त्रिंबक पुंडे मंत्री; महादाजी गदाधर सुमंत; निराजी रावजी न्यायाधीश; श्रीकराचार्य पंडितराव; पेशवा व सेनापति ते पूर्वींच केलेले होते, ते व हे मिळून आठ झाले. त्यांत प्रल्हाद निराजी मोठा चतुर असे, आणि राजाचा उपयोगी बहुत पडला होता, यास्तव त्याला पेशवेपणाचें पद असावें परंतु तें रिकामें नव्हतें; ह्मणून प्रतिनिधी असें नवेंच पद करून, त्याला सर्व प्रधानांवर स्थापिला. संताजी घोरपडे सेनापति यास नवें हिंदुराव ममलकतमदार असें नांव ठेवून, नगारा व जरिपटक्याचें निशाण दिलें. धनाजी जाधव यास जयशिंगराव असें नवें नांव ठेवून, तो आणि संताजी घोरपडे या दोघांस माघारें महाराष्ट्र मुलखीं फौज ठेवून मोंगलांचा मुलूख लुटावयाकरितां पाठविलें.

असा बंदोबस्त झाल्यावर त्या प्रधानांनीं जिंजीमध्यें राजाराम तक्ताधिपती करून, ते आप आपल्या कामांत मोठ्या सावधपणें करून वागूं लागले.

गले; आणि गुप्तरूपेंकरून आपल्ये जातीचे मराठे मानकरी लोक, यांस सोन्याचीं कडीं व मोठे मोठे पोषाक वगैरे पाठवून, त्यांस राजाराम तक्ताधिपति केला, हें आनंदाचें वर्तमान कळविलें. यासवेंच जो आपला मुलुख मोंगलांनीं घेतला होता, त्यांत व जो मोंगलांचाच मुलुख होता त्यांत कित्येक ठिकाणं जहागीर इनामें करून त्यांच्या सनदाही, कित्येक मानकरी यांस पाठविल्या. तें देणें ते वेळेस लोकांचे उपयोगी पडलें नाहीं, परंतु राजारामास उपयोग झाला, तो असा ते लोक संतुष्ट होऊन आपणास याप्रमाणेंच पुढें मिळेल या आशेनें त्यांचे वकील व लोक कित्येक जिंजीस गेले आले असें होऊं लागलें; तेणेंकरून तो महत्वास चढला.

हें वर्तमान औरंगजेबास कळून त्याणें जुलफिकारखान सरदार कर्नाटकांत अशा अभिप्रायानें पाठविला कीं, एक जिंजी शहर घेतलें ह्मणजे सारे मराठे एके जागीं सांपडतील. परंतु ती त्याची कल्पना व्यर्थ गेली; कांकीं, तेसमयीं विजापुरकरांचे व गोवळकोंडकरांचे कित्येक लोक, मराठेलोकांच्या नावेंकरून, नाशीक, व बेदर, व भीर, एतत्संबंधें संपूर्ण मुलखीं एकसमगाव छेदें करून, उपद्रव करीत होते. याशिवाय जे त्यांत शिवाजीचे पहिले चाकर होते तेही येऊन संताजी व धनाजी यांस मिळाले.

औरंगजेबाचा सरदार जुलफिकारखान जिंजीस गेला तो तें मोठें शहर पाहून, समजला कीं याचा वेढयास आपलें इतकें लश्कर पुरणार नाहीं; ह्मणून त्याणें औरंगजेबास लिहिलें कीं, सैन्य अणीक पाहिजे तें येई तोंपर्यंत आपण जिंजीजवळ थोडकीशी फोज ठेवून, दक्षिणेंत त्यांच्या पाळून खंडणी घ्यावयास निघोन, तंजोर, व त्रिचनापालीचे राजे यांपासून खंडणी घेतली.

याप्रमाणें कर्नाटकाचें वर्तमान असतां महाराष्ट्र देशांत रामचंद्रपंत किल्ल्यांचा वसुलाचा व शिबंदीचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें करीत होता. त्याणें मोंगलांच्या लश्कराच्या कित्येक जागीं टोळ्या होत्या त्या खराब केल्या; नंतर जिंजीहून संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव येऊन मिळाले. तेव्हां त्याणें विचार केला कीं मोंगलांचा फोजदार वांईस आहे तो धरून आणावा; त्यावरून ते संतुष्ट होऊन तात्काळ तें काम त्या सरदारांनीं शेवटास नेलें. तें असें तो फोजदार व त्याचे सर्व लोकही छापा घालून धरून आणिले. नंतर रामचंद्रपंत, व संताजी, व धनाजी, या तिघांनीं आपले कित्येक लोक मोंगलांचे मुलखांत चौथ व सरदेशमुखीचा भाग घ्यावयास पाठविले; त्याणीं आज्ञेप्रमाणें घेऊन, आपणास घांस दाण्याचा निमित्तेंकरून सर-

कार

कार आले; फौज स्वतंत्रपणें कांहीं फिरू लागले. असे वागणारे जे त्यांत मुख्य तो-न पवार, व थोरात, व आठवले; त्यांस राजाराम उंच वस्त्रें व गेंद कांहीं बक्षिसें कालानुरूप पाठवीत असे. त्यानें पवारास विश्वासराव असें नवें नांव ठेवून, थोरातास दिनकरराव असें ठेविलें, व आठवले यास समशेरबहादर असें नांव दिलें.

रामचंद्रपंतानें आपल्या लश्करांत धनगर लोकांवर बहुत प्रीति ठेविली होती; त्यांत कित्येक त्याचा आश्रयें करूनच मोठ्या पदवीस चढले. त्याचा कारकून संकाजी नारायण नामें मोठा शहाणा होता, त्याणें त्याचवर्षीं सन सोळाशें त्याण्णवांत मोंगलांपासून राजगड घेतला; म्हणून रामचंद्रपंतानें त्यास वाई परगण्याची मामलत सांगितली. त्याच सुमारें परशुराम त्रिंबक यानें मोंगल असावध पाहून, त्यापासून पन्हाळा किल्ला घेतला; ते समयीं संताजीही निरुद्योग बसला नाहीं; त्याणें जाऊन मिरज घेतली; तेव्हां रामचंद्रपंत समजला कीं, याला तेथची देशमुखी द्यावयाजोगें धण्यानें आपणास सामर्थ्य दिलें आहे, आणि यांत स्वामीचें हित होईल म्हणून, तो अधिकार त्यास दिला. मग संताजी व धनाजी यांणीं आपली पूर्तता होई असें सैन्य जमा करून आपला धणी राजाराम यास हितावह व्हावया करितां, गोदातीरीं मोंगलांचा मुलुख होता तेथें उपद्रव करावयास गेले; तो मुलुख स्वस्थ होता आणि तेथें दाणें स्वस्ते असत; त्याप्रमाणें इतर मुलखीं कांहीं कारणामुळें मिळत नव्हते; ते तेथें जाऊन प्रकट होतांच ओरंगजेबानें त्यांवर सैन्य पाठविलें; परंतु ते लोक पहिल्याप्रमाणें न भितां युद्धास उभे राहून तीन वेळां मोंगलांचा पराभव करून प्रतियुद्धीं त्यांचे मोठे मोठे सरदार यांस धरिले; आणि त्यांपासून बहुत द्रव्य घेऊन सोडिले. त्यावरून ओरंगजेब समजला कीं, हे पूर्वींचे अल्पसार असून, होतां होतां मोठे प्रबळ झाले. त्या मराठी लोकांमध्यें संताजी मोठा योग्य सरदार असे, तो तारतम्य व्यवस्था निपुण, आणि रागीट होता, तसाच धनाजी जाधवही मोठा योग्य असून, कांहींसा मोसक असे; यास्तव तो संताजीपेक्षां लघू असतांही, त्यावर लोक मोठी प्रीति करीत होते.

असे मराठ्यांचे सरदार उत्तरेकडे उपद्रव करीत असतां, ओरंगजेब आतां काय करावें असा सचिंत होऊन लश्करसहित भीमातीरींच दुसरेजागीं जाऊन उतरला; मग त्याणें असा निश्चय केला कीं, अगोदर जिंजी घ्यावी, तेव्हां कामबक्ष नामें आपला पुत्र याजबरोबर फौज देऊन त्यास आसदखान वजीर याचे आज्ञेप्रमाणें वागावयास सांगून, त्या दोघांस जिंजीवर पाठविले.

ले. त्यांनीं तेथें जाऊन शहरास वेढा घातला. असें सन सोळाशें त्र्याण्णवांत घडलें.

झुल्फिकारखान बादशाहानें जिंजीवर पहिला नेमला असतां, त्यावर आपला पुत्र मुख्य करून पाठविला; तें त्यास अपमानास्पद होऊन, त्याचें चित्त उदास झालें; आणि वजीर जो पाठविला तो त्याचा पक्षपाती होता तो समजला कीं, ही एवढी अनीति बादशाहाची मियजी बापकोतिजकडून झाली.

झुल्फिकारखान उदासचित्त झाला असें वर्तमान ऐकून, राजारामराजाचा प्रधानांनीं मोठ्या हर्षानें यांतच आपला अर्थ साधून घ्यावा ह्मणून उद्योग केला; शेवटीं झुल्फिकारखान व राजाराम यांचा आंतून गुप्तपणें तह ठरला, कीं, कामबक्ष जी मसलत करूंला गेल ती युक्तीनें मोडावी; तें न साधलें तर त्याणें राजारामास ती बातमी कळवावी. असें सन सोळाशें चौऱ्याण्णवांत घडलें. त्याच वर्षी ओरंगजेब भीमेच्या कांठ सोडून, गलगल्यास गेला. त्याजाण्यांत मसलत अशी असेल कीं, आपण दक्षिणेंत शिरलों ह्मणजे मराठे लोक तिकडे येतील, परंतु तसें न झालें. घोरपडा सैन्यसहित उत्तरेसच होता; रामचंद्रपंत सेनेसुद्धां पूर्वेकडे सोलापुर पर्यंत मुलुख लुटीत राहिला. मग ओरंगजेब ती कल्पना सिद्धीस गेली नाहीं ह्मणून पुनः भीमातीरीं ब्रह्मपुरीस जाऊन उतरला; तो तेथें लश्कराचे उपयोगी पडतील अशीं कितिएक मोठीं मोठीं घरें बांधून, कांहीं वर्षें राहिला. तेव्हां त्या ओरंगजेबानें तेथूनच आपला सर्व राज्यकारभार चालविला.

त्यापुढें दोनवर्षें पर्यंत महाराष्ट्रमुलखीं कांहीं विशेष वर्तमान झालें नाहीं; पोर्तुगीस लोकांवर ओरंगजेबाचा राग होऊन, कोंकणांतमात्र त्यांचे कित्येक गांव लुटले; तेसमयीं कित्येक ते लोक समुद्रतीरीं दमन व वसई, या दोहों किल्ल्यांत राहून वांचले. त्याच वेळेस ओरंगजेब समुद्रतीरांतील उपद्रवामुळें इंग्रेज लोकांसही क्रोधेंकरून मुंबईंतून हाकून द्यावयास इछीत होता; परंतु मुंबई स्थान घ्यावयास अतिशय अवघड याकरितां ओरंगजेबानें तो उद्योग केला नाहीं.

नंतर महाराष्ट्र मुलखांत संताजी घोरपड्यानें फार उपद्रव केला, आणि जे मोंगल त्याचे पाठीस लागले होते, त्यांस, समयविशेषीं जिंकून त्यांपुढें उपाय न चाले अशा समयीं पळून त्याणें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें त्यांचा नाश केला. शेवटीं वीस हजार स्वार बरोबर घेऊन ओरंगजेबाचें थोरलें लश्कर पूर्वेकडे टाकून साताऱ्यावरून कर्नाटकांत शिरला. मग जिंजीजवळ गेला तेव्हां त्या लश्कराचा तिसरा वांटा लश्कर, धनाजी जाधवा बरोबर देऊन, जिंजीस भोंवता

घेरा

घेरा घातलेल्या लश्करावर छापा घालावयाकरितां जलद पुढें पाठविला. तो जातांच प्रथम जिंजीजवळचें एक मोंगलांचें ठाणें त्याणें मारिलें; तेणेंकरूनच मोंगल समजले कीं मराठे जवळ आले; त्यावेळेस त्या शहरांत जे राजारामाचे लोक होते तेही बाहेर निघून मोंगलांस मारूं लागले; तेव्हां आसमंतात त्यांचीं ठाणीं होतीं तीं एकत्र करून बंदोबस्त करावयास त्यांनां अवकाश सांपडला नाहीं. त्या योगें त्यांचा फार नाश झाला; इतक्यांत संताजी घोरपडा जिंजीकडे हळू हळू येत होता, तो, रयोवरपाकपर्यंत पोंचला, तेथें अलीमर्दनामें मोंगलांचा फौजदार होता तो मोठें सैन्य जमाकरून त्याशीं लढला; परंतु त्याचा अगदीं मोड होऊन, तो संताजीनें धरून, त्यापासून द्रव्य घेऊन सोडिला. मग जिंजीचा सभोंवतीं दूर दूर जितकीं मोंगलांचीं ठाणीं होतीं तितकीं संताजी व धनाजी या दोघांनीं मिळून मारून हटवलीं. तीं जिंजीजवळ गेलीं तेव्हां कामबक्ष याचे जवळचे जे स्वार होते ते कांहीं वैमनस्यामुळें लढेनात, आणि त्यास बाहेरचें वर्तमान मराठे लोक कळूं देइनात; आणखी वदंता अशी उठविली, कीं औरंगजेब मेला; त्यावरून त्या लोकांचा मनांत भय आणि संशय एकदांच उत्पन्न झालें. त्यासमयीं जिंजींतले मराठे लोकही त्यांवर स्वारी घालून मागीत होते. तेव्हां जसे जिंजीसभोंवता वेढा घालून मराठे लोक मोंगलांनीं पूर्वीं कोंडले होते, तसेच, तेही मराठ्यांचा वेढ्यांत सांपडले. यास्तव उदास चित्त होऊन, शहरासभोंवते मोरचे होते ते सोडून त्या तोफा लढाईला उपयोगी नाहींतशा करून, तहाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां असें ठरलें कीं, मोंगलांस न अडवितां, वांदिवाश गांवापावेतों जाऊं द्यावें, मग तेथें औरंगजेबाचें लिहिलें येई तोंपर्यंत, त्यांस त्याच जागीं राहूं द्यावें.

तो तह औरंगजेबाचा मनास न आला. त्याणें कामबक्षनामें आपला पुत्र व आसदखान वजीर, माघारें बोलाऊन, पुनः जुल्फिकारखानास जिंजी घ्यावयाचें काम सांगीतलें; आणि आपण भीमातीर सोडून लश्कर सुद्धां विजापुरास गेला.

तेसमयीं संताजी घोरपडा कर्नाटकांत स्वारी घालून विजापुर संबंधें मुलुख उद्ध्वस्त करीत होता; त्याचा शासनार्थ बादशाहानें विजापुरांतून मोठें सैन्य पाठविलें. त्याशिवाय त्या मुलखीं काशीमखान नामें मोंगलांचा फौजदार होता त्याला आज्ञा दिल्ही कीं, तूं त्या सैन्यास कुमक कर. त्यावरून तें लश्कर व तो फौजदार हे सर्व मिळून संताजीला शोधूं लागले असतां, तो त्या लश्करावर अकस्मात येऊन पडला आणि बहुत लोक मारिले; त्यापुढें मोंगलोकांचे लश्करांत मोठे मोठे सरदार फार होते. त्यामुळें त्यांचें एकचित्त वा-

गणें

गणें होईना, तें आपणास मोठें हितावह, असें समजून, मराठे लोक त्या लश्करावर दिवसा छापा घालीत, आणि रात्रीं बाणानीं भाजीत; असा उपद्रव त्या लोकानीं तीन दिवस सोसला; नंतर दादोरी नामें एक लहानसा किल्ला आहे तेथें जाऊन त्या आश्रयानें आसमंतात राहिले. मग थोडकेच दिवसांनीं त्यांस अन्नादिकाचा तोटा पडला, तेव्हां त्या किल्ल्यांत काहीं धान्यादि होतें तें लुटलें जाईल म्हणून त्या किल्लेकर्यानीं दरवाजा बंद केला असता, तेथचा वाण्यानीं भिंतीवरून फार महाग विकलें; तरी सरलें. त्या लश्कराचे कुमकेस औरंगजेबानें दुसरें लश्कर पाठविलें तें त्यास जाऊन मिळालें नाहीं तोंच, संताजीनें वाटेंतच त्याशीं लढाई करून जिंकिलें. तें वर्तमानही मोंगलांस कळू दिलें नाहीं; नंतर ते लोक अगदीं निराश होऊन, मराठ्यांस शरण गेले; त्यांत कासीमखान प्रमाणिकपणें मोठ्या योग्यतेनें, स्वामिसेवा केलेला होता; त्याला तें शरण जाणें फार वाईट वाटलें म्हणून, विषखाऊन मेला. इतर जे मोठे मोठे सरदार होते, त्यांपासून खंडणी घेऊन लुटून सोडिले, ते औरंगजेबाकडे गेले असतां, त्यांवर त्याची इतराजी होऊन, त्याणें ते पदच्युत करून तेथून दूरदेशीं अल्पाधिकारीं योजिले. इतक्यांत जुलफिकारखान जिंजीस जाऊन त्या शहरास वेढा घालाव याचें काम आळसत करीत होता, त्यावरून औरंगजेब समजला कीं, त्याचा राजारामाशीं कांहीं स्नेह असेल. हें वर्तमान जुलफिकारखानास कळलें तेव्हां त्याणें राजारामाला सांगीतलें कीं, आतां मला या शहरास घेरा अवश्य घातला पाहिजे; त्यास तुम्हीं पळा मी तुम्हाला अनुकूळ आहें; तेव्हां राजाराम आपले सोयरे शिरके बरोबर घेऊन, विशाळगडीं गेला, ते समयीं जुलफिकारखान व राजाराम यांचा असा करार ठरला होता कीं, शहर येतल्यावर राजारामाचीं मुलें व स्त्रिया काहीं निमित्तें करून शिरक्यांचे स्वाधीन करावीं, असें सन सोळाशें सत्याण्णवांत झालें. मग सन सोळाशें अठ्याण्णवांचे पहिल्या महिन्यांत जुलफिकारखानानें जिंजी शहर भिंतीला शिडी लावुन घेतलें; त्यात राजारामाचीं बायका, मुलें, व मोठे मोठे सरदार सापडले; त्यांतील तीं मुलें आणि बायका तेथें कोणी शिरके कुळाचे गृहस्थ होते त्याचे स्वाधीन केलीं तीं त्याणीं राजारामाजवळ पोंचवलीं. आणखीं जे उरले थोर सरदार माणूस त्यांत कित्येक कैद केले, ते असे कीं जन्मभर. कित्येक जिवें मारिले. कांकीं आपणाविषयीं बादशाहाचे मनांत फितुराचा संशय आलेला गेला पाहिजे म्हणून. जे मारिले त्यांत प्रल्हाद निराजीचा पुत्र नारो प्रल्हाद होता. प्रल्हाद निराजी, प्रतिनिधी, तो तर आगोदरच मरण पावला.

राजाराम

राजाराम जिंजीहून गेल्याचा अगोदरपासूनच संताजी व धनाजी याचें वांकडें पडलें होतें; परंतु तें प्रकट झालें नाहीं. कांकीं प्रल्हादनिराजीचा मसलतीने राजाराम कोणाचाही पक्षपात धरीत नसे, मग तो प्रतिनिधी मेल्यावर जे संताजीचे शत्रू होते त्यांचा बुद्धीस लागून राजारामानें धनाजीचा पक्ष धरिला. त्या वेळेस औरंगजेबानें ह्या मराठ्यांचोकांत वैमनस्य पडलें ऐकून आपल्या वकिलादिकांकरून त्या वैमनस्याची वृद्धी करविली, अशा निमित्तेकरून संताजीचा लश्करचे लोकही त्या संताजीवर प्रीति करिनात असे झाले; ते कोणे एके दिवशीं धनाजीचा लोकांस मिळून संताजीला धरून कैद करावयाचे मसलतींत पडले; तें संताजीस कळलें तेव्हां तो आपले विश्वासू लोक थोडकेसे बरोबर घेऊन पळाला. त्या वेळेस मराठ्यांचा लश्कराचे दोन भाग झाले. त्यांतील एक भाग कर्नाटकांत जुलफिकारखानावर गेला; आणि दुसरा साताऱ्यास गेला. तेथे राजाराम विशाळगडाहून आला असे. त्याला रामचंद्रपंतानें मसलत दिली होती कीं, साताऱ्याची राजधानी करावी. संताजी पळाला तेव्हां राजारामानें कांहीं लोक त्याचे पाठीस लाविले.

अष्टप्रधानांतला अमात्य जनार्दनपंत हणमंत्या मेला, तेव्हां त्याची पदवी रामचंद्रपंतास देऊन, त्याचा मुख्य कारभारी संकराजी नारायण त्याला सचिवपद दिलें. पहिला सचिव तेव्हां मोंगलांनीं पहिल्यानें जिंजीस वेढा घातला, तेव्हांच तो आपला अधिकार टाकून काशीस गेला.

जनार्दनपंत हणमंत्या पहिला अमात्य, त्याचा पुत्र निमोजी हणमंत्या, तो मोंगलांचे कैदेंत जिंजीमधें सांपडला होता, तथापि कांहीं चातुर्यकरून, पळाला तो राजारामास येऊन भेटला; त्याचा बापाचा अगत्यास्तव आणि कल्पनेस आलें कीं, हा मोठा चतुर होईल म्हणून तो प्रतिनिधी केला.

मराठ्यांचा लढाऊ गलबतांचा सरदार, शिधोजी गुजर तो त्याच संधीस मरण पावला; तो जंजिऱ्याचा शिद्दीशीं निरंतर लढत असे. त्याचा सोबती कानोजी आंगऱ्या, त्याणें शिद्दी व मोंगल बहर कोणी लोक यांचीं कित्येक मोठीं मोठीं जहाजें घेतलीं होतीं; आणखी मुंबेपासून मलबार लगत भावनगरपोर पर्यंत गावें लुटून बहुत द्रव्य मिळविलें. तो बहुधा सुवर्णदुर्ग आणि विजदुर्ग या दोहों ठिकाणीं राही. परंतु त्याचें शिवाजीचे वेळचें रहावयाचें मुख्य ठिकाण कुलाबा. वाडीचे देशमुख सावंत ते समयविशेषीं मोंगलांचा पक्ष स्वीकारीत; परंतु आंतून राजारामाकडचे असत. कारवारच्या देसाई, तो कोणाचा पक्ष न धरिता, स्वतंत्रपणे आपण राजा असें म्हणवीत होता.

संताजी

संताजी घोरपड्याचे पाठीस लोक लागले असतां तो फार दिवस कोणाचा हातीं सांपडला नाहीं तेव्हां बहुतेक लोक कंटाळून, त्या यत्नाच्या आळस करूं लागले; परंतु एक नागोजी माण्यानामें म्हसवाडचा देशमूख होता, तो आपल्याच द्वेषामुळें त्याची पाठ सोडिना. तेव्हां तो संताजी कोणे एके दिवशीं पळतां पळतां फार श्रमी होऊन, शत्रु दूर असेल, अशी अटकळ करून ओढ्यामध्यें स्नानास उतरला; ते समयीं नागोजीनें तो असावध गांठून, त्याचें डोकें कापून औरंगजेबाच्या लश्करांत नेऊन बादशाहाचे हुजूर ठेविलें. तेव्हां औरंगजेबानें त्याची प्रशंसा करून, त्याचा सन्मान केला. आणि तो आपल्ये चाकरीस ठेविला. संताजी अशा दुर्मरणानें मेल्यावर, कित्येक जे त्याचे जुने चाकर पहिले त्याला सोडून राहिलेले होते ते परम क्रोधाविष्ट होऊन सर्व एकत्र मिळून, त्याचे दोघे पुत्र राणोजी व पिराजी, यांस घेऊन संताजीच्या कुळाचा झेंडा लाविला. आणि स्वतंत्रपणेंच मोंगलांच्या मुलखीं उपद्रव करूं लागले.

मग मोळाशें नव्याण्णवांत राजाराम सातान्यांतून लश्कर मुद्धां उत्तरेकडे जावयाकरितां निघाला. त्याला वाटेनेंच खानदेश, व गंगथडी, व वराड, या मुलखांतून उपद्रव करीत राहिलेले जे मराठे सरदार लोक होते ते सर्व येऊन मिळाले. त्यांचीं नांवें, परसोजी भोंसले, हैबतराव निंबाळकर, नेमाजी शिंदा, आठवले समशेर बहादर, वगैरे जमून शिवाजीच्या वेळेपेक्षां राजारामाचें लश्कर मोठें झालें. मग ते गंगथडीत शिरून चौथ व सरदेशमुखीचा अधिकारसंबंधें वसूल घेऊं लागले; तेव्हां जागेनें तें मान्य केलें ते व जे मोंगलाचे ठाणेकरी शिवदिवाले त्यांणींही तें मान्य केलें असतां त्याशीं त्यांणीं द्वेष केला. आणखी जे कोणी मानिनात ते मारून टाकिले. त्या वेळेस त्या वसुलाचा बंदोबस्त शिवाजी प्रमाणें ठेविला होता तो असा. जेथें वसूल उगवला तेथें उगवून घेतला. जेथें होतास लागेना तेथच्या करारनामा करून घेतला. या प्रमाणें नांदेर, व वराड, व खानदेश इतक्या जागीं केलें. तें काम थोडकेंसें राहिलें असतां, राजाराम तेथून माघारें परतला; तो वाटेनें येतांना, त्याणें बागलाण मुलखांची बाकी राहिलेली घ्यावयास, खंडोजी दाभाडा ठेविला; खानदेशांतली घ्यावयास नेमाजी शिंदा. आणि वराडचे करितां परसाजी भोंसला, आणि गंगथडीचे साठीं, हैबतराव निंबाळकर, असे ठेविले त्यांत परसाजी भोंसल्याचें सेनासाहेबसुभा, असें नांव ठेविलें. आणि हैबतराव निंबाळकर याचें सरलश्कर असें नांव ठेवून, त्या दोघांस जरिपटक्याचीं निशाणें दिलीं. मग तेथून माघारें येत असतां वाटेनें जालना शहर लुटूं लागला होता; इतक्यांत जुलफिकारखानें कर्नाटकांतून अकस्मात् येऊन त्यावर

पडला.

पडल्या त्याणें परम पौरुष करून [illegible].

राजारामाच्या लष्करावर झुल्फिकारखानानें अकस्मात् येऊन पडण्याचें मूळ असें: धनाजी जाधव कर्नाटकांत शिरून उपद्रव करीत असतां, त्यावर औरंगजेबानें मोठा सरदार [illegible] याचा लेक झुल्फिकारखान पाठविला; त्याणें किल्येक वेळा धनाजीचा पराभव केला. इतक्यांत खानदेशामध्यें राजारामानें बहुत उपद्रव केला असें [illegible] औरंगजेबास कळलें तेव्हां त्याणें आपणाजवळ असलेल्या झुल्फिकारखानाला बोलाविला, आणि आपला नातू आजिमशाहाचा पुत्र, व तो झुल्फिकारखान याजबरोबर सैन्य देऊन, मुलखांत मराठ्यांचा [illegible] फिरत होता त्याचा पराभव करण्यास पाठविलें; आणि आपण किल्ले घ्यावयाचें काम स्वीकारलें. अशीं दोन लष्करें दोहीकडे निघालीं, झुल्फिकारखान [illegible] राजारामाची लढाई आणि औरंगजेबानें जाऊन वसंतगडास घेरा घातला; तेथें मोठे मोठे मोरचे लावून तिहीं दिवसांत किल्ला हस्तगत करून, मोठ्या हर्षानें तेथून साताऱ्यास आला. त्या किल्ल्यावर जे मराठे होते त्यांची अटकळ अशी होती कीं, बादशाह आधीं पन्हाळ्या किल्ला घ्यावयास जाईल, म्हणून तेथें अन्नाची मात्र दोन महिन्यांची बेगमी केली होती.

तेसमयीं औरंगजेबानें साताऱ्यास घेरा घातला तो असा; उत्तरेचे आंगीं आपण उतरला; त्या जागीं आतां कर्जें गांव आहे. आजिमशाह पश्चिमेस उतरला तेथें एक लहानसा गांव आहे, त्याचें नांव तेव्हांपासून शहापूर असें पडलें. दक्षिणेस शिरजीखान उतरला होता, आणि पूर्वेस तरबीयतखान सरदार उतरला; अशीं चहूं दिशांस चार ठाणीं बसवून, त्यांचा मधून कोणाचेंही जाणें येणें न व्हावें म्हणून दुसऱ्या लहान लहान चौक्या मध्यें मध्यें जागोजाग बसविल्या. तेसमयीं त्या किल्ल्यावर प्रयागजी नामें शिवाजीच्या वेळचा एक परभू असे. त्या किल्ल्याच्या डोंगराची उंची नेमस्तच आहे; परंतु वरून सभोंवता तीस तीस हात कडा तुटलेला सारिखा काळा दगड आहे; त्यावर तट फारसा उंच नाहीं; त्या किल्ल्याचा एक ईशान्य दिशेचा कोन, बाकीच्या [illegible] अधिक आहे; त्याचा आकार बुरुजासारिखा दिसतो; आणि सभोंवता तुटलेल्या कड्याप्रमाणें [illegible] कडाही अधिक तुटलेला दिसतो. त्या टोंकावर [illegible] आहे, तें ठिकाण किल्ल्याचा [illegible] मोठें [illegible]. [illegible] खानानें [illegible] केला कीं, [illegible] पाडून [illegible] करीन; अशी त्याची प्रतिज्ञा झाल्यावर, [illegible]. तो प्रयागजी

परभू

परभू असा पराक्रमी होता कीं, मोगलास एक वाउलभर जागा आटपावयाला, महिनाभर पडे, त्यापुढें उपाय चालेना. कदाचित् मोगल हल्ला करूं लागले तर, तो आपले सारे लोक जमा करून मोठमोठाले दगड किल्ल्याचे भितीवरून खालीं टाकी; त्या दगडांनीं तोफांपेक्षां त्याचें काम अधिक होई. तो असा पराक्रम करून लढत असतांही आंतली बेजमी सरली; ह्मणून किल्ला घावयास सिद्ध झाला परंतु तेथून जवळच, परळी किल्ला, त्यावर परशुराम त्रिंबक होता, त्याणें आजिमशाहास कांहीं युक्तीनें वश करून किल्ल्यावर अन्नादिक साहित्य पोंहचतें केलें; हें वर्तमान सन सत्राशें भरतां घडलें. ते समयीं राजाराम सिंहगडीं दुखण्यां पडला होता.

तरबीयतखान याणें नेम केल्याप्रमाणें साडेचार महिन्यांत त्या ईशानीच्या कोंपऱ्या खालीं दोन सुरुंग तयार केले; तेणेंकरून मोगलांस असें वाटलें कीं, निःसंशय कार्य आतां सिद्धीस जाईल; आणि तो चमत्कार पहावयास औरंगजेबही बसला होता, आणि त्या बेताप्रमाणें तो कोंपरा उडाला ह्मणजे, त्वरित हल्ला करावयाकरितां, लोक तयार करून डोंगराच्या एका बाजूस लपून बसविले. याशिवाय अशी कांहीं युक्ती केली कीं, त्या किल्ल्यावरचे बहुतकरून लोक औरंगजेबाची स्वारी पहावयाकरितां, त्या बुरजावर जमावे, त्याप्रमाणें तेही तसेच त्या ठिकाणीं जमले; त्यांत प्रयागजीही आला होता; ते समयीं मोगलांनीं त्यांतल्या एका धाकट्या सुरुंगाला आग लाविली; तेव्हां त्या दारूच्या जोरानें त्या जागीं डोंगरास तडा गेला. आणि त्या धक्क्यानें त्या आंगची वरली भिंत वरच आंतल्या आंगीं पडून, ती जखालीं सांपडून, माणसें बहुत मेलीं. इतक्यांत तें हल्ला करून वर जावयास सिद्ध केलेले लोक कांहींसे जवळ गेले; तों दुसऱ्या मोठ्या सुरुंगास आग घातली, तो सुरुंग तयार करतांना कांहीं बेत चुकला होता, यास्तव त्याचा नेट वरचे आंगीं बुरजाकडे न पोंहचला, आणि मोठा भयंकर शब्द होऊन बाहेरच्या आंगीं तो सुरुंग मोगलांकडे उडाला; तेणेंकरून मोगल दोन हजारांवरही, कांहीं मेले गेले.

पहिल्या सुरुंगानें वरची भिंत पडली तेव्हां तो प्रयागजी तेथेंच देवीचा देवळाजवळ त्या भिंतीखालीं सांपडला, तेव्हां त्याला तेथून खणून बाहेर काढिला; त्याचा आंगास कांहीं लागलें नव्हतें, आणि देवीजवळ होती, ह्मणून त्या सर्व मराठ्यांनीं तो उत्तम शकून मानून निश्चय केला कीं, आपणास देवी अनुकूळ आहे, यास्तव त्यांस किल्ला घावयाचा नाहीं. इतकें झाल्यावर आजिमशाह पुनः त्यांस धान्यादि पोंचतें होऊं देईनासा झाला.

हाला; तेव्हां त्या आजिमशाहाचेच द्वारें किल्ला घ्यावा, असा मराठ्यां लोकांचा विचार होऊन त्याच वर्षाच्या चवथ्या महिन्यांत त्याणीं मोंगलांस किल्ला दिला; तेव्हां औरंगजेब समजला कीं, आजिमशाहाचे योगें किल्ला हस्तगत झाली. म्हणून बहुत संतुष्ट होऊन त्याचा कांहीं मान केला आणि किल्ल्याचें नांव आजिमतारा असें ठेविलें.

सातारा हस्तगत झाल्यावर, औरंगजेबानें परळी किल्ल्यास घेरा घातला; तेथचे किल्लेकरी मोठ्या शौर्यानें दीड महिना लढून शेवटीं किल्ला रिकामा टाकून पळाले; तेसमयीं पर्जन्यानें बहुत उपद्रव केला तेव्हां मोंगलांनीं तात्काळ तो डोंगरांचा मुलुख सोडिला आणि मान नदीचा कांठीं कवासपुरामध्यें जाऊन राहिले.

पूर्वी लिहिलें कीं, राजाराम सिंहगडीं दुखण्यांस पडला. त्या दुखण्याचें कारण असें, जालनाहून झुलफिकारखान त्याचे पाठीस लागला होता त्यामुळें त्याला रात्र दिवस पळावें लागलें; तेणेंकरून त्यास बहुत श्रम होऊन, तो उरीं भरला; त्या विकारानें तेथेंच तो एका महिन्यानें मरण पावला. नंतर एका महिन्यानें सातारा मोंगलांचे स्वाधीन झाला.

राजाराम कांहींसा शूर होता, त्यास मुलखी कारभाराचें चातुर्य नव्हतें. त्याणें प्रल्हाद निराजीच्या शहाणपणानें राज्य केलें; आणि संताजीचा नाश केला, हा मात्र त्यापासून अधर्म घडला. एरवीं तो दयाळू आणि उदार होता. त्याचा मरणाचें वर्तमान औरंगजेबाचा लशकरांत कळलें तेव्हां त्यांस असें वाटलें कीं, आतां मराठे सहज जिंकले जातील; म्हणून मोठा आनंद पावले परंतु त्या आनंदाप्रमाणें तें त्यांचा उपयोगी न झालें. राजारामाचे दोन पुत्र होते त्यांत वडील शिवाजी तो राजाराम मेला तेसमयीं दहा वर्षांचा होता; त्याची मातुश्री ताराबाई ती मोहित्यांची कन्या. धाकटा संभाजी तो त्यावेळेस तीन वर्षांचा. त्याची माता राजसबाई ती घाटगे यांची कन्या. रामचंद्रपंत अमात्य, व शंकराजी नारायण, व धनाजी जाधव, यांच्या विचारानें ताराबाईनें आपला पुत्र गादीवर बसवून, राजसबाईला वर्दीत ठेविली.

निमाजी हणमंत्या मोठा चतुर निघेल म्हणून, राजारामानें त्यास प्रतिनिधी केला होता; परंतु तो तसा झाला नाहीं म्हणून ताराबाईनें तें पद परशुराम त्रिंबकास दिलें; त्यापुढें ताराबाई एकाच किल्ल्यांत निरंतर रहात नसे, असाच धनाजी जाधवही कधीं एकेजागीं राहिला नाहीं, आणि चोहींकडे स्वार पाठवून मुलखांत त्यांच्या चालीत असे; यासेरीज निंबाळकर

व भोसले व गैरे मोठे मोठे सरदार सर्वत्र चौत व सरदेशमुखी व फौजेस घासदाणा अशी निमित्तें करून खंडणी घेत होते.

असा निरंतर उपद्रव होऊन दक्षिणेचा वसूल फार थोडा होऊं लागला तो औरंगजेबाचा लश्करास पुरेना तेव्हां त्याणें कधीं कधीं फौजा पाठवून हिंदुस्थानांतून आपलें खासगीचें द्रव्य आणविलें; तेंही कित्येक वेळा मराठ्यांनीं छापे घालून नेलें, तेवेळेस मोंगललोक आपल्या पहिल्या चालीप्रमाणें लढत नव्हते.

यापुढें औरंगजेब वार्धक्यामुळें राज्याचे उपयोगी नाहींसा झाला; त्याचा पुत्र तोही राज्य कारभारास ठीक नव्हता. त्यामुळें बादशाह निवर्तल्यावर राज्य कोणे रीतीचें होईल तें कळेना; ह्मणून जे कोणी कारभारी होते ते पहिल्याप्रमाणें राज्यकारणीं तत्पर असेनातसे झाले. अशानें त्यांची आंतून बलहीनता, व मराठेलोक पराभव पावतां पावतां युद्धनिपुण झाले; या निमित्तांहीं तें राज्य बुडूं लागलें होतें. त्या वेळेस जर मराठेलोक एकचित्त होऊन उत्तमप्रकारें प्रजासंरक्षणाचा विचार करते, तर सर्वत्र त्यांचीच सत्ता झाली असती. परंतु तें झालें नाहीं; ते लोक बहुधा लुटीचा कामास मात्र एकत्र मिळून मसलत करीत; आणखी जास्त वाटे कीं मोंगलांस मिळावें यांत आपलें हित आहे; तो तिकडचा पक्ष स्वीकारी. त्यायोगें त्या लोकांचें काहींसें महत्व राहिलें होतें.

त्याकाळीं मराठ्यांत कोणी स्वहितावांचून प्रजेचें किंवा स्वामीचें हित पाहिलेंच नाहीं. तो प्रकार असा, मोंगलपक्षी मराठे व ताराबाईच्या पक्षाचे मराठे यां उभयतांची मार्गानें जात असतां जर कधीं गांठ पडली तर परस्परें मोठा सत्कार होऊन, एकत्र भोजनें होत आणखी उठून जातां जातां थट्टेनें मुसलमान लोकांप्रमाणें, अलहमदिलिल्लाह असें ह्मणत; आणि देवासही प्रार्थीत कीं, असा उपयोगी जो औरंगजेब बादशाह तो बहुत दिवस वांचो.

औरंगजेबानें बहुतेक मोठे मोठे किल्ले घेतल्यावर तो कित्येक महिने जुनरास राहिला होता; मग पूर्वेस मराठ्यांनीं असा दंगा केला, कीं त्याचा कर्नाटकापर्यंत उपद्रव लागेल, ह्मणून त्याचा निवारणार्थ तो लश्कर सुद्धां तेथून निघून विजापुरीं गेला. तेसमयीं त्याजबरोबर त्याचा प्रिय कामबक्षनामें पुत्र होता, त्याची इच्छा अशी होती कीं आपण स्वतंत्रपणें विजापुरचें राज्य करावें; या हेतूस्तव त्याणें औरंगजेबास मसलत दिली, कीं मराठी लोकांशीं सल्ला असावा, मग धनाजी जाधवाचा द्वारें तें सल्ल्याचें बो-

लणें

लणें लाविलें, त्यावेळेस दक्षिणेचा सहा सुभ्यांतील वसुलापैकीं दहावा भाग चौ-
त व सरदेशमुखी संबंधें, मराठ्यांस औरंगजेब देणार होता, तेसमयीं धना-
जीजवळ मराठे लोक फार जमले असत ते आपण प्रबळ असें जाणून, बाद-
शाहापाशीं त्याखेरीज आणखी कांहीं मागूं लागले; तेव्हां त्याणें जाणलें कीं,
मराठ्यांची मसलत दगा करावयाची असेल, ह्मणून पहिलें सल्लयाचें बोलणें
करावयास पाठविलेले जे वकील त्यांस माघारें बोलावून नेलें; मग तें सर्व
काम तसेंच राहिलें.

इकडे कर्नाटकांत लुटारू फार झाले. त्यांत वाकिणकेराचा नाईक मो-
ठा प्रबळ. आणि त्याचा मराठे लोकांशीं अत्यंत स्नेह असे; यास्तव औरंगजे-
बानें विजापूर सोडून लश्कर सुद्धां तिकडे स्वारी केली; ती जागा विशेष दृढ न-
व्हता. त्यास भुंय कोट मात्र होता, तथापि त्या नायकानें औरंगजेबाचा कांहीं
उपाय चालूं दिला नाहीं. बाहेरून धनाजी जाधव + मोंगलांस चैन पडूं देइना
सा झाला, तेव्हां औरंगजेब बादशाह याणें जुलफिकारखान वगैरे आपले
मोठे मोठे सरदार बोलावून महत्प्रयास मांडिला; तेसमयीं तो नाईक किल्ला
रिकामा टाकून पळाला.

इतक्यांत मराठ्यांनीं देशामध्यें बहुत उपद्रव केला तो असा; रामचंद्र
पंतानें पन्हाळा किल्ला व पवनगड घेतला; आणि परशुराम त्रिंबक आणि वसंत
गड व सातारा घेतला; तेव्हां ताराबाई पन्हाळ्यावर आपणास रहावयाची
जागा करून तेथें राहिली. त्या पासून तीचें मन त्या रामचंद्र पंताविषयीं सु-
प्रसन्न झालें; इतके किल्ले मराठ्यांनीं घेतले, त्यांत सातारा किल्ला घेण्याचा
पर्याय असा; पहिला मावळे लोकांची कारकुनी केलेला आनाजी पंत नामें ए-
क ब्राह्मण होता, तो मोंगल्यांनीं जिंजी घेतली तेव्हां तेथें बंदींत सांपडला अ-
सतां कांहीं युक्तीनें तेथून पळाला; त्याला वाटेनें मोंगलांचे लोक साताऱ्याचे
बदलीस जात होते ते भेटले, त्यास त्याणें कांहीं गोष्टी सांगून व कांहीं गाणें
गाऊन. त्यांचीं मनें वश केलीं; त्याणें करून त्यांणीं त्याला आपल्या बरोबर ने-
ऊन, त्यास राहायाला जागा साताऱ्यावर दिली. तो तेथें राहिला, त्याणें मो-
ठ्या युक्तीनें मावळे लोक वर घेऊन, मग तेथचे सर्व मोंगल मारून टाकिले.

या पुढें सिंहगड व राजगड वगैरे कित्येक किल्ले मराठ्यांनीं मोंगलां
पासून घेतले तो विस्तार विशेष लिहावासा नाहीं. त्या समयीं औरंगजेब

\+ त्यावेळेस मोंगल लोक आपल्यामध्यें कधीं घोडा पाणी पियावयास नेला असतां
तो पाणी न पिवी तर थट्टेनें त्यास ह्मणत कीं, तूं पाणी कां पीत नाहींस तुला धनाजी पा-
ण्यांत दिसला कीं काय, ते लोक इतके धनाजीचें भय बाळगीत होते.

मरण

मरण पावला हें मात्र मोठें प्रकरण झालें.

तो औरंगजेब फार वृद्ध झाला. आणि त्यापासून मराठ्यांचा हातीं किल्ले लागले तेणें करून ते प्रबळ झाले; यास्तव बादशाह मनांत बहुत खिन्न होऊन सन सत्राशें सातांत तो माघारा अहमदनगरीं+ आला आणि पूर्वीं वीस वर्षांचे पाठीमागें मोठ्या थाटानें ज्या जागीं उतरला होता, त्याच जागीं डेरा दिला. परंतु त्या समयीं तें माहात्म्य नव्हतें. तो तेथें त्या डेऱ्यामध्यें येतांच आपल्या जवळच्या लोकांशीं बोलिला कीं, या मृत्युलोकावर माझें जें हिंडणें होतें तें आज संपलें; याच जागीं माझा मृत्यु जगदीशानें नेमिला आहे. मग पुढें थोडकेच दिवसांनीं सन सत्राशें सातांचा दुसऱ्या महिन्याचे एकविसाव्ये तारिखेस, तो तेथेंच मृत्यु पावला. जर कोणी म्हणेल कीं, औरंगजेबाचे गुण व स्वभाव कसे होते, तर त्याणें समजावें कीं तो मोठा चतुर असून पापास भीत नसे. त्याचें अर्थींच लक्ष्य, परमार्थीं चित्त ठेविलेंच नाहीं. जाणें आपला कोपीपणा साधूच्या सोंगानें लपविला, असा जो तो, प्रथम राज्य करूं लागला तेव्हां त्याची राज्यकारभाराविषयीं दक्षता व त्याची विद्या, व पर्यास संपत्ती असून जाचें त्यचें अनपेक्षासारिखें वागणें, इत्यादि प्रकारांहीं त्यावेळचे लोक त्याला बहुत मानीत. पुढें त्याणें नीं वर्तणूक टाकिली तरी, त्याचा पहिल्या आचरणाचें स्मरण लोकांस होतें त्यावरून त्याचा शेवटपर्यंत लोकांत मान राहिला. त्याणें शहाणपणेंकरून विजापुरकर व गोवळकोंडकर या दोघांचा बळानें पृथ्वीतलीं बंडें मोडावीं तें न करितां तींच राज्यें बुडविलीं; तेणें करून बंडें प्रबळ झालीं. हा त्याचा राज्यनीतीविषयीं मोठा प्रमाद घडला.

औरंगजेब निवर्तला त्या समयीं त्याचे पुत्र तिघे होते; एक सुलतान माजुम, एक आजिमशाहा, एक कामबक्ष. त्यांतला सुलतान माजुम उत्तरे कडे काबुलमुलखाचा अधिकार करीत होता. आजिमशाह बाप मेल्याचे पूर्वीं त्याजवळ येऊन राहिला होता. आणि ते समयीं कामबक्ष बादशाहानें विजापुरी पाठविला होता. मग बादशाह मरण पावला त्या समयीं आजिमशाह जवळ होता यास्तव बादशाहाचें तें सारें सैन्य त्याचे स्वाधीन झालें. जुल्फिकारखान तर मुलखांत उपद्रव करणारे धनाजी वगैरे मराठे यांचा पाठीस लागला असे. तो औरंगजेब मेल्याचें वर्तमान ऐकतांच त-

---

+ औरंगजेब लष्कर सुद्धां अहमदनगरीं आला तेवेळेस मराठ्यांनीं त्याला वाटेस गाठला, तेव्हां त्यांचें व याचें युद्ध झालें. ते समयीं मोंगलांस युद्ध करतां करतां दम धरवेनासा झाला, तेव्हां ते लढता लढतांच तेथून पाय काढून अहमदनगरीं गेले, तेव्हां मराठे असे प्रबळ झाले होते.

त्याव

त्काळ त्यांस सोडून आजिमशाहास जाउन मिळाला.

सन सत्राशें सातांपासून सन सत्राशें वीसपर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून भाग बारावा.

अनुक्रमणिका.

उद्योग केलो तो पर्याय.

त्याणें सैयदहुसेन अल्लीखानाशीं कृत्रिम केलें तो विस्तार.

शाहू व सैयदहुसेन यांशीं तह होउन सैयद दिल्लीस गेला आणि फेरुकशेरास पदच्युत करून दुसरा बादशाह स्थापिला.

बाळाजी विश्वनाथ चौथ व सरदेशमुखी व स्वराज्य यांचा सनदा घेउन सातान्यास आला.

नंतर मराठे लोक राज्यांतील वसूल जमा करूं लागले तो प्रकार.

कान्होजी आंग्र्याची गोष्ट.

भाग बारावा.

पूर्वी मोंगलांनीं रायगड घेतला तेसमयीं तेथें संभाजीचा पुत्र व स्त्री सांपडलीं, तीं त्यांणीं बादशाहाकडे नेलीं; असें मागें लिहिलें, तीं उभयतां औरंगजेबानें आपल्या कुटुंबाचा माणसांत ठेविलीं. त्यांवर बादशाहाची कन्या बेगमसाहेब अत्यंत प्रीति करूं लागली; आणि त्या मुलाला सारा वेळ आपल्याजवळ बाळगीत असे, तेथें औरंगजेब येई तेव्हां त्या मुलास पाहून बहुत संतुष्ट होतसाता, त्याचा बापाचा चोरटेपणा मनांत आणून, त्याला साबाचा नावें, शाहू म्हणून थट्टेनें हाक मारी; मग तो मोठा झाला, तरी त्याणें आपलें तेंच नांव चालविलें. पुढें औरंगजेबानें त्या मुलाचीं दोन लग्नें केलीं; तीं एक संबंध शिंदकेरचा जाधवांचा कन्येशीं; दुसरा कण्हेरखेरचे पाटील शिंदे यांची कन्या. मग बादशाहानें ते उभयतां जाधव व पाटील यांचा संमान करून पदवीस चढविले. शाहूयास अक्कलकोट, व इंदापूर, व नेवासें, व सुपें, जहागीर करून दिलीं. याशिवाय आपल्या कमरेची एक तरवार, व दुसऱ्या दोन तरवारा दिल्या; त्यांत एक शिवाजीजवळ भवानी नामें पहिली तरवार होती ती, व दुसरी आपसुलखानाची शिवाजीनें त्यास दग्यानें मारून घेतलेली; या दोनी रायगडीं सांपडलेल्या होत्या; अशा तीन झाल्या. त्या अद्यापि सातान्याचा राजाजवळ आहेत. पुढें औरंगजेब बादशाह मरण पावला ते समयीं आजिमशाहानें त्या शाहूला आपल्या बरोबर नर्मदेचा उत्तरेस नेला; तो आजिमशाह, सुलतान माजूम नामा त्याचा भाऊ, त्याशीं युद्ध करावयास जात होता.

मोंगलांचें लश्कर देशांतून उठून गेलें, तें ताराबाई व तिचे अष्टप्रधान

धान यांस मोठें हितावह झालें; तें असें. पुण्याचा फौजदार लोदीखान, त्यास धनाजी जाधवानें जिंकून चाकण किल्ला घेतला; आणि जे इतर मराठे सरदार होते ते मोंगलांचा मुलखीं उपद्रव करीतच होते. हें वर्तमान आजिमशाहास कळलें. तेव्हां त्याणें जुलफिकारखानाचा मसलतीनें, शाहूची आई व भाउ व बायका यांस जामिनकीस ठेविली. कीं दंगा नव्हावा, अशा बेतानें शाहूस सोडिला. त्या वेळेस त्याणें बादशाहाजवळ कबूल केलें कीं, जर मी राज्यपदवी पावलों तर तुमचा आज्ञेंत वागेन. त्यावरून आजिमशाह ही बोलिला कीं, तूं जर तसा वागलास, तर तुझा बापानें घेतलेला विजापुरचा मुलुख, तो, व भीमा, आणि गोदावरी या दोहों मध्यें जितका मुलुख आहे, त्यांतील कांहीं तुला देईन. असा नेम ठरवून आजिमशाहानें शाहूला सोडिला.

तो शाहू तेथून मुक्त झाला, नंतर त्याणें दोन मराठे सरदार वराड, व खानदेश, यांत अधिकारी होते; त्यांस निरोप पाठविला कीं, मी तुह्माकडे येतां तुह्मीं मला अनुकूळ व्हावें; असें त्याचें सांगणें जातांच ते येऊन शाहूला भेटले; तेव्हां त्याणें ते वश करून घेतले. यानंतर हैबतराव निंबाळकर, व नेमाजी शिंदा, वगैरे कित्येक मराठे सरदार त्यास तसेच अनुकूळ झाले. मग शाहूनें ताराबाईला पत्र लिहिलें कीं, मी आपल्ये जागीं येतां, माझें पद माझे स्वाधीन करावें; तेव्हां ताराबाईचा मनांत त्यास तें पद द्यावेंसें नव्हतें. ह्मणून ती ह्मणे कीं हा शाहू नव्हे; दुसरेंच कांहीं थोतांड असेल. आणि तिणें आपले अष्टप्रधान मिळवून त्यांपासून शपथ घेतली कीं, तुझा पुत्राचा पक्ष स्वीकारूं. इकडे शाहूचा मनांत अगोदर असें होतें कीं ताराबाइनें ठरविलें कीं, हा शाहू नव्हे, तें लोकांचा मनांतील जावयाकरितां कांहीं दिवस गोदावरीचा कांठीं राहून, आपण शाहू खरा असें लोकांस कळवावें; परंतु त्याजवळ पंधरा हजार फौज जमली यास्तव तो युद्धासच निघाला. इकडून ताराबाईकडचे प्रतिनिधी व धनाजी जाधव दोघेजण सैन्य घेऊन निघाले. तेव्हेस रतेचें चित्त ताराबाईकडेसच होतें; याकरितां शाहूचें लश्कर वाटेनें येत असतां कोणेएके गांवीं त्यावर तेथच्ये गांवकरी याणीं तोफांचे बार केले. तेव्हां तो गांव त्याणें लढून घेतला. तें युद्ध होत असतां त्या गावांतून कोणी एक बायको आपला मूल कडेवर घेऊन बाहेर निघाली ती शाहूसमोर जाऊन त्यापुढें मूल ठेवून बोलिली कीं. मी हा आपला मूल तुमचा सेवेस अर्पिला. तो शाहूनें घेऊन, त्याजागीं आपणास प्रथम जय प्राप्त झाला ह्मणून, + त्या मुलाचें नाव फत्ते-

\+ त्या मुलाचें पहिलें उपनाव लोखंडे असें होतें.

शिंग ठेविलें आणि त्यास भोंसले असें आपलें उपनाव दिलें. नंतर अक्कलकोटच्या राजा त्यास केला. तो फत्तेशिंग अक्कलकोटकर भोंसले यांचा मूळ पुरुष.

शाहूचें व ताराबाईचें लष्कर यांची एकत्र गांठ पडतांच, शाहूचें व धनाजीचें कांहीं बोलणें होऊन, असा निश्चय ठरला कीं समय विशेषीं धनाजी शाहूचा पक्ष स्वीकारील; मग पुण्याचे उत्तरेकडे पंधरा कोसांवर लढाई झाली; त्यांत प्रतिनिधी होता त्याणें पाहिलें कीं, धनाजी तत्पक्षी झाला तेव्हां तो आपले लोक एकीकडे निराळे जमवून साताऱ्याकडे पळाला. मग शाहू व धनाजी मिळून चंदन व वंदन हे दोन्ही किल्ले घेतले. तेथें ताराबाईकडचा कित्येकां सरदारांचीं मुलें माणसें सांपडलीं; तीं त्याणें बंदींत ठेविलीं. नंतर पुढें जाऊन सातारा किल्ला घेतला, तो असा; तेथें एक मुसलमान सरदार होता, त्याणें युद्ध नकरितां तेथच्या अधिकारी ब्राह्मण असे त्यास कैद करून किल्ला दिला. हें वर्तमान सन सत्राशें आठांत घडलें. तो शाहू साताऱ्यास पोंहचतांच त्याणें आपली गादी स्वीकारिली. आणि आपणास मराठयांचा राजा ह्मणवूं लागला. आणखी त्याणें गदाधर प्रल्हाद प्रतिनिधी करून बहिरोपंत पिंगळा याला पेशवा केला; सेनापती धनाजी जाधव होताच, त्याला प्रांतांतील वसूल जमा करावयाचें काम सांगितलें. त्यावेळेस दंग्यामुळें, मुलखाची लावणी नीट झाली नव्हती ह्मणून, जेथें सांपडे तेथें कांहीं घेत; भर वसूल उत्पन्न होइना. त्या कामावर धनाजीनें दोन कारकून ठेविले; एक आबाजी पुरंदरे, सासवडचा कुळकरणी, दुसरा श्रीवर्धनचा कुळकरणी त्याचें नाव बाळाजी विश्वनाथ भट, तोच पुढें पेशवा झाला; तें श्रीवर्धन चोलप्रांतीं आहे.

इकडे मोंगलांकडे काय काय वर्तमान झालें तें प्रकरण असें सुलतान माजूम व आजिमशाह हे दोघे आग्राजवळ लढले; त्या युद्धांत सुलतान माजूम जय पावला, आणि आजीमशाह व त्याचे दोन पुत्र व कित्येक मोठे मोठे सरदार मरण पावले. कामबक्ष तर बादशाह मेल्यावर आपणास, आपणच बादशाह ह्मणवूं लागला; तेव्हां मोंगल व कित्येक मराठे लोकही त्यास अनुकूळ होते, परंतु त्याची वृत्ती ठीक नाहीं असें पाहून, त्या लोकांनीं पुढें त्याचा पक्ष सोडिला. सुलतान माजूम तर जय पावला असतांही उत्संकळ नव्हता, मोठया धिमेपणानें दक्षिण जिंकावयास निघाला; तो आपला भाऊ कामबक्ष यास विजापुर व हैदराबाद या दोहों संस्थानाची बादशाही देणार होता; परंतु तो तें कांहीं ऐकेना आणि युद्धास सिद्ध झाला तेव्हां सुलतानानें

त्यावर

त्यावर जुलफिकाररवान पाठविला; तो व कामबक्ष उभयतां हैदराबादेजवळ लढले, त्या युद्धांत कामबक्ष मेला.

तो जुलफिकाररवान आग्राजवळचे लढाईंत आजीमशाह याचे लष्करांत होता; त्याणें त्या वेळेस मोठें शौर्य केलें; शेवटीं आजीमशाहाचा अगदीं नाश झाला तेव्हां तो युद्ध टाकून निघून गेला; त्यावरून मग सुलतान माजुमानें त्याला बोलावून आणून सर्व दक्षिणेचा अधिकार त्यास दिला. आणि, मीरउल अमराव असें त्याचें नांव नवें केलें. असा त्यास सुलतान प्रसन्न झाला म्हणून, तो सुलतान माजुमाकडचा झाला. तो जुलफिकाररवान हैदराबादचे लढाईस गेला ते समयीं शाहुराजानें त्याचे कुमकेस फौज पाठविली; तोही शाहूचें इष्ट चिंतित असे; त्याणें बादशाहास असें समजाविलें कीं, जर तुम्हीं शाहूला अनुकूळ व्हाल तर तो आपल्या प्रजेमध्यें मान्य होईल, तेणेंकरून आपलें हितच घडेल. त्यावरून बादशाह शाहूला दक्षिणेचा सरदेशमुखीची सनद द्यावयास सिद्ध झाला; मराठे पहिले सरदेशमुखी बळेंच करीत होते. परंतु जुलफिकाररवानाचा बोलण्यावरून, बादशाह शाहूला त्या अधिकाराची सनद देत होता; तेव्हां ताराबाईचा वकिलांनीं बादशाहाचा वजिरास समजाविलें कीं ताराबाईचा पुत्र मुख्य धणी, यास्तव सुलतानानें ताराबाईचा पुत्र शिवाजी याचे नावें सनद तयार केली, आणि ते समयीं असा नेम केला कीं, तुर्त सनद द्यावयाची नाहीं; उभयतां लढून जो ठरेल त्यास देउं.

त्याच वर्षी पर्जन्यकाळीं शाहूनें ताराबाईशीं युद्ध करावयास चंदन व वंदन येथें लश्कर तयार करून ठेविलें; मग दसरा झाल्यावर लढाईची सिद्धता केली, तोंच प्रथम पन्हाळा व विशाळगड हे दोन्हीं किल्ले शाहूचा स्वाधीन झाले. मग रांगणा किल्ला घ्यावयास गेला तेथें ताराबाई होती. ती शाहू जवळ आला असें समजून तेथून पळून माल्वणास गेली. पाठिमागें तेथचा किल्लेकरी रांगणा किल्ला देइना म्हणून युद्धाचा उद्योग मांडिला तोही सिद्धीस जाइना; कां कीं. तो किल्लेकरी मोठा शूर होता आणि पर्जन्यकाळही समीप आला असे, याकरितां शाहू तेथून निघून कोल्हापुरीं गेला. त्यावर पाउसकाळ गेला नंतर पुनः तो कल्प निघाला होता, परंतु मोंगलांचा कांहीं सांगण्यावरून, त्याला ताराबाईस जिंकणें आवश्यक न पडलें; त्या बोलण्याचा प्रकार असा; ते समयीं सुलतान माजुम माघारा हिंदुस्थानांत गेला त्याजबरोबर जुलफिकाररवानही निघाला; तेव्हां त्याणें आपल्या अधिकारीं दाउदरवान पनी नामें दुसरा एक

मुसलमान

मुसलमानी ठेवून त्याला दक्षिणेचा सर्व अधिकार असून त्याखेरीज बङ्गाणपुर-चाही अधिकार दिला. आणि शाहूचे पक्षी जे मराठे त्यांस सांगीतलें कीं,तु-म्हास दाउदखान प्रतिवर्षी वसुलापैकीं चतुर्थांश देत जाईल. त्यावरून अ-र्थात् ताराबाईचें स्वामित्व नाहीं असें सिद्ध झालें, म्हणून शाहू समजला.

नंतर सन सत्राशें नवांचा समाप्तीस शाहू कोल्हापुर सोडून माघारा साताऱ्यास आला; मग त्याणें आपणास दोन बायका केल्या, एक शिरके यांचा कु-ळाची दुसरी मोहित्यांची; त्याचा पहिल्या दोघी स्त्रिया दिल्लींतच होत्या; मग पुढें थोडक्याच दिवसांत त्यांतली एक मेली. ती शिंद्यांची कन्या होती. ध-नाजी जाधव यास फार दिवस बरें वाटेनासें होऊन कोल्हापुराहून माघारा साताऱ्यास येत होता तो वाटेनें वारणेचे कांठीं त्याच वेळेसच मृत्यु पावला. त्याजबरोबर बाळाजी विश्वनाथ श्रीवरधनकर होता; तो त्याचा शरीरास बरें नाहींसें होतांच, त्याचा सर्व अधिकार आपण संभाळूं लागला. तेव्हां धनाजीचा पुत्र चंद्रसेन जाधव व कित्येक त्याचे पदरचे ब्राम्हण ते त्याविषयीं मात्सर्य करूं लागले.

तो शाहू कोल्हापुर सोडून साताऱ्यास येतांच पन्हाळ्याचा हवलदारा-शीं त्याचें कांहीं बोलणें झालें त्यावरून आणि पुंडे सावंत यांचा साहाय्यें करू-न ताराबाई मालवणाहून निघून पन्हाळ्यास आली. ती तेथें येऊन पोंह-चतांच त्या हवलदारानें किल्ला तीचा स्वाधीन केला; मग ती माघारी मालव-णीं नजातां कोल्हापुरच आपलें संस्थान करून राहिली. ते समयीं राम-चंद्रपंत व शंकराजी नारायण हे दोघे तिचा पक्षाचे होते, त्यांत शंकराजी नाराय-ण, हा सचिव, याचा मुलखांत शिवाजी प्रथम राज्य करूं लागला म्हणून म-राठे लोक यांस असें वाटे कीं हें आपल्या राज्याचा आरंभाचें मूळ ठिकाण, यास्तव शाहूला तो मुलुख घ्यावयाचें काम आधीं करावें लागलें. याक-रितां त्याणें पुण्याहून लश्कर पाठवून पहिल्यानें राजगड घेतला, त्या शि-वाय जे त्यांचे दुसरे किल्ले राहिले होते, त्यांतून सामान फार भरलेलें आणि शिबंदी मावळे लोक बहुत असत, म्हणून असाध्यसें समजून तें काम टा-किलें, असें असतां शाहूला वर्तमान कळलें कीं, सचिव पंतानें ताराबाईचा पक्ष स्वीकारीन म्हणून शपत वाहिली. तेणेंकरून त्यास महत्पश्चात्ताप हो-ऊन, त्याणें सन्यास करून जळसमाधि घेतली. हें वर्तमान सन सत्राशें बारांचा पहिल्या महिन्यांत घडलें. त्याच महिन्यांत ताराबाईचा पुत्र शि-वाजी यास देवी येऊन मेला. तेव्हां रामचंद्र पंत ताराबाईला राज्यकार्यां-तून काढून, राजसबाईचा पुत्र संभाजी यास शिवाजीचे जागीं स्थापून मोठ्या

दक्षतेनें

दक्षतेनें आपण कारभार करूं लागला.

सचिव पंत मेला, तें शाहूस हर्षास्पद होऊन, करवीरस्थ ताराबाई वगैरे यांस विघ्न झालें. शाहूनें चतुरपणानें आपला भलेपणा व स्वामित्व लोकांत प्रकट व्हावें याकरितां, तेवेळेस नारोशंकर नामें त्या सचिवाचा पुत्र दोन वर्षांचा असतां, त्याचा नावें सचिवपणाचीं वस्त्रें पाठवून, त्याचा कारभाऱ्याचा हातून तें काम घेऊं लागला.

त्याचा अशा आचरणानें, सचीव आज्ञेंत वागूं लागले, परंतु प्रतिनिधी वागेना; तो वश झाला पाहिजे म्हणून शाहूनें उद्योग केला तो असा. त्याणें परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधी याला कैदेंतून सोडून, आपला प्रतिनिधी गदाधर प्रल्हाद यास दूर करून त्याचे जागीं परशुराम त्रिंबक यास नेमित असतां त्याणें त्या अधिकारीं आपला पुत्र योजिला. त्याणें विशाळगडीं जाऊन, त्याचा सारा मुलुख त्याचे हातीं लागतांच ताराबाईचा पक्ष स्वीकारिला; तेव्हां तीणें त्यास कोल्हापुरच्या प्रतिनिधी केला. असें होतांच शाहू समजला कीं, हें कृत्रिम परशुराम त्रिंबकाचेंच असेल; याकरितां त्यास पुनः कैदेंत ठेवून जिवानशीं मारावा असें शाहूचा मनांत होतें, परंतु त्याजवळचे कारभारी याणीं त्यास असें समजाविलें कीं, जर तुह्मीं यास माराल तर लोकांचें मन तुह्मावरचें उतरेल. त्यास जरी त्याचा अन्याय असला तरी न मारावा हेंच योग्य तें शाहूचा विचारास येऊन त्यास कैदेंत ठेविला.

दिल्लीचा दरबारांत कांहीं प्रकरणीं, व्यत्यय आला ह्मणून दाउदखानाला दक्षिणेचा अधिकार टाकून गुजराथेंत जावें लागलें; यास्तव मोंगल व मराठे यांचा तह होऊन मोंगल मराठ्यांस चौथ व सरदेशमुखी संबंधें जें देत होते, त्यांतही कांहीं अंतर पडलें. ह्मणून शाहूनें चंद्रसेन जाधव सेनापती यास मोंगलांचा मुलखांतून, तो चौथ व सरदेशमुखी व घांसदाणा संबंधें ऐवज जमा करून आणावया करितां फौज देऊन पाठविला. त्याबरोबर त्याचा बापाचा कारकून, बाळाजी विश्वनाथ यास देखरेख करावयास दिला; त्या दोघांचें वैमनस्य पूर्वी धनाजीला समाधान नाहींसें झालें तेव्हांपासूनच पडलें होतें. मग या चौकशीचा निमित्तें करून, फारच द्वेष वाढला. नंतर कोणे एके दिवशीं बाळाजी विश्वनाथाचे स्वार हरणाचे पाठीस लागले असतां त्यांशीं जाधवाचा स्वारांचा कांहीं कलह उत्पन्न होऊन, जो त्यांचा द्वेष गुप्त होता तो प्रकट झाला. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ आपला जीव रक्षावया करितां पळाला. तो सासवडांत सचिवाचा कारभारी होता, त्याजवळ जाऊन त्याचें बहुत आर्जव करून पुरंदर किल्यावर आ

पणास आश्रय मागूं लागला; त्याणें जाधवाचा भयेंकरून त्यास किल्लावर चढूं दिला नाहीं. त्या वेळेस त्याचे पाठीस लागलेले जाधवाचे स्वार हे त्याचे दृष्टीस पडले; तेव्हां तो बाळाजी विश्वनाथ व त्याचे दोघे पुत्र बाजिराव आणि चिमणाजी, व थोडकेसे लोक त्याबरोबर होते, ते समूरच्या खोऱ्यांत पांडवगड आहे, त्या ठिकाणीं जावयाचा विचार करून कांहींसे तिकडे गेले; तेथेंही जाधवाचे लोक त्यांचा शोध करीत होते. ते त्यांस उमगले; मग थोडकेसे दिवस कुठेतरी दडून राहिले. त्यांत एक पिलाजी जाधव, एक दुमाल नामा असे दोघे मराठे होते, त्याणीं कबूल केलें कीं, आह्मीं आपल्या भाउबंदांकडचे कांहीं शिपाई जमा करून तुह्माला पांडवगडास पोहचवून देऊं; या कार्याकरितां मरून जाऊं, अशी शपथ दिली. नंतर त्याणीं त्याप्रमाणें लोक मिळविले, आणि बाळाजी विश्वनाथास घोड्यावर नीट बसतां येत नव्हतें असें असतांही, त्यास अश्वारूढ करून दोहीं बाजूनें माणसांकडून धरवून, जाधवाच्या लोकांशीं वाटेनें लढत लढत त्याला पांडवगडीं पोहचविला. तेथें किल्लेकरी होता त्याणें शाहूचें आज्ञेस्तव, तो संरक्षिला. तेव्हां चंद्रसेन जाधव याणें त्या किल्लेकऱ्यास फार निकड लाविली, कीं याला लवकर माझ्या स्वाधीन कर; नाहींतर मी शाहूचा पक्ष टाकीन. तेव्हां शाहूनें हैबतराव निंबाळकर सरलष्कर अहंमदनगरीं होता त्याला सातान्यास बोलाविला आणि पांडवगडास लिहून पाठविलें कीं, बाळाजी विश्वनाथाला जाधवाचे हातीं देऊं नये; नंतर जाधवास कळलें कीं, हैबतराव फलटनास येऊन पोहचला; तेव्हां तो पांडवगड सोडून देउरास गेला. तेथें निंबाळकर हैबतराव आणि चंद्रसेन जाधव या उभयतांचा लष्करांची गांठ पडून मोठें युद्ध झालें; त्यांत जाधव पराभव पावला. तो कोल्हापुरास गेला. त्याजबरोबर सरजेराव घाटगा होता; त्याचें वडिलांचे वेळेचें कांहीं वेतन कागलप्रांतीं होतें. त्याविषयीं सनद राजसबाईचा पुत्र संभाजी याणें त्यावेळेस दिली. त्यापुढें घाटगे व जाधव उभयतां मिळून, चेनकुलिचखान नामें दक्षिणेचा नवा अधिकारी झाला होता त्याचे भेटीस निघून गेले. त्याणें जाधवाचा मान केला; आणि आपल्ये चाकरीस रहावयास सांगितलें. तें त्याणें मान्य केलें. ह्मणून त्याचे जवळच्या लोकांचा पोषणार्थ बाळकी शहर संबंधें मोठा मुलुख जहागीर करून दिला. याप्रमाणें सन सत्राशें तेरांत घडलें.

तेवेळेस मोंगलांत जें वर्तमान झालें, तो प्रकार असा. सुलतान माजूम सन सत्राशें बारांत मेला तेव्हां त्या तक्ताचा आधिपत्याविषयीं, त्याचे पुत्र

भांडू

भांडूं लागले; त्यांत कोणासही तें प्राप्त न होतां तेथें दोघे सैय्यद होते ते मोठे शूर असत; एकाचें नांव आबदुलखान, एक हुसेन अल्लीखान, त्यांणीं सुलतानमाजुमाचा नातू (पुत्राचापुत्र) फेरुकशेर यास तक्ताधिपती केला. त्याच कलहांत, जुलफिकारखान याचें डोकें मारलें गेलें. नंतर दक्षिणेच्या अधिकारी दाउदखान याची बदली होऊन त्या जागीं चेनकुलिचखान याची योजना झाली; त्यांत विशेष हाच कीं, तो चेनकुलिचखान दक्षिणेचा अधिकारी मोठा विख्यात झाला, तोच हैदराबादचा तक्ताधिपतींचा मूळपुरुष, त्याचें मोठ्या पदवीस चढणें, याचा विस्तार असा. त्याचा बाप गाजीवदीन नामा, त्याचें पूर्वीचें नांव मीरकमर अदीन तो तरुण होता तेव्हांच औरंगजेबानें चेनकुलिचखान असें त्याचें नवें नांव ठेवून त्याला पांचां हजारां स्वारांची मनसब, आणि विजापुरची सुभेदारी दिली; पुढें औरंगजेब मेल्यावर, फेरुकशेराचा स्थापनाविषयीं, त्या सैय्यदांची कुलिचखानानें मदत केली; त्याचा आणि जुलफिकार खानाच्या द्वेष होता, म्हणून फेरुकशेर यांणें हा आपला हितकर्ता असें जाणून याला जुलफिकार खानाचा अधिकार दिला; आणि त्याचा नावास निजाम उलमुलुख, असें पद जोडिलें. यावरून असें दिसतें कीं, एकाचा द्वेष करणारे किंवा प्रीति करणारे असे जे दोघे ते परस्परें एकमेकाचे मित्र होतात; याप्रमाणें गरीब व संपन्न यांची रीति सारिखीच आहे.

जाधव सेनापती व घाटगे उभयतां चेनकुलिचखानाकडे गेले; त्यांचे बरोबर रंभाजी निंबाळकर नामें तिसरा एक मराठा गेला होता, तो थोडक्या दिवसांत मोठा विख्यात होऊन, रावरंभा असें नांव पावला.

दक्षिणेचा अधिकारी निजाम उलमुलुख औरंगाबादेस जाऊन पोंहचला, त्याणें त्यासमयीं शाहूचा हैबतराव निंबाळकर सरलश्कर याचा उपद्रवशामनार्थ, फौज पाठविली. तें वर्तमान ऐकून हैबतराव सरलश्कर गोदावरीचा कांठ सोडून भीमातीरीं गेला. त्याचा पुष्टी करणार्थ शाहूनें बाळाजी विश्वनाथ याजबरोबर सैन्य देऊन त्याचा नावास सेनाछत असें नवें पद जोडून पाठविला. तो हैबतराव सरलश्करास भेटतांच उभयतांचा विचार ठरला, असा कीं, पुरंदर किल्ल्या जवळ जाऊन, मोंगलांचा लश्कराची वाट पहात रहावें; नंतर त्याप्रमाणेंच पुरंदराजवळ युद्धप्रसंग होऊन, मराठे आपला जय झाला असें म्हणूं लागले; परंतु त्यांचें लश्कर तेथून मागें हटून, सालप्याचा घाटाजवळ गेलें; तेसमयीं मोंगलांचा लश्करांत रंभाजी निंबाळकर मराठा, व त्याचे लोक होते त्यांणीं लढाई झाल्यावर पुणें परगणा घेतला; त्यावरून निजाम उलमुलुखानें त्यास पु

त्याजवळेच जहागीर दिली; थानंतर शाहूचा आणि मोंगलांचा कांहीं तह होऊन, मोंगल माघार औरंगाबादेस गेले.

त्यावेळेस दक्षिणेचा राज्याची फार अव्यवस्था झाली; ती अशी कोणी सरदार शाहूकडचे, आणि कोणी संभाजीकडचे; असे दोन पक्ष होऊन, आणखी जो कोणी बळाढ्य मराठा असे, तो स्वतंत्र पणेंच वागे. असा स्वसत्तेनें वागणारा दमाजी थोरात नामें सरदार रामचंद्र पंताचे पदरचा; तो पाटसे जवळचा हिंगण गांवची गढी नीट करून, त्याचा आसमंतात वीस कोस पर्यंत सत्ता करीत असे. त्याचा स्वभाव द्वाड होता, अद्यापि मराठी लोकांत त्याची कथा अशी आहे कीं त्याणें कोणे एके समयीं बाळाजी विश्वनाथाशीं बेल भंडार करून अभयवचन दिलें असतां, पुढें त्या प्रसंगीं असें उत्तर केलें कीं, भंडार ह्मणजे हळद ती काय? आह्मी नित्य खात नाहीं? तसाच बेल ह्मणजे वृक्षाचीं पानें, तीं माझें काय करितील?

दुसरा एक स्वतंत्रपण करणारा उदाजी चव्हाण नामें बत्तीसशिराळेचा गढीत असे; त्याणें असा उपद्रव केला कीं, शाहूला त्याचा शमनार्थ शिराळें व वराड यांची चवथाई द्यावी लागली. त्या दोघांखेरीज दुसरेही कित्येक लहान, मोठे मराठे होते ते आपणास संभाजीचे पक्षी ह्मणवीत; त्यांत कान्होजी आंग्याही होता. त्याचे हातीं सांवताचे वाडीपासून, मुंबई पर्यंत मुलुख असतांही, तो कल्याण परगणा घ्यावयाचा उद्योग करीत होता. त्या संकटसमयीं, बाळाजी विश्वनाथानें शाहूशीं मसलत केली कीं, या वेळेस मोठा पराक्रम केला पाहिजे, नाहीं तर राज्य बुडेल. त्यास आधीं दमाजी थोरात जिंकावा, असा बेत होऊन तो सैन्य घेऊन निघाला. त्यास थोरातानें कांहीं तहाचें बोलणें व्हावयाचें ह्मणून बोलाविलें, मग दग्यानें तो बाळाजी विश्वनाथ व त्याचे दोघे पुत्र एक बाजीराव, व एक चिमणाजी, व त्याचा मित्र आबाजी पुरंदऱ्या, इतके बंदींत ठेविले. नंतर त्यांस सोडावयाकरितां बहुत द्रव्य मागों लागला, आणि फार उपद्रव केला. तो त्याणीं सोशीला, तेव्हां शाहूनें त्यांचा मुक्तते साठीं भुर्दंड मागीतल्या प्रमाणें भरून, त्याची सुटका केली, उपरांत सचिव पंतास आज्ञा दिली कीं, तुह्मीं थोरातास जिंका; तो तेथें जाऊन युद्ध झालें, तेव्हां थोरातानें सचिव व त्याचा मुतालीक, उभयतां धरून हिंगणगांवचा किल्ल्यांत कैद केले.

इकडे सातान्यास शाहूनें दोन स्वाऱ्या तयार केल्या, त्यांत एक बहिरोपंत पिंगळ्या पेशवा नेमला; त्याणें कोंकणांत जाऊन कल्याण परगणा रक्षावी. दुसरा बाळाजी विश्वनाथ याणें शंभुमहादेवाचा डोंगराकडचा उपद्रव

द्रव करणारा. कृष्णराव खटांवकर. त्यावर जावें. तो ब्राह्मण असा धीट झाला होता कीं जो शाहूच्या लश्करावर औंदापावेतों चालून आला. त्याचा बाळाजी विश्वनाथानें अगदीं पराभव केला असतां, शाहूनें तो शरण आलासा पाहून त्याच्या अन्यायाची क्षमा केली, आणि खटांव गांव त्यास इनाम करून दिला. तो अद्यापि त्याचे वंश्य अनुभवितात. त्या लढाईंत बाळाजी विश्वनाथ जयपावला. त्याचें मुख्य कारण परशुराम त्रिंबकाचा दुसरा पुत्र श्रीपतराव त्याचें शौर्य. तो ज्या वेळेस निघाला त्यासमयीं त्याचा बापानें त्याला साताऱ्यांतच सांगितलें कीं, तुझ्या वडील भावानें दगा करून ताराबाईचा पक्ष स्वीकारिला; तेणें करून हा एवढा अनर्थ प्राप्त झाला; त्यास जर तूं या वेळेस, मोठें शौर्य करिशील, तरच माझी येथून सुटका होईल. असें त्यास पित्याचें सांगणें होतें, म्हणून तो मनापासून लढला; त्यावरून शाहू प्रसन्न होऊन, त्याचा बापाला सोडून त्याची प्रतिनिधीपणाची पदवी पुनः त्यास दिली.

बहिरोपंत पिंगळा आंग्र्यावर गेला होता. त्याची व आंग्र्याची लढाई कोंकणांत झाली. त्या युद्धांत आंग्र्यानें तो बहिरोपंत धरून कैदेंत ठेविला. आणि शाहूचे किल्ले, लोहगड व राजमाची हे दोन्ही घेतले; आणखी लोकांत वर्तमान उठविलें कीं, आतां सातारा घ्यावयास जाणार. तेव्हां शाहूनें आपले सर्व लोक साताऱ्याजवळ जमा केले. त्यांत मुख्य बाळाजी विश्वनाथ केला. तो आंग्र्याचा पराक्रम जाणत होता, म्हणून युद्धापेक्षा तह करावा हेंच चांगलें असें समजून, त्याणें आंग्र्याशीं तह केला. तो प्रकार असा. शाहूनें मोठे अवघड असे दहा+ किल्ले, आणि अंमळसे सवघड असे सोळा किल्ले व त्यांस संधें गांवें दिलीं. याखेरीज त्यास लढाऊ गलबतांचें मुख्यत्वही दिलें; आणि त्याचें पूर्वीचें नांव सरखेल असें होतें, तें तसेंच स्थापिलें. आंग्रे यांणीं, बहिरोपंत पेशवा सोडावा. आणि राजमाची खेरीज जे शाहूचे किल्ले घेतले ते द्यावे, आणि शाहूचा पक्ष धरावा, संभाजीचा धरूं नये.

याप्रमाणें शाहूचा व आंग्र्याचा तह होऊन शाहूचा मुलुख आंग्र्यानें माघारा दिला. त्यांत आंग्र्याबरोबर कांहीं मुलुख शिद्दीनें घेतला होता, तो ही शाहूकडे गेला. त्यावरून शिद्दी आंग्र्याशीं लढूं लागला, तेव्हां आंग्र्याचा कुमकेस बाळाजी विश्वनाथ गेला, मग ते शिद्दीचा मुलखांत शिरले तेव्हां तो लवकरच शरण आला.

असें उत्कृष्ट कार्य करून बाळाजी विश्वनाथ माघारा शाहूकडे सातार

\+ खांदेरी कुलाबा सुवर्णदुर्ग विजेदुर्ग जयगड देवदुर्ग कनकदुर्ग फत्तेगड उचितगड यशवंतगड.

त्यास

त्यास सैन्यसमार्गे पेवदांत गेला. तेव्हां शाहूनें त्याचा मोठा मान करून, त्याला पेशवाई दिली; आणि त्या बाळाजीचा मित्र आबाजी पुरंदऱ्या तो त्याचा मुतालीक केला. आणखी +रामचंद्र पंत भानू, त्यास पेशवा याची फडणिशी दिली. पहिला पेशवा बहिरोपंत पिंगळा तो दूर केला.

चंद्रसेन जाधव सेनापती त्याणें शाहूच्या पक्ष टाकिल्यापासून, तें पद मानाजी मोऱ्यास दिलें. परंतु तो तादृश नव्हता म्हणून बाळाजी विश्वनाथ पेशवे व हैबतराव निंबाळकर उभयतां पुनः थोरातास जिंकावयाकरितां नेमिले. तेसमयीं बाळाजी विश्वनाथास विचार पडला कीं, जर आम्हीं एथें युद्धप्रसंग केला तर तो थोरात सचिव पंताला मारून टाकील. हें भय, व सचिवाची मातुश्री येसूबाई तीणें बाळाजीची फार प्रार्थना केली होती, यास्तव त्याणें थोरातासीं कांहीं युक्तीचें बोलणें करून आधीं सचीव सोडिवला. नंतर युद्ध केलें. तेव्हां थोरातास तें लश्कर मोठें म्हणून मैदानांत लढवेना, याकरितां तो किल्ल्यांत जाऊन लढूं लागला. मग तोफा लावून किल्ल्याचा तट पाडून, आंत शिरले: आणि थोरातास कैद करून, किल्ला पाडून अगदीं नाहींसा केला. येसूबाई आपला पुत्र सुखी आला असें पाहून, बहुत उपकारी होऊन, पुणें परगण्यांत जितके सचिव पंताचे हक्क होते, ते सारे बाळाजी विश्वनाथास दिले. तेवेळेस बाळाजीची कुटुंबाचीं माणसें सासवडीं होतीं. या देण्याखेरीज कधीं संकटसमयीं फार उपयोगी पडेसा अत्यंत सुदृढ असा पुरंदर किल्ला, समयविशेषीं, मुलां माणसांच्या संरक्षणासाठीं दिला. तो शाहूच्या आज्ञेवांचून देवेना, म्हणून बाळाजीनेंही शाहूला हेंच निमित्त समजाविलें कीं, समयीं हा किल्ला आमच्या माणसांचा रक्षणास उपयोगी: त्यावरून शाहूनें किल्ला पेशव्यास द्यावा म्हणून आज्ञा दिली. तो शाहू इतका वश झाला, आणि पेशव्यास पुरंदर दिला ही, आपल्या वंशाचा बंधाचे सांखळीची, पहिली कडी त्याणें आपल्या हातें घडली.

सन सत्राशें पंधरांत, सरलश्कर राजानें आपणास सेनापतित्व दिलें नाहीं म्हणून, राजाशीं कलह करून निघाला; तो गोदावरीतीरीं जाऊन राहिला; त्यावर पुनः त्याचें सख्य झालें नाहीं. त्यावेळेस पुणे परगण्यांत, मोंगलांकडच्या बाजीकदम नामें, मुख्य अधिकारी होता. तो पेशव्यानीं आम्हीं रंभाजी निंबाळकरास उपद्रव करणार नाहीं, असें कबूल करून वश केला. नंतर त्या अधिकाऱ्यानें पेशव्याचा पक्षपात धरिला. तेव्हां तो परगणा पेशव्याचे हातीं लागला; त्यापासून पेशवे उत्तम प्रकारें प्रजापालन करूं ला-

+ रामचंद्रपंत भानु नाना फडनीसाचा मूळ पुरुष.

गले

असतां चोरांचें पारिपत्य प्रथमतः केलें.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवा, याचें बळ त्या दिवसापासून वाढलें; आणि कोणतेंही मोठें कार्य त्याचे मसलतीवांचून होईना असें झालें; व शाहू राज्यकारभारांत मनांतून कोणाशीं वक्र नसे, त्यावरून बाळाजी विश्वनाथही तसाच वागे; त्याणें शिवाजीचे कायदे मनांत उत्तम मानिले होते, परंतु संभाजीपासून अशी चाल पडली होती कीं, कोणी मोठ्या सरदारानें पराक्रमें करून घेतलेला मुलुख त्यास देत; त्या प्रमाणें निरुपाय होऊन हाही कोणास सनदा देई, यानिमित्तें राज्य बळहीन असतें.

त्या वेळेचा प्रतिनिधी व अष्टप्रधान यांचीं नांवें.

प्रतिनिधी, परशुराम त्रिंबक.

पेशवा, बाळाजी विश्वनाथ.

अमात्य, अंबाराम बापूराव हणमंते.

सचिव, नारोशंकर.

मंत्री, नारोराम शेणवी.

सेनापती, मानशिंग मोरे.

सुमंत, आनंदराव.

न्यायाधीश, होनाजी अनंत.

पंडितराव, मुकुंदभट्ट उपाध्याय.

त्याच वर्षी, परसोजी भोंसले व हैबतराव निंबाळकर मेले; तेव्हां शाहूनें परसोजीच्या पुत्रास त्याचा मुलुख देऊन, त्याचें सेनासाहेब सुभा असें पदही दिलें. त्या प्रमाणें हैबतराव निंबाळकराचा पुत्रास देइना; त्याचें पद व मुलुख दावलजी सोमवंशी, यास दिला. यास्तव तो विमनस होऊन त्याणें शाहूच्या पक्ष टाकिला, आणि मोंगलांच्या सरदार चंद्रसेन जाधव, याचा पक्ष धरिला. त्या पुढें तो हैदराबादच्या निजामउलमुलुखापासून, बारशी आदिकरून मुलुख जहागीर पावला.

त्या वेळेस शाहू राज्यकारभार आपल्या कारभाऱ्यांकडे संपवून, आपण स्वस्थपणें महालांत असे किंवा शिकारीस हिंडे; तो बाळपणीं ओरंगजेबाचे घरीं महद्विषयोपभोगांत होता; त्यावरून ती सवय त्याला लागली; ती त्याचे मोठेपणीं ही जाइना; म्हणून तो स्वसंतोषें वागण्यांत प्रीति ठेवी. त्याला शिवाजी प्रमाणें, घाटमाथा किंवा कोंकणांत आंगेंच संचार करणें आवडत नसे; आणि त्याचे वकील व मानकरी लोक व कारभारी. आ[illegible] व आपल्या कामासाठीं फार नम्रतेनें, आर्जवी गोष्टी बोलत; त्या तो सत्य मानून, [illegible]

काम

कामें त्याचे हातून करवी; तो असें न समजला कीं सर्व कामें दुसऱ्याचे हातीं दिलीं असतां, तो प्रबळ होऊन, आपल्या महत्वाची हानि होईल. या प्रमाणें वर्तमान असतांही, मराठे लोक त्यावेळेस प्रबळ होऊं लागले. शाहू चातुर्याविषयीं तर मध्यम होता, परंतु मोठा धार्मिक असे, आणि ब्राह्मणाचें फार पालन करी. आणखी मोंगल लोक त्या शाहूचा बहुत मान राखीत, तेणें करून मराठ्यांचें विशेष प्राबल्य झालें, आणि त्याची प्रजा त्यास बहुत मानूं लागली. शाहूचा पूर्वीं शिवाजी पासून जितके तक्ताधीश झाले; ते स्वतंत्रपणा करीत, परंतु शाहू आपण हिंदूंचा तक्ताधिपति असून आपणास दिल्लीचा बादशहाचा आश्रित ह्मणवी.

त्यासमयीं मोंगलांचा फेरुकशेर बादशाह यास जा दोघां सैयदांचा आश्रयानें पूर्वीं तक्त प्राप्त झालें, ते आपणास डोयजड होतील; अशा शंकेनें त्याचा मनांत आलें कीं, त्यांपे वेगळे करून बळहीन करावे. यांस्तव त्यांत अल्पवयस्क जो सैयद हुसेन अल्लीखान नामें होता, त्याला दक्षिणेचा अधिकारी करून रवाना केला. आणि पहिला दक्षिणेचा अधिकारी दाउदखान मोठा शहाणा, त्याणें मराठी लोकांशीं स्नेह ठेविला असे; त्याला आपण गुजराथेचा अधिकारी केला होता, त्यास गुप्त लिहिलें कीं, मीं एथून सैयद पाठविला आहे, तर तुह्मीं दक्षिणेचें अधिष्ठान त्याचे हातीं लागूं देऊं नये; ह्मणजे सहा सुभे दक्षिण तुह्मास मिळेल. त्यावरून दाउदखानानें कुमकेस मराठे सरदारास बोलावून, युद्धाची तयारी केली. तेव्हां मराठी सरदारांपैकीं नेमाजी शिंदा मात्र दाउदखानास मिळाला, त्याला बरोबर घेऊन सैयदाशीं लढला. तेवेळेस शिंदा एकीकडे उभा राहिला; लढला नाहीं कांकीं, त्याचा मनांत जो सबळ पक्ष दिसेल, तिकडे मिळावें असें होतें. नंतर युद्ध होऊन दाउदखान पडला; तेव्हां तो शिंदा सैयदास भेटून त्याजवळ राहिला, हें वर्तमान सन सत्राशें सोळांत घडलें.

सैयद हुसेन अल्ली याणें दक्षिण सुभा घेतल्यावर, प्रथम खंडेराव दाभाडे याचा पारिपत्यास फौज नेमिली; कारण, कीं, त्याणें सुरतेपासून बऱ्हाणपुरपर्यंत वाटसरू लोकांस बहुत दिवस उपद्रव केला तो असा; कीं, त्याणें जागोजाग आपल्या लोकांचा टोळ्या करून ठेविल्या असत, ते लोक कोणी वाटेनें जाई, त्यापासून खंडणी घेऊन, त्यास पुढें जाण्याचें दस्तक देत; तें न केल्यास लुटीत. त्यांचा पारिपत्यास फौज पाठविलेली आठ हजार होती ती जवळ आली हें वर्तमान कळतांच, दाभाड्याचे लोक त्यांचे तोंडावर जाऊन, भ्याल्या सारिखा आकार दाखवून पळाले; आणि त्यांस आगा

वर

घेऊन त्याचा बंदोबस्त विस्कळीत झाला असा पाहून, मागें उलटले आणि एकाएकीं हल्ला करून, त्यांचा असा पराभव केला कीं, त्या सैनिकांचीं वस्त्रें देखील लुटलीं. यापुढेंही दाभाडयाची मोंगलांशीं लढाई अहमदनगराजवळ झाली. तेथेंही तो जय पावोन, मग सातान्यास जाऊन शाहूला भेटला. तेव्हां शाहूनें त्याचा मोठा मान करून, त्यास सेनापतित्व दिलें. व पहिला सेनापति मानशिंग मोऱ्या होता, तो योग्य नव्हे ह्मणून दूर केला.

फेरुकशेर सैयदाचा अनिष्टाविषयीं दाउदखान मेल्यावर मराठ्यांसही गुप्त लिहीत असे; याप्रमाणें बादशाहाचें कृत्रिम आणि दाभाडयाचा जय, या दोहों कारणानीं मराठे प्रबळ होऊन सरदेशमुखी बळेंच करूं लागले. पूर्वीं दाउदखानानें त्यांस चौथाई मात्र दिली होती.

याप्रमाणें बादशाह कृत्रिमी आणि मराठीलोकांचा मोठा उपद्रव, या दोहों अडचणीमुळें, सैयदहुसेनाचा मनांत आलें कीं, शाहूशीं स्नेह करावा. त्या वेळेस त्याजवळ शंकराजी मल्हार नामें कारकून होता, तो पहिला शिवाजीजवळ असे; त्याला राजारामाचे वेळेस सचिवपद प्राप्त झालें होतें, परंतु तो संकटसमयीं राजारामास जिंजींत सोडून, आपण वाराणशीस गेला. त्यानंतर त्यास तेथें उगेंच रहावेना, ह्मणून सैयदहुसेन दक्षिणेस आला, तेव्हां त्यास मिळून मातब्यान दक्षिणेस आला. त्याचे स्नेही सातान्यांत बहुत होते, यास्तव हुसेन अल्लीनें त्याला शाहूशीं तहाचें बोलणें करावयाकरितां पाठविला. तेव्हां सहासुभे दक्षिणेची चौथ व सरदेशमुखी व हैदराबाद आणि विजापुर संबंधें कर्नाटक, व मैसूर, व त्रिचनापल्ली, व तंजोर, या संबंधें मुलुख, वखानदेश खेरीज करून, दक्षिणेंत शिवाजीनें जो मुलुख घेतला होता, त्याची सनद शाहू मागूं लागला. याशिवाय गोंडवण, व वराड यांतील मुलुख, सेनासाहेबसुभा, व कान्होजी भोसला याणीं घेतलेला; तो ही मागीतला. आणि आपलीं मुलें माणसें दिल्लींत होतीं तीं लवकर आपणाजवळ पोहचतीं करावीं असें सांगीतलें; आणखी आपण कबूल केलें. कीं याप्रमाणें सारीं कामें झालीं असतां, मोंगलांस मुलुख संबंधें वर्षास दहालक्ष रुपये खंडणी देऊं; आणि सरदेशमुखी बाबद मुलखांत चोरीचा उपद्रवाचा बंदोबस्त ठेवूं; कदाचित चोरी झाली तर तें नुकसान भरून देऊं. याशिवाय सरदेशमुखीचा उत्पन्नापैकीं, शेंकडा सहा † एकावन्नाचा मानेंकरून, नजर देऊं. चौथबाबद पंधरा हजार फौजेनिशीं बादशाहाची

† मोंगललोकांची रीति अशी होती कीं, कोणास अधिकार दिला ह्मणजे त्यापासून याप्रमाणें नजर घ्यावी.

चाकरी

चाकरी करूं, याशिवाय कोल्हापुरकर संभाजी, राजारामाचा पुत्र; याचे लोक विजापुर सुभा व हैदराबाद या दोहों जागीं उपद्रव करिताहेत ते हांकून देऊं, हें न घडेल तर तत्संबंधें जें नुकसान असेल तें भरून देऊं, ह्मणून करार केला, हेंसई शाहूचें बोलणें सेयद हुसेन अलीखानानें प्रायः मान्य केलें, असें सन सत्राशें सत्रांत वर्तलें.

असा तह झाल्यावर, सैयद अलीहुसेनाकडे शाहूनें मराठे स्वार दहा हजार पाठविले. त्यांजबरोबर सरदार संताजी व परसाजी भोंसले, व उदाजी पंवार, व विश्वासराव वगैरे होते, हा तह दिल्लीच्या बादशाह फेरुकशेर यास कळल्यावर, सैयदाचा द्वेषास्तव त्याला ठीक वाटलें नाहीं; त्यावरून सैयदास समजलें कीं, बादशाह आपला पुर्तेपणें द्वेष करितो, यास्तव त्याणें नेम केला, कीं हा बादशाह पदच्युत करीन, ह्मणून शाहूला कुमक मागीतली. शाहूनें ही तें आपणास मोठें हितावह असें समजून खंडेराव दाभाडे व बाळाजी विश्वनाथ, हे दोघे सरदार बरोबर मोठी सेना देऊन त्याचे कुमकेस योजिले. ते निघते समयीं शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास सांगीतलें, दौलताबाद वचांदा किल्ला कसें ही करून घ्यावा व बहुत दिवस मराठे गुजराथ, व माळवा, या दोहों जागची खंडणी वर्षास कांहीं एक प्रकारें घेत आले; त्याची सनद मिळवावी.

सैयद हुसेन मराठी फौज बरोबर घेऊन दिल्लीस चालिला; दिल्लींत फेरुकशेर बादशाह होता त्यास कृत्रिमाचें शहाणपण होतें, परंतु संकटसमयीं त्याची बुद्धि स्थिर नसे; यास्तव जेणें करून आपणास उपयोग होईल, तें त्याला समजेना; आणि कोणाचा विश्वासही वाटेना, यास्तव त्याणें सारे हितकारक लोक दूर केले. मग दोघे सैयद मिळून बादशाहास धरून मारून टाकिला. त्यानंतर साता महिन्यांत दिल्लीमध्यें दोन बादशाह होऊन मृत्यु पावले.

त्यानंतर सन सत्राशें एकोणिसांत, रोषन इखत्यार नामें, सुलतान माजुमाचा नातू (पुत्राचा पुत्र) त्याचें महंमदशाह असें नवें नांव ठेवून, दोघां सैयदानीं तो बादशाह केला. परंतु त्या दोघां वांचून कांहीं एक कार्य होत नसे. ते उभयतां प्रायः दुसऱ्याचे बुद्धीनें चालत नसत, इतकेंमात्र असे कीं, मोठे मोठे सरदार यांस आपलें अगत्य असावें हें त्यांचे मनांत होतें याकरितां, निजामउलमुलुख मोठा नामांकित ह्मणून, त्यास वश करावयाचा उद्योग केला. तेव्हां तो त्यांस मनापासून वश न झाला. याचें कारण असें कीं, तो दक्षिणचा अधिकारी असतां बादशाहानें त्याचा अधिकारावर सैयद नेमिला,

आणि

आणि त्याला मुरादाबादेस पाठविला.

तो निजामउलमुलुख मुरादाबादेस राहून त्या प्रांताचे कित्येक उन्मार्गवर्ती जमेदार यांचीं पारिपत्यें करून मोठ्या योग्यतेस चढला. मग फेरूकशेर याणें त्यास दिल्लीत आपल्याजवळ बोलावून नेला. तो तेथें कित्येक दिवस बेरोजगार होता; नंतर त्याला बादशाहानें माळवे प्रांतीं सुभेदारी देऊन पाठविला. तो मोठा शहाणा आणि धैर्यवंत असे, त्याला अधिक योग्यतेस चढावयाची आशा होती, परंतु त्याचे अटकळींत आलें कीं, थोड्याच दिवसानीं नवी मुद्रा होइल, ह्मणून तो तेथें कांहीं गडबड नकरितां, तो समय येण्याची वाटपाहात उगाच राहिला.

बाळाजी विश्वनाथ फौजेसहित, महंमदशाह बादशाह होई तोंपर्यंत दिल्लींत राहिला. नंतर तेथून निघावयाची आज्ञा घेतली, आणि सेनाखर्च सैयदापासून घेऊन, शाहूचीं मुलें माणसें तेथें होतीं तीं बरोबर घेऊन निघाला. तेसमयीं पूर्वी तह केल्याप्रमाणें चौथ व सरदेशमुखी, व स्वराज्य, यांच्या सनदा घेतल्या; आणि वराडसंबंधीं मुलुख व गुजराथ व माळवा यांचे खंडणीचा सनदांविषयीं, आपला वकील तेथें ठेविला, परंतु त्यास त्या प्राप्त जाल्या असतील, असें दिसत नाहीं.

बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस निघाला तेसमयीं, त्याणें आपला दिवाण आबाजी पुरंदऱ्या, तो मुतालिक+ केला. तथापि त्या मुतालिकानें सर्व कारभार बाळाजी विश्वनाथाच्या नावेंच चालविला. नंतर पेशवा दिल्लीहून सनदा घेऊन सातारयास आल्यावर, वसुलाचा बंदोबस्ताविषयीं कांहीं कांहीं नवे कायदे करूं लागला. तो प्रकार ध्यानांत आणिला असतां असा अर्थ दिसतो, कीं, जे लेखनविद्यानिपुण ब्राह्मण असतील ते श्रेष्ठ व्हावे, आणि तद्विद्यारहित सैनिक शूद्रादि, त्याणीं त्यांचे स्वाधीनपणें वर्तावें, व समयविशेषीं हिंदूनीं मोंगलांसही उलट गोष्ट सांगावी.

त्या वसुलाचे कायद्याचा विस्तार असा, प्रथम दक्षिण सहासुभ्यांची सरदेशमुखी* ती राजाचें वेतन असें केलें; तेणेंकरून राजा बहुत संतुष्ट व्हावा, आणि दुसरेही मराठे राजे त्याचे वंशांत होतील ते प्रसन्न व्हावे ह्मणून केलें; कांकिं, मराठे लोक वतनाविषयीं अत्यंत लुब्ध असें बाळाजी विश्वनाथास ठाऊक होतें.

+ मुतालिक ह्मणजे, मोठा अधिकारी याणें आपल्या कामावर सरकारास बदल दिला तो.

---

* सरदेशमुखी ह्मणजे जो एन वसूल त्यापैकीं दहारुपयेशेंकडयास देणें.

त्यासमयीं उत्पन्न पूर्वींचा ठरलेल्या नेमाची चवथायी, जमा द्यावयास अवघड पडे; परंतु मराठे लोक यावत् जमेचा ठरावाप्रमाणें आह्मास आमची चौथायी द्यावी असें बोलत. आणि जितका ऐवज देत तितका घेऊन बाकी ऐवज आमच्या सरकाराकडे येणें राहिला ह्मणून सांगत; तेणेंकरून मराठ्यानीं मोंगलांस समयविशेषीं आर्जवेंकरून किंवा बलात्कारेंकरून मागावें; असा मार्ग नीट जाला. याप्रमाणें चतुर्थांश जाऊन बाकी तीन भाग राहिले त्यांपैकीं एक फोजदाराच्या हक्कास जायी; मग दोन उरत तो ऐवज कोणी एक ठिकाणचा बादशाहाचे खजिन्याकडे सर्व जायी. कांहीं एक जागींचा जहागिरदाराचे देण्यासच खर्चे, कांकिं बादशाहानें त्यास खर्चास देविला होता. त्याच निमित्तेंकरून पेशवे व निजाम उलमुलुख यांचे राज्यांत जहागिरसंबंधें मुलुख जप्त करणें किंवा माघारा देणें, याची रीति अशी पडली होती किं, कोणी एक मुलुखीं जहागिरदारच तें सर्व घेई; कोणे एके जागीं बादशाहच घेई; त्यापुढें काळेंकरून, पेशव्यांचा मुलुख सरकार इंग्रेज बहादुर याणीं घेतला, तेव्हां कोणे एके गावीं, कुळकरणी यांस बोलावून मागले लेख काढविले, त्यांत दोन भाग जहागीर, असें लिहिलें होतें; परंतु द्यावे कोणास. व त्याचें निमित्त काय तें त्या लेखांत नाहीं ह्मणून कुळकरणी यांस विचारिलें किं, हे दोन भाग द्यावे कोणास व देण्याचें निमित्त काय; त्यावरून त्याणीं उत्तर केलें किं, आह्मास हें कांहीं ठाऊक नाहीं; आमचे वडिलानीं लिहिलें आहे इतकें मात्र जाणतों. यावरून असें वाटतें किं, जे दोन भाग राहिले ते सर्व कोणी एक ठिकाणीं पूर्वीं जहागिरदारच घेत असेल; मग कांहीं निमित्तेंकरून, बादशाह याणें तो मुलुख घेतला तरी तो लेख राहिला.

जितका मुलुख स्वराज्य, त्याचा वसुलाची चौथ तिला राजाची बापती असें नवें नांव ठेवून, तो राजाचा हक्क ठरविला. आणि तीन हिसे राहिले, त्यास मोकासा नाव ठेविलें. याशिवाय साहोत्रा+ व नारगोंड৪, नामें दोन हक्क राजाचे होते ते स्वराज्याचे यावत् जमेवर असत, त्यापैकीं साहोत्रा शाहूनें पंतसचिवास दिला; आणि नारगोंड दुसऱ्या कोणास दिला.

त्या वेळेचे प्रधान व प्रतिनिधी यांचीं वेतनें राजा आपल्या खजिन्यांतून देई. या खेरीज त्यास कांहीं गाव इनाम होते.

+ साहोत्रा ह्मणजे शेंकडा साहा रुपये.

৪ नारगोंड ह्मणजे शेंकडा तीन रुपये.



सन सत्राशें विसांपासून सत्राशें सवीसपर्यंत आलेलीं वर्तमानें मिळून भाग तेरावा.

अनुक्रमणिका.

निजामउलमुलुखानें सैयदाचे आज्ञेंत वागणें सोडून, मनांत दक्षिण घ्यावयाचा निश्चय केला.

त्यानंतर तो सैयदाचा सरदाराशीं युद्ध करून जय पावला.

सैयद हुसेन अल्लीखान, आपल्या बादशाहा सहित, निजामउलमुलुखाचा पारिपत्यास दिल्लीहून निघाला. तो वाटेनें शत्रूचा मारेकऱ्यानीं मारिला.

दुसरा सैयद अबदुलखान, तो निजामउलमुलुखाशीं युद्ध करीत असतां पराभव पावून त्याचे कैदेंत सांपडला.

त्या वरून दिल्लीमध्यें लोकांनीं बादशाहाचे प्रसन्नते साठीं मोठा उत्साह केला.

परशुराम त्रिंबक, व बाळाजी विश्वनाथ, व खंडेराव दाभाडे, यांचा मरणामुळें मराठी दरबारांत काय काय वर्तलें तें.

बडोदेकर गाइकवाड यांचा मूळ पुरुष, दमाजी गाइकवाड, याचे मरणाचा प्रकार.

निजामउलमुलुख, यास बादशाहानें वश करून आपली वजिरी दिली.

त्यानंतर तेथील दरबारी लोकानीं त्याचा नाशाच्या उद्योग केला.

गुजराथेच्या अधिकारी, हैदर कुलीखान, त्याचा नाशाविषयीं निजामउलमुलुखास बादशाहानें गुप्तपणें आज्ञा केली.

तो निजामउलमुलुखाचे हातून पराभव पावला.

मग बादशाहानें निजामउलमुलुखास वकीलमुतलख, नामें मोठी पदवी दिली.

बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र, बाजिराव याचें वागणें.

होळकर व शिंदे यांची उत्पत्ती.

उदाजी पंवाराची वर्तणूक.

बाजिराव बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र याणें काय काय मसलत केली; तीचा प्रतिपंथी जाला श्रीपतराव, तें प्रकरण.

शकरखेराजवळचे लढाईचा प्रकार.

सुरतेच्या अधिकारी, रुस्तुम अल्ली, तो पिलाजी गाइकवाडाचे घा[illegible] प्रवर्तला.

घेतला.

अंमदाबादचा अधिकारी आमेदखान, तो कांताजी व पिलाजी यांस चौथ देता जाला.

तो ऐवज जमा करते समयीं, त्याउभयतांचा कलह होऊन, कांताजीचा विभाग माचीनदीचे वायव्येस ठरला; व आग्नेयीकडचा विभाग पिलाजीचा ठरला.

अंमदाबादेस, शाहाबागेजवळ लढाई जाली तें.

गुजराथचे व्यवस्थेचा प्रकार.

बाजिरावानें माळव्या मुलखीं स्वारी घातली.

भाग तेरावा.

सन सत्राशें विसांत, दिल्लीमध्यें जे दोघे सैयद फेरुकशेराचे जागीं, दुसरा बादशाह करून, आपण मुख्यत्वें करून राजकारभार करीत होते; त्यांवर मानकरी लोक व बादशाह यांची मनापासून प्रीती नव्हती. कांकिं, त्यांचा स्वतंत्रपणें वागण्याचा उद्योग होता; तेथुसर्यांचें मन वश करण्याविषयीं तत्पर नव्हते. यास्तव मानकरी लोक व बादशाह, हे त्यांचा बाह्यात्कारें मान करीत; परंतु रयत, त्यांस मनापासून मानित असे; तेव्हां माळव्याचा मुख्य अधिकारी, निजामउलमुलुख, याणें तें सर्व वर्तमान जाणून नेम केला किं, आपण सैयदाधीनत्व टाकून, आपण स्वतंत्रपणें वागावें. असा निश्चय होऊन त्याणें आपल्या नावास, आसीफजा, असें पद जोडून बरोबर बारा हजार सैन्य घेऊन नर्मदा उतरून, आशीरगडचे किल्लेदारास, कांहीं द्रव्य देऊन तो किल्ला घेतला. त्यानंतरें बऱ्हाणपूर व खानदेश सुभाही त्याचे हातीं लागला. आणि शाहूचे कित्येक सरदार+ बिथरलेले होते, ते व कोल्हापुरकर संभाजी याजकडचेही कित्येक सरदार जाऊन, त्या निजामउलमुलुखास मिळाले.

त्यासमयीं दोघा सैयदांची दोन लश्करें वेगळीं वेगळीं होतीं, तीं थोडक्या अंतरानें असत; त्यांत एक माळवालगत लश्कर होतें, त्याचा मुख्य सरदार दिलावरखान असे, दुसरें औरंगाबादेस होतें, त्याचा मुख्य सरदार, अलंअलीखान, तीं दोन्हीं लश्करें एकत्र मिळालीं असतीं तर, निजामउलमुलुखास भारी जालीं असतीं; परंतु तो दिलावरखान अभिमानें करून औरंगाबादचा अलंअलीखानास, न मिळतां एकदाच निजामउलमुलुखावर बऱ्हाणपुरीं चालून गेला,

\+ शाहूचे जे सरदार, निजामास मिळाले त्यांत चंद्रसेन जाधव निंबाळकर, हैबतराव सरलष्कराचा पुत्र; व रावरंभा निंबाळकर हे दोघे मुख्य.

त्याचा युद्धांत जखम होतां, तो मृत्यु पावला.

हें वर्तमान औरंगाबादेस कळलें तेसमयीं, अलंअल्लीखानानें आपलें लष्कर तयार करून बह्राणपुरावर चालिला. त्याजबरोबर शाहूचें मराठी+ लष्कर, शंकराजीमल्हार जो शाहूकडचा औरंगाबादेस वकील होता, त्याणें जमा करून पाठविलें; या खेरीज, सातार्‍याहून खंडोजी दाभाड्या बरोबर स्वार देऊन पाठविला.

निजामउलमुलुखयास मोंगलाचें लश्कर येतेंसें कळतांच, तो लश्कर सुद्धां तेथून निघोन, याचा लष्करावर चालून आला तेव्हां त्या लश्करांचा युद्धप्रसंग, वराड पेनघाट संबंधी बाळापुराजवळ जाला. त्यांत निजामउलमुलुखानें कांहीं युक्ती करून, त्याचें लश्कर अडचणीचा जाग्यांत नेऊन, मग उलटून मारून जिंकिलें. तेसमयीं अलंअल्लीखानानें मोठें शौर्य केलें; परंतु त्याचे बहुतेक लोक पळाले, व कित्येक शत्रूस मिळाले, व त्याचे कुमकेस आलेले परमविश्वासू मराठे लोक होते, ते त्यासभोंवते असून लढून मरून गेले, तेव्हां तो मृत्यु पावला. त्या लढाईंत मराठे उत्तम प्रकारें लढले, त्यांत कोणी मोठा सरदार नमेला; एक शंकराजी मल्हार मात्र फार जखमी होऊन, केवळ मरणोन्मुख होत्साता शत्रूंचा हातीं लागला.

हें वर्तमान दिल्लीस गेल्यावर दोघां सेयदांस भय वाटलें; परंतु बादशाह अंतःकरणीं आनंद पावला. तेव्हां त्या सेयदांचा बहुत विचार होउन, असें ठरलें कि, सेयदहुसेन अल्लीखान, धाकटा भाऊ याणें बरोबर सेना घेउन निजामउलमुलुखाचा पारिपत्यास बादशाहासहित निघावें; नंतर तो त्या प्रमाणें सिद्धता करून वडील भाउ सेयद आबदुलखान याचा पायीं पडून, धणी बादशाह यास घेऊन निघाला. तो कांहीं मजला चालून पुढें गेला; तेव्हां, निजामउलमुलुखाचे कोणि मित्र व त्याचे सुलखीं राहाणारे मोठे मोठे लोक, एकत्र मिळून मसलत करून, सेयदहुसेनास मारेकरी घालून, मारून टाकिला. नंतर त्यामसलत करणारांनीं तें सर्व लश्कर वश करून घेतलें, आणि त्यांतील सैनिकांस असें समजाविलें किं, बादशाह धणी, यास प्रतिबंधक असा जो चाकर तो माराया हेंच उचित; कांकिं स्वामीचा स्वतंत्रपणास, व्यत्यय नसावा. त्यास थोरला सेयद आबदुलखान यास मारिला असतां बादशाह सुख पावेल. अशी मसलत देऊन, ते लोक त्या लश्करांत मिळून, सेयद आबदुल्लास मारावयाकरितां बादशाहा बरोबर दिल्लीस जाऊं लागले.

+ या लष्करांत सेनासाहेबसुभा कान्होजी भोंसला, व हैबतराव निंबाळकर मोठे सरदार.

तेव्हां

तेव्हां त्या सैयदाजवळ बहुत दवलत होती, त्यास हें वर्तमान कळतांच त्याणें पुष्कळ खर्च करून, थोडकेदिवसांत मोठें सैन्य जमा केलें; आणि महंमदशाह बादशाह नको, असें करून, तो सैयद आणी धाकट्या सैयदास मारिला; त्यांचा पारिपत्यासाठीं दिल्लीहून निघाला. त्याची व यालोकांची बह्मणपुराजवळ गांठ पडली, तेथें मोठ्या निकरानें युद्ध जालें; तें असें कि, आंत जय कोणाचा होईल तो सुमार कळेना, शेवटीं आबदुलखानाचा लष्कराचा पराभव जाला. आणि तो घायाळ होऊन शत्रूंचा हातीं लागला. तेसमयीं बादशाह निरंकुश होत्साता. परम हर्ष पावोन, त्या मारेकरी मंडळांत एक महंमद आमीनखान नामें होता तो वजीर केला. आणखी दुसरेहि त्या समुदायांतील कितिएक पदवीस चढविले. नंतर बादशाह मोठ्या उत्साहेंकरून, आपल्या राजधानीस गेला. तेव्हां तेथचा नागरिकांहीं, बादशाहाचे संतोषार्थ कितिएक दिवस मोठा उत्साह केला, तो असा कि जामध्यें आनंदावांचून दुसरा शब्द कानीं पडेना; याशिवाय कितिएक मुलखींचा मोठया मोठया लोकांनीं, उत्साहपूर्वक सेवातत्परतेचा अर्थाचीं पत्रें, बादशाहास पाठविलीं. त्यांत निजामउलमुलुखाचेंहि पत्र होतें, आणि शाहूच्या वकिलहि स्वामीचें कल्याणचिंतित होता. त्यानंतर त्या सर्व लोकांचा पत्रानुरूप उत्तरें, बादशाहाचे दरबारी लोक याणीं महंमदशाह याचे नावें लिहून पाठविलीं.

तेसमयीं तो नवा केलेला वजीर अकस्मात् मेला. त्याचा अधिकार बादशाहानें निजामउलमुलुखास दिला. त्याणें पूर्वी बंडउत्पन्न केलें तें बादशाहाचे उपयोगी पडलें. तो निजामउलमुलुख यास वजिरी प्राप्त जाली तरी तो आपल्या जहागिरीचा बंदोबस्ताकरितां, सनसत्राशें बेवीसपर्यंत दक्षिणेंत राहिला.

त्या मारेकरी मंडळींत, एक हेदरकुलीखान होता, त्यास गुजराथेचा अधिकार दिला. दुसरा सादतखान त्याला आधीं आग्रें शहर दिलें, मग बंगाल्यासंबंधी उद्प्रांत दिला. त्या दोघांत, सादतखान पुढें मोठा विख्यात जाला; तोउदचा बादशाहाचा मूळपुरुष; त्याची संतती अद्यापि आहे.

मोंगलांकडचें वर्तमान असें असतां मराठ्यांचे मुख्य प्रधान, परशुराम त्रिंबक, व खंडेराव दाभाडे, व बाळाजी विश्वनाथ, हे मृत्यु पावले. त्यामुळें त्यादरबारचे व्यवस्थेंत कांहीं अंतर पडलें, तो प्रकार असा, प्रतिनिधीचा दुसरा पुत्र श्रीपतराव, तो बापाचे जागीं स्थापिला. बाळाजी विश्वनाथाचा वडील पुत्र बाजीराव, त्यास ती पदवी बाळाजीचा पाठिमागें सातां महिन्यांनीं प्राप्त जाली. बाळाजी विश्वनाथ सनसत्राशें वेविसांचे दहावे महिन्यांत, कारभाराचा

त्याशीण होऊन मरण पावला.

खंडेराव दाभाडा मेल्यावर, त्याचा पुत्र त्रिंबकराव, यास सन सत्राशें एकविसांचे पांचव्या महिन्यांत, आपाचा अधिकार मिळाला. खंडेराव दाभाडे ने त्याचे अगोधर, त्याचा सरदार दमाजी गाइकवाड होता, त्याणें मोठें शौर्य केलें, ह्मणून खंडेरायानें शाहूस सांगीतलें, यास्तव शाहूनें त्यास खंडेरावाच्या हाताखालीं दुसरा अधिकार देऊन, समशेर बहादर असें नाव ठेविलें. तो वडोयाचा गाइकवाडांचा मूळ पुरुष; अद्यापि त्याचे वंश्य वडोद्याचे अधिकारी आहेत. तो दमाजी खंडेराव दाभाडा मेला त्याच सुमारें मृत्यु पावला. त्याचे जागीं त्याचा पुतण्या पिलाजी गाइकवाड यास बशिवला.

सन सत्राशें बेविसांत, निजामउलमुलुख आपल्या जहागीर मुलखाचा बंदोबस्त करून दिल्लीमध्यें वजिरीचा अधिकारावर गेला. तो स्वभावें करून तिरसट होता; त्याला हास्यविनोदादिप्रीति नसे, आणि बादशाह व त्याचे दरबारी लोक यांस विनोदादिप्रकार प्रिय होते; त्यामुळें तो त्यांस आवडेना. पुढें त्याणें ती बादशाहाची चाल मोडावयाचा उद्योग आरंभिला; तेव्हां ते दरबारी लोक व बादशाह यांचे मनांत आलें किं तो दूर करावा; यास्तव मसलत केली. तो प्रकार असा, त्यावेळेस कुलीखान गुजराथेमध्यें अमदाबादेस अधिकार करीत होता, त्यापासून कांहीं चूक जाली यास्तव बादशाहाचे दरबारी लोकांनीं त्यास असें भय दाखविलें किं, वजीर निजामउलमुलुख तुझें पारिपत्य करील. इकडे निजामउलमुलुखास त्याच्या कांहीं चाहाड्या सांगीतल्या, या प्रकारें त्या उभयतांचें वांकडें पाडून ते लोक व बादशाह मिळून निजामउलमुलुखास आशा दाखविली किं, तुला गुजराथचा अधिकार देऊं; त्यावरून तो फौज घेऊन कुलीखानाचा पारिपत्यास निघाला त्या युद्धास बहुत दिवस लागतील, किंवा त्यांत निजामउलमुलुख मेला जाईल, अशी बादशाहाची, व त्या मुत्सदी लोकांची अटकळ होती. ते वेळेस हैदरकुलीखानाजवळ फौज व सरंजाम चांगला होता; परंतु त्याचे कित्येक विश्वासू लोक निजामउलमुलुखानें वश करून घेतले. तेव्हां तो वेड्याचें सोंग घेऊन दिल्लीस पळून गेला हें वर्तमान निजामउलमुलुख समजून, तो उज्जनीस राहिला; तेथें त्याचे भेटीस कित्येक गुजराथचे मोठे मोठे मानकरी लोक आले, ते समयीं त्याणें त्या मुलखाचा बंदोबस्तास आमध्यें धान्यादि उत्पन्न पुष्कळ असे त्यांतील च पांच परगणे आपल्याकडे खासगत जहागीर करून ठेविले; त्यांत एक ढोलका, दुसरा भडोज, तिसरा जंबूसर, चवथा मखबुलाबाद, पांचवा बळसार, याप्रमाणें केलें. आणि अमदाबादेस आपलें काम चालवावयाकरितां, आ-

पला

पला इतक्यांत पुनः त्याचा ठेवून आपण सन सत्राशें वेविसांत माघारा दिल्लीस गेला. तेथें त्याचा व बादशाह याचा स्वभावास पडेना ह्मणून तो नें वजिरीचें काम टाकून, वकील मुतलखनामें, दुसरा अधिकार स्वीकारून राहिला; तथापि त्याचे चित्तास तेथें राहाणें आवडेनासें जालें, ह्मणून पुढें थोडक्याच दिवसांनीं म्हणजे एके समयीं शिकारीचें निमित्त करून दिल्ली बाहेर निघाला, आणि दक्षिणेस आपले मुलखीं जाऊन राहिला. त्यानंतर तो आपण्यास बादशाहाचा चाकर ह्मणवी, परंतु तेव्हांपासून स्वतंत्रपणें वागूं लागला, व त्यापुढें पुनः दिल्लीस गेला नाहीं. ते समयीं नर्मदेचे उत्तरेकडचा जितका मुलुख, पूर्वी मोंगलानीं यत्नें करून घेतला होता, तो सर्व निजामउल मुलुखाचे हातीं लागला.

असें हिंदुस्थानचें वर्तमान असतां, बाजिराव पेशवे पण पावला. नंतर कांहीं अवकाशानें तो लश्कर घेऊन दक्षिणेंतून खानदेशीं जाऊन, तेथचा मोकासेपणाचा वसूल घेत होता; त्याचे मनांत होतें कीं, माळवा मुलुख आपलें हस्तगत व्हावा, परंतु त्यास प्रतिवर्षीं सातान्यास एकवेळ जावें लागत होतें, त्या अडचणीमुळें तो त्याचा मनसोबा अकरा वर्षें शेवटास गेला नाहीं. त्याणें पूर्वीं सन सत्राशें चोविसांचे सुमारें किति एक वेळा वऱ्हाणपुरचा सुभेदार व माळव्याहून आलेले मोंगलांचे मोठे सरदार यांचा पराभव केला; त्यांतल्या एका लढाईमध्यें, बाजिरायाचे दोघे सरदार पुढें सरून मोठ्या शौर्यें करून लढले, ते कांहीं दिवसांनीं पुढें विख्यात जाले; त्यांत एक मल्हारजी होळकर, दुसरा राणोजी शिंदा. त्यावेळेस मल्हारजी होळकर शिलेदारी करित होता, तो जातीचा धनगर असे, त्याचा बाप निरा नदीचे कांठचा होळ गांवचा चौगुला. राणोजी शिंदा+ याचे पूर्वज सातान्याजवळ कण्हेरखेडीं रहात होते, तो शिंदा पूर्वीं मोंगलांची चाकरी विश्वासूपणें करून मोठ्या पदवीस चढला असतांहि, पुढें दरिद्रदशा प्राप्त जाली तेव्हां तो बाळाजी विश्वनाथाजवळ बारगिरी करीत होता, त्यानंतर बाजिरायाजवळ त्याची जोडा उचलावयाची चाकरी स्वीकारून राहिला; मग त्याची वर्तणूक चांगली पाहून, त्याणें त्यास उत्तरोत्तर पदवीस चढविला. त्याच सुमारें धारेचे पवार योग्यतेस चढले. त्याचा मूळ पुरुष उदाजी पवार, विश्वासराव त्याचा बाप, तो रामचंद्रपंत अमात्यानें योग्यतेस चढविला होता. ती धार ह्मणजे, माळवालगत पुरातन मोठा किल्ला आ-

---

\+ शिंद्यांचीं कुळें दोन आहेत, एकाचें नाव कण्हेरखेडकर, दुसऱ्याचें नाव रविराव ह्मणतात.

हे.

बाजिराव फार दिवस असें इच्छित होता कीं, हिंदुस्थानांत जाऊन मोंगल जिंकावे, परंतु त्यास अवसर सांपडला नाहीं मग जेव्हां पिलाजी गाइकवाड गुजराथेंत स्वतंत्रपणें वागूं लागला, व उदाजी पवार माळवा मुलुख आणि गुजराथ प्रांत लुटूं लागला व दिल्लीच्या दरबारांत बादशाहाशीं व निजामउलमुलुखाशीं बिघड जाला; तेव्हां तो असें समजला कीं, हा समय आपल्या कार्यसाधनास योग्य आहे, परंतु त्यास कोणी बाहेरचा प्रतिपंथी नसतां, प्रतिनिधीच त्याविषयीं कांहींसा वक्रपणा करीत असे. बाजिराव शूर होता, आणि त्याचे बाळपणापासून बापानें त्यास राज्यकारभारांत शहाणा करून तो लहान असतां आपले बरोबर दिल्लीस नेला; तेसमयीं कांहीं मसलतसंबंधें बाळाजी विश्वनाथ व जयपुरकर राजा जयशिंग, या उभयतांची गांठ पडली, त्या योगे बाजिरायाचा व जयशिंग याचा परिचय जाला होता. असा बाजिराव राज्यकारभार, व मसलत, व शौर्य, बातिहिं प्रकरणीं निपुण असे. तो जातीचा कोंकणस्थ ब्राह्मण यास्तव गोड बोलणें हा त्याचा निसर्गसिद्ध गुण होता. आणि शिपाईपणांत तर मराठ्या सरदाराप्रमाणें प्रवीण असे; आणि अल्पोपायसाध्य जें तें टाकून महदायाससाध्य आणि ज्यांत लाभ मोठा असें जें कार्य त्यास झटावें; अशी त्याची बुद्धी होती. त्याणें एखादी मसलत केली तर ती शेवटास नेण्याविषयीं तो मोठा अभिमान बाळगी. त्यासारिखा मसलत शेवटास नेणार ब्राह्मणजातींत केवळ दुर्लभ. तो नित्य शाहूस म्हणे कीं मोंगल अत्यंत आळशी, आणि अशक्त जाले आहेत त्यांस हिंदूचा मुलखांतून हांकून द्यावयाचा समय हाच, हल्लीं मराठे लोक वेगळीं वेगळीं बंडें करिताहेत ते सारे एकत्र होतील तर मोंगलांस लाऊन देतां येतील, आणि मराठे विख्यात होतील. अशी तो मसलत देत असे परंतु प्रतिनिधी राजास म्हणे कीं, असें करणें तें केवळ वेडेपणाचें काम. शिवाजीनें करनाटकांतील घेतलेला जो मुलुख आपल्या हातचा गेला तो घेऊन, मग या उद्योगास लागावें. याप्रमाणें त्याचें बोलणें पडत असतां शाहूजवळ कोणे एके दिवशीं ते दोघे आपापल्या प्रकारें बोलतांना, बाजिरायानें शाहूचा वडिलाचें शौर्य बहुत वर्णिलें; आणि बोलला कीं, शिवाजीची बुद्धि प्रतिनिधी सारिखी असती तर त्याणें करनाटक घेतल्याचे पूर्वी त्याचे मनांत येतें कीं आधि विजापूर व गोवळकोंडें घ्यावें मग दक्षुचे युक्तीनें करनाटकांत प्रवेश करावा. परंतु तें न झालें, तो थोर बुद्धीचा. त्याणें एकदाच करनाटक सर केलें. त्यास जसा पुरातन आणि मोठा विस्तार

वंत

अंत वृक्ष असतो, तो बुडाशीं तोडिला ह्मणजे त्याचा सर्व विस्तार पानांफुलां सोहित [redacted] लागतो, तसें हें राज्य प्राप्त होईल. त्यास जर मला आज्ञा घाल तर कृष्णेपासून अटकनदीपर्यंत, तुमच्या झेंडा मी लावीन. हें बोलणें ऐकून शा[redacted] फार संतुष्ट होऊन लाभाशायुक्त होत्साता बोलिला किं, तुमचे [redacted] करीन, आणि तुह्मीही त्यांचे पुत्र योग्यच आहांत, त्या तुह्माला अटके [redacted]ही कदलीखंड पर्यंत झेंडा लावावयास माझी आज्ञा आहे.

इकडे मुसलमानांत निजामउलमुलुख बाहेर गेल्यानें दिल्लीचे दरबारी लोक व बादशाह यांचा मनांत घातशंका उत्पन्न होऊन, हैदराबादच्या सुभेदार मबारीजखान, त्यास लिहिलें किं तुह्मीं फौज ठेवून निजामउलमुलुखास त्याचे स्थानीं जाऊं देऊं नका; हें काम तुमचे हातून शेवटास गेलें तर तुह्मास दक्षिणसहा सुभे अधिकार मिळेल. असें पत्र, व त्या अधिकाराची सनद बरोबर पाठविली.

नंतर मबारीजखानानें फौज तयार केली, तेव्हां निजामउलमुलुखानें त्याशीं तह करावयाविषयीं फार उद्योग केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. शेवटीं सन सत्राशें चोविसांत आठव्या महिन्यांत, शकरखेरा जवळ उभयतांची लढाई झाली. ते समयीं मबारीजखानानें मोठें शौर्य केलें परंतु त्याचा जय झाला नाहीं. तो लढतां लढतां मेला, आणि त्याचे दोघे पुत्र मेले व दोघे फार जखमी झाले. तो पडला तेव्हां निजामउलमुलुखानें त्याचें शिर कापून दिल्लीस पाठविलें, आणि पत्र लिहिलें किं, स्वामीचा दैवयोगें करून आह्मीं हा बंडखोर मारिला.

यानंतर निजामउलमुलुख हैदराबादेस गेला तेथें खवाजा आहद नामें एक मबारीजखानाचा पुत्र होता त्याशीं सल्ला करून, गोवळकोंडा वसर्व इतर किल्ले हस्तगत केले. हें वर्तमान ऐकून दिल्लीचा बादशाहानें निजामउलमुलुखाचे दोहो जागचे अधिकार मागें घेतले; एक गुजराथचा व एक माळव्याचा. त्या दोनजागीं दोघे नवे अधिकारी पाठविले. गुजराथेस सरबुलंदखान, व माळव्यांत राजा गिरधर, ते जाऊन त्या स्थानीं पोंहोचले. त्यांत राजा गिरधर यास माळवा घ्यावयाचें अवघड न पडलें, कां किं, तेथें फौज नव्हती; परंतु गुजराथेंत निजामउलमुलुखाचा पुतण्या आमेदखान होता, त्याला तें स्थान युद्धावांचून देववेना; आणि आपलें बळ कमी, यास्तव तो ती राजधानी अमदाबाद टाकून दोहदास गेला; तेथें कांताजी कदम बांडे नामें, एक शाहूचा सरदार होता, त्यास गुजराथचे चवथाईची

ची आशा दारवधून आपल्या कुमकेस घेतला; आणि माघारा उलटून अमदाबादेजवळ येऊन सरबुलंदरवानाचे लश्करा बरोबर लढून त्याचा पराभव केला, व सजायत रवान नामें अमदाबादेंत सरबुलंदरवानानें आपला हस्तक ठेविला होता तो, मारून टाकिला. त्यानंतर त्या सजायतरवानाचा भाऊ सुरतेमध्यें फौजदारी करीत होता, त्याणें पिलाजी गाइकवाड तो त्या सुरतेजवळ होता त्याशीं सख्य करून निश्चय केला कि, आपण दोघे मिळून आमेदरवानास मारूं. त्या वेळेसच पिलाजी गाइकवाड यास निजाम-उलमुलुरवाचें सांगणें आलें, कि माझा पुतण्या आमेदरवान याचें साहाय्य करावें. गाइकवाडानें तें ऐकून घेऊन मनांत विचार ठरविला कि, आपण जो सबळ पक्ष पाहूं तिकडे मिळूं. मग सुरतवाल्याबरोबर निघोन माहीनदीचे पलिकडे आरास गावीं पोहोंचला. तेथें आमेदरवानाचा लश्कराची व त्याची गांठ पडली; तेसमयीं सुरतवाल्याजवळ तोफा फार होत्या त्यामुळे आमेदरवानाचा पराभव होऊं लागला, तेसमयीं पिलाजीनें त्यास सांगितलें कीं, तुह्मीं त्याचे पाठीस लागा मी तोफा संभाळितों. मग ते त्याचे पाठीस लागले तेव्हां याणें तोफांचे गाडे उलटे फिरवून आमेदरवानाचा पक्ष धरिला. तेव्हां त्या सुरतवाल्यावर दोन्ही लश्करें पडली. तरी त्याणें मोठें शौर्य केलें परंतु त्याचे लोक फार मेले गेले, आणि थोडकेस राहिले त्या सह वर्तमान पळावयास अवसर सापडेना. असें पाहून तो आपणास तोडून घेऊन मेला.

त्यापुढें सन सत्राशें पंचविसांत कांताजी व पिलाजी दोघे मिळून गुजराथची चवथाइ घेऊं लागले, परंतु त्या दोघांत मुख्यत्व कोणी भोगावें या विषयीं निरंतर कलह असे. शेवटीं रवंबायतचे जवळ दोघे लढले त्या युद्धांत पिलाजी पराभव पावला. तेसमयीं आमेदरवानानें विचार केला कि, एरवादे वेळेस या दोघांतून कोणी तरी माझा पक्ष सोडील यास्तव त्याणें असा ठराव केला कि, माहीनदीचे आग्नेयी दिशेचा विभागाची चवथाई पिलाजीनें घ्यावी व वायव्येचा विभागाची कांताजीनें घ्यावी. या प्रमाणें नेम जाल्यावर पिलाजी सुरतेकडे निघाला. आणि कांताजी रवानदेशामध्यें आपले जहागिरीचे जागीं गेला.

असें आमेदरवानाचें प्राबल्य पाहून दिल्लीचा बादशाहानें तें बंड मोडावयास सरबुलंदरवानाबरोबर लश्कर देऊन पाठविला. तो मोठा समर्थ होता, आणि आमेदरवानानें आपल्या कुमकेस मराठे सरदार बोलाविले ते येऊन पोहोंचले नव्हते. ह्मणून आमेदरवान अमदाबादेंत थोडकी फौज

फौज ठेवून, आपण तें ठिकाण सोडून मागें हटला. तो कांहींसा दूर गेल्याव र त्यास वर्तमान कळलें कि मराठे माही नदी उतरून आलिकडे आले, मग ते व आपण मिळून पुनः माघारा उलटून अमदाबादेवर आला, तो शहराज वळ शाहाबागेत जाऊन उतरला. त्याच दिवशीं सरबुलंदखानाचा लष्क र कुलिचे आदालज गावीं येऊन पोहोंचली. मग ते आमेदखान जवळ आहे, असे जाणून, आपल्या भोवता चर खणूं लागले. त्यांवरून मराठे सर दार समजले किं, ते आमचा भयानें हें काम करितात. नंतर आमेदखा नानें मराठे सरदारांसहित एकाएकी हल्ला करून त्या बिनीवाल्यांचा परा भव केला; परंतु याचे लोक व मराठे बहुत मेले त्यावरून मराठे हल्ला करा वयास त्याला पुनः अनुकूळ होइनातसे जाले. मग आमेदखान पेंढारी लोकांप्रमाणें वागूं लागला; त्याबरोबर कांताजी व पिलाजीहि पर्जन्यका ळपर्यंत लुटित होते मग पांदयां कावळ्यांकडे गेले.

याप्रमाणें गुजराथचें वर्तमान असतां, व मोंगल लोकांत कलह अ सतांना, बाजिरायानें दोनवेळा माळव्यांत स्वाऱ्या घातल्या. तेथें गजागिर धर होता त्याणें कांहीं अडचण केली ती नमानितां, दोन्ही वेळा लुटून ब हुत द्रव्य नेलें.

सन सत्राशें सत्ताविसांपासून, सत्राशे चौतीसपर्यंत झालेलीं
वर्तमानें मिळून भाग चौदावा.

अनुक्रमणिका.

हे उपाय चालेनांत ह्मणून तहाचें बोलणें करूं लागला.

बाजिराव गुजराथची चौथ व सरदेशमुखीची सनद पावला.

कोल्हापुरचा राजा संभाजी व प्रतिनिधी हे उभयतां युद्ध करून संभा-जी पराभव पावला.

पेशवे बाजिराव व सेनापती दाभाडे या दोघांचें युद्ध झालें, त्यांत बा-जिरायाचा जय होऊन दाभाडा मृत्यु पावला.

निजामउल्मुलुखाची वर्तणूक.

गुजराथ मुलखांत पिलाजी गाइकवाड, व जोधपुरचा राजा अ-भीशिंग याचा युद्ध प्रसंग घडला.

त्यापुढें अभिशिंगानें पिलाजीशीं तह करावयाचें निमित्तें करून, मारेकरी पाठवून त्यास मारिला.

बुंदेलखंड मुलखीं राजा छतुरसाल याणें पेशव्यास कुमकेस घेऊ-न मोंगलास बुंदेलखंडांतून पार केला, यास्तव त्याणें बाजिरावाला कांहीं मुलुख बक्षीस दिला.

राजा जयशिंग यास माळव्याचें आधिपत्य प्राप्त झालें, तें त्याणें बाजिरावास दिलें.

भाग चौदावा.

निजामउल्मुलुखास दिल्लीचा बादशाहाचें भय तादृश नव्हतें; परं-तु मराठे लोक प्रबळ होऊन, मुलखांतून मनस्वी वसूल घेऊं लागले. त्यामुळे त्याचा मनांत भीति उत्पन्न झाली; तिचा निवारणार्थ अंतःकरणांत विचार करूं लागला कीं, कोणे प्रकारें मराठे लोकांत वैमनस्यें पडतील. आणि आप ल्या राज्याचा बंदोबस्त चांगला होईल; अशी योजना करित असतां प्रथमत त्याचा कल्पनेस आलें कि हैदराबाद आपली राजधानी एथची चौथाई मरा ठे घेतात. तीचा बद्दल दुसरें कांहीं द्यावयास कबूल करून त्यांचें एथें चौथा-यी संबंधें येणें जाणें आहे तें बंद करावें. मग त्याणें प्रतिनिधीचा द्वारें, शाहूशीं बोलणें करून असें ठरविलें कीं, शाहूनें हैदराबाद संबंधें चौथ व सरदेशमुखी बद्दल कांहीं द्रव्य व इंदापुराजवळ कांहीं मुलुख जहागीर करून घ्यावा. याशिवाय त्याणें प्रतिनिधीलाही, वराड मुलखीं कांहीं ज-हागीर करून दिली. हें वर्तमान ऐकून बाजिरावास मोठा राग आला त्या-चा मनांत होतें कि, निजामउल्मुलुखाचा राज्यांत आपला प्रवेश आहे, तो नाहींसा नव्हावा. तद्विपरीत प्रतिनिधीनें केलें, त्यामुळें त्याचें व प्रतिनिधी-

चे

त्र वैमनस्य पडलें, तें वर्तमान निजामउलमुलुखाला कळतांच, त्याणें मनांत विचार केला किं, आपणास यासमयीं चंद्रसेन जाधव, व रावरंभा निंबाळकर, व दाभाडे, व पिलाजी गाइकवाड, हे सरदार अनुकूळ आहेत. व कोल्हापुरचा मुख्य संभाजी तोही वश आहे; त्यास शाहू व संभाजी यांमध्यें पुनःकलह उत्पन्न करवयास हा उत्तम समय प्राप्त झाला. यास्तव त्याणें संभाजीला निमे [illegible] त्यास शिकवून, तो कज्जा मोडावयाचा मिषें करून लिडाइतपणें आपणमध्यें शिरून, उभयतांस सांगीतलें कीं मला तुम्हीं दोघे सारिखे. त्यास वसूल तुर्त मजकडे जमा असूं द्या. मग मी तुमचा न्याय करीन. या प्रमाणें बोलून, त्याणें शाहूकडचे मोकासेदार व सरदेशमुखी जमा करणारे दूर केले.

असें निजामउलमुलुखाचें कृत्रिम बाजिरायापुढें चालेना; त्याणें शाहूला समजाविलें कीं हा पक्का वंचक आहे; न्यायकरणारा नव्हे. तुमच्या कलहांत आपला लाभ समजून आपणाच हे काम उत्पन्न करून, युक्तीनें आंत शिरला आणि तुमचा मुलुख हाताखालीं घातला. त्यावरून शाहूस बहुत राग येऊन त्याचा मनांत आलें किं, निजामाशीं युद्ध करावयास आपण आंगें जावें यास्तव बाजिरावास बोलिला किं, मी करितों या कामास अंतःकरणापूर्वक तुमचें अनुमोदन असावें. त्यावर त्याणें उत्तर केलें किं, आपण हिंदूंचे राजे, त्यास आपल्या सारिख्यानीं प्रसंग पडल्यास, बादशाहाशीं लढावें; या कामाविषयीं आज्ञा केल्यास मी सर्व बंदोबस्त करीन. तेव्हां शाहूनें त्यायुद्धाविषयीं त्यास मुख्यत्व दिलें. या प्रकरणावरून असें दिसतें किं, बाजिरायाची मसलत हीच, कीं निमित्तमात्र राजा असून राज्यसुख आपणास असावें. हा तर ब्राह्मणजातीचा स्वभावच आहे किं, आपणास चाकर ह्मणवून, मुख्यत्वें वर्तावें.

यानंतर तिकडे निजामउलमुलुखाची तयारी होत असतां बाजिराव त्याचा अगोधर तयार झाला; मग निजामाचा लष्कराची गांठ पडल्यावर बाजिरायानें त्याशीं थोडकीशी लढाई करून पळाला; आणि असें दाखविलें कीं बऱ्हाणपूर लुटावयास जातो; तो खानदेशांत शिरल्यानंतर आपले पाठिमागें निजामउलमुलुख जवळच आहेसा समजून, कांहींसे लोक बऱ्हाणपुरचा वाटेकडे त्याला ठकवावयास पाठविले. आणि आपण अतित्वरेनें मोठ्या सेन्यासहित गुजराथेंत शिरून, तो मुलुख अगदीं लुटला. आणि तेथचा अधिकारी सरबुलंदखान यास समजाविलें कीं, आह्मीं निजामउलमुलुखाचे मसलतीनेंच हें काम करितों.

हिकडे बऱ्हाणपुरचा वाटेवर, निजामउलमुलुख याचे दिवस किमपि फलसिद्धि नहोतां व्यर्थ गेले. मग तो समजला कि, आपणास म[illegible] ठकविलें, नंतर माघारा फिरून निश्चय केला कि, आतां दक्षिणेंत जाऊन पुणें जाळून टाकावें; तो आमेदनगरास येऊन पोंहचला नाहीं तों त्यास वर्तमान कळलें कि, बाजिराव लश्कर सहित कासार बारीचा घाटा[illegible] मुलुख उद्वस्त केला. तेव्हां निजामउलमुलुख माघारा फिरून [illegible] उतरून पलिकडे गेला; तेथें बाजिरायानें त्याशीं हलकी हलकी लढाई करून, त्यास आपल्या आंगावर घेऊन, अशा जागीं नेला कि जा स्थळीं अगदीं पाणीं नाहीं त्या ठिकाणावर त्याचा लश्करास घेरा घालून, त्याचे लोक जे धान्य, तृणादि सामग्री, आणावयास जाणारे त्यांस उपद्रव करूं लागला. मग निजामउलमुलुखाला तहकरणें प्राप्त जालें. तो प्रकार असा, बाजिराव त्यास ह्मणूं लागला कि, कोल्हापुरकर संभाजी आमचे हातीं द्यावा; व आमचे मराठे वसूल जमा करणारे त्यांस कोणतीहि अडचण नपडावी याकरितां त्या मुलुखांतील किल्ले आमचे स्वाधीन असावे. नंतर निजामानें संभाजी खेरीज करून वरकड कबूल केलें. ते समयीं बाजिरायानें त्यास सांगीतलें कीं संभाजी आमचा स्वाधीन असल्यास कांहीं चिंता नाहीं. कां कि, तो आमचा धण्याचा भाउ; त्यास तो आह्माजवळ धण्याचा मानानेंच असेल. तेव्हां निजामानें कबूल केलें कि, आह्मीं त्यास पन्हाळ्यावर पोंहचवून देऊं. नंतर शाहू व संभाजी उभयतां एकचित्त होऊन, कलह मिटावा. हें वर्तमान सन सत्राशें अठ्ठाविसांत घडलें. त्यापुढें बाजिराव व निजामउलमुलुख एकमेकास भेटले, तें त्या उभयतांचें परस्परें प्रथमदर्शन.

गुजराथेचा सरबुलंदखान याणें दिल्लीचा बादशाहास बहुतप्रकारें विनंती करून बोलणें लाविलें कीं, माझा मुलखाची हेराणगत जाली, यामुळें वसूल जमा होत नाहीं, त्यास स्वामींनीं द्रव्य देऊन यासमयीं माझें रक्षण करावें. परंतु बादशाहानें त्या मागण्याचें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं आणि बाजिरायाचा भाउ चिमणाजी आपा याणें लश्कर सहित पिटलादेस येऊन त्या शहराची खंडणी घेतली, व ढोळका परगणा लुटला. व आपल्या भाव्याचें सांगणें आणविलें कि, आह्मास गुजराथेची चौथ व सरदेशमुखी द्याल तर माझा भाऊ तुमचा मुलखाचें संरक्षण करील, त्यावरून सरबुलंदखानास तें कबूल करणें प्राप्त जालें. मग त्याणें सुरत खेरीज करून सर्व मुलखीं वसूल व जखातवसूल, याची चौथ व सरदेशमुखी

दिली

दिली, आणि अमदाबाद शहर संबंधें कांहीं दिलें व कांहीं न दिलें. असें स-न[illegible] कृपानिसांत झालें. तेसमयीं चौथीचा नेम राजमेच्या ठरावा प्रमाणें नव्हता; जे वर्षी जें उत्पन्न होई त्याची चौथायी देत असत. या ब-दल बाजीरायानें अडीच हजार स्वार ठेवून मुलखाचा बंदोबस्त राखावा अ-सा [illegible]लें.

मग बाजीराव चिमणाजीचा पुष्टीकरणार्थ उत्तरेकडे गेला; तेसमयीं कोल्हापुरकर संभाजीला बाहेर निघावयास संधि सांपडली. तो बरोबर ल-श्कर घेऊन आपल्या परिवारासहित वारणानदीचा उत्तर कांठीं उतरला, आ-णि मुलुख लुटूं लागला. तेसमयीं शाहूजवळ प्रतिनिधी फ्लॉं निजामउल-मुलुखाशीं मसलत केल्यामुळें आपल्या किमतींतून उतरलेला होता, त्यास असें वाटलें कि, हे समयीं संभाजीचा पराभव केला तर आपली योग्यता क-मी झालेली पुनः वाढेल. यास्तव तो जाऊन संभाजीच्या छावणीवर पडला. आणि संभाजी व उदाजी यांस पन्हाळ्याकडे पिटून लाविलें. व त्यांचीं कुटुंबा-चीं माणसें धरून आणिलीं. त्यांत ताराबाई व तिची सून राजसबाई सांपडल्या त्या सातार्‍यावर नेऊन ठेविल्या. . नंतर शाहू व संभाजी यांचा तह झाला त्या-त त्याणें कित्येक मुलुख शाहूला दिला, शाहूनेंही त्यास दिला. तो प्रकार असा-तुंगभद्रेजवळचें कोपळशहर शाहूनें संभाजीस दिलें. याबदल आपणास कों-कणांतला रत्नागिरी किल्ला घेतला; मग वारणेपासून आंकोलेपर्यंत कोंकण पट्टी कोल्हापुराकडे लावून दिली; संभाजीनें मिरज व तासगाव व आष्टी व इतरही कृष्णेचे उत्तरेकडचे गांव व विजापुराच्या खालच्या कित्येक गढ्या शाहूस दिल्या. हे वर्तमान सन सत्राशें तिसांत पडलें.

नंतर सन सत्राशें एकतिसांत असें झालें कि, निजामउल्मुलुख पू-र्वीं बाजीरायास भेटला असतांही त्याला याणें नाश केल्याचें स्मरण होतें; यास्तव तो आपलें अंग न दाखविता, दुसर्‍याकडून तो बंड उठवावयाविषयीं विचार करावयास लागला असतां, त्यास खंडेराव दाभाडा त्या कामाचे उपयो-गीसा वाटला. त्याचें व बाजीरायाचें पहिलेंच वाकडें पडलें होतें. बाजीरा-व चौथायी, व सरदेशमुखीची सनद पावला त्या दिवसापासून दाभाडा फौज ठेवायास लागला होता. त्याणें सेना पस्तीस हजार जमविली. आणि निजामउल्मुलुखाचा आनुकूल्य करून पुढें कुमक मिळेल असें स-मजून, तो दक्षिणेकडे निघावयास सिद्ध झाला. त्याणें लोकांत विदित केलें कि आमचा धणी मराठा याचें राज्य बाजीरायानें घेतलें, तें स्वामीचें स्वामीस देवावयास आलो; याविषयीं पिलाजी गाइकवाड व कांताजी व रे-

पुजी कदम बांडे, व उदाजी, व आनंदराव पवार व चिमणाजी पंडित व गैरे+ अनेक लोक मला सहाय आहेत.

या प्रमाणें सेनापती दाभाडे याकडील वर्तमान असतां, बाजिरायानें लोकांस विदित केलें किं, सेनापती निजामउलमुलुखास मिळून मराठ्यांचा राज्याचे दोन विभाग करूं इछितो; हें कर्म केवळ हिंदु धर्माच्या विरुद्ध आहे; त्यास यासमयीं माझेजवळ फौज आहे ती त्याचे निमे हि होईलशी नाहीं तथापि त्याचे पारिपत्यास मी विलंब न करितां जाईन. इतकें करून बाजिराव पुण्यांहून निघाला तो नर्मदा उतरोन पलिकडे गेला, तेव्हां त्याची बिनी पुढें चालत होती तीवर पिलाजीचा पुत्र दमाजी गाइकवाड याणें हल्ला करून त्या बिनीवाल्याचा पराभव केला. तो त्यास प्रथम अपशकून झाला तथापि, तो नमानून त्याणें नेम केला किं, इतःपर समूर लढावयाचें; तेव्हां दाभाडे यांचे नवे नवे ठेविलेले लोक उभे राहिनांत, त्यांबरोबर कांताजी पळाला; तेव्हां खंडेरावाचे पुरातन चाकर होते ते त्याचा पुत्राचा संरक्षणार्थ युद्ध करीत राहिले. तो त्रिंबकराव दाभाडा हत्तीवर बसला होता त्याणें आपले लोक पळतात असें पाहून आपल्या हत्तीचे पाय सांखळ्यानी बांधिले आणि धैर्येंकरून त्याच जागीं युद्धास उभा राहिला. तेव्हां बाजिराव हिकडे घोड्यावर बसला होता त्याणें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें बहुत यत्न केला, परंतु जय कोणाचा होईल हें फारवेळ समजेना; शेवटीं त्रिंबकराव धनुष्याची दोरी ओढित असतां, त्याला दैवयोगेंकरून गोळी लागून मेला. तेव्हां त्याचे लोक पळाले, आणि बाजिराव याचा जय लाग झाला. ती लढाई बडोदें व दुभाय या दोंहीमध्यें झाली; त्यांत दाभाडे यांचा पक्षाचे जे पडले त्यांत एक जाउजी दाभाडा, दुसरा मलोजी पवार तिसरा पिलाजी गाइकवाडाचा पुत्र, व खंडे*राव दाभाडाही पडला आणि उदाजी पवार व चिमणाजी पंडित, हे दोघे कैदेंत सांपडले; आनंदराव पवार व पिलाजी गाइकवाड वगैरे जखमी झाले परंतु धरले नगेले ते वेळेस बडोदें व दुभाय हीं दोन्हीं पिलाजीचे स्वाधीन होतीं, तीं आपणास असावीं असें

+ त्यापूर्वी पिलाजी व पवार यांचीं युद्धें होतीं परंतु ते या कामाकरितां त्यासमयीं एकचित्त झाले.

+ चिमणाजी पंडित तो मोठा उत्पाती असे त्याणें गुजराथेंत लुटालूट बहुत केली त्यास चिमणाजी दामोदरही ह्मणत.

---

* खंडेराव दाभाडा सेनापती मेल्यावर त्याचा पुत्र यशवंतराव तो लहान ह्मणून तो अधिकार त्याचा आईनें संभाळिला.

बा. या बाचा चित्तांत आले परंतु कांहीं तह होऊन तो पर्जन्यकाळ गेल्यावर माघारा सातार्यास आला. निजामउलमुलुखानें बाजिरायाचा नाशाविषयीं असें कृत्रिम केलें, तें सिद्धीस नजाऊन उलटी त्यासच नाशशंका प्राप्त झाली. तें अशी त्याचा कपटावरून बाजिरायाचा मनांत आलें कीं, निजाम्या मूळ करावें, परंतु तो मोठा सामोपायचतुर त्याणें कांहीं युक्ती करून बाजिरायाचें चित्त मोंगल जिंकावयास गुंतवून आपल्येवरचा तो राग दूर केला, मग त्याउभयतांचा तह जाला त्यांत असें ठरलें कीं, निजामउलमुलुखानें आपल्यामुलखीं निश्चिंतपणें रहावें; व बाजिरावयाणें दक्षिणेंत मुख्य पेशवा होऊन वागावें.

दिल्लीमध्यें बादशाह याणें ऐकिलें कीं, सरबुलंदखानानें गुजराथची चवथाई व सरदेशमुखी मराठयास दिली. तेणंकरून तो बहुत क्रुद्ध होऊन, त्याणें जोतपुरचा राजा आभीशिंग याज बरोबर लश्कर देऊन गुजराथेंत पाठविला, आणि सरबुलंदखानाला माघारा बोलाविला, तो दिल्लीस पोंचल्यावर त्याचा अपमान केला.

माळवे मुलखीं राजा गिरधर होता. तो उदाजी पवार, व चिमणाजी पंडित यांशीं युद्ध करून मृत्यु पावला होता; परंतु त्याचा कोणी आनंदया बाहादूर नामें असे तो मराठयांशीं लढून बहुत वेळा त्याणें मागें हटविले. शेवटीं सन सत्राशें बत्तिसांत बाजिरायाचा भाउ चिमणाजी आपा, व पिलाजी गाइकवाड, व मल्हारराव होळकर, या बरोबर लढाई करून मृत्यु पावला. यानंतर बाजिराव नर्मदा उतरला, आणि माळव्याचें लश्कर आपल्ये स्वाधीन करून घेतलें; मग आपला भाउ, व पिलाजी जाधव, यांस आपल्या हितार्थ सातार्यास पाठविलें. त्यांसच कोंकणचा बंदोबस्त राखावयास सांगीतला.

गुजराथेंत पेशवा गेल्यानंतर आभीशिंग राजाचा फोजदारानें बडोदें किल्ला पूर्वीं मोंगलानीं गाइकवाडापासून घेतलेला होता, तो घेतला. तथापि तेथचे प्रजेस त्यापेक्षां पिलाजीचें अगत्य असे. त्याणें कित्येक जागीं आपलीं ठाणीं बसविलीं होतीं याकरितां त्याशीं तह करावयाचा निमित्तें करून त्याणें कित्येक माणसें पाठविलीं. त्याहीं कित्येकवेळा त्याशीं बोलणें करून कोणेएकेदिवशीं त्याशीं त्याचें बोलणें होऊन त्याचा निरोप झाल्यावर बाहेर निघोन कांहीं वस्तु आंत राहिल्याचें मिष करून, त्यांतील कोणी एक वाडयांत जाऊन तो कांहीं गोष्ट पिलाजीचे कानांत सांगावयाचा आकार दाखवून, त्याजवळ गेला आणि

णि अकस्मात् खंजीर काढून त्याचा काळजांत खुपसला; तेणें तो मृत्यु पावला. त्या वेळेस तो मारेकरीही तेथें कोणी पिलाजीचा होता त्यानें मारिला. तेव्हां ते वर्कड लोक पळाले. हें कृत्य तासरा परगण्यांतील डाकुर गावीं झालें.

आभीशिंगानें पिलाजीचा मरणें करून आपणास जो लाभ कल्पिला होता, तो त्यास प्राप्त न जाला; कांकि पिलाजीचा मित्र पाद्रागांवचा देसाई दिला नामें होता, त्याणें त्या सर्व मुलखांत भिल्ल व कोळी उठविले; मग चांगला समय पाहून, देसायानें पिलाजीचा भाऊ महादाजि गाइकवाड, यास निरोप पाठविला कि बडोदें घ्यावयास हा वेळ उत्तम आहे. त्यावरून तो आला आणि बडोदें घेतलें. त्यापासून त्याचे वंश्य अद्यापि बडोद्यांत आहेत. त्यावेळेस पिलाजीचा वडील पुत्र होता, तो, सोनगडाहून मोठें लश्कर घेऊन आला आणि बडोद्याचा पूर्वेस जोतपुर पर्यंत स्वाऱ्या घातल्या. तेव्हां आभीशिंगानें अमदाबादेंत आपला कोणी विश्वासू ठेवून आपण आपल्या जोतपुर मुलखीं जाऊं लागला.

माळव्याचा सुभेदार दयाबहादुर मेल्यानंतर त्याचे जागीं दिल्लीचा बादशाहानें महंमदखान बंगष नामें एक नवा सुभेदार पाठविला, तो बुंदलखंडीं जाऊन राजा चतुरसाल याचा मुलखांत उपद्रव करूं लागला. तेव्हां त्या चतुरसालानें बाजिरावाकडे कुमक मागीतली; ते समयीं पेशवा त्याचे साहाय्यास जाऊन बंगषाला त्याचा मुलखांतून पार केला. त्यावरून तो राजा प्रसन्न होऊन, त्याणें बाजिरावयास आपला पुत्र मानिला. आणि त्यास एक किल्ला व झांशीजवळ कांहीं प्रांत असा दिला किं ज्याचें उत्पन्न वर्षास सवादोन लक्ष रुपये होत. पुढें कांहीं अवकाशानें तो राजा मेला, ते समयीं त्याचे पुत्र दोघे होते, त्यांचे प्रमाणेंच बाजिरावाला त्याणें आपल्या राज्याचा तिसरा वांटा दिला.

माळव्यामध्यें महंमदखान बंगष मेल्यावर तो अधिकार व आग्रे या दोहों अधिकारांवर बादशाहानें राजा जयशिंग सन सत्राशें चवतिसांत पाठविला; त्याचा व बाजिरावाचा पूर्वीं पासून स्नेह होता; म्हणून ती जागा त्यास मिळाल्यानें मराठे हर्ष पावले; परंतु तो बादशाहाचा हस्तक म्हणून मराठ्यांचें बोलणें सारें स्वीकारीना. नंतर त्याचा पुढचे वर्षीं बाजिरायाचें व त्याचें कांहीं बोलणें होऊन, त्याणें माळव्याचें राज्य बाजिरायास दिलें, आणि बादशाहास समजाऊन तोही वश केला.

न्होजी आंग्र्या जीवंत असतां मुंबैचा इंग्रेजानीं त्यास जिंकावयाचा मोठा उद्योग केला; परंतु सिद्धीस गेला नाहीं. मग कान्होजी+ मेल्यानंतर त्याचा थोरला पुत्र सखाजी तोही मेला. त्यामागें धाकटा संभाजी याणें आपले सावत्र भाऊ तिघे होते, त्यांतला वडील आपल्यापाशीं ठेविला आणि त्यापेक्षां धाकटे दोघे येसाजी व मानाजी ते कुलाब्यास पाठविले; त्यांत येसाजीला मुलखाचा बंदोबस्त सांगीतला, आणि मानाजीस किल्याचा व फौजेचा बंदोबस्तास नेमिला. मग त्या उभयतांमध्यें कांहीं कलह उत्पन्न होऊन, मानाजीनें कपटेंकरून पोर्टुगीस लोकांस किल्यांत आणून येसाजीचे डोळे काढवून बंदींत ठेविला. नंतर संभाजी मानाजीचा पारिपत्यास गेला, तेव्हां त्याणें पेशव्यांचा आश्रय केला, यास्तव संभाजीला माघारें जावें लागलें. पेशव्यानें मानाजीची कुमक केली, त्या बद्दल त्याणें त्यास, कुतव्ला व राजमाची हे दोन किल्ले दिले.

त्यावेळेस जंजिर्यामध्यें, शिद्दीचा अंमल बसला होता; त्या शिद्दीस मोंगलानीं शिद्दी याकुट असें नवें नाव दिलें होतें, त्याशीं व मराठ्यांशीं निरंतर युद्धप्रसंग होई, परंतु त्या याकुटानें कधींहि औरंगजेबानें दिलेला आपला मुलुख मराठ्यांचा हातीं लागूं दिला नाहीं. आणि तो कधीं कधीं शाहूचा मुलखांतून स्वार्या घालून खंडणी घेत असे; त्याला जिंकावयाविषयीं शाहू व त्याचे दरबारी लोक फार इछित होते; परंतु त्यापुढें काहीं बळ चालेना तेव्हां कांहीं कपटेंकरून जिंकावा अशी प्रतिनिधीनें मसलत केली, तो प्रकार असा, त्या शिद्दीजवळ त्याचा परम विश्वासू याकुबखान नामें मुसलमान असे, तो समुद्रांत चांचेपणा करून मोठा विख्यात आला होता; त्याचे वडील व तो गुहागरचे पाटील; ते जातीचे कोळी, याचे लहानपणी याला मुसलमानानीं स्वारी घालून धरून नेला, आणि आपला धर्म शिकविला. त्यास प्रतिनिधीनें वश केला मग सांगीतलें कि, शिद्दीचें आधिपत्य नाहींसें जालें असतां यांतले कांहीं किल्ले आम्हास देऊन बहुतेक राज्य तूंच संभाळावेंस. ही मसलत सिद्धीस न्यावयांकरितां प्रतिनिधीबरोबर लश्कर देऊन सन सत्राशें तेत्तिसांमध्यें कोंकणांत पाठविला. तेव्हां शिद्दीचा मुलखांत गरीब गुरीब रयत लोकांस मात्र उपद्रव जाला परंतु किल्ला त्याचे हातीं लागला नाहीं. आणि त्या शिद्दीपुढें प्रतिनिधीचें बळ कांहींच चालेनासें जालें. तेव्हां तो तेथून चिपोळणास जाऊन उतरला; आणि गोवळकोट किल्यामध्यें

+ कान्होजी आंग्र्या सन सत्राशें अठ्ठाविसांत सातार्यामध्यें मृत्यु पावला.

आपले लोक ठेविले. तेथेंही शिद्दीनें छापा घालून गोंवळकोट घेतला. अशी त्याणें प्रतिनिधीची दुर्दशा केली; हें वर्तमान समजून शाहूनें त्यांचे कुमके विषयीं चिमणाजी आपास आज्ञा केली परंतु तो ऐकेना, शेवटीं प्रतिनिधी रुष्ट होऊन माघारा सातार्यास आला.

त्याच सुमारें जंजिर्याचा शिद्दी मेला. त्याचे पुत्र पुष्कळ होते, त्यांत वडील शिद्दी आबदुलखान नामें होता; त्याचे धाकटे भाऊ सर्व + एक शिद्दी रहिमान खेरीज करून मिळाले; आणि त्यास जिवें मारून टाकिला; हें वर्तमान याकुबास कळल्यावर त्याणें शिद्दी रहिमानाचा पक्ष धरून शाहूलासन सत्राशें पस्तिसांत कुमक मागीतली, त्यास शाहू अनुकूळ जाला; त्यावेळेस बाजिराव माळव्याहून येत होता त्यास आज्ञा केली कीं दंडाराजपुरीं जावें; याशिवाय दुसरे जे रिकामे लश्करी लोक होते त्यांस सांगीतलें, कीं, तुह्मीं जाऊन बाजिरावास मिळावें. तो बाजिराव कोंकणांत गेल्यावर शिद्दी रहिमान व याकूब हे त्यास मिळाले. मग तळें व घोंसाळें हे दोन किल्ले घेतले. इतक्यामध्यें प्रतिनिधीही मागून येऊन पोहोंचला; त्याणें येतांच रायगड घेतला कांकिं तेथचा किल्लेदारास याकुबानें अगोदरच किल्ला द्यावयास सांगीतला होता.

त्यानंतर जांहीं आबदुल मारिला; त्यांतील एक भाऊ शिद्दी रह्यान नामें येऊन बाजिरावाशीं लढला, तो मेला गेला. नंतर पेशव्यानें जाऊन जंजिर्यास खुसकीवरून मोरचे लावून तोफांचा मार चालविला; ते समयीं मानाजी आंग्र्याही येऊन समुद्रांतून किल्यास तोफा मारूं लागला. असें असतांही बाजिरावानें सुमार पाहिला किं, हा किल्ला लवकर सर्वथा, हातीं लागणार नाहीं आणि आपण फार दिवस कोंकणांत राहिलों असतां मोठ्या मोठ्या मोहिमेचीं कामें रहातील. यास्तव त्याणें तेथचे शिद्दी सल्ला करावयास सिद्ध जालेले पाहून सल्ला केला. तो प्रकार असा, तेथें शिद्दी रहिमानाचें मुख्यत्व असावें, व त्याणें अकरा महालांचें उत्पन्न अर्धे घ्यावें. व मराठ्यांस; रायगड व तळें व घोंसाळें व उचितगड व बिरवाडी, हे किल्ले असावे. बाजिराव तें युद्ध असें शेवटास नेऊन मोठा विख्यात होऊन सातार्यास गेला. तेथें शाहूनें त्या बाजिरावानें घेतलेल्या रायगड, इत्यादि ठिकाणांची सुभेदारी दिली.

माळव्याहून बाजिराव निघाल्यावर त्याचा सरदार मल्हारराव होळकर लश्करसहित तेथें होता तो आग्र्याचे पलिकडेही स्वार्या घालून लुटित

+ शिद्दी रहिमान त्यावेळेस जंजिर्यांत नव्हता.

सन सत्राशें चवतिसांपासून, सत्राशें चाळीस पर्यंत, झालेलीं वर्तमानें मिळून, भाग पंधरावा.

अनुक्रमणिका.

मराठ्यांनी संभाजी आंग्र्यावर कांहीं मसलत केली होती ती, बाजिरायाचा मरणामुळें सिद्धीस न गेली.

हिंदुस्थान व दक्षिण देश आदिकरून सर्व मुलखांचा राज्याची वर्तमानें.

बाजिरावाचा स्वभावाचें स्वरूप कथन, व त्याचे पुत्र बाळाजी बाजिराव, व रघुनाथराव, व जनार्दनबावाव संमशेरबहादुर यांची गोष्ट.

भाग पंधरावा.

एथपर्यंत मराठे लोक यांणीं गुजराथेंत कोण कोणत्या प्रकारें प्रवेश केला; तें व माळव्यांत आपल्या आधिपत्याचा पाया घातला तें सांगीतलें. आतां वराड व कोंकण यामध्यें त्यांणीं कसकसा संचार केला तो प्रकार समजला पाहिजे, नंतर माळव्यांत उत्तरेकडे जीं मराठ्यांनीं मोठीं मोठीं कार्ये केलीं तीं लिहिलीं जातील.

पेशवा शाहूचा जवळ नसतां, सेनासाहेबसुभा कान्होजी भोंसला याणें त्याची कांहीं आज्ञा मानिली नाहीं, यास्तव शाहूनें त्यास सातारामध्यें कैद केला; आणि त्याचा भाउबंद रघुजी भोंसला यास ती पदवी दिली. त्या रघुजीनें पूर्वीं गोंडवणांत कोणि एका मुसलमानाजवळ कांहीं दिवस थोडक्या लोकानशीं चाकरी केली होती; तो अधिकार लहान म्हणून तो पुरुष प्रसिद्धीस आला नाहीं; परंतु त्यास कांहीं काम संपविलें असतां, तो तें काम चांगलें करित असे; आणि तो शिकारीचा कामाविषयीं मोठा धीट असे; यास्तव शाहू त्याला आपल्याबरोबर शिकारीस नेई. मग त्यावर त्याची फार प्रीति बसली; नंतर त्याणें आपल्या बायकोची बहीण शिर्क्यांची कन्या त्यास देवविली; आणि वराडची सुभेदारी सांगीतली. त्याबदल त्याकडून कबूल करविलें किं, नेहेमीं पांच हजार स्वारानशीं चाकरी करावी; व वर्षास नऊ लक्ष रुपये सर्कार पोत्यास पोहोंचवावे. याशिवाय कधीं पेशवा मोहिमेस निघेल, तेसमयीं त्याबरोबर दहा हजार स्वारांसहित जावें; याप्रमाणें त्याणें कबूल केलें. त्यावेळेस त्याचा परम मित्र श्रीपतराव प्रतिनिधि, तो राजानें कोंकणांत पाठविला होता, तो जर त्यासमयीं जवळ असता तर आपल्या स्नेहास्तव रघुजीला इतकें कबूल करूं न देता.

कान्होजी आंग्र्याचे दोघे पुत्र कोंकणांत असत, त्यांत वडिल सखाजी, तो कुलाब्यांत होता; धाकटा संभाजी तो सुवर्णदुर्गीं रहात असे. का-

न्होजी

गेला. तेसमयीं दिल्लीचा बादशाहाचा वजीर खानडौराणनामा होता, त्याचे मनांत आलें कीं, सल्ला करून मल्हारराव यास मागें फिरवावा, परंतु तो हें नसमजला कीं, वंडाचें पारिपत्य केल्यावांचून आधीं तहकरणें ठीक नव्हे; मग त्याचा मनांत विचार होऊन त्याणें आपला भाउ बरोबर फौज देऊन मोठा भयंकर आकार दाखवून शत्रूस नर्मदेचा पार करावयास पाठविला. तो निघाला तेसमयीं दिल्लीचा सर्वलोकांस हा जय पावेल, असा भरंवसा होता; परंतु त्याचा तो खटाटोप व्यर्थ जाला. तें लश्कर सरोंज पर्यंत जाऊन मागें फिरलें; आणि दिल्लीचा लोकांस दाखविलें कीं आपण मोठा पराक्रम केला. इकडे मल्हारराव त्याबरोबर सहज हलकें हलकें लढावयास थोडकेसे लोक पाठवि, ते दिवसा त्याशीं कांहींसे लढत, आणि पळत; मग रात्रीस जाऊन त्याचा डेऱ्यावर छापा टाकीत. तो मल्हारराव आपणतर सैन्याचा मोठया समुदायासुद्धा उद्योग करून त्या मुलखाचा वसुलाची जमा आपला धनी बाजिराव यास पाठवावयाचें काम चालविलेंच होतें; माळवे मुलखीं व चंबळानदीचे दक्षिणेस मोंगलांचे हातीं कित्येक किल्ले होते, तथापि मुलखाचा नाशाचा बंदोबस्त त्यांचानें करवेना; मराठ्यांखेरीज रोहिले लोकही त्यामुलखीं खाऱ्या घालित होते. याशिवाय गुजराथेंतही मल्हारजीनें एकाएकीं खाऱ्या घालून अमदाबादेचे उत्तरेकडचे कित्येक गांव लुटून माघारा फिरला.

बाजिरावानें फौज फार ठेविली यास्तव तो बहुतां लोकांचा कर्जभरु जाला; मग जा सावकारांनीं पहिलें पुष्कळ दिलें होतें ते अणिक देइनातसे जाले. व त्याचे लश्करी लोकांचा रोजमुरा थकला, तेणेंकरून ते लोक त्याचा आज्ञेंत अंतर पाडूं लागले; असें रान सत्राशें छत्तिसांत पडलें.+ नंतर त्याणें माळव्याची चौथ व सरदेशमुखीचा ऐवज जमा करून राजा जयशिंग याचा योगें बादशाहापासून माळवा मुलुख आपणास पृथक मागीतला. या खेरीज सरबुलंदखानानें गुजराथची सरदेशमुखी देऊं केली होती, तिची आज्ञा व्हावी असें मागीतलें. तेव्हां बादशाह ववजीर या उभयतांचा मनांत आलें कीं याप्रमाणें द्यावें, परंतु त्याचे नगदार तुराणी मोंगल यांचा मनांस येईना; म्हणून खानडौराणानें आपला वकील कांहींबोलणें करावयास बाजिरावाकडे पाठविला; त्याचे

\+ त्यावेळेस त्याणें कोणा एका महापुरुषास पत्र लिहिलें कीं हालीं मी बहुतांचा देणेदार होऊन माझी कुतरओढ जाली, हीच मला नरकयातनाशी वाटते, आणि सावकार व शिलेदार यांचा पायां पडतां पडतां माझा कपाळाचें कातडें गेलें.

हातीं

हातीं चौथ व सरदेशमुखीची सनद गुप्त देऊन सांगीतलें कीं समयविशेष पाहून त्यास सनद द्यावी. असें असतां खानडौराणाजवळ बाजिराव याचा वकील होता, त्यास तें वर्तमान कळलें; त्याणें पेशव्यास बातमी पौंहचविली. तें समजतांच बाजिरावाचा मनांत आलें किं, ते आपणास भीतात; त्यास आणखीहि कांहीं मागावें. हातर ब्राह्मणजातीचा स्वभाव आहे, किं कोणी प्रथम कांहीं द्यावयास सिद्ध आला ह्मणजे अणीक अणीक मागावें. त्यावर बाजिराव त्यापाशीं फारच मागूं लागला, तो प्रकार असा, प्रथम संपूर्ण माळवा जहागीर द्यावा; व किल्ला मांडु व किल्ला धार व किल्ला रेभीन, व चंबळा नदीचे दक्षिणेचा मुलखाची जहागीर, व फौजदारी; व पन्नास लक्ष रुपये बादशाहानें आपल्या खजिन्यांतून द्यावे. याशिवाय दक्षिण सहासुभ्यांची सरदेशपांडेपणा+ची सनद द्यावी असें मागीतलें.

त्यानंतर बादशाहानें सहासुभे दक्षिणेचें सरदेशपांडेपण मात्र दिलें, आणि सहा लक्ष रुपये नजर घेतली. केवळ सहासुभ्यांचें देशपांडेपणच पेशव्यास मिळालें हें तरी निजामउलमुलुखाचा द्वेषास्तव खानडौराण याणें देवविलें. कांकिं सहासुभे दक्षिणेंत निजामउलमुलुखाची सत्ता होती; मग निजामास फार वाईट वाटलें तेसमयीं त्याला बादशाह व मोंगल याणीं लिहिलें किं, तूं दिल्लीस लवकर ये; न आलास तर मुसलमानाचें राज्य बुडेल. तेव्हां निजामउलमुलुखानें विचार केला किं आपणास बहुतां दिवसांचे सहाय जे मराठे लोक त्यांशीं लढावें असें आलें, इतकें होऊन तो दिल्लीस गेला. तेथें अनेकप्रकारें त्याचें मन वशकरावयाविषयीं बादशाहानें उद्योग केला तो असा; त्याचा वडीलपुत्र गाजिवदिन त्यास गुजराथ व माळव्याचा अधिकार दिला, त्याशिवाय सर्व मांडलिकानीं त्याचा हाताखाली वागावें असें सांगीतलें. याप्रमाणें होऊन निजामऊलमुलुखाजवळ फौज चवतीस हजार जमली. त्याखेरीज तोफखानाहि फार चांगला होता.

इकडे बाजिरायानेंहि आपली फौज जमा करून निघाला तो नर्मदेस जाऊन पोंहचला तोंपर्यंत त्याजवळ ऐशीं हजार फौज जमली, तरी त्यांत रघुजी भोंसला व दाभाडे व यशवंतराव व सेनापतीचा कोणी सरदार इतके नव्हते.

बाजिरायानें बादशाहापाशीं अमर्याद मागणें केलें, त्यावरून त्यादर-

---

+ सरदेशपांडेपणाचा हक्क सरदेशमुखीसारिखाच आहे, परंतु त्यांत प्राप्ति शेंकडा पांच रुपये.

वीरीं असें ठरलें कि, फार मोठें लश्कर तयार करून त्यास भय दाखवावें. नंतर त्यांणीं दिल्लीचा सभोंवतें पुष्कळ लश्कर जमा केलें; तें ऐकून बाजिरावानें आपल्या लश्करचें जड सामान आपला मित्र जगतराजनामा बुंदेलखंडचा राजा, त्याजवळ ठेवून बरोबर हलकें सामान घेउन आग्रापासून विसां कोसांवर दक्षिणदिशेस यमुनेचे कांठीं उतरला. तेसमयीं त्याचा सरदार मल्हारराव होळकर व दुसरेही मराठे सरदार यमुने पलिकडे दुवाब, येथें उपद्रव करीत होते; तेथें अकस्मात मोंगलांचें लश्कर येऊन त्यांस यमुनापार केले. त्यावेळेस बाजिरावहि ती जागा ठिक नाहींशी समजून तेथून निघोन ईशानी दिशेस चालिला. तेव्हां ते मोंगलांचे सरदार याणीं बादशाहास लिहिलें कि आह्मीं सर्व मराठे चंबळानदीपार केले ते आपल्या मुलखीं गेले. तेव्हां दिल्लीमध्यें लोकांस मोठा आनंद जाला; आणि खानडोराणाजवळ बाजिरावाचा वकील होता त्यास निघोन जा अशी आज्ञा जाली. त्याणें जाऊन तें वर्तमान बाजिरावास कळविलें, तेव्हां तो बोलिला कि, आमचे मराठे लोक दिल्लीचा दरवाजाजवळचीं घरें जाळितील, तें पाहून बादशाहास कळेल कि, अद्यापि मराठे हिंदुस्थानांत आहेत. मग तसाच निश्चय करून, रोज वीस वीस कोस मजला करीत आडवाटेनें एकाएकी दिल्लीचे दरवाजाजवळ लश्करसहित जाऊन डेरा दिला. तेव्हां कित्येक गुरें व कित्येक उंट शहराबाहेर आले होते ते धरले, व कित्येक हिंदुलोकहि दिल्लींतून बाहेर देवदर्शनास जाणारे ते धरून लुटले. परंतु कोणाचीं घरें जाळिलीं नाहींत; कांकि असें केल्यास बादशाहाचा राग होऊन पुढें तह करावयास अवघड पडेल; आणि लूट जमा केल्यानें पळून जातां येणार नाहीं, यास्तव बादशाहास पत्र पाठवून सल्ल्याचा प्रकार दर्शिवला. अशी त्याची सुशीलता पाहून दिल्लीचे कित्येक मानकरी लोक धैर्यें करून आठहजार लश्कर बरोबर घेऊन युद्धास निघाले. त्या युद्धांत मोंगलांचा पराभव जाला, मराठ्यांचा इंद्राजी कदम नामें एक सरदार व थोडकेसे लोक पडले. याप्रमाणें बाजिरावाचा जय जाला. तरी तो असें समजला कि, मोंगलांचे लोक चहूंकडून लवकर जमा होतील यास्तव रात्रीसच निघोन गेला. तो ग्वाल्हेरचे वाटेनें रेवारी व मंदावराकडून चालिला. त्याचे पाठिमागें मोंगलांचे कोणी सरदार लागले नाहींत, मग त्यास कळलें कि, या वेळेस आपण दक्षिणेंत अवश्य जावें त्यावेळेस खानडोराणानें बाजिरावास सांगून पाठविलें कि, माळव्याचा अधिकार व तेरालाख रुपये कबूल आहेत. तेव्हां पेशव्यानें त्याजवळ आपला

परत वकील फिरून पाठविला. मग आपण सातान्यास जाऊन राजाची भेट घेतली, आणि तत्काळ तेथून निघोन कोंकणांत गेला.

तेथें सन सत्राशें सत्तिसांत कुलाबा घ्यावयाकरितां मानाजीला पोर्टुगीस लोक अनुकूळ होऊन कुलाबा त्याचा हातीं लागला, परंतु त्याणें त्यांस द्यावयाकरितां जो मुलुख कबूल केला होता तो देइना. यास्तव पोर्टुगीस लोक संभाजी आंग्र्यास मिळोन मानाजीपासून कुलाबा घ्यावयास सिद्ध जाले. त्यांचा निवारणार्थ पेशवा गेला; तो तें कार्य सिद्धीस नेऊन यांपासून सातहजार रुपये रोख, व तीन हजार रुपयांचें सामान, कांहीं विलायती व कांहीं चिनाची, प्रतिवर्षी द्यावें असा करार ठरविला.

सन सत्राशें अठतिसांत बाजिराव नर्मदापार गेला; त्यावेळेस निजामउलमुलुख सरोंजेस होता, त्याणें तेचसमयीं शत्रूवर चालून जावें हें योग्य परंतु तसें नकरितां तो चांगला जागा पाहून भोपाळाजवळ बाजिरावाची वाट पाहात राहिला. तेथें त्याचा लश्कराला पुंढचे आंगीं ओढा होता; पाठिमागें मोठें तळें असे, याप्रमाणें आश्रय पाहून राहिल्यामुळेंच तो पराभव पावला असें दिसतें. कांकिं, मराठेलोक तेथें जाऊन पोंहचतांच त्यांस वाटलें किं, याणें सुदृढ स्थळ धरिलें; तस्मात् याचा मनांत भय आहे. त्यावरून त्यांहीं त्याच वेळेस हल्ला केला; तेव्हां निजामाकडचे रजपूतलोक पांचशें पडले; व घोडे सातशें मेले मराठ्यांकडील शंभर पडले, व तीनशें जखमी जाले. तेसमयीं बाजिराव तेथून जवळच दोन बाणाचा टप्प्यावर उभा राहून संधी पहात होता; ती अशी किं, निजामउलमुलुख आपली जागा सोडून निघाला असतां, त्यावर लश्करासुद्धां एकाएकी पडून त्याचा अगदीं पराभव करावा. अशी आशा धरून राहिला असे, परंतु त्याणें ती जागा सोडिली नाहीं. मग याचा हातून इतकें मात्र जालें किं, याणें आपल्या लश्कराचा टोळ्या सभोंवत्या बसवून निजामाचा लश्करास धान्य तृणादि मिळेनासें केलें. असें निजामास संकट प्राप्त जालें तें वर्तमान दिल्लीस कळल्यावर त्याचे मुक्ततेविषयीं तेथें तयारी होऊं लागली; परंतु बाजिरावास विदित होतें किं, तेथचा मुख्य कारभारी खानडौराण तो निजामाचा द्वेषी यास्तव तेथून धांवणें लवकर येणार नाहीं कदाचित हैदराबाद व औरंगाबाद यांतून कोणी मदत येतील; तन्निवारणार्थ मात्र बाजिरावानें रघुजी भोंसल्यास बहुत आर्जवें करून लिहिलें किं, सोनगडीं सेनापती आहे त्याला माझे मदतीस लवकर पाठवावा. असेंच शाहूनेंही बाजिरावाचा पुष्टीकरणार्थ आज्ञापत्र आपल्याहातचें भोंसल्यास पाठविलें; परंतु

त्याणें ऐकिलें नाहीं. बाजिरावाचा भाऊ चिमणाजी आपा तो मात्र लोक ज-माकरून तापीचा कांठीं राहिला होता. त्यास बाजिरावानें लिहिलें कीं, हे समयीं तुला फौज मिळेल तितकी जमा कर, व दक्षिणेंत बोलावणीं पाठवून फत्तेशिंग भोंसले व संभुशिंग जाधव व सरलश्कर यांस आण. बांडे व दाभाडे व गाइकवाड, हे मजकडे येत नसल्यास तूं आपल्याजवळ ठेवून घे, आणि तापीवर ऐस; जर या वेळेस सर्व मराठे एकचित्त होऊन मला अनुकूळ झाले तर मुसलमान लोकांस दक्षिणेंतून हांकून द्यावयाची संधी हीच आहे.

निजामउलमुलुख अशा अडचणींत पडला तेव्हां ती जागा सोडून दूर गेला, परंतु त्याजवळ तोफखाना वगैरे बहुत सरंजाम होता त्यामुळें निघून जावयास ठिक पडेना ह्मणून तो माघारा फिरून भोंपाळ किल्याचे कोटांत गेला; ती जागा पुरेशी नव्हती ह्मणून कांहीं लोक बाहेर राहिले. तेसमयीं बाजिरावाजवळ तट पाडावयाजोग्या तोफा नव्हत्या, तथापि त्याणें बाण टाकून व बंदुकांचा भडमार करून त्यास असा बेजार केला कि त्याणें कोणत्याहि प्रकारें निघून जावेंसें जालें. तेव्हां त्याणें आपलें जड सामान भोंपाळ व इसलाम गड येथें ठेवून आपणाबरोबर कांहीं तोफा व उंटावरचा जेजाला घेऊन बाहेर निघाला तेवेळेस मराठ्यांनीं त्याचा तोफखाना हल्ला करून घ्यावयाचा उद्योग केला परंतु तो सिद्धीस न जाता त्या तोफा व जेजाला यांचा आश्रयेंकरून ते मोंगल लोक रोज दोन कोस असें धिमे चालीनें जातां जातां, दोराई सराई गावां पावेतों पोंहचले. तेथें मोंगल व बाजिराव यांचा तह जाला त्यांत असें ठरलें कि, बाजिरावास चंबळा व नर्मदा या दोहों नद्यांमध्यें जो मुलुख आहे त्याचें आधिपत्य प्राप्त व्हावयास बादशाहास अनुकूळ करावा. याशिवाय पन्नास लक्ष रुपये हि बाजिरावास द्यावे.

यानंतर बाजिराव चंबळानदीचे दक्षिणेस मुलखाची खंडणी घेत राहिला. इतक्यांत व्यंकटराव घोरपडा कोंकणामध्यें पोर्तुगीस लोक यांचें पारिपत्य करावयास कित्येक स्वार घेऊन गोव्याकडे चालिला. दुसरा खंडोजी मानकर कोंकणाचे उत्तरेस लश्करसुद्धां त्या लोकांचे किल्ले घ्यावयास निघाला. त्यांशीं त्या पोर्तुगीसांनीं फार शौर्येंकरून युद्ध केलें, परंतु मराठ्यांचे कित्येक मुख्य सरदार चिमणाजी आपा व होळकर व शिंदे वगैरे सरंजाम घेऊन कोंकणांत गेले. त्यांशीं युद्ध करतां करतां पोर्तुगीस लोक बहुतेक मेले गेले; तेसमयीं प्रायः त्यांचे किल्ले मराठे

लोक

लोक यांणीं घेतले.

त्या वेळेस मुंबई शहर हें लहानसें गांव होतें, त्यांत इंग्रेज लोक असत, त्यांशीं व पोर्टुगीस लोकांशीं कांहीं वैमनस्य पडलें यास्तव त्यांस गुप्तपणें मराठ्यांचा पक्ष होता, त्या वैमनस्याचें कारण असें.' सोळाशें एकसष्टांत इंग्रेजांच्या बादशाहयाणें पोर्टुगाल मुलखाचा बादशाहाचे कन्येशीं विवाह केला. तेव्हां त्याणें त्या जांवयास मुंबई व त्यासंबंधें मुलुख आंदणामध्यें दिला. त्यानंतर दुसरे वर्षी इंग्रेज लोक पांचशें मुंबईस आले आणि पोर्टुगीस लोकांपाशीं साष्टी मागूं लागले तेव्हां ते ह्मणाले कीं साष्टीशीं आणि मुंबईशीं संबंध नाहीं, हें बेटच निराळें आहे. असें बोलून देईनात शेवटीं त्यांपासून मराठे साष्टी घेऊं लागले तेव्हां इंग्रेज कांहींसा हर्ष पावले; कांकिं, ते असें समजले किं, मराठ्यांपासून पुढें कधीं तरी हें स्थान आपणास प्राप्त होईल. आणि हालीं याचें पारिपत्यहि जालें.

याप्रमाणें कोंकणांत पोर्टुगीस लोकांशीं आणि मराठयांशीं युद्ध होत असतां सेनासाहेब सुभा याचा पुतण्यानें कोणाची आज्ञा न घेतां हिंदुस्थानांत अल्हाबादपर्यंत स्वाऱ्या घालून मुलुख लुटला. तेणेंकरून बाजिरावास फार राग येऊन त्याणें त्याचा पारिपत्यास औजी कावरे नामें सरदार पाठविला, त्याला रघुजी भोंसल्यानें जिंकिला; मग बाजिराव त्याचा सूड घ्यावयास निघाला. तेसमयीं त्याला वर्तमान कळलें किं फारशी लोकांचा नादरशाह नामा बादशाह दिल्लीस येऊन, त्याणें मोंगलांचा पराभव करून दिल्ली शहराची खंडणी बादशाहाकडे मागूं लागला. व खानडोराण मृत्यु पावला, मग तेथून पुढें गेला तों दुसरें वर्तमान समजलें किं, त्या नादरशाहानें दिल्लीचा बादशाहास कैद करून तेथचे राहाणारे लोक आठ दहा हजार सुमारें मारिले. आणि शहर लुटलें हें ऐकून बाजिरावास मोठा विचार पडला, आणि त्यास असें वाटूं लागलें किं, हा कोण मोठा शत्रू आला आहे, यापुढें सेनासाहेबसुभ्याचा पुतण्या रघुजी भोंसला याचें पारिपत्य करावयास जाणें हें केवळ कनिष्ठ कार्य, व पोर्टुगीस लोकांशीं युद्ध करणें तेंही अल्प कृत्य. कदाचित् तो बादशाहास मारून आपणच गादीचा अधिष्ठाता होईल, त्यापुढें तिसरें वर्तमान आलें किं, एक लक्ष फारशी जमा होऊन दक्षिणेस येताहेत. तरी तो किमपि नभितां पुढें गेला, तेसमयीं त्याणें आपला भाऊ चिमणाजी आपाहि कोंकणांतून बोलावून बरोबर घेतला; आणि सर्व लोकांत विदित केलें किं, जे कोणी हिंदू व मुसलमान असतील

त्या सर्वांहीं येऊन माझें साहाय्य केलें असता शत्रूस घालवून देतां येई-
ल. मीतर आपले मराठे लोक या कार्याकरितां नर्मदानदी पासून चं-
बळा नदीपर्यंत पसरणार. अशी बाजिरायानें तयारी केली; तों होळ-
कर वशिंदा हे दोघेहि त्यास येऊन मिळाले. तेव्हां असें वर्तमान आले
किं, तो नादरशाह आपल्या संतोषानें दिल्लीचें तक्त बादशाहास माघा-
रें देऊन लश्कर सुद्धां निघोन आपले मुलखीं गेला. तेसमयीं त्याणें बा-
जिराव व शाहू व दुसरे जे कोणी हिंदूंचे मांडलिक होते. त्यांस पत्रें पाठ-
विलीं किं, मी हा बादशाह पुनः तक्ताधिपती केला. इतःपर हा मला
बंधूसमान यास्तव तुह्मीं सर्वांहिं याचे आज्ञेंत वागावें. जर कोणी
याची आज्ञा मान्य नकरिल तर पुनः मी माघारा येऊन त्याचें पारिप-
त्य करीन.

पोर्टुगीस लोकांची व मराठ्यांचीं कोंकणांत युद्धें जालीं, त्यांत मरा-
ठ्यांहीं वसई किल्ला घेतला. त्या युद्धांत परस्परें युद्धनिपुणतेची परा
काष्ठा जाली; त्यानंतर तसा यत्न मराठयानीं केलाच नाहीं. सन सत्राशें
एकुणचाळिसांचा दुसऱ्या महिन्याचे सत्राव्ये तारिखेस चिमणाजी आपाचा
बिनीवाला शंकराजीनारायण याणें वसई किल्यास खुसकी वरून घेरा घा-
तला; व त्या किल्ल्यास जा आंगीं पाणी आहे, तेथें मानाजी आंग्र्या येऊ-
न त्याणें तो घेरा पुरा केला. तेव्हां तेथचा किल्लेदारानें आर्जवेंकरून वि-
नंती केली किं, तुह्मीं जंजिऱ्याचा शिद्दीशीं जसा करार केला तसाच आ-
ह्माशीं कराल तर किल्ला देतों, परंतु चिमणाजीचा मनास ती गोष्ट येई-
ना: कांकिं, त्यास असें वाटलें किं. असलें सुदृढ स्थळ यांचे हातीं अस-
तां आह्मीं घेतलेला जो मुलुख आहे तो हे आमचे मागें घेतील, आणि
पर्जन्यकाळाचा पूर्वीं हें काम शेवटास न गेलें तर हा सर्व उद्योग व्यर्थ जा-
ईल. याकरितां अनेकप्रकारें यत्न चालविला; तो असा मैदानामध्यें
जागोजाग मोर्चे बांधून एकामोर्चाहून दुसऱ्या मोर्चास किल्लेकरांचा तो-
फांचा मार चुकवून जावया करितां जमीन खणून मोठे मोठे चर पाडून,
वाटा केल्या. तेव्हां किल्लेकरानीं त्यांवर गरनाळांतून कुलपी गोळे, वद-
गड वगैरे त्या चरांचा वाटेवर टाकून रोज रोज ते लोक बहुत मारिले.
व त्या किल्ल्यांत तोफा बहुत होत्या, तथापि मराठयानीं फार तोफा आ-
णून त्यांचा तोफांचा उपाय चालेनासा केला. आणि किल्ल्याचा तटा-
ला भोंक पाडिलें; परंतु त्यांतून आंत शिरतां येईना. तेव्हां किल्ल्यांत
जावयास पुरेशी वाट व्हावी ह्मणून त्या कोटाखालीं सुरुंग पाडूं लाग-

ले, तेव्हां किल्लेकरानीं त्या सुरुंगाचा सुमारें आंतून सुरुंग पाडून त्यांचा यत्न व्यर्थ केला. असें बहुत वेळा जालें शेवटीं मराठयांनीं मसलत केली किं, एकदांच पांच सुरुंग उडवून तटास मोठें खेंडार पाडलें ह्मणजे मार्ग मोठा होईल.

नंतर पांच सुरुंग तयार केले त्यांत तीन जवळ आणि दोन दूर; त्या दोहोंतल्या एकाला पहिल्यानें आग घातली, तो चांगला नउडाला. मग जे सरसें सरसें तीन होते त्यांस एकदांच आग घातली. तेव्हां त्यांतील दोन उडून त्यांचें खेंडार मोठें पडलें. तेसमयीं मराठे किल्ल्यांत शिरावयाकरितां जवळ गेले; तों तिसरा सुरुंग उडाला त्यांत सांपडोन ते फार मेले गेले व किल्लेकरानींही गरनाळांचा गोळ्यानीं व बंदुकांचा मारानें फार हैराण केले, त्यावेळेस ते सर्व मराठे मागें हटले. तेव्हां किल्लेकरानीं त्या खेंडारांतून चढून जावयाचा उपाय चालेनासा बंदोबस्त केला. त्यानंतर पांचां सुरुंगांपैकीं एक राहिला होता, त्याचें काम मल्हारराव होळकरानें पक्कें केलें होतें; त्यास आग घातली. तेव्हां तो चांगला उडाला त्याणें अर्धा बुरूज कोसळला. तेसमयीं मराठ्यांनीं मातब्यान हल्ला केला तेव्हां पोर्टुगीस लोकानीं मातीचा टोपल्या भिंती सारख्या रचून तेथून तोफा लागू करून आपला जीव वांचविला, व मराठ्यांस जवळ येऊंच दिले नाहींत मग त्यांस खाण्यापिण्याचा तोटा पडून बहुत श्रमी जाले आणि त्या युद्धास आरंभ होऊन, तिसरा महिना भरला अशासमयीं त्यांहीं मराठयांशीं तहाचें बोलणें लाविलें त्यांत असें ठरलें किं, आठां दिवसांत, पोर्टुगीस लोक आपलीं मुलें माणसें काढून किल्ला रिकामा करून देतात. त्या किल्ल्याच्या युद्धामध्यें मराठ्यांचे लोक पांच हजारांवर मेले गेले. पोर्टुगीस लोकांचे मेलेले व जखमी मिळून आठशें जाले. या युद्धाशिवाय कोंकणांत मराठे व पोर्टुगीस लोक यांचीं युद्धें जालीं, तीं व हें मिळून मराठ्यांचें माणूस बारा चोदा हजार सुमारें मेलें.

फारशी लोकांचा बादशाह याणें दिल्ली सोडल्यानंतर बाजिरावानें दिल्लीचा बादशाहाचे प्रसन्नतेविषयीं पत्र लिहिलें व एकशें मोहरा नजर पाठविल्या. नंतर बादशाहाकडून बाजिरावास बहुमानाचें उत्तर व वस्त्रालंकारादि उत्तम प्रकारचें प्राप्त जालें. परंतु निजामाचा बोलण्याप्रमाणें माळव्याची सनद नमिळाली. त्यावरून पेशवा याणें निजामास घातकीसा जाणून, मनांत विचार केला किं, सर्व दक्षिणेंत

निजामाची

निजामाची सत्ताच नाहींशी करावी. त्या वेळेस निजाम आणि त्याचे बहुतेक लोक हिंदुस्थानांत होते; यास्तव त्या कार्यास ती संधी उत्तम, परंतु तेसमयीं बाजिरावाचे मोठे मोठे सरदार लश्करासहित कोंकणांतून आले नव्हते; ह्मणून बाजिराव माळव्याचा बंदोबस्त करीत राहिला, व त्या मुलखाचे पश्चिमेस चंबळेचे कांठीं कोटापासून आल्हाबादपर्यंत मुलखाचा अधिकारी रजपूत त्याशीं स्नेह रक्षित होता; त्यांत विशेष इतकाकिं, बुंदलखंडचा राजानें समयीं बाजिरावाचा मार्गें मोंगलांस बुंदलखंड न देतां, दोन महिनेपर्यंत बाजिरावाचे कुमकेची मार्गप्रतीक्षा करीत लढावें, तों पावेतों कुमक न पोंहचल्यास, तह करून मग कुमक मिळाल्यावर पुनः लढावें. याप्रमाणें ठरलें, असा उत्तरेचा बंदोबस्त करून त्याच वर्षाचे समाप्तीस, बाजिराव दक्षिणेंत औरंगाबादेजवळ निजामउलमुलुखाचा पुत्र नाशिरजंग नामा, दहाहजार सैन्यासहित होता, तेथें जाऊन त्यासभोंवता घेरा घातला, परंतु थोडक्याच दिवसांत त्या नाशिरजंगाचे कुमकेस एक मोठें सैन्य येऊन तो मराठ्यांचा हातचा सुटोन गोदावरीपलिकडे अमदानगरचे वाटेनें मुलखांस उपद्रव देत चालिला. तो अमदानगरीं जाऊन पोंहचला नाहीं तोंच बाजिरावाचे मदतीस चिमणाजी आपाचें मोठें लश्कर येऊन पोंहचलें. मग बाजिरावानें त्याशीं युद्ध करून त्यास पुढें जाऊं न देतां माघारा गोदावरीकडे परतविला. त्यावर कित्येक महिने त्या उभयतांचें युद्ध तसेंच होत असून त्यांतील एकासहि किमपि अर्थलाभ न होतां दोघांचा तह होऊन ठरलें, किं इतःपर रैतेस कोणी उपद्रव करूं नये, व मोंगलांनीं बाजिरावास नर्मदेचे कांठीं जहागीर द्यावी. मग बाजिराव मनोदयानुरूप अर्थसिद्धी पावला नाहीं ह्मणोन फार खिन्न होऊन पुण्यास व सातान्यास न जातां एकाएकी त्या लश्करासहित हिंदुस्थानांत जावयास निघाला. तेसमयीं त्याचा पुत्र बाळाजी बाजिराव, त्यास नानासाहेब ह्मणत, तो कोंकणांत आंग्र्याशीं लढत होता त्याचे कुमकेस चिमणाजी आपा गेला; तेथें त्या नानासाहेबाशीं रेवदंडा किल्ला घ्यावयाची मसलत करीत बसले होते, तेवेळेस वर्तमान आलें किं, बाजिरावास नर्मदेचे कांठीं सन सत्राशें चाळिसाचे चोथ्या महिन्याचे अठ्ठाविसावे तारिखेस देवाज्ञा जाली. असें ऐकतांच शंकराजी नारायण बिनीवाला त्यास कोंकणाची सुभेदारी दिली, आणि खंडोजी मानकर यास लश्करचा मुखत्यार केला; मग चिमणाजी आपा व त्याचा पुतण्या नानासाहेब पेशवा हे उभयतां बाजिरावाचें उत्तरकार्य करून सातान्यास आले.

बाजिरावाचें

बाजिरायाचें मरण तें मोठें प्रकरण यास्तव त्यासमयीं मराठ्यांची हकिगत काय काय होती ती समजायाविषयीं, तेव्हांचे हिंदूंतील सर्व अधिकारी कसकसे वागत होते तें प्रथम समजलें पाहिजे.

दिल्लीमध्यें तेवेळीं महंमदशाह नामें बादशाह होता त्यास नादरशाहानें बंदीस घालून त्या राजधानीतले कित्येक लोक मारिले व शहर लुटून द्रव्य नेलें; त्या शहराचे उत्तरेकडील काबूल व तारा, व मुलतान, हे मुलख घेऊन त्याणें आपल्या मुलखाकडे लाविले होते; त्यावरून बादशाहाचें तेज कमी होऊन दिल्लीचाजवळ दुसरीं कित्येक नवीं नवीं राज्यें होऊं लागलीं होतीं, तीं प्रबळता पावतील सें दिसूं लागलें, त्यांत एक रोहिला असे; त्याचा मुळ पुरुष हिंदुस्थानचे अहीर जातीचा होता, जसा मराठयांमध्यें धनगर तसा त्यांत तो. त्याचे लहानपणीं कोणी एका अफगाणानें आपल्याजवळ त्यास अल्लीमहंमद रोहिला असें नाव ठेवून, बाळगला. मग तो मोठा जाल्यावर आफगाणांचा स्वारांची सरदारी करीत होता. त्यानंतर त्याणें कित्येक मुलखाचा उत्पन्नाचा चढ पत करून मुलख आपल्या हाताखालीं घातला मग पैका द्यावयाचा समयीं युद्धास सिद्ध जाला. त्याचा पारिपत्याविषयीं वजिरानें आपला कोणी मुखत्यार पाठविला; त्याचा त्याणें पराभव केला. हें वर्तमान दिल्लीपासून पन्नास पंचावन्न कोसांवर दक्षिणेस जालें.

दुसरा शूद्रामध्यें जाट नामें जाति, असा कोणी एक इंदसकांठचा राहाणार; त्याणें येऊन आग्रें व जयपूर यांचें आधिपत्य औरंगजेबाचे समाप्तीस केलें. पुढें त्याचे मरणानंतर त्याणें त्याच गडबडींत आपलें आधिपत्य सुदृढ करून, मग जेव्हां मराठे चंबळा नदी उतरून पलिकडे गेले तेव्हां त्यांचा व आपला एक लाभ पाहून त्यांशीं स्नेह केला.

दक्षिणेंत व करनाटकांत स्वराज्य व जहागीर सोडून निजामउलमुलख आणि मराठे निमेनिमे वांटून घेत होते, बाजिराव मेल्यानंतर तो निजामउलमुलख कित्येक दिवस दिल्लींत होता; त्याचे नावास बादशाहानें अमीरउलउमरा असें पद जोडिलें होतें; त्याला वर्तमान कळलें, किं, आपला पुत्र नाशीरजंगनावाचा दक्षिणेंत आहे तो माझी सत्ता नाहींशी करून, आपण कारभार करणार. तें बंड मोडायया करितां निजाम दक्षिणेस निघाला; तेसमयीं त्याणें बादशाहास विनती केली किं, मला जें पद दिलें तें माझा वडील पुत्र गाजीवदिन यास असावें.

करनाटकांत विजापूर, व गोंवळकोंडें येथें जे पहिले मुख्य अधि-

कारी

कारी होते त्यांची संतती पुष्कळ झाली असे; त्यांस स्वतंत्रपणें वागण्याची चाल पडली होती.

इंग्रेज व फ्रांशीसही या मुलखांत असत, परंतु ते आपला पराक्रम न जाणतां किंवा जाणत असून स्वार्थसाधनास युद्धादिकेंकरून झटत नव्हते; आर्जवानें अथवा लांच देऊन कार्य करून घेत. त्यांशीं कोणी वक्र झाला तर तात्काळ युद्धास सिद्ध होत. त्यावेळेस असें असतां पुढें त्यांचा योग असा होता कीं, या मुलखीं सर्व मोठमोठ्या कामांत त्यांहीं प्रवीण व्हावें.

पूर्वी सन सत्राशें एकुणचाळिसांत इंग्रेजांनीं आपल्या व्यापाराचा साधनास चिमणाजी आपाचा स्नेहानें पेशवा अनुकूल करून घ्यावयास वसईमध्यें चिमणाजीशीं कांहीं तह केला होता.

पोर्तुगीस लोक मराठ्यांलोकांशीं बहुत युद्धे करून केवळ बळहीन झाले होते.

बाजिराव रूपानें फार चांगला होता, त्याची बोलण्याची किंवा कोणत्याही कार्य करण्याची ढब शिपायाप्रमाणें दिसे; आणि तो लश्करावरोबर असतां ऐश्वर्याचा उपभोगासाठीं आपल्या सेवेंत बहुत माणसें बाळगीत नसे. जें त्याचा शिपायास दुःख तें तो अंगें अनुभवीत असे. याविषयीं कथा आहे, किं पूर्वीं त्याची आणि निजामउलमुलुखाची भेट झाली नव्हती तेव्हां निजाम याणें कोणा एका मोठ्या चितार्यास सांगीतलें कीं, तूं जाऊन बाजिराव पेशवा यास पाहा आणि तो तुझा दृष्टीस जें काम करताना जसा पडेल तसें त्याचें चित्र काढून मला आणून दे. मग त्याचितार्यानें तसें चित्र काढून आणिलें तें असें होतें किं, बाजिराव घोड्यावर बसून भाला आंगाशीं धरुन जोंधळ्याचीं कणसें हातावर चोळून खात खात चालिला आहे, व त्याचा घोड्याचे पायबंध व मेखा तोबर्यांत भरून तोबरा घोड्यावर बांधून घेतलेला होता. त्याचा जातीचे ब्राह्मण ह्मणतात कीं, तो द्रव्यलोभी असे, आणि आपल्या कित्येकां जातिधर्मासही मानीत नसे; व तो शिपाईपणांत विशेष प्रीति ठेवून दुसरीं [illegible] रादि कामें तुछ मानी. हें त्या लोकांचें बोलणें सत्य जरी असलें तरी त्याकडे दोष नाहीं; कांकिं त्यावर बहुतवेळां संकट पडलें होतें. तो राज्य मिळवण्याविषयीं लोभी खरा, परंतु मराठे एकचित्त वागविणें व निजामाचा मनसोबा समजून त्याचें निवारण करावयाचे कामांत दक्ष होता यास्तव त्याणें आपल्या मराठ्या लोकांचें फार हित केलें. त्याचे मरणानंतर त्याचे जागीं बाळाजी बाजिराव नामा त्याचा वडीलपुत्र, तो स्थापिला. दुसरा रघुनाथराव तो इंग्रेजांचीं कार्यें करून नामांकित झाला. तिसरा जनार्दन बावा तो लहानपणींच मेला.

चौथा

चौथा यवनीचा राजा झाला तो समशेर बहादूर.

सन सत्राशें चाळिसांपासून सत्राशें एकुणपन्नास पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून भाग सोळावा.

अनुक्रमणिका.

बाळाजीनें सकवार बाईला कोणे प्रकारें मती घालविली तो विस्तार

भाग सोळावा.

रघुजी भोसले व पेशवे यांमध्यें कलह उत्पन्न झाला तो, फारसी लोकांचा नादरशाह नामा बादशाह, दिल्लीस आल्यामुळें कांहीं दिवस राहिला होता; पुढें त्या उभयतांची गांठ पडली तेव्हां तो कज्जा अगदीं मोडला. त्यासमयीं त्या दोघांची काय मसलत झाली ती पुर्तेपणें समजत नाहीं, परंतु असें वाटतें कीं, बाजिरावाचा मनांत हिंदुस्थान घ्यावयाचें, व कर्नाटक, आणि बंगाला, आपल्या सत्तेंत आणावा अशीं मोठ मोठीं कार्यें करावयाचीं होतीं, त्या मसलतींत त्यास घेतला असेल. त्यानंतर कर्नाटकांत लश्करसुद्धां रघुजी भोसला शिरला त्याचें कारण तेंच दिसतें.

त्या लश्करांत राजा, व पेशवे, व प्रतिनिधी, व फत्तेसिंग भोसला, व इतर मराठे सरदार यांचे शिपाई होते त्यांत संताजी घोरपड्याचा वंशज मुरारराव घोरपडा असे. त्याणें राजाचा पक्ष तेसमयीं नूतन स्वीकारिला; पूर्वीं राजानें त्याचां वडिलांस विटविले होते. तो यास मिळाला तेवेळेस आपलें सेनापतित्व मागूं लागला. तें न देतां तुंगभद्रेजवळ कांहीं परगणे देऊन वश केला. मग तें लश्कर पन्नास हजार जमून कर्नाटकांत गेलें; तें दामलचरीचा घाटाजवळचे आडवाटेनें आऊन एकाएकीं दोस्तअल्लीनवाब[+] जेथें लश्करसहित होता तेथें प्रकट झालें. नंतर त्यांशीं युद्ध होऊन दोस्तअल्ली मेला, आणि त्याचा दिवाण मीरआसद नामा तो धरला गेला. त्यानंतर मराठे त्या मुलखीं जिकडे तिकडे पसरले, आणि खंडणी घेऊं लागले; शेवटीं दोस्तअल्लीचा वडील पुत्र सफदरअल्ली त्याणें द्रव्य देऊन मराठे तेथून निघावे असें केलें. तेसमयीं सफदरअल्लीचें व भोसल्याचें बोलणें झालें त्यांत करार ठरला कीं त्रिचनापलीचा अधिकारी चंदासाहेब यास मराठ्यांनीं मात्स्यान येऊन जिंकावा. त्या चंदासाहेबाविषयीं सफदरअल्लीचा मनांत पूर्वीपासून कांहीं शंका होती. त्यानंतर मराठे कराराप्रमाणें सफदरअ-

---

\+ दोस्तअल्ली सादतउल्ला खानाचा पुतण्या, पूर्वीं सन सत्राशें सहांत कर्नाटक पेनघाट मुलखीं दाउदखानानें आपल्या अधिकारावर सादतखान कारभारी यास ठेवला; नंतर तो सादतखान मेल्यावर दोस्तअल्ली दिल्लीचा बादशाह याचे व निजामउलमुलुख याचे आज्ञे वांचून आपल्या चुलत्याची जागा पावला.

ल्लीचा

ल्लीचा मुलुख सोडून माघारे महाराष्ट्र मुलखीं सवायशें कोस जाऊन, शिवगंगेचे कांठीं उतरले; परंतु त्यांचा मनसोबा होता कीं, आपण येथें कांहीं दिवस राहून तो चंदासाहेब असावध आहे असा जाणून एकाएकी जाऊन जिंकूं.

इतक्यांत रघुजी भोंसला तेथून निघोन सातान्यास आला, आणि बाळाजी बाजिराव यास पेशवे पदवी न देतां बापुजी नाईक बारामतीकर यास पेशवा करावा असा राजाजवळ उद्योग करूं लागला; परंतु त्यास प्रतिनिधी अनुकूळ नव्हता; व चिमणाजी आपा आपल्या पुतण्याचें हित करणारा म्हणोन शाहूला समजाविलें कीं, बापुजी नाईक पेशवाई करितां, द्रव्य पुष्कळ देईल; इतका यत्न केला तो शेवटास न जाऊन सनसत्राशें चाळिसांचा आठव्या महिन्यांत शाहूनें बाजिरावाचे जागीं बाळाजी बाजिराव स्थापिला. बापुजी नाईक बारामतीकर आपल्या मनोदयानुरूप कार्य सिद्ध न झालें यास्तव बाळाजीस बाजिरावाच्या कर्जाविषयीं फार तगादा करूं लागला; त्यामुळें त्यास बहुत संकट प्राप्त झालें, तेव्हां त्याचा दिवाण महादाजी पंत पुरंधऱ्या याणें त्या संकटापासून बाळाजीची मुक्तता केली, यास्तव तो त्याचा मोठा उपकार मानून, त्याचेठायीं अत्यंत प्रीति करूं लागला.

रघुजी भोंसला याणें योजिलेलें कार्य सिद्धीस नगेलें म्हणून बापुजी नाईक बारामतीकर यास आपले बरोबर घेऊन त्रचनापल्लीचे मोहिमेसंबंधें लाभ साधावयास पुनः कर्नाटकास चालिला. त्या बरोबर प्रतिनिधी श्रीपतराव, व फत्तेशिंग भोंसला हेही गेले. तें लष्कर तंजोरास पोंहचलें तेव्हां त्यामुलखीं मराठे होते ते आपल्या मनांतील वैमनस्यें टाकून दक्षिणदेशींचे मराठे आपले भाउबंद यांस मिळाले. त्यानंतर कर्नाटकीं काय काय युद्धें झालीं तें समजत नाहीं; परंतु इतकें ठाऊक आहे कीं, सन सत्राशें एकेचाळिसांचा तिसऱ्या महिन्यांत त्रचनापल्ली म-

---

* बापुजी नाइकाशीं आणि बाजिरावाशीं कांहीं वैमनस्य पडलें होतें, त्याचें कारण असें, बापुजी नाईक मोठा द्रव्यवान होता; त्यापासून बाजिरावानें कर्ज घेतलें तें माघारें द्यावयास मिळेना.

⊞ चालेंजेस दिसण्यामध्यें त्या प्रांताचा धणी शिवाजीचा भाऊ व्यंकाजी त्याचा नातू (तुळजाजी?) होता परंतु मुख्यत्वें मुसलमान असे. तो व्यंकाजी याचा धाकटा पुत्र तुकाजी याचा वेळेपासून तंजोरांत शिलेदारी करीत होता, असें समजावें.

राठ्यांचे हातीं लागली. तेव्हां तेथचा धणी चंदासाहेब होता, तो रघुजी भोंसल्यानें कैद करून सातान्यास पाठविला; आणि मुरारराव घोरपडा त्या किल्ल्याचा मुखत्यार करून ठेविला. त्याजवळचे शिबंदीस दरमहा शाहूकडून पोंहचत असे; परंतु ते लोक पेशव्याचे होते. कर्नाटकचे खंडणी पैकीं प्रतिवर्षीं वीस हजार रुपये बाळाजी बाजिरावास देत जावे, असें ठरलें हा एक पेशव्यास त्यावर्षीं लाभ झाला.

त्याच वर्षाचा पहिल्या महिन्यांत चिमणाजी आपा मृत्यु पावला. तो मराठे सरदारांत मोठा मान्य असे, कांकिं, त्याणें पोर्तुगीस लोकांचा पराभव करून आपल्या जातींत लौकिक मिळविला. परंतु एवढी त्याची योग्यता असेलच असें ह्मणतां येत नाहीं. त्याणें जाणिलें किं, पायदळ व तोफा यांचा बंदोबस्त चांगला असल्या वांचून युद्धाचें साहित्य ठीक नाहीं, ती कल्पना बहुधा बरी दिसत्ये, परंतु ती मराठ्यांस योग्य नव्हे; ते आंगधट्टाईनें मारामारीविषयीं समर्थ. चिमणाजीचा पुत्र + सदाशिव चिमणाजी भाऊ याणेंही ती बापाची कल्पना उत्तम मानून, पुढें विसां वर्षांनीं आपले मोठेपणीं, त्याप्रमाणें सिद्धता करून पानपतचे लढाईस त्याच चुकीनें लश्करसहित नाश पावला, असें दिसतें. चिमणाजी आपा मेल्याचे आगोदर खंडोजी मानकर याणें त्याचे आज्ञेवरून पोर्तुगीस लोकांचा रेवदंडा किल्ला राहिला होता तो घेतला, तेणेंकरून दमान व गोवें यांमध्यें त्या लोकांची सत्ता किमपि राहिली नाहीं.

बाळाजी बाजिराव आपल्या चुलत्याचा मरणानंतर एक वर्ष सुमारें मुलखाचा बंदोबस्त करीत सातारा व पुणें येथें राहिला होता. त्याणें शाहूस आपली गरिबाई दाखवून, पोर्तुगीस लोकांस जिंकून घेतलेला मुलुख होता त्याची सनद पावला. व गुजराथ खेरीज करून नर्मदेचा उत्तरे कडचा मुलखाची खंडणी जी घ्यावयाची ती व वसूल जमा करावयाचा जो तो त्याचा हातून व्हावा असेंही शाहूनें केलें.

शाहूनें त्याच समयीं एवढें दिलें तेणेंकरून पेशव्याचा प्रबळतेस फार उपयोग झाला. तो ध्यानांत यावयाकरितां आधीं बंगाल्यांतील वर्तमान कांहीं लिहिलें पाहिजे तें असें. सन सत्राशें चाळिसांत बंगाल्याचा नबाब सुजाउद्दीनखान नामें होता; त्याणें बाहार सुभ्यामध्यें कोणी एक आपला हस्तक अल्लीवेरदीखान नामें ठेविला. तो सुजाउद्दीन मेल्यावर त्याचा पुत्र तक्ताधिपती झाला; परंतु अल्लीवेरदीखान त्यास

\+ सदाशिव चिमणाजीस भाऊसाहेब ह्मणत.

[illegible] पुढें त्या उभयतांस युद्ध होऊन [illegible] मारला गेला; [illegible] [illegible] पूर्वी पाहिल्या नवाबाच्या हस्तक मुर्शीद कुली नांवें असे, [illegible] नांवें होता; त्याशीं अलीवर्दीखानानें युद्ध करून सुभ्याचा [illegible] घालविल्या; तो तेथेंच पळून जाऊन मग थोडक्या दिवसांनीं पुनः येऊन अलीवर्दीखानाजवळच चाकरीस राहिला. त्यापुढें बंगाल्यांत मराठे [illegible] करितां त्याला हा येवढा त्यास उपयोगी पडला, त्याचा प्रकार असा. मुर्शीद कुली अलीवर्दीखानानें मुलुखांतून पार केल्यावर [illegible] रघुजी भोसल्याचा हस्तक भास्कर पंत होता, त्यास [illegible] कि, कटक सुभा घ्यावा. तेव्हां भास्कर पंतानें आपल्या फौजी [illegible] त्याचे [illegible] वाट पाहिली इतक्यांत अलीवर्दीखान [illegible] येऊन, तो सुभा घेतला. तो [illegible] त्या वेळेस बंगाल्याच्या मर्यादेंत शिरणें राहिलें, परंतु भास्कर पंताच्या मनांत ही इच्छा होऊन थोडक्या वेळानें [illegible] उडीसेकडे चालिला. तो निघून गेला तेव्हां [illegible] वाट पहात होता. [illegible] केला. तेव्हां [illegible] म्हणून नर्मदेच्या काठीं [illegible] त्यांनीं याजशीं [illegible] व बाजीराव सदाशिव [illegible] पेशवा [illegible] त्यानंतर पेशवा पुढें न [illegible] चातुर्य [illegible] पेशवे पुढें [illegible] अशी त्याची मसलत होती.

इकडे भास्करपंत बंगाल्याकडे जात असतां, [illegible] प्रथम [illegible], त्यावेळेस अलीवर्दीखानाचा [illegible] कटक प्रांतामध्यें कांहीं बंदोबस्त करीत होता. ते [illegible] अलीवर्दीखान [illegible] कांहीं सैन्य घेऊन कटक प्रांताकडे गेला. मग [illegible] होता, परंतु मराठे वाटेंत शिरल्याचें वर्तमान [illegible] घालविण्याकरितां त्वरेनें आला. तेव्हां मराठे [illegible] होते, परंतु लोकांमध्यें [illegible] असे.

अलीवेरदीखान यापाशीं तीन साडेतीन हजार सुमारें स्वार व चार हजार सुमारें पायदळ असे तरी त्याणें मराठ्यांवर चालून जावयाविषयीं विलंब न केला. परंतु त्याचा जय न झाला, त्याचा लष्करास भोंवता मराठ्यांचा वेढा पडून त्याचें सर्व सामान लुटलें; तेणेंकरून ते बहुत कष्ट पावले, आणि कित्येक मेले गेले; व कित्येक पळाले. शेवटीं स्वार व पायदळ मिळून त्यापाशीं तीन हजार उरले. तेव्हां त्याणें विचार केला कीं, मराठ्यांचे हातीं लागावें त्यापेक्षां युद्ध करून मरावें अथवा त्यांस मारून वाट धरावी, यांत उत्तम आहे. असा निश्चय करून मोठ्या निकरानें युद्ध करतां करतां खटवा पर्यंत पोंहचला. त्या युद्धांत अलीवेरदीखानाचा लष्करांत मीरहबीब होता, तो पहिले दिवशींच युद्धाचे प्रसंगीं मारेमींच धरिला; त्यानंतर त्याणें मराठ्यांचा पक्ष स्वीकारून अशीं उत्तम कामें केलीं कीं, भास्करपंत नामें त्या लोकांत मोठा सरदार होता त्याचा तो परम विश्वासू जहाला. अलीवेरदीखान खटव्यास पोंहचला त्यासमयींच मीरहबीब याणें त्यापासून कांहीं शिपाई मागून घेऊन मोरशेदाबादेस चालिला; तेथें त्याचा भाउ केदेंत होता त्यास सोडविला, आणि त्या शहरच्या रहाणारा जगतशेट अलंचंद नामें मोठा सावकार होता, त्याचें घर लुटून पंचवीस लक्ष रुपयें काढून भास्करपंतास जाऊन मिळाला. त्यास द्रव्याचा लोभ दाखवून बंगाल्यांत राहून घेतला.

तेव्हां त्याचा मसलती प्रमाणें भास्करपंत मागारा फिरून कांहीं युक्तीनें हुगळी शहर हस्तगत केलें. त्यापुढें खटव्यापासून मिदनापूर पर्यंत बहुतेक मुलुख त्याचे हातीं लागला. त्यावेळेस हुगळीचे नदींत पाणी भरून आलें; यास्तव नदी उतरून पार जाघेना तेणेंकरून मोरशेदाबाद परगण्यामध्यें प्रवेश झाला नाहीं. असें असतां दिल्लीहून बादशाहाचा कोणी कारभारी बंगाल्याची खंडणी मागावयास अलीवेरदीखानाजवळ आला. तेव्हां त्याणें उत्तर केलें कीं, जोंपर्यंत मला मराठ्यांचा उपद्रव असेल, तावत्कालपर्यंत अनुकूलता नाहीं यावेळेस हेंच योग्य कीं, स्वामींनीं माझा पुष्टीकरणार्थ लष्कर पाठवून रक्षण करावें. असें त्यास बोलून वराडप्रांतांतील रघुजी भोंसल्याचा मुलुख लुटावयाकरितां पेशव्यांस सुचना केली, आणि त्या कामाकरितां कांहीं द्रव्य पाठविलें तें त्यास न पोंहचतां उदप्रांताच्या नवाबानें मध्येंच लुटून नेलें.

अलीवेरदीखान याणें पेशव्यास आणि बादशाहास कुमक मागीतली, तथापि आपल्या कामांत अत्यंत सावधपणें राहिला तो असा.

आपले

आपले मुलखाचे शिपाई आहेत वागणार असे सारे जमा करून पार सकाळ जाताच, खटव्यामध्यें भास्करपंताचा लष्करावर एकाएकी जाऊन पडावयाची तयारी सर्वप्रकारें केली. आणि नदीचें पाणी उतरलें नसताहि हुगळीची नदी व आजीनदी यांमध्यें होडयांचे पूल बांधून दोन्ही नद्या उतरून पलिकडे जाताना आजीनदीचा पूल कांहींसा तुटला तेणेंकरून पंधराशें माणसें वाहून गेली; एवढें विघ्न झालें तरी, तो रात्रीसच भास्करपंताचा लष्करावर अकस्मात छापा घालून, मग त्याणें मराठयांस असें भयप्रदर्शन केलें कि ते लोक लढाई नकरितां पूर्वेकडे रानांत पळून गेले. त्यांचा कित्येक वेळ अल्लीवेरदीखानास ठिकाणा लागला नाहीं, मग तो तेथून माघारा गेल्यावर ते मराठे मिदनापूर परगण्यांत शिरले; मग अल्लीवेरदीखान आपल्या पाठीस लागला असें पाहून ते त्याशीं विशेष युद्ध नकरितां, आपले स्थानीं वराडांत माघारे गेले. ते ठिकाणी पोहचल्याचे पूर्वीच रघुजीभोसला आपल्या लष्करासुद्धा करनाटकांतून येऊन वराडास पोहचला होता; त्याचा दिवाण भास्करपंत याणें बंगाल्यांत सत्ता केली त्या पुष्टीकरणार्थ निश्चय करून तो ज्या वाटेनें पूर्वीं बंगाल्यांत गेला होता, त्याच वाटेनें भोंसलाहि जाऊं लागला. हें वर्तमान दिल्लीचा बादशाहास कळलें त्याणें उदचा नवाब सफदरजंग यास आज्ञा केली कि, मराठयांस आपली मर्यादा सोडून, बाहेर जाऊं देऊं नये; याशिवाय त्याकामास पेशव्यानें अनुकूल व्हावयाविषयीं बोलणें लाविलें, व तो वश व्हावा ह्मणून अल्लीवेरदीखानाकडील आजिमाबादेचा खंडवसूल व्हावयाचा होता त्यापैकीं चवथाई ऐवज द्यावयाविषयीं बाळाजी बाजिराव यास पत्र पाठविलें. त्याखेरीज माळव्याची सनद देऊं, असें वचन दिलें. या आशेनें पेशवा माळवा मुलुख सोडून सन सत्राशें बेचाळीसांत आल्हाबादेवरून मोरशेदाबादेस पोहचला. तो तेथें असतां त्याणें अल्लीवेरदीखानास बादशाहानें आपणास देवविलेल्या पैक्याची निकड लाविली. कांकि, त्यास ठाऊक होतें कि, राजास जें कांहीं मागणें तें संकटसमयीं मागीतलें असतां, तो उदारपणें देतो. दुसरें रघुजीभोंसला मोठया सैन्यासहित मोरशेदाबादेवर युद्धास येणार हेंहि त्यास कळलें होतें, तेव्हां अल्लीवेरदीखानानें हिशेब चुकवून देतों असें कबूल केलें; ती बातमी रघुजीस कळली तेसमयीं रघुजीभोसला मोरशेदाबादेकडे येत होता तो डोंगराकडे पळून माघारा गेला. ते समयीं अल्लीवेरदीखान मोठ्या त्वरेनें त्यांचे पाठीस लागला. त्यावरून बाळाजी बाजिरावानें कल्पना केली कि, मराठे

याचें लष्कर बंगालीलोकांचे हातीं लागणार नाहीं; ह्मणून आपण लष्कर सुद्धां निराळ्या वाटेनें बंगाल्याचा लष्करापुढें जाऊन रघुजीचा पाठीस लागला. नंतर त्यास गांठून उभयतांचें युद्ध होऊन रघुजी पराभव पावला. त्यानंतर बाळाजी आपणास पादशाहानें माळव्याचा अधिकार देऊं केला होता, ती सत्ता सुदृढ करावयास सन सत्राशें चाळिसांत गेला. तो माळव्यास जाऊन पोंहचला तेव्हां, महंमदशाह बादशाह यास बाळाजीला तो अधिकार द्यावयाचें अगत्य मोठें पडलें कांकिं, बाळाजीनें त्याचे सेवेंत अंतर किमपि नकेलें; तथापि त्यास एवढा मुलुख दिल्यानें, आपला मान हलका होईल ह्मणून, आमदनामें आपला पुत्र तो त्या अधिकारीं नाममात्र मुख्यत्वें करून माळव्याची सनद बाळाजीस दिली. त्यानंतर पेशवा बाळाजी सातान्यास येऊन, त्याणें आपल्या मर्यादेप्रमाणें राजास हिशेब दिला. ते वेळीं आपण राजाचा मुख्य सरदार अशा अर्थें समजाविलें; परंतु पुढेंही त्या राजाची तादृश सत्ता नाहींशी झाली तरी प्रतिवर्षी स्वयें जाऊन त्याप्रमाणें हिशेब समजावीत असे.

पेशव्यानें रघुजी भोंसल्याचा पराभव केला तेव्हां रघुजीनें पेशव्याकडे वकील पाठवून स्नेह करण्याचें बोलणें लाविलें. किं, तुह्मीं राजनीतिप्रमाणें जी कांहीं वर्तणूक करितां ती माझा व सर्व मराठे लोक यांचा हितास फार उपयोगी, असें मला आतां समजलें. याप्रमाणें बोलण्यांत अंतःकरणाची निर्मळता दाखविली असतांही तो भोंसला पुण्यावर लष्कर सहित येत होता. अशासमयीं प्रतिनिधी शरीरप्रकृतीनें असावध झाला असे; त्याचा मुतालीक यमाजी शिवदेव, तो रघुजीस अनुकूल न होतां दाभाड्यास अनुसरोन पेशव्याशीं वक्र झाला असे, आणि दाभाडा पुण्यावर येणार होता. तेव्हां पेशव्यानें हा सर्व प्रकार ध्यानांत आणून विचार करूं लागला किं, रघुजीला यासमयीं बंगाला द्यावा किंवा सर्व मोठे मोठे मानकरी मराठे सरदार लोक यांशीं लढावें; असें मनन करून या दोहोंमध्यें रघुजीस बंगाला द्यावा हेंच बरें पडेल, याप्रमाणें निश्चय ठरून रघुजी आणि पेशवा यांचा तह राजामध्यस्थ होऊन झाला. त्यांत पेशव्यानें आपला पूर्वीचा संपादित जो मोकासा व आपण मिळविलेली जहागीर आणि पूर्वजार्जित जा जहागिरी त्या व कोंकण आणि माळव्याचें आधिपत्य, याशिवाय आल्हाबाद, व आग्रें, व आज्मीर, यांची खंडणी आणि पाटणाप्रांतांतील तीन तालोके व अर्काट परगणा यांतील जमे पैकीं वीस हजार रुपये; याखेरीज रघुजीचे सत्तेंतील कित्येक गावें, हें सर्व पेशव्यानें अनुभवावें

वावें अशी राजानें सनद दिली. रघुजीस सनद दिली कि, लखनाऊ, व पाटणें, व पेनबंगाला, याचा वसूल, व खंडणी त्याणें घ्यावी. यारवेरीज वराडापासून कटाक पर्यंत खंडणी जमा करावयाचें काम रघुजी भोसल्यानें करावें. याप्रमाणें राजानें उभयतांस दोन सनदा दिल्या, त्यावेळेस असें ठरलें कि, दमाजी गाइकवाडानें माळव्यांतील खंड घेतल्याचा हिशेब पेशव्यास दाखवून तो ऐवज त्याचे हवाली करावा. असेंच दाभाड्याकडेही राजाचें देणें पुष्कळ होतें परंतु त्यावेळेस ती चौकशी झाली नाहीं.

मराठ्यांमध्यें असें वर्तमान असतां, निजामउलमुलुखाचा पुत्रानें बंड केलें, तें मोडावयाकरितां तो निजाम दिल्लीहून निघोन औरंगाबादेस गेला, तेथें युद्धप्रसंगें महत्प्रयासेंकरून पुत्र स्वाधीन करून घेतला. नंतर असें पाहिलें कि, कृष्णेचे दक्षिणेस मोगलांचे सत्तेंतील मुलखीं अव्यवस्था, व कर्नाटकप्रांतांत अर्काटचा नवाब सफदरअली, यास त्याचा मेव्हणा मोर्तिजाखान. याणें घातेंकरून मारिला, हें सर्व ध्यानीं आणूनऐसें समजला कि, यासमयीं आपलें आधिपत्य स्थापावयास संधि ठीक होच आहे: ह्मणून सन सत्राशें त्रेचाळिसांत हैदराबादेहून मोठें लश्कर जमा करून कर्नाटकांत चालिला, तो तेथें कित्येक मुलुख घेऊन एका वर्षानंतर त्याणें मराठे सातान्यास मोठी सेना जमा करिताहेत असें जाणून त्याचा मनांत कांहीं शंका उत्पन्न झाली यास्तव तो तेथून माघारा फिरून हैदराबादेस निघाला; तेसमयीं आपला हस्तक अनवारउदीन याला कर्नाटकपेन घाटीं ठेविला, आणि आपला नातू हीदायत मोयदीनखान, त्यासच मजफरजंग ह्मणत. त्या नामें तो मोठा विख्यात होता; त्याला कर्नाटकउंच प्रदेश जास बालाघाट ह्मणतात, तेथें स्थापून त्यास आदोणी परगणा जहागीर देऊन त्याचें रहावयाचें मुख्य स्थान विजापुर केलें. आणि आपण हैदराबादचा वाटेनें जात असतां त्यास असें वाटलें कि, आपल्यावर मराठे यांची मसलत नाहीं ह्मणून आपल्या राज्याचा बंदोबस्त करीत तेथेंच राहिला. तेव्हां निजामउलमुलुख आपली मर्यादासोडून दूर आहे असें समजून मराठ्यांही त्यासुद्धंवीं जाऊन कांहीं स्वार्थ साधावा परंतु तें न झालें, कां कि, रघुजी भोसला याणें आपल्या सत्तेंत आणिलेला जो बंगाल्यासंबंधी मुलुख होता तो त्याचे हातून गेला असें त्यास तो मालक्यान हस्तगत कराया

+ अनवारउदीन याचें पहिलें रहायाचें ठिकाण, दाऊदखान पन्नीवायते नामें यवनजाति विशेष नवाब याचे वेळेपासून झालेली अर्काटप्रांतीं पुरातन राजधानी होती. तीच त्याला रहावयास मुख्य जागा केली.

तोही औरंगजेबानें बाटविलेला होता त्याच्या आपल्या स्नेहान येऊन, मराठे यांस चौथ व सरदेशमुखी नद्यावी असें केलें याप्रमाणें ते दोघे स्वतंत्रपणें वागूं इच्छित असतां, त्याचा शेवट असा झाला कि, रघुजी भोंसला याणें उभयतांचा मुलुख घेतला. तेव्हां वलीशाहानें आपले दोघे भाऊ बंदींत ठेविलेले होते, त्या एकास रतनपूर दिलें; आणि त्याचा खर्चाप्रमाणें कांहीं पैका आपल्या खजिन्यांतून द्यावयाचा कबूल केला असें सन सत्राशें चव्वेचाळिसांत जालें. अद्यापि त्याचे वंशय नागपुरांत आहेत, त्यांस आजून त्या देण्यांपैकीं कांहीं मिळतें. दुसरा भाऊ अकबर शाह तो निजामाचा आश्रयानें कांहीं वर्षे सुख पावोन मेला गेला.

त्यापुढें सन सत्राशें सत्तेचाळिसांत आफगाण लोकांचा बादशाह आमेदशाह अबदाली,+ तो प्रथम हिंदुस्थानांत स्वाऱ्या घालूं लागला. त्याला पूर्वीं नादरशाह नामा फारशी लोकांचा बादशाहाचा आश्रय असे मग काळेंकरून तो आफगाण लोकांचा बादशाह झाला. त्यानंतर त्याणें सन सत्राशें अठ्ठेचाळिसांत दिल्लीवर स्वारी केली, तेव्हां दिल्लीचा बादशाहानें आपल्यापुत्राबरोबर फौज देऊन त्यांस काबुलपर्यंत मागें हटविलें, आणि तो माघारा दिल्लीस येई तोंपर्यंत त्या बादशाहाचा काळ झाला. नंतर तो आमेदशाह त्याच वर्षाचा एप्रेलाचे ममार्मीस तक्ताधिपती झाला. त्याणें निजामउलमुलुखास वजिरीचा अधिकाराविषयीं बहुत आग्रह केला. परंतु तो स्वीकारीना. कांकि, त्याचें वय फार दिवसांचें होतें, यास्तव तो ह्मणे कि, फार वृद्ध मी झालों आतां या कामास कसा योग्य होईन; तेव्हां आमेदशाहानें ती पदवी सफदरजंगनामा उदचा⊕ नवाब यास दिली. त्यानंतर दीड महिन्यानें जून महिन्याचे एकुणतिसावे तारिखेस, निजामउलमुलुख बऱ्हाणपुरीं मृत्यु पावला. तेवेळेस त्याचा वयाला एकशें चार वर्षें होतीं, त्यामागें त्याचे पुत्र सहा होते, त्यांत एकाचें नाव गाजीवदिन, दुसरा नासिरजंग, तिसरा सलाबतजंग, चवथा निजामअल्ली, पांचवा महंमदसरीफ, सहावा मीरमोगल, यांत प्रथम दोघे एका आईचे दुसरे चार त्यांचा आया निरनिराळ्या होत्या. निजामउलमुलुख मरण पावला, त्यावेळेस गाजीवदिन दिल्लीस होता ह्मणून दुसरा नासिरजंग तोच तक्ताधिपतीपणा करूं लागला. त्यानंतर दोन तीन महिन्या-

+ ते आफगाण लोक यांची नावें हिंदुलोकामध्यें तीन प्रसिद्ध आहेत, एक दुराणी, अबदाली, गिलजा.

⊕ उदप्रांतास अयोध्या ह्मणतात.

नीं दिल्लीच्या बादशाहानें आपल्या हातचें मास पुरःसर पत्र नाशिरजंगाला पाठविलें कीं, तुह्मी भेटीस यावें तेव्हां नासिरजंग नर्मदा नावेनें पोहचला नंतर त्यास बादशाहाचें मनाचें पत्र आलें; त्याचें कारण काय तें समजत नाहीं. तें पत्र त्याला पावलें असतांही, तो नाशिरजंग उदासचित्त न झाला; कांकि, त्याचा पुतण्या, मुजाफरजंग याणें चंदासाहेबाचे साहाय्यें व फ्रांशीस लोकांचा आश्रय करून दंगा आरंभिला होता, तें वर्तमान त्यास कळलें त्यानंतर त्यास दुसरें वर्तमान कळलें कीं, निजामउलमुलुखानें आपला हस्तक अनवारउदीन कर्नाटकप्रांत घाटीं ठेविला होता तो मृत्यु पावला. त्यानंतर नाशिरजंगानें रघुजी भोंसल्यास पत्र लिहिलें कीं, यासमयीं तुह्मी लष्कर पाठवून जर माझें साहाय्य कराल तर मी तुह्माला कांहीं मुलुख देईन. याखेरीज जे कोणी मोंगल संबंधी लोक होते त्यांस लिहिलें कीं, मी तिकडे येतों, त्यास तुह्मी मला येऊन मिळायास सिद्ध असा. मग तो दक्षिणेस कर्नाटकाकडे चालिला तेव्हां, ते जाऊन मिळाले; त्यांत मुरार राव घोरपडा असे, त्यास निजामउलमुलुखानें घुटीची जहागीर दिली होती ह्मणून त्याला त्याकडे जाणें अवश्य पडलें. दुसरा मैसुरचा राजा, व कित्येक नवाब व अनवारउदीनाचा दुसरा पुत्र महंमद अल्ली तो.

हे सर्व लोक अंग किंवा लष्कर पाठवून त्याचें साहाय्य करीत असत. महंमद अल्लीचा स्नेहास्तव मद्रासचे इंग्रेज लोकही, त्या नाशिरजंगाचे उपयोगी पडले.

याप्रमाणें निजामाचें लष्कर कर्नाटकीं गेल्यानें पेशव्यास आपलें कार्य साधन करावयाचा अवसर बरा होता, परंतु साताऱ्यांत कांहीं विशेष वर्तमान झाल्यामुळें त्याला अवकाश सांपडला नाहीं; तो प्रकार असा. शाहुराजा कित्येक वर्षें भ्रांत झाला होता, त्याचा शरीरीं समाधान नाहींसें होऊन ती भ्रांती गेली; तेसमयीं त्याजवळ कोणी लोक होते त्यांहीं मसलत केली कीं, राजानें दत्तपुत्र घ्यावा. त्याणें तर भ्रांत व्हायाचे पूर्वींच आपला पुत्र मेला तेवेळेस सांगीतलें होतें कीं, कोलापुरकर संभाजीयास जर संतती होऊं लागली, तर मी त्यास आपल्या गादीचा अधिपती करीन. मग संभाजीला पुत्र झाला नाहीं, ह्मणून विचार ठरला कीं, मालोजीचा बंधू शहाजीच्या चुलता होता, त्याचा कोणी वंश घ्यावा. मग त्याचा शोध बहुत केला परंतु तो कोणास सांपडेना. त्यावर शाहूनें महादाजीपंत पुरंदऱ्या, व गोविंदराव चिटणीस, यांस सांगीतलें कीं, हालीं ताराबाई साताऱ्यास आहे तीणें आपला नातू दुसऱ्या शिवाजीचा पुत्र, तो सत्राशेंबारांत आ

पले बापाचे पाठिमागें जन्मला; त्यास कुठेतरी लपवून ठेविला त्याचा शोध करून आणावा. तेव्हां ताराबाईस विचारिलें. तिणें सांगीतलें कि, शिवाजी मेला तेव्हां त्याची स्त्री भवानी बाई गरोदर होती; तिला पुत्र झाला मग शिवाजीचे पाठिमागें राजाराम राज्य करीत असतां त्याला कळलें तर तो त्या पुत्रास मारून टाकील यास्तव मी त्याला पन्हाळ्याहून, काढून गुप्तपणे नेऊन तुळजापुरीं त्याचा मावशीचे स्वाधीन केला; तिणें तेथून बारशीस नेला, तेथेंही तो अप्रसिद्धपणेंच राहिला. तो अद्यापि आहे.

हें वर्तमान शाहूची थोरली बायको शिरक्यांची कन्या सकवार बाई नामें होती तिला कळलें, तेव्हां ती फार रुष्ट झाली; कांकि, तिची वासना अशी होती कि, कोणी एखादा लहानसा मूल नक्काधिपति निमित्तमात्र करून आपण सर्व कारभार चालवावा. तिणें ताराबाईची गोष्ट ऐकून त्याचा निवारणार्थ पत्र लिहिलें कि, हाली ताराबाईचा नातू निघाला हा खोटा, त्यास तुम्ही त्याचा निवारणास अनुकूळ व्हाल तर मी तुमचें साहाय्य होईल तितकें करीन; आताच मला यमाजी शिवदेव, व श्रीपतरावाचा पुत्र, जगजीवनराव प्रतिनिधी, व दमाजी गाइकवाड, हे अनुकूळ आहेत. याशिवाय घाटमाथा व कोंकणांत शिबंदी ठेवावयास कारभारी लोक पाठविले आहेत. याप्रमाणे सकवार बाईने बंदोबस्त केला, आणि आपला मनोरथ सिद्धीस जावया करितां त्याची प्रसिद्धी लोकांत नक्कावीस्तूंन, ती नित्य बोलत असे कि, मी आपल्या धण्याचे बरोबर सती जाईन.

असें असतां बाळाजी बाजिराव, पंधरा हजार लष्कर बरोबर घेऊन सातान्यास आला. तो सकवार बाईचा मनसोबा जाणत असे, आणि ती त्यास मारेकरी घालून मारणार हेंही त्यास कळले होते; तथापि त्याणें तो द्वेष प्रसिद्ध न केला. कांकि, ब्राह्मणाचें माहात्म्य फार वाटलें, तें अधिक नव्हावेंसें मराठ्यांचा मनांत आहे. अशी त्याचा चित्तांत शंका होती. यास्तव तो विचार करी कि, आपण सर्वसत्ता करावी कि, ताराबाईचा पक्ष स्वीकारावा; मग तसेंच केलें. सकवार बाई तर सारावेळ राजाजवळच असे कदाचित् ती जवळ नसल्यास तीचा पक्षाचे लोक कोणी तरी जवळ असत; तथापि बाळाजीनें राजाशीं एकांत करून त्यापासून सनद घेतली, कि, मराठ्यांचा सर्व राज्याचा कारभार पेशव्यानें करावा, आणि लौकिकांत राजाचा मान मात्र रक्षावा. ताराबाईचा नातू अधिपती करून, तो व त्यास पुढें संतती होईल तिचा उत्तम रीतीनें सांभाळ करावा. याशिवाय त्या सनदेंत लेख होता कि, कोलापुर संस्थान संभाजीचें तें पृथक्.

त्यानंतर

त्यानंतर लवकरच राजाचा काळ झाला. तेसमयीं सातान्यांत बाळाजीचा स्वारांची टोळी धांवत धांवत येऊन, प्रतिनिधी व त्याचा मुतालिक या उभयतांचा पायांत विडया घालून दोघास दोहीं किल्ल्यांवर दूर दूर ठेविले. तेवेळेस पेशव्याची शिबंदी साताऱ्या किल्ल्यावर चढली; आणि रामराजा ताराबाइचा नातू, तो कोलापुराहून येत होता त्यास आणावयाकरितां कित्येक लोक सामोरे गेले. असें झालें तेव्हां सकवार बाई समजली कि, मीजें मनांत योजिलें तें लोकांत प्रसिद्ध झालें आतां तें कांहीं एक सिद्धीस जात नाहीं बाळाजीनें तर तीणें पहिल्यानें म्हटलें कि, मीं सती जाईन, त्यापासूनच मोठ्या मेहनतीनें तें लोकांत प्रसिद्ध केलें; कांकि, तीचें सती जाणें त्यास अत्यंत हितावह; यास्तव तिला तें आवश्यक पडावयाकरितां त्याणें तो उद्योग केला. मग शाहू मेल्यावर बाळाजीनें सकवार बाईला कपटानें विनंती पूर्वक आग्रहाचा निरोप पाठविला कि, मीं तुमचे आज्ञेंत वागणारा इमानी चाकर असतां तुम्हीं कां सती जातां; आपण न जावें. असें तिला सांगोन तिचे भाऊ शिरके, कुवारजी त्यांस बोलाऊन सांगीतलें कि, तुमची बहीण सती न गेली तर तुम्हीं व तुमचे जातीचे मराठे यांचा मान रहाणार नाहीं; त्यास तिणें तें अवश्य केलें पाहिजे, जर तुम्हीं करवाल तर तुम्हास कोंकणांत जहागीर देऊं, अशा कृत्रिमें करून, बाळाजी बाजिराव पेशवा याणें आपली मसलत सिद्धीस नेली. ती सकवारबाई अशा अडचणी उत्पन्न करून सती घालविली. त्यापेक्षां जर निजकडे कांहीं अन्याय आहे असें मिष करून तिचा शिरछेद करविता तर लोकांत त्याचा पौरुषास एवढें दूषण नलागतें; जों शास्त्रजाणत्यांस हें यावन् वर्तमान ठाउक आहे, ते ह्या केवळ अधर्मसा जाणून या कर्मास अश्लाघ्य मानितात.

सन सत्राशें पन्नासां पासून, सन सत्राशें छप्पन्न पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून, भाग सत्रावा.

अनुक्रमणिका.

रामचंद्रबावा शेणवी याचा उद्भव.

पेशव्यानें गाजीवदिन निजामउलमुलुखाचा वडील पुत्र, याचा पक्ष अंगीकारिला; आणि फ्रांशीस लोकानीं मुजाफरजंगाचा पक्ष धरून त्यास निजाम पदवी दिली.

मुजाफरजंगाचा मृत्यु, व सलाबतजंगास निजाम पदवीचा लाभ.

पेशवा गाजीवदिनाचा कामासाठीं कृष्णेपर्यंत गेला, परंतु ताराबाई व गाइकवाडाचा कृत्रिमामुळें माघारा आला.

राजाराम मोठ्या अडचणीनें बंदींत पडला.

सलाबतजंग फ्रांशीस लोकांचा आश्रयेंकरून गांवें लुटित पुण्याकडे गेला.

रघुजी भोंसल्यानें काय काय संपादन केलें तें प्रकरण.

मीरहबीब याचा मृत्यु.

दिल्लीकडील कांहीं वर्तमान व मराठे त्या कामात शिरले तो विस्तार.

गाजीवदिन शिंदा व होळकर यांचा आश्रयेंकरून दिल्लीहून दक्षिणेस चालिला. तो आपली निजाम पदवी पावेल असें सिद्ध झालें असता आपण मृत्यु पावला.

सलाबतजंग निजामपदवी पावल्यावर त्याणें पेशव्यास काय काय दिलें तो प्रकार.

पेशव्यानें कर्नाटकीं स्वारी केली.

पेशव्यानें आपला भाऊ रघुनाथराव गुजराथेंत पाठविला तो तें कार्य करून हिंदुस्थानांत गेला.

रघुजी भोंसल्याचा मृत्यु व त्याचा चौघां पुत्रांची गोष्ट.

पेशवा व ताराबाई यांची समजूत झाली ती कथा.

दिल्लीकडचें कांहीं वर्तमान.

दिल्लीचा आमेदशाह पादशाह याचे गाजीवदिनाचा पुत्रानें डोळे काढून त्यास कैदेंत ठेविला, आणि जानदारशाह म्हणून पूर्वीचा बादशाह याचा नातू तक्ताधिपती केला.

पेशव्यानें आंग्र्याचा मुलुख घ्यावया विषयीं इंग्रेजांशीं कांहीं बोलणें करून तें काम झाल्याचे पूर्वींच. त्याला सावनूर घ्यावयाकरितां तिकडे जावयाचें अगत्य पडलें.

इंग्रेजाचीं लढाऊ जाहाजें जाऊन सुवर्णदुर्ग किल्ला घेतला, तो मराठे यांस सोंपविला.

मराठे

मराठे यांणीं आंग्र्याचा मुलुख व किल्ले घेऊन विजयदुर्गास घेरा घात ला असतां त्यांचे कुमकेस इंग्रेजांचीं जहाजें जाऊन त्यांहीं मराठे लोक आपल्या लोकांत नघेतां तो किल्ला घेतला.

मराठे लोक जाऊन त्यांणीं सावनूर किल्ला घेतला.

फ्रांशीस लोक यांस दक्षिणेंतून काढावयासाठीं पेशवा व सलाबतजंग यांणीं मसलत केली, ती बसीचा युक्तीपुढें सिद्धीस गेली नाहीं.

पुण्यामध्यें पेशवे, आणि मुंबईचे इंग्रेज यांची समजूत झाली तो प्रकार.

भाग सत्रावा.

शाहूचा मृत्यूचे अगोदर पेशव्यानें राजाचें नांव करून यशवंतराव दाभाडे, व रघुजी भोंसले, व इतर जहागीरदार सरदार यास बोलाविले, तेसमयीं रघुजी भोंसले आणि जहागिरदार आले, परंतु दाभाडे व त्यांचा मुख्य सरदार दमाजी गाइकवाड न आला. या सर्वांस बोलावण्याचे कारण हेंच कि, यांत आपणाविषयीं कोणकोणाचीं मनें कसकशीं आहेत तें समजावें, व आपल्या जो कर्तव्यार्थ त्यास तें अनुकूळ व्हावें. त्यांत रघुजी भोंसला तर आपली वृद्ध दशा व बाळाजीचा सामर्थ्याची चढती व आपणास प्रतिवर्षीं बंगाल्यांत स्वारी करावयाची आवड व नासिरजंगाबरोबर आपला पुत्र दहाहजार फौज घेऊन करनाटकांत गेला, त्या योगें स्वसामर्थ्याची न्यूनता; या सर्वप्रकारांहीं पेशव्यास प्रतिकूळ होणें ठीक नाहींसें समजून त्यास वश झाला. परंतु त्याणें एकदां राजारामराजा यास भोंसल्याचा वंश नव्हेसा मानिला; मग ताराबाईचें व त्याचें एकतार्ही भोजन झालेलें पाहून मानूं लागला. तेव्हां बाळाजी बाजिराव पेशवा याणें आपली मसलत सिद्धीस गेली तें व रघुजी भोंसला आपणास वश झाला तें प्रसिद्ध व्हावयाकरितां सातान्यांत ठेविला, आणि आपण पुण्यास गेला. तेसमयीं रघुजीस बोलिला कि, तूं दुसरे सर्व जहागिरदार घेऊन पुण्यास ये; मग राजानें सांगीतलेल्या यादीपैकीं राहिलेलीं सर्व कामें करूं. नंतर तो त्याप्रमाणें सर्वांस जमा करून ते व आपण मिळून त्याजवळ गेले. त्यापासून पुणें मराठे लोक यांची मोठी राजधानी आली. हें वर्तमान सनसत्राशें पन्नासांत झालें.

याप्रकारें बाळाजी बाजिराव पेशवा याचा मनोदयानुरूप सर्व कार्यें झाल्याचे आनंदें करून तो पुढें ताराबाई कांहीं गडबड करील कि, नकरील

तें समजलाच नाहीं. ती सत्तर वर्षांची म्हातारी होती, तिणें वृद्ध आणि जातीची उंच अशा स्त्रीचा अपमान करणारा निःसंशय धोका पावेलसें समजावून त्यास सावध केला. तो प्रकार असा, सिंहगडीं तिचा भर्त्याचें थडें होतें, त्याचें दर्शन घ्यावयाचें मिष करून तेथें गेली. आणि पंत सचिव यास आपल्याकडे अनुकूळ करून घेऊन आपण स्वतः धनीपणा करावयाची मसलत योजिली. तेव्हां बाळाजीनें त्यास फार आग्रह करून पुण्यास बोलावून, तुम्हाला राज्यकारभारांतील बहुत कामें मिळतीलसें सांगून महत्प्रयासें वश केला. आणि सांगीतलें कि, माझ्या मसलतीप्रमाणें राजा रामाला वागवावा.

त्यासमयीं वराड व गोंडवण व बंगाला यांची सनद बाळाजीनें रघुजी भोंसल्यास दिली. या खेरीज प्रतिनिधींची जहागीर वराड प्रांताशीं, लागून होती तीही, रघुजीस दिली. यशवंतराव दाभाडे यास गुजराथेचा निमे भाग दिला. राणोजी शिंदा त्यावेळेस मृत्यु पावला, त्याचा वडील पुत्र यास बापाचा अधिकार दिला. माळवा मुलुख याची जमा दीड कोट रुपये वर्षास होत, त्यांतून चौऱ्याहात्तर लक्ष होळकारास दिले. आणि साडेपासष्ट लक्ष शिंद्यास दिले. बाकी साडेदहा लक्ष उरले, ते इतर जहागीरदार यास वाटून दिले. त्यांत मुख्य आनंदराव पवार हे सर्व पेशव्यास अनुकूळ होते; यांपासून त्यास विपरीत भावाचें भय नसे, सरलष्कर पदवी सोमवंशीचे कुळांत होती ती घेऊन निंबाजी निंबाळकर यास दिली. हा सर्व बंदोबस्त राजाचे नावें झाला, परंतु लोकांत प्रसिद्ध होतें कि, हें कर्तृत्व पेशव्याचें.

जगजीवनराव प्रतिनिधी पेशव्यानें कैद केला होता, तो सोडून त्याबरोबर यमाजी शिवदेवही सोडिला. तो सुटका पावल्यानंतर त्याणें पंढरपुराजवळ सांगोला किल्ला आहे तेथें जाऊन बंड उत्पन्न केलें. मग सदाशिव चिमणाजीनें जाऊन त्यास जिंकिला. राजाराम सदाशिव चिमणाजी बरोबर सांगोळ्यास होता तेथें त्याणें असें पत्र दिलें कि, सर्व राज्याचा कारभार पेशव्यानें करावा; आणि आपणास साताऱ्या भोंवता थोडकासा मुलुख खासगीकडे असावा; तें पेशव्यानें कबूल केलें परंतु राजाचा खासगीकडे किमपि न दिलें. तो विस्तार पुढें लिहिण्यांत येईल, त्या समयीं राजारामराजा याबरोबर बंदोबस्ताकरितां पुष्कळ सैन्य देऊन साताऱ्यास पोंहचविला.

इकडे पुण्यास पेशवा व त्याचा चुलत भाऊ, सदाशिवराव या उभयतां

तांमध्यें कांहीं कलह उत्पन्न होऊन त्या पेशव्यानें आपल्या हितार्थ सावधपणे जोजो नेम केला तो तो व्यर्थ होईलसा दिसूं लागला. त्या कलहाचें निमित्त असें, कोणी एक सावंताचे वाडिप्रांतांत आरवली गांवचा कुळकर्णी, रामचंद्र बावा शेणवी, त्याचें पहिलें नांव रामचंद्र मल्हार होतें, तो आपल्या कुळकर्णी पणाचा हिशेबांत कांहीं न्यून पडलें म्हणून तेथून पळोन सातान्यास आला. त्यासच कचेश्वर बाबा अतीतकर याणें आपल्ये चाकरीस ठेविला; त्यानंतर त्यापासून त्याणें बाळाजीचा बापाचा आश्रय संपादिला होता, पुढें तो कारकुनी व शिपाईगिरी या दोहीं कामांत निपुणअसा पाहून त्यास बाजिरावानें शिंद्याचा दिवाण केला. मग राणोजी शिंदा मेल्यावर त्याचा पुत्रजयापा शिंदा याचीही दिवाणगिरी आपण करावी म्हणून सदाशिवराव भाऊ यांस कांहीं लांच दिला, परंतु त्याजयापाचें व याचें वैमनस्य असे आणि मल्हारराव होळकर त्या रामचंद्र बाबास प्रतिकूळ म्हणून बाळाजीनें त्यास दूर केला. तेव्हां सदाशिवरावानें रामचंद्रास आपला दिवाण केला, आणि त्याचे ममलतीनें आपल्या बापाची पदवी मागूं लागला. ते मागणें बाळाजी मान्य करिना, कांकिं, त्यावर महादाजि पंत पुरंदऱ्याचा मोठा उपकार होता त्यास दूर करून ती जागा सदाशिव भाऊला द्यावी लागली. अशा हलक्याकारणानें पुढें द्वेष मोठा वाढला; मग सदाशिव भाऊ व होळकर आणि पेशवा व रामचंद्र यांचीं परस्परें वैमनस्यें पडण्याचें कारण तेंच. त्यामुळें तात्काळ युद्धप्रसंग आला असता, परंतु महादाजी पंत याचा उत्तमाचरणानें राहिला, तो प्रकार असा, सांगोळी किल्ला घेतल्यानंतर सदाशिवरावानें त्या वैमनस्यासंबंधें कोल्हापुरकर संभाजी याचा पक्ष धरिला, त्याणें त्यास आपला पेशवा करून त्यास पारगड व कलानिधी व चंदगडी हे तीन किल्ले आणि वर्षास पांच हजार रुपये उत्पन्न होत अशी जहागीर दिली, तेव्हां महादाजी पंत पुरंदऱ्यानें आपला अधिकार सोडून जागा रिकामा केला मग तो पेशव्यानें सदाशिव भाऊस दिला. नंतर तो कोल्हापुरकराची चाकरी सोडून पुण्यास येऊन बाळाजी बाजिरावाजवळ मुख्यत्वें कारभार करूं लागला.

शाहूचा मरणाचे पूर्वीं नाशिरजंग निजामाचा दुसरा पुत्र याणें बापाचा अधिकार चालविला होता, तो नाशिरजंग कर्नाटकीं मोठें सैन्य घेऊन गेला. असें पूर्वीं लिहिलें आहे; त्यामध्यें गाजीवदिन निजामाचा वडील पुत्र तो मल्हारराव होळकर याचा द्वारें आपल्यास स्वतः निजामपदवी प्राप्त व्हावी म्हणून, पेशव्यास सहाय मागूं लागला. तेव्हां पेशवा याणें ती

गोष्ट

गोष्ट मानून त्याविषयीं दिल्लीचा बादशाहास पत्र लिहिलें, आणि आपणं सें त्या बरोबर घेऊन औरंगाबादेकडे गेला. तेव्हां ताराबाईची प्रसन्नता राखावयासाठीं सिंहगड देऊन त्याबदल तुंग व तिकोना, हे दोन किल्ले पंतसचीव यास दिले. त्याखेरीज साताऱ्यांतून आपले लोक काढून जे तेथचे पुरातन गडकरी होते त्यांचे स्वाधीन सातारा किल्ला करून, त्याहीं ताराबाईचे आज्ञेनवागावेसें केलें. त्यावेळेस राजाराम राजा याला किल्ल्याचा खर्च खेरीज करून, खर्चास पांसष्ट लक्ष रुपये वर्षास देऊन मोठ्या संमानानें साताऱ्या शहरांत मोकळेपणें ठेविला होता.

त्याच समयीं नाशिरजंग कर्नाटकांत गेला होता. त्याचा आश्रित रामदास नामें एक ब्राह्मण असे त्याचे द्वारें फ्रांशीस लोकांचा डुपळे नामें कोणी एक मुखत्यार होता, त्याणें त्या नाशिरजंगाचा लष्करांत दंगा उत्पन्न केला. त्या दंगा करण्यांत कोणी एक महंमदखान नामें पठाण, खर्पाचा नवाब होता, त्याणें गोळी घालून नाशिरजंगास मारून टाकिला. त्यानंतर फ्रांशीस लोकांनीं त्याचा भाऊ मुजाफरजंग यास त्या नाशिरजंगाचे जागीं सत्ता असावी असें केलें, आणि त्यास बरोबर घेऊन हैदराबादेकडे चालिले, परंतु त्याणें तें पद बहुत दिवस अनुभवावेंसें न झालें; कांकिं, नाशिरजंगास मारून जो अर्थ व्हावा तो झाला नाहीं म्हणून ते पठाण लोक पुनः कांहीं बंड करूं लागले, त्यांचा पारिपत्याकरिता मुजाफरजंग युद्ध करूं लागला, त्यांत तो जय पावला परंतु त्या कालांतच मेला गेला. त्यानंतर त्याचा भाऊ सलाबतजंग यास त्याची जागा मिळाली; असें सर्व सत्राशें एकावन्नांत झालें. त्यानंतर तो सलाबतजंग, फ्रांशीस लोकांसहित हैदराबादेकडे जाऊं लागला, तेव्हां तो पेशव्यानें कृष्णेचे कांठीं गांठला. ते समयीं युद्ध प्रसंग व्हावाच परंतु त्याच वेळेस साताऱ्याहून असें कांहीं वर्तमान आलें किं, जेणें करून बाळाजी बाजिराव युद्ध न करितां सलाबतजंग याणें जो तह केला त्यासच मान्य होऊन मोठ्या त्वरेनें साताऱ्यास निघाला.

तें वर्तमान असें, पेशवा औरंगाबादेस चालिला तेव्हां ताराबाईनें असें केलें किं. राजाराम याचें मन स्वतंत्रपणें वागावयाचें आहे किंवा नाहीं, तो शोध केला त्यांत असें दिसूं लागलें किं, तो केवळ अयोग्य, मग तिणें त्यास समजाविलें किं मी सहज विचारिलें; आणि त्याच समयीं दमाजी गाइकवाड यास पत्र लिहिलें किं, सांप्रत तुह्मास कोण एथें प्रतिपक्षी नाहीं, त्यास हर्लीं लष्कर घेऊन राजा व मराठे यांचें राज्य ब्राह्मणाचा हातचें सोडवावें, ही गोष्ट दमाजीनें मान्य केली आणि साताऱ्यास चालिला तो जवळ आलासा समजोन,

ताराबाईनें

ताराबाईनें राजास शहरांतून आपल्याजवळ साताऱ्याकिल्ल्यावर घेऊन नेला; आणि त्याची भेट होतांच त्यास अत्यंत निर्भर्त्सना करून बोलली कि, अरे तूं शिवाजीचा वंशज नव्हेस, मी आपला मूल गोंधळ्याचे घरी ठेवून टाकिला होता, त्याणें तो ठेवून आपला पुत्र दिला असेल; त्या तुला चौकशी नकरितां मी एवढ्या पदावर बसवून, आतां परम पश्चात्ताप पावल्यें जो गोंधळ्याचा पोर तो शिवाजीचा वंशज मी केला, त्या पापाचें प्रायश्चित्त मला कृष्णेचे कांठीं जाऊन केलें पाहिजे. असें भाषण करून मग त्याला बंदीत ठेवून किल्ल्याचा हवालदारास आज्ञा केली कि, जे लोक याज बरोबर आले आहेत त्यांवर बंदुकांचा मारकरून घालवून द्या. आणि शहरांत कोंकणस्थ ब्राह्मणाचे जे पक्षी असतील त्याचा घरावर तोफांचा मार चालेसा बेत करून ठेवा. हें वर्तमान त्रिंबकपंत जास नानापुरंदऱ्या ह्मणत, तो व गोविंदराव चिटणीस, व इतर जे पेशव्याचे पक्षी सरदार साताऱ्यास होते त्यांस कळलें; परंतु ते समजले कि, ही ह्मातारी वेडी झाली ह्मणून तें प्रकरण त्यांहीं तुछ मानिलें. मग जेह्मां असें वर्तमान आलें कि, दमाजी गाइकवाड फौजेसहित साताऱ्यास येतो, तेह्मां ते आपले सारे लोक जमा करून कृष्णेचे कांठीं अरळें गांव आहे तेथें जाऊन उतरले. ती सेना वीस हजार मिळाली; मग दमाजी गाइकवाड पंधरा हजार फौज घेऊन साल्प्याचा घाटानें आरळ्याजवळ आला, तेह्मां त्याउभयता लष्करांची गांठ पडतांच पेशव्याचे लोक त्यांवर जाऊन पडले, परंतु तें पडणें हिंमतीनें न झालें; आणि कांहींसें युद्ध करून लिबास मागें हटून गेले. दुसरे दिवशीं गाइकवाडाचे लोक त्यांवर पडून त्यांचा अगदीं मोड केला. त्यानंतर दमाजी साताऱ्यास जाऊन ताराबाईस भेटला तेह्मां ताराबाईनें साताऱ्याजवळचे कित्येक किल्ले हस्तगत केले, तिला प्रतिनिधी अनुकूळ होता, हें वर्तमान ऐकून पेशव्याला मोठ्या त्वरेनें साताऱ्यास यावें लागलें. तो येऊन पोहचल्याचे पूर्वींच नानापुरंदऱ्यानें गाइकवाडाचे फौजेशीं लढून त्यास साताऱ्याहून ओरखोऱ्यापर्यंत घालविला होता. मग त्या दमाजी गाइकवाडानें असें पाहिलें कि, फौजेसहित पेशवा जवळ आला आणि प्रतिनिधीनें बोलिल्याप्रमाणें साहाय्य नकेलें, यास्तव त्याणें पेशव्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें; तेह्मां तें पेशव्यानें मान्य केलेंसें दाखवून, त्या बोलण्याचा कामानिमित्त दमाजीनें आपल्याजवळ उतरावयास यावेंसें केलें नंतर तो त्याप्रमाणें त्याचाजवळ उतरल्यावर मग पेशवा त्यास आपले हातीं पुरता सांपडला असा समजून त्याजवळ गुजराथे बाबद जो पैका यावयाचा होता तो व गुजराथसंबंधीं कित्येक मुलुख मागूं लागला. ते समयीं त्याणें उत्तर केलें कि,

या

या कामास मी आंगचा धणी नव्हे. त्यानंतर पेशव्यानें गाइकवाडाचे व दाभाड्यांची मुलें माणसें तळेगांवीं होतीं त्यांस आज्ञा पाठवून कैद केली आणि तेथून काढून लोहगड किल्ल्यास पाठविलीं. मग दमाजी गाइकवाडयाचा लष्करावर छापा घालून दमाजीस कैद करून पुण्यास पाठविला. त्यानंतर पेशवा आपणास ताराबाई वश होऊन सातारा किल्ला हस्तगत व्हावा ह्मणून उद्योग करूं लागला परंतु ती ऐकेना, आणि सर्व मराठे लोकही मानीत कीं, स्वतः कारभार संभाळावा हा अधिकार ताराबाइचाच; या शंकेस्तव पेशव्यानें बलात्कारें करून तिला बाहेर न काढिली. असें संकट पेशव्यास प्राप्त झालें तथापि राजास कैद प्रथमच केला त्याचा दोष, त्याजकडे न आला हा एक त्यास लाभच झाला. जसा मोठा अपराधी चोरादि, यास कैदेंत ठेवितात तसाच रामराजा यास ताराबाइनें प्रतिबंधांत ठेविला, त्याचा पायांत बिडी मात्र घातली नव्हती.

त्यानंतर बाळाजी गाजीवदिनाशीं कबुलात केल्याप्रमाणें औरंगाबादेस चालिला, तो पुढें वाटेनें जाजा जागीं सलाबतजंगाची सत्ता होती. त्या त्या जागची खंडणी घेत चालिला. त्यासमयीं सलाबतजंग फ्रांशिसांचा सरदार मोठा सावध बसी नामा होता; त्याजवळ फ्रेंच मुलखीं रहाणारे गोरे लोक शिपाई पांचशें होते, त्याशिवाय हिंदू शिपायी पळटणी लोकही पांच हजार असत, त्याचें सलाबतजंग यास बळ असे, यास्तव तो त्याचे मसलतीनें वागे त्यावरून बाळाजी आपले मुलखीं उपद्रव करितो ह्मणून तो आपला मुलुख न रक्षितां मराठ्यांचे मुलखांत जाऊन दंगा करूं लागला आणि ताराबाई व कोलापुरकर संभाजी यांहीं आपला पक्ष स्वीकारावासा केला. हें वर्तमान समजून बाळाजीस कांहीं आश्चर्य वाटलें त्याणें येऊन आपले चाळीस हजार स्वार जमा करून मोंगलांचे लष्करावर जाऊन, आपल्या रीती प्रमाणें समोर न लढतां त्यांस भोंवता घेरा घालून नानाप्रकारें उपद्रव देऊं लागला. परंतु त्या मोंगलांस फ्रांशिसांचें लष्कर व तोफा यांचें बळ चांगलें होतें; त्यायोगें त्यांहीं तो उपद्रव न गणितां वाटेनें गांव जाळीत पुण्याकडे चालिले. शेवटीं मराठे यांणीं मोठ्या निकरानें त्यांवर हल्ला केला. त्यासमयीं मोंगलांचा लष्कराचा नाश बहुत झाला, परंतु फ्रांशिसांचा तोफांचे आश्रयें करून ते वांचले. त्या लढाईंत कोण्हे त्रिंबक एकबुटी नामें मराठ्यांचा एक सरदार होता, त्याणें असा पराक्रम केला कि, त्यादिवसापासून तो पाखरे नांव पावला; त्याचा घोड्याचे पायांत रुप्याचें कडें असे. या प्रमाणें मराठे जय पावले तरी मोंगलांचें लष्कर भीमेचेकांठीं

कोरे

कोरेगावांपर्यंत पोंहचले. तेथें सलाबतजंग याशीं पेशवा तहाचें बोलणें करूं लागला, परंतु सलाबतजंगाचा मुलखाचें कांहीं वर्तमान आल्यामुळें पुरता तह न होतां तो मराठ्यांचा उपद्रव सोशीत, माघारा जुनराकडे गेला. नंतर बसीचा मसलतीनें तो पेशव्यानें तहाचें बोलणें लाविलें होतें तें मान्य करून लष्कर सहित हैदराबादेस चालिला. हें वर्तमान सन सत्रा़शें बावन्नांत पडलें.

याप्रमाणें हिंदुमुलखाचे पश्चिमेस वर्तमान असतां, पूर्वेकडे रघुजीनें आपला पुत्र कर्नाटकीं गेला होता तो माघारा आल्यावर त्यास बंगाल्यांत स्वारी करावयास, आणि मीरहबीब याचे साहाय्यास पाठविला; त्या समयीं अल्लीवेरदीखान निरुपाय होऊन कटकप्रांतांतील मुलुख उत्तरेकडे बालासोर पर्यंत मीरहबीबाचे स्वाधीन केला. परंतु लोकिकांत आपल्या मानाचा संरक्षणार्थ असें केलें कि, मीरहबीब आपला हस्तक आहे. असें सन सत्राशें एकावन्नांत झालें. तो मीरहबीब एवढ्या योग्यतेस येऊन तीच योग्यता त्याचा नाशास कारण झाली; तें प्रकरण असें, रघुजीचा पुत्र जानोजी याशीं व त्याशीं परस्परें स्पर्धा उत्पन्न होऊन, जानोजीनें त्यावर कांहीं पैका खाल्ल्याचें निमित्त ठेवून त्या मीरहबीबास कैदेंत ठेविला. तेव्हां त्यास तो प्रतिबंध सोसेना ह्मणून त्याजवळ जितके लोक होते तितक्यांसहित त्या चौकिदारांवर पडून मृत्यु पावला. अल्लीवेरदीखानानें रघुजीस कटाक प्रांतांतील मुलुख दिला तेवेळेस बंगाला व बहार यांचा चवथाईबदल बारा लक्ष रुपये घेतले; या थोडक्या घेण्याचें कारण असें, पेशवा व सलाबतजंग युद्ध करूं लागले त्यांत आपला अर्थ साधावा असें मनांत आणून, बंगाल्यांत शिरून त्याणें किल्ला गावेलगड व नरनाला व माणिकदुर्ग हे तीन किल्ले घेतले, त्यानंतर मोंगलांचें लष्कर पुण्याकडे चालिलें. असें वर्तमान ऐकून पैनगंगा व गोदावरी या दोहों नद्यां मधचा मुलखाची खंडणी घेऊन मोंगलांचीं ठाणीं उठवून, जागोजागीं आपलीं ठाणीं बसविलीं.

आतां आधीं दिल्लीकडे काय काय वर्तमान झालें तो प्रकार ध्यानांत आला पाहिजे. आमेदशाह तेथचा तख्ताधिपती झाल्यावर आफगाण लोकांचा बादशाह पुनः दिल्लीस येऊं लागला. त्यास मध्येंच लाहोरचा अधिकार्यानें आपल्या मुलखाची खंडणी देऊन मागें फिरविला. त्यासमयां दिल्लीमध्यें सफदरजंग नामें वजीर होता त्याचा मनांत आलें कि, रोहिले लोक मोठ्या योग्यतेस येऊन फार उन्मत्त झाले. आणि त्यांमध्यें

तख्ताधिपत्याविषयीं

तक्ताधिपत्याविषयीं तिघे भाऊ भांडतात तस्मात् हा समय त्यांना जिंकावयास उत्तमसा समजून तो लष्करसहित तिकडे जाऊन त्याणें तो मुलुख घेतला. आणि तेथें कोणी एक आपला हस्तक नेवलराई नामें कायत जातीचा ठेवून माघारा दिल्लीस गेला. मग रोहिल्यांहीं मिळून त्या कायताला मारून टाकिला; तेव्हां तो वजीर दुसऱ्यानें त्यांवर गेला परंतु जय न पावला. अशा अवस्थेंत त्याणें मल्हारराव होळकर व जयापा शिंदा व जाटांचा राजा सुरजमल्ल नामें होता तो, या इतक्यांस सहाय करून मोठ्यानें रोहिले जिंकून तो मुलुख घेतला. आणि त्या साहाय्या बदल होळकर व शिंदे यांस त्याच मुलखाचा बहुतेक भाग दिला. असें कार्य झालें ते समयीं आफगाणाचा बादशाह दिल्लीकडे पुनः आला आणि लाहोर व मुलतान मुलुख घेतला. तेवेळेस दिल्लीचा बादशाहानें आपला वजीर सफदरजंग जवळ नव्हता यास्तव त्यास लवकर यावें म्हणून बोलावलें. परंतु त्याचें येणें होई तोंपर्यंत दम न धरितां शत्रूस लाहूर व मुलतान मुलुख दिला. मग तो वजीर आल्यावर बादशाहास समजलें कीं, आफगाणांचा बादशाह काढून द्यावयाकरितां वजिरानें मराठ्यांस बहुत देण्याची आशा दाखवून सहाय केलें होतें; त्यांहीं त्या वजिराचा कामासाठीं रोहिल्यांपासून पन्नास लक्ष रुपयांचा कबुलातीचें पत्र घेतलें आणि त्यांचा मुलुख सोडिला. नंतर जेव्हां समजलें कीं, आपण केलेला प्रयत्न व्यर्थ गेला; तेव्हां तो सफदरजंग अशा अडचणींत पडला, कीं मराठ्यांना बक्षीस काय द्यावें, व त्यास काम कोणतें सांगावें. तोंच पेशव्यांकडून सलाबतजंगाला जिंकावयाकरितां आपल्या पुष्टीकरणार्थ शिंदे व होळकर यांस बोलावणें आलें; तेव्हां सफदरजंगानें पेशवे व गाजिवदीन यांचा तहामध्यें, गाजीवदिनास निजामपदवी द्यावयाची कबूल केली होती, तें स्मरून त्या मराठ्यांबरोबरच गाजीवदिनास पाठविला, आणि त्यांस असें सांगीतलें कीं, तुह्मीं गाजीवदिनाचा कार्याविषयीं पेशव्याचें साहाय्य करा.

इकडे औरंगाबादेंत सलाबतजंग होता त्याणें असें पाहिलें कीं, आपला भाऊ गाजीवदिन पूर्णबळ झाला, आणि त्यास बव्हाणपुरचा मोंगलहा अनुकूळ आहे. म्हणून त्या सलाबतजंगानें पेशव्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें. त्यापूर्वी पेशव्यानें गाजीवदिनाशीं बोली केली होती कीं, तुमची पदवी तुह्मास देवविली असतां वराडाचे पश्चिमेस तापीपासून गोदावरीपर्यंत मुलुख तुह्मीं आह्माला द्यावा. त्यावरून त्यासर्वांस

आप

आपआपली योजिलेलीं कार्यें सिद्धीस जातीलसा भरंवसा होता, परंतु कालानुकूल्य नव्हतें यास्तव गाजीवदीन त्या शहरांत निजमअल्लीच्या मातुश्रीकडे भोजनास गेला तिणें त्याला विष घातलें तेणेंकरून तो त्याच रात्रीस मरण पावला.

यानंतर सलाबतजंग मराठ्यांस गाजीवदिनानें द्यावयाचें कबूल केलें होतें तें न द्यावें अशी इछा करूं लागला; परंतु त्यांचा सामर्थ्यापुढें निरुपाय होऊन कबूल करिता झाला कि, रघुजी भोंसल्यानें पैनगंगेचा आलिकडचें आपलें ठाणें उठविलें म्हणजे माझा भाव्यानें करार केल्याप्रमाणें मी पेशव्यास देईन; मग तें रघुजीनें मान्य केलें. नंतर सलाबतजंग निर्बाधपणें निजामपदवी अनुभवूं लागला, आणि होळकर व शिंदे लष्कर सुद्धां हिंदुस्थानांत गेले, नंतर पेशवा पुण्यास आला याप्रमाणें सन सत्राशें त्रेपन्नांत घडलें.

पेशवा गाजीवदिनाच्या कामाकरितां औरंगाबादेस गेला असतां, ताराबाईनें मराठे, वरामोशी, मिळून पांच सहा हजार लोक ठेवून, वांई व सातारा हे दोनही परगणे स्वसत्तात्मक केले. मग पेशवा पुण्यास आला तेव्हां त्याणें असा निश्चय केला कि, करनाटकीं स्वारी घालावी परंतु त्यास ताराबाईचा बंदोबस्त आधीं करावा हें उत्तम वाटलें. नंतर त्याणें सातायांस मोठी फौज पाठविली, आणि तेथचा शिबंदीस बाहेरून अन्न न पोंहचेसें करून किल्ला घ्यावा असें केलें. त्यासमयीं त्या किल्ल्याचा हवालदार आनंदराव जाधव नामें होता, त्याणें असें पाहिलें कि, आतां युद्ध करून परिणाम ठीक नाहीं म्हणून विचार करिता झाला कि, राजास काढून ताराबाईचा हद्दीबाहेर न्यावा; हें वर्तमान तिला कळलें तेव्हां तिणें तेथच्या शिपायांस आज्ञा देऊन, त्या हवालदाराचा शिरछेद केला.

यानंतर पेशवा ताराबाईकडील बंदोबस्ताचें काम तसेंच ठेवून, कर्नाटकांत गेला. तो तेथें पहिल्यापेक्षां स्वस्थपणें खंडणी घेऊन श्रीरंगपट्टनाचीही खंड घेता झाला. आणि किल्ला हुब्ली ओनोर, तो त्याणें युद्ध करून स्वसत्तात्मक केला. मग सन सत्राशें त्रेपन्नांत पर्जन्यकाळाचा सुमारें पेशवा पुण्यास आला पुढें पाउसकाळ गेल्यावर तो गुजराथ घ्यावयास उद्युक्त झाला, तेव्हां त्याणें आपला भाऊ रघुनाथराव याजबरोबर सेना देऊन गुजराथेंत पाठविला.

तेवेळेस दमाजी गाइकवाड पुण्यामध्यें बंदींत होता. त्यास सोडून आपल्या कामांत घ्यावा असा निश्चय करून पेशव्यानें त्याशीं तहाचें बोलणें

लणें लाविलें. त्यांत असा नेम ठरला किं, गाइकवाडानें पहिलें देणीं खंडणी बाबद पंधरा लक्ष रुपये पेशव्यास द्यावे, आणि आपला गुजराथेंतील मुलुखही निमे द्यावा; त्याखेरीज दुसरा कांहीं मुलुख घेतला असतां त्यासंबंधें जो लाभ होईल तोही अर्धा द्यावा. याशिवाय जेसमयीं त्यांशीं काम पडेल तेसमयीं दहा हजार फौज चाकरीस पाठवावी. यावेगळे दाभाडे सेनापती यांचे मुतालकी बाबद पांच लक्ष रुपये द्यावे; आणि जितका मुलुख गुजराथेंत आपला भाग आहे त्याबद्दल पंचवीस हजार रुपये द्यावे, याशिवाय गुजराथेंत पेशव्याचे भागीं पेशव्यांस ठाणीं बसवावयाविषयीं सहाय द्यावें; आणि सातार्याच्या राजाला प्रतिवर्षीं कांहीं खर्चास द्यावें, असें कबूल करून दमाजी मुक्तता पावला, तो मग गुजराथेंत जाऊन, नवें लश्कर ठेवून पुढें पेशव्याचा भाऊ रघुनाथराव तिकडे गेला तेव्हां, तो त्यास मिळून ते दोघे स्वस्थचित्तें मुलखाची खंडणी घेत चालिले. ते अमदाबादेस पोंहचले तेव्हां तेथचे किल्लेकरी त्यांशीं युद्ध करूं लागले; तो मोठा संग्राम होऊन शेवटीं त्या मोंगलांहीं किल्ला पेशव्यांस दिला, तथापि त्या किल्ल्यांत जवान मर्द नामें त्या मोंगलांचा मुख्य होता त्याचा शौर्येंकरून त्यास अमदाबादेचे उत्तरेकडे कित्येक मुलुख मिळाला, त्यांत पटन व बरनगर व रादनपूर व दुसरेही कांहीं परगणे होते; परंतु पुढें दहा वर्षांनीं दमाजीनें त्यांतील बहुतेक परगणे माघारे घेतले, त्या युद्धांत पेशव्याकडचा नारोशंकर+ होता त्याचे स्वाधीन बहुत आरब असत; तो त्या वेळेस आपल्या शौर्येंकरून मोठी योग्यता पावला. याप्रमाणें सनसत्राशें पंचावन्नांत गुजराथची राजधानी अमदाबाद मराठ्यांचे हातीं पुर्तेपणें लागली. तेथें पेशव्यानें श्रीपतराव नामें आपला हस्तक ठेविला, आणि असा नेम ठरला किं, तो सर्व वसूल पेशावा व गाइकवाड या उभयतांहीं समसमान वांटून घ्यावा; आणि त्या किल्ल्याचा एका दरवाजावर मात्र गाइकवाडाचे शिपाई ठेवून वरकड सर्वजागीं पेशव्याचे लोक ठेविले. असा बंदोबस्त झाल्यानंतर रघुनाथराव व दमाजी बडोद्यासजाऊन एकमेकांचा परम सत्कार करून मग ते दोघे परस्परें वियोगपावले तो प्रकार असा, रघुनाथरावआपल्याबरोबर दत्ताजी शिंदा यास घेऊन, हिंदुस्थानांत गेला, आणि दमाजी बडोद्यासच राहिला. पेशवा हिंदुस्थानांत गेल्यावर मल्हारराव होळकराचा पुत्र खंडेराव होळकर त्यास मिळाला मग ते दोघे मिळून अजमीर प्रांतांत पसरले, आणि तेथें लुटालूटक-

+ नारोशंकरानें त्यापूर्वीं ख्यान देशांत मालेगांव किल्ला बांधिला होता.

रून

रून चौथ व सरदेशमुखी घेतली, आणि शत्रु व मित्र समान मानून जेथें जेथें सांपडे तेथ तेथची खंडणी घेत चालिले. तेव्हां जाटलोक यांसही खंडणी द्यावी लागली, परंतु ते युद्धावांचून देइनात. त्यांचा किल्ला कुंभेर तेथचे लढाईंत खंडेराव होळकर मृत्यु पावला; नंतर सन सत्राशें चौपन्नांत रघुनाथ राव पुण्यास आला.

असें पश्चिमेकडे वर्तमान होत असतां पूर्वेकडे सन सत्राशें त्रेपन्नांत रघुजी भोंसला कैलासवासी झाला. त्याचे चौघे पुत्र एकाचें नांव जानोजी, एक साबाजी एक मुधोजी आणि एक बिंबाजी, त्यांत दोघे वडील जानोजी व साबाजी ते धाकट्या बायकोचें मूल; आणि दुसरे जे मुधोजी व बिंबाजी लहान होते ते थोर्ल्या बायकोचे. रघुजीनें आपल्या मरणाचे वेळेस त्या चौघां पुत्रांस आपले जवळ जमा करून, चौघांस दौलत व मुलुख वांटून देऊन त्यांत वडील जानोजी तो मुख्य करून त्यास सेनासाहेब सुभा पदवी, पेशव्यानें द्यावी असें केलें; आणि उपदेश केला कि तुम्हां चौघांत कलह नसावा, आणि आपल्ये मराठ्ये जातींत कोणी भांडू लागले तर तो कज्जा तुटेसा उद्योग तुम्हीं करावा, व सर्वांहीं एकचित्त असून राज्य करावें हेंच श्रेयस्कर होईल. त्यांत विभाग नव्हावे. असें त्याणें सांगीतलें होतें परंतु सर्व जनास विदित आहे कि, जसे अनुभवानें प्राणी सावध होतात, तसे केवळ उपदेशानें सावध होत नाहींत. याचें उदाहरण हेंच कि, रघुजीचा मृत्यूनंतर एकाच महिन्यानें जानोजीस कलहामुळें असें अगत्य पडले कि, मुधोजीला बलात्कारेंकरून आपल्या आज्ञेंत वागवावा.

यानंतर जानोजी पुण्याकडे आपली सेनासाहेब सुभा पदवी संपादन करावयास निघाला. तो जवळ आला असें वर्तमान सातार्‍यामध्यें ताराबाईला कळतांच, तिणें पेशव्याचें अभय पत्र घेऊन, राजाराम राजा यास किल्ल्यांत बाबुराव जाधव याचे स्वाधीन ठेवून आपण निघोन पुण्यास आली. तिज बरोबर जानोजीचा भाऊ बिंबाजी भोंसला होता; त्याणें तिचा पक्ष स्वीकारिला असे. आणि तिचें माहेर मोहितेकूळ त्यांचा कोणा सोयर्‍या धाय त्याचा कन्येशीं विवाह केला होता. ती ताराबाई पुण्यास येऊन पोंहचली तेव्हां पेशव्यानें तिचा असा संमान केला कि, त्याणें जें जें समजाविलें तें तें तिणें संतोषेंकरून मान्य केलें. परंतु प्रथम तिणें जेजोरीचा खंडोबा जवळ पेशव्यास नेऊन, छत्रिम करणार नाहीं अशी शपथ करविली ते समयीं पेशव्यानेंही कबूल करविलें ताराबाई कडून, कीं, बाबुराव जाधव यास दूर करावा; त्या पेशव्यानें ताराबाईला पक्की जाणली कीं, ही विपरीतकर्मी आहे;

हे; त्या तिचा स्वभावापासून त्याणें आपला अर्थ साधिला, तो असा, त्यांचे मनांत होतें कीं, राजाराम राजा बंदींतून सुटूं नये यास्तव तो पेशवा ताराबाईजवळ त्या राजारामाच्या मुक्ततेविषयीं वारंवार विनंती करीत असे, ती तिणें कधींही अंगीकारिली नाहीं.

जानोजी भोंसला याणें सरकारांत राजाचा खर्चाकडे नऊ लक्ष रुपये प्रतिवर्षीं यावे व जासमयीं आज्ञा होईल त्यासमयीं दहाहजार फौज चाकरीस पाठवावयाची कबूल करून आपली सेनासाहेब सुभापदवी मिळवून माघारां वराडांत गेला. त्याचा भाऊ बिंबाजी तोही त्याचे बरोबरच होता. तो जानोजी माघारा जातानां मोंगल व मराठे यांचा मुलखांतून गांवोगांव घांस दाणा घेत चालिला. तेणेंकरून सलाबतजंग त्यावर रुष्ट झाला; त्यावरून जानोजी त्याचा मुलुख लुटूं लागला. तेव्हां सलाबतजंगानें आपला एक सरदार बरोबर थोडकीशी फौज देऊन मराठ्यांवर पाठविला; त्याशीं व जानोजीशीं युद्ध होऊन जानोजी भोंसला पराभव पावला. तो मागें हटून नागपुरपर्यंत गेला, आणि त्याचा दिवाण कैदेंत सांपडला. त्या जानोजीनें जी लूट पहिली जमा केली होती ती नागपुराकडे जातानां त्यास बहुतेक माघारी द्यावी लागली, नंतर तो जानोजी भोंसला नागपुरीं आश्रय पावला.

इकडे दिल्लीमध्यें कारभारी लोकांत वैमनस्यें पडल्यामुळें मराठ्यास मध्यस्थपणें त्यांत शिरावयाची संधि सांपडली. गाजीवदिन मृत्यु पावल्यावर त्याचा पुत्र मीरशाबूदिन याणें आपणाविषयीं वजिरास मोह उत्पन्न व्हावयासाठीं आपल्या बापाचा शोकेंकरून अत्यंत व्याकुळपणा दाखविला. तेणेंकरून त्या वजिरास त्याची दया आली; त्यायोगें तो आपल्या बापाचें गाजीवदिन नाम पद आणि त्याचा अधिकार अमीरउलउमरा नामें होता तो मिळविला. नंतर तो आपला परम उपकारकर्ता असा जो वजीर त्याचा नाशाविषयीं उद्युक्त झाला; आणि त्याची वजिरीही आपल्या आतेचा भर्तायास देवविली. तेव्हां तो पहिला वजीर व बादशाह यांशीं युद्ध होऊं लागलें, तें सहा महिने पर्यंत दिल्लीचा आसमंतात होत होतें, शेवटीं त्यास कंटाळा येऊन, तो वजीर तें युद्ध टाकून आपलें पहिलें ठिकाण लखनाऊ तेथें जाऊन राहिला. त्याचे पूर्वीं मीरशाबूदिन बळेंच त्या युद्धांत शिरला होता; त्याणें आपल्या कुमकेस मल्हारराव होळकर व जयापा शिंदे यांस बोलाविलें, परंतु ते आल्याचे पूर्वींच तो वजीर युद्ध सोडून गेला; मग ते होळकर व शिंदे आल्यावर त्यांनां बरोबर घेऊन वजिराचा पक्षपाती सुरजम

लु याच्या पारिपत्यास गेला. तेव्हां सुरजमल्ल आपल्या किल्ल्यांत शिरून युद्ध करूं लागला; तेवेळेस शाबुदिनानें बादशाहाजवळ तोफांविषयीं विनंती केली, तेसमयीं बादशाहास त्या नव्या वजिराचें सांगणें पडलें कीं हा शाबुदिन सर्व सामर्थ्य आपणासच असावें असें इछितो, अशा पुरुषास अनुकूळ होणें ठीक नाहीं. त्यावरून बादशाह याणें तोफा न दिल्या. आणि तेच समयीं त्या सुरजमल्लानेंही बादशाहास शरणागतासारिखें विनंतीपत्र पाठविलें; तेणेंकरून तो बादशाह तो शाबुदिन व मराठे यांचा निवारणार्थ फौजेसहित निघाला. हें वर्तमान मल्हारराव होळकरास कळतांच त्याणें शाबुदिन व जयाप्पा शिंदे हे केवळ अल्पसारसे मानून त्यांस नविचारितां तो एकाएकीं बादशाहाचा सैन्यावर जाऊन पडला, तेसमयीं बादशाह सावध नव्हता, आणि तोतर बाण टाकूं लागला; तेव्हां ते लोक भयभीत होत्साते पळूं लागले. तेवेळेस होळकराला त्या लश्कराची लूट सांपडली. नंतर तो होळकर दिल्लीस गेला, तेसमयीं शाबुदिनानें बादशाहापाशीं आपणास वजिरी मिळवून आपल्या आतेचा भर्ता जो होता त्यास पदच्युत केला. त्यानंतर त्याणें तो आमेदशाह बादशाह याचे जागीं पूर्वींचा जहानदार बादशाह याचा नातू त्याचें दुसरें अलंगीर असें नाव ठेवून सन सत्राशें चौपन्नांत पांचव्या मे महिन्यांत तो तक्ताधिपती केला. तेचसमयीं त्या पहिल्या आमेदशाह बादशाहाचे डोळे काढून त्यास बंदींत ठेविला. तेच संधींत पहिला वजीर सफदरजंग मरण पावला; त्याचा पुत्र सुजाउदवला तो आपल्या बापाचे जागीं उदप्रांताचा अधिकारी झाला.

पेशवा स्वभावेंकरून धिमा असे. आणि दुसर्यांस कामें संपवून आपण स्वस्थ असावें यांत त्याची आवड होती. त्याणें आपला भाऊ रघुनाथराव यास लश्कराचें काम सांगीतलें. आणि सदाशिव चिमणाजी आपला चुलत भाऊ तो मुलखाचा बंदोबस्तास नेमिला; त्याणें रामचंद्रबाबा शेणवी याणें ठरविल्या प्रकारें तो बंदोबस्त रक्षिला. मग तो रामचंद्र मेल्यावरही सदाशिव चिमणाजीनें त्या शेणव्यानें स्थापिलेले जे मार्ग होते, ते आणि दुसरेही कांहीं उत्तमप्रकारचे नवे नवे नेम केले; तेणें करून प्रजा बहुत दिवस पर्यंत लुटालूट किंवा दुसरा कांहीं दगा नहोतां सुख पावली.

तो पेशवा करनाटकांतून आल्यावर एक वर्ष पर्यंत पुण्यांत होता; तेव्हां त्याणें आंग्र्याचा मुलुख घ्यावयाविषयीं इंग्रेजांशीं कुमके-

साठीं

साठीं कांहीं बोलणें लाविलें होतें मग सन सत्राशें पंचावन्नांत पर्जन्यकाळ गेल्यावर तो पेशवा आपलें जें कोंकणांत लश्कर होतें तें वाढवून आंग्र्यावर जावयास तयार झाला; इतक्यांत करनाटकीं कांहीं बंड उत्पन्न झालें तें मोडावयास त्याला आधीं तिकडे जावें लागलें. त्या बंडाचें मूळ असें, सलाबत जंगाजवळ हिंद्दी पलटनें होतीं. त्यांस पूर्वीं हैदराबादेंत निरोप दिला; नंतर त्यांचा मुख्य सरदार मुजाफिरखान नामें होता, त्याणें ते लोक आणून पेशव्याचे चाकरीस ठेविले; मग तो सरदार करनाटकांत गेल्यावर कांहीं रुसव्यामुळें पेशव्याचा पक्ष सोडून सावनुरचा नवाबाची चाकरी धरिली. तेसमयीं पेशव्यानें त्या नवाबास तो आपला सरदार मागीतला; त्याला घुटी व सोंडुरचे घोरपडे मराठे लोक यांचें साहाय्य असे तेणें करून तो धीटपणें सरदारास पेशव्याचे स्वाधीन करीना. त्यासाठीं पेशवा याणें, आपलें मोठें लश्कर जमा करून, जानोजी भोसल्याचे दहा हजार स्वार बलावून आणून, कृष्णेपलिकडे जाऊन बागलकोट घेतला. तेथून पुढें सावनुरास जावयाकरितां हैदराबादेस वकील पाठवून, त्यांस तुम्हाला व आम्हाला या सावनूर संबंधें धक्का समान बसेल; असें समजावून त्या तक्ताधिपतीचीही कुमक घेतली. मग ती व आपली सेना एकत्र करून पुढें जाऊन सावनुरास घेरा घातला.

इकडे कोंकणचे आंग्रे प्रकरणीं पेशव्यांहीं इंग्रेजांशीं कांहीं बोलणें लाविलें होतें तो प्रकार असा; तुळाजी आंग्र्यानें आपला सावत्र भाऊ संभाजी आंग्र्या तो मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलुख, बाणकोट, व सावंताची वाडी यामध्यें होता, तो आपण वहिवाटीत असे; आणि समुद्रांत स्वतंत्रतेनें चांचेपणाही करीत होता. तो अनर्थ शमवावयाकरितां सन सत्राशें पंचावन्नांत बाळाजी बाजिराव पेशवा व इंग्रेज या दोघांमध्यें असें ठरलें कीं, पेशव्याचीं सारीं लढाऊ गलबतें इंग्रेजांहीं आपल्याकडे घेऊन आपलीं जहाजें एक चव्वेचाळिसा तोफांचें, व एक सोळा तोफांचें, व दोन गरनाळांचीं जहाजें, इतक्यांसहित जाऊन, आंग्र्याचे समुद्रकांठचे किल्ले घ्यावे. असा बेत झाल्यावर मार्च महिन्याचे सब्विसाव्ये तारिखेस त्या कामाविषयीं इंग्रेजांचीं जहाजें निघालीं; परंतु पेशव्यांचा गलबतांस कांहीं निमित्तें करून यावयास उशीर लागला. त्या योगें आंग्र्याचीं लढाऊ जहाजें सुवर्णदुर्गाजवळ होतीं तीं इंग्रेजांचा हातीं न लागलीं. त्यांनां तीं पळवावयास अवसर सांपडला. मग इंग्रेजांचा मुख्य सरदार कामाडोर जेमस नामें होता तो जयगड पर्यंत त्यांचे पाठीस लागला. नं

तर

तर त्रास तें कांहीं नसांपडतां तो माधारा येऊन, एप्रैलाचे चवथ्ये तारिखेस त्याणें सुवर्णदुर्ग घ्यावयाचा उद्योग आरंभिला. तो प्रकार असा. किल्याचा तटाजवळ त्याणें आपलीं जहाजें नेऊन नांगर केले. नंतर चवथे दिवशीं अंजिग सुवर्णदुर्ग. व त्याजवळचे खुसकीदर्शीन किल्ले ते त्याचा स्वाधीन झाले. पेशव्यांचीं गलबतें मागून आलीं तीं त्या किल्यांतील तोफांचे मारगिरीखालीं पोहचलीं व नाहींत, त्या जहाजांवरील शिवंदीचा मुख्य नानोबा नामें होता. त्याणें कित्येक वेळा परमशौर्यें करून खुसकीवर युद्ध केलें होतीं; परंतु तो समुद्रांत युद्ध करावयाविषयीं केवळ भित्रा असे. ते समयीं पर्जन्यकाळामुळें विजयदुर्ग घ्यावयास अवसर होइना; तेव्हां इंग्रेजानीं सुवर्णदुर्ग किल्ला पेशव्याकडील कोकणचा सरसुभेदार याचा स्वाधीन करून आपलीं जहाजें घेऊन माघारें मुंबईस आले या कामाचा बोलण्यामध्यें असें ठरलें होतें कि, बाणकोट वे त्या बाणकोटचा खाडीचे कांठचीं पांच गांवें पेशव्यानीं इंग्रेजास द्यावीं; तीं पर्जन्यकाळ गेल्यानंतर त्यांहीं त्यांचे स्वाधीन केलीं. मग दुसरे वर्षीं विलायतेहून बादशाहाचीं कित्येक मोठीं मोठीं जहाजें मुंबईस येऊन, तीं व दुसरीं मुंबईसंबंधीं लढाऊ जहाजें मिळून चौदा जहाजें विजयदुर्ग घ्यावयास रवाना झालीं. त्यांवर आठशें विलायती लोक, व एक हजार हिंदु पलटनी लोक चढले होते; तीं जहाजें विजयदुर्गासमोर आत तों पर्यंत मराठ्यांहीं आंग्र्याचे दुसरे कोंकणचे किल्ले होते ते घेतले; आणि विजयदुर्गासहीं घेरा घालून, इंग्रेजी कुमकेची वाट पहात होते; इतक्यांत तीं गलबतें जवळ येतांच त्या किल्यांत तुळाजी आंग्र्या होता, तो मराठ्यांचा लश्करांत जाऊन, इंग्रेजांखेरीज मराठ्यांशीं मात्र तहाचें बोलणें करूं लागला. त्या तहास पेशव्याचे लोक अनुकूळ होऊन त्या किल्यांत बहुत द्रव्य होतें तो सर्व लाभ आपणास घ्यावयाविषयीं इंग्रेजांची कुमक नयेतां, त्यांस युक्तीनें माघारें लावावयास उद्युक्त झाले. हें सर्व वर्तमान इंग्रेजांचा त्या सरदारास कळलें, त्याणें तात्काळ समुद्रांतून किल्लेकरांशीं युद्ध आरंभिलें, आणि आपले शिपायी लोक कांठीं उतरून पेशव्याचें लश्कर व किल्ला या दोहोंमध्यें आपलें ठाणें बसवून, किल्ला खुसकीवरून व समुद्रांतून आपण वेढला. आणि त्या किल्यावर बहुत द्रव्य आहे त्यांत आपली कांहीं वांटणी असावी म्हणून मराठ्यांकडील रामाजीपंत नामें तेथ कोणी मुख्य होता, त्याणें आपले थोडके तरी लोक किल्यांत जावे यासाठीं फार उद्योग केला; त्यांत इंग्रेजांचा कोणी चौकीचा बंदोवस्त राखणारा सरदार होता त्यास युक्तीनें आमचे कांहीं लोक आंत जाउं दिले असतां, तुम्हांस मुंबईहून शेंशीं हजार रुपयांची हुंडी देऊं, असें गुप्त सांगितले,

ले असा लांच देत असतां तो ऐकेना. इतकें होऊन शेवटीं तो किल्ला इंग्रेजांचे अधीन झाला. त्यांत मराठ्यांचें माणूस कोणीही गेलें नाहीं, त्यावरून इंग्रेजाचा सरदारांनीं तेथें द्रव्य दहा लक्ष होतें. त्यापैकीं मराठ्यांस किमपि न देतां त्या लोकांहीं आपणांत वांटून घेतलें. असें झाल्यावर मुंबईचा मुख्य इंग्रेज होता, त्याणें विजयदुर्ग किल्ला फार सुदृढसा आणून तो आपणाकडे घ्यावा आणि मराठ्यांस बाणकोट द्यावा असें केलें. या कृत्रिमाविषयीं पेशव्यानें इंग्रेजांचा मुख्य बादशाह याजवळ, आणि मद्रासचा मुख्य इंग्रेजाचा कारभारी साहेब होता त्याज पाशीं फिर्याद केली. त्यावरून दोहींकडचें लिहिलें मुंबईचा मुख्यास आलें, तेव्हां त्याणें मराठेही तहामध्यें जो नेम ठरला त्या प्रमाणें वागले नाहींत असें समजावून. त्यावेळेस तें प्रकरण तसेंच रक्षिलें.

करनाटकांत सलाबतजंगाचें लश्कर व मराठे लोक मिळून सावनूर किल्ला बहुधा फ्रांशिसांचा तोफा चालवायाचा कौशल्येंकरून घेतला. आणि दुसराही त्याचा मुलुख घेऊन त्या नवाबाशीं त्यांहीं स्नेह केला. तेव्हां ज्यानिमित्त इतका कलह आला तो मुजाफरखान पुनः सलाबतजंगाचे चाकरीस राहिला. असा सलाबतजंगाशीं आणि पेशव्याशीं स्नेह पडला, त्याचें कारण हेंच दिसतें कि. फ्रांशीस लोक मोठ्या योग्यतेस आले. ते सर्व कांहीं आपल्या सत्तेंत येतील अशा शंकेनें त्यांस काढून द्यावें हें त्याचा मनांत होतें. त्यावरून ते सावनूर स्थान त्याचे हातीं येतांच फ्रांशिसांचा मुख्य बसी नामें साहेब होता. त्याला सलाबतजंगानें सांगितलें कीं आतां आम्हांस तुमचें प्रयोजन नाहीं; तुम्हीं आमचे मर्यादेबाहेर आम्हीं तुम्हांस + मुलुख दिला आहे तिकडे जा. असा निरोप आला त्यावेळेस बसीजवळ त्याचा जातीचे फ्रांशीस घोडेस्वार दोनशें, व पायदळ सहाशें, याशिवाय पांच हजार पलटणी हिंदुलोक व उत्तम सरंजामयुक्त त्याचा सेने प्रमाणें त्यास पुरतशा तोफा होत्या; असें त्याचें सामर्थ्य असतां तो बसी समजला कीं, हे मला काढून द्यावयास मिळाले आहेत. आणि जर मी यावेळेस यांची आज्ञा नमानावी तर, मुजाफरखान याजकडे आहे. त्याचे व आपले हिंदी पलटनाचे शिपायी लोक यांचें इष्टत्व आहे; यास्तव निःशंक युद्ध होणार नाहीं. त्यास हेंच उत्तम कीं, आपल्ये मर्यादेंत जातों, असें दाखवून, हैदराबादेस जाऊन तेथ

\+ सन सत्राशें पन्नासांत बसीला लश्करखर्चास दक्षिणेचे पूर्वेकडे समुद्राचे कांठीं राजमंड्री शहर, व शिकाकोळ, व एल्लोर, इतका मुलुख सलाबतजंग याणीं दिल्हा होता.

आपला बंदोबस्त चांगला करावा आणि आपल्या मुख्य ठिकाणची कुमक आणावी; नंतर मागें उलटावें. असें मनांत आणून तो तें सांगणें अवश्य मानून मोठ्या त्वरेनें जाऊन हैदराबादेस पोंहचला. तेथें चांगली बंदोबस्ताची जागा पाहून आपण त्या आपल्या लोकांसहित त्यांत राहून युद्धाची तयारी करूं लागला. आणि तेथें सलाबतजंगाकडचे मुख्य सरदार रामचंद्र जाधव व जानोजी निंबाळकर होते ते वश केले. इतक्यांत मासुलीपट्टनाहून त्याची कुमकही येऊन पोंहचली. त्यानंतर त्याचा असा बंदोबस्त झालेला जाणून, सलाबतजंग त्यास दूर करावयाची मसलत टाकून त्याशीं स्नेह राखिता झाला. मग तो बसी सलाबतजंगाजवळचा कारभाऱ्यांत पहिल्यापेक्षां मान्यता पावोन त्याणें मुजाफरखानाला सलाबतजंगाचे चाकरीतून काढिला. मग त्या मुजाफरखानानें पुण्यास जाउन पेशव्यास बहुत आर्जवून कबूल केलें कीं, इतःपर कृत्रिम न करितां इमानीपणें चाकरी करीन. त्यावरून तो पेशव्यानें आपणापाशीं राखिला. परंतु सदाशिव चिमणाजी याचा मनास ती गोष्ट आली नाहीं.

पेशवा कर्नाटकांतून जुलाईचे विसाव्ये तारिखेस पुण्यांत आला; नंतर त्याणें मुंबैचा अधिकारी बौचेर साहेब त्याला बहुत स्नेहयुक्त पत्र लिहून, त्यांत असें समजाविलें कीं, आम्ही पुण्यास आलों, आतां पूर्वील कामापैकीं कांहीं बंदोबस्त राहिला आहे तो आपला कोणी साहेब एथें आला म्हणजे त्याचे विद्यमानें केला जाईल. त्यावरून बैर्फील्ड नामें व स्पेनसर नामें दोघे साहेब मुंबईहून गेले; ते पुण्यांत पेशवा व रघुनाथराव व सदाशिव चिमणाजी यांस भेटले. मग अक्टोबराचे बाराव्ये तारिखेस असा निश्चय ठरला कीं इंग्रजांनीं विजयदुर्ग पेशव्यांस द्यावा; आणि पेशव्यांनीं इंग्रजांस बाणकोट व त्या जवळचे खाडीचा कांठचे दहा गांव द्यावे, यांखेरीज आमचें कांहीं मागणें सरकार कंपनी बहादुराकडे राहिलें नाहीं. असें लिहून द्यावें. याप्रमाणे तीं सर्व कामें उलगडून ते दोघे साहेब माघारे मुंबईस आले.

सन सत्राशें छप्पंनापासून सन सत्राशें साठपर्यंत झालेली वर्तमानें मिळून भाग अठरावा.

अनुक्रमणिका.

भाग अठरावा.

सन सत्राशें छप्पन्नाचा पर्जन्यकाळ गेल्यावर, पेशव्यानें आपला भाऊ रघुनाथराव याजबरोबर फौज देऊन त्याची दिवाणगिरी सखारामबापूला सांगून हिंदुस्थानांत पाठविला; आणि आपण मोठें सैन्य जमा करून, कर्नाटकास चालिला. तो सन सत्राशें सत्तावन्नांत अकस्मात श्रीरंगपट्टणचे किल्ल्याजवळ प्रकट होऊन, आमचा बाकी खंड राहिला असें निमित्त करून अमर्याद पैका मागूं लागला. तो तिकडे जात असतां खपेंच्या नवाब खैरीज करून कृष्णेचा दक्षिण कांठचे नवाब त्याला अनुकूळ झाले; आणि घोरपड्याही सहा हजार स्वारानिशीं येऊन त्यास मिळाला. नंजीराज नामें म्हैसुरच्या राजाचा दिवाण तो बकेंच श्रीरंगपट्टणचा अधिकार.

आपण चालवीत होता; त्याणें तें पेशव्याचें मागणें पहिल्यानें मान्य केलें नाहीं; परंतु तोफांचा मारापुढें निरुपाय होऊन, आर्जवानें त्याशीं बोलून, तें देणें फार हलकें ठरवून तात्काळ नगद पांच लक्ष रुपये दिले, बाकी ऐवजजमा होई तोंपर्यंत त्यांहीं कांहीं मुलुख वहिवाटावासा केला. यानंतर पेशव्याचा मनांत आलें कीं, पूर्वीं मराठेंचा स्वाधीन जितका कर्नाटकचा मुलुख होता तो आपल्या सत्तेंत आणावा. मग त्याणें शेरा परगणा घेऊन पाउसकाळ पुढें समीप आला ह्मणून तें लश्कर बहुतेक बरोबर घेऊने, माघारा पुण्यास येऊं लागला; तेव्हां बाकी फौज बळवंतराव मेहेंदळ्याचे स्वाधीन करून उसकटा, व बंगलोर, व बाळापूर, व कोल्हार, इतकें घ्यावयासाठीं तेथें ठेविली. त्यानंतर खरपाचा नवाबापासून बळवंतरावानें उसकटा घेतला; आणि अर्काटचा नवाबापाशीं चौथ व सरदेशमुखीबदल बहुत वाद प्रतिवाद करून दोन लक्ष रुपये नगद व अडीच लक्ष मुलखांतून वसूल करून घ्यावे असा निश्चय ठरला. त्या अर्काटचा नवाबास मद्रासचे इंग्रेज लोक अनुकूळ होते, त्यांहीं त्यास खंडणी न पडावी ह्मणून यास सांगीतलें कीं, तुह्माला फ्रांशिसांचा मुलखीं स्वारी करावयास हा उत्तम समय आहे. असें त्या इंग्रेजांचें सांगणें बळवंतरावानें न मानितां, जें मागणें केलें होतें तो पैका त्या नवाबास द्यावा लागला. यानंतर खडापापाशीं खरपाचा व करनोळचा या दोहों नवाबांनीं मिळोन त्या मेहेंदळ्याशीं युद्धप्रसंग केला; परंतु ते जय न पावतां खरपाचा नवाब मृत्यु पावला. आणि मराठ्यांहीं त्याची राजधानी लुटली. तथापि तत्पक्षी जे लोक होते त्याणीं युद्ध करून तो मुलुख मराठ्यांचे हातीं लागूं दिला नाहीं, इतक्यांत म्हैसुरचे दरबारीं हैदरअल्ली पुढें मोठ्या योग्यतेस येणारा त्याचे मसलतीनें त्यालो कांहीं पूर्वील खंडणी पैकीं कांहीं नगद पैका देऊन बाकी ऐवजास मुलुख लावून दिला तो माघारा घेतला. त्यावरून पुण्यामध्यें पेशव्यानें सैन्य तयार करून गोपाळहरीस त्याबरोबर देऊन, मेहेंदळ्याचे कुमकेस पाठविला परंतु औरंगाबादेंत मुख्य प्रधान शानवाजखान याणें कांहीं मसलत करून बादशाहास कैदेंत ठेवून त्याचे जागीं त्याचा भाऊ स्थापावा, व त्याचें साहाय्य करणारे फ्रांशीस[*] लोक दक्षिणेंतून काढून द्यावे, अशी योजना करिता झाला. त्या मसलतीस पेशवे मुळापासून अनुकूळ असतील ह्मणून गोपाळहरी श्रीरंगपट्टणीं हैदरअल्लीवर जात होता, तो मनाकरून औरंगाबादेकडे पाठविला, नंतर त्या नवाजखानानें कल्पिलेलें कृत्रि-

---

[*] फ्रांशीस व इंग्रेज याशीं त्यासमयीं युद्ध लागलें होतें.

व शेवटास नजातां तो फ्रांशीस लोकांचे हातून मेला गेला. त्याचे जागीं प्रधान बादशाहाचा भाऊ सलाबतजंग यास केला. दुसरा भाऊ निजामअल्ली. तो पळून गेला. आणि फ्रांशीस लोक याचें बळ वाढलें इतक्यांत ते फ्रांशीस यांचा कोणी नवा मुखत्यार येऊन त्याणें इंग्रेजांचें युद्ध संभाळावयास त्या फ्रांशिसांस बोलाविलें. तेव्हां तो बसी फौजेसहित स्वसंतोषें दौलताबाद किल्ला सोडून दक्षिणेंतून निघाला. ते समयीं त्याशीं स्पर्धा करणारे हिंदू व इतर त्यांस मोठा चमत्कार व आनंद वाटला. आणि सलाबतजंगजास त्यांपासून उपयोग होई तो आश्रयरहित होऊन फार श्रमी झाला. ते वेळेस मराठे लोक पुण्यास चालिले असें औरंगाबादेकडचें वर्तमान असतां मुंबईचा इंग्रेजांनीं सुरत घ्यावयाची मसलत करून त्याप्रमाणें तयारी करीत होते. त्या वेळेस पेशवा औरंगाबादेचा कामांत गुंतून, त्याला त्या इंग्रेजांचें निवारण करावयास अवकाश सांपडला नाहीं, म्हणून त्याणें चातुर्य करून तें काम सिद्धीस जाऊं न दिलें, तो प्रकार असा. कल्याणचा सुभेदार शंकराजीपंत त्यास आज्ञा केली कीं, हालीं आम्हाला रिकामपणा नाहीं. तोंपर्यंत तुह्मी इंग्रेजास भुलथापी देऊन तसेच राखावे. त्यावर त्याणें विनंती केली कीं, तें चालावयाचें नाहीं. कांकीं, ते लोक आपला अर्थ शेवटास नेतील. त्यावरून बाळाजी बाजिरावानें आपलें लष्कर कित्येक मजला पश्चिमेकडे चालविलें. आणि पुण्यामध्यें इंग्रेजांचा वकील हिंदू होता त्याकडून इंग्रेजास असें कळविलें कीं पेशवा लष्कर सुद्धां मुंबईवर जातो, या वेळेस इंग्रेजांनीं दक्षिणी कारभार किमपि न जाणल्यामुळें तें वर्तमान खरें मानून मुंबेचा बंदोबस्तास लढाऊ गलबतें कांहीं सुरतेस होतीं तींही आणवून, मोठ्या तयारीनें पेशव्याची मार्गप्रतीक्षा करीत तेथेंच राहिले. अशा कारणानें त्यावेळेस तें काम न झालें; परंतु पुढें थोडकेसे महिने गेल्यावर त्यांहीं सुरत घेतली, त्या कामांत इंग्रेजांचे शिपाई व सरदार बहुत मेले गेले. याप्रमाणें सन सत्राशें एकुणसाठांचा चौथा महिना मार्च याचे चवथ्ये तारिखेस इंग्रेजांचे हातीं सुरत लागली.

पेशवा माघारा पुण्यास आल्यावर पर्जन्यकाळ गेल्यानंतर सेसुरकराने खंडणीपैकीं रेवजास लावून दिलेला मुलुख त्याणें माघारा घेतला होता तो घ्यावयाकरितां गोपाळहरीस पाठविला त्याणें तें कार्य करून बंगलोरास घेरा घातला. ते समयीं सेसुरचा लष्कराचा मुख्य हैदरअली झाला होता. त्याणें पहिल्या करारा प्रमाणें सोळा

लक्ष रुपयांचें सोनें तोडून दिलें, आणि सोळा लक्षांचा हुंडी चिठ्या दिल्या. ते क्षौ बाकी वसुलाविषयीं वहिवाटावयास लावून दिलेला मुलुख सोडून. मराठ्यांहीं त्याशीं सल्ला केला.

यानंतर गोपाळहरी तेथून निघाला तो मद्रासेस इंग्रेज होते. त्यांसभोंवता वेढा घालून फ्रांशीस त्यांशीं युद्ध करीत होते, तेथें जाऊन त्या दोघांपासून खंडणी घ्यावयाचा उद्योग करूं लागला, परंतु त्या उभयतांहीं त्याचा धिक्कार करून त्यास लावून दिला. तो खंड उगवावयाकरितां फ्रांशिसांचे स्वाधीन त्रिपुदीचें देवस्थान होतें तें त्याणें घेतलें. तेथचे यात्रेंत पैका बहुत वसूल होत असे तो जमा करणार होता. परंतु त्याला पुण्याहून माघारें बोलावणें गेलें तेव्हां तेथें थोडकेसे लोक ठेवून तो तेथून निघाला. नंतर अर्काटचा नवाबानें ते लोक तेथून काढून दिले.

फ्रांशीस लोक दक्षिणेंतून गेल्यावर सलाबतजंगाचा भाऊ निजामअल्ली तो पदवीस चढूं लागला; त्यास पेशवा अनुकूळ होता. याशिवाय निजामउलमुलुखाशीं आणि फ्रांशिसांशीं पहिलाच द्वेष असे, त्या निजामाचा हा पुत्र म्हणून इंग्रेज लोकहीं त्याची कृपा संपादन करावया कारणें इछीत होते. नंतर त्या निजाम अल्लीला समजलें कीं, सलाबतजंग बादशाह इंग्रेज व फ्रांशीस हे दोघे लढत असतां आपण हैदराबाद सोडून फ्रांशिसांचे कुमकेस चालिला. तेव्हां तो निजामल्ली आधीं औरंगाबाद घेऊन पुढें हैदराबादेस जाऊं लागला, तेसमयीं सलाबतजंग माघारा आपल्या ठिकाणीं आला. नंतर निजामअल्लीस प्रधानकी प्राप्त झाली, आणि सलाबतजंग आपलें पहिलें ठिकाण आंदोणी तेथें गेला.

पुण्यामध्यें मुख्यत्वें कारभार सदाशिवराव भाऊ करित होता. त्याचा कारभारी रामचंद्र बाबा शेणवी तो पूर्वीं चार पांच वर्षें मेला त्याचें द्रव्य पुष्कळ होतें, तें त्याणें आपल्या भावाजवळ दिलें असे; त्यांतले तिसरा वांटा त्या भावानें धर्मकृत्यास लाविलें, आणि उरले जे दोन वांटे तो एक रामचंद्र बाबाचा पुत्रास दिला आणि एक आपण घेतला.

सदाशिवराव मोठा लोभी आणि उतावळा परंतु सावध व सुदृढ व स्वभावेंकरून अहंकारी आणि कांहींसा निर्दय असे, तथापि तो सुबुद्धी आणि स्वकीयांविषयीं सुशील होता. तो लोकांपासून पैका खाऊन कामें करी, हा एक त्यास मोठा दोष होता, कांकिं, सरकारचा जो चाकर त्याणें चांगलें ही काम करून मध्यें खाऊं नये. परंतु मराठ्यांमध्यें कारभाऱ्यानें चांगल्या कामांत पैका खाल्ला असतां, तो दोष मानित नाहींत, ही चाल सर्वथा

अनुचित

अनुचित, असें आहे किं, जो उत्तम कामें करून द्रव्य खाईल तो समयविशे-
षीं लोभेंकरून वाईट कामही करील.

रघुनाथराव हिंदुस्थानांतून आल्यावर तो व सदाशिवराव यांमध्यें युद्धसाहित्य व सेनाखर्चसंबंधें कांहीं भांडण लागलें. कांकिं, तो सरकार खजिन्यास कांहीं द्रव्य न आणितां कर्ज घेऊन माघारा आला. त्या कलहांत रघुनाथराव कोपेंकरून बोलिला कीं, एवढें चातुर्य तुह्मामध्यें असेल, तर दुसरे स्वारीस तुह्मीच जा. त्या दिवसापासून तो कलह वाढतां वाढतां त्या कुळांनही दोन फळ्या होऊन त्या गोष्टी लोकांत प्रसिद्धीस येऊं लागल्या. शेवटीं ज्यास पेशवा चाकरीस ठेवतेसमयीं हा माणूस योग्य नव्हे असें सदाशिवरावानें ह्मटलें होतें, तो मुजफरखान याचा कोणी शिपायी संगमावर सदाशिवराव भाऊ आपल्या कचेरीचा डेर्यांत बसला होता तेथें हळूच त्याचा जवळ जाऊन एकाएकी खंजीर काढून मारूं लागला. तों त्याचा कोणी माणूस जवळ होता त्याचा हात धरून पलिकडे सरला, त्या योगें त्या सदाशिवरावाचें शरीर वांचलें कांहींसें पाठीसमात्र तें शस्त्र लागलें. तेव्हां तो मारेकरीयास मारहाण करून पुसतांच तो कबूल झाला कीं, मला मुजफरखानानें सांगितलें. त्यावरून मुजफरखानास आणून विचारिलें, तेसमयीं तो किमपि नाकबूल न जातां हें मी केलें ह्मणाला. मग तो मारेकरी व तो मुजफरखान, या दोघांस तेथून बाहेर काढून मारिलें. ते वेळेस कोणी एक परभू त्या मुजफरखानाचा चाकर होता त्याजकडेही या प्रकरणीं कांहीं अन्याय लागू झाला; त्यावरून त्याला किल्ल्यावर टाकिला. त्यापुढें त्याचें कांहीं वर्तमान प्रसिद्धीस न आलें, यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं, कांकीं, मराठेलोक यांची पूर्वापर चाल अशीच आहे कीं, जो सरकारच्या अपराधी तो एकदां किल्ल्यावर टाकिला ह्मणजे पुनः त्याचें कांहीं वर्तमान दुसर्यास कळत नाहीं.

मग पेशव्याचे दरबारीं असा नेम ठरला कीं, रघुनाथरावानें पुण्यांत राहून मुलखी कामें करावीं, आणि सदाशिवरावानें स्वारीस जावें. नंतर सदाशिवराव लष्करसहित उत्तरेकडे जावयास सिद्ध झाला, तेसमयीं असें वर्तमान आलें कीं, पूर्वीं सदाशिवरावानें कपटेंकरून आमेदनगर घ्यावयाची मसलत केली होती त्याप्रमाणें मोंगलांचा किल्लेदारानें लांच खाऊन तो जागा सदाशिवरावाचा कारकुनाचे स्वाधीन झाला. हें वर्तमान सलाबतजंग व निजामअल्ली यांस कळलें तेव्हां ते फार क्रुद्ध होऊन पेशव्याशीं युद्ध करावें असें मनावर घेते झाले, परंतु तेसमयीं त्याजपाशीं

युद्धाजोगा बंदोबस्त नीट नव्हता; तथापि तें नगर निजामशाही बादशाहींतली पुरातन राजधानी, आणि महत्प्रयासेंकरून आपल्या हातास आली, ती व्यर्थ गेली हा मोठा अपमान जाणून निश्चय केला कीं, हेच समयीं विलंब नकरितां युद्धास जावें. तेवेळेस जे लोक मिळाले, ते लागलेच पुढें रवाना केले. त्यांजबरोबर मोठ्या मोठ्या तोफाही चालत्या केल्या. ते लोक बेदरावरून धारुरास जाऊन पोंहचल्यावर मागून सलाबतजंग व निजाम अल्ली हे दोघे सात हजार फौज बरोबर घेऊन जात होते. ते समयीं सदाशिवराव याणें भीमातीरीं जाऊन बहादुरगड घेतला; इतक्यांत त्यास हे दोघे भाऊ थोडकें सैन्य बरोबर घेऊन जाताहेत असें वर्तमान कळलें तेव्हां त्याणें त्यांस मधूनच धरून न्यावयाकरितां आपली एक फौजेची टोळी पाठविली. तेवेळेस त्या दोघां भावांनीं मोठी त्वरा करून आपल्या थोरल्या फौजेंत जाऊन मिळावें तें नकरितां उदगीर येथें ठाणें धरून राहिले. तेथें सदाशिवरावाचे बिनीवाले पुढें येऊन पोंहचले. त्यांशीं त्या दोघां भावांहीं लढाई करून आपली दारू व गोळी उगीच खरचली. ते बिनीवालेतर मागून सदाशिवराव येऊन पोंहचावा म्हणून कालक्रमणार्थ हलकें हलकें युद्ध करीत होते. मग सदाशिवराव येऊन पोंहचला त्याजबरोबर चाळीस हजार स्वार व +इब्राहिमखान गारदी नामें पलटणीचा सरदार, त्याजवळ पलटणी शिकविलेले लोक ५००० होते त्यांस गारदी म्हणत तोही येऊन पोंहचला. त्यासमयीं ते दोघे भाऊ समजले कीं, आम्हीं ठाणें धरून राहिलों हें ठीक न झालें; मग निजाम अल्ली तह करावयास सिद्ध झाला परंतु सदाशिवराव ऐकेना. तेव्हां त्या दोघां भावांहीं मोठ्या निकरानें इब्राहिमाचा पलटनावर हल्ला केला आणि त्याचीं अकरा निशाणें घेतलीं ते समयीं ते पलटनी लोक फार नाश पावले आणि बहुतेक मेले गेले. तथापि त्या जयाचें फळ त्यांहीं फारवेळ न भोगिलें, कांकि, इतकें होतें तों मराठ्यांची मोठी एक टोळी येऊन त्यांचे भोंगळ सुमारें तीन हजार मारिले. इतकें झाल्यावर निजाम अल्लीनें आपले अधिकाराचें मोर्तब सदाशिवरावास पाठविलें. त्यांत अर्थ असा कि, आतां तुमचा चित्तास येईल तें करावें; तेव्हां सदा-

---

+ इब्राहिमखान फ्रांशिसाचे हाताखालीं शिकलेला आणि मुजफिरखान याचा कोणि सोयरा होता. तो पूर्वी सलाबतजंग व निजाम अल्ली यांचें वांकडें पडलें त्यासमयीं निजाम अल्लीजवळ होता. मग ते दोघे एक झाल्यावर निजाम अल्लीनें त्यास निरोप दिला, त्यासमयीं या इब्राहिमखानास सदाशिवरावानें आपल्या चाकरीस ठेविला.

शिवरावानें तह केला तो असा. किल्ला दौलताबाद, व शिवनेरी, व आशीरगड व विजापूर, इतके मराठ्यांकडे असावे. याशिवाय मराठ्यांहीं आमेदनगर जें घेतलें त्याविषयीं मोंगलानीं वाद करूंच नये. याखेरीज विजापूर परगण्यांतील व बेदरचा कांहीं भाग, व औरंगाबाद शहरावांचून तो प्रांत, रसोल वशीतारारहित. इतकें मराठ्यांचा स्वाधीन असावें. याप्रमाणें तह होऊन जितका मुलुख मराठ्यांचे स्वाधीन झाला, तितक्याचें उत्पन्न वर्षास बासष्ट लक्ष रुपये होत असे, त्यांतून एकेचाळीस लक्ष रुपये पेशव्यानें आपल्या लष्करी सरदारांस जहागीर करून त्याबद्दल चाकरी फौजेसहीत करावी असें कबूल करून घेतलें. त्याची अशी चाल होती कीं, आपणास मुलुख मिळाला असतां त्यांतील कांहीं विभाग आपल्या सरदारांस असावा; यांत अर्थ इतका कीं, तो सरदार आपली चाकरी व मुलखाचा बंदोबस्त चांगला ठेवील आणि सावध असेल.

याप्रमाणें तह झाल्यावर दक्षिणेंत मुसलमानाचा विभाग होता, तो त्यांचा मुलखापासून बहुत दूर, आणि त्यास भोंवता मराठ्यांचा मुलुख त्यावरून असें दिसूं लागलें कीं, तो जागा किमपि विलंब नलागतां मराठ्यांचे हातीं जाईल. आणि तो सारा मुलुख एकत्र झाल्यानें पूर्वीं शेंकडो वर्षें दुसऱ्यांचे आज्ञेंत वागलेले जे ब्राह्मण लोक, ते स्वतंत्रपणें वागतील असाही अर्थ दिसूं लागला.

असें मराठ्यांचें प्राबल्य झाल्यानें प्रजेस सुख किंवा स्थैर्य न झालें. काकि. जेथें जेथें त्यांची सत्ता होई तेथें तेथें लूट व जुलुम व नाश हीं तीनही व्हायाचींच ते लोक धर्मेंकरून प्रजापालन करावयाचा अर्थ मनास आणीतच नसत; अशा अनर्थांत रैतेस सुख कोठून; परंतु जे लोक लष्कराशीं संबंध न ठेवितां शेतें करून आपल्या नीतीनें वागतात ते जें मिळेल तें खाउन सुखी असतात; आणि ते आपआपल्यांत एकमेकाविषयीं प्रीतिमंत असून परस्परें विश्वास ठेवितात ते लोक आपल्याखेरीज दुसऱ्याशीं व्यवहार करूं लागले असतां दुसरे लोक त्यांचा रीती सारिखे न चालिले तरी त्यांस दूषण ठेवित नाहींत.

बाळाजी बाजीराव आपल्या पुतण्याचा उद्योगें करून इच्छेसारिखा जय पावला असतां हिंदुस्थानांतून पराजयसूचक कांहीं वर्तमान आलें तें पुढचे भागीं विदित होईल.

सन सत्राशें साठा पासून
एकसष्ट पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग एकुणिसावा.

अनुक्रमणिका.

भाग एकोणिसावा.

सन सत्राशें चोपन्नांत दिल्लीमध्यें शाबुदिन याणें कृत्रिमें करून दुसरा अलमगीर नामें नवा तक्ताधिपती केला; त्यास दिल्लींत ठेवून त्याचा पुत्र अल्लीगोर नामें होता त्यास बरोबर घेऊन, मुलतान व लाहोर यांजकडे गेला. त्याचा मनांत होतें कीं, आफगाणाचा बादशाह आमेदशाह अबदाली याणें हे दोन्हीं प्रांत आमचे घेतले आहेत ते माघारे घ्यावे. ते अबदालीनें घेत-

ले

ले ते समयीं तेथें दिल्लीचा बादशाहाचा ठेवणाईत. मीरमनुनामें होता त्यानें तर ते दोन्ही प्रांत पहिल्यानें रक्षिले; मग त्याचा उपाय चालेनासा झाला, त्व्हां त्या आमेदशाह अबदालीचीच चाकरी स्वीकारून त्याकडून ते प्रांत आपणाकडेसच रक्षून त्याच ठिकाणीं राहिला. पुढें तो मेल्यावर त्याचा पुत्र लहान होता म्हणून अबदालीनें ते प्रांत मीरमनूचे स्त्रीचे स्वाधीन ठेविले. मग तीचें स्वामित्व असतां, त्या प्रांतांची फार अव्यवस्था होऊन, तेथचे रैयत लोक निर्धन झाले. तेव्हां त्यांतील कित्येकां लोकांहीं ते प्रांत टाकून दुर जाऊन, शीख लोकांचा मंडळींत मिळाले. त्यासमयीं त्या बाईला तीचाच कोणी एक सरदार याणें कैद करून तिणें आपणास निमें राज्य द्यावें असा करार झाल्यावर सोडिली; आणि त्याप्रमाणें केलें. हें वर्तमान शाबूदिनाला समजलें तेव्हां तो तें राज्य घ्यावयास हा उत्तम समय आहे असें जाणून त्या प्रांताकडे चालिला. तो तेथें जाऊन पोहचताच त्याणें तेथें एक फितुरी माणूस याची मैत्री केली; अबदालीची स्वारी त्या मुलखीं प्रथम होण्याचें कारण तोच मनुष्य. त्याचें नाव आदीनाबेगो. त्याशीं स्नेह करून ती मीरमनूची स्त्री धरून दिल्लीस पाठविली; आणि तो आदीनाबेगो तेथचा सुभेदार केला.

हें वर्तमान त्या आमेदशाह अबदालीला कळताच तो फार क्रुद्ध होऊन मोठें सैन्य बरोबर घेऊन निघाला. तो अटकनदी उतरून निर्भयपणें दिल्लीस पोंहचला. तेथें मुख्य वजीर मीरशाबूदिन याणें आपली गरीबाई दाखवून त्याचें बहुत आर्जव केलें, म्हणून त्या आमेदशाहानें क्षमा केली. परंतु त्याणें तें शहर लुटून फार नाश केला, आणि मथुराशहराचीही तीच दशा केली अणखी आग्रें शहर याचीही तीच वाट झाली असती परंतु त्या आफगाणाचा लश्करांत असा रोग उत्पन्न झाला कीं. त्या अबदालीला तें वारें बदलायाकरितां आपल्या काबुलप्रांतीं जावें लागलें. तेसमयीं त्या आमेदशाह अबदाली बादशाहानें आपला पुत्र तिमोरशा त्याला मुलतान व लाहोर सहित पंजाब मुलखाचा अधिकारी आपला हस्तक करून पाठविला. आणि दिल्लीमध्यें कोणी मोठ्या योग्यतेस आलेला रोहिला नजीबअदावला नामें होता, त्यास मीरउलउमरा पद देऊन मीरबक्षाची जागा दिली होती तें शाबूदिनाचे मनास ठीक वाटलें नाहीं, याकरितां अबदाली गेल्यावर त्यास पदच्युत करून तें पद आपला कोणी इष्ट यास द्यावें अशी इच्छा शाबूदिनानें धरिली; परंतु अलमगीर बादशाह त्यास अनुकूळ होता, आणि दिल्ली शहर त्या दोघांचे स्वाधीन असे. म्हणून शाबूदिनानें आपला अर्थ शेवटास न्यावयासाठीं असा निश्चय केला कि, आर्धी दिल्ली शहर आपण घ्यावें.

इतकें

इतकें होतें तों रघुनाथराव सनसत्राशें छप्पन्नाचे समारीस माळव्यांत गेला. कीं कांहीं बोलणें लावून त्यास आणून दिल्ही घेतली; आणि अलमगीरबादशाह यासही आपल्या स्वाधीन ठेविला. मग तो अबदालीचा ठेवणाईत नजीब आदवला त्यास होळकर याचा आश्रयानें जीवसंरक्षणाकरितां पळूनजावें लागलें.

यानंतर रघुनाथराव कित्येक दिवस दिल्लीजवळ डेरे देऊन राहिला होता. तों लाहोरीं आदीनाबेगानें आजेंत कांहीं अंतर करून तें लाहोर ठिकाण सोडून तेथून जवळचाच डोंगरीं जाऊन राहिला. तेथें राहून जांस पहिलें योगाभ्यासावांचून दुसरें कांहीं ठाऊक नव्हतें असे जे शीख लोक त्यांस युद्धकुशळ करून मग आपणास धरावयाकरितां आले जे अबदालीचे लोक त्यांस मागें हटवून रघुनाथराव यास निरोप पाठविला कीं, यासमयीं तों माझें साहाय्य कर आणि हा सारा मुलुख घे. त्यावरून तो संतोषानें तात्काळ निकडे गेला मग अबदालीचे जे मुख्य होते ते सर्व जिंकून मोठा जयवंत होत्साता लाहोरांत शिरला. असें सन सत्राशें अठ्ठावन्नांत झालें, त्या काळीं रघुनाथराव त्या आदीनाबेगास सुलतान व लाहोरचा सरसुभेदार करून त्याचा पुष्टीकरणार्थ कित्येक मराठे लोक ठेवून आपण तेथून निघोन पुण्यास आला. त्याणें हिंदुस्थान सोडिल्याचे पूर्वीं दिल्लीजवळ जनकोजी नामें जयापा शिंद्याचा पुत्र त्या जयापाशीं कित्येक लष्कर समयविशेषीं लाहोरचा लोकांस कुमक करावयास, व रजपुतांपासून खंडणी घ्यावयास ठेविलें. माळव्याचा बंदोबस्तास मल्हारराव होळकर व दत्तोजी शिंदा यांस ठेविले. तो रघुनाथराव सर्वत्र जय पावोन त्याणें आपणास व मराठ्यांस मोठी योग्यता संपादिली; परंतु त्याजवळ ऐवज किमपि नव्हता; ऐंशीं लाख रुपये कर्ज होतें. त्यावरून. त्याशीं आणि सदाशिवरावाशीं भांडण लागलें.

यानंतर जोनपुरचा राजा अभीशिंग मेला तेव्हां त्याचे दोघे पुत्र रामशिंग व बेजीशिंग हे दोघे तक्तासाठीं भांडूं लागले. तेव्हां रामशिंगानें पेशवा सहाय केला, त्याणें राणोजी+ शिंदा जो पूर्वीं बाजिरावाचे वेळेस मोठा विख्यात झाला होता त्याचा पुत्र जयापा शिंदा त्यास आज्ञा केली कीं, रामशिंगाची पुष्टी करून कलह तोडावा. मग त्या शिंद्याचा आश्रयानें तो रामशिंग असें करिता झाला कीं, नागोर किल्ल्यांत आपला भाऊ असतां त्या

\+ राणोजी शिंदा शाहू महाराज मेल्यावर पुढें थोडक्या अवकाशानें मेला त्याचे तीन पुत्र एक जयापा एक दत्ताजी एक जोतिबा हे तिघे आणि दोघे दासीपुत्र एक तुकोजी एक महादाजी तुकोजी तो असतांच मेला होता.

किल्ल्यास घेरा घातला. तेसमयीं त्या बेजीशिंगानें आपला बाप आभीशिंग याणें पिलाजी गाइकवाड जसा घातानें मारिला, तसाच आपला भाऊ रामशिंग मारेकरी घालून मारविला. त्यावर जयापाचें लश्कर मागें हटलें, परंतु पुढें रघुनाथरावानें अजमीर घेऊन जोतपुरची खंडणी ठरविली.

रघुनाथरावानें हिंदुस्थान सोडिलें तेसमयीं तेथें दत्ताजी व मल्हारजी शिंदे ठेविले; त्यांस शाबूदिनानें रोहिले जिंकावयास योजिलें त्यांनां प्रथम नजीबअदवला जिंकावा लागला. तो आपणावर एवढें मोठें सैन्य आलेसें पाहूनआपल्या रोहिल्यासहित गंगेचा कांठीं ठाणें धरून राहिला; आणि अयोध्येचा नवाब सुजाउदवला यास आपल्ये कुमकेस बोलाविला. तो व रोहिले यांचें पुरातन वैमनस्य होतें. परंतु मराठयांचें प्राबल्य त्या उभयपक्षीं समान बाधक असें समजून त्याणें त्यास सहाय मागीतलें. तो त्यास मान्य होऊन समीप आल्यावर दत्ताजी शिंद्यानें बुंदेलखंडचे सुभेदार पेशव्यांचे ठेवणाईत गोविंदपंत बुंदेले, यांस सांगीतलें कीं, रोहिल्यांचे मुलखीं जाऊन त्या मुलखाचा अगदीं नाश करावा. त्यावरून तो त्या मुलखीं जाऊन तात्काल त्याणें गंगेचा पूर्वेकडचे त्यांचे मुलुख व दुवाबमध्यें एक त्यांचा मुलुख होता तो ही लुटून उद्ध्वस्त केला. तेवेळेस तेथचा मुख्याला तेथून जाऊन कमाऊ नामें डोंगर आहे तो आश्रय करावा लागला. परंतु त्यासमयीं सुजाउदवला याणें गोविंदपंताचें लश्कर जवळ नेटलें असें पाहून आपल्या लश्करची गोसावी लोकांची मोठी टोळी पाठवून त्याचा अगदीं मोड केला. आणि त्यास गंगेचे पार घालविला.

त्यावेळेस दत्ताजीला असें वर्तमान समजलें कीं, आमेदशाह अबदाली तो मोठें सैन्य घेऊन मुलतान व लाहोर गांधारें घ्यावयास येतो; त्यावरून त्याणें त्या रोहिल्यांशीं तह केला, आणि आपण लाहोरचे मराठे यांचे पुष्टीकरणार्थ निघाला.

असें रोहिले व मराठे व अयोध्येचा नवाब यांचें वर्तमान असतां, दिल्लीमध्यें शाबूदिन याणें अलमगीर बादशाह व आपला सोयरा इंतिजाम आदवला व हल्लीं दिल्लीवर येतो आहे जो आमेदशाह अबदाली, हे तिघे एकमत्त आहेत असें लोकांस विदित करून तो बादशाह व आपला सोयरा या दोघांस मारून टाकिलें; आणि त्या बादशाहाचे जागीं औरंगजेबाचा कनिष्ठपुत्राचा पुत्र त्याचें शाहाजहान असें नांव ठेवून तो तक्ताधिपती केला. एवढें दुष्कर्म करून मग मराठे व अबदाली यांचा युद्धांत कोण जय पावेल तें पहावयाकरितां जाटांचा राजा सुरजमल्ल यास तो शरण

रण गेला आणि त्याचा आश्रयानें राहिला.

तिकडे लाहोरामध्यें रघुनाथरावाचे मराठे लोक होते. त्यांस होळकर व दत्ताजी शिंदा यांची कुमक येउन पोंचल्याचे अगोधरच त्या आमेदशाह अबदालीनें त्यांचा पराभव करून हटविले आणि आपल्या लश्कराची बिनी त्यांचे पाठीस लाविली होती; मग दत्ताजी शिंदे व मल्हारराव होळकर आपल्या मराठयांचा कुमकेस येऊन पोंहले आणि तेथें सुमार पाहुं लागले. तों आपली दोघांची फौज तीस हजार आणि ते अबदालीचे बिनीवाले पाठीस लागून आले जे तेंच मुख्य लश्कर; असें समजून मागें हटले. ते यमुनेचा पश्चिमकांठीं चालतानां त्यांचें लक्ष्य आपल्या समूरवा बिनीवाल्याकडेसच असतां दिल्लीजवळ आमेदशाह अबदाली याणें यमुना उतरून एकाएकी दत्ताजी शिंधाचा लश्करावर पडोन त्या सैन्याचे दोन भाग मारून टाकिले; बाकी एक भाग उरला. त्या युद्धांत दत्ताजी शिंदा व त्याचा भाऊ जोतिबा हे दोघे मारले गेले.

असें ऐकतांच होळकर आपल्या सेनेसहित लवकर लवकर मागें हटूं लागला तो यमुनेचा पूर्वेकडे शिरवंद शहर तेथें पोंहचल्यावर तें स्थळ निर्बाध असें समजला; तथापि त्या ठिकाणींही आफगाणाची एक टोळी आपलें मोठें सैन्य सोडून त्याचे पाठीस लागत फार लांबून आली ती एकाएकी त्यावर पडली. आणि त्याचा बहुत नाश केला.

मागल्या भागीं लिहिलें कीं. पेशव्यास पराजय सूचक कांहीं वर्तमान समजलें तें पुढचे भागीं लिहिलें जाईल. तो प्रकार हा. हें वर्तमान पेशवा हैदराबाद संबंधें मोठा लाभ मिळवून संतोषेंकरून सदाशिवरावासहित मांजरा नदीतीरीं डेरा देऊन राहिला होता. तेथें त्यास समजलें. तेव्हां सदाशिवराव नुकता बहुत जय पावला त्यामुळें तो अत्यंत हृष्ट आणि सगर्व ऐसा होत्साता बोलिला कीं. मी व विश्वासराव यांस हे समर्यां हिंदुस्थानांत नेमले असतां आह्मीं गेलेलें स्वरूप पुनः मिळवून आफगाण लोकांस अटकेचे पार घालवून देवूं. असें ह्मणतांच पेशव्यानें त्यांस आज्ञा दिली तेव्हां सैन्य तयार होऊं लागलें. ते समर्यां लोकांस असें वाटलें कीं. हे मोठा जय मिळवितील; परंतु असें न समजलें कीं. हा एवढा मोठा सैनिक होऊन चालिला, यास युद्धकौशल्य किमपि नाहीं. अनायासें सिद्ध जो जय तितक्यानेंच तो गर्वास चढला; त्या सदाशिवरावास एकाएकी महत्पदवी प्राप्त होऊन यश आलें. जर लहान कार्चे करून त्याचा पराजय झाला असता तर तो पुढें सावधपणानें वागता. तस्मात महत्पदारूढ जो मनुष्य त्याचें जें अज्ञान तें त्याची सेना व राज्य यांस परम अपायकारक झाल्यावांचून नष्ट होत नाहीं.

सदाशिवराव

सदाशिवराव व विश्वासराव यांज बरोबर हिंदुस्थानांत सरदार व फौज गेली तो प्रकार असा. निवडक घोडेस्वार मराठे वीस हजार. व कवाईत शिकविलेले पायदळ गार्दी लोक, इभ्राहिमखान गार्दी याचे व तोफखान्याचे लोक मिळून दहा हजार. यारवेरीज ते चंबळानदीचे कांठी पोंहचले नाहींत तों, बाळाजी बाजिरावा-चे आज्ञेनें मल्हारराव होळकर व जनकोजी शिंदा व दमाजी गाइकवाड व यशवंतराव पंवार व आपाजिराव आठवले व अंताजी माणकेश्वर व गोविंदपंत बुंदेले वगैरे सरदार आपआपली सेना घेऊन त्यांस मिळाले. याशिवाय बहुतेक रजपूतराजानीं आपआपल्या स्वारांची एक एक टोळी पाठविली. यारवेरीज पेंढारी पुष्कळ होते.

सदाशिवरावाबरोबरचे जे सरदार होते त्यांत बळवंतराव गणपत मेहेंदळे व समशेर बहादूर व नारोशंकर व विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर व त्रिंबक सदाशिव पुरंदरे व कित्येक मराठे कुळांतील श्रेष्ठ लोक होते; आणि होळकराचा स्नेहास्तव, जाटांचा राजा सूरजमल्ल तो तीस हजार सैन्यासहित येऊन मिळाला. तसमयीं भाऊचा लश्करचा सरंजाम असा थाटाचा केला होता कीं, जसा पूर्वी औरंगजेबानें केला, त्या प्रमाणें कांहींसा असे; त्या पूर्वी मराठे तसा सरंजाम कधीं घेत नव्हते कामापुरता मात्र घेत. तें लश्कर पुढें चालतें झालें असतां, युद्धाविषयीं परम कुशळ असा सूरजमल्ल याणें जाणलें कीं, भाऊचे स्वाधीन मोठ मोठ्या तोफा फार व पायदळ बहुत आणि बुणगेही पुष्कळ, यामुळें स्वारांस त्यां बरोबर रहावें लागेल आणि युद्धांत त्यांस अडचण पडेल म्हणून त्याणें अशी मसलत केली कीं, मोठ्या मोठ्या तोफा व बुणगें एखाद्या किल्ल्याचा आश्रयानें ठेवावें, आणि आपले व भाऊचे स्वार मिळून पुढें जाऊन त्या अबदालीचा लश्कराचा आसमंतात उपद्रव करून त्याचा धान्यादि बेगमी साहित्याचा नाश करावा; तेणेंकरून तो आपल्या आपणाच मागें हटेल. या मसलतीस होळकरही मिळाला होता, परंतु सदाशिव रावाचा स्नेही रामचंद्रबाबा शेणवी त्याचें व होळकर यांचें वैमनस्य होतें म्हणून त्या होळकराची सदाशिव रावावर प्रीति नव्हती, यास्तव त्या होळकराची मसलत सदाशिवरावास आवडेना; आणि जाटाचें व होळकराचें इष्टत्व होतें, त्यावरून त्या सुरजमल्ला विषयींही भाऊचा मनांतून कांहींशी अप्रीति झाली. अणखी त्याणें कवाईत शिकविलेले पलटणी लोक फ्रांशीस लोक यांस बहुत उपयोगी पडलेले पाहिले होते. या सर्व कारणानीं हट्टास पेटून, होळकर आणि जाट यांची अत्यंत हितावह अशीजी मसलतनी न घेतां, स्वबुद्धीनें वागूं लागला. मग तो त्या लश्करासहित पुढें जाऊन प्रथम तोफांचे मोर्चे लावून दिल्ली घेतली. नंतर पुढें जावें परंतु यमुनेला पाणी बहुत

हुत आलें होतें तेणेंकरून पलिकडे जावयाची सोय नाहींशी झाली म्हणून तें- थेंच डेरे देऊन राहिला. त्यावेळेस त्याचा मनांत आलें कीं, विश्वासराव या- स दिल्लीचा बादशाह करून सुजाउदवला यास त्याची वजिरी यावी परंतु त्या समयीं तें काम कांहीं निमित्तेंकरून राहिलें.

यानंतर त्या भाउसाहेबाचें लश्कर बेसुमार, व बुणगेंही पुष्कळ यामुळें थोडक्याच दिवसांनीं दिल्लीचा आसमंतात धान्यादिकांचा तोटा पडूं लागला. आणि भाऊपाशीं द्रव्याचा तोटा पडेल असा सुमार झाला त्याणें आपल्याब- रोबर दक्षिणेंतून येते समयीं दोन कोटि रुपये आणिले होते, यांशिवाय हो- ळकर व शिंदे व गोविंदपंत व रजपूत यांजवळ तीन कोटि रुपये होते. तथापि भाऊस वाटलें कीं. खर्चास तोटा पडेल; याकरितां त्याचा मनांत आलें कीं,- बादशाह याचा दिवाणखान्यांत सोन्या रुप्याची शोभा केली आहे ती मोडू- न द्रव्य करावें; त्यावरून होळकर व सुरजमल्ल यांस फार वाईट वाटून, त्या- हीं आग्रहानें विनंती केली कीं, हें आचरण केवळ अयोग्य, आणि नाशकार- क होय, असें बहुत प्रकारें सांगितलें तरी तो ऐकेना, मग त्याणें ती सर्वशोभा नष्ट करून त्यास फार लाभ न झाला, अवघे सत्रा लक्ष रुपये उत्पन्न झाले. त्या भाऊचा अशा दुष्टाचरणानें तो सुरजमल्ल आपलें लश्कर घेऊन तेथून नि- घून चालिला; त्यानंतर त्या लश्करचे रजपूत लोक यांचे मोंगलांचा लश्करांत कोणी स्नेही होते, तेही त्यांचा बोलण्यावरून तें लश्कर सोडून निघोन गे- ले.

इतक्यांत आमेदशाह अबदाली लश्कर सुद्धां गंगेचे कांठीं येऊन, अ- नूपशहरासमोर डेरे देऊन उतरला. तो तेथें असतां त्याणें सुजाउदवला आ- पणाकडे करून घेतला.

मग पर्जन्यकाळ कांहींसा शांत झाल्यावर त्या सदाशिवरावानें अलम्- गीरनामें दिल्लीचा बादशाह तो ते समयीं तेथें नसतां त्याचा पुत्र मीरजवान खान यास तक्ताधिपती करून +सुजाउदवला त्याचा वजीर असें लोकांस विदि- त केलें. त्यानंतर नारोशंकरास दिल्लीचा किल्ल्यांत ठेवून आपण लश्करा- सहित गंजपुरानामें कोणी एक कोट आहे त्यामध्यें पुष्कळ शिपाई लोक व सामान यथास्थित होतें, तेथें जाऊन तोफा लावून तो कोट पाडून तें स्थान घेतलें. इतक्यांत आमेदशाह त्या ठिकाणचा लोकांचे पुष्टीकरणार्थ फार क-

+ सुजाउदवला ते वेळेस आमेदशाह अबदाली याचा पक्षपाती झाला असतांही, तो त्या युद्धांत पहिल्यापासून तहाचें द्वार झाला होता म्हणून त्याची मीती संपादन क- रावयासाठीं सदाशिवराव उद्योग करीत असे.

सुक आला, परंतु यमुनेस उतार नव्हता तथापि तो लष्करसहित यमुनेचा काठा जवळ जाऊन राहिला. तेथें तह करावयाचें निमित्त करून भाऊला बहुत भुल थापी दिल्या, नंतर दिल्लीपासून दहा कोसांवर एक यमुनेंत उतार शोधून काढिला, आणि आपलें लष्कर बहुतेक यमुनेचा पार उतरून लाविलें. त्या समयीं कोणी तें वर्तमान भाऊस कळविलें, परंतु त्याचें लष्कर बहुतेक उतरून येई तों पर्यंत भाऊ सत्य मानीना; शेवटीं सन सत्राशें साठांचा महिना दहावा अकटोबर याचे पंचविसाव्ये तारिखेस ते सर्व मुसलमान लोक यमुनेचा आलिकडे आले.

मग दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं त्या दोहीं लश्करांचा बिनीवाल्यांचा मोठा युद्धप्रसंग झाला. त्यांत दोघेही आपआपला जय झाला असें ह्मणात होते, परंतु ते दोन्ही पक्ष समानच असत; ते समयीं मराठ्यांचा लश्करांत मसलत झाली कीं, उद्यां मुसलमान लोकांवर एकाएकी हल्ला करावा परंतु होळकर ह्मणे कीं, हें ठीक नव्हे, प्रथम त्यांस अनेकप्रकारें उपद्रव करून त्यांस धान्यादिकांचा तोटा पाडावा, या मसलतीस तात्काळ इब्राहिमखान गार्दी अमान्य होऊन बोलिला कीं, ही तुमची मसलत माझें पायदळ व तोफा शत्रूचे हातीं शीघ्र सांपडावयास कारण होईल, अशीच आहे, यास्तव जो कोणि या मसलतीस मान्य होईल त्याजवर मी तोफांचा भडमार करीन. असें त्या इब्राहिमखानाचें बोलणें होतांच तो व होळकर यांचें वितुष्ट मोठें पडलें. तें महत्प्रयासें मिटविलें. तों पर्यंत मराठ्यांचें लश्कर मागें हटत हटत पानपत पर्यंत गेलें. तेथें इब्राहिमखानाचे मसलतीनें सदाशिवराव भाऊ याणें आपल्या लश्करा सभोंवता खंदक पाडिला. तो खोल आठ हात, आणि रुंद तेहतीस हात, याप्रमाणें केला. तेवेळेस आमेदशाह अबदालीही त्या लश्कराचा जवळ येऊन उतरला त्याणें आपल्या लश्करा सभोंवता आश्रय मोठीं मोठीं झाडें पाडून आंत शत्रूचा प्रवेश नव्हावा अशी अडचण केली.

ते समयीं मुसलमानाचें सैन्य एकेचाळीस हजार आठशें स्वार व पायदळ अडतीस हजार इतकें निवडक सैन्य होतें; या खेरीज स्वतंत्र शिपाई लोक जे त्याचा पक्षाचे तेही त्या निवडकां खालोखाल होते. त्याशिवाय तोफा सत्त्याहात्तर होत्या.

मराठ्यांकडे पचावन्न हजार स्वार व पंधरा हजार पायदळ आणि दोनशें तोफा, या खेरीज पेंढारी, व बुणगें मिळोन दोन लक्ष सुमारानें असतील.

याप्रमाणें दोन्ही लष्करें बंदोबस्तानें ठाणें धरून राहिल्यानंतर गोविंदपंत बुंदेला यास मोंगलांचा धान्यादिक सर्वसाहित्याचा नाश करावयाकरितां सदाशिवरावानें पाठविला; तो तेथें जाऊन एका आम्राईंत आपण हजार लोकांसहित गुप्त राहून धार्कीचा लोकांकडून तें धान्यादिसाहित्य लुटावयाचें काम बहुत युक्तीनें करवीत असतां. कोणी एक आमेदशाह अबदालीचा सरदार येऊन एकाएकी त्यावर पडोन उभयतांची मोठी लढाई होऊन गोविंदपंताचें डोकें तोडून आमेदशाह अबदालीकडे पाठविलें. मराठ्यांचा ते वेळेस इतकाच नाश झाला असें नाहीं. त्या गोविंदपंताचा मरणानंतर कित्येक स्वार आपआपणास एकेक रुपयाची थैली घेऊन. दिल्लीहून आपल्या मराठ्यांचा लष्करांत येत होते; ते रात्रीस वाट चुकोन आफगाण लोकांचा लष्करांत गेले; ते त्या लोकांमधें शिरतांच त्यांणीं त्यांस मारून तें द्रव्य घेतलें. ज्यासमयीं गोविंदपंत बुंदेला मारला गेला. त्यापूर्वीं मराठे व मुसलमान यांचा तह होईलसा दिसत होता. कांकि. त्या दोही लष्करचे सरदार येऊन एकामेकास भेटत होते; पण तो मेल्यानंतर युद्धाखेरीज उभयपक्षीं दुसरा उपाय नाहींसा झाला. मग तें युद्ध सन सत्राशें साठांच्या महिना अकरावा नवेंबर याचे एकोणतिसाव्ये तारिखेस सुरू झालें. तो प्रकार असा, मराठे लोक पंधरा हजार सुमारें मोठ्या धैर्येंकरून अबदालीचा लष्कराचे डाव्ये बाजूस जेथें आमेदशाह अबदालीचा वजीर ठाणें धरून राहिला होता. त्यावर पडून आपल्या मोठ्या मारा पुढें त्यास उभें राहावेनासें केलें; त्यांत त्या अबदालीचे लोक आफगाण दोन हजारांवर मेले गेले. यानंतर त्या वजिरास अबदालीची कुमक चहुंकडून आली तेसमयीं मराठ्यांस मागें हटावें लागलें. ते वेळेस त्यांचेही हजार सुमारें लोक मेले गेले. त्या लढाईंत मुख्यत्वें होळकर होता. त्या दिवसापासून रोज रोज शिपाई व सरदार यांत ज्याचा मनास येईल, तो इकडून व तिकडून कोणी बाहेर येऊन लढत; असें नित्यशः दिसेंबराचे तेविसाव्ये तारिखेपर्यंत होत गेलें. मग एके दिवशीं त्या अबदालीचा वजीर शावलीखान तो आपल्या बरोबर स्वारांची टोळी घेऊन तेथून नियोन जवळ एक मशीद होती तेथें जात असतां, त्यास पाहून सदाशिवराव व बळवंतराव मेहेंदळे व विश्वासराव व होळकर वगैरे लष्कर सहित कित्येक सरदार त्यावर जाऊन पडावयास त्यासभोंवता घेरा घातला. तें पाहून त्याचे कुमकेस अबदाली कडचे लोक. व नजीब अदवला व दुसरेही कित्येक सरदार त्यांवर जाऊन पडले. तेव्हां त्या उभयतांचें युद्ध मोठ्या निकराचें झालें. त्यांत नजीबअदवला त्यासमयीं आपल्या लोकांपेक्षां फार पुढें होऊन

ऊन

ऊन लढत होता; तेव्हां बळवंतराव मेहेंदळा त्यावर मोठया त्वरेनें जाऊन पडला, ते समयीं त्याजवळचे तीन हजार रोहिले मारिले गेले; आणि तोही मराठ्यांचे हातीं लागतां लागतां, त्यास गोळी लागून तो मेहेंदळा मृत्यु पावला. तेव्हां सदाशिव रावास ती मोठी हानी वाटली त्या योगें तो फार कष्टी होऊन युद्ध न करितां, तें प्रेत माघारें छावणीस नेलें तेव्हां नजीबअदवला यास मागें सरावयाची संधी सांपडली तेवेळेस युद्ध तसेंच राहिलें; नंतर नित्य नित्य उभय पक्षीं टोळ्यां टोळ्यांचीं युद्धें होत, असें असतां रोहिले लोक व सुजाउदवला हे सर्व मिळून एकदांच उठून मोठें युद्ध व्हावें म्हणून, बादशाहाजवळ फार आग्रह करीत होते; परंतु तो बादशाह फार शहाणा आणि सावध होता, त्याणें आपल्या लश्करांत धान्य पुरतें नाहीं तथापि मराठ्यां पेक्षां अधिक आहे असें असून, आपले लोक युद्धाविषयीं अस्थिर, यावरून मराठे तर फारच उतावळे असें समजून, तो युद्धाविषयीं दिरंग लाविता झाला. त्याची कल्पना ठीक होती कीं, मराठे यांजकडील धान्यादि साहित्य अगदीं खर्चून पुढें उपाशीं मरणार आहेत असें असतां कोणे एके रात्रीं त्यांचा लश्करांतील बुणग्याची टोळी आपल्या बायका मुलांस अन्न नाहीं याकरितां धैर्य करून खंदकांतून पलिकडे उतरले; नंतर पुढें जाऊन धान्याचा शोध करीत असतां आफगाण लोकांनीं येऊन त्यास भोंवता वेढा घालून ते सर्व मारून टाकिले. त्यावर सर्व मराठे लोक आपल्या सरदारांस बोलूं लागले कीं, आतां आम्हीं एथें उपाशीं मरावें हें ठीक नाहीं; आम्हास त्या युद्धांत मरूं द्या. असें त्यांचें बोलणें ऐकून सरदारांनीं भाऊला सांगितलें; तेव्हां त्याणेंही तें मान्य केलें आणि सांगीतलें कीं, उद्यां लढाई करावी. अशी आज्ञा देऊन ते दिवशीं रात्रीस सरकार कोठींत जितका धान्य संग्रह होता तितका सर्वत्रांस वांटून दिला कांकीं, इतके दिवस धान्याचा तोटा होता आतां आज रात्रीं सर्वांनीं स्वस्थ भोजन करून युद्धास सिद्ध व्हावें. मग दुसरे दिवशीं उजेडावयाचे पूर्वीं दोन घटिका रात्रीस सन सत्राशें एकसष्टांचा पहिला महिना जानेवारी त्याचे साहाव्ये तारिखेस सर्व लश्कर सिद्ध होऊन आपले छावणीपासून डावे बाजूनें निघाले. तें असें पुढें तोफा व जेजाला व उंठावरचे जंबुरे व बाणदार असें चालते करून त्याबरोबरच इभ्राहिमखान गारदी व त्याचीं पलटनें, त्यामागून दमाजी गाइकवाडाचे स्वार चालिले. त्यामागून वरकड जे मराठे सरदार यांचे स्वार अशा बंदोबस्तानें ते अबदालीच्या लश्करावर जाते वेळेस मराठे असे दिसत होते कीं, ते लोक केवळ मरणाचाच निश्चय करून जाताहेत; आपण जय पावों ही गोष्ट त्यांचा मनांत आहे असें त्यांचें चिन्ह दिसत नव्हतें, कांकिं, त्यांचीं पागोटीं पदर सुटलेलीं, आणि तोंडास व हातास हळद लाविलेले असे होते. ते त्यावर चालून जात असतां नि-

कडे

कडे अबदालीचा लश्करांत वर्तमान कळलें तेसमयीं बादशाहा तो शोध घ्याव-
यास घोड्यावर बसून आपला तळ सोडून अर्धा कोस पुढें जाऊन पाहिलें, तंव
त्याचा मनांत आलें कीं, मराठी लश्कर फार बंदोबस्तानें तळसोडून निघाले त-
सेंच उभें एथें आहे, असें पाहिलें. त्यांत तोफामात्र पुढें समूर केल्या होत्या;
आणि जनकोजी शिंदा तो लश्करचे उजवे बाजूवर होता. आणि इभ्राहिम गा-
र्दी तो डावे बाजूवर होता. मग इकडे अबदालीचें लश्कर तयार झालें त्याचा
बंदोबस्त असा; त्यानींही तोफा समूर लाविल्या. आणि त्याचा लश्कराचे उ-
जवे बाजूस आमेदखान बंगष, व रोहिले, व कित्येक मोठे मोठे सरदार होते;
मध्यभागीं शाहावलीखान वजीर. व डावे बाजूस आफगाण लोक, व सुजाउ-
दवला, व नजीबअदवला; या सर्वांचे डावे बाजूस एक आफगाणाची निवडक
टोळी होती, तिचा सरदार शाहापसंद खान नामें होता. यानकोरें लश्करी उभ-
यपक्षीं बंदोबस्त असतां प्रथम परस्परें दोहींकडून तोफा चालू झाल्या, इतक्या-
त तीं दोन्ही लश्करें एकमेकांवर चालून घेऊं लागले. ते उभयपक्षीं लोक तो-
फा टाकून पुढें सरले असतां मराठ्यानीं एकाएकी मोठा हरहर असा शब्द के-
ला; जाची ध्वनी आकाशांत भेदली. तेव्हां इभ्राहिमखान गार्दी दमाजी
गाइकवा[illegible]सहित आपल्या समूरचा रोहिल्यांवर धैर्यानें चालून गेला; तेवे-
ळेस तो [illegible] त्या डाव्या बाजूनें शत्रूचे लोक येतात असें पाहून, त्यांकडे दोन
पुलटणें यांचा गोरव दारवून आपण पुढें सरला; तो रोहिल्यांवर पडून त्याणें
आठ हजार रोहिले मारून टाकिले. परंतु त्याचेही अर्धे अधीक लोक मारि-
ले गेले; आणि त्या इभ्राहिमखानासही जखमा लागल्या, परंतु जय पावला.
मध्यभागीं सदाशिवरावानें आपल्या समूर मुसलमानाचा लश्कराचे मध्य-
भागीं शानवाजखान होता त्यावर मोठ्या वेगानें चाल केली, तेसमयीं त्या
शानवाजखानाचे जवळ दहा हजार स्वार होते त्याणीं त्या सदाशिवरावावर
चालून जावें तें नकरितां ते आपल्या ठिकाणींच उभे राहिले; तेणेंकरून ते
स्वार व त्यांतील पायदळ याचा अगदीं मोड करून मराठे त्यांतून पार गेले
त्यांत मराठ्यांचेही स्वार दोहीं लश्करी लोकांचे धक्काधक्कीनें कित्येक पडले
तेसमयीं स्वकीय, किंवा परकीय असें त्या उभयपक्षीं लोकांस समजेना.
आणि जी धूळ उडाली तेणेंकरून कांहीं त्या गर्दींत दिसेना; तेव्हां मराठे
व मुसलमान हातपाई करून संपूर्ण एकत्र होऊन आपआपल्यासच मा-
रूं लागले; तेसमयीं कोणी कोणास वळखिना असें झालें. तेव्हां त्यांती-
ल शब्दखूण अशी कीं, मराठ्यांकडील हरहर आणि मुसलमानाकडील
दीन दीन असा शब्द होई तेणेंकरून मात्र वळखून मारीत; तव्हां कोणाचें

मोड कोणास दिसेना. शेवटीं त्या गर्दीत आफगाण लोक कांहींसे मागें हटूं लागले तें पाहून शाहूवलीखान आंगांत चिलखत चढविलेला होता तसाच घोड्यावरून उडी टाकून मोठी हारोळी देऊन बोलिला कीं, हे मित्रहो तुह्मीं पळतां कोठें, तुमचा मुलुख एथून जवळ आहे किं काय. असें बोलून ते लोक आपले बरोबर घेऊन तेसमयीं त्याणें आपल्या जिवाचें संरक्षण केलें. याप्रमाणें मुसलमान लोकांचे लष्करचा मध्यभागची व उजवे बाजूची अवस्था झाली परंतु त्याची डावी बाजू हाली नव्हती; त्यांतील सरदार शापसंदखान याणें चालून येते वेळेस असें पाहिलें कीं, कदाचित् मोड झाल्यास पाठिमागें येणें जालें तर कांहीं आश्रयाकरितां जागोजागीं चर खणून मातीच्या वर्वंड्या करून भिंतीसारिखे आश्रय जागोजागीं करून ठेविले होते. असें असतां बादशाहास लष्करची खबर दोनप्रहरीं कळली, तेव्हां त्याणें आपले खासगीचा शिपायांतून निवडक जे होते त्यास लष्करचे छावणीचे जागीं पाठवून, त्यास सांगीतलें कीं, जे कोणी पळून जाऊन छावणीचे जागीं उभे असतील त्यास हांकून युद्धास पाठवावें; आणि उजवे बाजूचे लोकांस पुष्टीकरणार्थ कित्येक लोक पाठविले, आणि शाह नवाजखानास निरोप पाठविला कीं, दहा हजार स्वारांची एकेक टोळी करून मोठ्या वेगानें मराठ्यांचे लष्कराचा मध्यभागावर हल्ला करावा. अशी आज्ञा झाली तेसमयीं त्याणें तसेंच केलें; आणि त्याचे बरोबर शापसंदखान व नजीबउद्दवला याणींही हल्ला केला, तो बराच मराठ्यांहीं बहुतवेळ सोसून, आफगाण लोकांस कित्येक वेळा मागें हटविलें. शेवटीं हातघाईचे वेळेस ते आफगाण लोक शरीरानें पुष्ट आणि सुदृढ असे जे त्यापुढें मराठ्यांचा उपाय चालेना; तथापि त्यादिवशीं मल्हारराव होळकरास खेरीज करून मराठे सरदार आपआपल्या सामर्थ्यानुरूप लढले. आणि मल्हारराव आपल्या शर्थीप्रमाणें न लढला म्हणून कोण कोणाचा मनांत आलें हा होळकर कांहीं कृत्रिमी आहे.

यानंतर अडीच प्रहर दिवस सुमारें विश्वासराव यास असाध्य जखम लागली. तें पाहून सदाशिवराव भाऊ आपल्या हत्तीवरून खालीं उतरून होळकरास निरोप पाठविला कीं, मीं तुह्मास पहिलें जें सांगीतलें होतें तें आतां करावें; याप्रमाणें सांगणें गेल्यावर मग तो भाउसाहेब आपल्या घोड्यावर बसून युद्धाचा गर्दीत शिरला. तेव्हां लोकांस दिसेनासा झाला. त्याचा निरोप होळकरास पोंहचला. तेव्हां तो रणभूमी सोडून निघाला, त्याजबरोबर दमाजी गाइकवाडही निघाला. तेवेळेस मराठे लोक युद्ध करणें टाकून आपल्या जीवाचा रक्षणासाठीं पळूं लागले तेव्हां हजारों शिपाई तरवारांनीं तोडले

गेले

गेले, व कित्येक छावणीकडे पळाले. त्यांस गर्दीमुळें त्याठिकाणांत जावयाची वाट सांपडेना; तेव्हां त्या खंदकांत एकमेकांवर पडून दडपून मेले गेले. त्यास्थानाजवळ पानपत नामें गांव होतें तेथें त्या मराठी लष्करच्या बायका व मुलें व कित्येक बुणग्यांतील लोक व कित्येक शिपाई एकदांच शिरले. त्या योगें तो सगळा गांव भर दाटी झाली. मग दिवस मावळला तेव्हां आफगाण लोक येऊन त्या पानपता सभोंवता घेरा घालून रात्रभर तेथें होते. मग प्रातःकाळीं ते सर्व लोक बाहेर काढून त्यांस आफगाणांहीं आपल्ये ठिकाणीं नेऊन त्यांतील बायका व मुलें वांटून घेतलीं; आणि पुरुषांचा दावणी करून त्यांचा मस्तकांचे ढीग आपल्या डेर्यापुढें घातले. अशा निर्दयाचरणानें त्या लोकांची या पृथ्वींत निरंतर निंदा राहिली; व त्या योगें मनुष्य जातीसही बट्टा लागला. कांकिं. असे निर्दय प्राणी मनुष्यांत उत्पन्न होतात इतकें कळलें.

नंतर त्या लढाईंत विश्वासरावाचें प्रेत सांपडलें तें आमेदशाह अबदाली याणें पहावयास ओटलेजवळ आणविलें. तेसमयीं त्यास पहावयाकरितां. आफगाण लोक मोठा शरकर्गात येऊन बहुत जमले तेवेळेस त्या लोकांची फार दाटी झाली. त्यांत असा उठलें कीं. आमचा धर्माहून बाह्य जे त्यांचा बादशाहाचें हें प्रेत; यास्तव आम्हीं याला वाळवून यामध्यें गवत भरून आपल्या काबुल प्रांतीं घेऊन जाऊं. असे नानाप्रकारें बोलत असतां. गेहिले लोक व सुजाउदवला याणीं बादशाहाजवळ अर्ज करून तें प्रेत हिंदूंचे स्वाधीन करविलें. मग तें हिंदूंनीं जाळून टाकिलें. त्या समयीं सुजाउदवला याणें जनकोजी शिंदा व इभ्राहिमखान गार्दी हे दोघे जखमी होऊन बादशाहाचे कैदेंत सांपडले होते त्यांचाही प्राण वांचवायाविषयीं अर्ज करावयासाठीं उद्युक्त झाला परंतु तें सिद्धीस गेलें नाहीं. तेव्हां त्या लोकांहीं असें केलें की. इभ्राहिमखान गार्दी याणें असत्यधर्मी लोक यांचा पक्ष स्वीकारून सत्यधर्मी लोकांशीं लढला, हें त्याचें मोठें दुष्कर्म जाणून त्याचा शिरच्छेद केला.

शिंदा आणि नजीबअदवला या उभयतांचा फार द्वेष होता यास्तव तोही मारिला गेला. मग त्या रणभूमीचा एके बाजूस एक शिर कापलेलें धड सापडलें तें सदाशिवरावाचा आकृती प्रमाणेंच दिसत होतें; त्यासमयीं हेंच भाऊचें शरीर असेल असें म्हणूं लागले. याशिवाय त्या भाऊचें विशेष कांहीं वर्तमान नाहीं. दुसरें जशवंतराव पवार तो त्या रणभूमीतच पडलेला होता. तो सांपडला. समशेरबहादूर तो त्या रणभूमीतून जखमी होऊन जिवाचा भयास्तव पळतां पळतां त्यास कोणी गावकरी याणीं मारिला. मग विठ्ठलशिवदेव विंचुरकर व दमाजी गाइकवाड व नारो शंकर आणि कित्येक शिपाई दिल्लीलु-

न

न माघारे आपले मुलखीं स्वस्थपणें आले त्या मराठी लश्कराचे जे लोक आले त्यांचा सुमार असा आहे कीं, जितके गेले तितक्यांचा चतुर्थांश माघारे आले. याप्रमाणें बुणग्याचाही तोच प्रकार, यावरून असें वाटतें कि, त्या भाऊसाहेबाचे लढाईसंबंधें दोन लक्ष सुमारें मराठी लोक मेले गेले. त्यांतून पळून कित्येक लोक सूरजमल्लाकडे गेले; त्यांस त्याणें आपल्या मुलखीं कृपाकरून रक्षिले. ती त्याची कीर्ति अद्यापि मराठे लोकांत आहे.

असा वृत्तांत हिंदुस्थानांत झाला तें वर्तमान पेशव्यास कांहींसें कळलें तेव्हां तो आपले खासगीचें सैन्य व दहा हजार सैन्यासहित जानोजी भोंसला यास बरोबर घेऊन, हिंदुस्थानांत जावयाकरितां निघाला. तो त्या वर्षाचा जानेवरीचे मध्यभागीं नर्मदा उतरत होता तेव्हां त्याचा लोकांस कोणिएक सावकार याचा जासूद औरंगाबादेस जात होता तो सांपडला. त्याणें मराठ्यांचा पराभवाचें वर्तमान सांगितल्यावरून त्याला पेशव्याजवळ नेला तेव्हां पेशवा याणें त्याजवळचे कागद उघडून पाहिले, त्यांत खुणेचें लिहिलें होतें कीं, दोन मोतीं गळून गेलीं. आणि सत्तावीस मोहरा सांडून गेल्या; आणि रुपये व खुर्दा किती हरवला त्याची संख्या लागत नाहीं. त्यावरून सदाशिवराव व विश्वासराव आदिकरून मंडळीची दशा काय झाली ती पेशवा समजला. त्यानंतर थोडक्याच अवकाशानें त्यास त्या लढाईतून आलेले लोक भेटले. त्यांत बाबूरावाचा पुतण्या बाळाजीजनार्दन, तो प्रथम; पुढें नाना फडनवीस या नावें तोच लोकांत प्रसिद्ध झाला. मग पेशवा त्या अनर्थाचा प्रकार पुरतेपणें समजून घेऊन हळू हळू माघारा पुण्यास येऊं लागला. मग त्या दुःखेंकरून, त्याचे बुद्धीस कांहीं अंतर पडलें; आणि त्यादिवसापासून त्याचा शरीरास दिवसानदिवस असमाधान होत चाललें, मग त्याच वर्षाचा पांचव्या महिन्यांत जुनाचे अखेरीरीस, तो पर्वतीचा देवळांत मरण पावला; तें देऊळ त्याणेंच बांधिलें होतें.

तो सदाशिवराव भाऊचा अनर्थ सर्व मराठी लोकांस दुःखादिक होण्याचें कारण झाला. मग पेशवाही मरण पावला त्यायोगें अधिकच अवघड पडलें.

तो बाळाजी बाजिराव फार योग्यतेस चढला, परंतु केवळ आपल्या सामर्थ्यानें योग्य झालासा नाहीं, त्याचे आगोधरचे पुरुषांचें कृत्य त्याचे वेळेस शेवटास गेलें; तो राजनीति इत्यादि कामांत निपुण, असें त्यास त्याचे लोक म्हणत परंतु बहुधा कुटिल वर्तनास ते लोक बुद्धिकल्पना असें मानितात; ही त्याचे बुद्धीस चूक आहे, सत्यतेनें जें वागावें तीच बुद्धि.

बाळाजी बाजिरावाचे वेळेस प्रजेला कायकाय सुख होतें तो शोध केला असतां, असें दिसतें कीं, मखल्याचा मामलतीची चाल मोडिली, व कोणी कुटारु आला असतां गांवकरी यांणींच मारावा असें शिकविलें; तेणेंकरून प्रजा सुख पावली असेल; मग पेशव्यानें प्रांतांत जागोजाग सुभेदार व मामलतदार ठेवून त्यांचे चवकशीवर सरसुभेदारही केले; आणि वसूल जमा करणारांची पट्टाणी क्वचीं असाही त्याणें बेत ठेविला होता, याशिवाय जो हिशेब देइना त्याचें पारिपत्य करुन हिशेब घेत असत. पुण्यांत बाळकृष्ण गाडगीळ मोठा कुलीन शास्त्री तो न्यायाधीश केला; त्या योगें शहरचे लोक फार सुख पावले, या सर्व उत्तम रीतीचें मूळ रामचंद्र बाबा शेणवी तो मेल्यानंतर सदाशिवरावानेंही तसेंच चालविलें. त्या राज्यांत ब्राह्मणांची कुळें बहुतेक योग्यतेस आलीं, आणि त्या राज्यांत प्रजाही सुख पावोन लोक नाना साहेब पेशवा धन्य असें ह्मणूं लागले. ती कीर्ति अद्यापि त्या लोकांत आहे.



सन सत्राशें एकसष्टापासून सारसष्ट पर्यंत
झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग विसावा.

अनुक्रमणिका.

कित्येक

कित्येक घरें जाळिलीं.

शेवटीं रघुनाथराव चांगला समय पाहोन मोंगलांचा लश्कराचा अगदीं पराभव करिता झाला.

नंतर औरंगाबादेस पेशवे आणि मोंगल यांचा तह झाला.

हैदरअलीचा उत्कर्ष.

माधवराव फार युक्तीनें त्या हैदराचा पराभव करिता झाला.

पेशवा व निजाम अली मिळून जानोजी भोंसला याशीं युद्ध करून, त्यापासून दिलेला मुलुख कित्येक माघारा घेतला.

भागविसावा.

सनसत्राशें एकसष्टांचा नव्वा महिना सप्तेंबर याचे अखेरीस रघुनाथरावयाणें आपला पुतण्या बाळाजी बाजिरावाचा दुसरा पुत्र माधवराव यास बरोबर घेऊन सातार्यास जाऊन राजापासून त्या मुलाचे नांवें पेशवाइ संपादिली; ते समयीं त्या माधवरावाचा वयास सत्रावें वर्ष होतें.

त्यापुढें तीन महिन्यांनीं ताराबाई मृत्यु पावली. ते वेळेस तिचें वय शायशीं वर्षांचें होतें; तिणें रामराजा यास कैदेंत ठेविला. तो त्या दिवसापासून तसाच होता. ती ताराबाई मरणपर्यंत बाळाजी बाजिराव पेशवे व सदाशिवराव भाऊ यांचा द्वेष करीत होती; ती मरणसमयीं बोलली कीं, हे दोघे दुर्दशा होऊन मेले तेणें करून माझे मनोरथ पूर्ण झाले.

बाळाजी बाजिराव मेला हें वर्तमान सलाबतजंग व निजाम अली यांस बेदर मुकामीं कळलें तेव्हां निजाम अली तो आपणास दिवाण ह्मणवी आणि सलाबतजंग यास नाममात्र धनी असें करून आपण सर्वराज्य सुखानुभव घेत होता, तेव्हां तो समजला कीं, मराठ्यांहीं आपला मुलुख घेतला आहे तो या समयीं सोडवावयाविषयीं सुलभ पडेल ह्मणोन कांहीं एक निमित्त करून औरंगाबादेचा आसमंतात् मोठी फौज जमा केली. ही त्याची कल्पना खरीच होती कांकिं, त्यापूर्वीं चाळीस वर्षें त्यास अशी संधी सांपडली नाहीं, तो प्रकार असा. पानपताचे लढाईत मराठे पराभव पावले त्यामुळें ब्राह्मण व मराठे मोठे मोठे सरदार एकमेकांत परस्परें त्या नाशाचें कारण कल्पून भांडूं लागले; त्या योगें आपआपल्यांत फार वैमन्स्यें पडलीं आणि रघुनाथराव तो आपला पुतण्या माधवराव पेशवा याचें वय लहान ह्मणोन राज्य कारभार आपण चालवीत असे, आणि त्यापाशीं सैन्य त्या निजाम अलीचा निवारणास पुरें असें नव्हतें; हें वर्तमान त्यास कळतें तर तो मोठा लाभ पावता, परंतु

परंतु तें त्याला पुरतेपणें नसमजलें; याशिवाय त्याणें दक्षिणेंत येऊन प्रथम टोंक्यामध्यें हिंदूंचीं देवस्थानें होतीं तीं फोडलीं तेव्हां त्याचे मुसलमान लोक व तो असें समजला कीं, हें आह्मीं केलेलें कर्म ईश्वर संतोषकारक झालें, परंतु तेणेंकरूनच त्या निजाम अल्लीचा नाश झाला, कांकिं, त्याचे लष्करांत रामचंद्र जाधव सरदार वगैरे हिंदू जे त्याचे चाकरीस होते ते रुष्ट होऊन बहुतेक त्यापासून निघून गेले; आणि पेशव्याकडे जाऊन राहिले. त्यांणीं मीर मोंगल नामें निजामउल मुलुखाचा कनिष्ठपुत्र त्यासही बरोबर नेला.

त्यानंतर निजाम अल्लीचें लष्कर पुण्यावर येऊं लागलें त्याचें निवारणार्थ दिवसेंदिवस, मराठ्यांचा उद्योग दृढिंगत होत गेला. शेवटीं तो पुण्याजवळ एकामजलेवर आला, तेव्हां त्याचें पहिलें मानस होतें, कीं, मराठ्यांपासून आपणास सर्व मुलुख सोडवावा; तें टाकून इतकें मात्र केलें, कीं, बेदर व औरंगाबाद यांपासून सत्तावीस लाख रुपये येत होते ते त्याही घ्यावे. त्यावर निजाम अल्ली बेदराकडे मागें गेला; तो तेथें जाऊन त्याणें आपला भाऊ सलाबतजंग यास सन सत्राशें बासष्टांचा जुलाई महिन्यांत कैद करून त्यापुढें पंधरा महिन्यांनी जिवें मारून टाकिला. अशी त्याणें बंधुहत्या केली ती व्यर्थ केली असें दिसतें; कांकिं, सलाबतजंग केवळ गरीब होता, त्याचा हातून किमपि नाश झाला नसता.

ते मुसलमान लोक पुण्यापासून दूर गेल्यावर, सदाशिव चिमणाजी भाऊ याचा मामा त्रिंबकराव तो दक्षिणेंतील वसूल जमा करून माघारा पुण्यास आला नंतर पेशव्याचा चुलता रघुनाथराव यास ह्मणूं लागला कीं, तुह्मीच सर्व कारभार करितां यांत कांहीं माझा भाग असावा; तेव्हां त्या उभयतांचा वाद पडला. मग तो रघुनाथराव व सखाराम बापू वगैरे जे मुख्य कारभारी होते ते आपल्या मनांत समजले कीं, आपणावांचून कारभार चालणार नाहीं ह्मणून क्रुद्ध होऊन त्यांस हा श्रेष्ठ मानीं असें समजून, ते सारे कारभार सोडून आपले घरीं उगेच बसले; आणि दुसरें समजले कीं, आह्मावांचून कामांत अडचण पडूं लागली ह्मणजे हा आपणच आमचें आर्जव करूं लागेल. परंतु माधवरावानें त्या मामास तात्काळ जवळ बोलावून दिवाणगिरीचें काम सांगीतलें तेव्हां त्याणें गोपाळराव गोविंद पटवर्धन मिरजकर याचे साहाय्यानें कबूल केलें, तें सर्व समजून रघुनाथराव[+] व सखाराम बापू यांचा मनांत त्या मामाविषयीं हेवा व

\+ रघुनाथरावाचा मनांतील द्वेष वाढावयाचें कारण आनंदीबाई ती रघुनाथराव याची स्त्री. माधवरावाचा मनांतील द्वेष वाढायास कारण गोपिकाबाई. ती त्याची मातुश्री तिचा तो माधवराव पुत्र.

द्वेष उत्पन्न झाला. त्यावरून रघुनाथराव पुणें सोडून नाशिकास गेला मग तो ते-
थून पुढें औरंगाबादेस जाऊन त्या शहरचा मुख्य मुराद खान होता त्याणें त्या-
चा मोठा संमान करून त्यास मोंगलांची कांहीं फौज दिली; त्यानंतर त्याला म-
राठेही पुष्कळ जाऊन मिळाले. त्यावर तो पुण्यास येऊं लागला तेव्हां त्याचा
लश्कराची आणि माधवराव पेशव्याचा लश्कराची गांठ पुणें व आमेदनगर.
यांचे मध्यभागीं पडली; तेसमयीं पेशव्याचें लश्कर रघुनाथरावाचा लश्करापे-
क्षां फारकमी असें समजून ते लोक त्याशीं युद्धास उभे न राहिले. त्यावेळेसतो
रघुनाथराव याचे पुष्टीकरितां निजाम अल्लीही येत होता आणि वराडांतून जा-
नोजी भोंसला तोही सेनेसहित पुण्याकडे येऊं लागला होता, परंतु तो कोणा-
चा पक्ष स्वीकारील तें समजलें नाहीं. हें सर्वजाणून माधवराव याणें परमदक्ष
ता व शहाणपणेंकरून मनांत निश्चय केला कीं. यासमयीं आपण काकांचे स्वा-
धीन व्हावें; मग आपल्या बरोबरचा लोकांस सांगितलें कीं. आपआपले प्राण
संरक्षणास पाहिजे तिकडे जावें. नंतर आपण जाऊन काकास भेटून त्याचा
समूर उभा राहून बोलिला कीं, आपल्या राज्यांत विभाग व कलह नसावा याक-
रितां मी तुमचे स्वाधीन झालों. तेव्हां रघुनाथरावानें त्यास बंदींत ठेविला, परंतु
त्याचा असा मान रक्षिला कीं, तो बंदींत असतांही त्याची जेवढी प्रतिष्ठा हो-
ती तेवढी पुढें रघुनाथराव मोठी योग्यता मिळवून निरंकुशपणें महत्पदारू-
ढ झाला तरी त्यास मिळाली नाहीं.

यानंतर मोंगल्यानीं कुमक केली यास्तव रघुनाथरावानें कबूल केलें हो-
तें कीं. दवलताबाद व शिवनेरी व आशिरगड व आमेदनगर व एकावन्नल-
क्ष रुपये प्रतिवर्षी उत्पन्न होत असा मुलुख देईन; त्याप्रमाणें त्यास द्यावया-
चीं तात्काळ आज्ञा दिली, परंतु तें त्याचे स्वाधीन झालें नाहीं तों कांहीं मध्यें-
च निमित्त उत्पन्न झालें, तो प्रकार पुढें लिहिण्यांत येईल. तेवेळेस तर मों-
गलांस दवलताबाद मात्र दिली. मग निजामअल्ली पेरगावीं येऊन रघु-
नाथराव यास मिळाला तेव्हां त्याला समजलें कीं, हे चुलते पुतणे मिळाले;
त्यावरून त्याणें असें दर्शिवलें कीं, हें तुमचें ऐक्य पाहोन मी संतुष्ट जहा-
लों.

याप्रमाणें रघुनाथरावाची सत्ता झाल्यावर त्याणें सखारामबापू व नी-
ळकंठ महादेव पुरंधरे हे दोघे आपले मुख्य कारभारी केले. त्यावेळेस जग-
जीवनराव प्रतिनिधीचा पुतण्या श्रीनिवासराव तो प्रतिनिधी असतां त्यास
दूर करून रघुनाथरावानें आपला पुत्र भास्करराव तो फार लहान बालक होता
त्यास प्रतिनिधी करून, नारोशंकर यास त्याचा मुतालिक केला; आणि कान्हो-

जी

जी मोहिते यांस सरलष्कर पदवी दिली. पेशव्याचे फडनवीस बाळाजीविश्वनाथापासून भानूंचा कुळांतले झाले; त्यांतील मोरोबाबुराव भानू यापासून ती फडनविशी घेऊन चिंतोविठ्ठल यास दिली.

याप्रमाणें रघुनाथरावानें प्रतिनिधीआदिकरून नवे केले; तेणेंकरून तो श्रेष्ठांचा मनांतून उतरला. असें असतांही आपला पूर्वींचा सूड उगवावयासाठीं, गोपाळराव पटवर्धन याचा किल्ला मिरज लढून घेता झाला; त्यायोगें मोठ्मोठ्या लोकांचें मन फारच विटून, मग गोपाळराव पटवर्धन व जे त्या रघुनाथरावापासून दुःखपावलेले सरदार ते निजाम अल्लीचा वजीर विठ्ठलसुंदर+ याचा बोलावण्यावरून निजाम अल्लीस जाऊन मिळाले, त्यांत रामचंद्र जाधवही होता; तो धनाजीचा नातू त्यास रघुनाथरावानें सेनापतित्व दिलें असतांही, गुजराथेचा आधिपत्याविषयीं त्याला इच्छा होती त्याप्रमाणें तें न मिळालें म्हणून तो फितून गेला. मग त्या मुरादखानानें केलेला पेरगांवचा तह मोडून, मराठे लोक व मुसलमान आणि पुनः सनसत्राशें सद्सष्टांत युद्धाचा प्रसंग करिते झाले.

ही एवढी घटना होईलशी त्या रघुनाथरावाची अटकळ झाली नाहीं; त्यावरून त्याणें युद्धाची तयारी केली नव्हती; त्या वेळेस माधवराव बंदींत असतांही त्याणें आपल्या शक्तीप्रमाणें काकाची पुष्टी केली, आणि मल्हारराव होळकर व दमाजी गाइकवाड हे दोघे रघुनाथरावाकडेस होते असें असतांही तें लष्कर मुसलमानांचा समूर लढावयाजोगें नव्हतें म्हणून त्या लोकांचा समूर युद्धप्रसंग त्यासारिखें भासऊन मग एकीकडे जाऊन मोंगलांचें लष्कर आपल्ये पाठीमागें टाकून औरंगाबादेस जाऊन त्या शहराचे तटास शिडी लावून आंत शिरावयाचा उद्योग केला; परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. नंतर तो निजाम अल्ली पाठीस लागला असा पाहून वराड प्रांतीं जाऊन जानोजी भोंसल्याचा मुलुख लुटतां लुटतां मलकापुराची खंडणी रुपये साठ हजार घेतले. त्यानंतर मोंगलांचा प्रांतीं जाऊन फार नाश केला; ते समयीं तो निजाम अल्ली त्या रघुनाथरावाचे पाठीस लागोन बहुत पळ झाल्यावर समजला कीं, हा आपल्ये हातीं लागत नाहीं; तेव्हां तो सूड उगवावयास त्याणें निश्चय केला कीं, पुण्यास जाऊन तें शहर अगदीं लुटून जाळून टाकावें. हें वर्तमान रघुनाथरावास कळलें तेस-

---

\+ विठ्ठलसुंदर यजुर्वेदी ब्राह्मण होता त्यास निजामानें आपला भाऊ बंदींत घातला ते समयीं दिवाणगिरी दिली पुढें मुरादखानाचा योगें मराठे व मुसलमान यांचा तह झाला. त्यापासून तो विठ्ठलसुंदर त्या मुरादखानाचा द्वेषास्तव पुनः नवें युद्ध उत्पन्न करावयास उद्युक्त झाला होता.

मयीं त्याणें तो सूड घ्यावयासाठीं हैदराबाद जाळावयाची मसलत केली, आणि ति कडे चालिला.

हें वर्तमान पुण्याचा लोकांस कळलें कीं, मोंगल पुणें शहर जाळावयास येतो, तेव्हां तेथचे बहुतेक लोक आपलीं घरें टाकून, आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें संसार खटलीं घेऊन डोंगरी किल्ल्यांतून व कोंकणांत जाऊन राहिले. मग निजाम अल्ली येऊन पुण्याजवळ उतरला नंतर जा जा घरांची खंडणी त्यास न मिळाली तीं तीं घरें कांहीं मोडून कांही जाळिलीं; मग पुरंदराकडे जाऊन भीमा नदीपर्यंत मुलुख उद्ध्वस्त केला. त्यानंतर पाउसकाळ जवळ आल्यामुळें तो बेदरास जाणार होता परंतु जानोजी भोंसल्याचे मसलतीनें औरंगाबादेस जावयाचा नेम ठरला.

इकडे रघुनाथराव हैदराबादेस गेला तेव्हां त्या शहरास भोंवता तट होता त्याजमुळें तें शहर घेतां येईना; तेव्हां बाहेरचा पेंठेची खंडणी एक लक्ष पेंनां हजार रुपये घेतली, मग हैदराबाद सोडून निजाम अल्लीचें काय वर्तमान आहे तो शोध घ्यावयास आला, त्याणें त्यावेळेस निजाम अल्लीचे जे मराठे सरदार होते त्यांशीं कांहीं बोलणें करून सुमार पाहिला जो त्यांजकडील मराठ्यांतील मुख्य जानोजी तो आपलेकडचा होईल कां कीं, तो निजामास मिळाला ते समयीं जसा त्याचा मनोरथ होता त्याप्रमाणें त्यास लाभ न झाला. तेव्हां रघुनाथरावानें कबूल केलें कीं, प्रतिवर्षीं तुम्हास बत्तीस लक्ष रुपये देऊं, आणि तो समयीं आपल्या पक्षाचा होईलसा करून ठेविला.

मग मोंगल सहित निजाम अल्ली औरंगाबादेस जात असतां, तीन चार मजली त्याचे पाठिमागें होता, तो गोदावरीस जाऊन पोंहचला ते समयीं आपण व बहुतेक लोक मिळून पलिकडे उतरून गेला, तेव्हां आलिकडे आपला दिवाण व कांहीं लोक राक्षसभुवन गांवाजवळ तो सर्व खटला उतरून पार जाई तोंपर्यंत ठेविले. तेवेळेस जानोजी भोंसला आपले फौजेस कांहीं दरमहा न पोंहचल्याचें निमित्त करून त्या दिवाणास सोडून त्यापासून कांहीं अंतरानें उतरला तें वर्तमान रघुनाथरावास कळोन तो समजला कीं, हें चिन्ह आपल्यास हितावह आहे; त्यावरून मोठमोठ्या मजला करून अकस्मात मोंगलांचा लष्करावर पडोन तें मोठ्या निकरानें दोन दिवस युद्ध होऊन त्याचे मोंगल लोक बहुतेक मेले गेले. त्यांत तो दिवाणही मृत्यु पावला. त्या प्रसंगीं माधवराव होता तो आपल्या शौर्यंकरून व सावधपणानें आणि चातुर्यंकरून मोठा विख्यात झाला; ते समयीं निजाम अल्ली गोदावरीचे पलिकडे होता,

---

ह्या युद्धास मराठे नंदकजाचें युद्ध म्हणतात.

त्याचानें

त्याचानें त्या दिवाणास पुष्टि करवेना आणि त्याचा लष्कराचा नाश पाहून आपण औरंगाबाद शहरांत शिरला; त्याचे ही पाठीस मराठे लागून त्यांहीं औरंगाबादेवर पुनः हल्ला केला, तेव्हांही त्यांचे लोक फार मेले गेले, परंतु अर्थसिद्धीस गेला नाहीं. त्यानंतर निजामअल्ली फार पश्चात्ताप पावल्याचा आकारेंकरून रघुनाथरावाचे भेटीस आला, आणि आपण जें कृत्य केलें तें सर्व दिवाणानें करविलें असें रघुनाथरावास समजावून त्याचें मन असें सुप्रसन्न केलें कीं, त्याणें जानोजी भोंसल्यास जो बत्तीस लक्ष रुपये उत्पन्न होतसा मुलुख देऊं केला होता तो वजा करून एकावन्न लक्ष रुपये उत्पन्न होतसा जो पूर्वीं लाऊन दिलेला मुलुख होता, तो द्यावयास सिद्ध झाला; परंतु त्याचा कारभारी लोकांहीं हें ठीक नव्हे असें समजाविलें त्यावरून त्याणें त्यास दहा लक्ष रुपये मात्र उत्पन्न होई सें दिलें, याप्रमाणें पूर्वींचा करारापैकीं नऊ लक्ष रुपयांचा मुलुख निजामास न दिला, तो पेशव्यास लाभला. मग त्या निजामअल्लीशीं आणि पेशव्याशीं अकटोबर मासांत नवा तह झाला. तेसमयीं जानोजी भोंसल्यास बत्तीस लक्षांचा मुलखाची सनद देतांना रघुनाथराव त्यास बोलिला कीं, तूं आपल्या वडिलांचें महत्व जेणेंकरून वाढलें, असें जें मराठ्यांचें राज्य तें बुडवावयाचें कृत्य केलेंस आणि निजामाचा आश्रय संपादिलास मग त्याचाही घात केलास, याप्रमाणें त्यास निषेधून करारा प्रमाणें सनद दिली. त्यावेळेस भास्करराव प्रतिनिधी मरण पावला तेव्हां ती जागा भवानराव प्रतिनिधी यास पुनः प्राप्त झाली; आणि गोपाळराव पटवर्धन यास मिरजेचा किल्ला रघुनाथरावानें पुनः माघारा दिला. तेसमयीं मोरोबा फडनवीस यास याचे जागीं न स्थापिला परंतु त्याचा चुलत भाऊ बाळाजी जनार्दन भानु यास तो अधिकार दिला.

पूर्वीं म्हैसुरचें वर्तमान लिहिलें त्यांत हैदरअल्लीचा प्रकार आला. तो हैदर कोणे प्रकारें विख्यात झाला तो विस्तार असा. मराठे लोक पानपतचा लढाईला दक्षिणेहून उत्तरेस गेले, तेसमयीं सलाबतजंग आपणास स्वतंत्रपणें राज्य मिळवावयास हाच उत्तम समयसा जाणून करनाटकांत गेला आणि तेथचा हैदरअल्लीशीं स्नेह केला नंतर त्या सलाबतजंगानें किमपि मुलुख घेतला नाहीं तोंच त्या हैदरअल्लीनें त्याला शेरांनीचा नवाब केला; मग ते दोघे बरोबर जाऊन उसकटा व शेरा व बडाबाळापूर इतकीं घेतलीं. नंतर तो सलाबतजंग याणें आपला भाऊ निजामअल्ली याचा भयास्तव हैदरअल्ली याची संगत सोडिली. आणि आंदोणी नामें आपलें रहावयाचें पहिलें ठिकाण तेथें गेला; परंतु हैदरअल्ली त्यासारखा न भिऊन तेथेंच

राहिला

राहिला, आणि तें राज्य अगरचीं साधावयास उद्युक्त झाला मग त्याणें कित्येकां पाळेगारांपासून खंडणी घेऊन बेदनूर प्रांत आपल्या सत्तेंत आणिला. त्यापुढें सनसत्राशें चौसष्टांत त्याणें सावनुरचा नवाब जिंकिला; मग कांहीं कारणानिमित्त त्या हैदराला बेदनुरीं जावें लागलें. ह्मणून तेथें एक सरदार ठेविला; त्याणें धारवाड घेतलें आणि हैदराचें ठाणें कृष्णानीरा नजिक बसविलें हैदर अली.

तो हैदर अली असा पराक्रम करीत असतां, मराठे उगेच नबसले; त्यांहीं त्याचा उत्कर्ष आपल्या नाशास कारण असें समजून सन सत्राशें चौसष्टांतच पुण्यामध्यें मोठें सैन्य जमा केलें. मग मेमहिन्यांत ती फौज घेउन माधवराव करनाटकांत शिरला, तेसमयीं हैदराचें लश्कर मोठें सुदृढस्थळ करून अनवृतीनामक आग्यावर छावणी करून राहिलें होतें. माधवराव आपल्या सैन्यासुद्धां तेथून पुढें दुसरी एक युद्धोपयोगी सुदृढ अशी चांगली जागा पाहून राहिला. त्या हैदरा जवळ वीस हजार घोडेस्वार व पायदळ चाळीस हजार होतें, त्यांत वीस हजार कवाईत शिकविलेले पलटणी लोक असत; तेथें मराठ्यांचें लश्कर जवळ येऊं लागलें तेव्हां त्या मराठी लोकानीं मसलत केली कीं, याचें ठाणें सुदृढ आहे यास्तव समूर जाऊन लढूं नये. त्याणें वर्धानदीचे उत्तरेस ठाणीं बसविलीं आहेत तीं उठवावीं ह्मणजे तो बाहेर निघून मोठी लढाई झाली असतां त्यांत आपलें हित होईल तें ऐकून त्या हैदरानें मसलत केली कीं, आपण ठाणें सोडून जातों असें दाखवून, बाहेर निघून मराठे आंगावर आले असतां मागें हटून त्यांस पुरतें आंगावर घेऊन, एकदांच हल्ला करून मारून टाकावे. अशी कल्पना करून तो त्याप्रमाणें उद्योग करूं लागला, मराठेही तेसमयीं तो त्याचा संपूर्ण मतलब जाणून आपण भीतों असें दाखवून मागें मागें हटूं लागले याप्रमाणें करतां करतां याणीं त्यास पुरता आपल्या आंगावर घेऊन मग एकाएकीं त्याचा लश्करा सभोंवती आपले स्वारांची दाटी करून त्याचा बहुत नाश केला; तो असा कीं, शेवटीं त्याला आपलें पहिलें ठिकाण अनवती आगरची छावणी, महत् प्रयासें करून प्राप्त झाली. असा हैदर अलीचा पराभव झाल्यानंतर, मुरारराव घोरपडा पेशव्यास जाऊन मिळाला त्या मुराररावाचा मूळ पुरुष संताजी घोरपडा, त्याचें स्वरूप राजाराम राजा याचा वेळेस अनीतीमुळें प्रकट झालें नाहीं यास्तव हे समयीं तद्वंश्य मुरारराव आणोन सेनापतित्व पदवी यास द्यावी ही सुनीती असें ठरून, तो मुरारराव घोरपडा सेनापती केला.

यानंतर तें युद्ध समाप्तीस जाऊन मराठे यश पावतील असें निश्चित समजलें

मजलें असतांही, माधवरावानें आपल्या काकास निरोप पाठविला कीं, आपण येऊन हें काम शेवटास न्यावें; यांत त्या माधवरावाची परमसुशीलता प्रकट झाली परंतु ती राजनीती नव्हे, कांकिं, आपणास यश येत असतां त्याचा अधिकारी दुसऱ्यास करणें हें साधुमार्गास फार योग्य आहे, आणि राजास अहित, असा त्या माधवरावाचा निरोप गेल्यावर तो रघुनाथराव येऊन त्यास मिळाला, ते वेळेस तें लश्कर वरदा नदी उतरून पलिकडे जाऊं लागलें असें सत्राशें छप्पन्नांत घडलें.

तें मराठ्यांचें लश्कर वरदानदी पलिकडे जाऊन, अनवतीसमीप दाट रान होतें तें तोडून आपणास तिकडे जावयाची मोठी वाट करून हैदरअल्लीचें लश्कर व बेदनूर यांचा मध्यभागीं ठाणें घालावयाची येदी करीत होतें; तें वर्तमान हैदरास कळतांच तो मोठ्या त्वरेनें बेदनुराकडे जाऊं लागला. त्यासमयीं मराठे तो मुलुख झाडीमुळें आंत शिरायास फार कठीण म्हणून हैदराचा लश्करास दोन दिवस फारसा उपद्रव न देतां, यथा शक्ति कांहींशी खटपट करीत राहिले; मग तिसरे दिवशीं मैदान मुलुख लागला तेव्हां मराठ्यांचा लश्कराची एक टोळी त्याचा लश्करा पलिकडे जाऊन बेदनुराचा आलिकडे अगोदरच उभी राहिली होती, तेथें जाऊन पोंहचला ते समयीं त्या हैदरास युद्धाविषयीं उभें रहाणें प्राप्त झालें, तेव्हां मराठे त्यावर मोठ्या वेगें करून हल्ला करूं लागले असतां, तो हैदरअल्ली याचे बहुतेक लोक रानांत पळून गेले, मग हजार पायदळ व अडीच हजार स्वार इतक्या फौजेनिशीं तो बेदनुरास पोंहचला; त्याचे पाठिमागून मराठेही मुलुख घेत घेत गेले, शेवटीं रघुनाथराव याणें हैदराकडून कबूल करविलें कीं, पेशव्यास बत्तीस लक्ष रुपये द्यावे, व घोरपडे यांचा मुलुख त्याणें घेतला होता तो त्यांस माघारा द्यावा; याशिवाय सावनुरचा नवाबापासून खंडणी वगैरे कांहीं घेऊं नये. असा तह रघुनाथराव याणें केला तो माधवराव याचा मनास आला नाहीं, परंतु त्यावर सर्व कार्यभार सोंपविला होता म्हणून त्यावेळेस त्याला किमपि प्रतिकूळ न बोलतां त्याचे दुसरे वर्षी फेब्रुवारी महिन्यामध्यें तो माधवराव कर्नाटक सोडून कृष्णेपलिकडे गेला. मग त्याच वर्षी निजामअल्ली व पेशवा हे दोघे एकचित्त होऊन वराडास जाऊन जानोजी भोंसला याशीं युद्ध करून, तो अगदीं नम्र केला; आणि त्याणें पेशव्याशीं व निजामअल्लीशीं दगलबाजी करून मुलुख संपादिला तो बत्तीस लक्षांचा होता त्यापैकीं त्याला चवथाई ठेवून बाकी सर्व घेतला. त्यांतून पंधरा लक्षांचा मुलुख माधवरावानें निजामअल्लीस दिला; तो त्याचे मैत्रीसाठीं दिला असें पुण्याचे बखरींत लिहिलें आहे, परंतु

असें दिसतें कि, करनाटकीं आपण स्वारीकरून हैदर अलीला जिंकणार त्याकार्या स निजाम अलीनें सहाय व्हावें म्हणून माधवरावानें त्याशीं गुप्तपणें कांहीं बोली केली त्यावरून पंधरा लक्षांचा मुलुख दिला, त्यांतही तो संबंध असेल.



सन सत्राशें सासष्टापासून
बाहात्तर पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग एकविसावा.

अनुक्रमणिका.

करून

करून आपण माघारा पुण्यास आला.

त्या त्रिंबकराव मामानें हैदरास जिंकून त्याशीं तह केला.

पानपतचे लढाईनंतर हिंदुस्थानांत काय काय वर्तमानें झालीं त्यांचा विस्तार.

विसाजी कृष्ण सैन्यासहित हिंदुस्थानांत गेला.

दिल्लीचा बादशाहानें इंग्लिशांचा आश्रय धरिला.

नजीब अदवला याणें मराठ्यांशीं तह केला.

दिल्लीचा बादशाह इंग्लीश लोकांचा आश्रय सोडून मराठी लोकांकडे गेला.

सुजाउदवला व रोहिले मिळून मराठे लोक यांस मुलखांतून बाहेर घालवावयास सिद्ध झाले.

दिल्लीचा बादशाह दक्षणी ब्राह्मणाचा अनुमस्वभावास कंटाळोन, त्याणें आपल्या सरदाराला सर्व मराठे हांकून द्यावयास सांगितलें.

माधवराव पेशवा यांचा मृत्यु, व त्याचें गुण कथन.

रामशास्त्री याची गोष्ट.

भाग एकविसावा.

पूर्वी हिंदूंचा मुलखांत इंग्लीश व फ्रेंच, यांचें कित्येकवेळा युद्ध होऊन शेवटीं इंग्लीशांहीं फ्रेंच लोकांस जिंकिलें. ते इंग्लीश आपली विलायत सोडून प्रथम हिंदूंचा मुलखीं आले तो प्रकार असा. तेथचे कित्येक द्रव्यवंत लोक मिळून एकचित्त होऊन त्याहीं असा संकेत केला कीं, हिंदूंचा मुलखीं जाऊन, कांहीं उदिम करावा; मग त्या साधनार्थ ते आपल्या बादशाहाजवळ जाऊन विनंती करिते झाले कीं, आम्ही इतकेजण मिळून आपलें द्रव्य एकत्र करून, दूरदेश हिंदू मुलुख तेथें जाऊन उदीम करूं इछितों; त्यास या आमचा मंडळी खेरीज दुसरा कोणी तिकडे न जावा, आणि आम्हास या कामाविषयीं अनेक प्रकारें सरकाराश्रय पाहिजे; अशास कृपा करून आमचा उद्योग निर्बाधपणें चालेशी सनद व्हावी; त्यावरून बादशाहाची तशी सनद होऊन ते मंडळीचे लोक* तेथून निघोन हिंदूंचा राज्यांत कलकत्ता व मद्रास व मुंबई या तिहीं ठिकाणीं आपली

\+ इंग्लीश लोकांस मराठे लोक इंग्रेज असें म्हणतात, आणि फ्रेंचांस फरांसीस असें म्हणतात. परंतु इंग्लीश व फ्रेंच हें शुद्ध.

* ही सनद पावल्यावर, मंडळीचें नाव [illegible] असें पडलें की, आनरबल ईस्ट इंडिया कंपनी म्हणजे हिंदुलोकांशीं संबंध ठेवून व्यवहार करणारी [illegible]

स्थळें करून राहिले; मग तेथें कांहीं उदीम करित असतां त्यांस त्या मुलखाचा रहाणाराशीं त्या कामाविषयीं कांहीं संबंध पडला; तेव्हां त्या हिंदु लोकांचा कापट्यामुळें त्या इंग्लीश लोकानां, आपल्या उदिमाचें व प्राणाचें रक्षण व्हावें म्हणून शिपाई लोक बाळगून किल्ले बांधावे असें अगत्य पडलें. मग तेथच्या राजाशीं संबंध पडून त्यांचे हातीं कित्येक मुलुख सांपडला; तेव्हां त्यांस तें काम श्रेष्ठ असें न वाटतां. राजाप्रमाणें वर्तावें लागलें. फ्रेंच जिंकिले तेसमयीं बहुतेक मुलुख त्यांचा हातास लागला तेणेंकरून ते परम विस्मय पावोन, मनांत विचार करूं लागले कीं यांत कांहीं एक भाग, आपल्या कामापुरता ठेविला आणि बाकी टाकिला तर आपणास बरें पडेल कीं नाहीं; तेव्हां असें ठरलें कीं, अर्धेमर्धे टाकावें आणि अर्धेमर्धे भोगावें हें ठीक नव्हे; त्यास टाकणें तर अगदीं सारेंच टाकून विलायतेस जावें; किंवा उत्तरोत्तर जसें कारण पडेल, तसें अणिक अणिक घेऊन. आपण त्या लोकांचे आचरणानुरूप वर्तावें हें योग्य त्यावरून ~~बंगाल्यांत क्लैव~~ नामें लाट+ तो विलायतेचे बादशाहापासून सरकार आज्ञेनें मुलखाचा बंदोबस्तास सन सत्राशें छप्पन्नांत आला, त्याणें असें पाहिलें कीं, आपल्या रक्षणास उगेंच बसणें ठीक नव्हे, कांकिं, नशानें रक्षण ठीक होत नाहीं दुसरा मारूं लागे तों पर्यंत उपेक्षा करण्यांत मोठी हानी आहे; यास्तव पुढें होऊन अवश्य कांहीं उद्योग करावा. असा निश्चय करून त्यास प्रथम दोन कार्यें साधवायाचें अगत्य पडलें; त्यांत एक कार्य असें, साष्टी व करंजें व मुंबईजवळच्या अणखी एक टांपू आपले स्वाधीन व्हावा. दुसरें कार्य असें, पूर्वीं फ्रेंच लोकांस निजामानें शिबंदीचा खर्चास दिलेले पांच परगणे मद्रासेजवळ आहेत ते आपल्या सत्तेंत आणावे. तेव्हां साष्टी आदि टांपू मराठे देइनात, कांकिं पूर्वीं विलायतचे पोर्तुगीस लोक यांस जिंकून त्यांहीं घेतलेले, ते जर या इंग्लिशांस दिले तर आपली मानहानी होईल; व यांची हद्द आपणास बाधक होईल असें त्यांचा मनांत आलें. मद्रासे जवळचे परगणे निजाम अल्लीकडे होते त्या पांचां परगण्यांतील एक गंठूर नामें परगणा तो त्या निजामाचा भाऊ सलाबतजंग यास जहागीर होता; म्हणून तो निजाम देईना. तेव्हां त्यास लाट म्हणाला कीं, या गंठूरा खेरीज चार परगणे आहेत ते तुम्हीं पूर्वीं अर्काटचे नवाबास मक्त्यानें देत होतां, तेव्हां त्याचें उत्पन्न त्यापासून जें घ्यावयाचा नेम ठरविला असेल त्यापेक्षां षड्गुणित आम्हीं तुम्हांस देऊं. त्यास ते चारी परगणे आम्हास तुम्हीं द्यावे; असें मागीतलें असतांही तो निजाम ऐकेना, तेव्हां त्या लाटानें निश्चय केला किं, बलात्कारेंकरून आपल्या रक्षणार्थ घेतले पाहिजेत; त्यावरून त्याणें दिल्लीचा बादशाहाची

+ लाट म्हणजे मोठ्या उमरावा सारिखें पद आहे.

सनद

सनद त्या परगण्याविषयीं संपादन करून, मद्रासेस जो कोणी मुख्य साहेब होता त्यास आज्ञा देऊन त्याणें राजमंद्री शहर घेतलें. त्यावरून निजाम अल्लीस राग येऊन बोलिला कीं, आतां आह्मी इंग्लिशांला अगदीं निर्मूळ करून टाकूं; त्यानंतर त्याणें हैदरास शिकविलें कीं, तुह्मीं कर्नाटकीं जाऊन इंग्लिशांहीं घेतलेला मुलुख सोडवा; तेव्हां तो अनर्थ चुकवावयाकरितां हैदराशीं स्नेह करावयास कांहीं बोलण्यानिमित्त वकील पाठविला, परंतु तो हैदर वकिलास आपल्ये कडे येऊंच देईना. हें वर्तमान त्यांस समजलें तेव्हां त्याणें मद्रासच्या साहेबास लिहिलें कीं, हल्लीं हैदर व निजाम व मराठे यांची एकचित्तता आहे. त्यांत मराठे व निजाम यांचें पहिलें वैमनस्य होतें, त्यावरून असें दिसतें कीं निजामाशीं स्नेह करावा मग त्याचा साहाय्येंकरून हैदर व मराठे यांचा मर्यादेंत वागावयास फार सुलभ पडेल. मग ती स्नेहाची गोष्ट निजामास कळविली तेव्हां त्यास तें बरें वाटलें, कांकि, त्याचा मनांत होतेंच कीं, हैदरास जिंकून मर्यादेंत ठेवावा. परंतु त्याचा मनांत असें आलें कीं, एकदांच उभयतांशीं न विटावें; मराठ्यांशीं गुप्तपणें जो तह केला आहे तो तसाच राखून आधीं हैदर जिंकावा त्यावरून त्या निजामानें इंग्लिशांशीं स्नेह करून चारी परगण्यांची सनद दिली; आणि त्यांपासून प्रतिवर्षी सात लक्ष रुपये घ्यावे असा करार करून, त्याशिवाय जा वेळेस गरज लागेल तेवेळेस आपल्ये चाकरीस इंग्लिशांचीं दोन पलटनें व सहा तोफा सिद्ध असाव्या; त्यांचा खर्च चाकरी पडेल तेसमयीं आह्मीं देऊं; असें निजामानें कबूल केलें.

इकडे मराठ्यांचे दरबारीं इंग्लीश व निजाम यांचे मनांतील संकेत कळले असतील असें वाटतें; कांकि, सन सत्राशें सदरांचे जानेवारींत माधवराव आपल्यास निजामानें पूर्वील संकेता प्रमाणें येऊन मिळावयाची वाट न पहातां एकाएकीं कृष्णे पलिकडे लष्करसहित जाऊन दोहों महिन्यांत रागराव उसकटा घेतला व हैदरापासून तीसलक्ष रुपये घेऊन करनाटकचे दुसरे जे कोणी मोठे मोठे होते त्यांपासून सत्रा लक्ष रुपये घेतले, आणि तें सर्व द्रव्य जमा करून, निजामाची सिद्धता आली नाहीं तोंच आपण आपले मुलखीं माघारा आला. नंतर निजाम व इंग्लीश या दोघांहीं पेशव्यास त्या नेलेल्या द्रव्याची वांटणी मागितली; तेव्हां तो त्यांस तुच्छ मानून मान्य आला नाहीं.

नंतर निजामअल्ली तो इंग्लिशांचा पक्ष सोडून हैदराकडे मिळून, इंग्लीश जिंकावयाची मसलत बांधूं लागला. मग सन सत्राशें अडुसष्टांचा फेब्रुवारीचे तेविसाव्ये तारिखेस तो निजाम हैदराचा पक्ष सोडून पुनः इंग्लिशांशीं स्नेह करिता आला. त्यांत पूर्व स्नेहापेक्षां इतकें अधिक झालें, तें असें,

निजाम

निजाम आणि इंग्लीश या उभयतांचा मतें असें ठरलें कीं, हैदर अली ह्मणजे केवळ बंड याचा मानरक्षणाचें आपणास प्रयोजन नाहीं, त्यास याचा मुलुख घेऊन चित्तास येईल तो प्रकार केल्यास दोष किमपि नाहीं. त्यावरून निजामानें नेम केला कीं, हा हैदर दिल्लीचा बादशाहाचा हा नचा दक्षिणेचा अधिकारी स्थापित आहे त्यापेक्षां कर्नाटक बालेघाट घेऊन किंवा, त्या स्थानांतून हैदरास भ्रष्ट करून, तेथचे वहिवाटीस इंग्लिशाला दिवाण करीन. याशिवाय बसालतजंगास गंटूर परगणा जहागीर आहे तोही बसालतजंग मेला असतां, अथवा त्याचे वर्तणुकेंत अंतर पडलें असतां मी इंग्लिशास देईन. त्याचे पाठिमागचे वर्षी रघुनाथ राव मल्हार राव होळकरास बरोबर घेऊन हिंदुस्थानची स्वारी करावयास गेला; तेसमयीं तो मल्हार राव[+] मृत्यु पावला. त्या योगें रघुनाथ रावानें कल्पिलेले अर्थ सिद्धीस न गेले, व पूर्वी पानपतचे लढाई नंतर गोहदचा राणा एक जाट होता, त्याणें पेशव्याचा पक्ष सोडून विपरीत वर्तणूक केली यास्तव रघुनाथ रावानें त्याचा पारिपत्यासाठीं त्याचा शहरास घेरा घातला, आणि कित्येक वेळा ~~युद्ध प्रसंग करून~~ शेवटीं तो किल्ला हातास येत नाहीं सा समजून त्यापासून तीन लक्ष रुपये खंड घेऊन माघारा दक्षिणेस आला. त्याचे आगोधरच माधवराव पेशवा कर्नाटकांत जाऊन पोहचला होता, त्याणें काकास निरोप पाठविला कीं, आपण टोक्यास येऊन मला भेटावें. तेव्हां काकानें तर आनंदी बाईचा सांगण्यावरून मुलखाचा अर्धा भाग घ्यावा अशी मसलत केली होती, त्यावरून त्यास वाटलें कीं, माझी मसलत फुटली; त्यास तेथें गेलों तर माधवरावाचा कैदेंत सांपडेन. या शंकेनें तो टोक्यास जाईना, मग गोविंद शिवरामाचा योगें करून निर्भयपणें तेथें गेला. तेव्हां पेशव्याचा मनांत होतें कीं, त्या काकास बारा तेरा लक्ष रुपये वर्षास उत्पन्न होतील अशी गोदावरीचे उगमीं जहागीर करून द्यावी; तीचा उपभोग करून, काकानीं कारभार न करितां स्वस्थ असावें. परंतु त्या रघुनाथरावास राज्याचा अर्ध भाग पाहिजे होता, ह्मणून तें देणें त्याचा मनास येईना; तरी त्याणें त्याप्रमाणें घेतलें, तथापि त्याचें मन संतुष्ट न झालें. त्यापुढें पर्जन्यकाळ समीप आला तेसमयीं रघुनाथरावानें पंधरा हजारांवर सैन्य जमा करून चांदोरचा डोंगरांत धोडप ह्मणोन किल्ला आहे तेथें त्या लष्करासहित जाऊन आपणास जानोजी भोंसला येऊन मिळावा अशी त्याची मार्गप्रतीक्षा करून त्याठिकाणीं राहिला.

+ मल्हारराव होळकर मृत्यु पावला तेव्हां त्याचे जागीं त्याचा नातू मल्हारराव स्थापिला तोही लवकरच मेला. मग त्या मल्हाररावाच्या दिवाण, व अहल्याबाई खंडेराव होळकराची बायको, यांचा त्या अधिकाराविषयीं वाद पडला. शेवटीं अहल्याबाईनें आपला भाऊबंद नव्हे असा कोणी एक पराक्रमी शिलेदार होता, तो त्या अधिकारावर धणी केला.

त्याचें

त्याचे मनांत होतें कीं, आपणास पाहिजे तितकें राज्य बलात्कारें करून घ्यावें. त्या मसलतीस दमाजी गाइकवाड व होळकराचा दिवाण गंगाधर यशवंतराव होते त्यांत गंगाधर यशवंत रघुनाथरावाविषयीं अनुरक्त आणि पेशव्याविषयीं तो आंगचा द्वेषी असे. कांकिं पूर्वी ज्यासमयीं रघुनाथरावानें राज्यकारभार टाकिला होता, तेसमयीं कोणे एके दिवशीं पेशव्याचे घरीं सभेमध्यें बोलतां बोलतां त्या गंगाधर यशवंतरावानें रघुनाथरावाची स्तुती व माधवरावाची निंदा दर्शिविली तेव्हां माधवराव कांहीं नबोलतां आपल्या आसनावरून उठून त्याजवळ जाऊन मोठ्या वेगानें एक त्याचा तोंडांत मारिली होती.

रघुनाथराव यास त्या डोंगरी ठिकाणीं पेशव्यानें फार दिवस राहूं दिला नाहीं कांकिं, त्यास भय उत्पन्न झालें कीं, काकाला जानोजी भोंसला येऊन कुमक करील, म्हणून मोठी त्वरा करून लश्कर सहित एकाएकी जाऊन त्या रघुनाथरावावर पडून त्याचा लश्कराचा अगदीं पराभव केला. तेव्हां तो रघुनाथराव त्या धोरप किल्यामध्यें शिरला. मग तो किल्लाही घेऊन त्या काकाला धरून पुण्यास आणिला.

त्या वेळेस पर्जन्यकाळीमुळें पेशव्यास जानोजीचा पारिपत्याकरितां पुढें जावयास अवसर झाला नाहीं; परंतु दुसरे वर्षीं सन सत्राशें एकुणहात्तरांत पेशवा आपल्या सैन्यासहित बरोबर रुकनअदवला नामें मोंगलांचा वजीर फौजेसुद्धां घेऊन नागपुरास चालिला. तेसमयीं जानोजी आपल्या संरक्षणार्थ युद्धाचे तयारीचा चांगला बंदोबस्त करिता झाला. तो पेशव्याचा सन्मुख युद्धास उभा राहिना, आणि आमेदनगरा पलिकडे जाऊन, पुण्याचे आसमंतात लुटता झाला. इतक्यांत माधवराव पेशवा याणें त्याचा प्रांतांत जाता सर्व जागीं ठाणीं बसवून वसूल घेतला. मग चांडा किल्ला यास घेरा घालून गोपाळराव पटवर्धन व रामचंद्र गणेश यांज बरोबर बत्तीस हजार स्वार देऊन जानोजी भोंसल्याचे पाठीस लाविले. तथापि पुण्याचे आसमंतात जो उपद्रव होत असे त्याचा प्रतिबंध न झाला. कांकिं, त्या दोघांहीं त्या जानोजीशीं आंतून गुप्तपणें स्नेह ठेविला होता, त्यावरून पेशवा चांडाचा घेरा उठवून, गोदावरीकडे आला तेसमयीं त्या जानोजीनें असा आकार दाखविला कीं, आतां त्याचा सन्मुख आऊन लढतों, परंतु त्याचा मनांत तसें नव्हतें, कांकिं, त्याणें पेशव्याचें लश्कर माहुरांसमीप एकीकडे टाकून वाट धरिली, तेवेळेस त्याचा कोणी एक सरदार बापू करंदीकर्या नामें होता, तो त्या जानोजीकडून येऊन पेशव्याचें लश्करचा बुणग्यावर पडून कांहीं लूट घेऊन गेला. त्या पुढें पेशवा व जानोजी भोंसला हे उभयतां युद्ध [illegible] मार्चाचे तेविसाव्ये तारिखेस यां

चा

चा तह भीमेचे उत्तरकांठीं कंकापुरीं झाला. त्यांत असें ठरलें कीं, पूर्वींचा दिलेल्या बत्तीस लक्षांचा मुलख पैकीं आठ लक्षांचा मुलुख पेशव्यानें त्याकडे राखिला होता. तो घ्यावा; आणि अक्कलकोटचा राजा फत्तेशिंग भोंसला याचे जमीचा कांहीं वसूल होईल तोही पेशव्यानें घ्यावा. याशिवाय पेशव्याचे लश्करचा कोणी शिलेदार रुसून येईल तो जानोजीनें आपल्याजवळ बाळगूं नये. याखेरीज दक्षिणी सुभेदार, व दिल्लीचा बादशाह, व अयोध्येचा नबाब, व इंग्लीश व रोहिले, यांतून कोणा एकाशींही त्या भोंसल्यानें राजकारणीं मसलत करूं नये. याप्रमाणें कबुलात होऊन त्यादिवसापासून पांचांवर्षीनीं पांच लक्ष व एक रुपया पेशव्यास द्यावे. असें ठरलें. या करारांत आणखी प्रकार पुष्कळ होते, परंतु जे त्यांत मुख्य ते लिहिले. पेशव्यानीं करार केला कीं, कधीं हिंदुस्थानांत सैन्यासहित जावें लागल्यास वाटेनें जानोजी भोंसल्याचा मुलखास उपद्रव देऊं नये. जर दुसरा कोणी तिकडे स्वारी करील तर लश्कर पाठवून जानोजीचें साहाय्य करावें.

या प्रमाणें पेशव्यास जो लाभ झाला त्यापैकीं निजामास तीन लक्ष रुपये वर्षास पावूं लागले; व त्याचा वजीर रुक्कण अदवला, यास प्रतिवर्षी एक लक्ष रुपये माधवरावापासून पावूं लागले.

इकडे कर्नाटकांत, हैदर अल्लीनें इंग्लिशांशीं कांहीं स्नेह करून आपल्ये पुष्टीकरणार्थ समयविशेषीं ते आपल्ये उपयोगी पडतील असें जाणोन तो मराठ्यांचें भय मानिनासा झाला. मग तो आपण मराठ्यांस खंडणी न देतां, पेशवे पक्षाचा कोणी पाळेगार होता त्यापासून खंडणी घेता झाला. असें त्याचें विपरीताचरण कळलें तेव्हां माधवराव पेशव्यानें बहुत स्वार जमा करून गोपाळराव पटवर्धन व मल्हारराव रास्ते वगैरे सरदार यांस त्यांबरोबर देऊन, त्यांहैदरावर पाठविले. मग थोड्क्याच अवकाशानें आपण वीस हजार स्वार व पंधरा हजार पायदळ बरोबर घेऊन त्यांचे पाठिमागून गेला; तो तात्काळ दोन्हीं बाळापुरें व कोल्हार व नंदीदुर्ग व मनवगळ, यांखेरीज सोळा किल्ले व पंचवीस भुइकोट घेता झाला. असें वर्तमान सन सत्राशें सत्तरांत घडलें.

मनवगळचा किल्ला घेतांना असें झालें कीं, घाड्गे कुळाचे विभागी दोघे एक बुधकर नामें, दुसरा मलावरीकर नामें, या दोहीं कुळांचा वाद वतनाविषयीं बामणी वंश्य बादशाहापासून चालत आला होता तो, ते समयीं नव्यानें उत्पन्न झाला. त्याची पंचाईत होऊन नागोजी नामें घाड्गा होता, तो त्या घाडगेवतनाचा अधिकारीसा ठरला, त्याचा प्रतिवादी, वाजी घाड्गा नामें होता, तो जुझारराव घाड्ग्याचा वंश्य, त्याचा मनास ती पंचाईत येईना. तेव्हां तो माधवराव पेशवे यांजवळ बोलिला किं, आमचा वादास पंचाइत उपयोगीं न

हीं

हीं, भाल्यानें जो जिंकील तो आमचा वतनाचा अधिकारी होईल. तेव्हां माधवराव याणें तशी आज्ञा न दिली. मग त्या किल्ल्याचा हल्ल्याचे वेळेस, असा नेम ठरला कीं, या दोघां वायांत ज्याचें निशाण जरीपटक्याचा निशाणापुढें जाऊन, या किल्ल्याचा तटावर आधीं चढेल तो वतनाचा अधिकारी होईल. याप्रमाणें कल्पना निघाल्यानंतर धार्जी घाडगा प्रतिवादी याचा निशाण धरणारा सरदार हल्ला करितेसमयीं पडला, आणि जरिपटक्याचा धरणारा ढमूढेरनामें सरदार होता तोही पडला. तेव्हां नागोजी आपलें निशाण घेऊन पुढें सरेना, तो जरिपटका उचलून मोठ्या वेगानें किल्ल्यांत शिरून, त्याचा तटावर जाऊन तेथें आपलें निशाण उभें करून त्याचाच काठीवर जरिपटका उभारिला. तें पाहून सर्व मराठे लोक मोठ्या हर्षानें नागोजीची प्रशंसा करित होत्सात, परम जय जयकार शब्दानें करिते झाले. याप्रमाणें शौर्यकरून मराठ्यांहीं तो किल्ला घेतला; परंतु त्यांत एक मोठी अपकीर्ती झाली ती अशी; तो किल्ला घेतल्यावर जे त्यांत शिपाई लोक होते ते सर्व मारून टाकिले.

यापुढें माधवरावांचे प्रकृतीस बरें वाटेनासें होऊन, त्यामजून महिन्यांत माघारें पुण्यास यावें लागलें; परंतु तेथचें कार्य सिद्धीस न्यावयासाठीं वीस हजार स्वार व सारें पायदळ त्याणें तेथें त्रिंबकराव मामाचे स्वाधीन करून ठेविलें. मग पर्जन्यकाळ गेल्यावर माधवराव सैन्य घेऊन त्रिंबकराव मामास जाऊन मिळावें म्हणून पुनः निघाला. तेव्हांही त्याचे प्रकृतीस समाधान नाहीं असें झालें, यास्तव पूर्वीं पानपतचे लढाईंत मृत्यु पावला जो बळवंतराव त्याचा पुत्र आपाबळवंत, यास तें कार्य संपवून आपण माघारा पुण्यास आला. त्यानंतर सनसत्राशें एकाहात्तरांत तो आपाबळवंत जाऊन त्रिंबकराव मामास मिळाला, तेसमयीं त्या दोघांचें मिळून सैन्य तोफखाना खेरीज करून चाळीस हजार स्वार व दहा हजार पायदळ जमा झालें; त्यावेळेस हैदराकडे बाराहजार स्वार व पंचवीस हजार पायदळ व चाळीस तोफा होत्या; तरी तो मराठ्यांचा भयास्तव युद्धास निघेना, तेव्हां त्रिंबकराव मामा याणें तो हैदरअल्ली बाहेर निघावयासाठीं युक्तीनें लटकेंच वर्तमान उठविलें कीं, त्रिंबकरावानें आपलें अर्धें लश्कर दुसऱ्या कामास पाठविलें; तें त्यास सत्य वाटून तो हैदर धैर्यकरून बाहेर आला, परंतु युद्धसमयीं त्यास पुरतेंपणें समजलें कीं, आम्हीं फसलों, तेव्हां तो आपलें पूर्वीचें शौर्य टाकून युद्ध न करितां केवळ घाबरेपणानें पळाला, आणि श्रीरंगपट्टणीं स्थान धरून राहिला. तेवेळेस त्याचा सर्व तोफखाना, व रावट्या, वडेरे वगैरे सरंजाम व पंचवीस हत्ती हें सर्व मराठ्यांचे हातीं लागलें. यानंतर त्रिंबकरावानें

त्या श्रीरंगपट्टणासही घेरा घातला, आणि तेथें त्या स्थानाविषयीं सवा महिन्यापर्यंत अडून पाहिलें; परंतु तें स्थान हातीं लागेना तेव्हां तें सोडून त्या मुलखाची खंडणी घेत चालिला. तेसमयीं त्याची मसलत होती कीं, सुंदाव बेदनूर हे दोन परगणे घ्यावे. परंतु त्याचे आरंभींच असें वर्तमान आलें कीं, पुण्यांत माधवराव पेशव्याचे प्रकृतीस फारच आजार झाला आहे, असें एकून त्याला पुण्यास माघारें जावें अशी उत्कंठा लागली. यास्तव तो त्या वेळेस हैदरानें तहाचें बोलणें लाविलें होतें, त्यास आपण मान्य होऊन तह करिता झाला. त्यांत असें ठरलें कीं, पूर्वी शिवाजीचे वेळेस कर्नाटकचा मुलुख जितका मराठ्यांकडे होता, तो त्यांहीं घ्यावा. याशिवाय नंदगिरी व गरमकोंडा हे दोन्ही किल्ले त्रिंबकराव मामानें घेतले होते, तेही मराठ्यांचे स्वाधीन असावे. याखेरीज तुर्त लष्करखर्च हैदरानें मराठ्यांस छत्तीस लक्ष रुपये द्यावा आणि प्रतिवर्षी चवदा लक्ष रुपये खंडणी द्यावी यास अंतर करूं नये. याप्रमाणें ठराव सन सत्राशें बहात्तरांत झाला.

इकडे माधवरावास पुणेंयेथें कफोद्भव होऊन हैराण होता, तो कफ पर्जन्यकाळांत उपशम पावोन, त्याची प्रकृती बरी होईल अशी दिसायाला लागली.

मग हिंदुस्थानांत पानपतचे लढाईपासून काय काय वर्तमान झालें तो प्रकार असा. तें युद्ध सन सत्राशें एकसष्टांत झालें; त्यांत अब्दाली बादशाह जय पावला, नंतर त्याणें दिल्लीचा पहिल्या बादशाहाचा औरसपुत्र शाहअलं, तो तेसमयीं दिल्लीपासून दूर बंगाल्याचा नवाब व इंग्लीश याउभयतांशीं युद्ध करीत होता, म्हणून तो येई तोंपर्यंत त्याचा पुत्र जवानबक्त नामें होता त्याणें तें आधिपत्य चालवावें असें केलें, आणि त्याची वजिरी अयोध्येचा नवाब सुजाअदवला यास सांगीतली व नजीबअदवल्यानें पूर्वी अमीरउलउमराव पदवी संपादिली होती; ती पुनः त्यास दिली. इतकीं कार्ये करून तो दिल्लीस गेला. तेसमयीं नजीबअदवला दिल्लीचा बादशाहाजवळ राहिला, आणि सुजाअदवला तो आपल्या अयोध्येस जाऊन तेथचा बंदोबस्त करून काशीस गेला. तेथें शाहअलं बादशाह येऊन तो व आपण उभयतां मिळून बुंदलखंडांत जाऊन झांशी घेतली, आणि त्या प्रांतांतून मराठे लोक यांस काढून द्यावयाचें काम आरंभिलें; तें सिद्धीसच गेलें असतें, परंतु मीर काशीम नामें बंगाल्याचा अधिकारी तो इंग्लिशांचे भयेंकरून पळाला. तो सुजाअदवला यास शरण आला; त्याचा अभिमानास्तव त्याणें इंग्लिशांशीं विरोध बांधिला; त्यायोगें तें काम तसेंच राहिलें. नंतर सन सत्राशें चौसष्टांत अकटोबराचे तेविसाव्ये तारिखेस बकुसार शहराजवळ, त्याची व इंग्लिशांची गांठ पडली

तेव्हां

तेव्हां त्या उभयतांचें युद्ध होऊन सुजाअदवला पराभव पावला. आणि शाहअलं बादशाह इंग्लीशांचा आश्रय करून राहिला. त्यापुढें दुसरे वर्षी आगष्ट महिन्यांत सुजाअदवला याणें इंग्लिशांशीं तह करून त्यांहीं आपला मुलुख घेतला होता, त्यापैकीं आल्हाबाद व खोरा या दोहों खेरीज अयोध्येचें राज्य संपादिलें. आणि अबदालीनें दिलेली दिल्लीचा बादशाहाची वजिरी तिला अडथळा नाहीं ऐसा केला.

दिल्लीमध्यें जवानबख्त तो अबदालीनें तक्ताधिपती केला होता, तेथें नजीबअदवला याणें तें सर्व काम आपले हातीं ठेविलें; यास्तव शाहअलं बादशाह निर्बळ होऊन इंग्लिशांपासून आल्हाबाद व खोरा यांचें उत्पन्न खाऊन खाऊन राहिला, त्यास आशा होती कीं, इंग्लिशांचा आश्रयानें आपलें तक्त आपणास मिळेल.

जाटांचा राजा सुरजमल्ल तो हळू हळू बळाढ्य होऊन नजीबअदवला यास युद्धेंकरून मर्यादेंत ठेवावयाविषयीं त्याशीं लढून मृत्यु पावला. त्याचा पुत्र मल्हारराव होळकर याचा आश्रयेंकरून कांहीं दिवस दिल्ली सभोंवता घेरा घालिता झाला, परंतु त्या नजीबअदवल्यानें होळकराशीं कांहीं बोलणें करून त्याणें त्या सुरजमल्लाचा पुत्राचा पक्ष सोडून जावें असें केलें, तेव्हां तो मूल होळकर यास सोडून निघोन गेला. हें वर्तमान सन सत्राशें चौसष्टांत घडलें.

होळकराचा यास्वारी शिवाय सन सत्राशें एकसष्टांपासून सत्राशें एकुणाहात्तर पर्यंत चंबळानदी पलीकडे मराठयांची स्वारी गेली नव्हती; त्या वर्षाचे समाप्तीस माधवराव याणें विसाजी कृष्ण यास सेनानायक करून, पन्नास हजार स्वार व पुष्कळ पायदळ व मोठा तोफखाना सिद्ध करून चंबळानदीपलीकडे पाठविता झाला. त्या विसाजी कृष्णानें सन सत्राशें सत्तरांत रजपुतांचा राजापासून खंडणीचा बाकी ऐवज राहिला असें निमित्त करून दहा लक्ष रुपये घेतले. त्यानंतर तो जाटाचे मुलखीं जाऊन खंडणी घेत घेत, भरतपुरासमीप गेला असतां, तेथें मोठें युद्ध होऊन जाटास जिंकिला, आणि त्यापासून दहा लक्ष रुपये रोख घेऊन पंचावन्न लक्ष रुपये हप्त्यानें घ्यावे असें केलें. यानंतर मराठ्यांचें लश्कर दिगचा किल्ल्याजवळ पर्जन्यकाळीं छावणी करून राहिलें असतां नजीबअदवला याणें तें समयीं असा विचार केला कीं, मराठेलोक आपला बाप, व मोंगलापासून मृत्यु पावल्याचा सूड उगवतील असें आणून पुढें अनर्थ नव्हावा यास्तव त्याशीं मैत्री करावयाविषयीं वकील पाठविला, आणि बोलणें लाविलें; त्यास विसाजी कृष्ण समजला, कीं,

या सलुख्यांत मराठ्यांचें हित आहे परंतु त्याजबरोबर रामचंद्र गणेश व महादजी शिंदा हे दोघे होते ते रोहिल्यांचा सूड घेण्याविषयीं फार आग्रह करिते झाले. मग असें ठरलें कीं. पुण्याचे आज्ञेप्रमाणें वागावें त्यावरून तें वर्तमान त्यांहीं पेशव्यास विदित केलें. त्याचें उत्तर आलें किं. नजीब अदवला व मराठे यांशीं शुद्ध स्नेह होणार नाहीं. परंतु दिल्लीचा बादशाह शाहअलं तो सांप्रत इंग्लिशांचा आश्रयास आहे: त्यास आपल्या आश्रयांत आणावयाची मसलत नजीब अदवल्याचे द्वारें शेवटास जाईल: यासाठीं तूर्त विसाजी कृष्णाचे विचारें चालावें. त्यावरून मराठे व मोंगल यांचा तह ठरला: मग त्या नजीब अदवल्यानें विश्वासार्थ आपला पुत्र जाबितारवान यास विसाजी कृष्णाजवळ पाठविला. त्यापुढें सन सत्राशें सत्तरांचे अक्टोबरांत तो नजीब अदवला मृत्यु पावला. त्या वेळीं त्याचे जागीं त्याचा पुत्र दिल्लीस जाऊन आपल्या बापाचें काम चालविता झाला.

यानंतर मराठे त्यादिगचा छावणीपासून उठून दिल्लीवर कांहीं मोहीम नकरितां रोहिल्यांचा मुलुख सहज घेते झाले. त्यावरून इंग्लिशांला कांहीं आश्चर्य वाटलें; त्यांस ठाउक नव्हतें कीं मराठ्यांचें व शाहअलं याचें ऐक्य आहे. पुढें त्या शाहअलमानें इंग्लिशांस समजाविलें कीं, मराठ्यांचा आश्रयास जातों. मग मराठे रोहिलखंड सोडून सन सत्राशें एकाहात्तरांत पर्जन्यकाळाचे अगोधर दिल्लीस आले, त्यांहीं त्या जवान बक्ताचे मर्यादेस्तव दिल्लीचा आंतील किल्ला मात्र आपल्या सत्तेंत न आणिला, वरकड सर्व जागीं आपलें ठाणें घातलें. यानंतर महादजी शिंदा याणें इंग्लिशांकडे जाऊन शाहअलमास भेटून आपल्या लश्करांत विसाजी कृष्णाजवळ आणिला; तो बादशाह त्याचवर्षीचा दिसेंबराचे समाप्तीस मराठ्यांचा आश्रयानें दिल्लीचा तक्ताचा अधिपती झाला.

सुजा अदवला दिल्लीत मराठे होते तोंपर्यंत आपण त्या बादशाहाचे वजिरीचा कामास अंगें आला नाहीं, तथापि त्याची व मराठ्यांची ऐक्यता होती; कांकिं, नजीब अदवल्याचा पुत्रास मराठे बुडविणार होते आणि सुजा अदवला याचा मनांत होतें कीं, रोहिले निर्बळ करून पुढें संपूर्ण मुलुख आपले सत्तेंत आणावा. त्यावरून मराठ्यांहीं जाबितारवान नजीबअदवला याचा पुत्र याचा बहुतेक मुलुख घेतला, ते समयीं रोहिले लोक त्यांस असे भीत होते. कीं, ते मोठ्या सुदृढ किल्ल्यांत असले तरी त्यांहीं मराठे येतात असें ऐकूनच तें ठिकाण सोडून पळावें. त्यापुढें सुजा अदवला समजला किं, जर मराठ्यांहीं रोहिले अगदीं जिंकिले तर आपलीही दशा नीच होईल. यास्तव त्याणें

रोहिले

रोहिले यांचे सरदार यांपासून चाळीस लक्ष रुपये घेऊन, त्या रोहिल्यांशीं संकेत केला कीं, तुह्मीं व आह्मीं मिळून मराठयांस रोहिलखंडांतून बाहेर घालवायाचें.

इकडे दिल्लीमध्यें बादशाह याणें विसाजीकृष्ण व दुसरे कोणी ब्राह्मण होते ते केवळ अतृप्तस्वभाव असें जाणून फार पश्चात्ताप पावला आणि मनांत निश्चय करिता झाला कीं, कसेंही संकट प्राप्त झालें तरी या लोभी लोकांचा संबंध टाकावा. मग त्याणें आपल्या लष्करच्या मुख्य सरदार नजीफखान यास सांगितलें कीं, मराठे युद्ध करून आपल्या मुलखांतून काढून द्यावे, हें सर्व वर्तमान विसाजीकृष्णास समजून तो विचार करिता झाला कीं, शेवटचा उपाय युद्ध, त्यावांचून दुसरी कांहीं युक्ती करून जें कार्य साधेल तें बरें ह्मणून त्याणें तेथचा सर्व वृत्तांत पुण्यास लिहून पाठविला; त्यांत सुचविलें कीं, आतां कोणत्याप्रकारें वर्तावें, ती आज्ञा द्यावी.

त्या उत्तराची मार्गप्रतीक्षा करीत असतां, त्यास वर्तमान कळलें कीं, माधवराव थेउरास मृत्यु पावला; ते समयीं त्याचे वयास अठ्ठावीस वर्षें झालेलीं होतीं. त्यास पुत्र किंवा कन्या कोणी अपत्य नव्हतें त्याची स्त्री रमाबाई तिचीव त्याची फार प्रीती असे; ती त्याबरोबर सती गेली. असें वर्तमान सन सत्याशें बहात्तराचा नवेंबराचे अठराव्ये तारिखेस घडलें.

तो माधवराव अनेकगुणसंपन्न होता; त्याणें युद्धादिकार्येंकरून पुण्येंकरून मोठी ख्याति मिळविली, परंतु त्याची राजनीतिदक्षता अशी होती कीं, तिजपुढें त्याची शौर्यप्रशंसा हलकी. तो राज्य करूं लागला तेवेळेस त्याचा मुख्य कारभारी फारादिवसांचा आणि मोठा चतुर असा सखाराम बापू नामें होता तो लोभी असूनही त्याचा चातुर्यामुळें लोकांस त्याची भीड फार असे; त्याचा पुढें माधवराव राज्यारूढ असताही त्याचा मान तादृश होइना, आणि रघुनाथराव तोही मोठा पराक्रमी त्यामुळें त्याची प्रशंसा होइना. पुढें त्याणें रघुनाथरावाला बंदीस घातला त्यापासून त्यास कांहींसे लोक मानूं लागले; मग त्याणें त्या सखाराम बापूला आपल्ये प्रतिष्ठेस प्रतिपक्षी असा जाणोन एक दिवस एकांतीं त्याला नेऊन विचारिलें कीं, या लोकांत माझा मान किमपि दिसत नाहीं; त्यास मी अयोग्य आहे किंवा दुसरें कांहीं कारण आहे तें सांगा, व यास उपाय काय तो सांगा, त्यावर त्याणें त्याचें मनांतील अर्थ समजून उत्तर केलें कीं, यासें कारण मीच आहें त्यास मोरोबा फडनवीस याला कारभार सांगावा. असें त्याणें शहाणपणानें उत्तर केलें त्यावरून माधवराव प्रसन्न होऊन, त्या सखाराम बापूनें आपली जहागीर खाऊन स्वस्थ रहावें असें केलें; आणि मोरोबा

फडनवीस

फडनवीस यास कारभार सांगितला.

याप्रमाणें माधवराव मोकळेपणा पावल्यावर पुढें तो कांहीं मोठें कार्य करणें तर तें आपल्ये आज्ञेवांचून करूं देत नसे, त्याणें त्यावेळेस लोक हत समजाच्यास अनेकप्रकारचे उत्तम कायदे केले. तो माधवराव राज्य करीत असतां, त्यास युद्धा खेरीज कधीं रिकामपण सांपडलें तर त्या अवकाशांत तो आपल्या प्रजेस कोणे प्रकारें सुख होईल तो अर्थ पहात असे. कोणेही ठिकाणीं फिर्याद झाल्यास त्याचा न्याय शुद्ध करण्याविषयीं त्यास मोठी आवड होती; याविषयीं त्याणें कोणी एक रामशास्त्री नामें ब्राह्मण बाळगला होता; तो फार उपयोगी असे, त्या रामशास्त्र्यानें जाजा युक्ती करून पंचाइती ठरविल्या ते ठराव अद्यापि न्यायाचे उपयोगी पडतात. तो रामशास्त्री चांगल्या वागणारास सुमार्गदर्शी आणि खलास यमसदृश होता; तो सातान्यानजीक माहुली क्षेत्रीं जन्मला. त्याचें अडनाव परभुणे तो तरुणपणीं विद्याभ्यास करावया करितां काशीस गेला होता. त्यास बाळकृष्ण शास्त्री याचा मृत्यु झाला ते समयीं पुण्याचे दरबारीं त्याजकडून कांहीं यत्न नसतां बोलावून सर्वशास्त्री यांचा तो मुख्य केला; पुढें माधवराव योग्यतेस येऊं लागला तेसमयीं, तो त्यास नीतिविचार सांगत असे; त्याविषयीं एक गोष्ट आहे. तो प्रकार असा, कोणे एके समयीं माधवराव यास पंडितांचे भाषणेंकरून इछा झाली कीं, कांहीं तपस्या करावी. त्यामुळें माधवराव जप करूं लागला, मग एकदिवस तो जपास बसला असतां, रामशास्त्री कांहीं कामानिमित्त त्याजकडे गेला तेव्हां त्याजवळचा शिप्यांहीं सांगीतलें कीं, यावेळेस श्रीमंतांची गांठ पडणार नाहीं. कांकिं ते जपास बसले आहेत; त्यावरून तो आपल्या घरीं जाऊन विचार करिता झाला, कीं, जर याविषयीं वाद करावा तर ठिक नव्हे; त्यास याचा आश्रय सोडून जावें हेंच बरें. मग दुसरे दिवशीं तेथें जाऊन बोलिला कीं, मला काशीस जावयाची आज्ञा द्यावी. तें ऐकून माधवराव बोलिला कीं, आपण येऊन गेलां ते समयीं मी जप करित होतों. त्यानिमित्तें आपली गांठ पडली नाहीं, त्यावर त्याणें उत्तर केलें कीं, आपण जें निमित्त सांगतां तें ब्राह्मणास योग्यच आहे; परंतु ब्राह्मण जर आपलें कर्म सोडून राज्य करूं लागले तर त्याणीं प्रजापालन करावें; तें टाकून जप करीत बसले तर तो अन्याय. त्यास जर आपल्या चित्तांत जप करावा असें आहे तर हें सर्व राज्य टाकून मज बरोबर चलावें; मी तें आपणास पुर्तेपणें शिकवीन. त्यावरून माधवराव मनांत समजून त्याणें तें कृत्य टाकिलें.



सन सत्राशें बहात्तरां पासून
सत्राशेंपंचेहत्तरां पावेतंव आलेली वर्तमानें
मिळून भाग बेविसावा.

अनुक्रमणिका.

रघुनाथराव याचा उत्कर्ष, व माधवराव नारायण पेशवा याचा ऱ्हास लोकांमध्यें दिसूं लागला.

भाग बेविसावा.

माधवराव पेशवा तो आपला अंतकाळ समीप आला असें जाणून पुढें रघुनाथराव याचें आनुकूल्य नसल्यास आणि कारभारी लोकांत वैमनस्य असल्यास आपला भाऊ नारायणराव यास राज्य संभाळावयाचें अवघड पडेल; असें समजून, त्याणें सखाराम बापूला जवळ बोलावून आपली दिवाणगिरी सांगीतली. आणि रघुनाथराव काका यास बंदींतून काढून आपल्याजवळ नेला, आणि सखारामबापूचा देखतां मोठया अगत्यानें, कारभारी व धणी यांची एकचित्तता असल्यानें राज्यास फार हित आहे असें समजाविलें, मग आपल्या भाव्याला त्या दोघांचा +स्वाधीन केला, नंतर तो माधवराव पेशवा मेल्यावर त्याचें उत्तरकार्य झाल्यानंतर त्याचा भाऊ नारायणराव तो साताऱ्यास जाऊन, राजाराम राजा याचे हातून पेशवे पदवीचीं वस्त्रें पावला. तेसमयीं त्या नारायणरावाचा नावास राजानें नवें कारभारी असें पद जोडून बजाबा पुरंधऱ्या यास त्याचा दिवाण केला, आणि नाना फडनविसास त्याची पूर्वजार्जित फडनविशी दिली.

तो नारायणराव पेशवा व त्याचा काका रघुनाथराव यांचा कांहीं दिवस स्नेह राहिला; मग रघुनाथराव याची बायको व नारायणराव याची आई या दोघींचें मन मिळेना, त्या योगें या दोघांचा द्वेष पडला. तेव्हां त्या नारायणरावानें आपले कारभारी मिळवून मसलत केली कीं, काकाला पुनः बंदीस घालावा. त्या कृत्यास सखाराम बापूचें मात्र अनुमोदन नव्हतें, तो ह्मणाला कीं, हें केवळ अनुचित कर्म दिसतें. मग एप्रिल्लाचे अकराव्ये तारिखेस पुण्यांत नारायणराव जा वाडयांत रहात होता त्यांतच एका खोलींत रघुनाथराव काका याचा प्रतिबंध केला.

या पुढें पेशवा याणें आपल्या कारभारी मंडळीचा लोकांमध्यें बजाबा पुरंदरे व नाना फडनवीस व हरिपंत फडके यांवर विश्वास ठेवून बहुतेक राज्यकारभार यांचे हातून चालवित होता. हे तिघे कारभारी यांचें व सखाराम बापूचें वैमनस्य असे; परंतु ते सारे शहाणे ह्मणून बाहेर असें दिसत होतें. कीं, मुख्य कारभारी सखाराम बापू.

जानोजी भोंसला तोही माधवरावाचे मरणसमयीं थेउरास होता. त्या

\+ स्वाधीन केला हा सर्व वृत्तांत थेउरास माधवरावाचे शरीरीं समाधान नसतां झाला.

णें पूर्वीच माधवरावाचे आज्ञेनें आपल्या भाऊ मुधोजी भोसला याचा पुत्र रघुजी भोसला तो दत्तक घेतला.

त्या मुधोजी शिवाय जानोजीला आणखी भाऊ होते; त्यास संतती नव्हती. जानोजीनें तो मूल घेतल्यावर त्या मुलाचा बाप मुधोजी तोच त्याचा रक्षक केला असेल असें वाटतें, परंतु तो अर्थ निश्चित होत नाहीं. त्यापुढे दुसरे वर्षीं ५ महिन्यांत तुळापुराजवळ जानोजी भोसला मरण पावला. तेव्हां त्याचा पुत्र रघुजी भोसला याचा रक्षक कोण म्हणून जानोजीचे भाऊ मुधोजी भोसला व साबाजी भोसला हे दोघे भांडूं लागले; तेसमयीं जानोजीची स्त्री दर्याबाई भोसली ती त्या दोघा दिरांतून एकासही मुलाचा रक्षक न करितां आपणच भोसल्याचे राज्याचा कारभार करिती झाली. त्यावेळेस तिणें साबाजीला आपलें लश्करचें काम मुख्यत्वें सांगितलें; तेव्हां तो मुधोजी भोसला आपणास हे समयीं युद्धावांचून दुसरा उपाय नाहींसा समजून लश्कर जमा करून युद्धास सिद्ध झाला. मग तो व त्याचा भाऊ साबाजी भोसला यांची गांठ पडून कुंभारी गांव आकोल्याजवळ आहे तेथें युद्ध झालें. त्या प्रसंगीं मुधोजी भोसला याचा अगदीं पराभव होऊन, तो आपल्या जीवाचे रक्षणासाठीं पळून गेला. मग पेशव्याचे योगें ते दोघे भाऊ युद्ध करणें टाकून, एकमेकास भेटले असतां, त्या दर्याबाईनें एकाएकीं साबाजीला टाकून मुधोजीचा पक्ष अवलंबिला. असें झाल्यावर मुधोजी इलीचपुरचा कोणी मुख्य पठाण होता त्याचे साहाय्येंकरून पुनः युद्धास उद्युक्त झाला, आणि साबाजी निजाम व पेशवे यांचा साहाय्यसंपादनार्थ यत्न करूं लागला. इतक्यांत असें झालें कीं, नारायणराव पेशवा मारेकरी याणीं मारिला; त्या अनर्थामुळें इतर सर्व मोठमोठीं कार्यें राहिलीं. असें सन सत्राशें त्रेहात्तरांच्या आगष्ट महिन्याचे तिसाव्ये तारिखेस झालें

मारेकरी याणीं नारायणराव पेशवा मारिला, तो विस्तार असा. नारायणराव भोजन करून आपल्या महालांत त्यादिवशीं निजला होता, तेसमयीं त्या वाड्यांत एकाएकीं गडबड मोठीच झाली ती ऐकून तो जागृत होऊन, पाहूं लागला, तों वाड्यांत गारदी लोक शिरले, त्यांत सुमेरशिंग, व महंमद यूसफ हे दोघे होते ते आपला रोजमुरा बाकी राहिला म्हणून कांहीं दांडगाई करितात, असेंही त्याचे दृष्टीस पडलें, आणि ते आपल्या अंगावर येतात असें पाहून तो पळत पळत आपल्या काकाचे खोलींत गेला. त्याचे पाठीस गारदी लोक लागले. त्यांत सुमेरशिंग फार निकट होता; तेव्हां तो आपल्या काकाचे शरीरास मिठी मारून बोलिला कीं, काका माझा प्राण यावेळेस वांचवावा. असें ऐकून रघुनाथराव मध्यें होऊन सुमेरशिंगास त्याचे रक्षणार्थ दयायुक्त प्रकारें बोलिला,

तेव्हां

तेव्हां सुमेरशिंग बोलिला कीं, मीं हें कार्य येथपर्यंत केलें तें जर आतां सोडिलें तर माझा नाश मी आपल्या हातें केलासा होतो. आतां तुह्मीं याची आशा सोडा, आणि यापासून लवकर दूर व्हा; नाहीं तर दोघे मेले जाल. तेव्हां रघुनाथरावानें आपल्या शरीराची मिठी सोडवून गचीवर पळून गेला; त्याचे पाठिमागें फिरून त्यास धरावयास नारायणराव तिकडे त्वरेनें जाऊं लागला असतां, कोणी एक हत्यारबंद रघुनाथरावाचा चाकर +त्ल्या पंवार होता, त्याणें त्या नारायणरावाचे पाय धरून मागें ओढून पालथा पाडिला. त्याच क्षणीं नारायणरावाच्या चाकर परम विश्वासू *छापाजी टिळेकर नामें, तो हत्याररहित असूनही मोठ्या त्वरेनें धावोन आपला धणी आपल्या अंगाखालीं घालून, त्याचा रक्षणार्थ आपण त्यावर पडला. तेसमयीं सुमेरशिंग व त्ल्या पंवार या दोघांहीं एके जागीं बरोबर ते दोघे धणी व चाकर तरवारीनें ठार मारिले. हें वर्तमान बाहेर कळल्यावर सखाराम बापूनें हरिपंत फडक्याचे हातचें पत्र झालेल्या प्रकाराचें शोधास वाड्यांत रघुनाथरावाकडे पाठविलें, त्याणें उत्तर असें दिलें कीं, हें कृत्य गारदी लोकांनीं केलें. त्यावरून रघुनाथरावानेंच हें कृत्य केलें असा मनांत संशय उत्पन्न होऊन, हरिपंत फडके तेच वेळेस बारामतीस पळून गेले. आणि सखारामबापू याणें शहरचे लोक फार गडबडले होते, त्यांस धैर्य देऊन स्वस्थ केले. मग त्रिंबकराव मामा त्या वाड्यांत जाऊन, त्याणें तें पेशव्याचें प्रेत नेऊन जाळिलें.

रघुनाथराव त्या गारदी लोकांचे बंदीस बाकी रोजमुरा देण्याचे निमित्तें करून राहिला असतांही वकील व कारभारी लोक त्याजकडे जात होते. नंतर सर्व कारभारी लोकांचे मतें असें ठरलें कीं, नारायणरावास रघुनाथरावानेंच मारविला असेल; परंतु याचा निश्चय होत नाहीं, त्यास हालीं याला पेशवे पदवी प्राप्त झाली ती याणें भोगावी.

याविचारास रामशास्त्रीही अनुमोदन देता झाला, परंतु तो बहुत युक्तीनें गुप्तपणें त्याचा आंतून बारीक शोध काढूं लागला. त्यावर दीड महिन्यानें त्यास पुरतेपणें तें सर्व विदित झालें. तेव्हां रामशास्त्री रघुनाथरावापाशीं जाऊन बोलिला कीं, हें अकर्म तुह्मींच करविलें; मी याचा पुरतेपणें शोध करून तुह्माकडे आलों. असें त्याचें भाषण ऐकून रघुनाथराव याणें इतकेंच मान्य केलें कीं, मी त्यास धरावा असें मात्र पत्र दिलें होतें, हें वर्तमान खरेंच असेल कांकिं, पुढें तो रघुनाथरावाचा हातचा अस्सल कागद रामशास्त्री यास सा

\+ त्ल्या ह्मणजे तुळाजी असेल.

* छापाजी ह्मणजे चांफाजी.

पडला, त्यांतील केस मुळचा असा होता कीं, तो धरावा. त्या धक्कारावर कोणी आणीक शाई घालून मारावा असें केलें. तेंकृत्य आनंदी बाईचेंच असेल, असें सर्वांचा मनांत आलें. नंतर रघुनाथरावानें त्यास धरण्याविषयीं पत्र लिहिलें हा अन्याय आपणापासून घडला असें मान्य करून रामशास्त्री यास विचारिलें कीं, या दोषास प्रायश्चित्त काय करावें; त्यावर त्याणें उत्तर केलें कीं, यास देहांत प्रायश्चित्त पाहिजे; कांकिं, तुमचें बाकी उरलें जें आयुष्य त्यांत तुह्मापासून सद्वर्तन होणार नाहीं. आणि यापुढें तुह्मी व तुमच्यें राज्य याची धडगती मला दिसत नाहीं, यास्तव इतःपर मी तुह्मी राज्य करित असाल तोंपर्यंत पुण्यास येणार नाहीं; आजपर्यंत सरकाराश्रित झालों होतों तोमी आतां नक्के. इतकें बोलोन तो शास्त्री तेथून निघोन वायीं क्षेत्राजवळ एका लहान शा गावीं राहून काळक्षेप करिता झाला.

इकडे त्या गारदी लोकांचा बाकी रोजमुरा देऊन रघुनाथराव मोकळा झाल्यावर त्यास सातार्‍याहून पेशवे पदवीचीं वस्त्रें आलीं.

जासमयीं नारायणराव मारिला गेला तेव्हां त्याचें वय केवळ अल्पअठरावर्षांचें होतें; तितक्यांत त्याचे गुण अथवा दुर्गुण हे लोकांस दिसून आले नाहींत, परंतु त्याचा धैर्याविषयीं एक कथा आहे ती अशी. माधवराव पेशवा असतां हे दोघे भाऊ पुण्यामध्यें गुलटेंकडीकडे हत्तींची लढाई पहात बसले असतां त्यांतून एक हत्ती मोठ्या त्वरेनें जेथें ते दोघे बसले होते तेथें समूर धांवोन आला तेव्हां त्यांजवळचे जे चाकर लोक वगैरे ते सर्व पळाले. तेसमयीं तो नारायणरावही उठून पळावयास सिद्ध झाला. इतक्यांत माधवराव त्याचा हातास धरून बोलिला कीं, तूं जर पळालास तर तुजविषयीं आकबर लिहिणारे काय लिहितील. तें ऐकतांच तो त्याजवळ स्थीर बसला. नंतर तो हत्ती केवळ निकट येऊन पोंहचला असतां कोणी एक आपाजीरावपाटणकर नामें मराठा शिलेदार तो मोठ्या धैर्यानें धांवत येऊन, नारायणरावाचे पुढें होऊन हत्तीचा सोंडेंत खंजीर खुपसून त्याणें त्या हत्तीला एकीकडेस केला.

हिंदुस्थानांत लश्कर सुद्धां विसाजी कृष्ण होता तो असें इछित असे कीं, मोंगलांशीं युद्ध न होतां, सलुख्यानेंच कार्य साधावें; परंतु तें न होतां सनसत्राशें बहात्तरांचा दिसेंबराचे एकुणिसाव्ये तारिखेस दिल्लीजवळ त्याचा व मोंगलांचा युद्धप्रसंग झाला. त्यांत मराठे जय पावले, नंतर त्यांशीं व बादशाहाशीं तह झाला, त्यांत असें ठरलें कीं, पेशव्यास बादशाहापासून बक्षी पदवी असावी आणि त्याचा हस्तक जाबितारवान त्या कामावर ठेवावा; आणि

णि आटापासून बादशाहानें सरपूर घेतलेलें होतें तें त्याचें त्यास द्यावें. यारवेरीज इंग्लिशांनीं नजीब अदवल्यापासून रवोरा व रवरा हे दोन परगणे घेतले ते बादशाहाकडे असत तेही आटास द्यावे. याप्रमाणें करार झाल्यावर विसाजीकृष्ण लश्कर सुद्धां पर्जन्य काळाचे अरवेरीस पुण्यांत दारवल झाला.

जानोजी भोंसला याचा दत्तपुत्र रघुजी भोंसला तो रघुनाथरावास पेशवेपदवी प्राप्त झाली असतां आपली माता जानोजीची स्त्री दर्याबाई व मुधोजी भोंसला यांसहित येऊन पेशव्यास मिळाला; त्या रघुजीस सेनासाहेब सुभा पदवी प्राप्त झाली. नंतर रघुजी व दर्याबाई तेथून निघोन वराडाकडे गेलीं परंतु मुधोजीनें पाहिलें कीं, साबाजी आपलेपेक्षां बलाढ्य ह्मणोन तो पेशव्याजवळ राहिला.

याप्रमाणें दक्षिणेंतील वर्तमान असतां हैदर व निजाम यांचा राज्यांत मसलती होत्या कीं, मराठ्यांत वैमनस्यें पडोन फार अव्यवस्था झाली आहे, त्यास यासमयीं कांहीं आपला लाभ पहावा. त्यांत निजाम याची सिद्धता झाली नाहीं तोंच रघुनाथराव मोठी त्वरा करून त्या निजामावर चालून गेला. तेव्हां त्यास असें अगत्य पडलें कीं, ज्याचे प्रतिवर्षी वीस लक्ष रुपये व्हावे असा मुलुख देऊन तह करावा. अशी लक्ष्मी त्या रघुनाथरावास मिळाली तीजर तो आपले मराठे मुख्य सरदार यांस वांटून देता तर त्याचे पेशवे पदवीस दृढता येती; परंतु तें नकरितां त्याणें निजामाचा गोड गोड गोष्टी अशा ऐकिल्या किं, तुह्मीं व आह्मीं बहुतां दिवसांचे सोबती त्यावरून मोहित होऊन तो वीसलक्ष रुपयांचा मुलुख घेतलेला त्याचा त्यास माघारा दिला. त्यावेळेस जे त्याचे अनिष्टचिंतक होते त्यास मोठा हर्ष झाला कीं, हा एवढा मूर्खपणा झाला यायोगें हा लवकरच बुडेल. असेंच आणीक एक त्यांस हर्ष होण्याचें कारण झालें तें असें, औरंगाबादेजवळ साबाजी भोंसला लश्करसहित होता त्यावर त्रिंबकराव मामास पाठविला, आणि आपण कर्नाटकांत जाऊन हैदर व इंग्लीश यांशी युद्ध प्रसंग करावयाची मसलत केली. त्यावरून त्या अनिष्टचिंतकास त्याचे पेशवे पदवीस कांहीं विघ्न उत्पन्न करण्यास तो दूर गेल्यावर पाठिमागें सुलभ पडेलसें वाटलें. त्यावरून सखाराम बापू व नाना फडनवीस हे दोघे त्या रघुनाथरावाचें लश्कर सोडून माघारे पुण्यास आले. मग थोडक्याशा वेळानें गणपतराव रास्त्या, व बाबुजी नाईक बारामतीकर, व मोरोबा फडनवीस, व बजाबा पुरंदरे, वगैरे लश्कर सोडून कांहीं निमित्त करून माघारे पुण्यास आले. तेसमयीं त्या रघुनाथरावाचे निकटवर्ती लोक आणि तो रघुनाथराव यांरवेरीज सर्व लोक समजले कीं, रघुनाथरावास अहित अशी कांहीं मोठी

मसलत

मसलत आहे, त्यावेळेस पुण्याचा कारभार चालविणारे सखारामबापू व त्रिंबकरावमामा व नाना फडनवीस व मोरोबा फडनवीस व बजाबा पुरंदरे व आनंदराव जिवाजी व हरिपंत फडके इतके असत, ते पेशवे कुळाचे योगें वाटले. शाहुमहाराजाचे अष्टप्रधान त्यांशिवाय दुसरे होते. असें असतां तेवेळेस त्या अष्टप्रधानास बसवून कारभार हे चालवित होते. यांहीं मसलत केलेली लोकांस पहिल्यानें कळली नाहीं, शेवटीं या कारभाऱ्यांनीं असें केलें कीं. नारायणरावाची स्त्री गंगाबाई गरोदर होती ती, आणि दुसऱ्या कांहीं गरोदर स्त्रिया तीज बरोबर नेऊन तिला त्यांसहित पुरंदर किल्यावर ठेविली, आणि जे रघुनाथरावाचे पक्षी होते त्यास बंदीस घालून कारभार त्या गंगाबाईचे नावें चालविला, तेव्हां लोक समजले कीं, गंगाबाईस पुत्र होईल अथवा त्यांतील एकीचा पुत्र तो गादीचा अधिकारी करून रघुनाथरावास भ्रष्ट करावा अशी मसलत आहे. या कारभारी लोकांहीं त्यावेळेस निजामअली व साबाजी भोंसला हे आपल्ये मसलतीस अनुकूळ केले; आणि रघुनाथरावाचा लष्करांत मुख्य कारभारी कृष्णराव बळवंत तोही इकडून कांहीं सुचना झाली असतां, या मसलतीस अनुसरेलसा केला. असें सनसत्राशें चवऱ्याहात्तरांत झालें.

याप्रमाणें पुण्यांचें वर्तमान असतां, रघुनाथराव कर्नाटकांत बलारीपलीकडे जाऊन त्याणें हैदराशीं कांहीं बोलणें लाविलें होतें तेसमयीं. त्यास अशी द्रव्याची गरज लागली कीं, त्या हैदरानें कांहीं नगद रुपये देऊन पुढें पंचवीस लक्ष रुपये पर्यंत द्यावयाचा करार केला असतां, त्या रघुनाथरावानें करनाटकांत मराठ्यांचे तीन परगणे होते ते त्या हैदरास दिले. त्यानंतर त्यास पुण्याची मसलत कळली तेव्हां त्याचे मनांत होतें कीं. अर्काटचा नवाबाचा मुलुख लुटावा तें सोडून त्याणें त्या हैदराशीं तह करून ठरविलें कीं. वर्षास सहा लक्ष रुपये खंडणी तुम्हासच देऊं आणि पेशवे तुम्हींच. मग त्या रघुनाथरावास कोणी सांगीतलें कीं, तुमचा लश्करांत सरदारलोक कृत्रिमी आहेत. त्यांत भवानराव प्रतिनिधी मुख्य; त्यास तुम्हीं आपली सावधगिरी करा. त्यावरून प्रतिनिधीस त्याणें विचारिलें कीं, तुम्हीं तीनशें स्वारांनिशीं आपल्या अधिकाराप्रमाणें चाकरी करावी असें असतां तुम्हास चार हजार स्वार ठेवायाचें प्रयोजन काय. त्यावर तो कांहीं उत्तर देइना तेव्हां मुरारराव घोरपडे सेनापती यांस सांगीतलें कीं. भवानराव प्रतिनिधी याचें लश्कर लुटा; त्यावर त्याणें उत्तर केलें. कीं. तुमचा जो दुष्ट असेल त्यावर आम्हीं जाऊं. हा आपले घरचा खटला यांत आम्हां शिरणार नाहीं. मग वामनराव गोविंद पटवर्धन व गैरे सरदार यांला क्रमेंकरून तेंच सांगीतलें असतां, त्याणींही तेंच उत्तर केलें तेव्हां त्याणें आपले

ले खासगीचे लोक व कांहीं तोफा घेऊन त्या लश्करांतून बाहेर निघाला; तरी प्रतिनिधी त्याणें पुसल्याचें उत्तर देइना, आणि त्या प्रतिनिधीचा जवळचे शिपाई लोक बहुतकरून मानव येरळा नदीचे कांठीं रहाणारे होते, त्यांहीं प्रतिज्ञा केली कीं, आमचा धन्याचे जिवास जर बरें वाईट होईल, तर आह्मीं इतकेही मरोन जाऊं. हें वर्तमान कळतांच रघुनाथराव युद्धोपाय टाकून आपण त्या भवानरावाकडे एकांत करावयास गेला. तेह्वां प्रतिनिधी त्याचा संमान करून एकांतीं दोघे बसते समयीं आपली तरवार दोघांमध्यें ठेविली; तेह्वां रघुनाथरावानें त्यास विचारिलें, कीं, तुह्मास येवढ्या दूरदृष्टीचें प्रयोजन काय आहे, त्यावर तो बोलिला कीं, कदाचित्‌ पंत+ प्रधान प्रतिनिधीशीं बोलताहेत त्यांत विसर पडेल. मग त्या एकांतांत एकमेकांस प्रमाणवचनें होऊन त्या रघुनाथरावानें प्रतिनिधीला कांहीं द्रव्य द्यावयाचें कबूल केल्यावर, उभयपक्षीं युद्धादिप्रकार नाहींसा झाला, नंतर रघुनाथरावानें आपल्याबरोबर मुरारराव घोरपडा व प्रतिनिधी यांस बरोबर घेऊन पुण्यास येऊं लागला, तेह्वां वामनराव पटवर्धन वगैरे सरदार तेही त्याबरोबर चालत होते, परंतु त्याचा लश्करांत ते न मिळतां वेगळेच उतरत आणि रात्री रघुनाथरावाचा छापा पडेल ह्मणोन फार सावधपणा राखीत असत. तेसमयीं रघुनाथरावावर हरिपंत फडका लश्करसहित पुण्याहून येत होता, आणि त्रिंबकराव मामा व साबाजी भोंसला परिंडयाहून येत होते व निजाम अली तो कलबुर्ग्याहून येत होता, या तिघांतून जो कोणी प्रथम येईल त्यास मिळून रघुनाथरावाशीं युद्ध करावें अशी वामनरावादि सरदार मंडळीची मसलत होती. त्या तिघां येण्यांत त्रिंबकराव मामा याचा मनांत आलें कीं, रघुनाथराव मोठा शूर आहे; त्यास जिंकिलें असतां आपली मोठी कीर्ति होईल. आणि साबाजी भोंसला तर आपल्या कामाकरितां विलंब करितो या कामांस, असें मनांत आणून आपण एकटाच पुढें लश्करसहित येऊन भीमानदीचे पार उतरून पंढरपुराजवळ मोठ्या मैदानांत रघुनाथरावास गांठून त्यावर एकाएकी पडला. त्यासमयीं मामापेक्षां त्याजवळ फौज कमी असतांही त्या रघुनाथरावानें त्याचा पराभव करून तो मामाही फार जखमी झाला. तेसमयीं रघुनाथरावानें त्यास धरून कैदेंत ठेविला. त्या लढाईत रघुनाथरावाचे दहाहजार सुमारें स्वार होते, त्यांत पुढचे तोंडीं आपण होऊन मोठ्या वेगानें लढला. तेसमयीं मामाकडचा सरदार गंगाधरराव रास्ता तोही जखमी झाला परंतु रघुनाथरावाचे कैदेंत न सांपडतां वांचला. प्रतिनिधी व मुरारराव घोरपडा हे दोघे रघुनाथरावाकडचे होते, परंतु ते त्या युद्धांत

\+ पंत प्रधान ह्मणजे रघुनाथराव, त्यास प्रतिनिधीनें तुह्मीं व आह्मीं सारिखेच असें दर्शिवलें.

नशिरतां एकीकडे उभे राहिले; मग थोडक्याच दिवसांनीं प्रतिनिधी हरिपंताचा लश्करांत जाऊन त्यास मिळाला, आणि मुरारराव घोरपडा आपलें स्थान गुटी तेथें जाऊन राहिला. मग हरिपंत फडका साबाजी भोंसला व निजामअल्ली यांस जाऊन, मिळाला परंतु त्या दोघांचे मनांत लवकर जाऊन रघुनाथरावावर पडावें असें नव्हतें. असा तो राघोबा जय पावल्यावर त्याचे मसलतींत कांहीं जीव आहेसें कांहीं दिवस दिसत होतें कांकिं, विसाजी क्रष्णानें हिंदुस्थानांतून आणिलेलें जवाहीर होतें तें त्याणें पंढरपुरांत मोडिलें, आणि तेथची खंडणी घेऊन द्रव्य जमा केलें. त्यावरून त्याजपाशीं फौज जमा होऊं लागली, तेव्हां तो रघुनाथराव पुण्याची वाट धरिता झाला. मग कांहीं मजला तिकडे गेला असतां, त्याचा मनांत आलें कीं, माझाजवळचें द्रव्य या एवढया लश्करास पुरणार नाहीं; आणि हें द्रव्य सरल्यावर लश्कर आपल्या जवळ टिकेलसा विश्वास नाहीं, यास्तव तो पुण्याचा मार्ग सोडून बऱ्हाणपुरास चालिला, आणि इंग्लीश व होळकर व शिंदा यांची कुमक घेऊन कार्य साधावें असें त्याचा मनांत आलें. याविषयीं त्याणें पूर्वीपासूनच, यातिघांशीं कांहीं बोलणें लाविलें होतें. तो रघुनाथराव पुण्यावर येऊं लागला त्या वेळेस पुण्यातील कारभारी लोक फार भ्याले कांकिं, कदाचित् साबाजी भोंसला व निजामअल्ली हे रघुनाथरावाचा पक्ष धरितील असा संशय होता; यास्तव त्याहीं विचार ठरविला कीं, सातार्याचा राजा मुक्त करून त्याचे मुख्यत्वें रघुनाथरावाचा पराभव करावा. परंतु तो बऱ्हाणपुरास जाऊं लागला त्यावरून ते निर्भय होत्साते लश्कर जमा करून त्याचे पाठीस लाविते झाले, त्यावर निजामअल्ली व हरिपंत फडका तेही त्याचे पाठीस लागले, हें सर्व मिळून पन्नास हजार लश्कर होतें.

रघुनाथराव बऱ्हाणपुरीं शिंदा व होळकर यांची गांठ पडायाचे आशेनें थोडकेसे दिवस राहिला मग तें न झालें ह्मणोन तेथून निघाला; त्यास त्याचे लोक ते वेळेस बहुत प्रकारें निषेधित असतां, तो तें न मानितां नर्मदापार गेला. तेव्हां त्याजवळ सात हजार स्वार मात्र राहिले, त्यांखेरीज मुधोजी भोंसला वगैरे सरदार त्याला सोडून निघोन गेले. नंतर तो राघोबा इंदुरास पोंहोंचला तेथें शिंदा व होळकर होते त्यांहीं त्याचा मोठा मान करून त्यास आपल्या लश्करामध्यें घेतला त्यावरून अशी वदंता उठली कीं, या दोघांहीं रघुनाथरावाचा पक्ष धरिला; आणि गोविंदराव व फत्तेशिंग गाइकवाड, हे दोघे भाऊ गुजराथचा आधिपत्याविषयीं भांडताहेत, तेही आपला कज्जा शिंदा व होळकर यांजकडे नेऊन ते सांगतील त्यास मान्य होऊन त्यांचे विचारें रघुनाथरावाचें साहाय्य करितील.

परंतु त्यापूर्वीं एप्रेलाचे अठराव्ये तारिखेस नारायणरावाची स्त्री गंगाबाई प्रसूत झाली तो पुत्र जन्मला. तेणें करून रघुनाथरावास पेशवे पदवी प्राप्त

होणार

होणार नाहींसा निश्चय ठरला, त्यामुलाचें नांव माधवरावनारायण असें ठेविलें, त्याचा जन्मदिवसापासून चाळिसावे दिवशीं त्यास सातार्याहून पेशवे पदवीचीं वस्त्रें येऊन तो राज्यावर स्थापिला.

इकडे रघुनाथरावाचा पाठीस लागलेले निजाम अल्ली व हरिपंत फडके त्यांत निजामअल्ली तो पुण्यांतील कारभारी लोकांहीं मुलुख द्यावयाचा कबूल केला होता, त्याप्रमाणें मिळाला नाहीं व शिंदे आणि होळकर याणीं रघुनाथरावाचा संमान केला हें वर्तमान ऐकून त्याची पाठ सोडून वासम नजीक छावणी धरून राहिला; आणि हरिपंत फडके याणीं बह्राणपुराजवळ मुकाम केला. यानंतर पुण्यांत कारभारी लोकांमध्यें ईर्ष्या उत्पन्न होऊन एकमेकांचा विश्वासांत कांहीं अंतर पडून, त्यांमध्यें दोन फळ्या झाल्या. त्यांत एक फळी अशी. मोरोबा फडनवीस, व बाबुजी नाईक बारामतीकर, व बजाबा पुरंदरे, हे तिघे रघुनाथरावाचे पक्षपाती झाले. यांहीं मसलत केली कीं, सखारामबापू व नाना फडनवीस व गंगाबाई व तिचा पुत्र यांस धरून कैद करावे. त्यावेळेस पुरंदर किल्ल्यावर पर्जन्य काळामुळें धुकें फार म्हणून ते सारे त्या किल्ल्याखालीं उतरून सास्वडांत राहिले होते त्यांस तें वर्तमान जून महिन्याचे तिसाव्ये तारिखेस कळलें. तेव्हां ते तात्काळ पुरंदरावर चढले.

कर्नाटकीं, हैदर अल्लीनें दक्षिणेंतील हें सारें वर्तमान ऐकून तुंगभद्रेचे दक्षिणेस जितका मराठ्यांचा मुलुख होता तो सर्व हस्तगत केला. आणि बसालत जंग, मराठी मुलखांत शिरून आथणी व मिरज पर्यंत खंडणी घेत आला.

रघुनाथराव बरोबर तीस हजार फौज घेऊन इंदूर सोडून तापी नदीचे कांठीं आउन उतरला; त्यासमयीं त्याजवळची फौज बहुत करून शिंदे व होळकर यांजकडची होती त्याचे मनांत होतें कीं, मुधोजी भोंसले व गोविंदराव गाइकवाड हे येऊन आपणास मिळतील; त्या आशेनें त्यांची मार्ग प्रतीक्षा करीत असतां त्याणें इंग्लिशांशीं पुनः तहाचें बोलणें लाविलें. त्या इंग्लिशांचा मनांत पूर्वीं पासून फार दिवस असें होतें कीं, मुंबई जवळचे लहान टापू व साष्टी व वसई हीं घ्यावीं आणि याविषयीं ते फार उद्युक्त असत, परंतु त्यांची ती मसलत सिद्धीस गेली नाहीं; मग रघुनाथराव यास जेव्हां त्यांचें कारण पडलें तेव्हां तें समजलें कि, या रघुनाथरावाचा द्वारें आपला अर्थ सिद्धीस जाईल म्हणून त्यांहीं आपला वकील +

+ वकील मोस्तीन साहेब तो माधवराव पेशवा याचा मरणाचे कांहींसा आगोधर पुण्यास पोंहोंचला होता, त्यास विलायतेंतून कंपनी सरकारची आज्ञा होती कीं, हिंदुस्थानचे मुलखीं आपलेउदमीं लोक आहेत त्यांचा व तेथचा आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त ठेवून त्या लोकांशीं सलुखमात्र असावा; परंतु कोणाशीं देणे घेणें वगैरे कोणत्याही गोष्टीचा संबंध करूं नये.

मोस्तिन

मोस्तिन् साहेब नामें होता त्यास आज्ञा दिली कीं, हें कार्य तुम्हीं साधावें. त्यापूर्वीं सनसत्राशें बहात्तरांत ज्या दिवशीं माधवरावाचा मृत्यु झाला तेच दिवशीं इंग्लिशांहीं भडोज घेतली. त्या घेण्याचें कारण असें, इंग्लिशांकडे सुर्तेचें आधिपत्य असतां, त्यांस भडोजचा नवाबाकडची खंडणी यावयाची होती ती तो देइना; तेव्हां इंग्लिशांहीं सनसत्राशें एकाहात्तरांत पर्जन्यकाळाचे कांहींसें पूर्वीं तो पैका मागावयास फोज पाठविली, तरी त्याणें खंडणी दिली नाहीं. मग तो नवाब पर्जन्यकाळानंतर मुंबईस येऊन इंग्लिशांशीं कांहीं तह करून गेला. पुढें तो तह त्याचे मनास ठीक वाटला नाहीं म्हणोन त्याणें तेथें इंग्लिशांचा वकील होता त्याचा कांहीं अनादर केला. त्यावरून त्या वकिलास मुंबईसरकारची आज्ञा झाली कीं, तुम्हीं भडोजेहून निघोन सुर्तेस जावें; आम्हीं लश्कर पाठवून तो किल्ला घेऊं. त्यावरून वकील तेथून गेल्यावर मुंबईहून फौज येऊन तो भडोज किल्ला घेतला.

रघुनाथराव पुण्यास येत होता तो ती वाट सोडून बऱ्हाणपुरास गेला, त्यामुळें साष्टी वगैरे स्थानें हस्तगत करण्याविषयीं मोस्तिन साहेबास रघुनाथराव दूर पडला यास्तव त्याचा योगें तें कार्य सिद्धीस जाइना; परंतु पुढें रघुनाथराव तापी उतरला तेव्हां सुर्तेचा अधिकारी साहेब होता. तद्वारा त्या मसलती संबंधें बोलणें पुढें लाविलें; परंतु तो साष्टी वगैरे द्यावयास कबूल होइना, म्हणोन तें सिद्धीस गेलें नाहीं. आणि दुसरें कांहीं बोलणें होत होतें तों पोर्तुगीस लोकांचा विलायतेंतील बादशाहाकडून साष्टी वगैरे स्थानें हिंदुलोकांपासून माघारीं घ्यावयास फौज गोमंतकीं आली. त्यावरून मुंबई सरकारांत असें ठरलें कीं, ठाणें नामें साष्टीचा किल्ला तो आपण न घेतल्यास पोर्तुगीस घेतील; यास्तव त्वराकरून तें ठाणें आपण घ्यावें. तेव्हां सहाशें गोरे लोक व एक हजार पलटणी शिपाई तोफांसुद्धा त्या कामावर नेमिले; ते सनसत्राशें चौऱ्याहात्तरांचा दिसेंबराचे बाराव्ये तारिखेस मुंबईहून निघाले. त्याचे दुसरे दिवशीं पोर्तुगीस लोकांचीं जहाजें येऊन मुंबईजवळ नांगरलीं; आणि ते लोक इंग्लिशांस म्हणाले कीं, साष्टी वगैरे ठिकाणें पूर्वीपासून आमचीं तीं आम्हीं घेऊं, त्यास तुमचे जे लोक तिकडे रवाना झाले ते मागें फिरवा. असें त्यांचें बोलणें इंग्लीश ऐकेनात, तेव्हां ते लोक तेथूनच माघारे गेले, आणि इंग्लिशांच्या लोकांहीं तेथें गेल्यापासून सातवे दिवशीं ठाणें घेतलें नंतर थोड्याच दिवसांत संपूर्ण साष्टी आणि उरण टापूही त्यांहीं हस्तगत केला.

असें मुंबईकडचें वर्तमान असतां, पुण्यांतील कारभारी लोकांहीं गुप्तपणें शिंदे व होळकर यांस रघुनाथरावाच्या पक्ष नाहींसा करून स्वपक्षानुसारी केले. आणि तीस हजार स्वार जमा करून, पुरंदराहून निघाले ते रघुनाथरावाक

र

र चालिले. ती तारीख नवेंबराची सत्ताविसावी, असें झालें असतां, रघुनाथराव याणें शिंदे व होळकर यांचें कृत्रिम समजून पुरंदराकडील लश्कर येऊन तापीवर पोंहोंचलें नाहीं तोंच तें शिंदे व होळकर यांचें लश्कर टाकून निघाला. तो तेथून पुढें तापीनदीचे कांठीं तालनेर नामें किल्ला आहे, त्यांत आपले खासगीचे लोक भरून आपण गुजराथेकडे निघाला. तेव्हां त्याची स्त्री आनंदीबाई बहुतां दिवसांची गरोदर होती, तिला धारेचा किल्ल्यांत नेऊन ठेविली; आणि थोडकेसे दिवस तेथें राहिला असतां, ती प्रसूत होऊन पुत्र झाला, तो बाजिराव रघुनाथ त्याचा योग असा होता कीं ब्राह्मणाचा राज्याचा शेवट तो पुरूष असतांच व्हावा.

यानंतर रघुनाथराव सनसत्राशें पंचाहात्तरांत जानेवारीचे तिसऱ्ये तारिखेस बडोद्यांत पोंहोंचला; तेसमयीं त्याबरोबर दहा हजार स्वार व चारशें पायदळ होतें; तो बडोद्यास जावयाचें कारण असें. त्याचा मनांत आलें कीं, गोविंदराव गाइकवाड याशीं स्नेह करावा आणि इंग्लिशांशीं बोलणें लाविलेलें शेवटास न्यावें. इकडे पुण्यांतील कारभारी लोकांनीं तो तालनेर किल्ला घेऊन रघुनाथरावाचे पाठीस हरिपंत फडक्या यास फौज देऊन लाविला, आणि सखाराम बापू व नाना फडनवीस, हे दोघे तेथून माघारे पुरंदरास येऊन तेथेंच कारभार चालविला.

रघुनाथराव बडोद्यास गेला तेव्हां गोविंदराव गाइकवाड तो आपला भाऊ फत्तेशिंग बडोदे शहरांत असे, त्या शहरास घेरा घालून लढत होता. पूर्वीं सनसत्राशें अडसष्टांत रघुनाथरावाचें व माधवराव पेशव्याचें वैमनस्य पडलें तेव्हां दमाजी गाइकवाडानें रघुनाथरावाचा साहाय्यास आपला पुत्र पाठविला, तोच हा गोविंदराव गाइकवाड.

माधवरावानें रघुनाथरावास जिंकिल्यावर पुढें थोडक्याच दिवसांनीं तो दमाजी मृत्यु पावला; त्यासमयीं त्याचे पुत्र चार होते. त्यांत एक सयाजी दुसरा गोविंदराव, तिसरा माणिकजी, चवथा फत्तेशिंग, इतक्यांत सयाजी वडील, परंतु तो दमाजीचा दुसरे स्त्रीचा पुत्र. गोविंदराव तो दुसरा पुत्र, परंतु पहिले स्त्रीचा माणिकजी व फत्तेशिंग हे दोघे तिसरीचे. दमाजी मेला तेसमयीं गोविंदराव यास हा रघुनाथरावाकडचा म्हणून पुण्यांत प्रतिबंधांत होता, तथापि त्यास त्याचे बापाचें स्थान व त्याची पदवी सेनाखासखाईल नामें होती ती त्याला प्राप्त होण्यास कोणी प्रतिपंथी नव्हते. कांकीं, त्याणें आपण रघुनाथरावाचा पक्ष स्वीकारिला या अन्यायाबदल तेवीस लाख रुपये दिले आणि नजर एकवीस लाख; याशिवाय आणीक कांहीं कारणास्तव साडेसहा लाख मिळून साडे पन्नास लक्ष रुपये दिले; आणि प्रतिवर्षीं सातलक्ष एकुणहात्तर हजार द्यावयाचें कबूल केलें.

या

त्याखेरीज पुणे मुक्कामीं निरंतर त्याजकडील सरदारांहीं चाकरी तीन हजार स्वारांनिशीं करावी अणीक कधीं मोहिमेचे समयीं चार हजार स्वारानिशीं चाकरीस असावें, असें त्याणें मान्य केलें. यास्तव तें स्थान व तें नाम त्यास मिळालें. इकडे बडोद्यांत त्याचा वडील भाऊ सयाजी तो वेडसर होता, तथापि त्याचा कनिष्ठ बंधू फत्तेशिंग त्याणें पुण्यास येऊन त्यासयाजीचें मुख्यत्व स्थापिलें; आणि आपण त्याचा मुतालिक झाला. त्यावरून तो फत्तेशिंग व गोविंदराव यांचें वांकडें पडलें; तें त्यांचें वैमनस्य माधवराव पेशव्यास इष्ट असेल, त्याची मसलत होती कीं, गाइकवाड यांस वाढूं देऊं नये आणि तो संकल्प सिद्धीस न्यावयासाठीं त्या भाव्यांत युद्ध करवावें, तोच उपाय श्रेष्ठ असें मानीत होता.

नारायणराव पेशवा याचा मृत्यूनंतर राघोबा पेशवा झाला तेव्हां पुनः ती पदवी गोविंदरावास दिली, त्यावर गोविंदराव गुजराथेंत जाऊन आपल्या भाव्यास जिंकावयाचा उद्योग करूं लागला; रघुनाथराव तिकडे जाई तंव पर्यंत तें त्याचें कार्य शेवटास गेलें नव्हतें. मग तो गोविंदराव व रघुनाथराव त्या कामाविषयीं एकत्र झाले.

याशिवाय रघुनाथरावानें तेच समयीं सुरतेचा अधिकारी साहेब होता त्याशीं पूर्वीचें आरंभिलेलें बोलणें चालविलें तें बहुतेक होऊन शेवटीं सन सत्राशें प्याहात्तरांचा मार्च महिन्यांत समाप्तीस गेलें; तो प्रकार असा. रघुनाथरावाचे कुमकेस मुंबई सरकारांतून पांचशें गोरे व एक हजार पलटणी शिपाई लोक तशाच त्या बेताप्रमाणें तोफा त्वरित द्याव्या; मागून अणखी कांहीं गोरे लोक व पलटणी शिपाई पाठवून तीन हजारांची भरती करावी, त्या सेनाखर्चास दर माहा दीडलाख रुपये राघोबानें द्यावयास कबूल केले. आणि त्या देण्याबदल इंग्लिशांकडे गहाणादाखल गुजराथचा आमोद परगणा, व हानसोठ, व वरसाल, व आखलशीर यांतील कांहीं विभाग इतके दिले. त्याशिवाय साष्टी व वसई व मुंबईजवळचे लहान लहान सर्व टापू सनद करून दिले; यांखेरीज गुजराथेंतील जंबूसर परगणा व उल्पार परगणा दिला. आणि आखलशीर परगण्याचा जमेंतून वर्षास पाउण लाख रुपये द्यावयाचा करार केला. आणीकही इंग्लिशांस उपयोगी अशा कांहीं बाबती त्या करारांत होत्या, परंतु तो विशेष लिहावासा नाहीं. त्यावेळेस रघुनाथरावाजवळ रोकड द्रव्य नव्हतें म्हणून सहालक्षांचें जवाहीर मुंबईमध्यें इंग्लिशांकडे हर्त सेनाखर्च निमित्तें ठेविलें, असा राघोबाचा व इंग्लिशां-

+ सहा लक्षांचें जवाहीर मुंबईमध्यें ठेविलें तें पुढें अठ्ठाविसां वर्षांनीं बाजिराव रघुनाथ पेशवा होळकरी दंगा उलगडल्यावर पुनः स्थापिला त्यासमयीं इंग्लिशांहीं त्याजकडे क्षीस पाठवून दिलें.

चा तह झाला त्याच कारणानें पुढें इंग्लीश व मराठे लोक यांचें प्रथम युद्ध उत्पन्न झालें.

हरिपंत फडके रघुनाथरावाचे पाठीस लागून गुजराथेंत गेले तेव्हां त्यांजवळ फोज तीस हजार होती तीजवळ आली असें समजून रघुनाथराव व गोविंदराव हे दोघे घेरा घालून बडोद्याशीं लढत होते ते युद्ध टाकून त्यास मायी नदी पलीकडे जावें लागलें. तेथें वासद गांवांजवळ डेरे देऊन राहिले; मग फेब्रुवारीचे सत्राव्ये तारखेपर्यंत हरिपंत फडके यांजबरोबर फत्तेशिंग गाइकवाडही आला असतां, त्याचे मसलतीनें आपल्या लश्कराचा तीन टोळ्या करून तीन ठिकाणीं एकदांच मायी नदी उतरले, आणि त्या तीन टोळ्यांचे मधली टोळी रघुनाथरावावर पडली; तीजबरोबर तो युद्ध करीत असतां, त्याचे मागून गोविंदराव गाइकवाड व खंडेराव+ गाइकवाड हे दोघे येऊन पोंहोंचले नाहींत तों त्या दोहींकडचा दोन टोळ्या रघुनाथरावावर येऊन पडल्या तेव्हां रघुनाथरावाचे दोघे उत्तम सरदार सखारामहरी व मानाजी फाकडे यांस फार जखमा लागल्या आणि त्या रघुनाथरावानें आरबांची एक टोळी नवी ठेविली होती ती कांहीं दरमहा थकल्याचें निमित्त करून युद्ध नकरितां एकीकडे ऊभी राहिली; आणि ती लढाईची जागा फार अडचणीची होती त्या योगें बहुत अव्यवस्था होऊन रघुनाथरावास असें वाटलें कीं, आतां माझेही लोक मला धरतील, म्हणोन त्याभयें करून तात्काळ हजार स्वार बरोबर घेऊन मोठ्या त्वरेनें घोडें पिटीत खंबाइतीकडे गेला. त्या खंबाइतचा नवाबाचे मनांत पूर्वीं होतें कीं, रघुनाथरावास मिळावें, परंतु तो पळून आलासा पाहोन त्यास आश्रय करावयास भिऊं लागला. ते समयीं तेथे इंग्लिशाचा वकील मालेट साहेब नामें होता, त्याणें त्याला भावनगरास पोंहोंचविला. मग तो तेथून सुर्तेस दाखल झाला, नंतर चौं दिवसानीं सन सत्राशें पंचाहात्तरांचा फेब्रुवारी महिन्याचे सत्ताविसाव्ये तारखेस मुंबईहून इंग्लिशांचें लश्कर सवाचारशें गोरे व साडे नऊशें पलटनी लोक तोफांसहित सर्व मिळून पंधराशें पोहें त्याला कुमक येऊन पोंहोंचले. तेव्हां रघुनाथरावाचे लोक पराभव झालेले उत्तरेस पालंपुरीं गेले होते त्यांस मिळावयाविषयीं सुर्तेहूनही, पुढें खंबाइतेस जाऊन उतरावें असा त्यांचा विचार ठरला. आणि रघुनाथरावही त्यांजबरोबर तिकडे गेला.

तें लश्कर खंबायतेंत असतां, त्यास आणीकही कुमक मुंबईहून मद्रास खात्याचा शिपाई लोकांचें एक पलटण, आणि पावणे दोनशें सुमारें गोरे लोक आले. यानंतर एप्रेलामध्यें पालंपुराहून राघोबाचें लश्कर इंग्लिशांस मिळावयाकरितां निघालें तें व इंग्लीश लोक यांची खंबायतेपासून पांचा कोसांवर गांठ पडली.

\+ खंडेराव गाइकवाड तो गोविंदराव गाइकवाडाचा चुलता.

त्या

त्या लश्करांत सखाराम हरी व मानाजी फांकडे यांचे लोक सहा हजार किंवा आठ हजार चौगले होते, परंतु त्यांस रोजमुरा न मिळे ह्मणून दांडगाई करीत; व केड बारा किंवा पंधरा हजार सुमारें अणारथी होते, ते केवळ लुटारू त्यांपासून उपयोग न होतां नाशास मात्र कारण असे असत. त्यांस पाहून इंग्लिशांचा जो मुख्य कारणेल किटिङ् नामें होता; त्याला मराठयांचा लश्कराचा अनुभव नव्हता ह्मणोन तो तें लश्कर एवढें मोठें, आणि ज्यामध्यें निशाणें वडेरे फार पाहिले, इतक्याबरूनच मोठा संतुष्ट झाला, आणि आपल्या लोकांसाठीं बरोबर द्रव्य नेलें होतें तें ही त्या किल्येकांस वांटिलें. त्यानंतर एप्रेलाचे तेविसाव्ये तारिखेस तेथून तें लश्कर उत्तरे कडे मातर गांवीं गेलें. त्यास तेथें पोंहचावयाचे पूर्वीं वाटेनें दोनवेळा हरिपंताचा लश्कराची गांठ पडून कांहीं कांहींसें युद्ध झालें; त्यांत पहिलें असामली गांवांजवळ झालें, तें इंग्लिशांचे लोकांशीं, त्यांत इंग्लिशांचे लोक पडले नाहींत. दुसर्यामध्यें रघुनाथरावाकडचे जखमी व मेले मिळून पन्नास साठ सुमारें पडले इतक्यानेंच रघुनाथरावाकडचे लोक अधीर होऊन यापुढें युद्धास झटेनातसे झाले, त्या युद्धांत रघुनाथरावाचा लोकांचा पराभव झाला असतां त्यांचे डाव्ये बाजूस इंग्लीश लोक होते, त्यांवर हरिपंताचा लोकांहीं हल्ला केला परंतु रघुनाथरावाचा लोकांपेक्षां त्यांचा अधिक नाश होऊन निघुन गेले. त्यापुढें राघोबाचा मनांत आलें कीं, पर्जन्यकाळ जाई तों पर्यंत अमदाबादेंत रहावें; परंतु इंग्लिशांची मसलत होती कीं, त्याच वेगानें पुण्यावर जाऊन पडावें यास्तव त्या रघुनाथरावानें तिकडे चाल केली; परंतु कोणे रितीची मसलत त्या कामास असावी ती नीट नव्हती; आणि त्या गुजराथेंतील मार्ग संकोचित असे, ज्यास दोंहीं बाजूनें उंच उंच कुडणें केलेलीं, त्या मुळें तें लश्कर फार हळू हळू जाऊं लागलें असतां नापार गांवांजवळ मे महिन्याचे अठराव्ये तारिखेस पोंहचलें; त्यास इतका विलंब लागला.

त्या लश्करानें खंबायत सोडिल्यापासून त्याबरोबर किटिङ् साहेब होता त्याणें रघुनाथरावाचा लोकांस सांगीतलें कीं, तुह्मीं दोहीं बाजूनीं चालून मध्यें बुणगें घेऊन बंदोबस्तानें चालवा. परंतु ते त्या कामास न पडतां कधीं शत्रु येतो असें ऐकिलें असतां ते लोक बुणग्यामध्यें शिरून चालत; अथवा इंग्लिशांचे टोळीचा आश्रय धरीत असें झालें असतां रघुनाथरावाचा सांगण्यावरून त्या साहेबानें त्या लोकांस धैर्य यावयाकरितां शंभर गोरे लोक व शंभर पलटनी शिपाई अशा दोन दोनशें लोकांच्या दोन टोळ्या करून त्यांस दोन तोफा देऊन त्यांतली एक टोळी मागें चालावयास ठेविली, एकीस दोहों बाजूनीं चालविली, आणि समयविशेषीं त्या दोहीं टोळ्याहीं एकमेकींस कुमक करावी अशी आज्ञा केली,

याप्रमाणें बंदोबस्तानें तें लश्कर चालत असतां अठराव्ये तारिखेस नापार सोडून एका कोसावर गेलें तों तेथें वाटेचा डाव्ये बाजूस एक मोठ्या मोठ्या वृक्षांची झाडी होती, तींतून एकाएकी सहा तोफांचा मार त्या मागल्या टोळीवर चालू झाला, आणि त्या झाडींतूनच शत्रूचा लश्कराची एक मोठी टोळी धांवोन येत्ये असें पाहिलें. तेव्हां त्या कितिङ् साहेबानें लोक पुढें चालत होते ते उभे केले, आणि आपण एक तोफ व एक करनाळ बरोबर घेऊन मागें आला इतक्यांत ती बाजूची टोळी पाठिमागचे टोळीस येऊन मिळाली, तेव्हां शत्रूनें तोफांचा मार बंद करून ती आपली टोळी मागें फिरविली. ते समयीं त्या सहांपेकीं त्याचा दोन तोफा तेथें राहिल्या त्या घ्याव्या असा बेत होऊन इंग्लिशांचे लोक तिकडे जाऊं लागले असतां ती वाट अडचणीची आणि ते फार त्वरेनें गेले तेणें करून त्यांचा चालण्याचा बंदोबस्तांत कांहीं अंतर पडलें. मग त्या तोफांचे जवळ पोंहचल्यावर आपला बंदोबस्त नीट करावयास गुंतले असतां त्यांवर शत्रूंची एक टोळी मोठ्या वेगानें येऊन पडली. तेव्हां ते इंग्लिशांचे लोक त्यांशीं लढूं लागले तों त्या कितिङ् साहेबानें आपल्या लोकांस तोफांची कुमक करून शत्रूचे लोक मागें हटविले. नंतर इंग्लिशांचे लोक त्या तोफा घ्यावयास पुनः उद्युक्त झाले ते समयीं त्यांवर पूर्वींचे पेक्षां मोठी स्वारांची टोळी फार वेगानें येऊन पडली, तेव्हांही त्यांणीं त्यांचे कित्येक लोक मारून त्यांस मागें हटविले. परंतु ते समयीं इंग्लिशांचेही कितिएक लोक मेले गेले, तेव्हां रायोबाचा कोणी कारकून होता त्याणें छत्रिम करून त्या अडचणींत दोन हत्ती घालून ती वाट बंद केली, आणि शत्रूस धैर्य देऊन मागून हल्ला करविला. तेव्हांही त्या पलटणी लोकांहीं त्यांकडे तोंडें करून त्यांशीं लढून त्यांस दूर केले. इतक्यांत रायोबाचे स्वार व आरब व शिंद लोक मिळून आले ते इंग्लीश लोक यांचें लश्कर व पुढची टोळी या दोहीं मध्यें शिरले तेव्हां शत्रूचा पक्षाचे कोण व रघुनाथरावाचे कोण ते इंग्लिशांस समजेना असें झालें. मग ती गोरे लोकांची एक टोळी कांहीं कारण न दिसतां आज्ञेवांचून मागें हटूं[+] लागली; तेव्हां काळे लोकही आपला मोड झाल्याचे भ्रांतीनें तसेच मागें हटूं लागले. ते हटत हटत थोडक्याशा वेळानें आपल्या लश्कराकडे बंदोबस्तरहित पळूं लागले. ते समयीं शत्रूचे लोक त्यांमध्यें शिरून ते लोक आपल्या ठिकाणीं पोंहचत तोंपर्यंत त्यांतील कित्येक मारिले. परंतु ते त्या ठिकाणाजवळ पोंहचले तेव्हां इंग्लिशांचा तोफांचा व त्या सर्व पलटणी लोकांचा मार त्यांवर पडोन त्यांचा फार नाश होऊन ते पळाले. याप्रमाणें अरासाज-

+ त्या टोळीस सरदारानीं आज्ञा दिली कीं, बाजूस व्हावें ते समजले कीं, मागें सरावें असें चौकशीवरून पुढें समजण्यांत आलें.

युद्धाची लढाई झाली, त्यांत इंग्लीश जय पावले; परंतु त्यांत अनर्थ न झाला असें नाहीं; कांकीं, त्यांचे गोरे लोक जखमी झाले व मेले गेले मिळून शायशीं, आणि पलटणी लोक जखमी व मेले गेले मिळून एकशें छत्तीस, असे सर्व मिळोन दोनशें बेवीस पडले.

यानंतर किटिङ् साहेब भडोजेस जाऊन आपले जखमी लोक तेथें ठेवून आपण तेथून निघोन नर्मदेचा उगमाकडे त्या भडोजे पासून बारा चौदा कोसांवर बहुपीरास एक मजल करून गेला. तेव्हां तेथें नवें वर्तमान आलें कीं, हरिपंताचें लश्कर नदी उतरोन गेलें नाहीं; आपल्या पासून पांच कोसांचे अंतरानें आहे. तेव्हां किटिङ् साहेब त्याच दिवशीं मध्यरात्री निघाला आणि मनांत आणिलें कीं एकाएकी हरिपंताचा लश्करावर जाऊन छापा घालावा, ती त्याची कल्पना शेवटास जाती परंतु रघुनाथरावाचे स्वारांस कांहीं एका दोहों रोजांचा पैका भडोजेस मिळाला होता तितक्यानेंच कांहीं धैर्य उत्पन्न झालें असेल किंवा कांहीं त्यास लूट मिळे या अर्थानें ते मागें राहिनात; आणि इंग्लिशांचा लोकांत शिरून त्यांहीं अशी अव्यवस्था केली कीं, त्या साहेबास आपल्या पलटणी लोकांचा बंदोबस्त नीट करितां तो दिवस उगवे तोंपर्यंत पुढें जावयाची संधी सांपडली नाहीं; त्याणें करून ते हरिपंताचे लोक सावध झाले आणि त्यांहीं आपल्या तोफा वगैरे जड सामान नर्मदेत बुडवून खटलें पुढें चालतें केलें मग ते येऊन, मिळत तोंपर्यंत आपणांही निघोन गेले. तेव्हां त्यांचे दहा पांच उंट व एक हत्ती तळावर होते ते रघुनाथरावाचा लोकांहीं वळवून नेले. असें वर्तमान जुनाचे आठव्ये तारिखेस झालें. ते समयीं पर्जन्यकाळ जवळ आल्या मुळें पुढें जावयाची सोय नाहींशी पाहोन इंग्लिशांचें लश्कर बडोद्या पासून दहा कोसांवर दुभाई शहर आहे तेथें छावणी करून राहिलें, आणि रघुनाथरावाचें लश्कर बडोदें व दुभाई यांमध्यें भीलापूर नामें गांव आहे तेथें उतरलें. तेव्हां गोविंदराव गाइकवाडाचा बोलण्यावरून असें ठरलें कीं, पर्जन्यकाळ गेल्यावर फत्तेशिंगाशी लढोन बडोदें घ्यावें.

याप्रमाणें युद्ध खुसकीवर होत असतां, समुद्रांतही युद्ध चालतें झालें, तो प्रकार असा. त्या युद्धाचे प्रारंभीं मराठ्यांचीं पांच जहाजें मोठीं होतीं, त्यांत एकशें चाळीस तोफांचें, एक अठतीस तोफांचें आणि बत्तिसांचें एक, व दोन सव्वीसांचीं, या खेरीज दहा फतेमान्या, एकएकीस दोहोंपासून नउ तोफांपर्यंत होत्या, अशा पंधरा. याप्रमाणें असतां एके दिवशीं इंग्लिशांचीव त्यांची समुद्रामध्यें गांठ पडली तेव्हां इंग्लिश लोकांचा जहाजांचा मुख्य सरदार कामोडोर जानमुर नामें होता, तो त्या मराठी लोकांस न भीतां त्यांजवर चालून, गेला.

त्याजवळ दोन जहाजें मात्र होतीं असें असतांही त्यास पहातांच मराठे आपल्या गलबतांची सारी शिडें हांकारून मागें पळून जाऊं लागले, तेव्हां तो त्यांचे पाठीस लागला. मग त्या इंग्लिशांचा दोहों जहाजांतील एक मोठ्या त्वरेनें चालणारें मुंबई गुराब नामें मोठें होतें तें पुढें जाऊन मराठ्यांचा जहाजांतील मोठें समशेरजंग नामें एकशें चाळीस तोफांचें जहाज होतें त्यास गांठून त्यांशीं तो साहेब लढूं लागला, तों त्याचें दुसरेंही जहाज येऊन पोहचलें नंतर एक प्रहर पर्यंत युद्ध झाल्यावर त्या समशेरजंग जहाजावरचा दारूखान्यास तोफेचा गोळा लागोन ती दारू पेटली; तेव्हां त्या जहाजाचे तुकडे तुकडे होऊन ऊंच उडाले. तेवेळेस त्या जहाजावरचा मुख्य व दुसरे त्याचे लोक बहुत एक मेले गेले, आणि त्यांतून थोडकेसे वांचले.

याप्रमाणें इंग्लिशांची कुमक रायोबाचे उपयोगीं पडली असतां, त्याणें आमोद परगणा व हनस्रोठ परगणा हे दोन्हीं इंग्लीश लोकांला सनद करून दिले; तेसमयीं त्या दोहों परगण्यांची जमा दोन लक्ष सत्याहात्तर हजार रुपये वर्षास उत्पन्न होत.

इकडे बडोद्यांत गोविंदराव व फत्तेशिंग गाइकवाड यांचा कलह होता तोही इंग्लिशांचा योगानें मिटला, त्यांत रायोबास तीन महिन्यांत सव्वीस लक्ष रुपये मिळतील असें ठरलें. आणि गोविंदरावास रघुनाथराव याणें दहा लक्षांची जहागीर दक्षिणेंत द्यावी असा नेम केला. आणि कंपनी सरकारास भडोज शहराचा वसुलांतील जितका भाग गाइकवाडाचा होता तो व कित्येक गांवांचा सनदा मिळून वर्षास दोन लक्ष तेरा हजार रुपये उत्पन्न होत असा मुलुख गाइकवाडानें द्यावा असा निश्चय झाला.

याप्रकारें रायोबाचा उत्कर्ष होत असतां पुण्यांत माधवराव नारायणांचा ह्रास दिसूं लागला. तो असा, इंग्लिशांचा भयेंकरून हरिपंत फडका लश्करसुद्धां बहुपिरापासून माघारा दक्षिणेस आला. असा स्वसेनापराभव झाला असतां सखाराम बापू व नाना फडनवीस उद्विग्नचित्त झाले. आणि बर्कड मंडळीचा मनांत येऊं लागलें कीं, रघुनाथरावाचा उत्कर्ष झाला असतां वराडचा राजाही तत्पक्षानुसारी होईल. त्यापूर्वीं शिंदे व होळकर ही त्या कारभारी मंडळीचा पक्षसो-

\+ दोहों जहाजांत एकाचें नाव रिवेंज, त्या तारवाचें बारदान १३०७ सुरती खंडी होतें त्यावर तोफा १२ रतली गोळ्यांचा २० व ४ रतली गोळ्यांचा ८ होत्या, व त्यावर दर्यावर्दी लोकांचा भरणा सर्व मिळोन १६४ आसामींचा होता, त्यामध्यें सत्तर गोरे लोक होते. दुसरें मुंबै गुराब त्या तारवाचें बारदान १६० सुरती खंडी होतें, त्यावर तोफा ९ रतली गोळ्यांचा १६ व ३ रतली गोळ्यांचा ८ होत्या, व त्यावर दर्यावर्दी लोकांचा भरणा सर्व मिळोन १६९ आसामीचा होता, त्यामध्यें गोरे लोक ६० होते.

हून निराळे झाले होते. आणि निजामअल्ली तोही त्या मंडळीस भयप्रदर्शनार्थ रघुनाथरावाशी कांहीं बोलणें लाऊन त्यांस ह्मणूं लागला कीं, नारायणरावास पुत्र झाला तो खरा नसेलसा आह्मास वाटतो, त्यावरून त्या कारभारी मंडळीनें त्यास साडेपंचावीस हजारांचा मुलुख देऊन, तो अनुकूळ केला. या सर्व गोष्टींवरून लोकांस असें वाटलें किं, पुढें पर्जन्यकाळ गेल्यावर रघुनाथराव येऊन त्याचा यत्किंचित् जय झाला तरी ते सर्व कारभारी त्यास अनुकूळ होऊन तो आधिपत्य पावेल अथवा माधवराव नारायणाचें रक्षण सुख्यखें आपण करील, परंतु इंग्लिशांमध्यें कांहीं अकल्पित खटला उत्पन्न झाल्यामुळें तें प्रकरण तसेंच राहिलें. तो खटला उत्पन्न झाल्याचा विस्तार पुढचे भागीं लिहिण्यांत येईल.



सन सत्राशें पंचाहात्तरापासून
एकुणऐंशीं पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग तेविसावा.

अनुक्रमणिका.

रघुनाथराव मुंबई सरकारापासून आपलें कार्य करून घेत होता, तें कलकत्ता याचे मुख्य साहेब आणि त्यांचे मंत्रदायक मध्यें पडल्यामुळें सिद्धीस गेलें नाहीं.

कलकत्याहून कोणी वकील साहेब पुरंदरास आला त्याचें व पुरंदरचे कारभारी लोक यांचें वागणें व त्या वकीलाशीं त्या कारभारी मंडळानें तह केला तो विस्तार.

हैदरअल्लीनें पेशव्याचा कांहीं मुलुख घेतला.

सदाशिवराव भाऊचें सोंग घेणारा सदोबा याचा उत्कर्ष व पराभव आणि मृत्यु.

राजाराम राजा याचा मृत्यु व त्याचेजागीं त्रिंबकजी भोंसला याचा पुत्र शाहू महाराज नांमें करून स्थापिला.

कोल्हापुरकर व मुधोजी भोंसला यांचें कांहीं मागील वर्तमान.

पुण्यांत कारभारी लोकांमध्यें वैमनस्य पडून दुफळी झाली.

मोरोबा फडनवीस याची मंडळी मुख्यता पावोन राघोबास आणवून तो मुख्य करावा अशी मसलत ठरली.

नाना-

नानाफडनवीसानें आपला अर्थ साधावयासाठीं सकपट युक्ती केल्या तो प्रकार.

त्यावरून रायोबाविषयीं मोरोबाचें मन फिरून त्यास रघुनाथरावाविषयीं इंग्लीश बोलत असतांही त्याणें रायोबाचें अगत्य टाकिलें.

नाना फडनवीस व त्याची मंडळी श्रेष्ठता पावोन ती मोरोबा फडनवीस व त्याची मंडळी कैद केली.

फ्रेंचांचा वकील पुण्यांत येऊन प्रतिष्ठेनें वागला तो प्रकार.

त्यानिमित्तें कलकत्याहून सहा पलटणें लश्कर मुंबईस येऊं लागलें.

नंतर मुंबईसरकारांत मसलत ठरली कीं, रायोबास बळेंच पुण्यांमध्यें स्थापावा.

त्यावरून नानाफडनवीस याची तयारी.

इकडे मुंबईसरकारचे मंडळींत वैमनस्य पडल्यानें रायोबाचा कार्यास इंग्लिशांचें लश्कर विलंबें करून बोरघाटावर जमा झालें.

मग तेथून पुढें तळेगांवाजवळ मराठी लश्कराची गांठ पडली असतां त्या मुख्य साहेबांस कांहीं भय वाटोन, ते पुढें नजातां त्याहीं मागें हटावें असा नेम केला; त्यासंबंधें वडगांवाजवळ त्या इंग्लीश लोकांवर कांहीं अनर्थ पडला तो प्रकार.

बंगाल्याहून इंग्लिशांचें लश्कर मुंबईस येत होतें तो विस्तार.

महादजी शिंद्यानें रघुनाथरावाविषयीं काय काय वर्तणूक केली, त्या गोष्टीचें कथन.

त्या शिंद्यानें सखाराम बापू, व चिंतो विठ्ठल, हे दोघे नाना फडनवीसाचा स्वाधीन केले.

ते त्यास अनिष्टकारक म्हणोन त्याणें त्यांस बंदींत ठेविले असतां, त्या प्रतिबंधांतच ते उभयतां मृत्यु पावले.

भाग तेविसावा.

सन सत्राशें चवऱ्याहात्तरांत विलायती सरकार आज्ञेनें बंगाल्याचा मुख्य साहेब व त्याचे मंत्रदायक मिळून, मुंबई व मद्रास हींदु मुलखांत इंग्लिशांचीं मुख्य स्थानें तेथील मुख्य व त्याचे मंत्रदायक कसे कसे वागतात; ती चवकशी प्रथम करूं लागले. तेव्हां त्यांस असें समजलें कीं, मुंबईसरकारानें मराठे यांशीं संबंध करून कांहीं मुलुख संपादिला; त्यावरून त्याहीं त्यांस सांगीतलें, कीं, तुम्हीं हें काम सरकार हुकुमाखेरीज केलें, त्यास तें लश्कर टाकून द्या, आणि

अ

लष्कर मराठ्यांचा कुमकेस पाठविलें आहे तें मापारें आपल्या कंपनीचा मर्यादे मध्यें ओणावा; आणि साष्टी व वसई मात्र आपल्याकडे ठेवा; आम्ही वकील पाठवून पुण्याचे मंडळीच्या जो मुख्य असेल त्याशीं स्नेह करूं; राघोबा हत्याकरणारा तस्मात् तो अयोग्य असेल. त्यावर मुंबई सरकारानें आपण केलेल्या कृत्यास पुष्टिकारक अशीं अनेक प्रकारचीं साधनें बोलण्यांत आणिलीं. आणि राघोबाचा हातून हत्या घडली नाहीं, असें आह्मास पुर्तेपणें ठावुक आहे असें समजाविलें तरी कलकत्त्याचा मुख्य व त्याचे मंत्रदायक ऐकेनात. तेव्हां ते निरुपाय होऊन त्यांहीं किंतिड साहेबास लिहिलें कीं, पत्र पावतांच युद्ध मनाकरावें आणि मार्ग चालू झाले ह्मणजे कंपनीचा मर्यादेंत सुर्तेजवळ लष्कर सुद्धां येऊन रहावें. यानंतर दिसेंबर महिन्यांत बंगाल्याहून आप्तन् साहेब नामें वकील पुरंदरास आला. त्याजबरोबर सरवाबापूला गवरनर जनरालाचें पत्र होतें; त्यांत लिहिलें कीं, आह्मीं विलायतेहून बादशाहापासून आपल्या कामावर मुख्यत्वें आलों. त्या आमचे आज्ञेवांचून मुंबईसरकारानें कोणाशीं तह किंवा युद्ध करूं नये; तें नसून त्यांहीं राघोबाचा पक्ष स्वीकारिला, ह्मणोन आह्मीं तें सर्व मोडून तुमचा स्नेहाकरितां तुह्माकडे वकील पाठविला आहे. हें वर्तमान राघोबास कळलें परंतु असें होण्याचें कारण काय तें तो नसमजला; ह्मणोन त्यास आश्चर्य वाटलें. मग त्याचा मनांत आलें कीं, मीं जें इंग्लिशांस द्यावयाचें कबूल केलें तें त्यांस थोडकें असें वाटत असेल, याकरितां तो आणखीही बहुत द्यावयास सिद्ध झाला.

इकडे पुरंदरीं कारभारीलोक हें गवर्नर जनराल याचें कृत्य आपणास फार उपयोगी असें जाणोन हर्ष पावले. आणि तो वकील त्यांशीं नम्रतेनें वागे त्यावरून त्यांस वाटलें कीं, इंग्लिश आह्माला भीतात. तेव्हां ते त्याशीं बहुत वर्चडपणा करून त्यास बोलूं लागले कीं, साष्टी व गेरे स्थानें लवकर आमचे स्वाधीन करा आणि राघोबालाही आह्माकडे त्वरित पोंहचता करून द्या. या प्रमाणें केल्यावर आह्मीं कृपाकरून तुमचा मुंबई सरकारास खर्चानिमित्त बारा लक्ष रुपये देऊं. या बोलण्यांतच त्यांस कांहींशी धमकीची गोष्ट ही दर्शिवली. त्यावरून त्या वकिलानें कलकत्त्यास लिहून पाठविलें कीं, आह्मी यांशीं नम्रतेनें वागतों, तेणेंकरून यांस वाटतें कीं, आपणास इंग्लिश भीतात. आणि साष्टी व गेरे स्थानें यांचा सनदा मागाव्या अशी मला आज्ञा होती, तें कांहीं घडत नाहीं; आणि यांशीं स्नेह करणें तेंही शेवटास जात नाहीं. तें पत्र कलकत्त्यास पोंहचल्यावर पहिली मसलत फिरून असें ठरलें कीं, आतां महत्वयत्नेंकरून राघोबाचा पक्ष स्वीकारावा. त्यावरून गवर्नर व जनराल आणि त्याचे मंत्रदायक याणीं निजामअल्ली आणि हैदर यांचे द्वारें राघोबाला अनु

कूलतेचें

कूळतेचें पत्र पाठविलें. आणि शिंदा व होळकर व मुधोजी भोंसला यांस लिहिलें कीं तुह्मी रघुनाथरावास अनुकूळ असा हें कदाचित न झालें तर त्यास प्रतिकूळ न व्हावें. याशिवाय त्यांहीं कित्येक द्रव्य व कांहीं सेना मुंबईस जाय याकरितां सिद्ध केली; आणि मद्रासचें पलटणीलोकही मुंबईस जावें अशी आज्ञा झाली. हें वर्तमान ऐकून राघोबास मोठा आनंद झाला, परंतु याप्रमाणें सिद्धीस न पावला. कांकीं पुरंदरचे कारभारीलोकही हें सर्व जाणून एकाएकीं नम्र होऊन ते इंग्लीशांहीं मागीतल्याप्रमाणें द्यावयास सिद्ध झाले. तेव्हां तो अपूतनसाहेब वकील तो कलकत्त्याचे आज्ञेची वाट न पाहातां तह करिता झाला त्यांत असें ठरलें कीं, साष्टी इंग्लीशांहीं घेतली आहे ती त्यांकडेसच असावी. आणि भडोंजशहराचा पेशव्याचा जो भाग असेल तो व त्या शहराचे आसमंतात तीन लक्षांचें उत्पन्न होयसा मुलुख इंग्लीशांस द्यावा. याशिवाय बारालक्षरुपये द्यावे. आणि फत्तेशिंगानें इंग्लीशांस दिलेला मुलुख तो द्यावयास गाइकवाडाची सत्ता नाहीं असें ठरलें तर इंग्लीशांहीं तो मुलुख पेशव्यास द्यावा; आणखीं राघोबाशीं मुंबईसरकाराचा तह झाला आहे तो इतःपर नसावा; या तहास रघुनाथराव अनुकूळ झाला तर त्याणें महिना पंचवीसहजार रुपये खर्चास घेऊन गोदातीरीं कोपरगांवीं रहावें, त्याजवळ एक हजार स्वार शोभार्थ असावे.

याप्रकारें तह ठरल्यावर मुंबईसरकारास बहुत विषम वाटलें; कांकीं ते मराठेलोकांचे माहितगार झाले असतां, त्यांस न विचारितां बंगालेकर सरकारानें ठराव केला तो मराठ्यांस फार हितकारक होईल.

तें तहाचें वर्तमान ऐकून राघोबाचें बोलणें पडलें कीं या तहास अनुकूळ व्हावें त्यापेक्षां मला कोणी दुसरा सहाय नसतां होईना एकटाच युद्ध करीन. परंतु त्यास कोणी मराठा अंतःकरणपूर्वक सहाय मिळेना, आणि कलकत्त्याची मसलत झालेली पुनः न फिरेल असें समजून त्याणें आपल्या सेनेस रजा देऊन शेनशें माणसांनशीं तो रघुनाथराव सूरतेंत, इंग्लीशांच्या आश्रयानें राहिला. त्यावेळेस कोणी सदोबानामें ब्राह्मण होता, त्याणें पानपतची लढाई झाल्यावर आठांनवावर्षांनीं आपण सदाशिवरावचिमणाजी असें सोंग केलें; त्यावेळेस माधवरावानें त्याची चवकशी करून तो खोटासा ठरविला; आणि त्यास बंदींत घातला होता. तो एके ठिकाणीं ठेवीत नसत. त्याचें स्थानांतर करतांकरतां, तेवेळेस तो रत्नागिरीस ठेविला. तेव्हां तेथचा सुभेदार रामचंद्रनाईक परांजपेनामें होता त्याणें पुण्यांतील अव्यवस्था जाणून, त्यास मुक्त केला तर आपणास मोठा

लाभ होईल असें समजून त्यास सोडिला. आणि लोकांस विदित केलें कीं, सदाशिवराव भाऊ हा खरा असतां, कारभारी लोकांनीं यावर जुलुम करून उगाच याचा प्रतिबंध केला, ही गोष्ट लोकांस सत्य वाटोन त्याजवळ वीस हजार फौज जमा होऊन त्याणें कोंकणांतील वीस बेवीस किल्ले घेतले असें झालें असतां मुंबईचा सरकारास तो खरा वाटला मग त्यांहीं त्याजकडे वकील पाठवून त्याचा मोठा संमान केला. नंतर तो सदोबा आपल्या सैन्यासुद्धां बोरघाटानें वर चढून त्याणें राजमाचीचा किल्ला हस्तगत केला. तेव्हां तो त्या राजमाचीस असतां, पुरंदरचा कारभारी लोकांहीं तो तेथें कांहींसा ठरावया करितां भुलथापीनें तहाचें बोलणें लाविलें; आणि त्यास नकळतां शिंद्याचा सरदार रामजी पाटील नामें व भिंवराव पानशा यांस लश्करसुद्धां राजमाचीस पाठवून एकाएकीं त्याजवर हल्ला करविला. तेसमयीं त्याचे लोक व तो भयभीत होऊन कोंकणांत पळाले; त्यांतून कित्येकांनीं साष्टीचें ठाण्याचा भिंतींचा आश्रय केला, आणि तो मुंबईस गेला, परंतु तेथें मुख्य साहेब नव्हता म्हणोन तो बोलिला कीं, एव्हां आम्हीं कुलाब्यास जातों मग मुख्य साहेब आल्यावर पुनः येऊं. असें म्हणोन तो कुलाब्यास गेला, तेथें रघुजी आंग्र्या होता त्याणें त्या सदोबास कैद करून पुण्यास पाठविला, तेथें त्यास हत्तीचे पायीं देऊन मारिला.+

इकडे मुंबई सरकारानें त्या सदोबाचा संमान केला आणि राघोबा सनसत्राशीं शाहात्तरांत नवेंबराचे अकराव्ये तारिखेस सुर्तेहून मुंबईस आला; त्यास इंग्लिशांहीं दरमहा दहा हजार रुपये खर्चास देऊन आपल्या आश्रयांत ठेविला. त्यावरून पुरंदरचा कारभारी मंडळीनें बंगाल्याचा मुख्य गवरनर जनराल व त्याचे मंत्रदायक साहेब यांस शब्द लावून लिहिलें कीं, तुमचा व आमचा तह असतां, मुंबै सरकारानें यायाप्रमाणें कृत्रिम केलें. त्यावरून मुंबई सरकारही त्या कारभारी लोकांस शब्द लावी कीं, तुम्हीं आम्हास जो तीन लक्षांचा मुलुख दिला त्याचें उत्पन्न आतां तसें होत नाहीं असा वाद कित्येक वेळ होत राहिला.

फत्तेशिंग गाइकवाड तो आपणास पेशव्याचा ताबेदार म्हणवीत असे परंतु पेशव्याचे कारभारी लोक इछित होते कीं, आपल्या आज्ञेवांचून कोणाशीं युद्ध किंवा तह करणार नाहीं, व मुलुखही आज्ञेवांचून कोणास देणार नाहीं असें गाइ-

+ मारिला तो ब्राम्हण होता, यास्तव पुण्यांतील ब्राम्हण आपल्याकडे ब्रम्हहत्येचा दोष नयावा म्हणून कोणी म्हणत कीं, तो सोनार होता. कोणी म्हणत कीं, तो ब्राम्हण होता, यास्तव तो हत्तीचा पायीं दिला नाहीं परंतु त्या अन्यायाची शिक्षा लोकांत दाखवायासाठीं आमेदनगरचा किल्ल्यांत त्यास पाठवून तेथें कोणी एक सोनार महत् अपराधी होता, त्यास जिवें मारावें अशी आज्ञा झाली असे, त्याला त्या सदोबाबद्दल उपोषणादि दुःख देऊन मारिला. आणि तो सदोबा सोडिला.

कवाड यापासून लिहून घ्यावें; याप्रमाणें त्यांचा मनांतील अर्थ जाणोन फत्तेसिंग याणें पेशवे यांचा धनीपणा मानिला, परंतु युद्ध करणें किंवा मुलुख देणें या कामास मला दुसऱ्याचे आज्ञेची गरज नाहीं असें बोलोन त्याणें इंग्लिशांस मुलुख दिला होता तो माघारा इंग्लिशांजवळ मागीतला. तें मागणें त्या कारभारीमंडळीचा मसलतीतेंच आलें असा अर्थ नाहीं; कांकिं. राघोबानें गाइकवाडास मुलुख देऊं केला होता तो त्याप्रमाणें त्यास प्राप्त न झाला म्हणोन त्याणें इंग्लिशांस आपला दिलेला मुलुख माघारा मागीतला.

इकडे पुरंदरचा कारभारी लोकांहीं तो सदाशिवराव भाऊचें सोंग करणार याचें पारिपत्य केल्यावर कोंकणांत फौज पाठवून त्यास दोघानें घेतलेले किल्ले सर्व हस्तगत केले.

यानंतर सन सत्राशें सत्त्याहात्तरांत पर्जन्यकाळ गेल्यावर हरिपंत फडका फौज घेऊन हैदराशीं युद्ध करावयास कर्नाटकांत गेला, परंतु तदनुसार लाभ न पावला; त्यावेळेस त्या हरिपंताचा लश्करांतील मानाजी फांकडा नामें सरदार व कित्येक मराठे मानकरी लोक त्या हैदरअल्लीनें फितविले होते. तें समजून हरिपंत फडका तेथून माघारा लवकर निघूं लागला, नंतर त्या लोकांतलाच एक सवाडचा देशमुख यशवंतराव नामें फितुरी होता त्यास हरिपंतानें तोफेचा तोंडीं दिला त्यावरून तो दंगा शांत झाला. त्याच वर्षी सातार्यांत रामराजा फार वृद्ध झालेला होता तो दिसेंबराचे बाराव्ये तारिखेस मृत्यु पावला. त्याच सुमारें भगवानराव प्रतिनिधीही मरण पावला; त्याचे जागीं परशुराम श्रीनिवास नामें त्याचा पुत्र स्थापिला. त्यापूर्वी सन सत्राशें साठांत कोल्हापुरचा राजा संभाजी तो दिसेंबर महिन्यांत मरण पावला होता. त्यानंतर दोन वर्षांहीं त्या राजाची स्त्री जिजाबाई तिणें इंदापुर परगण्यांतील खानवत गांवचा पाटील शाहाजी भोंसला याचा पुत्र दत्तक घेऊन. तो गादीचा धणी करून. तो कारभार आपण चालवूं लागली. तेव्हां त्या राज्यांत पूर्वीचे रीतीस फार अंतर पडूं लागलें. तें असें तिणें पेशव्याचा राज्यास उपद्रव दिला. आणि निजामाशीं कांहीं संबंध ठेविला; तेणें करून माधवराव बळवंत त्यावेळेचा पेशवा त्यास राग येऊन त्या कोल्हापुरकरांचा कित्येक मुलुख घेऊन आपले सोईरे पटवर्धन यांचे जाहागिरीकडे लाविला. याशिवाय तिणें समुद्रांत चांचेपणा केला म्हणोन इंग्लिशांहीं तिचा मालवण किल्ला व सावंतवाडी संबंधें रेडी किल्ला घेतला.

वराडांतील वर्तमान असें, सन सत्राशें पंचाहात्तरांत साबाजी भोंसला व मुधोजी भोंसला या दोघांचें युद्ध होऊन त्यांत साबाजीचा जय झाला त्याचा लोकानीं मुधोजीस वेष्टून धरिला आणि कैद करीत होते, इतक्यांत साबाजीचा

जयाचा

याचा आनंदांत आपला हत्ती मुधोजीचा हत्ती जवळ नेऊन बोलिला कीं आतां कशास लढतां असें ह्मणत असतां त्या मुधोजीनें त्यास किमपि उत्तर न देतां जवळचा पिस्तुलाचे गोळीनें त्यास मारून टाकिलें मग तो मुधोजी आपला पुत्र रघुजि भोंसला याचा रक्षक होऊन कारभार चालवूं लागला.

इकडे बडोद्यांत फतेसिंग गाइकवाड याणें पेशवे सरकारास पांच लाख रुपये नजर व खंडणी बाकी ऐवज साडेदहा लक्ष रुपये नाना फडनवीस व सखाराम बापू यांस दरबार खर्च एक लक्ष रुपये देऊन आपलें सेनाखासखेल पद पावला.

इकडे राजाराम मृत्यु पावल्याचे कांहींसें पूर्वी त्याचा वृद्धपणा ह्मणून वावीगांवचा पाटील त्रिंबकजीराजा भोंसला तो मालोजीचा भाऊ विठोजी भोंसला याचा वंश्य.

त्याचा पुत्र राजारामास दत्तक दिला. तो विठोजी तो शहाजीचा काका, त्या शहाजीचा पुत्र शिवाजी महाराज राजारामाचा दत्तकाचें नाव शाहू महाराज ठेविलें.

सन सत्राशें अठ्याहत्तरांत पुण्यामध्यें कारभारी लोकांत वैमनस्य पडलें तें उत्तरोत्तर वृद्धिंगत झालें तो प्रकार असा, नाना फडनवीस तो आपला चुलत भाऊ मोरोबा फडनवीस याचे बुद्धीस तुछ मानून द्वेष करीत होता. त्या मोरोबास राघोबाचे पक्षीं जे मानीत होते त्यांत मुख्य बजाबा पुरंदरे व सखाराम हरी व चिंतो विठल व विष्णु नरहर याहीं मिळून तुकोजी होळकर आपल्याकडे घेतला असे. आणि मोरोबा फडनवीस व सखाराम बापू यांशीं मसलत होऊन पुनः राघोबास स्थापावा असें ठरलें परंतु त्याचे पूर्व वर्षी माधवराव नारायणाची माता गंगाबाई मरण पावली तेव्हां पासून मोरोबा विषयीं कांहीं मनांत शंका उत्पन्न झाल्या मुळें सखाराम बापू त्या कामांत पुर्तेपणें शिरेना, ही गोष्ट यावरून समजते कीं जा वेळेस मोरोबानें हें वर्तमान मुंबई सरकारास विदित केलें त्यावरून ते इंग्लीशाही अनुकूळ होऊन सखाराम बापू पुरंदरचा नहकरणारा मुख्य त्याची अनुकूळता या कामास पाहिजे असा आक्षेप त्याहीं धरिला, तेव्हां तो तसें पत्र देईना, यास्तव तें सिद्धीस गेलें नाहीं. यावरून नाना फडनवीस याणें मनांत आणिलें कीं मोरोबास धरून कैद करावा परंतु तो त्याचा मतलब मोरोबास कळला तेव्हां तो पुण्याहून पळून गेला तेव्हां नाना फडनवीस समजला कीं हें कृत्य मी एव्हांच केलें हें ठीक झालें नाहीं. नंतर सखाराम बापूचा द्वारें युक्तीनें तो माघारा यावयास कारभारी मंडळी नवी होणार त्यांत मोरोबा व बजाबा पुरंदऱ्या हे असावे असा आकार घातला.

तेव्हां

तेव्हां मोरोबा यद्श होऊन पुण्यांस माघारा आला, परंतु बजाबा पुरंदऱ्या नानाच्या कृत्यास विश्वासेना, आणि सखाराम हरी मोठ्या धैर्यानें स्पष्ट बोलिला कीं मोठा शूर आणि प्रमाणिक व भोळा असा जो रघुनाथराव त्याचा पक्ष सोडून मी कदापि कृत्रिमी व मिश्र असा जो नाना फडनवीस याचा पक्ष धरणार नाहीं.

या पुढें मोरोबाचे पक्षपाती जितके होते त्यांवर नाना फडनविसाची शक्ति होळकराचा बळा पुढें चालेनाशी झाली. ह्मणून तो पुरंदरास निघोन गेला मग थोड्याच दिवसानी त्या मोरोबास त्याणें असें दर्शिविलें कीं जर मला अभय असेल तर मिही रघुनाथरावास अनुकूळ आहें. इतकें करून त्याणें सखाराम बापूच्या व मोरोबाच्या बहूत मान रक्षून त्यांची प्रसन्नता संपादिली. त्यानंतर पुण्यांत पुनः विचार होऊं लागला कीं रघुनाथरावास त्या पदावर स्थापावा किंवा नस्थापावा. असें असतां तो मोरोबा आपल्या भोळेपणानें समजला कीं आतां मि मुख्य झालो आणि त्यास नाना फडनवीस वारंवार समजाऊं लागला कीं रघुनाथरावाचें आचरण नीट नाहीं आणि तो पदारूढ असता त्याणें बहुत द्रव्य व्यर्थ खर्चिलें. त्यावरून त्याचा मनांत आलें कीं आता रघुनाथरावाचें महत्व झालें असतां माझी योग्यता उतरेल. ह्मणून त्यास रघुनाथरावा विषयीं इंग्लीश बोलिले असतांही त्यास तो आळस करूं लागला आणि त्याचे मनांत तें कार्य शेवटास जावें सें नव्हतें. त्यावरून इंग्लीशां याणींही ती गोष्ट सोडिली.

यानंतर नाना फडनवीस मोठ्या आर्जवें करून त्या कारभारी मंडळीची सुप्रसन्नता राखीत असतां त्याचे पक्षी महादजी शिंदे व हरिपंत फडके हे फौजेसुद्धां कर्नाटकीं हैदरअल्लीशीं युद्ध करून मिरजेस दोघे एकत्र मिळून तेथून पुढें निरनिराळे निघून पुरंदरास जूनमहिन्याचे आठवे तारिखेस उभयतां येऊन पोंहचले. तेव्हां नाना फडनवीस आपली मुख्यता पूर्वीच्या प्रमाणें साधूं लागला आणि मुख्य मुख्य स्थानीं आपलीं ठाणीं बसऊन शिंद्याचे द्वारें होळकरास रघुनाथरावाचा पक्ष नाहींसा केला; त्यावरून मोरोबा फडनवीस मात्र त्यांन आपणास इंग्लीश सहाय व्हावया विषयीं उद्युक्त झाला परंतु तें कार्य सिद्धीस जाईल असा अवकाश नव्हता; कांकीं जून महिन्याचे अकरावे तारिखेस महादजी शिंद्याचा स्वाराची एक टोळी येऊन अकस्मात त्या मोरोबास धरून नानाजवळ नेला. त्याणें त्यास आमेदनगराच्या किल्यांत बंदीस घातला; ते समयीं त्याचे पक्षपातीही सांपडले ते कैद केले. सखाराम बापूनें इंग्लीशांशीं पुरंदरचा तह केला त्यास प्रतिबंध केला नर तो तह रहाणार नाहीं ह्मणून तो तरवा-

च

तैसाच मोकळा ठेविला. त्यासमयीं सखाराम हरी तो रघोबाचा मोठा अभिमानी आणि विश्वासू असा सेवक होता. वास्तव त्याचे पायांत अशी जड बिडी घातली कीं, तो पुरुष बलाढ्य असतांही, त्याला ती उचलेनाशी होती. आणि त्याचे खाण्यापीण्यांत असे हाल केले कीं, चौदा महिन्यांत त्याला उठावयाची शक्ति राहिली नाहीं. तरी तो आपल्या स्वामीचा अभिमानें करून बोलत असे कीं, माझे बळ गेलें आणि प्राणही लवकरच जातील. परंतु मी मेल्यावर माझी निर्मांस हाडेंही रघुनाथरावाचा कल्याणाचे शब्द करीत रहातील.

या प्रकारें नानाफडनवीस आपल्या कुटिल युक्तीनीं त्या कारभारी मंडळीत आपली श्रेष्ठता पावला असतां, तो मनांत आणूं लागला कीं, अशाच कृत्रिमानें इंग्लीशाही ठकनील. आणि त्यापूर्वी सन सत्राशें सत्याहात्तरांत कोणी एक फ्रेंछ वकिलाचा वेषें करून पुण्यांत आला होता. त्या लोकांशीं व इंग्लिशांशीं हिंदुस्थानचे राज्याविषयीं परस्परें फार स्पर्द्धा पुरातन आहे, असें त्या नाना फडनविसास ठाउक होतें; त्यावरून त्याणें युक्ती कल्पिली कीं, आपण फ्रेंछ लोक हातीं धरिले असें इंग्लिशांस भय दाखवून कांहींएक प्रकारें ते वश करावे. ह्मणोन त्यादिवसापासून तो त्या फ्रेंछाचा बहुमान रक्षिता झाला; आणि त्यापूर्वी पुरंदरचा तहासंबंधें कांहीं खटलें पडलें तेंही तसेंच होतें असें असतां, तो नाना फडनवीस व शिंदे व होळकर यांस कलकत्याहून इंग्लिशांचें लिहिलें आलें कीं, आमचें व फ्रेंछ लोकांचें विलायतेमध्यें युद्ध असतां, ते लोक सांप्रत तुमचा राज्यांत संमानानें वागतात; त्यास ते कदाचित् आमचा मुंबई सरकारास प्रतिपक्षी होतील; याविषयीं आमची पलटण खुसकीचा मार्गानें कलकत्याहून मुंबईस येतील त्यास तुमचा अडथळा नहोईसा रस्ता द्या. त्या गोष्टीस शिंदे व होळकर तात्काळ मान्य झाले; परंतु नानाफडनविसास असा विचार पडला. कीं, जर हें मीं मान्य करीन तर ते लोक इकडे येऊन प्रबळ होतील. आणि जर मान्य न व्हावें तर ते युद्धास सिद्ध असतील. तस्मात् आपण त्या इंग्लिशांस भयप्रदर्शनार्थ फ्रेंछ लोकांचा प्रतिष्ठा वाढविली; तो उद्योग बहुत न होता तर बरें असतें, आतां यांत फसलों असें दिसतें; इतका विचार करून तोही निरुपाय होऊन, वश झाला. परंतु त्याचे सरदार बुंदेलखंडांत होते त्यांस गुप्तपणें लिहिलें कीं, माझें अंग न दर्शवितां, होईल तितका इंग्लिशांस अडथळा करावा. यानंतर मुंबई सरकार याणींही त्या कारभारी मंडळीस स्पष्ट सांगितलें कीं, जे तुह्मीं

+ तो सखाराम हरी जातीचा परभू होता; त्याशिवाय त्या जातीचे कित्येक पुरुष परम अभिमानें करून मराठ्यांची चाकरी करीत आले; असें मराठ्यांचा बखरीवरून विदित होतें.

नवे कारभारी आहांत, ते पुरंदरचा तह झाला आहे त्याप्रमाणें मान्य आहांत कीं, नाहीं तें उत्तर द्या. व त्यापैकीं कांहीं अंश राहिला तो आमचा आह्मास प्राप्त होण्यास विलंब नसावा. आणि तुह्मीं पुण्यांत फ्रेंच लोकांचा वकील ठेविला यावरून तुमचा चित्तांत काय आहे तें आह्मास समजत नाहीं त्यास पुढें कर्तव्य काय असेल तें आह्माला कळविलें पाहिजे. त्यावरून नानाफडनविसानें पुण्यांत लुबीन नामें फ्रेंचांचा वकील होता, त्यास निघोन जावयाची आज्ञा दिली. परंतु त्या दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर विलंबानें कुटिल मार्गाचें आणि अस्पष्ट केलें; त्यावरून मुंबईस ठरलें कीं, हे पुरंदरचा तहाला मान्य नाहींत, त्यापेक्षां यांबरोबर युद्ध करावें.

असें झाल्यावर नानाफडनवीस समजला कीं, हा मजवर मोठा अनर्थ येऊन पडेल; यास्तव कांहीं मद्दत उपाय केला पाहिजे, ह्मणोन त्याणें मुंबईमध्यें या प्रकरणीं युद्धाची गोष्टमात्र निघाली तोंच कांहीं एक युक्ती करून काल-क्षेपार्थ कोणी एक वकील मुंबईस पाठविला; आणि मुलखी मुलखींचा शिलेदारांहीं दसऱ्यास पुण्यावर येऊन मिळावें अशी आज्ञा केली. याशिवाय कोंकणांत जेथें जेथें त्याचीं जहाजें होतीं. तेथें तेथें त्या जहाजांवर धान्यादि साहित्यें भरून युद्धाची सिद्धता करविली. याप्रमाणें नानाफडनविसाची तयारी होत असतां. मुंबईमध्यें त्या युद्धास जावयाची गोष्टमात्र निघोन तयारीस विलंब लागला. याचें कारण असें कीं, तेथचे मुख्य व त्यांचे मंत्रदायक, यांचा विचार एकचित्त होईना. मग असें ठरलें कीं, रघुनाथरावाबरोबर कांहीं फौज देऊन त्यास पुण्यांत पाठवून तो माधवराव नारायणाचा मुख्य रक्षक करून. स्थापावा. ही गोष्ट सिद्धीस न्यावयाकरितां त्याबरोबर सेना दिली तिचा सरदार व दोघे तिझाईत साहेब त्या कामास नेमून तो अर्थ शेवटास जावासा केला. त्या फौजेंत सहाशें सुमारें गोरे लोक व दोन हजार दोनशें पलटणी लोक तोफखान्यासहित होते; ते त्या रघोबाबरोबर निघोन, दिसेंबराचे तेविसाव्ये तारखेस बोरघाटावर सारे जाऊन एके जागीं मिळाले, त्यांत पलटणी सरदार साहेब व ते दोघे तिझाईत साहेब यांचें कांहीं वैमनस्य पडलें आणि तो पलटणी साहेब हिंदूंशीं युद्ध करण्याविषयीं माहित नव्हता; ह्मणोन त्यास खंडाळ्यापासून कारल्यापर्यंत जातानां, शत्रूची फारशी अडचण नसतांही आठ दिवस लागले. तेथून पुढें नव्हे गांवांवर पोहचले तेव्हां जांत महादजी शिंदे व हरिपंत फडके मुख्य असें मराठे यांचें मोठें लश्कर त्यांची गांठ पडली. तें सैन्य सुमारें पन्नास हजार होतें, तेसमयीं प्रथम मराठे याहीं युद्ध करणार असें दर्शविलें; परंतु इंग्लीश आपल्या बंदोबस्तानें त्यांवर चालून जात असतां,

ते

ते समर उभे राहिन्यात सें झाले. नंतर तेतळे गांवाजवळ आऊन पोंहचतात तों तोहि गांव उजाड झालेला होता; आणि त्यांस दुसरें वर्तमान कळलें कीं या गांवा प्रमाणेंच चिंचवड व पुणें ओस पाडावया विषयीं नानाची आज्ञा आहे. त्यावरून मराठे फार निकरानें लढतील, अशी अटकळ करून ते साहेब माघारें मुंबईस जावयास सिद्ध झाले. इतके होई तोपर्यंत लहान लहान युद्धें कोणी पागे व पतके लोक यांशीं झालीं त्यांत इंग्लीशांस जय पावले आणि त्यांचे जवळ अठरा दिवस पुरेल इतकी सामग्री होती अणखी रघोबा व ते पलटणांतले कित्येक सरदार यांच्या मनास तों माघारें आवयाची मसलत येईना. असें असतां ते तसेंच पुढें आऊन जर तात्काळ पुणें घेते तर तें कार्य सहज झालें असतें, परंतु तें नकरितां तेच रात्रीं इंग्लीशांनीं आपले मोठ्या तोफा वगैरे जड सामान तेथचा तळ्यांत बुडवून डेरे पाडून मागें फिरले. तेव्हां त्यास वाटलें कीं आम्ही शत्रूस नकळतां एक मजल पार होऊं. परंतु मध्यरात्री नंतर दोन अडीच घटिकांनीं त्यांच्या पिछाडीस शत्रूचा मार होऊं लागला; आणि त्या वेळेस त्यांचें कांहीं खटलें लुटलें गेलें. मग थोडक्या वेळानें त्यांचा पाठीमागचा दोन तोफांसहित पलटणी महाशें काळ्या लोकांची एक टोळी होती. तीवर शत्रूनें हल्ला केला असतां ही तें लष्कर शत्रूशीं लढतां लढतां उजेड त्यावर पुढें चालतें झालें. तेसमयीं त्यांचा दृष्टीस पडलें कीं आपल्या सभोंवतीं शत्रूचा स्वारांची मोठी दाटी झाली आहे. आणि ते आपणावर हल्ला करणार आहेत असें समजून तो हल्ला आपणावर घ्यावयास बंदोबस्तानें उभे राहिले. त्यावेळेस मराठे लोक यांणीं शहाजहाना पासून चाल पडल्या प्रमाणें त्यांचा समूर न लढतां त्यांवर मागून हल्ला केला. तेव्हां ते मागचे शिपाई लोक सबेकाळ होते. त्यांचा मुख्य साहेब हार्तलि नामें युद्ध निपुण होता त्याची आज्ञा वारंवार मानून ते मोठ्या स्थिरतेनें तेथेंच असून त्यांहीं तो शत्रूचा स्वारांहीं हल्ला केलेला व्यर्थ केला; आणि त्यांस फिरून त्यांचे पाठीमागें आवें, अशी आज्ञा ते पलटनी लोक मागत होते. मग सूर्योदयाचे समयीं, मराठ्यांचें पायदळ आणि स्वार मिळून पुनः मागच्या टोळीवर चाल केला. आणि मोठ मोठ्या तोफा आणून त्या लष्कराच्या थोरल्या भागावर मार टाकिते झाले. तेव्हां इंग्लीशयांणीं ही आपल्या तोफा सुरू केल्या; आणि मागचे टोळीचे कुमकेस चारशें सुमारें गोरे लोक व दोनशें काळे लोक पाठविले. ते त्यांस मिळून मग त्या मागल्या टोळीच्या लोकांहीं दोन प्रहर पर्यंत आपणावर मराठे फार निकरानें हल्ला करित होते तो निःष्फळ केला. तेव्हां मराठे यांचा बंदोबस्त कांहींसें शिथिल पडलें; अशी संधी पाहून ते लोक आपल्या थोरल्या भागास जाऊन

आश्रय

आश्चर्य पावले. तेसमयीं ते थोरल्या भागाचे लोक वडगांवांत ठाणें धरून मराठ्यांशीं तोफानीं लढत होते; ते त्या गांवांत शिरत्येवेळेस त्यांचे बुणगें त्या पलटणाचे टोळींत शिरलें. त्यायोगें त्यांचा बंदोबस्ताची कांहींशी न्यूनता झाली ती संधि पाहून, मराठ्यांहीं त्यावेळेस मार हल्ला करून त्यांचा कांहींसा नाश केला; मग तिसरे प्रहरीं मराठ्यांहीं युद्ध बंद करून सोडिलें. त्यासंधीत साहेब लोक समजले कीं आम्हीं एथपर्यंत आपलें सर्व संभाळून आणिलें; आतां यापुढें नीट संभाळून जाणें होणार नाहीं. ह्मणून त्यांहीं तहाचें बोलणें करावयासाठीं मराठ्यांकडे वकील पाठविला. आणि राघोबानेंही आपल्याविषयीं शिंद्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांत इंग्लोशांहीं कबूल केलें कीं सन सत्राशें ब्याहत्तरांपासून जो हिंदूंचा मुलुख घेतला आहे तो माघारा द्यावा. व कलकत्त्याहून लष्कर मुंबईस येत आहे तें माघारें फिरवावें. आणि राघोबा तर स्वमतेंच शिंद्याचा स्वाधीन झाला. याशिवाय इंग्लोशांहीं आपला भडोज शहरचा भाग शिंद्यास द्यावा. आणि त्या शिंद्याचे कारभारी लोक यांस एकेचाळीस हजार रुपये दरबारखर्च द्यावा. असा करार झाल्यावर मराठ्यांहीं त्या इंग्लोशांस जाऊं दिले.

बंगाल्याहून लष्कर निघून मुंबईस येत होतें तें मे महिन्यांत यमुनापार उतरलें. त्यास आज्ञा होती कीं वाटेनें निट मुंबईस जावें, परंतु मराठ्यांचा सरदारांहीं वाटेतच त्यांना अडविलें त्यावरून त्यांचा पारिपत्याकरितां त्या लष्करास विलंब लागला. तेसमयीं त्या लष्करी लोकांहीं मराठ्यांशीं युद्ध करून काल्पीचा किल्ला घेतला, आणि बुंदेलखंडचा रजपूतांशीं लढतांनांहीं, कांहीं उशीर लागला. त्यावरून कलकत्त्याचा मुख्य साहेबास राग येऊन त्या लष्करचा मुख्य सरदार साहेब यास माघारें बोलाऊन करनेल गाड्डनामें साहेब त्या कामावर नेमिला. तो त्या लष्करांत जाऊन पोहचतोंच तेथून पुढें सुरतेस चालता झाला त्यास वाटेनें कोणी मराठ्या सरदारांहीं उपद्रव केला असतां तो त्यांस जिंकून पुढें जाऊन नर्मदापार उतरला. नंतर त्याणें मुधोजी भोंसल्याशीं कांहीं तहाचें बोलणें करावयासाठीं कांहीं दिवस तेथें मुकाम केला. तो तह कलकत्त्याचे साहेब याणीं मुधोजी भोंसला आपणास वश होऊन त्याणें पेशव्याचा पक्ष सोडावा या आशेनें केला. आणि मुधोजीही तदनुरूप वागणार होता परंतु पुण्यांतील तयारीचें वर्तमान ऐकून तें घडलें नाहीं. मग तो गाड्ड साहेब नर्मदा सोडून फेब्रुवारीचे सहाव्ये तारिखेस बऱ्हाणपुरावरून

सुरतेस आऊन पोंहचला; तेव्हां त्याशीं मागीत मराठे सरदार जसे प्रतिपक्षीपणें वागत होते तसा न वागतां भोपाळचा नवाबानें त्या इंग्लिशांचा मोठा संमान करून पुढें मराठ्यांचा राग आपणावर होईल असें न मानितां त्याणें इंग्लिशांस जोजो पदार्थ पाहिजे तोतो आपल्या शक्तीप्रमाणें अनुकूळ करून त्यांशीं स्नेह ठेविला. त्या स्नेहास्तव इंग्लिशांनींही त्यास अभर केला, तो लाभ अद्यापि त्याचे वंश्य अनुभवितात.

महादजी शिंदा तो नानाफडनविसाचा पक्षपाती असून त्याचा मनांत होतें कीं, आपण नानाचा हातारवालचा वागणारा असें न व्हावें; किंबहुना स्वतंत्रपणें त्यापेक्षां आपली श्रेष्ठता असावी; म्हणोन त्याणें रघुनाथरावास हातीं धरिला, आणि त्यास खर्चासाठीं बुंदेलखंडीं बारा लक्षांची जहागीर नेमिली. आणि त्या राघोबास सांगीतलें कीं, हें तुम्हास अविछिन्न पोंहचेल; न पोंहचल्यास मी देईन. आणि नानाजवळ बोलिला कीं, हा रघुनाथराव कांहीं अनर्थकल्पन करील तर त्याचा जाबसाल मला पुसावा, असा तो उभयपक्षीं आपण मध्यस्त झाला. त्याचा मतलब असा होता कीं, नानाफडनवीस याचा उत्कर्ष नसावा; आणि त्याशीं व इंग्लिशांशीं विरोध असला तर नानाफडनवीस यास वारंवार आमची गरज लागोन आपली श्रेष्ठता राहील, यास्तव त्याणें इंग्लिशांशीं द्वेष पडावयासाठीं कांहीं मसलत देऊन, नानाफडनविसाकडून त्या इंग्लिशांचा किल्ला बाणकोट याजवर हल्ला करविला.

याशिवाय राघोबा बुंदेलखंडांत आपली जहागीर घ्यावयास पाठविला तेवेळेस त्याचे बरोबरचे जे लोक होते ते, तोफखाना वगैरे सरंजाम सुद्धां त्यास मागमें आऊं दिले. आणि त्या रघुनाथरावाचा चवकशीस जे आपले लोक त्याबरोबर पाठविले ते, त्याचा लोकांपेक्षां कांहींसे अधिक होते. तो राघोबा तिकडे जात असतां नर्मदेसमीप पोंहचला तेव्हां त्यास कोणी समजाविलें कीं, तुम्हास झांशीचा किल्ल्यामध्यें शिंदा बंदीस घालणार आहे. त्यावरून रघुनाथरावानें आपल्याबरोबर चवकशी करितां जे शिंद्यानें पाठविलेले लोक होते त्यांवर चोळीमहेश्वरीं नदी उतरतेसमयीं एकाएकीं हल्ला करून त्यांस पळविलें. आणि आपण मोठ्या त्वरेनें भडोजेस जाऊन इंग्लीशांचा आश्रय केला. या सर्व प्रकाराचा विचार पाहिला असतां, असें दिसतें कीं शिंद्यानें राघोबास बंदीस घालण्याचें भय आपणच दाखविलें असेल. कां कीं तें सत्य मानून त्याणें पळून जावें. आणि इंग्लीशांचा आश्रयास रहावें तेणेंकरून इंग्लीशां व नानाफडनवीस यांमध्यें पक्का विरोध उत्पन्न होऊन, आपली श्रेष्ठता सुदृढ व्हावी. याच अर्थे त्याणें राघोबा बरोबर चवक-

शीस

शीस लोक थोडे पाठिविले. असा राघोबा पळून जाण्यास अणीक एक मसलत असेल ती अशीकीं समयविशेषीं आपणास इंग्लिशांची प्रसन्नता संपादन करण्याचें कारण पडल्यास हें कृत्य उपयोगास येईल, हा एक अर्थ दिसतो. कांकीं त्यापूर्वीं त्याणें कित्येक वेळा साहेबलोकांपाशीं भाषण प्रसंगीं तुमची व आमची मैत्री असावी असें दर्शिविलें. त्यापैकीं एक गोष्ट अशी आहे कीं वडगांवचा तहा नंतर कोणे एके समयीं तीघेच वघे साहेब व तो महादजी शिंदा बोलत बसले असतां, त्यासमेत महादजी शिंदा इंग्लिशांचा लश्कर्चे मागल्ये टोळीशीं पूर्वी लढले त्याचें स्मरण करून स्तुतिपूर्वक बोलिला कीं धन्य तुमची युद्ध शिक्षा. जो मी एवढा कदपारा त्या मज पुढें तुमचें पलटनी लोक, एक सारिखे नांवडुया भिंती प्रमाणें मला दिसत; ती भिंत एखादे जागीं तुटली असतां तात्काळ पुनः बांधली जाई. असें बोलतां बोलतां, त्यांतील एक शीबाल्ड नांमें साहेब याचा कानांत सांगीतलें कीं, असें युद्ध करणारे तुमचे लोक व माझे शिपाई एकमत्त झालें असतां, फार चमत्कार होईल; यास्तव तो समय यावा असें मी इछितो.

राघोबा पळाला ते समयीं नानाफडनवीसाबरोबरीचा सखाराम बापू व रघुनाथरावाचा मुख्य कारभारी चिंतो विठ्ठल हे शिंद्यापासून नानाफडनवीसानें मागून घेतले. तेव्हा त्याणेंही त्याप्रमाणें त्यांस त्याचे स्वाधीन केले; त्यावरूनच कोणी म्हणतील कीं तो महादजी शिंदा अंतःकरणपूर्वक नानाफडनविसास अनुकूळ होता, तर ती चूक आहे कांकीं, त्याणें आपलें आंग राघोबास पळयावयाविषयीं किमपि नव्हते, असें त्या नानाला समजावयासाठीं ते त्याचे हातीं दिले असतील. यानंतर नानाफडनवीसानें तो सखाराम बापू मोठा शाहाणा मनुष्य तो कोणे वेळेस काय करील तें समजूं न देतां, आपणच सर्व आटपील या भयास्तव त्याला एके ठिकाणीं न ठेविला; तो कांहीं दिवस सिंहगडीं व प्रतापगडीं व दुसऱ्यां किल्यांवरून ठेवितां ठेवितां, शेवटीं तो सखाराम बापू हाल होऊन त्या बंदीमध्यें रायगडीं मृत्यु पावला. आणि चिंतो विठ्ठलही तसाच कोणे एके किल्लयांत मरण पावला.



सन सत्राशें एकुणऐशीं पासून
पंचायशीं पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग चोविसावा.

अनुक्रमणिका.

जनराल गाड्ड साहेब व नाना फडनवीस यांचें तहाविषयीं कांहीं बोलणें झालें.

इंग्लीश दुसऱ्याचा पक्ष नधरितां स्वयेंच मराठ्यालोकांशीं युद्ध करूं लागले.

मग बडोद्याजवळ डुभाय शहर आहे तेथें इंग्लिशाचें लष्कर जाऊन, तें ठिकाण घेतलें.

फत्तेशिंग गाइकवाड याशीं तह केल्याचा प्रकार.

पेशव्यांचा लोकांपासून अमदाबाद कोट इंग्लिशाहीं लढोन घेतला.

मग गाड्ड साहेब यास जिंकावयाकरितां शिंदे व होळकर गुजराथेंत गेले, ते कोणकोणत्या प्रकारें झाले तें प्रकरण.

बंगाल्याहून लश्कर येऊन ग्वाल्हेर व लाहोर हे दोन्ही किल्ले घेतले.

कोंकणांत इंग्लीश व मराठे युद्ध करिते झाले तो प्रकार.

दुघाराजवळची लढाई.

वसयीं किल्ला इंग्लीशांहीं हस्तगत केला.

जनराल गाड्ड साहेब कच्या मसलतीनें बोरघाटास ठाणें धरून राहिला; मग मुंबईकडे त्यास हटून आणें प्राप्त झालें.

त्यांत त्याचा कांहींसा नाश झाला.

बंगाल्याचें लश्कर शिंद्याचा मुलखांत शिरलें तो प्रकार.

मद्रासचे कुमकेस कलकत्याहून लश्कर पायवाटेनें पाठविलें तेसमयीं मुधोजी भोंसल्याचें लश्कर त्यालकुत्यास होतें तत्संबंधें आपल्या लश्करास अडथळा नहोण्याविषयीं कलकत्याचा साहेबानें तो मुधोजी स्वपक्षानुसारी केला.

सर्व मराठे व इंग्लीश यांचा मद्दादर्जी शिंद्याचा द्वारें तह झाला.

दिल्ली कडील कांहीं वर्तमान.

हैदरअली मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र टिपू याचें वागणें, मद्रासेच्या इंग्लीशांहीं सालब्याच्या तहाचा भंग ध्यानांत न आणितां टिपूशीं वेगळा तह केला.

नानाफडनवीसं व निजाम यांचा टिपूवर कांहीं मसलत झाली.

रघुनाथरायाचा मृत्यु व त्याचा पुत्रांची कांहीं गोष्ट.

मनसबाशें व्याहनरांपासून दिल्लीकडे कायकाय वर्त्तमान झालें तें प्रकरण.

सुजाअद व त्याचा मृत्यु.

नजीफखानाचा दत्तपुत्र याणें शिंद्याची कुमक मागीतली.

तेणेंकरून तो शिंदा दिल्लीमध्यें फार योग्यता पावला.

त्यायोगें शिंदा उन्मत्त होऊन त्याणें इंग्लीशांस कांहीं अमर्याद मागणें केलें, त्यावरून ते रुष्ट होऊन त्यांहीं शिंद्याची मध्यस्थता दूर करून, आपला कोर्णा साहेब नेहेमी पुण्यास असावासा नेम केला.

भाग चौविसावा.

गाडुड साहेब सुर्तेस जाऊन पोंहचला, नंतर त्याचा कलकत्याचा साहेबानीं मोठा मान वाढवून त्यास जनराल पदवी देऊन त्याला आज्ञा केली कीं नानाफडनवीस व मुंबई सर्कार यांशीं स्नेह पडेल असा उद्योग करावा; त्यांत पुरंदरचा तहाप्रमाणें बेत असावा. अशी आज्ञा झाली, त्यांत विशेष इतकाच कीं, फेंच लोकांस हिंदुचा मर्यादेंत येऊं देऊं नये. त्यावरून त्या साहेबाचें व नानाफडनवीसाचें बोलणें चाललें असतां, मनूसबाशें एकूण ऐशींमध्यें पर्जन्याचे समाप्ति समयीं त्या साहेबास वर्त्तमान कळलें कीं एक समयावछेदें करून इंग्लीशांचीं स्थानें कलकत्ता व मद्रास व मुंबई हीं हल्ला करून घ्यावीं, आणि इंग्लीशांस घालवून द्यावें, आणिखी हें वर्त्तमान ऐकित्याचे पूर्वींच त्याणें नानाफडनवीसास मैत्री संबंधें कांहीं स्पष्ट प्रश्न केला असतां नानानें विलंब नकरितां उत्तर दिलें कीं. सास्टी व राघोबा आमचे स्वाधीन केल्यानंतर तहाचा विचार करितां येईल. या दोहों कारणास्तव तो गाडुड साहेब कांहीं उत्तर नदेतां, मुंबईस गेला. तेथचा मुख्य साहेब व त्याचे मंत्रदायक यांचा विचारें असें ठरलें कीं. मलबार प्रांतीं समुद्रतीरीं मद्रास खातें संबंधें लवकर आहे तें आपल्या कुमकेस बोलावून युद्धाची तयारी करावी. याशिवाय मुंबईस फौज तयार करून गुजराथेंत पाठवावी.

राघोबा भडोजेस पळून गेला ते समयीं इंग्लीशांहीं त्याचा पहिल्यानें फार सन्मान केला नाहीं, परंतु त्यास आश्रय मात्र दिला. मग जून महिन्याचे बाराव्ये तारिखेस तो राघोबा आपले पुत्र अमृतराव व बाजीराव हे

दोघे

दोघे बरोबर घेऊन सुर्तेस जनराल गाडुड साहेब यांचे भेटीस गेला. तेव्हां त्या साहेबानें त्यास दरमहा पन्नास हजार रुपये खर्चास देऊन ठेविला; आणि त्यास पुढें जें विशेष कर्तव्य तें किमपि सांगीतलें नाहीं. कांकीं, तो मराठे लोकांचे मनांतून उतरला त्यास बळेंच मुख्य करून स्थापणें ती सुबुद्धि नव्हे; आणि आपण यांची तादृश प्रतिष्ठा नवाढविली असतांही, ते कारभारी लोक पुरंदरच्या तहाप्रमाणें न वागले तरी आपण आपल्या मान रक्षणार्थ स्वयेंच युद्ध करावें हें उचित असा विचार त्यांहीं ठरविला होता.

यानंतर तो गाडुड साहेब याणें सन सत्यात्तरों एकुण ऐशींच्या शेवटीं, सुर्तेस माघारा येऊन तेथें नानाफडनवीसांच्या वकील होता, त्यास निरोप दिला; आणि आपल्या लश्कराची तयारी करूं लागला, तेव्हा समयीं त्या साहेबानें फत्तेसिंग गाइकवाड यास मैत्री संबंधें कांहीं प्रश्न केले, त्याचें उत्तर विलंबें करून अस्पष्ट दिलें; त्यावरून तो गाइकवाड पूर्वींच्या बोलण्या प्रमाणें वागणार नाहींसा समजून, गाडुड साहेब आपल्या लश्करामुद्धां तापी उतरून, सन् सत्यात्रों ऐशींचा जानेवारीचे पहिले तारिखेस, उत्तरेकडे गेला. तो बडोद्याजवळ दुभाय शहर आहे तेथें किल्लेदार ब्राह्मण दोन हजार लोकांसहित त्या कोटांत होता; त्यापाशीं तें ठिकाण साहेबानें मागीतलें असतां, त्याणें दांड गाईचें उत्तर केलें; आणि आंतून जेजाल्लायांचे बार मारूं लागला. तेव्हां इंग्लीश रात्रीमध्यें मोर्चा बांधून, प्रातःकाळीं पाहूं लागले तों कोट रिकामा टाकून ते लोक रात्रीसच निघून गेले होते; असें तें शहर हस्तगत झालें. नंतर फत्तेसिंग गाइकवाड कृत्रिम टाकून सरळपणें तहाचें बोलणें करूं लागला. तेव्हां असें ठरलें कीं, माही नदीचे उत्तरेस पेशव्याचा जो भाग आहे तो फत्तेसिंगास असावा. त्याबद्दल फत्तेसिंगानें अठाविशी नामें तापी नदीचे दक्षिणेस अठावीस महाल आहेत ते व भडोजच्या जो गाइकवाडाच्या भाग होता तो, व त्या परगण्यांत त्यांचे कांहीं गांव होते ते, व नर्मदेच्या कांठीं शिनोर नामें परगणा आहे तोही इंग्लीशास द्यावा; परंतु इंग्लीशांहीं पेशव्याचें अमदाबाद शहर घेऊन गाइकवाडास अगोदर दिलें पाहिजे.

असा करार झाल्यावर, जनराल गाडुड साहेब मोठ्या त्वरेनें अमदाबादेवर गेला; तें शहर मोठें आणि त्याचा कोट परम सुदृढ असे तेवेळेस तें शहर ओस होतें तथापि त्यांत एक लक्ष मनुष्यांची वस्ती होती, आणि तेथचा किल्लेदार ब्राह्मण असे, त्यास तो किल्ला इंग्लीशांहीं मागीतला. तेव्हां त्याणें उत्तर केलें कीं, मी एव्हांच द्यावयास सिद्ध आहें. परंतु म-

जपाशीं

अपाशीं आरब व शिंदी लोक मिळून सहा हजार व दोन हजार मराठे स्वार आहे-त, इतके वश करावयास कांहीं विलंब लागेल असें बोलणें लागलें असतांही, दुसरे दिवशीं इंग्लिशांचे कांहींसे लोक त्या कोटाजवळ गेले, त्यांस त्या कोटकऱ्यांहीं तोफांचा भडमार करून, त्यांतील कित्येक लोक मेले गेले. त्यावरून त्या गाडुडसाहेबानें मोर्चा लावून एके जागीं तो कोट पाडून मोठें खेंडार आंत जावयाजोगें एकादिवसांत केलें; मग दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं इंग्लिशांचा लश्कराची टोळी त्या कोटांत जावयास सिद्ध झाली असतां, आरब व शिंदी लोक त्या खेंडारावर चढून त्यांस प्रतिबंध करावयास उभे राहिले, तेव्हां त्या उभयपक्षीं युद्धप्रसंग झाला तेव्हां त्यांस आंतून ते फार निकरानें आडवीत होते, तेसमयीं त्यांचे तीनशें लोक पडले तोंपर्यंत ते मागें नसरले. तेव्हां इंग्लिशांचे जखमी व मेले मिळून एकशें सहा पडले. असें तें शहर इंग्लिशांहीं घेतलें तेव्हां त्या साहेबानें फार बंदोबस्त ठेविला तो असा, कि, आपण आंत शिरल्यावर शहरांतील कोणाएकाही माणसास उपद्रव नव्हावा तरी ते आंत गेल्यावर तेथचा शिपायां खेरीज त्या शहराचीं दोन माणसें मात्र मारिलीं गेलीं.

याप्रमाणें गुजराथेंत इंग्लीश जय पावत असतां शिंदे व होळकर वीस हजार स्वारांसहित नर्मदा उतरून बडोद्याजवळ येऊन मुकाम केला. हें वर्तमान ऐकोन जनराल गाडुडसाहेब अमदाबादेहून निघाला तो फाजिलपुराजवळ मार्यानर्दा उतरून बडोद्याकडे चालिला. तेव्हां शिंदे व होळकर बडोद्यापासून निघोन पवनगडास गेले, तेसमयीं शिंद्याजवळ वडगांवचा तहास बंधें जामिनादाखल दोघे साहेब होते, ते त्याणें गाडुडसाहेबाकडे पाठवून त्यास समजाविलें कीं, मी तुमचा स्नेही आहें. त्याचा मनांत आलें असेल, कीं, आपण इंग्लीशांशीं स्नेह ठेवून पेशव्यांकडे भारीपणानें वागावें, परंतु इंग्लीश असें इच्छित होते कीं, आपला मान किमपि कमी नहोतां, त्या लोकांशीं निखुण स्नेहमात्र असावा, कांहीं एक निमित्तें दुसऱ्याशीं संबंध ठेवून आपलें राज्य वाढवावें, अशी त्यांची वासना नव्हती. यानंतर शिंद्यानें त्या जनराळाकडे वकील पाठविल्यावर, त्याजवळ गाडुडसाहेब बोलिला कीं, तुमचें तहाचें बोलणें तीनदिवसांत व्हावें उगाच विलंब कामाचा नाहीं. त्यावरून तो वकील माघारा शिंद्याकडे जाऊन त्याणें तेथून उत्तर आणिलें कीं राघोबानें वडगांवच्या तहामध्यें कबूल केलें होतें कीं आह्मीं झांशीकडे बारालक्ष रुपयांची जहागीर खाऊन राहूं; आमचा पुत्र बाजीराव यास माधवरावनारायणपेशवा याचा दिवाण करावा त्याप्रमाणें झालें पाहिजे. त्यावर इंग्लीशांचें बोलणें पडलें कीं, राघोबाचे मनास आलें तर तो झांशीस जाईल. त्यावर बलात्कार कर्तव्य ना-

हीं

हीं. या प्रमाणें उभयपक्षीं विचार परस्परें थोडक्याच दिवसांत विदित झाले नंतर तो महादजीशिंदा समजला कीं, या गाडुडसाहेबाशीं आपल्या कुटिलयुक्ती चालावयाच्या नाहींत, आणि तहाचा निमित्तें कालक्रमणा होईल असें नाहीं. म्हणून त्याणें गोविंदरावगाईकवाडाशीं बोलणें लाविलें कीं, मीं तुम्हाला गुजराथेच्या राज्याचा अधिकारी करितों. असें असतां त्या शिंद्यानें आपणावर त्या साहेबाच्या लश्कराचा छापा एकाएकीं येऊन न पडावा, म्हणून आपल्या लश्करासभोंवत्या लहान लहान टोळ्या बसवून तोफा वगैरे जड सामान पवनगडाचे तटाखालीं पाठवून सावधपणें राहूं लागला. असा बंदोबस्त झाल्यावर इंग्लीशांचें लश्कर त्याचा जवळ तीन कोसांवर उतरलें असतां, त्याणें त्यास किमपि अडथळा न केला. मग तीं दोन्हीं लश्करें एकमेकाची चवकशी सात दिवस करीत राहिलीं होतीं; नंतर एप्रेलाचे दुसऱ्ये तारिखेस गाडुडसाहेब याणें कांहींएक लोकांची टोळी तयार करून आपल्या बरोबर घेउन गुप्तपणें रात्रीस शिंद्याच्या लश्करावर चालून गेला तों त्याच्या लश्कराचे सभोंवत्या टोळ्या त्याणें बानमीस ठेविलेल्या होत्या त्यांस कळूं न देतां, त्याच्या थोरल्या लश्करा जवळ जाउन पोहोंचला; परंतु दिवस उगवावयाचा समय झाला त्यामुळें ते लोक घोड्यावर तयार च होते त्यांहीं प्रथम त्या इंग्लीशांच्या समोर उभे राहून त्यांवर चालून येतात असें त्यांस दाखविलें नंतर इंग्लीश त्यांजवर भडमार करूं लागले तेव्हां ते तेथून मागें सरून त्यांच्या गोळ्यांच्या मार चुकवून दूर उभे राहिले. तेव्हां इंग्लीशांहीं आपल्याकडचे अयोध्येच्या नबाबाचे स्वार त्यांचे पाठीस लाविले तेव्हां ते तेथूनही दूर पळून गेले. त्या प्रसंगीं इंग्लीशांच्या पलटणी लोकांपैकीं कोणीएकही पडला नाहीं. नबाबाचे पंधरा स्वार मात्र पडले. त्या वेळेस यापेक्षां मराठ्यांचा नाश फार झाला असेल, याप्रमाणें मराठ्यांचें लश्कर पळाल्यानें तो गाडुडसाहेब समजला कीं आपला जय झाला; परंतु मराठे तेथून पळाले ते तो साहेब जेव्हां डेरे देउन उतरला तेव्हांच तेही पहिल्या प्रमाणें त्यापासून तीन कोसां च्या अंतरानें डेरे देउन उतरले, आणि पूर्वीपेक्षां विशेष सावध झाले. त्यानंतर मुंबईहून मद्रासखात्याचे कांहीं लोक येउन त्या साहेबास मिळाले तेव्हां त्याणें त्या च महिन्याचे एकोणिसाव्ये तारिखेस पुनः मराठ्यांवर छापा घालावयाचा उद्योग केला. ते समयीं मराठे उभे राहून इंग्लीशांस आपल्याजवळ बाणाच्या टप्यांत येउं देउन एकाएकीं त्यांजवर बाणाची सरबती करून मागें सरले.

ते समयीं मुंबईकडे युद्धाचें कांहीं प्रयोजन लागलें यास्तव त्या साहेबास लिहून आलें कीं, तुम्हांजवळ कारणाक हार्टली साहेब आहे त्याजबरोबर कांहीं लोक देउन आम्हांकडे पाठवून द्यावा. मग त्यास पाठविल्यावर गाडुडसाहेब

उतरले

उरलेले लोक घेउन पर्जन्यकाळ आईतोंपर्यंत नर्मदेच्या कांठीं आउन राहिला त्या पूर्वी फर्तेच्या साहेबानें गाडुड साहेबास लिहिलें कीं, एथे कोणी मराठा गणेशपंत नामें लश्कर सहित आला आहे त्यावरून त्या साहेबानें बंगाल्याच्या स्वारांचें एक पलटन, व अयोध्येच्या नबाबाचे स्वार व कित्येक पायदळ पाठवून, एप्रेलाचे ते विसाव्ये तारिखेस त्या गणेशपंताच्या लश्करावर छापा घातला. तेव्हां त्याचे शेंसवाशें लोक मारिले गले, आणि त्या गणेशपंतालाही फार जखमा लागल्या त्यांस कांहीं उपाय चालेनाशा होत्या, त्याच्या तीन तोफा व त्या लश्करचें बुणगें लुटून त्यानें सर्व सामान घेतलें मग त्या लोकांहीं पारनेर, व बगवास, व इंद्रगड, हे तीन किल्ले घेतले त्याच्या कमारें गाडुड साहेबानें नर्मदेच्या कांठीं शिनोरासमीप एक शिद्याच्या लश्करची टोळी होती, तीवर बंगाल्याचे पलटनी लोक पाठवून त्या लोकांस तेथून हाकून दिले, त्यायोगें इंग्लीशांहीं गुजराथेंत नवा मुलुख जिनका संपादिला होता त्यास पर्जन्यकाळ आईतोंपर्यंत कांहीं उपद्रव न व्हावासा झाला.

हाटलीसाहेब कोंकणांत गेला तेसमयीं मराठे लोक इंग्लीशांहीं घेतलेला कल्याणगांव तो घ्यावयास फार जमून आले होते, ते मेमहिन्याचे पंचविसाव्ये तारिखेस हल्ला करून कल्याण घेणार होते; परंतु त्याचे आगोदर चौविसाव्ये तारिखेस मध्यरात्रीं हाटली साहेब येउन पोंचला. तो एकाएकीं त्या लश्करांत शिरून त्याणें त्यांच्या कांहींच्या नाश करून, त्यांस पळविलें. त्यापासून फार दिवसपर्यंत मराठ्यांचें मोठें लश्कर कोंकणांत गेलें नाहीं

असें मुंबईकडचें वर्तमान असतां बंगाल्यांत मसलत झाली कीं, माळव्याचे ईशान्येस लश्कर पाठवून मराठ्यांशीं युद्ध करून, त्यांचें चित्त आपणाकडे गुंतवून मुंबई सरकारास सुलभ पडेलसें करावें. त्यावरून दोन हजार चारशें पलटनी लोक पायदळ, व पलटनी स्वार यांची एक टोळी व लहान लहान तोफा गोरे गोलंदाज सहीत असें तयार करून पाठविलें. तें फेब्रुवरी महिन्यांत यमुनापार उतरले तेव्हां गोहदशहराचे आसमंतात मराठ्यांची फौज कांहीं लुटित होती ती जिंकिली. नंतर त्या गोहदच्या राण्याच्या बोलण्यावरून काल्पीच्या पश्चिमेस, एक लाहोर नामें किल्ला आहे तो, घ्यावयास उद्युक्त झाले. तेव्हां त्या इंग्लीशांजवळ भिंत पाडावयाजोग्या तोफा नव्हत्या; तरी त्या लश्करच्या फाफम नामें कपतान मुख्य साहेब होता, तो आपल्या लोकांच्या शौर्याच्या विश्वासावर थोडकीशी भिंत पाडून हल्ला करिता आला. तेव्हां तो किल्ला हातीं आला, परंतु जे लोक हल्ला करायास पुढें गेले होते त्यांतील दोन सरदार साहेब, व सवाशें शिपाई लोक मेले गेले. असा त्या साहेबानें तो किल्ला घेतला

त्या योगें त्याची प्रशंसा झाली परंतु त्याणें त्यापूर्वी ग्वाल्हेर नामें किल्ला तो त्याहून फार सुदृढ होता तथापि आपलें एकही मनुष्य न मरतां तो किल्ला हस्तगत केला तेव्हां च तो मोठा नामांकित झालेला होता. तो किल्ला घेण्याचा प्रकार असा तो फाफमसाहेब त्या किल्यापासून पांच कोसांवर पाउसकाळ जाईतोंपर्यंत छावणी करून राहिला होता, तो तेथें गेल्यापासून हा किल्ला कोणत्या प्रकारें हातीं लागेल असा विचार करूं लागला. त्यास तेथचें कच्चें वर्तमान गोहदच्या राण्याचे लोक कळवीत होते त्याप्रमाणें दोन महिन्यांनीं त्याणें तो किल्ला हातीं लागावयास मसलत योजिली कीं, पलटणी काळ्यालोकांच्या कंपनी+ दोन त्यांजबरोबर चार साहेबलोक सरदार देऊन रात्रीस च पुढें जावें, त्यांचे पाठोपाठ वीस‡ गोरेलोक शिपाई व त्यामागून काळ्या शिपायांची पलटन पाठवावी अशी कल्पनाकरून त्याप्रमाणें रात्रीस च निघाले ते तेथें जाऊन पोहचतांच त्यांहीं त्या किल्ल्याचे तळची भिंत दहाहात उंच होती तिला शिडी लावून सर्व चढून आंत उतरले मग त्या भिंतीचा आंत त्यास एशींहात सुमारें चढाव लागला तोही चढून गेले; त्यापुढें दुसरी भिंत वीसहात उंचीची लागली तेव्हां त्यांजबरोबर जे त्यांस माहितगारी करून देणारे लोक होते ते बहुतयुक्तीनें त्या भिंतीवर चढले, आणि तेथून दोरीची शिडी लाविली; मग त्यावरून एकेक शिपाई चढून आंत उतरून त्या भिंतीजवळच बसले. याप्रमाणें वीस शिपाई व एक साहेब आंत उतरून बसले. इतक्यांत त्यांतल्या तिघां शिपायांहीं फार वेडेपणा केला तो असा, तेथें कोणी शत्रूचे लोक निजले होते त्यांवर बंदुकेचे बार टाकिले त्या योगें ते आंतले लोक जागे होऊन त्यांवर चालून आले तेव्हां ते वीस शिपाई व तो साहेब त्या लोकांशीं चांगले लढूं लागले तोंच त्यांचे मागून दुसरे लोक मोठ्या त्वरेनें येऊन येऊन विशेष जमाव होत चालिला तो पाहोन ते लोक पळाले; नंतर सूर्योदयसमयीं आगष्टमहिन्याचे चवथ्ये तारिखेस तो किल्ला इंग्लिशांचे स्वाधीन झाला.

तेच रात्रीं कोंकणांत पनवेलीजवळ मोठा सुदृढ बावामलंगड नामें किल्ला आहे तो मुंबईच्या बोकणांतून फार चमत्कारिक दिसतो; त्यावरही इंग्लिशांहीं जाऊन छापा घातला, परंतु त्याप्रमाणें ते समयीं तो किल्ला हस्तगत न झाला. ते छापा घालणारे लोक त्या किल्याचे माचीस गेले; परंतु त्या किल्ल्याचा लोकांत मिसळल्याचे पूर्वींच ते लोक सावध होऊन पळोन चाल किल्ल्यावर चढले; तेव्हां त्यांचे पाठीस लागोन इंग्लिशांच्या शिपायांस वर जावेना असा तो डोंगर कठीं-

---

\+ कंपनी ह्मणजे शंभरापासून हजार पर्यंत शिपाई असतात.

---

‡ त्यासमयीं वीस गोरे पुढें न चालविले यांचें कारण असें कीं, पुढें गेल्यास कदाचित शत्रु सावध होतील.

न आहे. यास्तव ते स्थलींच राहोन त्यावर गेलेल्या लोकांला परच कोंडिते ज-होते.

त्यावर्षीं मुंबई सरकारास द्रव्याचा तोट्यामुळें पुढें व्यवस्था कोणे प्रकारची होईल असा विचार पडला. त्यावरून त्यांहीं बंगाल्यास लिहिलें; त्याचें उत्तर आलें कीं, ह्यासमयीं हैदर अल्ली मोठ्या लष्करासहित अर्कोट प्रांतीं आला आहे, या संकटामुळें आह्माकडून वित्ताची तरतूद होणार नाहीं. तेव्हां मुंबई सरकारांत असें ठरलें कीं, मराठ्यांचा कोंकणांतील मुलुख घेऊन, वसुलाचा ऐवज जमा करावा. तेवेळेस मुंबईच्या कोठींत दहा चार लक्षांचें तांबें होतें तें विकून पैका केला. मग जनरल गाड्डडसाहेब यास वसई किल्ला घ्यावयाची आज्ञा झाली, नंतर पर्जन्यकाळ गेल्यावर त्याणें येऊन वसई किल्ल्यास घेरा घातला; आणि कारणेल हार्टलीसाहेब यास पांच पलटणें देऊन कोंकणांतील मराठ्यांचीं ठाणीं उठवून वसुलाचा बंदोबस्त करावयास सांगितला. परंतु जे लोक वाचा म्लंगड घ्यावयास घेरा घालून त्यावरच्या लोकांस प्रतिबंध करून राहिले होते त्यांवर मराठ्यांचे तीन हजार लोक येऊन त्यांहीं त्यांस भोंवता वेढा घातला होता; यासाठीं त्या कारणेलास ते लोक सोडवावयाचें काम आधीं करावें लागलें. हार्टली साहेबानें तें कार्य फार युक्तीनें करून मराठ्यांचें लष्कर कोंकणांतून पार घालवून आपण बोरघाटाखालीं जाऊन आपल्या लोकांसहित राहिला. नंतर तेथून कोंकणाचा वसूल मुंबईसरकाराकडे जमा होऊं लागला.

इकडे पुण्यांत हरिपंत फडके व नाना फडनवीस मिळून कोंकणांतील मुलुख इंग्लिशांपासून सोडवावा, व वसई किल्ल्याचा घेरा उठवावा याविषयीं फार उद्युक्त झाले. परंतु त्यांची तयारी तशी न झाल्यामुळें तेवेळीं त्यांहीं रामचंद्र गणेश, आनंदराव रास्ते, व परशुराम भाऊ, यांस कोंकणांत पुढें पाठऊन मग त्यामागून जो जो सरदार आला तो तो एकटाच त्यांच्या कुमकेस पाठवूं लागले. त्यामुळें कारणेल हार्टली साहेब त्यांचे वाटेवर होता ह्मणोन त्याच्या लष्करास प्रतिदिवशीं युद्ध करावें लागलें असा एक महिना गेला, तेव्हां त्याच्या लोकांत जखमी व आजारी मिळून सहाशें लोक अनुपयोगी झाले, आणि त्याणें वसुलाच्या कामास कोंकणांत जागोजाग लहान लहान टोळ्या पाठविल्या होत्या त्या योगें त्याजवळ दोन हजारांवर कांहींसे अधिक लोक मात्र राहिले. तेसमयीं तो साहेब मराठ्यांस जिंकोन वसुलाचा आरोप आपणास होणार नाहींसें जाणोन बोरघाटाहून निघोन वसईचे पूर्वेस साडेचार कोसांवर दुघाडाजवळीं ठाणें धरून राहिला. तेव्हां रामचंद्र गणेश समजला किं, कारणेल वसईकडे गेला यास्तव तो घेरा उठवायाचें कार्य शेवटास जाणार नाहीं, त्यावरून तो मोठ्या रागानें कारणेलाच्या लष्कराच्या ना-

ला

शा करावयास उद्युक्त झाला. तो दिसेंबराचे दहाव्ये तारिखेस पायदळ व स्वार मिळून वीस हजार फौजेसहित येऊन तीन वेळां त्या कर्णेल साहेबाच्या लष्करावर हल्ला करिता झाला. परंतु इंग्लिशांहीं तितके वेळां मागें हटविला, त्यांतील एका हल्ल्यांत तो रामचंद्र गणेश याची पांच हजार स्वारांची टोळी इंग्लिशांचे पलटणीचे डावे बाजूवर चालून मोठ्या वेगानें येऊन पडली. तेव्हां इंग्लिशांचे जखमी व मेलेले मिळोन अडशे शिपाई व दोघे साहेब पडले, असें तें युद्ध झालें. परंतु ते इंग्लिशांचे लोक मोठ्या स्थिरतेनें वागले, त्या योगें त्या दिवशीं त्यांचा आणखी नाश न झाला.

दुसरे दिवशीं मराठ्यांचे स्वार यांहीं त्यांजवर हल्ला न केला, तथापि त्यांच्या मोठमोठ्या तोफांच्या मारानें इंग्लिशांचे मेले व जखमी मिळोन शेंसवाशें शिपाईलोक व दोघे साहेब पडले. त्या दिवशीं इंग्लिशांहीं आपल्या लष्कराच्या डाव्या व उजव्या बाजूच्या दोहों टेकड्यांवर लष्कराच्या संरक्षणार्थ दोन टोळ्या ठेविल्या, त्या युद्धाच्या कामास बहुत उपयोगी झाल्या, परंतु त्यांचा नाशाविषयीं मराठे अति उत्कंठ झाले असें इंग्लिशांस दिसूं लागलें त्यावरून कर्णेल हार्टलीसाहेब याला समजलें कीं, उद्यां निःसंशय शत्रु या दोहों टोळ्यांवरच हल्ला करितील; यास्तव त्याणें तेच रात्रीं त्यांच्या बंदोबस्तास त्या दोहों टेकड्यांवरून एकेक तोफ ठेविली; आणि त्यांसभोंवतें तट व खंदक केले, दुसरे दिवशीं सूर्योदयानंतर तीन घटिका दिवसास त्यांतील उजवे टेकडीवरच्या लोकांस समजलें कीं, आपणांवर मराठे यांची तयारी आली; परंतु त्यावेळीं धुकें फार होतें त्या योगें ते लोक केवळ त्यांचा समीप आले, तेव्हां, एकाएकीं, तें धुकें जाऊन सूर्यप्रकाश स्पष्ट होऊन त्यांस असें दिसलें कीं, आपल्या पाठिमागें व पुढें आपल्या शत्रूचे स्वार व उजवे बाजूनें पायदळ व कवाईत शिकविलेले पेशव्यांचे पलटणीलोक चालोन आपणावर येतात, ते समयीं ते इंग्लिशांचे टेकडीवरचे लोक याणीं त्या मराठ्यांवर फार त्वरेनें गोळ्या घालत्या असतां, त्यांचा मोठ्या लष्कराच्या तोफांचाही मार त्यांवर पडोन त्यांचा फार नाश झाला, तरी ते मागें हटेनात. आणि त्यांचे पायदळ लोकही बार करीत करीत पुढें चालोन येऊं लागले असें असतां, एकाएकीं ते मराठे लोक झुंजेन लढेनातसे झाले; आणि कोणा मोठ्या सरदाराचें प्रेत मराठे माघारें घेऊन जातात असें इंग्लिशांहीं पाहिलें. मग त्यांस तो रामचंद्र गणेश असें समजलें. तो पडल्या तेव्हांच त्यांच्या पलटणी लोकांचा सरदार पोर्तुगीस तोही जखमी झाला. यास्तव मराठे तें युद्ध सोडून निघोन गेले, अशी दुपारा जवळची लढाई झाली; त्यांत मुंबईचे शिपाईलोक यांचा जय होऊन मोठा मान पावले, याचे पूर्व दिवशीं गाडर्ड साहेब यास वसई किल्ला तेथल्या किल्लेदारा[illegible] मिळा

घ होऊन देता झाला. मग तो साहेब तेथून उठोन कर्णेल हारली साहेबाचे कुमकेसे गेला, तेव्हां तीं दोन लश्करें एकच झालीं त्यांत आपल्यापेक्षां दुसरे मोठमोठे साहेब आलेले पाहोन तो कर्णेल हारली साहेब सरकाराज्ञा घेऊन विलायतेस गेला.

त्यानंतर जनराल गाडुडसाहेब यास वर्तमान कळलें कीं, कलकत्त्यांतील मुख्य साहेब याणें मुधोजी भोंसला याचा द्वारें मराठ्यांशीं स्नेह करून तद्द्वारा इंग्लिशांस बुडविणारे हैदर व निजाम यांस जिंकायाविषयीं उद्युक्त झाला. याप्रमाणें समजतांच त्याचा मनांत आलें कीं, जर मी यासमयीं पुण्यांस गेलों तरही बंगाल्याची मसलत सिद्धीस लवकर जाईल. त्यावरून तो आपलें लश्कर घेऊन बोरघाटावर चालिला, त्यासमयीं हरिपंत फडका कोंकणांत होता तो पुण्यास गेला, त्याणें जातां जातां बोरघाटांत वाटेचा प्रतिबंधार्थ कांहीं लोक ठेवून आपण पुढें गेला. त्यामागून इंग्लिश येऊन त्याघाटांतील लोकांचा तात्काळ पराजय करून त्याचे लोक घाटावर चढून खंडाळ्याजवळ डेरे देऊन उतरले; परंतु तो जनराल गाडुडसाहेब आपण कित्येक लोकानशीं त्या घाटाखालींच खोंपवलीस राहिला. त्यावेळेस इंग्लिशांचें लश्कर साडेसाहाशें स्कमारें गोरे लोक व साडे पांचहजार स्कमारें काळे लोक होते.

पुण्यांत नाना फडनवीस याणें इंग्लिश जवळ आल्याचें किमपि भय न मानितां, आपल्या लश्कराची तयारी आरंभिली; आणि कित्येक नवे नवे लोक ही ठेयावे व कारण पडल्यास पुणेंशहर व तेथपासून खंडाळ्यापर्यंत मुलुख उद्ध्वस्त करावयाचा बेत केला; तेव्हां जनराल गाडुडसाहेब याणें मुधोजी भोंसला याशीं व कलकत्त्याचा साहेबाशीं तह केल्याचा प्रकार त्या नाना फडनविसास लिहून समजाविला; तो त्याणें न मानून उत्तर दिलें कीं, हे वर्तमान आम्हास मुधोजीनें लिहिलें नाहीं; आणि हैदर अल्लीतर आमचा विभागींच आहे. त्यावरून जनराल गाडुडसाहेब मनांत असें योजित होता कीं, आपणास पुण्यास जाऊन पुणें घ्यावयाचें सामर्थ्य नसतांही मराठ्यांस उगीच धमकी दाखविल्यानेंच बंगालची मसलत सिद्धीस जाईल परंतु तें न झालें.

त्यावेळेस नाना फडनवीस याणें परशुरामभाऊ बरोबर बाराहजार फौज देऊन त्याणें कोंकणांत जाऊन गाडुडसाहेबाचे लश्करीं कोठीस उपद्रव करावा आणि मुंबईची वाट बंद करावी या कामास योजिला, आणि आपल्या बरोबर हरिपंत फडके व तुकोजी होळकर यांस मोठ्या लश्करासहित घेऊन सह्याद्रीकडे चालिला. तेव्हां माधवराव पेशवा पुरंदरीं पाठविला, तेसमयीं तो सात वर्षांचा होता.

तेवेळेस मद्रासेकडे हैदरअल्ली बहुत उपद्रव करीत होता; त्यासारिखा शत्रू त्या इंग्लिशांस त्यापूर्वी कधींही भेटला नाहीं, ह्मणून त्यांहीं मुंबई सरकारास लिहिलें कीं, हे समयीं तुह्मीं आमची कुमक करावी; हें न होय तर आमचें जें लष्कर पूर्वी तुह्मांकडे आलें आहे तें, आमचें आह्मांकडे पाठवावें. असें ऐकून मुंबई सरकारांत असें ठरलें कीं गाडुडसाहेब घाटावर गेला आहे त्यास मुंबईकडे बोलावून समुद्रकांठीं हैदरअल्लीच्या मुलखीं दोन पलटणें पाठवून त्या हैदराशीं युद्ध चालवावें, व मद्रासेचे लोक मद्रासेस न्यावे; असें होऊन गाडुडसाहेबास आज्ञा गेली. ते समयीं तो साहेब आपलीं तीन पलटनें तोफखान्यासहित व सातशें स्वार मुंबईहून लष्करी सामान आणावयाकरितां पनवेलीस पाठविले त्यांची मार्गप्रतिक्षा करीत होता, *मग तें लष्कर सामान रक्षा येऊन एप्रिलाचे चवथे तारिखेस खोपवलीस येऊन पोहोंचले नंतर तो साहेब तेथून निघून मुंबईस जावयाची तयारी करूं लागला; त्यांत प्रथम त्याणें आपले लोक मोठ्यामोठ्या तोफा व बुणगें यांसहित, खंडाळ्याहून खोपवलीस चोहों दिवसांत आणिले. तेव्हां तो गाडुडसाहेब समजला कीं, मी एथून निघून जाणार, हें वर्तमान कोणास ठाऊक नाहीं परंतु तो तेथून दुसरे दिवशीं विसाव्ये तारिखेस निघाला तेवेळेस त्याचें सर्व रखटलें मुकामाहून निघालें नाहीं तोंच, खंडाळें व कारलें या दोहींचा मध्यभागीं हरिपंत फडका पंचवीस हजार स्वार व तोफखान्यासहित चार हजार पायदळानशीं, उतरला होता, तो अकस्मात तेथें येऊन पोहचला. तेव्हां त्या हरिपंतानें त्या साहेबाचे कित्येक डेरे व बंदुकांचे दारू गोळी भरलेल्या तोटयांचे वस्ते व दोन हजार तोफांचे गोळे वगैरे सामान लुटुन नेलें. ते समयीं वरकड मराठे सरदारही इंग्लिशांचा नाशाविषयीं पूर्वीपासून त्यासमयाची वाट पाहात होते; त्यांत तुकोजी होळकर पंचवीस हजार स्वारांसहित कुसूर घाटाचे पायीं उतरला होता, आणि परशरामभाऊ तो बारा हजार स्वारांसहित भिमाशंकराजवळ पडला असे; तेही त्या हरिपंत फडक्या बरोबर इंग्लिशांचा पाठीस लागले. ते दिवशीं दोन प्रहरांवर दोन घटिकापर्यंत, तो गाडुडसाहेब या

* तें सामान आणणारे लोक यांस लुटावयाकरितां परशरामभाऊ याचे कुमकेस नाना फडनवीसानें तुकोजी होळकर पाठविला; तो जाऊन त्यास मिळाला, तेव्हां ते दोघे मिळून लष्कर सुमारें पायदळ व बाणदार खेरीज करून पंचवीस हजार स्वार जमा झाले; त्याशीं लढतां लढतां इंग्लीशांचे लोक तें आपलें सामान संभाळून पनवेलीहून निघालेते तीन दिवसांनीं खोपवलीस पोंहचले. तोंपर्यंत त्या युद्धप्रसंगें करून त्या लष्करांतील लोक मेले व जखमी मिळून, एकशें सहा पलटनी शिपाई काळे व पांच साहेब पडले.

र त्या लोकांशीं युद्ध करितां करितां त्या खोपवलीहून चौकापावेतों पोंहचे तों पर्यंत, डेरे देऊन उतरावयास अवसर सांपडला नाहीं. मग दुसरे दिवशीं त्या साहेबास त्याहून मोठ्या निकराने युद्ध करावें लागलें, त्याप्रसंगीं त्याणें बंगाल्याचें लोक आपल्या लष्कराचा पृष्ठभागीं चालविले होते, त्यावर मराठ्याचा मार विशेष पडला. मग त्या दिवशीं मध्यें एक मुकाम करून दुसरे दिवशीं तेविसाव्ये तारिखेस तो गाडुडसाहेब आपल्या पलटनासहित पनवेलीस पोहचला. ते वेळेस बंगाल्याचें सहावें पलटन व मुंबईचें नेरावें पलटन, हीं दोन्ही त्या लष्कराचा पाठिमागचे शेवटीस बुणग्याचा रक्षणार्थ नेमिलीं होतीं, तीं विशेष युद्धप्रसंगेंकरून मोठ्या योग्यतेस चढलीं. त्या दोहीं पलटनांचा मुख्य बंगाल्याचा कर्णेल, पारकर नामें साहेब होता, तो त्या लढाईंतच मृत्यु पावला; आणि गाडुड साहेबाचे मेले व जखमी झाले मिळून चारशें अठेचाळीस, काळे शिपाई व अठरा साहेबलोक पडले असा नाश पावोन इंग्लीश खोपवलीहून मुंबईकडे गेला, त्यावरून मराठे आपण जय पावल्याची प्रसिद्धी लोकांत करूं लागले; परंतु त्यांत त्यांचा नाश न झाला असा नव्हता.

यानंतर इंग्लीश महिना दीड महिना पनवेलीस राहून मग तेथून कल्याणास जाऊन पर्जन्यकाळ जाईतोंपर्यंत तेथें छावणी करून राहिला. इतके होईतोंपर्यंत मराठ्याचा लष्करांतील सरदार माधवराव रामचंद्र यास बरोबर दहाहजार स्वार देऊन गुजराथेंत पाठविला, आणि कोंकणाचा किल्याचा बंदोबस्तास प्रतिकिल्यावर पहिल्यापेक्षां शिबंदी वाढवून, बाकीउरलेले लष्करी लोक सर्व निघोन आपआपल्या ठिकाणास गेले.

असें मुंबईकडचें वर्तमान असतां गोहदचा राण्याचे कुमकेस जाऊन, ग्वाल्हेर घेतली, मग माळव्यांत शिरून शिप्री हस्तगत करून सरोंजपर्यंत गेलेलें इंग्लीशाचें लष्कर, तें बाहेर घालवावयास महादजी शिंदा येऊन त्याणें त्या इंग्लीशाचा लष्करास आसमंतात कोंडून, सात दिवस त्याचा डेऱ्यावर मोठमोठ्या तोफांचे गोळे दूरून टाकिता झाला. तेणेंकरून इंग्लीशांस तें स्थळ सोडून जाणें प्राप्त झालें. तेव्हां तो कोणास न कळतां मार्चाचे सातवे तारिखेस मध्यरात्रीं उठून निघून गेला. मग दिवस उगवल्यावर, तो साहेब गेला असा समजून शिंदा लष्करसुद्धां त्याचे पाठीस लागला. तो दाहेनें दिवसास त्याबरोबर युद्ध करी आणि रात्रीस त्यापासून दोन कोसांचा अंतरानें मोठ्या सावधपणें राहत असे, याप्रमाणें चौविसाव्ये तारिखे पर्यंत इंग्लीश आपलें लष्कर मात्र संभाळून त्या शिंद्यावर हल्ला न करिता झाला; त्यावरून तो शिंदा जसा रात्रीस सावध

पणा

पणा ठेवीत असे, तसा होविनासा झाला, तेव्हां इंग्लीशानंतर त्याच्या असावधपणाची संधी पहातच होता, त्यास ती संधी सांपडताच त्याणें चोविसाव्ये तारिखेस रात्रीं त्या शिंद्याच्या लश्करावर छापा घालून, त्याचे बहुतेक लोक मारिले, आणि त्याच्या तेरा तोफा, व तीन हत्ती, व थोरला झेंडा, व कित्येक उंट, व कित्येक घोडे लुटून घेतले, आणि तें सर्व लश्कर हाकून दिलें. मग पर्जन्यकाळीं ते इंग्लीश त्या शिंद्याच्या मुलखांतच राहिले. आणि त्यांहीं पूर्वी ग्वाल्हेर किल्ला घेतला होता, तो गोहदच्या राण्याचे स्वाधीन केला, त्यासमयीं कलकत्त्याचा मुख्य साहेब यानेंही त्या मुलुखासमीप राहणारे जे रजपूतलोक यांस मराठ्यांचा पक्ष तरसून ते आपणास वश व्हावयासाठीं उद्योग केला, परंतु तो शेवटास गेला नाहीं. गोहदचा राणा मराठ्यांशीं वक्र व्हावा या आशेनें, त्यास ग्वाल्हेर किल्ला दिला, तरी तो आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें मराठ्यांशीं विरोध करीना.

त्यावेळेस कलकत्त्यांत मसलत ठरली कीं, मद्रासेचे कुमकेस सहा पलटनें पाठविलीं त्यास अडथळा न होण्याविषयीं मुधोजी भोसला व कलकत्त्याचा साहेब यांची कांहीं गुप्त समजूत पडली होती. तो मुधोजी भोसला पेशवे व वरकड मराठे सरदार यांस आपण इंग्लीशांचा पक्ष धरिला हें कळूं न द्यावें म्हणून त्याणें आपला पुत्र चिमणाजी याजबरोबर आपलें लश्कर तीस हजार स्वार देऊन कटाकप्रांतीं पाठविला, परंतु त्या मुधोजीनें इंग्लीशापासून सोळालक्ष रुपये घेऊन गुप्तपणें त्यांशीं स्नेह केला. हें वर्तमान पुण्यामध्यें थोडक्याच दिवसांनीं प्रसिद्धीस आलें असेल, कां कीं, जनराल गाडर्ड साहेब पनवेलीस पोहचल्यानंतर त्या मुधोजी भोसल्यास नानाफडनवीसाचें पत्र गेलें कीं, इकडे असा पेशव्यांचा राग झाला, हे समयीं तुम्हीं यांचा पक्ष सोडिला, यास्तव सरकार तुमचें पारिपत्य करील. हें वर्तमान त्या मुधोजीनें कलकत्त्याच्या साहेबास कळविलें आणि लिहिलें कीं, असें असताही माझें हातें पेशवे व सर्व मराठे सरदार हैदरअल्लीला हाकून द्यावयास तुम्हास अनुकूळ होतील, याविषयीं आपला दिवाण दिवाकरपंत पुण्यास पाठविला. यास्तव त्याची व तुमची प्रथम भेट झाली असतां उत्तम आहे. त्यास ह्या काशीमध्यें तुमची भेट घडेल. असें मुधोजीचें बोलणें झालें परंतु ते शेवटास न गेलें कां कीं, त्याचा दिवाण तो काशीस जातां मार्गांतच मृत्यु पावला; आणि त्या समयीं कलकत्त्याच्या मुख्यांस वर्तमान आलें कीं, महादजी शिंदा पराभव पावल्यानंतर, त्याणें त्या लश्करच्या साहेबास तहाविषयीं प्रार्थना केली आहे तीच सल्ला करण्यास कारण होईल. त्यावरून कलकत्त्याच्या मु

ख्यानें

त्यानें तो अर्थ सिद्धीस न्यावयासाठीं एंडरसन् नामें कोणी एक साहेब पुण्यास पाठविला; तो आणि महादजी शिंदा यांची साल्पेगांवीं भेट होऊन उभयतांच्या भाषणेंकरून सर्व मराठे व इंग्लीश यांचा तह झाला. त्यांत उभयपक्षीं जामीनकी त्या महादजीनें स्वीकारली. त्या तहाचा प्रकार असा; पुरंदरच्या तह झाल्यांपासून इंग्लीशांहीं जितका मराठ्यांचा मुलुक घेतला तो सर्व माघारा द्यावा. व भडोंजे जवळच्या तीन लक्षांचा मुलुख पुरंदरच्या तहामध्यें पेशव्याहीं इंग्लीशांस देऊं केला होता, तो इंग्लीशांहीं मागूं नये. याशिवाय गाइकवाडाचा मुलुख व गुजराथ हीं दोन्हीं सन संत्राशें पंचाहत्तरांत युद्ध झालें त्या पूर्वी जाकडे होतीं त्याकडेसच असावीं. आणि पेशव्यांहीं गाइकवाडयास खंडनीची बाकी न मागावी. व रघुनाथराव यास दरमहा पंचवीस हजार रुपये खर्चास देऊन त्याच्या मनास येईल तें एक ठिकाण त्यास रहावयाचें नेमावें. या खेरीज आणिक ठरलेंकीं सर्व मराठे व इंग्लीश मिळून हैदरअलीला पदाक्रांत करून, त्याणें अरकाटचा नवाबाचा व इंग्लीशांचा जो मुलुख घेतला तो अवश्य सोडवावा. व इंग्लीशलोक जे मराष्ट्रमुलुखीं सावकारी करतील त्यांपासून सरकारदस्तुरी, इतर सावकारांपेक्षां विशेष न घेता, इतरांप्रमाणेंच त्यांचे वहिवाटीस अडथळा नसावा. व पोर्तुगीस लोकांखेरीज कोणी फिरंगी मुलुखाचा पुरुष येऊन त्यास मराठ्यांचा मुलुखीं ठाणें धरून राहूं देऊं नये.

असा तह कलकत्याचा साहेबानें सन सत्राशें व्यायशींचा जून महिन्यांत ठरविला परंतु नाना फडनवीस याचा मनांत आलें कीं हा तह लांबवून, आपण हैदराचा पक्ष स्वीकारितों; असें इंग्लीशांस भय दाखवून; त्यांपासून सार्ष्टी हस्तगत करून मग तह शेवटास न्यावा, या प्रमाणेंच हैदरअलीसही आपण इंग्लीशांकडचा होणार असा कल्पना दाखवून त्यापासून कांहीं लाभ संपादावा या करितां त्याणें त्या तहाचा पत्रावर आपली मान्यता लिहावयास तें सर्व शेवटास जाई तों पर्यंत विलंब केला; परंतु तो हैदरअली दिसेंबराचे सातवे तारिखेस मृत्यु पावला; तेणेंकरून त्या नाना फडनवीसास तेविसावे तारिखेस त्या पत्रावर मान्यता लिहिणें प्राप्त झालें.

याच अवकाशांत इंग्लीशांहीं वडगांवच्या तहांत शिंद्यास भडोचचा किल्ला, देऊं केला होता, त्यांप्रमाणें त्याचे स्वाधीन केला.

हैदरअली मरण पावल्यानंतर त्याचा पुत्र टिपू यास त्याचे जागी

गीं स्थापिला; तो मराठ्यास दाखवी कीं, आपण सालप्याचा तहास मान्य आ होत, परंतु इंग्लीशांशीं युद्धप्रसंग करण्याविषयीं त्याणें अंतर न केलें, म-ग महादजीशिंदा त्या हैदराचा पुत्रास निषधीत असतां, त्याणें तें नाकारिलें. त्यावरून महादजीशिंदा मराठ्याचें व इंग्लीशांचें लष्कर एकत्र करून त्या-वर जावें अशी मसलत करूं लागला. ते समयीं नानाफडनवीसासही त्या कामांत आपलें हित आहेसें समजत होतें, परंतु त्या महादजीशिंद्याचा उ-त्कर्षाविषयीं त्या नानाफडनवीसास मत्सर उत्पन्न झाला; यास्तव त्याणें ती मसलत लांबविली. इतक्यांत, मद्रासचे इंग्लीश यांहीं केवळ आपल्या-च हितार्थ टिपूचा उपद्रव आपणास न लागावा म्हणून सालप्याचा तहा प्रमाणें तो वेत न ठेवितां त्या निराळा त्या टिपूशीं तह केला. हें वर्तमान कलकत्याचा मुख्यास कळतांच तो क्रुद्ध होऊन त्याचा मनांत आलें की, तें मोडावें, परंतु मद्रासकरानें तें काम बहुतेक शेवटास नेलें, त्यामुळें त्या-चा उपाय चालेनासा झाला. ती गोष्ट सालप्याचा तहा निराळीशीं जा-णून मराठे रुष्ट झाले; तें समयीं तद्दोष शमनार्थ कलकत्याचा साहेबानें मराठ्यांची समजूत पडली की, मद्रासकर यांहीं माझे आज्ञेचा भंग केला.

नानाफडनवीस याचा मनांत पूर्वींपासून होतें कीं, टिपूला सामर्थ्य हीन करावा; यासाठीं त्याणें निजामाशीं स्नेह करून त्या उभयतांहीं सं-केत ठरविला कीं, निजामास खंडणीची बाकी मागावयाचें मिष करून ना-नानें फौजेसहित आपले देशाचे मर्यादेपर्यंत आवें. आणि निजामानें-ही त्या खंडणी बाबद कांहीं बोलण्याचें निमित्त करून फौजे सहित त्याठि-काणीं येऊन मग ते उभयतां एकत्र मिळून हैदरावर स्वारी करावी. त्यां-त जो लाभ होईल त्यापैकीं इंग्लीशास भाग न द्यावा. यासाठीं त्यांची कुमक ही घेऊं नये. या प्रमाणें गुप्तमसलत ठरवून नानानें निजामास व टि-पूस एकदांच खंडबाकीचें मागणें केलें; तें टिपूनें मान्य करून उत्तर दिलें कीं सांप्रत आपणाजवळ ऐवज नाहीं. निजामानें लिहिलें कीं या प्रकरणीं बो-लणें करावयास आपण फौजेसहित यदगिरास यावें; आम्हीही लष्क-रसुद्धा तेथें येतों, मग दोघांचा बेताप्रमाणें ठराव होईल. असें झाल्या-वर नाना व निजाम हे उभयतां संकेताप्रमाणें लष्करसुद्धा भीमा व कृ-ष्णा यांचा संगमाजवळ त्या संकेतस्थलीं यदगिरास एकत्र मिळाले. ते समयीं त्या उभयतांचें बोलणें त्या बाकी प्रकरणीं मात्र प्रसिद्धपणें झालें, आणि दुसरें बोलणें हैदरानें निजामाचा व मराठ्यांचा मुलुख घेतला हो-

ता

ता नी माघार घ्यावी व टिपूवर मोहीम करावी, याविषयीं जो संकेत झाला तो गुप्त राखिला. आणि ते समयीं ते काम तसेंच राहिलें, कां कीं निजाम आपलें सामर्थ्य विशेषसें जाणून नानास अगोदरच असा विभाग मागूं लागला कीं त्या प्रमाणें नानास कबूल करवेना. मग इतकेंच ठरलें कीं, तूर्त हें काम असेंच राहावें; पुढें जेव्हां उभयतां एकमतें ठरेल तेव्हां करतां येईल. नंतर ते दोघे आपआपले ठिकाणीं गेले. त्यांत निजामअल्ली आपली राजधानी हैदराबाद येथें पोंहचतांच त्यास वर्तमान कळलें कीं, टिपू फौजेसहित येऊन, कृष्णेचे दक्षिणेस मोंगलांचे मुलखीं स्वारी घालणार आहे. आणि त्यावेळेस त्या टिपूनें निजामास खेद उत्पन्न होईसा निरोप पाठविला कीं, तुम्हीं विजापुरचा स्वामीपणा करितां तो खोटा, त्यास तें स्थळ माझे स्वाधीन करा. यावरून असें वाटतें कीं, निजामाचा व नाना फडनविसाचा गुप्त तह झाला तो टिपूला कळला असेल.

तो निरोप पोंहचतांच निजामअल्लीनें नाना फडनविसास आपल्या कुमकेस बोलाविला. परंतु तो नाना आपल्या राज्यांत कांहीं कामास गुंतला, आणि त्याचा लष्कराचीही तयारी तादृश नव्हती. म्हणोन निजामानें आपला वकील टिपूजवळ होता तद्वारा तो अनर्थ शमविला. नाना फडनवीस कामास गुंतला म्हटलें तें असें; त्यास वर्तमान कळलें कीं, माधवराव नारायण यास पदच्युत करून गादीचा अधिकारी रघुनाथरावाचा पुत्र बाजिराव यास स्थापावा. अशी मसलत बहुता लोकांहीं फार दिवसांपासून केलेली आहे, ती सिद्धीस जाईल यास्तव तें मोडावयाविषयीं त्यास यत्न करावा लागला. त्या वेळेस रघुनाथराव याचें कुटुंब साल्ब्याचा तहाप्रमाणें कोपरगांवीं होतें. आणि तो रघुनाथराव तेथें गेल्यावर दोन तीन महिन्यांनीं मृत्यु पावला होता. ते समयीं त्याची स्त्री आनंदीबाई गरोदर होती, ती त्याचा मरणानंतर थोडक्याच दिवसांनीं प्रसूत झाली, तो पुत्र जन्मला; त्याचें नाव चिमणाजी आपा. रघुनाथरावाचे मृत्युसमयीं बाजिराव नवां वर्षांचा लहान असतांही त्या रघुनाथरावाचे पक्षपाती व नाना फडनविसाशीं रुष्ट झालेले जे लोक होते ते सर्व मिळोन त्या बाजिरावाला गादीचा अधिकारी करावयास उद्युक्त झाले असत. तेव्हां नाना फडनवीस याणें त्या कोपरगांव प्रकरणीं मंडळीस किमपि उपद्रव न देतां, त्यांचा विश्वासमात्र न ठेविला. मग पुढें रघुनाथरावाचे पुत्र बाजिराव व चिमणाजी आपा यांचा आणि नाना फडनविसाचा द्वेष पडला त्याचें कारण हेंच.

रघुनाथरावाचा पुत्रास गादीचा अधिकारी करणारे लोक, यांत महा-

दजी

दजी शिंदा मुख्यत्वें आहे, अशी त्यावेळेस वदंता उठली होती; परंतु ती खरीच असेल असा निश्चय करितां येत नाहीं. त्यांत इतकेंमात्र खरें कीं, नाना निरंतर चिंतेंत असावा, याविषयीं महादजी शिंदा यास मोठी आवड होती; परंतु ती सिद्धीस न्यावेंच असा त्याचा मनोरथ नसेल; उगेंच त्या नानाला भयमात्र असावें इतकेंच असेल. कांकिं, त्याचें मन पुण्याचा कारभारांत फारसें नव्हतें, तो हिंदुस्थानांत आपली श्रेष्ठता वाढवावयाविषयीं अत्यंत उद्युक्त होता; त्याचा उद्योगाचा प्रकार समजावयासाठीं सनसत्राशें ब्याहात्तरांत मराठ्यांहीं हिंदुस्थान सोडिलें, त्यापासून तिकडे काय काय वर्तमान झालें तें ध्यानांत आलें पाहिजे.

मराठ्यांहीं दिल्ली घेतली तेसमयीं तेथचा बादशाहाचा सेनापती नजीफखान यास पदच्युत केला. मग मराठे दक्षिणेस आल्यावर तो पुनः अधिकारारूढ होऊन तिकडे मराठ्यांचीं ठाणीं होतीं तीं उठवूं लागला, आणि बंगाल्याचा नवाब सुजाअदवला तोही तसाच वागत असतां, त्याचा मनांत आलें कीं, आपण नजीफखान यास मिळून, नर्मदेचा उत्तरेस जितके मराठे असतील तितके हांकून द्यावे; परंतु तो सुजाअदवला सन सत्राशें पंचाहात्तरांचा जानेवारींत मृत्यु पावला त्यामुळें तें तसेंच राहिलें.

त्यापुढें नजीफखान दिल्लीचा बादशाहाचा सर्व कारभार फार चातुर्यें करून मुख्यत्वें आपण करूं लागला, तो सनसत्राशें ब्यायशींचा एप्रेल महिन्यांत मृत्यु पावला, तेव्हां त्याचा दत्तपुत्र होता तो व तेथचे दरबारी लोक यांचीं बहुत भांडणें होऊन मग त्याशीं विरोध करणारे ते बहुतेक लयास गेले; त्यांपैकीं साल्व्याचा तहाचेवेळेस एकमात्र त्याचा विरोधी राहिला होता. मग दुसरे वर्षीं तो दत्तपुत्र याचा स्वाधीन तो बादशाहही असतां, त्याणें त्या शत्रूपेक्षां आपलें सामर्थ्य कमीसें जाणोन दुसऱ्या कोणा बळवानाचें इष्टत्व संपादन करून, त्यास जिंकावयाचा उद्योग आरंभिला. त्यांत प्रथम त्याणें इंग्लिशाकडे यत्न केला, तो साधेना यास्तव शिंद्याकडे यत्न करिता झाला; तेव्हां शिंद्यानें तात्काळ तें अंगिकारून तो महादजी शिंदा व तो दत्तपुत्र यांची आग्र्यामध्यें भेट झाली; परंतु थोडक्याच दिवसांत तो दत्तपुत्र मारेकरी याणीं मारिला. त्यानंतर शिंदा मुख्यत्वें दिल्लीचा कारभार करूं लागला, त्यावर बादशाहाची कृपा होऊन बादशाहानें त्यास आपला सेनापती करून दिल्ली व आग्रें हीं दोन्हीं त्याचे स्वाधीन केलीं. असा शिंद्याचा उत्कर्ष झाल्याचें वर्तमान पुण्यास येऊन पेशवे व नाना फडनवीस वगैरे कारभारी यांस विस्मययुक्त आनंद झाला; त्यावरून पेशव्यांहीं एक फौजेची टोळी त्या शिंद्याकडे पाठविली; त्यांत अर्थ असा कीं, या लाभांत पेशवे यांचा अंश आहे हें सर्वांत प्रसिद्ध व्हावें. याप्रमाणें तो शिं-

दा

स योग्यतेस आला, तेव्हां त्यास असा गर्व झाला कीं. नानाफडनवीस व होळकर हे आपला मत्सर करितील हा अर्थ त्याचा मनांतच नआला; आणि तो केवळ उन्मत्त होऊन त्याणें इंग्लिशाकडे बंगाल्याचीही चौथ मागीतली. तेव्हां तेथचा मुख्य साहेब याणें त्याचा धिक्कार करून, त्यापासून उलटें असें लिहून घेतलें कीं, तुम्हाजवळ आम्हीं मागणें केलें ही आम्हांपासून चूक झाली. त्याशिंद्याच्या मान हलका करायाविषयीं नानाफडनवीस इंग्लिशास ह्मणत होता, कीं, तुमचा कोणीएक साहेब आम्हाजवळ असावा, केवळ शिंद्याचाच द्वारें कारभार न चालावा; असें असताही ते इंग्लीश आपला साहेब देत नव्हते, परंतु तो शिंदा उन्मत्त जेव्हां दिसला तेव्हां त्यांहीं ती गोष्ट मान्य केली. तेसमयीं त्यांहीं पुण्यास मालिट साहेबनामें आपला वकील पाठवायाचें मान्य केलें, असें वर्तमान सन सत्राशें पंचायशींत घडलें.

सन सत्राशें पंचायशीं पासून

नव्वदपर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून.

भाग पंचविसावा.

अनुक्रणिका.

टिपू नरगुंदचा देसायाबरोबर कसकसा वागला तें प्रकरण.

त्याटिपूनें हिंदूवर जुलुम करून मुसलमान केले.

नानाफडनवीस याणें टिपूला जिंकावयाविषयीं इंग्लिशाचे कुमकेविषयीं यत्न केला परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं.

पुण्याहून मराठ्यांचें लश्कर निघालें तें निजामअल्ली व मुधोजी भोसले यास मिळून टिपूवर चालिलें.

बदामी किल्ला युद्ध करून मराठ्यांहीं घेतला.

तुकोजी होळकर कितुरास जाऊन काय काय करिता झाला तो प्रकार.

सावनुरचा नवाबाची कांहीं गोष्ट.

टिपूनें एकाएकी मराठ्यां तहाचें बोलणें लाविलें तो विस्तार.

महादजी शिंदा दिल्लीमध्यें योग्यतेस चढूं लागला असतां, त्याणें अन्याय कर्मे केलीं त्यामुळें मुसलमान लोक त्याचा द्वेष करूं लागले.

त्याशिंद्यानें रजपुतांकडे खंडणी मागीतली असतां, ते सारे एकत्र मिळून त्याशीं युद्ध करिते झाले.

त्या-

त्या युद्धाचा प्रकार व त्याचा शेवट कसा झाला हें प्रकरण.
त्या शिंद्यास संकट प्राप्त झालें असतां तो कसकसा वागला तें प्रकरण.
त्यास पुण्याहून कुमक येऊन पोहचली.
आग्र्याजवळची लढाई.
इस्मायलबेगाचा पराभव.
कोणी गुलाम कादर नामा याचें आचरण व त्याचा मृत्यु.
शिंदा दिल्लीमध्यें पुनः मोठी योग्यता पावला.
त्याणें आपल्या लष्कराचा काय काय बंदोबस्त केला तो विस्तार.

भाग पंचविसावा.

टिपूनें निजामास जें लिहिलें होतें कीं विजापूर माझे स्वाधीन करा, या धमकावणींत अर्थ इतकाच कीं, तुम्हीं व पेशवे मिळून आजा मसलती करितां त्या सर्व मी जाणतों; कांकिं, ते समयीं टिपूनें निजामावर चालून जावें अशी त्याजवळ फौजेची तयारी नव्हती, आणि निजामानेंही त्यास मोठी गोष्ट सांगावी अशी त्या निजामास शक्तीही नव्हती, म्हणोन त्या उभयतांचा तह श्रीरंगपट्टणाजवळ झाला, तो त्या उभयपक्षी निर्बळते मुळेंच ठरला, परंतु तो फार दिवस टिकणार नाहींसा ते दोघे जाणत होते. यास्तव तो तह झाला तरी युद्धोपयोगी लष्कर सिद्धता व आपल्या मुलखांतील किल्ल्यांचा बंदोबस्त यत्नपुरःसर करीत होता, ती सिद्धता झाल्यावर त्या टिपूनें ते समयीं युद्ध उत्पन्न होण्यास कांहीं निमित्त केलें तें असें; मलप्रभेचे दक्षिणेस सहा कोसांवर नरगुंद नामें किल्ला व त्याचा आसमंतात मुलुख, तो कोणी देसाई ब्राह्मण याचा स्वाधीन होता. तो देसाई पूर्वी मराठ्यांस त्या देशाची खंडणी देत होता; मग हैदरानें कृष्णेचे दक्षिणेकडचा मराठ्यांकडचा मुलुख घेतला, त्यांतच तो देसायाचाही मुलुख त्याजकडे गेला. तेव्हां तो देसाई त्या हैदरास मराठ्यांप्रमाणें खंडणी देऊं लागला. पुढें तो हैदर मेल्यावर टिपू त्या देसायाकडे अमर्याद मागों लागला. तेव्हां तो ब्राह्मण पेशव्यांस शरण गेला त्यावरून त्या टिपूस त्यांहीं निषेधून सांगीतलें कीं, जहागिरदार आपल्या मागोनें वागत असतां दुसरी मुद्रा झाली तरी त्यापासून अधिक घेणें हें ठिक नाहीं. त्यावर टिपूनें उत्तर केलें कीं, मी आपल्या राज्यांत इच्छेस येईल तसें आपल्या प्रजेपासून घेईन. असें उत्तर पेशव्यांस करून तिकडे लष्कर पाठवून त्यास आज्ञा दिली कीं, जर तो देसाई ब्राह्मण आह्मी पेका मागीतल्याप्रमाणें न देईल तर तो किल्ला घ्यावा. यानंतर तें लष्कर जाऊन किल्ल्यास घेरा घातला असतां त्या ब्राह्मणाचे कुमकेस मराठ्यांकडून, गं-

णेशपंत बेहेरे व परशुराम भाउ पटवर्धन हे लश्कर सुद्धां तिकडे गेले. त्यासमयीं टिपूचा वकील पुण्यांत होता, ह्मणोन नाना फडनविसानें त्या उभयतांस सांगीतलें कीं आधीं मराठ्यांहीं युद्धाचा आरंभ न करावा; मग ते दोघे सरदार नरगुंदास पोंहचल्यावर त्यांस टिपूचा सरदारांकडून विनोदयुक्त काहीं थट्टाईचा निरोप आला त्यावरून ते गणेशपंत बेहेरे व परशुराम भाऊ हे क्रुद्ध होऊन नानाचें सांगणें न मानितां, टिपूचा लश्करावर चालून जाऊन त्या लश्करा सभोंवत्या लहान लहान टोळ्या त्यांहीं बंदोबस्तास ठेविल्या होत्या त्यांवर पडोन त्या टोळ्या त्यांचा थोरल्या लश्करांत मिळविल्या तेव्हां त्यांतून टिपूचीं दोन पलटनें व कित्येक स्वार पुढें होऊन लढूं लागले, ते समयीं मराठ्यांचे वीस शिपाई व एक हत्ती मेला गेला इतकें होतांच ते मराठे मागें हटले हें वर्तमान नानास कळतांच त्याणें दुसरें लश्कर मोठें तयार करून तो गणेशपंत व परशुराम भाऊ यांचा कुमकेस पाठवून, त्या टिपूला लिहिलें कीं, हा कलह मजकडून उत्पन्न झाला नाहीं हे चाकर लोकच भांडतात; त्यास हा कलह जर मिटेल तर मी फार संतोष पावेन. त्यावर टिपूनें उत्तर केलें कीं, मीही तेंच इछितों, आणि जर तुह्मीं या नरगुंद संबंधें माझा स्वामीपणा मात्र मानाल तर मी याची खंडणी तुह्मास दोन वर्षांची देईन. असें उत्तर गेल्यावर नानानें निजाम अलीचा मसलती प्रमाणें मान्य करून आपलें लश्कर कृष्णेचा उत्तरेस नेलें. आणि टिपूनें आपल्या बोलीप्रमाणें खंडणीचा ऐवज सत्तावीस दिवसांत पोंहता करून देतों ह्मणोन कबूल केलें. याप्रमाणें मराठ्यांचें लश्कर दूर झालें असतां टिपूनें तो नरगुंद किल्ला घेऊन त्या देसायाला कुटुंबसुद्धां अक्षय बंदींत ठेविला, आणि त्याची कन्या आपली स्त्री केली; तीशिवाय त्याचा पहिल्या बायका होत्या. असें असतां त्याणें एवढें अन्याय कर्म केलें, आणि मराठ्यास जें द्यावयाचें कबूल केलें होतें तेंही दिलें नाहीं. यांत टिपूचा कुटिलपणा स्पष्ट दिसून आला. याशिवाय कितूर किल्ला याचा खंड मराठे घेत होते तोही नरगुंदा मागेंरवा हैदराकडे गेला, नंतर त्या टिपूनें तो हस्तगत केला, मग त्याणें जितकीं अन्यायकर्में केलीं तितक्यानेंच मराठ्यांस कदाचित पुरता खेद न होईल ह्मणोन त्याणें कृष्णेचा दक्षिणेचे बहुतक हिंदू धरून बलात्कारानें त्या हिंदुलोकांचा सुंता करून मुसलमान केले. असा टिपूनें अनर्थ केला तेव्हां शंकराचार्यांचे शिष्य दोन हजार ब्राह्मण यांस तो जुलूम सोसेना यास्तव त्यांहीं अनेक प्रकारानें प्राणत्याग केले.

नाना फडनवीस याणें मनांत निश्चय केला होता कीं, टिपूला जिंकून तत्संबंधी इंग्लिशांस किमपि भाग त्या लाभापैकीं न द्यावा तथापि यासमयीं टि-

पू

पू प्रबळ झाला आणि त्याचा पलटनी बंदोबस्त फार चांगला आहे; अणखी आपला सहाय जो निजामअल्ली त्याचें लश्कर केवळ अव्यवस्थितसें जाणून त्याणें इंग्लिशांकडे कुमक मागावयाकरितां मनांत कल्पना आणिली कीं, टिपू व इंग्लिश यांमध्यें पहिलेंच वैमनस्य आहे यास्तव तो जिंकायाविषयीं यत्किंचित् अभ दाखविल्यानेंच आपले सहाय इंग्लिश होतील. ह्मणोन मुंबईसरकारांत त्याणें आपला वकील पाठविला, तेव्हां त्यांहीं त्या वकिलाचें बोलणें अथसत अकसत ऐकून, त्याचा अंगिकार न करितां, तें प्रकरण कलकत्याचा मुख्याकडे लोटून दिलें. तेव्हां तेथचा मुख्यानेंही तें काम स्वीकारिलें नाहीं. इतक्यांत पुण्यामध्यें मराठ्यांचें लश्कर त्या टिपूवर जावयास सिद्ध झालें; तेसमयीं पेशवे व मुधोजी भोंसले यांचा तह झाला कीं, इंग्लीश पेशव्यावर चालून येत असतां मुधोजीनें त्यांस अनुकूळ नव्हावें; व पूर्वीं माधवराव पेशवे व जानोजी भोंसले यांचा तह झाला आहे त्यांत अंतर न करितां, मुधोजी भोंसल्यानें वागावें.

त्यावर्षीं पर्जन्य फार लांबला ह्मणोन मराठ्यांचा लश्करास दिसेंबराचे पहिले तारिखेपर्यंत निघावयास अवसर सांपडला नाहीं. मग हरिपंत फडका लश्करासुद्धां पुण्याहून निघोन भोंसले व निजाम यांचा लश्करास मिळावयासाठीं पूर्वींचे संकेतस्थळीं येद्गिरास जाऊं लागला. त्याबरोबर नाना फडनवीसही निजामअल्लीशीं कांहीं बोलणें करावयास निघाला. नंतर तीं सर्व लश्करें एकत्र मिळाल्यावर निजामाशीं आणि मराठ्यांशीं मसलत ठरली कीं, टिपूचें सर्व राज्य घ्यावें, आणि त्याचे सहा विभाग करून त्यांतील दोन विभाग पेशवे यांणीं घ्यावे. व दोन निजामअल्लीनें स्वीकारावे; व एक शिंद्यास द्यावा, व एक होळकरास द्यावा. असा नेम होऊन तुकोजी होळकर व गणेशपंत बेहेरे. या दोघांबरोबर पंचवीस हजार फौज देऊन टिपूचें कांहीं लश्कर कितुरापाशीं होतें त्यावर नेमिलें; आणि थोरलें लश्कर टिपूचा मुलखांत बदामीवर चालिलें. तेसमयीं मसलत झाली कीं, बदामीजवळ जाऊन पर्जन्यकाळपर्यंत युद्धाचा उपक्रम न करितां उगेंच रहावें पुढें पर्जन्यकाळीं नद्या भरल्यावर तेथें टिपूची कुमक पोंहचेनाशी झाली ह्मणजे युद्ध आरंभावें. त्या मसलतीस निजामअल्ली मान्य झाला होता, परंतु पर्जन्यांत युद्ध करणें त्यास आवडेना, यास्तव तो आपला सेनापती पंचवीसहजार सैन्यसहित हरिपंताचा स्वाधीन करून, आपण हैदराबादेस माघारा गेला. त्यानंतर मराठ्यांहीं टिपूशी अडचण न होईलसें, समजून त्या किल्ल्यास घेरा, सनसत्यांशें शायूशीचा मे महिन्याचे पहिले तारिखेस घातला, तो बदामी किल्ला याचें द्वार

मोठ्या

मोठ्या मैदानांत असून त्यासभोंवता तट आहे त्याचा मध्यभागीं गडी आहे, आणि त्याचे गच्चीचे दोहींबाजूंस बाहेरचे अंगीं दोन डोंगरी किल्ले आहेत; त्यातटाशीं मराठे वीस दिवस तोफांचा मार करून लढले, तथापि तो तट फारसा ढांसळला नाहीं तेव्हां असें ठरलें कीं याचा आंत जावयास शिडीशिवाय दुसरा उपाय नाहीं; मग शिडया घेतारिखेस मोंगल व मराठे त्याकृत्यास सिद्ध झाले. तेव्हां त्याकोटांतील साडेतीन हजार लोक त्यांचा निवारणार्थ, आंतून त्याभिंतीवर चढले त्यांहीं पूर्वींच त्यातटास भोंवते दारू भरलेले बुधले आगोआग पुरून ठेविले होते, मग ते मराठे व मोंगल त्यांवर हल्ला करीत असतां ते केवळ त्या पुरलेल्या बुधल्यांवर येउन पोंचले, तेव्हां अकस्मात त्या बदामीकरांहीं त्या बुधल्यांस बत्ती देउन त्यांचा फार नाश केला तथापि ते मराठे, व ते मोंगल यांमध्यें मोठी ईर्षा उत्पन्न झाली होती, त्यायोगें ते तो नाश न मानितां, तसेच मोठ्या वेगानें पुढें सरून त्यातटास आगोआग शिडया लाउन वर चढून आंत उतरले, नंतर त्याशहराचा आंतील गडीशींमात्र कांहींसा विलंब लागला. तेसमयीं त्यातटांतील लोकांचे पाठीस शत्रु लागले असतां, ते बहुतेक पळून त्या दोहीं बाजूंचा दोहीं किल्यांवर चढून स्वस्थपणें राहिले; नंतर ते त्यांचा पाठीस लागलेले मराठे व मोंगल, यांवर त्यांहीं त्या दोहीं किल्यांवरून मोठे मोठे दगड लोटून, त्यांवर बंदुकांचाही भडमार करून त्यांचा बहुत नाश केला तरी ते मराठे व मोंगल यांचें अनृट उद्योग व मोठा वेग पाहून, ते किल्लेकरी अत्यंत भीत होउन, केवळ जीवदान मात्र मागून त्यांस ते दोनी किल्ले त्यांहीं दिले.

असें झाल्यावर नाना फडणवीस ते युद्धाचें काम हरीपंत फडके यांस सोपुन आपण पुण्यास माघारा गेला. तेसमयीं मुधोजी भोसल्याही आपले बहुतेक लोक आपला दुसरा पुत्र खंडोजी भोसला याचा स्वाधीन करून, ते कृत्य हरीपंतास सोपउन त्यास कबूल केलें कीं मी दसरा झाल्यावर आणीक फौज घेउन, तुमचे कुमकेस येतों, इतकें करून तो माघारा नागपुरास गेला. तेसमयीं होळकर अगोधरच कितुरस गेला होता त्याणें त्यापरगण्यांतील सर्व टिपूचीं ठाणीं उठवून त्याकिल्याशीं लढत होता त्यावर कांहीं वेळानें तो किल्ला घ्यावयाचें काम तसेंच ठेउन तो होळकर तेथून एकादिवसांत तीस बत्तीस कोस जाउन, सावनुरास पोंचला, तो तेथें टिपूचा एक मोठा सावकार, राघवेंद्रराव नामें होता, त्यास धरावयाचा बेतानें गेला परंतु तो तेथून पळून गेला होता. तेव्हां त्या होळकरानें तेथचे दुसरे दोन तीन सावकार धरून, त्यांपासून दोन लाख रुपये खंडणी घेतली. सावनुरचा नबाबास पूर्वीं टिपूनें आपली बहीण देउन त्याचे पहिले घेतलेले बारा परगणे त्यास माघारे दिले होते; तथापि तेसमयीं टिपूनें त्यानबाबास कांहीं उपद्रव दिल्यामुळें, तो टिपूचापक्ष सोडून होळकरास मिळाला.

हरीपंत फडके तो बदामी किल्ला घेतल्यानंतर गजेंद्रगड वगैरे आणीक किल्ले घेऊन, मग तो हरीपंत कोपाळ किल्ल्यास गेला असतां, त्यासमयीं त्यास कळलें कीं, आपणावर टिपू मोठ्या लष्करासहीत टोंक त्याच्या नाक्यांत बसून तुंगभद्रा नदी उतरून आलीकडे आला. तेव्हां हरीपंत फडके त्या टिपूवर जावयास निघाला परंतु तो मुलुख त्यांच्या युद्धास उपयोगी नाहीं असें समजून, तो सावनुरास गेला, तों तेथें टिपूही येऊन मराठे व मोगल यांच्या लष्करापासून तीन कोसांवर उतरला; तेव्हां तीं दोन्हीं लष्करें सावनुराच्या दोहींकडे होतीं; मग पंधरा दिवस पर्यंत ते उभयपक्षीं लोक आपआपले तळावर उगेच होते, नंतर टिपूनें पहांटेस पांच घटकांस अंधार असतां मराठ्यांच्या तोफखान्यावर छापा घातला परंतु तूलसंबंधें त्या टिपूच्या हातीं कांहीं न लागलें, त्यावेळेस मराठ्यांच्या लष्करांत कांहीं धान्यादिकांचा तोटा पडला आणि टिपू यानेंही मैदानांत येवणार नाहीं या दोहीं कारणांमुळें तो हरीपंत फडके सावनूर टाकून लष्करसुद्धां पांच कोस मागें जाऊन दुसरी मैदानाची जागा धरून राहिला, तेव्हां टिपूला त्याचे पाठीस लागवेना म्हणून तो सावनुरांत शिरून राहिला. याप्रमाणें त्या दोहीं लष्करांचा युद्धप्रसंग न होतां व त्यांतील एकासही विशेष लाभ नसतां, एकाएकीं टिपूनें सन सत्राशें सत्याशींच्या फेब्रुवारींत, मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें करावयाकरितां हरीपंताकडे तुकोजी होळकराचे द्वारें, वकील पाठविला. त्याच्या बोलण्याचा विश्वास हरीपंत धरीना, म्हणून एप्रेलपर्यंत तें तहप्रकरणीं बोलणें चाललें होतें. मग तो तह ठरून मराठ्यांस, कितूर व बदामी व नरगुंद प्रांत झाले. याशिवाय पंचेचाळीस लक्ष रुपये टिपूनें मराठ्यांस देतों म्हणून कबूल केलें; आणि सावनुरच्या नबाबासही आपल्या मुलखाचा कांहीं भाग द्यावयास तो कबूल झाला, परंतु त्यासही टिपूचा विश्वास येईना म्हणून तो मराठ्यांच्या लष्कराबरोबर पुण्यास गेला.

टिपूनें एकाएकी मराठ्यांशीं तह करून कलह मिटविला, याचें कारण असें, बदामीस नाना फडनवीस असतां, इंग्लीशांचा वकील मालीट साहेब तो मराठ्यांकडे नेहमीं राहावयास पूर्वसंकेताप्रमाणें आला, तेव्हां त्याची व नाना फडनवीसाची प्रथम भेट त्या बदामीस होऊन मग तो नानाबरोबर होता, आणि कलकत्त्यास तेसमयीं नवा मुख्य साहेब आला. त्याणें कलकत्ता, व मद्रास, व मुंबई, इतक्या जागीं आपल्या पलटणींचा बंदोबस्त चांगला आरंभिला या सर्वप्रकारें करून, टिपूला वाटलें कीं मराठे व इंग्लीश निःसंशय, एकचित्त आहेत; तें भय मानून त्याणें युद्ध सोडिलें.

महादजी शिंद्यास दिल्ली व आग्रें प्रांत झाले, तथापि तेथें पूर्वीं अव्यवस्था झाली होती, त्यामुळें त्या बंदोबस्तास जो खर्च लागला त्याप्रमाणें तेथें उत्

न्न

न झालें नाहीं. लौकिक दिसण्यानंतर तो त्यास मोठा लाभ आल्यासारखा प्रसिद्ध झाला, परंतु निश्चितार्थ नसानहूता. मग थोडक्यांच दिवसांत त्यास द्रव्याचा तोटा पडला, यास्तव त्याला, जें नमसलत नाहीं असें अन्यायकर्म करावें लागलें; त्यांत जे मुसलमान सरदार, त्या शिंद्यास मिळाले होते, त्या बहुतेकांच्या जहागिरी त्याणें जप्त केल्या, आणि ज्यांच्या जप्त केल्या नव्हत्या, त्यासही शंका उत्पन्न होऊन ते त्याचा द्वेष करूं लागले. असें असतां शिंद्यानें बादशाहाचें नाव करून त्या रजपुतांस खंडणी मागितली आणि आपण लश्कर सहित जयपूरच्या दरवाजापाशीं जाऊन तेथें डेरा देऊन उतरला, आणि त्या सर्व रजपुतांस साठ लक्ष रुपये खंडणी मागितली. त्या प्रमाणें त्यांहीं बहुतेक पैका देऊन बाकी राहिला तो कांहीं अवकाशानें देऊं म्हणून कबूल केलें. मग त्या अवकाशाप्रमाणें ती वेळ आल्यावर, महादजी शिंद्यानें तो ऐवज मागावयास रयाजी पाटील नामें आपला सरदार पाठविला, तेव्हां त्या जयपूरकरास बादशाहाचे मुसलमान सरदार आंतून अनुकूळ होते, यास्तव ते रजपूत याणीं त्या रयाजीशीं लढून त्याचा पराभव केला. ते वेळेस दिल्लीचा बादशाह जो कोणी बलवान् होईल त्यास आपलें कार्य करून घेण्यास निमित्त कारणाचे परी झालेला असे, आणि केवळ दुसऱ्यानें दिलें त्यावरून गरीबासारिखा होता, तोही त्या संधींत, शिंद्याचा तिरस्कार करून म्हणूं लागला कीं, या शिंद्यानें माझा किमर्थ मान ठेविला नाहीं; असे हे मराठे लोक केवळ शनवट आहेत. ते समयीं तो महादजी शिंदा समजला कीं मी रजपुतांशीं वांकडा झालों आणि मजविषयीं बादशाहाचे लोक रुष्ट झाले, या शिवाय आपलें लश्कर व बादशाहाचें लश्कर यांचा रोजमुऱ्याची बाकी देणें पुष्कळ थकली. अशा समयीं युद्ध करून जय न झाला तर, माझा समूळ नाश होईल; एवढें संकट त्याजवर पडलें असतां ही, त्या महादजी शिंद्यास युद्धावांचून दुसरा उपाय दिसेनासा झाला; तेव्हां त्याणें आपाजी खंडेराव नामें आपला सरदार जवळ बोलाविला आणि पूर्वी डिबायन नामें फ्रेंच जातीचा मोठा नामांकित सरदार याणें शिकविलेलीं त्याचीं दोन पलटणें नुकतींच बुंदेलखंडांतून आलेलीं होतीं, त्यासही जवळ बोलाविलीं. मग तो आपलें लश्कर व बादशाहाचें लश्कर बरोबर घेऊन सन १७८७ शांत दिल्लीहून निघोन रजपुतांवर चालिला. तो जयपुराजवळ पोहोंचला असतां, त्याच्या मनांत आलें कीं रजपुतांशीं युद्ध करून आपला परिणाम नीट होणार नाहीं; म्हणून त्याणें त्या जयपूरवाल्याशीं तह करावयाचा उद्योग आरंभिला, परंतु तो जयपुरचा राजा प्रतापसिंग, यास जोतपुरचा राजा व दुसरे ही कित्येक रजपूत राजे मिळून तेथें मोठें सैन्य जमा झालें होतें म्हणून ते सर्व रजपूत तो तह न मानून त्या शिंद्याच्या लश्करच्या कोटीस उपद्रव करून अनेक प्रकारें त्यास बेजार करूं लागले

असा

असा थोडकासा देऊन गेल्यावर त्याम हादजी शिंद्याकडचे मोंगल व मराठे त्या उपद्र व्यास कंटाळून बादशाहाकडच्या सर्व सरदारांत मोठा सरदार महंमदबेग अमदानी नामें होता, तो व त्याचा पुतण्या इसमायलबेग तोही त्या शिंद्यांचा पक्ष सोडून रज पूतांस मिळाले. तेव्हां तो महादजी शिंदा समजला कीं, जर आतां युद्धास विलंब क रीन तर हे बादशहाचे सर्व लोक रजपूतांस जाउन मिळतील, म्हणून तात्काळ मो ठ्या निकरानें परस्परें युद्ध होउन, त्यांत महंमदबेग मोठ्या तोफेच्या गोळ्यानें मृत्यु पावला, ते समयीं, अशी संधी उत्पन्न झाली कीं, त्याम हंमदाचें सर्व लश्कर पळून जावें आणि मराठ्यांचा जय व्हावा, परंतु इसमायलबेग याणें मोठा उद्योग करून त्या सर्व लोकांची थोपाथोपी केली आणि युद्ध चालविलें; ते समयीं शिंद्यास मागें हटा वें लागलें. त्यानंतर तिसरे दिवशीं शिंदा फिरून रजपूतांशीं लढावयास सिद्ध झा ला; ते समयीं बादशाहाचे सर्व पायदळ लोक ऐशीं तोफांसहीत अकस्मात् त्या इसमायलबेगास मिळाले. अशा ही संकट समयीं शिंद्यानें आपलें धैर्य किमपि न सोडितां फार युक्तीनें वागणूक केली, ती अशी, त्या समयीं त्याणें आपलें सर्व अ डसामान व बहुतेक बुणगें कुशाळगडाकडून ग्वाल्हेरास पाठविलें; मग आपल्या ल श्करासहां मोठ्या त्वरेनें दीग किल्ल्या पर्यंत हटत गेला, तो तेथें राहून आपल्या लश्क राच्या लढाईत टोळ्या आसपासंतांत गेल्या, जमा करिता झाला, मग आपणास जा टलोक सहाय करून घेण्याविषयीं त्या जाटांचा दीग किल्ला त्यास मापारा दिला, आणि आपल्या मोठमोठ्या तोफा त्या जाटांचा दुसरा भरतपुर नामें किल्ला आहे तेथें ठेविल्या; मग आपण आग्रा जवळ जाउन तो किल्ला व त्या आग्रा खेरीज अ लीगर नामें दुसरा किल्ला आहे, त्या दोहीं जागीं शिबंदी पाठविली.

ते समयीं ते रजपूतलोक याचा मनांत मराठे समूळ बुडवावे असें नव्हतें, म्ह णून ते निरनिराळे होउन आपआपले ठिकाणास गेले. मग इसमायलबेगतो बाद शाहाचा मुलुख मराठ्यांहीं घेतलेला सोडवावयास एकटाच उद्युक्त झाला. तो प्र थम आग्राजवळ जाउन उतरला आणि शिंद्याशीं मोठें युद्ध करून आग्रें घेणार हो ता परंतु शिंदा हलकें हलकें युद्ध करून मोठ्या युक्तीस राहेना असे आठ दिवस गे ले; नंतर शिंद्याला असें वर्तमान कळलें कीं, इसमायलबेगाचे कुमकेस गुलामका दर नामें रोहिला, जाबितास्वान रोहिल्याचा पुत्र येतो; असें ऐकताच तो शिंदा आपल्या लश्करासहित निघोन ग्वाल्हेरास गेला. तेथें त्याणें पूर्वी पेशव्यांस कुम क मागीतली होती ती पोहोंचली नाहीं म्हणून नाना फडणवीसास पुनः मोठ्या आ ग्रहानें लिहिलें कीं माझें कार्य अद्यापि नष्ट झालें नाहीं; परंतु सांप्रत मोंगल व इंग्लीश रजपूतांस मिळतील असें दिसतें; हें झालें तर मराठ्यांचा समूळ नाश हो ईल; त्यास हे समयीं सर्वांहीं आपला धनी एकच आहे असें ध्यानांत आणून निर्भ

टाच तेथून पळाला. तो कित्येक दूर गेल्यावर रात्रीं अंधारांत त्याचा घोडा पडला; तेव्हां त्यास असा धक्का बसला कीं, त्या योगें त्याचा गतप्राणाचेपरी मूर्च्छा येउन तो अचेतन पडला. मग दिवस उगवल्यावर कोणी शूद्र तेथें आला त्याणें त्यास पाहिलें मग तेथून उचलून त्यास मराठ्यांच्या लष्करांत नेला. नंतर तो त्या लष्करांत बंदीस असतां कांहीं दिवसांनीं शिंद्यानें त्याचे हातपाय तोडून तो थोटा केला; मग तो कांहीं दिवसांनीं मृत्यु पावला. नंतर त्या गुलाम कादरानें शहाअलम बादशहाचा पुत्र बेदरबख्त यास दिल्लींतून आपण पळतांना आपल्याबरोबर मिरत किल्ल्यांत नेला होता तो मग मराठ्यांच्या हातीं लागला त्यांहीं त्यास किमपि दुःख न देतां मर्यादेनें बंदींत ठेविला; शेवटीं त्याच्या वडिलास शिंद्याचे योगें तक्ताधिपत्य आल्यावर त्याणें त्या आपल्या पुत्रास जिवें मारून टाकिला. असें वर्तमान सत्तरसत्याशीं एकुणनवदांत घडलें.

त्यानंतर महादजी शिंदा याणें गुलाम कादर याची जहागीर व बहुतेक दुआबभांत व दिल्ली व आग्रें हे दोन परगणे घेतले. एवढें यश त्यास प्राप्त झालें तथापि तो निर्भय झाला नव्हता. तेव्हेळेस अफगाणांचा बादशाह तिमोरशाह अबदाली याचे लोक मुलखांत त्याच्या घ[illegible] होते ते आपणावर येतील असें त्या महादजी शिंद्यास वाटत होतें. याखेरीज रजपुतामध्यें ही मोठमोठे त्याचे द्वेष्टे असत. याशिवाय त्याचें साहाय्य होळकर व अलीबहादर यांस त्याचें कार्य शेवटास नेण्यापेक्षा त्याणें संपादिलेल्या मुलखाचा भाग घेण्याविषयीं आशा फार होती. तो हें सर्व जाणून आपल्या वृद्धीचा उद्योग त्याणें टाकिला नाहीं. तो प्रकार लिहिण्याचे पूर्वी शिंद्यानें आपल्या लष्कराचा कायकाय बंदोबस्त नवा केला तो समजला पाहिजे.

प्रथम त्याणें पहिल्यापेक्षां रजपूत व मुसलमान चाकरीस बहुत ठेविले, आणि त्याचे स्वार पूर्वी चोकणे घालीत असत, ती चाल मोडून स्वारांहीं खोटपर्यंत त्यांचा विजार घालावयाची चाल पाडिली; आणि त्या पूर्वी मराठ्यांच्या लष्करांत गोसावी लोक फारसे नव्हते ते अधिक ठेवून त्यांचा एक समुदाय नवाच मोठासा करून हिंमतबहादर नामें त्यांचा गुरू होता त्यास त्या मंडळीची मुख्यता दिली. यासर्वांपेक्षा त्याणें त्या दिबायनाचीं दोन पलटणें होतीं तीं प्रतिपलटणास सातशें लोक याप्रमाणें पलटणें चोवीस केलीं आणि त्या प्रतिपलटणास मैदानांत लढाईच्या उपयोगी अशा हलक्या हलक्या तोफा पांच पांच दिल्या. त्या चोविसा पलटणांतील आठ आठ पलटणांचा बृगेडनामें एक एक भाग करून, एकेका बृगेडास पांचपांचशें स्वार नेमिले. याइतक्या समुदायाचें मुख्यत्व दिबायनास दिलें. आणि त्या पलटणांचा खर्चास पुरेसा मुलुख देउन त्या मुलुखाचे उत्पन्नांत शेंकडा दोन रुपये प्रमाणें त्या दिबायनानें आपलें स्वामित्व संबंधें घ्यावे, व त्यास जातीनें दरमहा दहा हजार रुपये

केला

केला. त्यापलटणीलोकांत त्यादिबायनानें आपल्या हाताखालीं विलायतेचे कित्येक मुलुखचे मोठमोठे चतुर साहेबलोक ठेविले होते; त्यांत एक सांगस्तर नामें साहेब होता तो बंगाल्याचा मुख्य साहेबापाशीं होता; मग त्याणें गोहदचा राण्याची चाकरी कांहीं दिवस करून शिंद्याचा पलटणांत राहिला. तो तोफा ओतावयाचा कामांत अत्यंत कुशळ असे; त्याणें फार चांगल्या साठ तोफा शिंद्यास ओतून दिल्या. मग शिंद्याचा तोफखाना वाढतां वाढतां त्यांत अनेकप्रकारचा तोफा दोनशांवर जमल्या; एवढी त्या महादजी शिंद्याची दवलत वाढली.



सनसत्राशें नव्वदांपासून ब्याण्णवपर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून भाग तिसरा

अनुक्रमणिका

भाग सव्विसावा.

सन सत्राशें सत्यायशीं मध्यें टिपूनें फार जरूर तह केला. तथापि हरिपंत फडके यांचें लश्कर नुकतेंच कृष्णेचे पलीकडे पोंहचलें न पोंहचलें तोंच, त्याणें कित्तूर मगरठ्यां पासून घेतलें; व बेदनुरास कांहीं लश्कर जमा करून कोंकणपट्टी मराठ्यांपासून घेणार असें दर्शविलें. असें त्याचें एकसमयींच तह करणें आणि तहि परी[illegible]र्गणें याचें मूळ कारण त्या टिपूचा स्वाभाविक चांचल्या वांचून दुसरें कांहीं दिसत नाहीं; परंतु त्या समयीं कित्येक इंग्लीश असें समजले कीं, टिपू व नाना फडनवीस व निजामअल्ली व फ्रेंच हे सर्व मिळून आह्मास बुडविणार आहेत. आणि नाना फडनवीस समजला कीं, मराठे बुडवावे असेंच टिपूचा मसलतीचें तात्पर्य. त्यावरून त्या नानानें कलकत्याचा मुख्य लार्ड कानवालीस नामें साहेब याकडे वकील पाठवून सूचविलें कीं, टिपूचें प्राबल्य न होण्यास तुमचें व आमचें ऐक्य असावें. त्यावर त्या साहेबानें उत्तर दिलें कीं, यांत आमचें हितच आहे परंतु आमचा सरकाराची आज्ञा अशी आहे कीं जो आपणाशीं विरोध करील त्याशीं मात्र वक्र असावें. टिपूनें पूर्वी आह्मांशीं जें बोलणें केलें आहे त्यांत जर त्याकडून कांहीं अंतर पडेल तर आह्मीं तुह्मास मिळूं.

यानंतर टिपूचें आचरण इंग्लीशांविषयीं विपरीत नाहीं सें समजून कलकत्याचा मुख्यानें मनांत निश्चय केला कीं, पूर्वी सन सत्राशें अडसष्टांत निजामअल्लीनें करार केला कीं, बसालतजंग मृत्यु पावल्यावर त्याची जहागीर गंटूर परगणा इंग्लीशास मी देईन. त्याप्रमाणें तो बसालतजंग सन सत्राशें ब्यायशींत मृत्यु पावला; त्यास हे समयीं त्याला मागावयास योग्य आहे, असें समजून त्याकडे त्या साहेबानें वकील पाठवून मागतांच त्या निजामानें तो परगणा त्यांस दिला. तो प्रांत अतिउत्कृष्ट असून त्याणें उगाच दिला असें नाहीं, तो समजला कीं, हाल्लीं हिंदुमुलखीं मराठे व इंग्लीश व टिपू व आह्मीं सत्ता करितों यां सर्वांमध्यें न्यूनबळ असा मीच आहें; त्यास यांतील कोणा एकाचा आश्रय केल्यावांचून माझें राज्य टिकणार नाहीं.

त्या निजामाचा मनांत होतें कीं, टिपूशीं स्नेह करावा; कां कीं, तो आपल्या जातीचा मुसलमान आहे, परंतु त्याचे वजीर वगैरे मुत्सद्दी याणीं त्यास मसलत दिली कीं, हे समयीं तुह्मीं पूर्वीचा तहाप्रमाणें इंग्लीश यांस गंटूर परगणा देऊन दोन पलटनें व सहा तोफा वरखंडनी पहिल्या कराराप्रमाणें त्या इंग्लीशांस मागून, मग त्यांशीं स्नेह ठेवाल तो उपयोगी होईल. असें ठरवून त्या निजाम

अल्लीनें

अल्लीनें कलकत्त्यास वकीलही पाठविला; परंतु सरळपणानें वागणें त्याच्यानें होईनातें असें. त्याणें कलकत्त्याच्या मुख्याकडे वकील पाठविला असतांही, टिपूशीं स्नेह साधावयाकरितां दुसरा वकील पाठविला. त्याचें बोलणें आलें कीं, तुमचा स्नेह मला मान्य आहे, आणि तुमचा व आमचा कांहीं शरीरसंबंधही व्हावा; त्यावर निजामास राग येउन तें मान्य न करितां तसेंच राहिलें. असें असतांही इंग्लिशांकडे टिपूचा वकील बोलणें करीत असतां त्यास त्या लार्ड कानवालिसानें उत्तर दिलें कीं, पूर्वीच्या करारप्रमाणें तुम्हांस आम्ही पलटन व तोफा व खर्च देत नाहीं देतों; परंतु टिपूला जिंकावयाविषयीं या वेळेस आम्ही तुमचें साहाय्यास निलायतेचें आज्ञेवांचून येणार नाहीं. आणि पुढें कधींही कर्नाटक, बालेघाट, आमच्या स्वाधीन झाल्यावर त्याविषयीं जो तुमचा व आमचा पूर्वी करार ठरलेला आहे त्याप्रमाणें तो मुलुख तुम्हांस देऊं. असें त्या लार्टाचें उत्तर निजामास गेल्यावर टिपूला समजलें कीं, आम्हास जिंकावयाविषयीं निजामाला इंग्लिश अनुकूळ झाले. यावरून तो टिपू क्रुद्ध झाला आणि पूर्वी त्याणें इंग्लिशांच्या साहाय्यावांचून कोरच्या राजा यावर मोहिम करून तो मुलुख घ्यावयाचा बेत केला होता, तो सिद्धीस न्यावयाचा उद्योग करूं लागला.

तो टिपू सन सत्राशें एकुणनव्वदाच्या दिसेंबर महिन्यामध्यें त्रावनकोरास जाउन त्या राजाच्या लष्करावर हल्ला करिता झाला. त्या युद्धामुळें नाना फडनवीस याचा पूर्वील बोलण्याप्रमाणें सन सत्राशें नव्वदाच्या जून महिन्याचे पहिले तारिखेस पुण्यामध्यें इंग्लिश व नाना फडनवीस, व निजाम अल्ली, यांचें ऐक्य झालें. त्यासमयीं असें ठरलें कीं, निजाम अल्ली व नाना फडनवीस मिळून पंचवीस हजार फौज घेउन या पर्जन्यकाळांतच जाउन उत्तरेकडचा टिपूचा मुलुख घ्यावा. त्यानंतर पर्जन्यकाळ गेल्यावर त्या तिघांही मिळून होईल तितकें लष्कर जमा करून टिपूचा सर्व मुलुख घ्यावा. त्या कामास इंग्लिशांही दोन पलटनें मराठ्यांस द्यावीं, व दोन निजामास द्यावीं; त्या पलटनांचा खर्च त्या उभयतांही द्यावा.

त्या मुलखांत या तिघांतील कोणा एकाचेंही पूर्वील स्वामित्व नाहीं असा जो मुलुख असेल तो तिघांही वांटून घ्यावा. याशिवाय कोणी पेशव्यांकडील किंवा निजामाकडील पाळेगार अथवा जमेदार हैदरानें घालवून दिलेला असेल त्यास त्याचे जागीं स्थापून त्याजपासून कांहीं द्रव्य नजर घ्यावें, तें तिघांही वांटून घ्यावें; आणि या तिघांतील जो कोणाचा मुलुख पूर्वीचा असेल त्याचें स्वामित्व त्याणें करावें. असा नेम ठरल्यावर इंग्लिशांचें लष्कर मद्रासेहून निघालें. आणि मुंबईहून दोन पलटनें व सहा तोफा निघाल्या; त्या अंबे घांटानें वर चढून तासगावा जवळून जून महिन्याचे अठरावे तारिखेस पोहोंचल्या. त्यांचा मुख्य कपतान लिटल नामें साहेब होता; त्याबरोबर मराठ्यांही

त्यांहीं आपला कारकून संगमेश्वरापासून दिला होता. त्याणें त्या साहेबाचा आ ण्यास कांहीं युक्ति करून अनेक प्रकारें विलंब लाविला, आणि टिपूचा वकील पुण्याहून अद्यापि गेला नाहीं असें त्या साहेबास वर्तमान कळलें; त्यावरून त्या साहेबाला कांहीं चमत्कार वाटला. जेव्हां तो तासगावांस पोहचला तेव्हां तेथें मराठ्यांचा स्वारांची तयारी त्यांहीं ह्मटल्याप्रमाणें नाहींशी पाहून तो स मजला की, कारकुनानें विलंब लाविल्याचें कारण हेंच. तो तेथें पोहचला तेव्हां मराठ्यांचे स्वार दोन हजार मात्र जमले होते. मग ती तयारी न होण्याचें कारण शोधितां इंग्लीशांस असा ठिकाण लागला कीं, मराठे टिपूस ह्मणतात कीं, आह्मीं व निजामअल्ली व इंग्लीश एकमत झालों आहों तरी तुह्मीं आह्मास कांहीं द्रव्य द्याल तर आह्मीं तें मोडून तुमचा पक्ष स्वीकारूं. असें त्याशीं बोलणें मात्र करून त्या टिपूपासून द्रव्य घेतल्यानंतर त्यावर उलटून त्यास बुडवावया चा मसलतींत आहेत; इतकें इंग्लीशांस समजलें. ते मराठे टिपूकडून द्रव्य ये ईल ह्मणून फार दिवस वाट पहात होते, परंतु तें सिद्धीस जात नाहीं सें पाहून मग त्यांहीं आगष्ट महिन्याचे पांचवे तारखेस त्याशीं लढाईचा निरोप दिला.

यानंतर परशुरामभाउ पुण्याहून निघोन कृष्णा उतरावयास त्याला आगष्टाची अकरावी तारीख लागली. त्या बरोबर पांच हजार स्वार व दीड हजा र पायदळ होतें. त्यानंतर थोडकेच दिवसांत प्रतिनिधी कांहीं स्वारांसहित येउ न त्या परशुरामभाउस मिळाला; याशिवाय विजयदुर्गचे बंद्राचा कामावर धों डोपंत गोखला नामें होता तो एक हजार स्वारांसहित येउन त्या भाउला मिळा ला. त्या धोंडोपंतानें इंग्लीशांचे आज्ञेंत वागावें असें परशुरामभाउचा मनांत आ लें. परंतु ती मसलत कांहीं कारणामुळें सिद्धीस न गेली; तथापि त्या दिवसापासून इंग्लीश व गोखले यांचा परिचय झाला; मग त्या इंग्लीशाचा द्वारें त्या धोंडोपंतांचा पुतण्या बापू गोखला तो पुण्याचे दरबारीं मोठी योग्यता पावला; नंतर कालेंकरू न त्याशीं व इंग्लीशांशीं द्वेष पडला, तें प्रकरण पुढें लिहिण्यांत येईल.

यानंतर पंधरा सप्टेंबरचे तारिखेस मराठ्यांहीं टिपूचा न्हानसा कोटाचा गां व घेतला. त्यापासून परस्परें युद्ध चालू झालें, आणि मराठ्यांचें लष्कर तेथून पु ढें चालता चालतां टिपूचा मुलुखचे रयत लोकहि टिपूचे शिबंदीस घालवून मरा ठ्यांकडे मिळावयास सिद्ध आले. मग त्या शिबंदीलोकांहीं आपल्या धर्मा कोण हा विचार मनांत न आणितां, त्या परशुरामभाउची चाकरी धरून मुलुखाची था की घेण्यास त्याला [illegible] हारस्द झाले. नंतर थोडक्याच वेळांत आणखी मराठे लोक थोडथोर येउन, त्या परशुरामभाउस मिळत गेले. इंग्लीशांची दोन [illegible] मेळ करून, मराठ्यांचें लष्कर [illegible] [illegible] हजार पायदळ [illegible]

झालें

झाले. मग त्या लश्करासहित तो परशुरामभाउ सप्तेंबराचे अठराव्ये तारिखेस, धारवडाजवळ जाउन तो किल्ला घ्यावयाचा उद्योग करूं लागला. त्यांत दिवसास दुरून तोफांचे गोळे त्या किल्यास मारावे, आणि रात्रीस त्या तोफा माघाऱ्या नेउन तोफखान्यांत ठेवाव्या; असें अनुपयुक्त आणि उपहासास्पद युद्ध दोंड महिनापर्यंत त्या परशुरामभाउनें चालविलें. मग तो कांहींसा उपयुक्त वर्तला; तो असा. किल्येक लोक त्या किल्यांतून बाहेर येउन युद्धाविषयीं राहिले होते, त्यांवर हल्ला करून त्यांस किल्यांत घालवून, त्यांच्या तीन तोफा घेतल्या. ते समयीं इंग्लीशाचीं पलटनें उपयोगी पडलीं, त्यांहीं मराठ्यांच्या साहाय्यावांचून त्या किल्याची पेठ उडी लावून घेतली ते समयीं त्या पलटनाचा लिटल साहेब व दुसरा कोणी येक साहेब हे दोघे सर्वांचे पुढें त्या भिंतीवर चढले तेव्हां त्या दोघांसही जखमा लागल्या, आणि त्या पलटनांतील शिपाई लोक मेले व जखमी मिळोन बासष्ट पडले. मग ती घेतलेली पेठ इंग्लीशानें परशुरामभाउच्या पुत्र आपासाहेब याचा स्वाधीन करून आपण आपल्या छावणीस गेला. तेव्हां त्या पेठेंत मराठ्यांवर आंतले किल्लेकरी चालून येउन त्या उभयतांनीं मोठ्या निकरानें युद्ध झालें. ते समयीं मराठे मेले व जखमी मिळोन पांचशें पडले; त्यापेक्षां त्या किल्लेकराचा अधिक नाश झाला, आणि ते माघारे गेले, असें असतांही तो आपासाहेब तेथून निघून आपल्या लोकांसहित माघारा लश्करांत गेला. तेव्हां ती पेठ त्या किल्लेकऱ्यांचा स्वाधीन सहज झाली नंतर उभयपक्षीं मेलेल्या लोकांस जाळावयासाठीं कांहीं दिवसांचा सल्ला झाला. असे त्या युद्धाचा आरंभ दिवसापासून, मराठ्यांहीं तीन महिने कच्चा मसलतीनें घालविले; नंतर पुनः ती पेठ घ्यावयाचा अभिमान धरून, लाजेनें इंग्लीशांची कुमक न घेतां, मराठ्यांहीं झटून लढून ती पेठ घेतली. यापुढें मराठे व इंग्लीश त्या किल्याशीं लढतां लढतां, तेथचा किल्लेदारानें परम शौर्येंकरून किल्ला साडेसहा महिने संभाळिला. शेवटीं निरुपाय होउन सन् सतराशें नव्वदांचा एप्रेलाचे नवव्ये तारिखेस त्याणें मराठ्यांचा स्वाधीन केला.

असें धारवाडाचें वर्तमान असतां, इंग्लीशाचें लश्कर मद्रासेहून निघालें तें दक्षिणेकडून टिपूचा मुलखांत शिरून कारूळ, व दिंडीगाळ, व कोइंबतूर व पालघाट इतका मुलुख जानेवारीचे समाप्तीपर्यंत हस्तगत करून ते लोक माघारे मद्रासेस गेले. इतक्यांत मुंबैकडून फौज निघोन समुद्रकांठीं कालीकटनामें बंदराजवळ टिपूचें कांहीं लश्कर होतें, त्याचा पराभव प्रथम करून टिपूचे लोक मलबारांतून घालवून तो मुलुख घेतला.

इकडे मद्रासेस पहिलें लश्कर माघारें आल्यावर [illegible] वालिस नामें साहेब आपले बरोबर लश्कर घेउन पुनः टिपूच्या मुलखांत [illegible]

तो बिलोरावरून बंगलोरास जाउन मार्चाचे पांचव्ये तारिखेस घेरा घालून युद्ध करून तें शहर घेतलें. तेसमयीं मोगलांचें लष्कर मद्रासेच्या दोहों पलटनांच्या साह्यें करून कोपाळाशीं लढत होतें. मग इंग्लीशांहीं तें शहर घेतलेंसें ऐकून तो किल्लेदार अधीर होउन, निजामास किल्ला देता झाला.

त्यापूर्वीं पुण्याहून जानेवारीचे पहिले तारिखेस पंचवीस हजार स्वार व पांच हजार पायदळ घेउन हरिपंत फडका पंढरपुराकडून भीमा व कृष्णा यांचा संगमापाशीं पार उतरून, गेंडाबळ्यापर्यंत गेला. मग तेथून आपलें दोन हजार लष्कर रवेगीज करून बाकी सर्व लष्करानें करनोळ्यापर्यंत चालावें अशी आज्ञा देउन आपण त्या दोन हजार लष्करासहीत निघाला तो निजामअल्ली आपल्या मुलखाचे मर्यादेचा पांगलगावीं होता तो तेथून आपल्या लष्कराची वर्तणूक करवितो असें दाखवीत होत्साता, तेथे मुकाम करून राहिला असे; त्याचा भेटीस गेला. त्या भेटींत असें ठरलें कीं, इंग्लीशांशीं तहाप्रमाणेंच वागावें, परंतु टिपूचा समूळ नाश न करावा. यानंतर हरिपंत फडका याणें लार्ड कार्नवालिस याचे कुमकेस दहा हजार फौज पाठविली. ते लोक अनंतपुरास पोहचले तेव्हां, त्यांस कळलें कीं, मोगलाची दहा हजार फौज त्या लार्डाचा कुमकेस जात असतां वाटेंत टिपूचा कोर्णा कुतुब आदीन नामें सरदार यास जिंकून मग लार्डास मिळून ते सर्व श्रीरंगपट्टणास गेले. यास्तव आपलें तिकडे जाण्याचें प्रयोजन नाहींसें समजून दोरपंतांची मार्गप्रतिक्षा करित तेथे मुकाम करून राहिले.

तो लार्ड कार्नवालिस श्रीरंगपट्टणावर निघाला असतां टिपूनें त्या आपल्या राजधानीपासून लार्डाच्या लष्करापर्यंत मुलुख जाळून उद्ध्वस्त करून शत्रूच्या लष्करास धान्य तृणादि मिळेनासें करून ठेविलें होतें. मग तें लष्कर त्या श्रीरंगपट्टणाजवळ येउन पोहचलें असतां, टिपू युद्धास उभा राहिला. तेसमयीं तो पराभव पावून त्यास श्रीरंगपट्टणाचा आंत पळून जाणें प्राप्त झालें. तेव्हां लार्ड कार्नवालिस साहेब याणें श्रीरंगपट्टणाजवळ मे महिन्याचे एकोणिसाव्ये तारिखेस डेरे दिले. तेसमयीं पर्जन्यकाळ जवळ आला आणि त्याचा लष्करास वाटेनें अन्नतृणादि मिळालें नव्हतें त्या योगें लोक बहुत हैराण झाले; याजमुळें त्यास हें वाटलें कीं हें कार्य शेवटास जात नाहीं, याशिवाय मरहट्यांचें लष्कर साह्यास येणार होतें त्याचेंही कांहीं वर्तमान कळत नाहीं. हा सर्व विचार मनांत आणून त्या लार्डानें मुंबईहून लष्कर येत होतें त्यास आज्ञा केली कीं, हे वेळेस तुम्हीं माघारें जावें, आणि आपण आपल्या मोठ्या मोठ्या तोफा नासून टाकून तें युद्धाचें काम सोडून तेथून निघोन मेलगोटाची पहिली मजल करावयाचा बेतानें तिकडे चालिला, तो तेथे पोहचला नाहीं तोंच त्याचे दृष्टीस पडलें कीं, मोठ्या मोठ्या स्वारांचा टोळ्या आपल्या

कडे

कडे चोहींकडून येतात; तेव्हां त्यास वाटलें कीं, हें आपल्यावर कोणी शत्रूचे लोक चालून आले, ह्मणून त्याणें युद्धाविषयीं तयारी केली; मग त्यास समजलें कीं, हें लश्कर आपल्या कुमकेस परशुरामभाउ व नानाफडनवीस यांचें आलें. त्यांत परशुरामभाउचें लश्कर धारवाडाकडून आलें, आणि नानाकडून हो येउन पोहचलें; तीं दोनीं लश्करें चोविसाव्ये तारिखेस एकत्र मिळून दुसरे दिवशीं त्यांची व लाटाची पंचविसाव्ये तारिखेस गांठ पडली. ती कुमक आपणास येत्ये असें लाटास पूर्वी न समजण्याचें कारण असें, कोणी टिपूकडचे पेंढारी लोक व बेरड यांही बहुत चातुर्य करून जे त्या लाटास बातमी पोंहचविणारे आसूद त्यांस वाटेंतच मारून टाकिले, यास्तव त्यास वाटलें कीं, आपणास कोणी कुमक येत नाहीं. ह्मणून त्याणें तें काम सोडिलें आणि तेथून निघाला, नंतर ती कुमक पोंहचल्यावर त्या लाटकानवालिसास पश्चात्ताप झाला कीं, आपण श्रीरंगपट्टणास घेरा घातलेला उठवून निघालों हें दैवगतीनें विसंगत पडलें. मग त्या लाटास मराठयांच्या लश्करीं बाजारांत धान्य तृणादि सर्वसामग्री मिळेलसें पाहून फार संतोष झाला. यानंतर असें ठरलें कीं, तिघांहीं मिळून बारामहाल हस्तगत करावे; तें कार्य लाटकानवालीस याणें सिद्धीस नेलें, आणि मराठे व मोगल यांहीं आणखी कांहीं किल्ले घेतले. नंतर दिसेंबराच्या शेवटास त्या साहेबानें फिरून त्या श्रीरंगपट्टणावर जावयाची तयारी केली परंतु परशुरामभाउ आपल्या कांहीं लाभसाधनास चित्रदुर्गापाशीं गुंतून त्यास लाटाकडे जाईना आणि मोगलांचें लश्कर गरमकोंड्याजवळ छावणी करून होतें, त्याचाही येण्याची त्वरा दिसेना. हरिपंत फडका तर त्या लाटाच्या जवळच होता परंतु त्याणें आपल्या लाभासाठीं युद्धाचें निमित्त करून मुलखाचा वसूल जमा करावयास जागोजाग लश्कर पाठवून आपले बहुतेक लोक गुंतविले होते, या अडचणीमुळें तें श्रीरंगपट्टन घेण्याचें काम तसेंच ठेवून तिकडे जावयाच्या मार्गांतील किल्ले घ्यावयाचा उद्योग आरंभिला. मग त्याणें पांच किल्ले हस्तगत केल्यावर, सन् सत्याण्णवांच्या जानेवारीचे पंचविसाव्ये तारिखेस तो उत्तरदुर्ग किल्ल्याजवळ गेला असतां, तेथें मोगलाचें लश्कर येउन त्यास मिळालें. इतक्यांत हरिपंत फडक्याचें ही लश्कर येउन त्या लाटास मिळालें. तेव्हां तो लाटकानवालीस व हरिपंत फडका व निजामअल्लीचा पुत्र शिकंदरजा, हे तिघे मिळून फेब्रुवारीचे पांचव्ये तारिखेस श्रीरंगपट्टनाजवळ जाउन पोंहचले. मग दुसरे दिवशीं टिपूचे लोक त्या पट्टनाच्या तटाबाहेर जे होते त्यांवर हल्ला करून माघारे कोटांत घालविले, आणि त्या शहरास घेरा घालावयाची तयारी केली. नंतर मुंबईसरकारचें लश्कर सोळाव्ये तारिखेस येउन पोंहचलें, तें त्या घेरा घालण्याच्या कामास फार उपयोगी पडलें.

आणि

आणि बेविसाव्ये तारिखेस टिपूनें त्यावर आतून मोठी स्वारी घातली असतां त्याहीं, आपला बंदोबस्त नीट राखून त्यास मागें हटविला. त्यापूर्वीपासूनच टिपूनें तहाचें बोलणें लाविलें, परंतु तें त्या लार्डाचा मनास येईना. शेवटीं टिपूनें त्या मुंबईचे टोळीवर हल्ला केला तो व्यर्थ झाल्यावर दुसरे दिवशीं टिपू त्या लार्डाचा मनास येईसा तह करिता झाला तो प्रकार असा. त्या युद्धप्रसंगाचा पूर्वी जितका मुलुख टिपूचा होता त्यापैकीं निमें त्या तिघांजणांस असावा; आणि एक कोटि पासष्ट लक्ष रुपये तूर्त द्यावे; नंतर एका वर्षांत आणखी तितकें द्रव्य तीन हप्त्यांनीं द्यावें. याप्रमाणें भरणा पुरता होई तोंपर्यंत टिपूनें आपले दोघे पुत्र ओलीस दिले. असें झाल्यावर त्या टिपूकडून आलेलें वित्त त्या तिघांहीं वांटून घेतलें; आणि त्यापासून घेतलेल्या मुलखाची वांटणी करून घेत असतां, एकेकास चाळीस चाळीस लक्षांचा विभाग आला. त्यांत मराठ्यांस भाग वरदा नदी व कृष्णा या दोहींचा मधला बहुतेक मुलुख, आणि विलोगीपाशीं सोंडूर नामें स्योरें आहे तो जमीन आली. निजामाचा वांटणीस घुटी व खरपा या दोन जागा व यांचामधला मुलुख आला त्याची पश्चीम मर्यादा† मुद्गल व कनकगिरी व कोपाळ. इंग्लीशांस वांटणी आलीती बारामहाल व कुर्ग व मलबार.

यानंतर मार्चीच्या शेवटास ते तिघेही मुख्य एकमेकांचा परस्परें संमान करून एकमेकांची आज्ञा घेउन आपआपल्या ठिकाणास गेले.

परशुरामभाउ तो तह होईपर्यंत त्या श्रीरंगपट्टणास लश्करसह पोहचला नव्हता; त्यास कित्येक वेळां हरिपंत फडक्यानें तेथें येण्याविषयीं बोलावणें केलें, आणि त्यास लार्ड कार्नवालीस याची मसलत ही कळली होती; परंतु तेसमयीं तो समजला कीं, हे वेळेस आपल्या अवघे इंग्लीशांचीं पलटणें आहेत यायोगें बेदनूर हस्तगत होईल; अशा अर्थें तो त्या श्रीरंगपट्टणाकडे न जातां बेदनुराकडे चालिला. तेव्हां त्यास वाटेंत होळीआनागर नामें किल्ला लागला. तो त्या पलटणांहीं घेतला. मग तो परशुरामभाउ तेथून पुढें तुंगेचा कांठानें चालत असतां त्यास शिमोगा नामें दुसरा किल्ला लागला, तो घ्यावयाचा नेम केला; तेव्हां त्या किल्ल्याचे निर्ऋती दिशेस दोन कोसांवर एक मोठ्या झाडीचा मुलुख होता त्यांत, टिपूचा कोणी भाउबंद सात हजार पायदळ व आठशें स्वार व दहा तोफा इतक्यांसहित ठाणें धरून राहिला असे; त्यास जिंकावयाकरितां परशुरामभाउनें आपला पुत्र आपासाहेब याजबरोबर स्वार देउन पाठविला आणि त्या पलटणांतील आठ कंपनी आपल्या लष्कराचा तळावर ठेवून बाकी लोकांसहित त्या लिट्लसाहेबासही त्याचा साह्यास नेमिला. तो शत्रूवर आपा स्वारांनीं आंत आ

† यामर्यादेमध्यें आनागोंदीसंबंधें थोडकासा मुलुख आहे तो टिपूनें आपल्याकडे ठेविला.

वयास

वयास फार कठीण होती म्हणून त्या लिटलसाहेबास आपल्याजवळ आठशें लोक मात्र असतांही, त्या युद्धाचा सर्व भार संभाळावा लागला. तेव्हां फार वेळपर्यंत परम शौर्य करून अनूट उद्योग केल्यानें, त्यास ती जागा प्राप्त झाली. मग थोडक्याच वेळानें तो किल्ला हस्तगत झाला. नंतर परशुराम भाउ त्या रानच्या वाटेनें बेदनुरास जाउन त्या किल्याचा घेरा घालणार होता, परंतु त्यास वाटेंतच वर्तमान कळलें कीं, आपणावर टिपूचा कोणी मोटा सरदार श्रीरंगपट्टणाकडून येतो आहे, म्हणून तो बेदनूर घेण्याचें काम टाकून श्रीरंगपट्टणास जाउन लाट कानवालिस याला मिळावयास चालिला. तो तें तहाचें काम पूर्तें झाल्यावर तेथें पोंहचला. नंतर ते श्रीरंगपट्टण घेणारे तिघेही आपआपल्या ठिकाणास जाऊं लागल्यावर मराठ्यांचें तोफखाना वगैरे जडसामान व इंग्लीशांहीं मराठ्यांस मोठ्या मोठ्या सत्रा तोफा दिल्या होत्या त्या हें सर्व त्या परशुराम भाउला पुण्यास पोंहचवावयाचें काम पडलें. त्यामुळें तो वाटेनें हळू हळू जात असतांना टिपूशीं व मराठ्यांशीं तह झालेला असूनही, त्या भाउला टिपूकडचे पेंढारी व बेरड यांचा बहूत उपद्रव लागला; आणि तो परशुराम भाउ पूर्वी तिकडे गेला तेव्हां त्याचा लोकांहीं त्या वाटेचा मुलुख उद्ध्वस्त केला होता म्हणून तो त्या श्रीरंगपट्टणाहून तुंगभद्रेस पोंहोंचेपर्यंत असा बेजार झाला कीं, त्याप्रमाणें मराठ्यांचे हाल कधींही न झाले.



सन सत्राशें ब्याण्णवांपासून
पंचाण्णव पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग सत्ताविसावा.

अनुक्रमणिका.

महादजी शिंदा पुण्यांतील कारभारी मंडळीपेक्षां वर्चढ होण्याविषयीं पुण्यास गेला.

पेशव्यास वश करून घ्यावयाविषयीं त्याणें उद्योग कसकसा केला तो प्रकार.

पेशव्यास वकील मुतलक नामें पदवी प्राप्त होउन पेशव्यानेंही महादजी शिंद्यास आपल्या हस्तकें करून दिल्लीच्या कामावर स्थापिलें, तो विस्तार.

रजपूतांचा मुलखांत शिंदे व होळकर यांचा सरदारांसरदारांची लस्करी ज

वळ

वळ लढाई झाली तें प्रकरण

त्यामुळें पुण्यांतील वहिवाटींत कांहीं अंतर पडलें

नाना फडणवीस यानें पेशव्यांशीं एकांत करून आपली मुख्यता फार दृढ केली.

महादजी शिंद्याचा मृत्यु.

त्याचा स्वभावाचें व बुद्धीचें वर्णन.

त्याचे आगीं त्याचा भावाचा नातू दवलतराव शिंदा याची स्थापना.

बडोद्यांचें वर्तमान.

गोविंदराव गाइकवाड यास बडोद्यांत अधिकार प्राप्त झाला.

महाराष्ट्र मुलखाचा पश्चिम भाग समुद्रतीर तेथचे मंडलाधिपति त्यांची वर्तमानें.

त्यांहीं चांचेपणा केला तो व त्याचें निवारण.

मराठी लोक पहिल्या लढाईची चाल टाकून पलटणांचा भरवशावर लढूं लागल्यानें कायकाय परिणाम झाला तो प्रकार.

होळकरानें पलटनें चाकरीस ठेविलीं.

मराठी समुदाय मिळून निजामाशीं बाकी ऐवज मागावयाचे निमित्तें युद्धास सिद्ध झाले, व खरड्याची लढाई.

निजामाचा पुत्र अलीजहा तो मृत्यु पावला, नाना फडनवीस याची कांहीं गोष्ट.

भाग सत्ताविसावा.

महादजी शिंदा हिंदुस्थानांत असतां त्याचे साहाय्यास आलेले होळकर व अलीबहादर हे त्याचा कामास तादृश न झटले, त्यायोगें त्यांशी व त्यांशीं मात्सर्य करून कलह होई. तेसमयीं तो महादजी त्यांस ह्मणे कीं, मीं अगें पुण्यास जाउन तुह्मास माघारें बोलावणें करीन; असें बोले, परंतु त्या दोघांस ठाउक होतें कीं, नानाचा मनांत शिंदा फार वाढूं देउं नये, आणि हा शिंदा इतके लांब यादिल्लीहून पुण्यापर्यंत जाई तोंपर्यंत, इकडचा बंदोबस्त बिघडेल. ह्मणून यालागीं तिकडे जावयास अवकाश होणार नाहीं, हें समजून शिंद्याचें तें भाषण लक्ष्यांत आणीनात, मग तो उज्जनीस जाउन, तेथून पुण्यास जावयास निघाला तेव्हा त्यांस तें सत्य वाटलें; आणि या जाण्यांत कांहीं मोठी मसलत आहे ती कोणती असेल असा विचार करितां त्यांचा मनांत आलें कीं, पुण्यांत व हैदराबादेंत

इंग्लीशां

इंग्लिशांचें प्राबल्य होईल, त्याचा निवारणार्थ झाला तो. कदाचित् आपण जो हिंदुस्थानांत संपादिलेला मुलुख यांत किमपि भाग यांस न द्यावा; असेंही असेल. ते अशा कल्पना करूं लागले परंतु वास्तविक पाहिलें असतां पुण्यांतील ब्राह्मण्याचा बंदोबस्त राखून पेशव्याजवळ आपण मुख्यत्वें वागावयाचा मनसुबा तो निघाला. ते समयीं त्याणें लोकांत असें प्रसिद्ध केलें कीं, पूर्वी वकीलमुतलक नामें पदवी बादशाहापासून आह्मीं पेशव्यांचे नामें संपादिली; त्याचा अभिषेक पेशव्यांस करावयाकरितां बादशाहाचे आज्ञेनें पुण्यास जातों. त्या सनदेचे बरोबर त्याणें बादशाहापासून मोंगलांचा सर्व मुलुखांत इतःपर गोवध न व्हावा अशा बंदोबस्ताची दुसरी सनद घेतली होती, ती ही मराठे लोकांस दाखवावयाकरितां आपल्याबरोबर नेली.

तो महादजी शिंदा पुण्यास येतो असें वर्तमान नानाफडनवीसास कळलें तें त्याणें प्रथम सत्य मानिलें नाहीं; मग जेव्हां निश्चय समजला कीं, तो शिंदा पुण्यास येतो खरा, तेव्हां त्या नानानें लार्डकानवालीसास लिहिलें कीं, पूर्वी लिहिल्याप्रमाणें साहेब आपल्या पलटणासहीत मजपाशीं होता, तो हल्लीं श्रीरंगपट्टणची मोहीम करून मुंबईस गेला आहे; त्यास त्या पलटणासहीत हे समयीं जर मजकडे पाठवाल तर मी त्याचा खर्च चालवीन, आणि तुमचा मजवर तो मोठा उपकार होईल. असें नानाफडनवीसाचें लिहिलें गेलें असतां, त्यावेळेस तो लार्डकानवालिस त्याचे कुमकेस तीं पलटणें पाठवीना.

तो नानाफडनवीस आपणास इंग्लिशांपासून कुमक आणील, आणि तो आपणास बाधक होईल, असें समजून तो महादजी शिंदा नानाफडनवीसास इंग्लिशांपाशीं कुमक मागावयाचें काम न पडावें ह्मणून आपल्याबरोबर एक पलटण मात्र घेऊन पुण्यास गेला, तो तेथें मुळा व मुठा या नद्यांचा संगमाजवळ सन् सत्राशें ब्याण्णवांचा जून महिन्याचे अकराव्ये तारिखेस डेरे देऊन उतरला.

मग तो महादजी शिंदा आपला उद्योग चालवूं लागला, तेव्हां तें पद पेशव्यानें नाकारावें याविषयीं, नानानें श्रीमंतांस असें समजाविलें कीं, या सनदेमध्यें जें महाराज आदिराज असें लिहिलें आहे हें पद आपल्ये पेशवाईस योग्य नव्हे. याप्रमाणें तो सांगत होता, परंतु शिंदा तो उद्योग टाकीना; शेवटीं त्याणें त्या अभिषेकाविषयीं सातारच्या राजाची आज्ञा घेऊन त्या कार्याची सिद्धता केली.

\+ तो उद्योग करण्याचें कारण असें कीं त्यानें वकीलमुतलकीचा सनदेनें पेशव्यांचें नाममात्र ठेवितें आणि तत्संबंधें सर्व कारभार महादजी आपण पेशव्याचा दस्तक घेऊन करणार.

महादजी शिंदा पुण्यास आल्यावर नवां दिवसांनीं नाना फडनवीस त्याचा भेटीस गेला. तेव्हां तो शिंदा मोठ्या संमानानें त्यास भेटून त्या देखतां आपण गादीवर बसला नाहीं. अशी त्याची मर्यादा रक्षिली. नंतर दुसरे दिवशीं महादजी शिंदा पेशव्याचे भेटीस गेला. ते समयीं त्याणें हिंदुस्थानचे कित्येक चमत्कारीक पदार्थ श्रीमंतांचा भेटीस दिले, आणि त्या वेळेसच उद्यां वकील मुतलख पदवीचा अभिषेक श्रीमंतांस करावा असा नेम ठरविला. नंतर त्या अभिषेकाचा थाटास असा समारंभ केला कीं, त्याणें आपल्या तळापासून जवळच फार चांगल्या चांगल्या मोठ्या मोठ्या राजडेऱ्यांची पंगत उभी केली. त्या सर्व डेऱ्यांचा मागला डेरा मुख्य होता, त्यामध्यें मोंगलांचा बादशाहाचा तक्तासारिखें एक आसन करून ठेविलें. त्यावर तो बादशाही सनद व त्या पदवीसंबंधें बादशाहाकडील वस्त्रालंकारादि पदार्थ मांडिले. नंतर पेशवा मोठ्या समारंभाचा स्वारीनें तेथें येउन मग त्या डेऱ्यांत त्या गादीसमोर आला असतां त्या आसनास तीन वेळां नमस्कार करून, मग त्यावर एकशें एक मोहरा ठेविल्या; आणि तें आसन उजवें घेउन त्याचे डावे बाजूस बसला. तेव्हां शिंद्याजवळ कोणी फारशी लिहिणार मुख्य होता त्याणें ती वकील मुतलकी अधिकाराची सनद वाचून सर्वांस ऐकविली. आणि गोवध न होण्याविषयीं बंदोबस्ताची जी सनद होती तीही वाचून दाखविली. नंतर ते वस्त्रालंकारादि पदार्थ पेशव्यानें घेतले. त्यांत वस्त्रें नउ आणि जडावाचे अलंकार पांच त्यांत शिरपेंच दोन व तुरा एक आणि बाहूभूषण जोड एक, व पोंहोंचा जोड एक, याशिवाय कंठी, कुडक्या, भिकबाळी, वकडीं, तोडे, असे अलंकार होते; आणि एक कलमदान, व एक दौत, व एक मोरतब, व दोन मोरचेलें, आणखी एक ढाल व तरवार; याखेरीज एक घोडा व एक हत्ती, त्याशिवाय बादशाही झेंड्याचे हत्ती सहा, व एक नालखी व एक पालखी, याप्रमाणें होतें त्यांतील वस्त्रें व अलंकार तेथून दुसऱ्या डेऱ्यांत नेउन मग ते अलंकार आंगावर घालून आणि तीं वस्त्रें नेसून, पेशवा पुनः आपल्या त्या पहिल्या जाग्यावर येउन बसला. तेव्हां तो महादजी शिंदा व नाना फडनवीस वगैरे कारभारी मंडळी जे कीं त्या सभेंत होते, त्यांहीं श्रीमंतांस +नजरा दिल्या. मग पेशवा तेथून माघारा पुण्यांत येऊं लागला. ते समयीं हरिपंत फडका व महादजी शिंदा हे दोघे ती दोन मोरचेलें त्यावर उडवीत त्या नालकीपर्यंत पोहचविला. मग तो त्या नालकींत बसून पुण्यास मोठ्या समारंभानें आला. ती स्वारी पहावयास नाग

+ नजरा दिल्या त्या वेळेस जे कोणी आपणास साताऱ्याचा राजाचे पुरातन चाकर म्हणविणारे शिलेदार व मानकरी यांस, ती पदवी पेशव्यास प्राप्त झाल्याचें असहन होउन, कित्येकांहीं नजरा न दिल्या. व कित्येक त्या डेऱ्यांत न गेले.

रिकल्या कोंची फारदाटी झाली. ते लोक अनेक प्रकारें जयशब्द उच्चारित असतां सहस्रावधी वाद्यांचा ध्वनि, व बंदुका आणि तोफा यांचा सरबत्या, हे सर्व ध्वनि मिळून मोठा गजर झाला. तो असा थाट होता कीं, त्यापूर्वी पुण्यांतील लोकांनीं कधीं ही तसा समारंभ पाहिला नाहीं.

पेशव्यांस बादशाहाकडची वकीलमुतलकी अधिकाराची सनद आली त्यांतच असें लिहिलें होतें कीं, दिल्लीमध्यें पेशव्यांचा हस्तक महादजी शिंदा व त्याचा कोणी वंश्य असावा. त्यावरून पेशवा महादजी शिंद्याच्या डेऱ्यांत तो अभिषेक समारंभ होउन आपल्या वाड्यांत येतांच त्याणें त्यास तो अधिकार दिला. त्यावेळेस शिंदा यास मोठी योग्यता मिळाली असतां, तो मोठ्या नावास चढला असून ही त्या सभेंत तो बोलिला कीं मी श्रीमंतांचीं जोडा उचलणारा चाकर आहे, त्यामला पाटील याना वापेक्षां दुसरें मोठें नाव योग्य नाहीं. असें बोलून त्याणें आपली लीनता+ दाखविली, तेणेंकरून लोक वश व्हावे. परंतु त्या सभेस जे गृहस्थ होते, ते त्याचा हलक्या बोलण्याचा अतिशय झाला तो समजून त्यांचीं मनें तादृश प्रसन्न न झालीं. कोंकीं, हा मुळचा कसा होता, आणि या वेळेस किती योग्यतेस चढला आहे. अणखी भाषणांतर केवळ दीनासारिखें करितो; तस्मात हा सरळ पुरुष नव्हे. असें त्यास दिसलें.

मग शिंदा आपले तळावर आला, तेव्हां त्याचा गरदारोहीं त्यास नजरा दिल्या. परंतु दुसरे सर्व मराठे आपणास अनिष्ट आहेत असें त्या महादजीला समजलें. त्यावरून त्याणें मनांत निश्चय केला कीं, इतःपर आपली मसलत परम सावधपणें शेवटास न्यावी, त्यानंतर पेशव्यास आपण नानाफडनवीसापेक्षां प्रिय होण्याविषयीं त्या महादजी शिंद्यानें त्या श्रीमंतास गोड गोड गोष्टी सांगून युक्तीनें त्यास शिकारीचें व्यसन लाउन आपल्या बरोबर स्वारीस नेउं लागला. तो त्या शिंद्याचा मतलब समजून नानाफडनवीसानें त्या शिंदा व श्रीमंतांशीं बहुधा एकांत न होण्याविषयीं यत्न चालविला. तो माधवराव पेशवा तरुण उत्तमस्वभावाचा होता त्यास वाटे कीं नाना बोलतो तें हितावह आणि तो विश्वासू ही खरा, परंतु त्याचें वागणें शिंद्यापेक्षां क्रूरतेचें दिसे आणि तो कधीं ही आनंदित नसे; शिंदा तर दर्शनेंकरून व भाषणानें व वागणुकेनें ही अत्यंत हर्षकारक होता, म्हणून त्या श्रीमंतांचें मन शिंद्याकडे लागे.

दरबारांत शिंद्याचें कार्य बहुधा हिंदुस्थान संबंधें होतें; तो महादजी शिंदा नानाफडनवीसास म्हणे कीं, मी मोठी खटपट करून पेशव्यांचा मान बाद

+ ते समयीं व्यवहारानें मागून चालत आलेलीं शिंद्याचीं नामें तीन पडलीं होतीं तीं अशीं एक राजमहाराज माधवराव शिंदा; दुसरें मदारउलमहाम; तिसरें अलीजहा बहादूर.

विला, आणि मराठेही मोडण्या योग्य नसें ठरविलें. त्यास आम्ही सर्वं करतों तें तु म्ही सरकारांतून द्यावा. यागोष्टीस नानाफडनवीस किमपि मान्य होईना. तो ह्मणे कीं, तुह्मीं जो मुलुख घेतला त्याचा वसूल होउन त्यापैकीं जें उरलें असे ल, तें आह्मांस द्या; अशी पुण्यांत खटपट होत असतांही नाना व शिंदा हे दो घे एकमेकांचा मान रक्षून वागण्यांत अंतर करीत नव्हते. शेवटीं हिंदुस्थानांत नानाचा पक्षाचा तुकोजी होळकर याशीं व शिंद्याचा दिवाणजी नामें सरदार याशीं रजपूत लोकांचा राज्यांतील कांहीं लुटीचे वांटणी संबंधें कलह उत्पन्न होउन मोठें युद्ध झालें; त्यांत होळकराची नवी चार पलटनें दविलेली होतीं त्याचा शिंद्याचा पल टनांही अगदी पराभव करून त्यांचा अदुतीस तोफा दिवाणजीकडे गेल्या. तो मृ ड घ्यावयास त्या होळकरानें शिंद्याची राजधानी उज्जनी नेथें जाउन तें शहर लुटलें असें वर्तमान पुण्यास आल्यावर नानाफडनवीस व शिंदे यांचा मर्यादेंत अंतर पडलें. तेव्हां नानानें आपणास कोणेसमयीं दगा होईल तें समजून, परशुराम भाउ पटवर्धन यास फौजेसुद्धां आपणाकडे बोलाविला. तो दोन हजार स्वारां सहित आला, तें पाहून शिंदा आपणास फौज आणावयास निमित्त लागलें अ सें ले असा हर्ष पाउन, एक ब्रिगेड पलटनें आणविलीं. नंतर त्याणें नानाशीं विपरी तवागणूक केल्यानें व पेशवा प्रसिद्धपणें आपणाकडे व्हावा सा उद्योग केल्यानें त्याशीं व नानाशीं असा द्वेष पडला कीं, तो हरिपंत फडक्यानें महत्प्रयासें करून मिट विला नसता तर मोठा संग्राम होता. त्यानंतर ते दोघेही आपआपल्या जवळ फौ जा असतां युद्धापेक्षां पेशव्याचा मध्यस्थीनें आपआपलें कार्य साधन इच्छित हो ते. कोणे एके समयीं शिंदा पेशव्याशीं कांहीं एकांत करित असतां तें भाषण ऐकू न कोणी नानास कळविलें. तेव्हां त्यास कांहीं भीति उत्पन्न होउन त्यानें मनांत विचार केला कीं पेशव्यास एकांतीं स्पष्ट पुसावें कीं तुह्मी त्याजकडे आहांत किंवा मजकडे आहांत, तें सांगा. याप्रमाणें विचार केल्यावर तो नानाफडनवीस पेशव्या जवळ जाउन एकांतीं बोलिला कीं, आजपर्यंत मी तुमची सेवा विश्वासूपणें कोणरी तीची करीत केली; तो अर्थ मनांत आणून शिंद्यानें वागणें कोणे रितीचें. आणि त्या णें आपल्या लष्करांत परदेशी लोकांचा करीत ठेवून त्यांचा रीतीप्रमाणें नवें च का यदे केले; आणि तो ब्राह्मणास अगदीं बुडवून सर्व मराठी राज्यांत आपण मुख्य व्हावें असा त्याचा मनोरथ आहे; ऐशियास मला तुमची अनुकूळता असल्या वांचून त्याची बरोबरी करितां येत नाहीं. त्यास हा सर्व विचार मनांत आणून माझा मसलतीनें वागावयाचें असल्यास, तशी आज्ञा व्हावी, नाहींतर मला काशीस जाण्याचा निरोप द्यावा. असें बोलतांना त्या नानाचा नेत्रांस पाणी आ लें. आणि श्रीमंत जर शिंद्याचें मसलतीनें वागूं लागेल तर राज्य बुडेल ह्मणून

खेद

खेद करूं लागला. हें पाहून त्या माधवरावाचें मन फार चढ्वलें, आणि तो ही श्रमी होउन बोलिला कीं, तुह्मीं गेल्या गोष्टी मनांत आणूं नये. इतःपर मीं विचारेंच वागेन. आपण कां काशीस जातां. असा नानाचा विचार श्रीमंतांचा मनांत भरून मातृक्यांत त्या नानाची मुख्यता ठरली; असें असतां ही त्या शिंद्यांचा युक्ती पुढें थोडक्याच दिवसांत नानाचें कांहीं चालेनासें झालें असतें; परंतु तो शिंदा आपल्या मनलबास फार जपून असतां ही, थोडक्याच दिवसांत त्यास मोठा ज्वर होउन, तो पुण्याजवळ वानवडी गांव आहे तेथें सन् सत्राशें च्यव्याण्णवांचा फेब्रुवारीचे बाराव्ये तारिखेस मृत्यु पावला.

तो महादजी शिंदा फार योग्यतेस चढला होता, त्यायोगें त्याचा मृत्यु सर्व हिंदु लोकांत कोणास हितावह आणि कोणास दुःखदायक झाला. त्या महादजीचा मनांत होतें कीं, आपण मुख्य त्वें वागावें, असें असतां त्याची इच्छा असे कीं, समयविशेषीं बाहेरचा शत्रूस मारावयाकरितां मानकरीं लोक सबळ असावे; आणि ब्राह्मणाची मुख्यता त्यास अगदीं प्रियनव्हती. तो योग्यतेस चढत असतां दोहीं ब्राह्मणाचा कलहांत शिरून त्याणें त्यांतील एकाचा पक्ष स्वीकारून त्यास वाढविला; तथापि तो महादजी शिंदा आपण वाढविले त्या नानास आपणच बुडवावयाचा उद्योग करिता झाला. तो शिंदा ज्या समयीं कांहीं कार्यवशात् पुण्याहून दूर राहूं लागला आणि माळव्यामध्यें त्याचें लष्कर इंग्लीशांहीं जिंकिलें तेंच समयीं ब्राह्मणानीं इंग्लीशगाडुसाहेबयास वश केला होता; तेव्हां दिसण्यामध्यें असें झालें कीं, महादजी शिंदा ब्राह्मणापेक्षां न्यून बळ आहे. परंतु साळव्याचा तहांत इंग्लीशांहीं ठरविलें होतें कीं, महादजी शिंदा स्वतंत्र; आणि त्यापुढें तो मराठ्यांस व इंग्लीशांस तहाचें द्वार झाला; तेव्हां तो आपली न्यून बळता टाकून योग्यतेस चढत चढत स्वतंत्रपणा करून, आपल्या इच्छेस येईल तसें वागावयाची त्याला शक्ति आली. तो सूक्ष्म बुद्धी आणि राजनीति कुशल असे, तसाच कुटिल व स्वराज्य वृद्धिविषयीं उत्कंठित, आणि दीर्घद्वेषी होता. त्याचें मुख पाहिले असतां असें वाटे कीं, हा सदानंदी आणि रूबुद्धी पुरुष आहे. तो शरीरानें पुष्ट आणि ठेरपोट्या होता, त्याचा रंग काळा असे. त्याचा पायास पानपतचे लढाईंत जखम लागून तो लंगडत चालत असे; त्याचे सेवक त्यावर प्रीती करीत होते, तो आपल्या लोकांस परभारां गावांवर देणें द्यावयास तत्पर होता, परंतु खजीन्यांतून किंवा खासगीपैकीं देण्यास जड असे. हा तर मराठ्यांचा प्रायः जातिस्वभावच आहे. मराठी लोकांत कोणी अक्षर वाचणारे व कोणी लिहिणारे असतात, परंतु वाचणें व लिहिणें व जमाबंदी कौशल्य, व हिशेबीं निपुणता इतके गुण एकत्र असा पुरुष मराठ्यांत दुर्लभ आहे; असें असतां महादजी शिंद्यांत हे सर्व गुण होते. तो मेला तेव्हां त्याची पुत्र संतती नव्हती. त्या महादजीचा सख्खा भाउ तुकोजी शिंदा तो पानपतचा

लढा

लढाईंत मेला होता, त्याचे तिघे पुत्र एक केदारजी, खंडोजी, व आनंदराव, यांस महादजी शिंद्यानें आपल्या लष्करांत ठेविले. त्यांतील केदारजी तो महादजी असतां नाच मृत्यु पावला होता; त्यास संतती नव्हती; खंडोजीस दोन पुत्र होते; आणि आनंदरावाचा पुत्र एक, दवलतराव नामें होता, तो त्या तिघां भाऊंतील कनिष्टाचा पुत्र असें असतांहि, महादजीनें नेम केला होता कीं, मीच्या दवलतरायासच दत्त घेईन परंतु तो प्रकार त्याचा मृत्यु समयीं शेवटास न गेला, तरी ती गोष्ट त्याचा जवळचा लोकांत प्रसिद्ध होती, ह्मणून तो मेल्यानंतर त्यावर त्या दवलतरावाची स्थापना महादजीचा आगीं होत असतां, लक्ष्मीबाई महादजीची स्त्री ती आपल्ये शक्ती प्रमाणें त्या कार्यास अडथळा करूं लागली, तथापि तें स्थान दवलतरावास प्राप्त झालें त्यावेळेस तो पंधरा वर्षांचा होता.

महादजी शिंद्याचा अंतकाळीं नागपुरीं व बडोद्यांत काय काय वर्तमानें होत आलीं तीं अशीं. ते समयीं नागपुरामध्यें रघूजी भोंसला राज्य करीत असे, त्याचा बाप सन् सत्राशें अठ्यायशींत मेला, ते समयीं रघूजी पेक्षां धाकटे त्याचे पुत्र खंडोजी व व्यंकाजी हे दोघे, त्या व्यंकाजीस मन्याबापूही ह्मणत.

त्यांत खंडोजीस बापानें आपल्या राज्याचा उत्तर भाग दिला, आणि व्यंकाजीचा स्वाधीन दक्षिणभाग केला; रघूजी भोंसला तो त्याचा ज्येष्ठ पुत्र त्यास जानोजी भोंसला चुलता याची मराठी राज्यांतील सेनासाहेब सुभा पदवी प्राप्त झाली होती, परंतु तो त्याचा बाप असतां त्याजकडे वराडची मुख्यता नव्हती.

आवेळेस टिपूचा नाशाविषयीं मराठे व निजाम व इंग्लीश यांचें ऐक्य झालें, ते समयीं पेशव्यांचा सादर बोलावण्यावरून त्या रघूजी भोंसल्याला पुण्यास आवें लागलें. तो तेथें असतां त्या मोहिमेस न जावेंसें त्याचा मनांत होतें, यास्तव त्याणें पेशवा स्वयें त्या कामास आतनाहीं हें निमित्त मेस धरून मला ही तिकडे जाणें आवश्यक नाहीं असें युक्तीनें समजाविलें परंतु तो आपला मनोरथ शेवटास आतनाहींसा समजून, श्रीमंतापाशीं एकांतीं बोलिला कीं, जर मीं इतका दूर टिपूचा मुलखीं गेलों तर माझा भाउ खंडोजी माझें राज्य आटपील. त्यावरून पेशव्यानें त्या मोहिमेचा खर्चा बदल दहा लक्ष रुपये घेउन त्यास माघारें जावयाची आज्ञा दिली. मग तो नागपुरीं पोंचल्यावर थोडक्याच दिवसांहीं त्याचा भाउ खंडोजी मृत्यु पावला. तो त्या रघोजीस मोठें शल्य होतें, तें निवारण झाल्यावर त्याणें आपला दुसरा भाउ व्यंकाजी यास चांदा व छत्तीसगड याची जहागीर दिली

बडोद्यांमध्यें फत्तेशिंग गायकवाड राज्य करित होता तो सन् सत्राशें एकुणावदांचा दिसेंबरांचे एकविसाव्ये तारिखेस माडीवरून पडून मृत्यु पावला. त्यावेळेस त्याचा धाकटा भाउ मानाजीराव याणें सयाजीला आपले स्वाधीन

ठेउन

ठेवून राज्य चालविलें; तेव्हांस याजी व तो मानाजीराव गाईकवाड याचा मधला भाउ गोविंदराव तो अनधिकारी होत्साता, पुण्याजवळ एके खेडेगावीं रहात होता. त्याणें तो फत्तेशिंग मेल्याचें वर्तमान ऐकून पेशव्यास अर्ज करीत असे कीं, तें राज्य माझें मला असावें, त्याप्रमाणें करण्यास तो अधिकारीच होता परंतु, मानाजीराव यानें पेशव्यास तेहतीस लक्ष तेराहजार एक रुपया नजर केला; आणि फत्तेशिंगाकडे छत्तीस लक्ष रुपये खंडणीची बाकी राहिलेली देतों असें कबूल केलें. त्यावरून नानाफडनवीसानें त्या राज्याविषयीं पेशव्यांची सनद त्या मानाजीरावास देवविली. तेव्हां गोविंदराव यानें महादजी शिंदा पुण्यास आल्यावर तद्द्वारा आपल्यास त्या राज्याची सनद संपादिली. ते समयीं मानाजीराव इंग्लीशास कुमक मागत असतां इंग्लीशांहीं त्यांची समजूत पाडावयाविषयीं नानाशीं बोलणें लाविलें असतां, मानाजीराव मृत्यु पावला. तेव्हां तो तंटा सहज नाहींसा होउन, गोविंदराव गायकवाड आपल्या अधिकारावर जावयास सिद्ध झाला, परंतु नानाफडनवीस वगैरे कारभारी त्यास पूर्वील देणें जें ठरलें होतें त्याची कबूलात करून घेतल्यावांचून जाउं देईनात. आणि तापीचे दक्षिणेकडचा मुलुख त्याणें पेशव्यास द्यावा, याप्रमाणें त्या गोविंदरावास मागत होते. परंतु ती गोष्ट त्याणें इंग्लीशांस कळविली तेव्हां त्या इंग्लीशांहीं सालूब्याचा तहा विपरीत ही गोष्ट, असें समजाविलें असतां नानानें तें सोडिलें. नंतर तो गोविंदराव सन् सत्राशें ब्याण्णवाचा डिसेंबराचे एकोणिसाव्ये तारिखेस आपल्या अधिकारावर जावयास निघाला. असें महादजी शिंद्याचा मरणसमयीं वराडांत आणि बडोद्यांत वर्तलें.

कोंकणांत तुळाजी आंग्र्या इंग्लीशांशीं फारचांचेपणा करीत असतां त्यांहीं त्यास सन् सत्राशें छपन्नांत अगदीं हीनबळ केला.

कुलाबकर मानाजी आंग्र्या सन् सत्राशें एकुणसाठांत मृत्यु पावला होता, त्याचा पुत्र रघुजी आंग्र्या तो आपल्या बापाप्रमाणेंच आपणास पेशव्यांचा चाकर म्हणवी आणि कांहीं त्यांची आज्ञा झाली असतां मान्य करावयाचें कारण पडलें तर मानित असे; तो रघुजी सन् सत्राशें ब्याण्णवांत मृत्यु पावला. ते समयीं त्याचा कोणी भाउबंद जयशिंग आंग्र्या याणें पुण्याची आज्ञा न घेतां त्या रघूजीचा पुत्र मानाजी यास रघुजीचा जागीं बसवून कारभार चालविला, त्यायोगें पुण्याचे दरबारी लोक तो जयशिंग आंग्र्या व तो मूल मानाजी यांचा द्वेष करूं लागले.

जंजीऱ्याचा शिद्दी याचेही राज्यांत कांहीं प्रकार झाला तो असा, त्या राज्यांत शिद्दी इब्राहिम नामें होता तो त्या सर्वांत मुख्य असे; तो सन् सत्राशें चासष्टांत मृत्यु पावला. त्याचा स्थानीं अबदुलरहीम नामें शिद्दी अधिकारी होता

त्यास

त्यास तो अधिकार प्राप्त न होतां शिद्दि याकुट नामें होता त्याणें तो अधिकार मिळविला. तेव्हां तो अबदुलरहिम याणें तें आपलें पद घ्यावयास कांहीं यत्न करित असतां तो सिद्दीस जाईना तेव्हां तो पुण्यास जाउन आश्रय पावला. शिद्दी याकुटानें तर त्यास पेशवा अनुकूळ न होण्याविषयीं पुण्यास लिहून समजून केली कीं, तुर्त दंडाराजपुर अबदुलरहिमास देतों आणि मी मृत्यु पावल्यावर अंजीरा ही त्याचाच आहे. त्याप्रमाणें मान्यता होउन पुढें शिद्दी याकुट मेल्यावर शिद्दी अबदुलरहिम यास तें स्थान प्राप्त झालें. परंतु शिद्दी याकुट याणें आपल्या मृत्युसमयीं लेख करून ठेविला होता कीं, हें राज्य अबदुलरहिम याणें करावें, आणि याचे मागें याच्या दुसऱ्या पुत्रानें करावें. तो लहान असतां माझा मित्र शिद्दी जोहर याणें तें काम संभाळावें.

यानंतर अबदुलरहिम सन् सत्राशें चवऱ्याएंशींमध्यें मृत्यु पावला. त्याणें तें शिद्दी याकुटाचें पत्र न मानितां आपला वडील पुत्र अबदुल करीम त्यास बाळुमियां म्हणत असत, त्याला आपले जागीं स्थापावा असा आपले मरणसमयीं नेम करून ठेविला मग तो अबदुलरहिम मेल्यावर याकुटाचा मित्र शिद्दी जोहर तो त्या रहीमाचे दोघे पुत्र आपले स्वाधीन करून घेण्याविषयीं उद्योग करित असतां, त्या बाळुमियानें आपल्या धाकट्या भावास घेउन पुण्यास जाउन नाना फडनवीसाचे आश्रयानें राहिला. नंतर त्या वादाविषयीं इंग्लीश मराठ्यांशीं शिद्दी जोहर पक्षीं बोलत असतां नाना फडनवीसास फार आशा होती कीं, हें लहानसें राज्य आपणास असावें त्यास बहुत वेळपर्यंत इंग्लीशांची अनुकूळता होईना मग ज्या वेळेस टिपूचा नाश करितां मराठे व निजाम व इंग्लीश यांचें ऐक्य झालें, त्या वेळेस असा नेम ठरला कीं. तो बाळुमियां व त्याचा भाउ यास सुरतेजवळ पाउण लक्ष रुपये वर्षास जमा होतसा मुलुख द्यावा, आणि एकदां चाळीस हजार रुपये देउन तो आंग्र्याचा मुलुख पेशवे याहीं द्यावा, असें करारपत्र सन् सत्राशें एक्याण्णवांचा जूनमहिन्याचे सहाव्ये तारिखेस सिद्ध झालें, आणि तें राज्य लहान असें असतांही हस्तगत करावयास पेशव्यांना फावलेंच नाहीं म्हणून तें अद्यापि राहिलें आणि पेशव्यांचें गेलें. याम दृष्टांत. असें नदीच्या कांठीं लव्हाळे असतात ते मोठें पाणी आलें तरी लवून रहातात; आणि मोठे मोठे वृक्ष त्या पाण्याच्या नेटानें उपटून वाहून जातात.

मालवण व सावंताचे वाडीकडील वर्तमान असें. मालवणकर व सावंतवाडीकर याहीं चांचेपणा करून इंग्लीशांस बहुत उपद्रव केला असतां, इंग्लीशांहीं लढाउ जहाजें पाठवून, कोल्हापुरकराचें मालवण व साव

तांचा

त्यांचा रेडी किल्ला सन १७७८ शीं छपन्यांत घेतला. नंतर दुसरे वर्षी कोल्हापुरकरापासून तीन लक्ष त्र्यायशीं हजार रुपये घेऊन, मालवण किल्ला त्यांस माघारा दिला. आणि तेच वर्षी वाडीकरांपासून दोन लक्ष रुपये घ्यावयाचा करार करून त्यांचा रेडी किल्ला त्यांस माघारा देत होते तेसमयीं वाडीच्या दरबारांत फार अव्यवस्था झाली असे. त्यायोगें ती दोन लक्षांचा भरणा व्हावयास वेंगुर्लें परगण्याचा वसूल तेरा वर्षेपर्यंत गहाण ठेविल्यावांचून दुसरा कांहीं उपाय दिसेनासा झाला. मग कोणी कुमठेनामें मध्यस्थ होऊन, त्या वाडीकरांचे दोन जामीन घेऊन त्यांस तेरा वर्षेपर्यंत वेंगुर्ल्याचा किल्यामध्यें ठेऊन त्याचा बंदोबस्तास व वसुलाचे कामास उपयोगार्थ इंग्लिशांचे शिपाई त्या वेंगुर्ल्यांत असून तेथें इंग्लिशांहीं आपला झेंडा लाविला. तेव्हां त्या मध्यस्थानें इंग्लिशांस दोन लाख रुपये एकदांच दिले. तेसमयीं इंग्लिशांहीं रेडी किल्ला सावंतांस माघारा दिला. त्यानंतर थोडक्याच वेळानें ते दोघेही जामीन पळून गेले, तेव्हां कुमठ्यास वाडीचे लोक वगैरे घेऊं देईनात, आणि छापा घालून तो वेंगुर्लें किल्लाही त्यांहीं घेतला. त्यांचे पारिपत्य इंग्लिशांहीं करावें, परंतु ते कांहीं दुसऱ्या कामास गुंतले, म्हणून ते तसेंच राहिलें. त्यावरून कोल्हापुरकरही पुनः चांचेपणा करूं लागला. मग कित्येक वर्षे तो उपद्रव सोसून इंग्लिशांहीं शेवटीं त्याचा पारिपत्यास मुंबईमध्यें लष्कर तयार केलें. तेव्हां त्याही इंग्लिशांस कांहीं पैका देऊन मालव्यांत कोठी करावयास जागा दिली; त्यायोगें तें काम तसेंच राहिलें. असा इंग्लिशांहीं अर्धवट उपाय केल्यामुळें पुढेंही सन अठराशें बारापर्यंत तो त्या वाडीकराचा व कोल्हापुरकराचा व जंजिरकराचा वपेशव्यांचाही चांचेपणा कांहीं कांहीं होता.

एथपर्यंत (सन सत्राशें चवऱ्याण्णवसुमारें) मराठेलोक युद्धाविषयीं कुशळ आणि धैर्य करून लढत असत, परंतु यासमयीं ते लोक पायदळ व तोफखाना यांचा भरंवशावर लढूं लागले; त्यायोगें पूर्वीसारिखा त्यांचा स्वारही मोठ्या धट्टपणें जाऊन छापा घालून, एकाएकीं शत्रूचा नाश करावा आणि मागें पळावें, तें होईना. पायदळ पुढें करून स्वारांनीं त्यास पाठबळ व्हावें अशी चाल पडली. यांच पद्धतीनें पानपतच्या लढाईंत स्वारांस पायदळ व तोफखान्यासोडून पळतां येयीना, म्हणून जय होईल अथवा न होईल असा संशय असतांही, त्या मराठे लोकांस तेसमयीं युद्ध करावें लागलें. पूर्वी अशी चाल होती कीं जय होईलच असा निश्चय असल्यास युद्धास उभे रहावें.

त्यानंतर पुढें कधीं मराठी लोकांत पलटणें चाकरीस ठेवावयाचा कल्प निघाला असतां, सरदार म्हणत कीं हें मराठ्यांच्या उपयोगी नाहीं. कांकीं जे लोक त्यापाशीं कवाईत शिकलेले ते त्यांस माणें कायल करतील. त्यास

जर आपला जय झाला पाहिजे तर पूर्वीच्या प्रकारानें लढल्यास होईल, आणि त्या लोकांच्या चालीनें लढल्यास हिंदू अगदी बुडतील. हा अर्थ मनांत धरून होळकरानें बहूत दिवसपर्यंत आपल्या लश्करांत पलटनें बाळगलीं नाहींत, परंतु ज्या वेळेस शिंद्यानें रजपूतांचे किल्ले घेतले ते वेळेस तो समजला कीं जरही पलटनें याजवळ नसतीं तर हें काम होतें ना. ह्मणून त्या होळकरानें एक फ्रेंचाचा सरदार चार पलटनांसहीत चाकरीस ठेविला. तीं पलटनें लखेरी जवळ शिंद्याच्या पलटनाशीं लढून नाश पावलीं, तथापि त्यांहीं फार चांगलें युद्ध केलें ह्मणून होळकरानें त्या सरदारास पुनः तयारी करावी ह्मणून सांगीतलें.

अशीं मराठी लोकांत पलटनें ठेवुन लढाईची चाल पडली होती, परंतु रघोजी भोंसल्यानें पलटनें इतके दिवस चाकरीस ठेविलीं नाहींत.

महादजी शिंदा जीवंत असतां मराठ्यांची मसलत होती कीं, निजाम अल्लीकडे चौथ व सरदेशमुखी बाबद बहुतां दिवसांची बाकी राहिली आहे ती मागून घ्यावी. यावर कोणी कल्पना करील कीं ते समयीं मराठी लोकांत वैमनस्यें पडलीं असतां, त्या कामास सारे एकमत कसे झाले. तर असें समजावें कीं निजामाकडील कांहीं प्राप्त झालें असतां, तें सार्‍यांहीं वांटून घ्यावें, असें पूर्वीपासून चालत आलेलें त्या सर्वांस ठाउक होतें. मग महादजी शिंदा मृत्यु पावल्यावर, तो सर्व बंदोबस्त नाना फडनवीसास करावा लागला, ते समयीं इंग्लीशांहीं नानास व निजामास सांगीतलें कीं, हे समयीं आह्मी कोणाचाही पक्ष स्वीकारीत नाहीं.

हैदराबादेस पेशव्याकडचे गोविंदराव काळे व गोविंदराव पिंगळे नामें दोघे वकील नानानें पाठविले त्यांनीं व निजामाशीं त्या मागण्या प्रकरणीं बोलणें झाल्यानंतर त्याणें त्या वकीलाजवळ मराठ्यांहीं बळेंच त्याच्या मुलुखाचा वसूल घेतला, व तो वसूल आपल्या मुलखांतून त्या निजामास देणें लागतो; व त्यास पेंढार्‍यांचा फार उपद्रव लागला. इत्यादि चोविसा कलमांची याद देउन पेशव्याकडे पाठविले. त्या कलमांचीं उत्तरें नानानें फार चातुर्येंकरून त्वरित लिहिलीं; आणि त्या बरोबर च दुसरी अठ्ठावीस कलमांची याद त्याप्रत तयार करून पाठविली. त्यांत असें दर्शविलें कीं दोन कोटी तीन लक्ष रुपये पेशव्याचे निजामावर आहेत. त्याजवरून निजामाचा मशीर उल् मुलख नामें कारभारी, याचा आणि ते दोघे पेशव्याचे वकील यांचा बहुत वाद झाला; शेवटीं तो मशीर उल् मुलख त्या वकीलांस सभेमध्यें बोलिला कीं, हे शीघ्र निपुण आणि अति कुटिल, असा जो तुमचा धणी त्याणें अंगें

येउन

येउन या दरबारांत आपल्या कलमाचा अर्थ सांगीतल्यावांचून कोणाच्याही ध्यानांत येणार नाहीं. त्यावर त्या वकीलांनी उत्तर केलें कीं, आमच्या नानास कामें बहुत आहेत, त्यामुळें त्यांचें एथें येणें घडतें कसें. त्यावर त्या मशीर उल्मुलुखानें प्रतिउत्तर दिलें कीं, त्याचें येणें एथें कसें होईल तें तुम्हाला दाखवावयास उशीर नाहीं. या धमकीच्या बोलण्यानें मराठ्यांहीं युद्धाचें आकरण मानून उभयपक्षीं लढाईची तयारी होऊं लागली. तरि तें वाद मिटवावयाचें बोलणें आरंभिलेलें होतें तें शेवटपर्यंत चालत गेलें.

मोंगलांचा रैतेंत ती युद्धाची कल्पना उत्पन्न झाल्यापासून मोठ्या हर्षानें तें घडावेंच असें इच्छित होते. मग निजामानें बेदरास मोठें लश्कर स्वयें जमा केलें; तेथें अनेक प्रकारें युद्धसाहित्य फार मनःपूर्वक तयार होत आहे, असें दिसून आलें; परंतु त्या लश्करचे शिपाई अव्यवस्थित असून आपल्या सरदाराचे आळ्यांत नव्हते, आणि युद्धोपयोगी शस्त्रादिपदार्थ व सरंजाम यथास्थित नसे, तरी त्या लोकांमध्यें उग्याच पोकळ गोष्टी होत होत्या कीं, आतां पुण्यास जाउन तें शहर लुटून जाळून टाकूं. अशाच त्या लश्करांतील कळवातिणी ही त्या बोलण्याच्या आकाराप्रमाणेंच त्या लश्कराचें वर्णन व मराठ्यांचें राज्य बुडवावयाच्या गोष्टी गाण्यांत आणून गात होत्या. तो मुख्य कारभारी मशीर उल्मुलुख ही त्या दरबारांत सभेमध्यें बोलिला कीं, इतःपर मोंगल मराठ्यांच्या तगाद्यांतून मुक्त झाले; आणि विजापुर व खानदेश ही आतां मराठ्यांपासून मोंगल घेतील. तें कार्य न झालें तर पेशव्याचें सर्वस्व घेउन त्यास लंगोटी लावून एक भोंपळा पाण्यास हातीं देउन त्याला स्नानसंध्या करावयाकरितां काशीस लावुन दिल्यावांचून, सल्ला करावयाचा नाहीं.

नाना फडनवीसानें थोडक्याच वेळांत मोठें लश्कर जमा केलें. ते समयीं दवलतराव शिंदा व तुकोजी होळकर हे दोघे पुण्यासच होते, आणि गोविंदराव गायकवाडानें ही कांहीं लश्कर पाठविलें. त्याशिवाय वराडच्या राजाही लश्कर मदतीस येत होता; आणि दक्षिणेकडचे मोठेमोठे जहागीरदार पटवर्धन, व रास्ते, व विंचुरकर, व मालेगांवकर, व प्रतिनिधि, व पंतसचीव, व मराठेमानकरी लोक, निंबाळकर, व घाटगे, व चव्हाण, व डफळे, व पवार, व थोरात, व पाटणकर, वगैरे यांस पेशव्याचें बोलावणें गेलें; त्यावरून ते सर्व आपआपल्या सेनेसहित पुण्यावर येउन पोहचले. मराठ्यांची अशी तयारी होत आहे तों निजामाचें लश्कर आधींच छावणी सोडून दिसेंबर महिन्यांत बाहेर निघालें.

तो निजाम

तो निजाम बेदराहून निघोन मांजरानदीचे कांठानें हळु हळू मराठ्यांचा मुलुखाचे मर्यादेकडे चालूं लागला. मग एका महिन्यानें सन् सत्राशें पंचाण्णवाचा जानेवारींत, पेशवा पुण्याहून लश्कर सुद्धां निघोन मोंगलांवर चालिला. तें लश्कर फार मोठें म्हणून त्यास धान्य तृणादि सोयी साठीं, त्या लश्कराचे कांहीं विभाग करून बहुत वाटांनीं चालूं लागला. ते समयीं ते मराठी लश्कर स्वार व पायदळ मिळून एक लक्ष तीस हजारांवर होतें; आणि दहा हजार पेंढार त्याखेरीज असे. या एवढ्या समुदायांत दवलराव शिंद्याचा जमाव फार मोठा होता. त्याचें बहुतेक लश्कर माळव्यांत व हिंदुस्थानांत असतां ही, तो पंचवीस हजार सैन्यासहीत, पेशव्याकडे आला. त्यांत दहा हजार पल्टनी लोक असत. रघुजी भोंसल्याचें लश्कर स्वार व पायदळ मिळून पंधरा हजार असे. तुकोजी होळकर याचे लोक दहा हजार होते; त्यांत दोन हजार पलटनी लोक असत. परशुराम भाउ पटवर्धन याचे लोक सात हजार मात्र होते. परंतु त्यास सर्व सरदारांहीं मिळून त्या सर्व लश्कराचा मुख्त्यार केला. तेव्हां त्याणें सर्व पेंढारी व त्यांजबरोबर कित्येक स्वार देउन त्यांना पुढें पाठवून मोंगलांच्या आसमंतात मुलुखाचा नाश करावयाविषयीं आज्ञा दिली. नंतर आपण त्या सर्व लश्करासहित दीडशें तोफा बरोबर घेउन निजामावर चालिला. तेव्हां त्या निजामाचें ही लश्कर एक लक्ष दहा हजार होतें.

तो निजाम त्या सैन्यासहित खरड्यावर येत होता तों मोरी घाट उतरत असतां पेशव्यांचा लश्करची खासगी फौजेची टोळी त्यांत हरिपंत फडक्याचा पुत्र बाबूराव फडका मुख्य होता, त्याणें तेथें जाउन त्या मुसलमानांवर एकाएकीं हल्ला केला. ते समयीं त्याचा कांहीं नाश होउन त्या फडक्यास मागें हटावें लागलें; त्यावरून तो निजाम अल्ली समजला कीं, आतां आपला जय आहे. म्हणून ते दिवशीं (मार्चाचे अकराव्ये तारिखेस) अस्तमानीं, त्याणें आपलें मोठें दरबार भरवून जयाचा नजरा घेतल्या. मग दुसरे दिवशीं मोंगलांचें लश्कर त्या खडर्याहून निघोन परिंड्याकडे जात असतां, उजवे बाजूस फार मोठें मराठ्यांचें लश्कर जमून आलेलें पाहिलें. तेव्हां त्या निजामअल्लीनें तेथेंच आपला हत्ती उभा करून आधीं आपल्या लश्कराचें सर्व बुणगें डाव्या बाजूस केलें मग आसनुखान नामें आपल्या स्वारांचा सरदार याजबरोबर सत्रा हजार पलटनी लोक देउन मराठ्यांवर हल्ला करावयास नेमिला. ते वेळेस परशुराम भाउनें ही आपल्या लश्कराचा बंदोबस्त केला. तो प्रकार असा. पेशव्याचे व होळकराचे लोक आपल्या जवळ घेउन आपण त्या लश्कराचा मध्य भागीं उभा राहून, रघूजी भोंसल्याचें लश्कर उजवे बाजूस

करून

करून डावे बाजूस दवलतराव शिंदा लष्कर करून उभा केला. याप्रमाणें बंदोबस्त होउन आपण हरिपंत फडक्याचा पुत्र बाबूराव व तुकोजी होळकराचा पुत्र काशीराव, हे दोघे व काहीं लोक बरोबर घेउन [illegible] आपणावर चालून येतो ते पहावयास पुढें निघाला. तो थोडकासा दूर गेल्यावर मोंगलांच्या लष्करांतील एक पठाणाची टोळी त्या परशुराम भाउवर पडली, त्यामध्यें उत्तर मुलखीं बलुचिस्थानचा लालखान नामें मुख्य सरदार होता, त्याणें मोठा पराक्रम करून आपल्या हातें बहुत शिपाई मारून, त्या परशुरामभाउसही जखमी करून घोड्यावरून खालीं पाडिला. तेसमयीं त्या भाउचा ज्येष्ठपुत्र हरिपंत पटवर्धन तो बापाची अशी अवस्था पाहून तात्काळ जाउन त्या लालखानावर फारस तुटून पडला आणि त्यास तेथेंच मारून टाकिला; परंतु त्याचें [illegible] होते ते तोंपर्यंत लढवानास राहिले नांत; आणि त्याचे पुरुष कर्नोळच्या नवाबाचा पुत्र, व इलिचपुरच्या नवाबाचा पुत्र, हे दोघे येउन असे लढले कीं, तेवेळेस मराठ्यांची अव्यवस्था होउन, त्यांस मागें हटावें लागलें. तेव्हां ते आपल्या लष्करांत माघारे येउन पोंहचले तोंपर्यंत त्यांची अशी घालमेल झाली कीं, काहीं कारणावांचून त्या लष्कराच्या मोठ्या भागाचे ही लोक हजारों भिउन उगीच पळूं लागले. तेसमयीं बाबूराव फडका याचें स्वाधीन जरीपटका होता, तोही शत्रूस पाठ दाखवून पळावयास सिद्ध झाला. तें पाहून जीउबा बक्षी नामें दवलतराव शिंद्याचा मोठा सरदार तो आपला घोडा मोठ्या वेगानें पिटून त्या बाबूरावाजवळ गेला, आणि त्यास शिव्या देउन बोलिला कीं, अरे भित्र्या तुला जर निर्भय जागा पाहिजे तर शिंद्याच्या लष्कराचे पाठीमागें जाउन स्वस्थ रहा, तेव्हां तो बाबूराव थोडें धैर्य धरून तेथेंच राहिला.

इतक्यांत त्या दोंही लष्करांतील पलटनें आपआपल्या गोळीच्या टप्यांत येउन पोंहचलीं तेव्हां मोंगलांकडील पलटनाचे पाठीवर स्वार बहुत बंदोबस्तानें येताहेत असें दिसलें; तेसमयीं रघूजी भोसल्यानें त्या स्वारांवर बाणाची सरबत्ती केली. याशिवाय पेरण नामें फ्रेंच जातीचा कोणी शिंद्याच्या पलटनी लोकांचा मुख्य सरदार होता, त्याणें एका टेकडीवर छत्तीस तोफा चढवून तेक्षणीं त्या तोफांचा भडमार त्या स्वारांवर केला. तेव्हां त्यांस ते दोनमार सोसेनातसे होउन ते मागें पळाले. तेव्हां निजामाचीं पलटनें आपल्या पुढीचे स्वार पळून गेले असें पहात असताही, ते लोक मागें न हटले; आणि त्यांहिं शिंद्याच्या पलटनाशीं लढून काहींसा जयही मिळविला; परंतु तेसमयीं तो निजाम अल्ली खरड्याकडे जावयास मागें हटूं लागला; आणि त्या पलटनी लोकांसही मागें फिरावयाविषयीं वारंवार

निक

निकराचे निरोप पाठविता झाला, म्हणून त्यासही तें युद्ध टाकून मागें फिरणें प्राप्त झालें. नंतर तो निजाम मागें फिरल्याचें वर्तमान त्याच्या सर्व लश्करास विदित होउन, तेसारेच लोक मागें हटले; इतक्यांत सूर्य मावळला त्यायोगें अंधार पडून त्या लश्कराची अशी अव्यवस्था झाली कीं, त्यांतील पलटनी लोक मात्रखेरीज करून बाकीच्या लोकांस आपआपलीं ठिकाणेंही सांपडेनातशीं झाली. मग फार रात्र होयी तोंपर्यंत त्या दोहीं लश्करांत आगेआग राहून राहून बंदुकांचे बार होत होते; शेवटीं त्याउभयपक्षीं लोकांनी एकमेकांस हाकामारमारून, इतस्ततः धांवतां धावतां ते लोक फार श्रमी होउन आगेआग जेथें जेथें पडले तेथें तेथें निजून राहिले. नंतर बहुतेक रात्र गेल्यावर सर्वत्र स्थिरता झाली. तेव्हां मराठ्यांचे दहा बारा स्वार आपल्या घोड्यांस पाणी पाजावयाकरितां जलस्थान शोधीत दैवगतीनें मोंगलाच्या लश्कराची एक टोळी पडली होती तेथेंच पोहचले. त्यांस पहातांच त्या मोंगलाच्या लोकांनीं शत्रु आला असें जाणून बंदुकांचे बार केले; तेवेळेस त्यांचे पलटनी लोकही त्यांपासून जवळच होते. त्यांचा पहारेकऱ्यांहीं तो आवाज ऐकून आपणही बार केले. तेणेंकरून ते पलटनी लोक निजले होते ते एकाएकीं घाबरे होउन उठले, आणि त्यांपाशीं बंदुका भरलेल्या होत्या त्यांचा भडमार उगाच विचार न करितां मोठ्या त्वरेनें वारंवार करिते झाले. तो मोठा शब्द ऐकून मोंगलांचे सर्व लोक जागृत होउन, हें काय होतें तें मनांस न आणितां घाबरे होउन बहुतेक पळाले. मग पूर्वदिवशीं संध्याकाळीं जी गर्दी झाली होती, त्यापेक्षांही मोठी गर्दी होउन त्या सर्व लश्कराची अव्यवस्था झाली, आणि त्या पलटनाचीही तारंबळ होउन, ते लोक कित्येक पळाले. इतक्यांत चंद्रोदय झाला, ते समयीं तो निजाम अली आपल्या लश्कराची अव्यवस्था पाहून फार भयभीत होत्साता, जाउन खरड्याच्या लहानशा किल्ल्याचे आंत शिरून आश्रय करून राहिला. ते समयीं त्याच्या रक्षणार्थ त्याबरोबर धांवले लोक त्याच्या लश्कराच्या दशांश त्या किल्ल्याच्या सभोंवते राहिले, आणि वरकड सर्व आपलें बुणगें लुटून आपल्या शक्तिप्रमाणें दूर पळून गेले. हें वर्तमान मराठ्यांचे पेंढारी लोकांस कळतांच ते त्यांमागून धावून त्यांहीं नेलेली ती सर्व लूट पाडवून आणिते झाले.

मग सूर्योदयानंतर मराठे लोक पुढें चालतांना त्यास मोंगलाच्या लश्कराचा नवावर आगेआग तोफा वगैरे नानाविध युद्धसाहित्य पडलेलें पाहून मोठा चमत्कार वाटला; आणि ते त्या खरड्याच्या किल्ल्याजवळ

गेले

गेले. तेव्हां निजाम अल्ली त्या किल्यांत आपणच आपणास कोंडून घेउन राहिला, आणि त्याचे लक्ष फौजेंतील दहा हजार लोक मात्र त्या किल्यास भोंवले आहेत से पाहून ते फार चर्चेत पडले. हे हर्षाचें वर्तमान मराठ्यांचा लश्करी टोळ्या ज्या मागें होत्या त्यास लवकर समजून, ते लोक ही मोंगलांस लुटावयाकरितां मोठ्या त्वरेनें आले, आणि त्या किल्यास भोंवते जे लोक यास घेरा घातला. मग दुसरे दिवशीं आगेआग मोर्चे उभे करून, त्या मोंगलांचा लोकांवर तोफांचा मारकरून, तो किल्ला घ्यावयाचा उद्योग चालविला. तेव्हां तो मार निजाम अल्लीनें दोन दिवस सहन करून तिसरे दिवशीं (मार्चाचे पंधराव्ये तारिखेस) त्याणें आंतून सांगून पाठविलें कीं, आतां मारूं नका; इतःपर तुमचा व आमचा तह असावा. मग मराठे तें मान्य करून त्या निजामास ह्मणाले कीं, जो तुमचा मशीर उल्मुलुख नामें मुख्य वजीर, जो नानाचीनिंदा दरबारांत करून फार अमर्याद बोलिला, त्याचा दंड उगवावयास आधीं तो आमचे स्वाधीन करावा, आणि जो मुलुख सदाशीवराव भाउनें सन् सत्राशें साठ सालांत घेतला होता तो तुह्मास पुनः दिला तो सर्व आह्मांस द्यावा. व तुमचा मुलुखाची मर्यादा परिंड्यापासून तापीपर्यंत आहे. त्यांत आमचा काहीं भाग होउन त्यांतच दवलताबाद किल्ला आह्मास असावा. याशिवाय तीन कोटी रुपये आमचे तुह्माकडे बाकी आहेत ते आह्मास द्यावे, व आजपर्यंत सेना खर्च झाला तो तुह्मी द्यावा. याखेरीज आमचा रघोजी भोसला याचा गंगथडीमध्यें घासदाण्या बद्दल बाकी ऐवज राहिला आहे तो एकुणतीस लक्ष रुपयें द्यावे, आणि याणें पुनः गंगथडींत घासदाणा न मागावा याकरितां त्यास तीन लक्ष अठरा हजार रुपये वर्षास उत्पन्न होतसा मुलुख द्यावा. आणि वराडांत जो तुमचा भाग आहे, त्याचा वसूल पहिल्याचाली प्रमाणें तुह्मी घेत जावा.

असें त्या मराठ्यांचें मागणें त्या निजामास कठीण वाटलें नाहीं परंतु तो वजीर मात्र त्यांचे स्वाधीन करावयाचें अवघड पडलें. अशा संकटसमयीं तो मशीर उल्मुलुख त्या निजामास बोलिला कीं, यांत हा त मराठ्यांही बहूत मागीतलें नाहीं, आणि मला ही देण्या विषयीं आपण श्रमी होउं नये, मी त्यास राजी आहें. तेव्हां निजामानें दोन शें मराठे त्या वजीरास न्यावयाकरितां आले होते त्यांचा स्वाधीन तो मशीर उल्मुलुख यास केला. तेव्हां त्या मराठ्यांहीं त्यास आपल्या तळावर नेला. तेसमयीं पेशवा मोठ्या समारंभानें आपल्या तळावरून उठून पुढें

जाउन

आउन भेटला, नंतर मराठे आपल्या लष्करांत मोठ्या आनंदें करून उत्साह करिते झाले कीं, आज आली मोठा जय संपादिला.

त्याप्रसंगीं रघुनाथराव पुरंदर व पेशव्याची भेट झाली तेसमयीं पेशव्यांचें मुखम्लान झालें, तें पाहून मग आउत्साहसमयीं नानानें श्रीमंतांस विचारिलें कीं, आपणास त्यांचें भेटीसमयीं श्रम होण्याचें कारण काय; त्यावर पेशव्यानें उत्तर केलें कीं, मोंगलांहीं भित्रेपणें आपली एवढी अमर्यादा करून घेतली, आणि आमचे लोक यत्नांवांचून जयपावले असतां आपणास आपणच विजयी असें मानितात. तस्मात् हे समयीं उभयपक्षीं पुरुष अप्रयोजक पाहून, मासें मन फार खिन्न झालें. हें पेशव्याचें उत्तर परमयोग्य पडलें कांकीं, त्या प्रसंगीं उभयपक्षीं लक्षलक्ष संख्येवर सैन्यें असतां केवळ युद्ध करूनच, दोन्ही लष्करें मिळून दोनशें ही मनुष्य पडले असें नाहीं. याशिवाय रात्रीस बावरेपणानें अव्यवस्था होउन, व त्या किल्यास त्यांहीं घेरा घालून मारचे बांधून तोफा चालविल्या त्यायोगें ही मोंगल फार मेले गेले. तेंतरी युद्ध करून पडले असें म्हणतां येत नाहीं.

याप्रमाणें खरड्याची लढाई झाली असतां, मराठी शिलेदार लोक त्यांत होते ते त्यादिवसापासून ती गोष्ट निघाल्यास आम्ही त्या प्रसंगीं केवढा मान पावलों; त्या युद्धासारिखें यशस्वी युद्धच नाहीं, अशी प्रशंसा अद्यापि करताहेत.

नंतर पेशवा पुण्यास आला* आणि नाना फडनवीस त्यासंपादिले त्या मुलखाची व्यवस्था करावयास गुंतला. परशुरामभाउ पटवर्धन व रघोजी भोंसले हे पुण्याबाहेर डेरे देउन राहिले; होळकर जेजोरीस उतरला, शिंदा जामगावांपाशीं राहिला; असें असतां पुण्यास वर्तमान आलें कीं निजामअल्लीचा पुत्र, अल्ली जाह, तो हैदराबाद सोडून बाहेर जाउन आपल्या बापाचें स्थान आपण घ्यावयासाठीं मोठें बंड करून राहिला आहे; हें वर्तमान ऐकून होळकर व शिंदे पुण्यास आले, त्यावरून त्यावेळेचे मुसलमान लोक बोलत कीं, हे सर्व मराठे त्या बंडास अनुकूळ आहेत; परंतु याचा कांहीं ताळा पडत नाहीं. तो अल्लीजाह यास निजामाचा पलटनी सरदार पाठीस लागून धरून हैदराबादेस त्यास घेउन जात होता, तेव्हां तो आपल्या वडिलाचे समोर जावयाचे लाजेस्तव वाटेतच विष खाउन मृत्यु पावला.

यानंतर दवलतराव हिंदुस्थानांत गेला, परशुरामभाउ तासगांवास गेला, होळकर पुण्यांत होता, आणि रघोजी भोंसला दवलतराव गेल्यावर एक

महिना पुण्यास राहून मग त्याला नर्मदेच्या दक्षिणेकडे किनिएक मुलुख्याचा सनदा पेशव्यानें देऊन तोमोठा समानपावून अरवटीवरेमहिन्यांत तीतेथून आपले मुलुखीं आवयास निघाला. इतकेदिवस नानानें जें कार्य केलें तेंनेंसिद्धीस गेलें; आणि तो आपल्या पराक्रमाची परमसीमा पावला, कांकीं त्यास दवलतराव शिंदा आदिकरून सर्व सरदार लोक वश होते, त्यायोगें असें दिसूं लागलें कीं असें माधवराव पेशव्याचे वेळेस मराठ्यांचें राज्य योग्यतेस चढलें होतें, तसेंआतांही चढेल; परंतु त्याानानास आपली सर्वत्र आज्ञा कुंठित न झाली पाहिजे, अशी फार आवड होती; आणि दुसरे कोणी आपणास प्रतिपंथी होईल असें भयही वाटे, त्यामुळें शेवटीं त्याचा सर्व पराक्रम नष्ट होऊन त्याच दुःखानें पुढें तो मरण पावला.

सन सौत्राणें पंचाण्णवापासून
नव्याण्णवपर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग अठाविसावा.

अनुक्रमणिका.

बाजिरावानें

बाजीरावानें बाळोबा तात्या व शिंदा यांस आपल्या पक्षाचे करून नानाचा मसलतीत मोडा घालावा असें केलें तें समजून नाना आपणच बाजीरावाला गादीवर बसवावें यास उद्युक्त झाला.

तेव्हां बाळोबा तात्यानें बाजीरावाला शिंद्याचे बंदीत ठेवून चिमणाजीआपास गादीवर बसवून परशुराम भाउ पटवर्धन ह्यांस मुख्य कारभारी केला.

त्या कारभारी मंडळीचें नानास मुख्य कारभारी करितों असें मिष करून त्यास दगा करावयाची मसलत केली तें कृत्य नानास विदित होउन तो सावध झाला त्यांत तो नाना आणि बाजीराव यांचें एकच कार्य पडलें.

सरजेराव घाडगा व बाळोजी कुंजर हे नानाचा उपयोगी कसे पडले तें प्रकरण.

नंतर बाजीरावास गादीचा धणी करावयाकरितां त्या नानानें शिंदा अनुकूळ केला.

तीगोष्ट सिद्दीस गेली नाहीं तोंच बाळोबा तात्यास विदित होउन त्याणें बाजीरावास हिंदुस्थानांत पाठवावयाचें योजिलें. तेथें जाणें न होण्यासाठीं बाजीरावानें कांहीं युक्ति केली तो प्रकार.

नानानें शिंद्याचे हातें बाळोबा तात्यास कैद केला.

परशुराम भाउ पुण्याहून पळाला तेसमयीं त्याचे पाठीस लोक लागले त्यांहीं त्यास धरिला.

बाजीरावास पेशवेपदवी प्राप्त झाली.

नंतर चिमणाजी आपा यास कांहीं प्रायश्चित्त देउन तो गुजराथचा अधिकारी केला तो प्रकार.

नानानें करार केल्याप्रमाणें शिंदा व रघोजी भोसला यांस तें प्राप्त केलें.

परंतु निजामास कबूल केल्याप्रमाणें बाजीराव देईना म्हणून मशारउलमुलुख फार रुष्ट होउन तेथून निघोन गेला.

तुकोजी होळकर याच्या मृत्युनंतर त्याच्या पुत्रांत गादीविषयीं वाद पडला.

मल्हारराव होळकर युद्ध करून मृत्यु पावला.

काशीराव होळकर यास शिंद्याचे हातें बापाचे सर्व अधिकार प्राप्त झाला.

नाना व शिंदा या दोघांस दूर करावयाविषयीं बाजीरावें यत्न करूं ला

गला.

गला.

त्यांत शिंद्याच्या हातून नानास कैद करून नानाचा व त्याचे पक्षपाती लोक यांचीं घरें लुटावयाची आज्ञा दिली त्यायोगें सर्व शहरांत दंगा झाला.

त्यानंतर बाजीराव पेशवा याचा मुख्य कारभारी, अमृतराव झाला. सखाराम घाटगा याणें आपली कन्या शिंद्यास दिली आणि त्याचा मुख्य तें कारभार आपण करूं लागला.

तो सर्जेराव घाटगा, व बाळोजी कुंजर हे दोघे बाजीरावाच्या अनुकूळतेनें पुण्यांतील कित्येक मोठमोठ्या गृहस्थांस अत्यंत पीडा करून त्यांपासून पैका घेते झाले.

अमृतरावानें शिंद्यास धरावयाची मसलत केली त्यास बाजीरावाची अनुकूळता होउन शेवटीं त्या बाजीरावाच्या भित्रेपणामुळें सिद्धीस गेली नाहीं.

नानाच्यानें काम परशुरामभाउ पटवर्धनास सांगून त्यायोगें तो बंदांतून मुक्त झाला.

भाग अठ्ठाविसावा.

सवाई माधवराव पेशव्यास नाना फडनवीसानें याच्या लहानपणापासून आपल्या हातीं फार बेतानें ठेविला होता, तो एकवीस वर्षांचा मोठा झाला तरी त्याच्या बंदोबस्तांत किमपि न्यून पडूं दिलें नाहीं. आणि त्यासमयीं जे कोणी कांहीं राज्यकारणीं बंदींत पडले होते, त्यांस मात्सर्य करून फार अपूं लागला. तो प्रकार असा, माताच्याचा राजा बंदींत होता त्याचा रखवालीस नेमणूक केलेली होती, ती कसी केली; आणि त्याचे भाउबंद गोपद् धायरे यांस त्यांची भेट न होई सें केलें.

रघुनाथराय यांचें स्त्रीपुत्रादि कुटुंब कोपरगावास, सनसत्राशेंच्या पणावपर्यंत होतें; मग तीर रघुनाथरावाची स्त्री आनंदीबाई तीचा प्रकृतीस कांहीं आजार झाला म्हणून, तिला तिचा परिवारासहवर्तमान, नाशिकाजवळ आनंदवल्लीस नेउन ठेविली. ती, तेथें सनसत्राशें व्याण्णवांचा एप्रेलमहिन्यांत मृत्यु पावली; नंतर निजाम अल्लीच्या युद्धप्रकार उत्पन्न होईतोंपर्यंत, तिचा परिवार तेथेंच होता; मग कांहीं बंड न व्हावें यासाठीं त्यास शिवनेरीच्या किल्ल्यांत नेऊन ठेविला, त्यांत अमृतराव नामें रघुनाथरावाचा दत्तपुत्र व दोघे औरसपुत्र त्यांत वडील बाजीराव, धाकटा चिमणाजी आप्पा. हे तिघे होते

ते. मग तें निजामअल्लीशीं व मराठ्यांशी युद्ध होऊन तो राघराबा उरकल्यावरही त्यांस मोकळे न सोडितां रामोपंत गोडबोले व बळवंतराव नागनाथ हे दोघे आपले कारकून त्यांजवळ ठेवून, पहिल्यापेक्षां विशेष बंदोबस्त केला.

ते तिघेही रूपेंकरून उत्तम आणि तरुण व सुस्वभावाचे होते; त्यांस नाना फडनवीस असा उपद्रव देत असे कीं, तें पाहून तो बहुत लोकांचे मनांतून उतरला; कांकीं त्यांपासून किमपि उपद्रव नसतां त्यांस अति बंदोबस्तांत ठेवणें हा त्या नानाचा क्रूरपणा स्पष्ट दिसून आला, याजकरितां जे लोक पहिले रघुनाथरावाचा पक्षाचे होते ते याचें असें आचरण पाहून या नानाची निंदा करीत. आणि ते तिघे रघुनाथरावाचे पुत्र यांची प्रशंसा करीत; याप्रमाणें त्या गृहस्त मंडळीची स्तुती जाणून तो नाना फडनवीस आपल्या दूरदृष्टीमुळें अधीरपणें त्यांचा बंदोबस्त अधिकच करूं लागला. त्यांत रघुनाथरावाच्या औरसपुत्र थोरला बाजीराव, यांविषयीं तर भयेंकरून फार मात्सर्य करूं लागला.

बाजीराव तारुण्येंकरून युक्त, आणि त्याची अवयवसंस्था फार निटस, व मुखश्री तर अशी दिव्य कीं, आज्ञें तोंड पहातांच माणसाचें मन त्याकडे लागावें. आणि त्याचा बोलण्यांत असा कांहीं रस कीं, तें भाषण ऐकून मनुष्यानें मोहित व्हावें. तेवेळ त्याचा वयास एकोणीस वर्षे होतीं; आणि तो घोड्यावर बसणें व तलवार धरणें व तीरंदाजी करणें या कामांत परम कुशल असून, त्यासारिखा भालाईत पटाईत सान्यागंगथडींत दुसरा कोणी न व्हता. याशिवाय तो शास्त्रनिपुण असून, याज्ञिक कर्मांतही फार उत्तम होता. तो माधवराव नारायण पेशवा याचा चुलतचुलता त्याची प्रशंसा ऐकून माधवराव पेशवा बहुत संतुष्ट होऊन त्याला मुक्त करून त्यास भेटावयाविषयीं फार इच्छित असे, म्हणून त्याविषयीं माधवरावानें नाना फडनवीसाजवळ कधीं ती गोष्ट काढिली असतां तो आपल्या अतिसावधपणानें पेशव्यास समजावी कीं, तो कितीजरी चांगला असल्या तरी तुमचा शत्रू असें समजा; त्याचा बाप रघुनाथराव व आनंदीबाई त्याची माता हें स्मरण धरून असावें. असें अनेक प्रकारें नाना पेशव्यास समजावीत असतां तें सर्व व्यर्थ गेलें, कांकीं तो जों जों त्यास विपरीत समजावी तों तों त्यास बाजीरावाचा भेटीची इच्छा अधीकच उत्पन्न होई; परंतु त्या पेशव्यानें कांहीं एखादी गोष्ट आपले मतें केली तर, ते वर्तमान आपणास कळविणारे नानानें आपले चाकर गुप्तपणें त्याजवळ ठेविले होते, आणि बाजीराव तर त्याचे बंदींत असे. त्यामुळें परस्परें त्या दोघांची मैत्री साधेना. असें असतांही आपणावर पेशवा प्रीति करितो, हें वर्तमान ऐकून त्या बाजीरावानें आपणाजवळ नाना फडनवीस

सानें ठेविलेला कारकून बळवंतराव नागनाथ यास आपलासा करून त्या चे मुखानें माधवराव पेशव्यास निरोप पाठविला कीं, सांप्रत माझे पवेरीं किल्ला येथें नाना चे बंदींत आहें, आणि आपण आसनाधिष्ठित असून, त्यांचा बंदोबस्तामुळें हल्लीं मजसारिखेंच आहांत. ऐशीयास याचा बंदोबस्त देह पुरताच आहे, मनाचा बंदोबस्त याचा हातीं नाहीं. त्यास तुमचा व आमचा स्नेहमात्र असावा. इतक्यानें जसे आपले उभयतांचे वडील पूर्वीं नामांकित झाले तसेंच आपणही समयविशेषीं होउं. त्यावरून पुढें त्या दोघांमध्यें त्या बळवंतराव नागनाथाचे द्वारें एकमेकाचीं पत्रें एकमेकास पोहोंचूं लागलीं. तें वर्तमान कांहीं अवकाशेंकरून नानास कळलांच, त्यास असा राग आला कीं, तो पाहून लोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें. त्या नानानें प्रथम बळवंतराव नागनाथ याचा पायांत बिडी घालून किल्यावर टाकिला, आणि बाजीरावाभोंवता पहिल्यापेक्षां विशेष बंदोबस्त ठेवून माधवराव पेशवा याची बहुत निर्भर्त्सना केली.

तो माधवराव पेशवा नानाफडनवीसाचा सूत्रानें वागण्यास आधीं च कंटाळला होता; आणि त्यांचा मित्र बाजीराव यास अधीक उपद्रव झाले ला ऐकिल्यानें फार कष्टी होउन, त्याणें आपली बसायाची खोली सोडून बाहेर जाणें अगदीं टाकिलें; व कधीं दरबारासही येयीना, त्यावरून लोकांत असें प्रसिद्ध झालें कीं, श्रीमंतांस ज्वर येतो म्हणून ते दरबारास येत नाहींत. त्या वर्षी (सन् सत्राशें पंचाण्णवांत) दसरा अकटोबरचे बेविसाव्ये तारिखेस पडला; त्याचा समारंभ फार चांगला केला होता, ते दिवशीं माधवराव पेशवा स्वीमोहलंपनास बाहेर निघोन संध्याकाळीं त्याणें आपल्या रीतीप्रमाणें सर्व मानकरी लोकांचा भेटी घेतल्या; ते समयीं तो कोणासही अजारी सादिसला नाहीं, परंतु त्याचें मन सर्वांशें उदास झालें होतें. इतक्यानेंच त्याणें मरायाकरितां त्याचे शरीरीं काहीं विकार नसून एकाएकी पंचविसाव्ये तारिखेस माडीवरून खालीं कारंजावर उडी टाकिली. तेव्हां त्याचे हातपाय मोडून त्या कारंजाचा नळीची जरखम त्याचे अंगास फार लागून तो तिसरे दिवशीं मृत्यु पावला. त्याणें मरते समयीं फार आग्रह करून सांगीतलें कीं, माझे पाठीमागें गादीवर बाजीरावाची स्थापना करा. असें बोलून मग त्याचा परममित्र हरिपंत फडक्याचा पुत्र बाबूराव फडका याणें त्यास धरून बसविला असतां तो त्याचा अंगावर टेंकलेला मृत्यु पावला.

हें माधवरावाचें मरण नानाफडनवीस ऐकून फार कष्टी झाला. परंतु त्याला ; त्याचें कारण असें तो पूर्तेपणें समजला होता कीं, याचा मरणें

करून आपल्या मोठेपणास धका आहे म्हणून तो आपल्याच दुःखांत गुंतला. त्याणें प्रथम असा उपाय केला कीं, माधवरावानें फार आग्रह करून सांगीत लें कीं, बाजीरावास गादीचा धणी करा. तें गुसराखूं लागला कीं, बाजीराव यास स्थापिला असतां केवळ आपल्या मोठेपणासच हानी होईल असें नाहीं, कदाचित प्राणासही धका पोंहचेल. हें भय मानून त्याणें माधवराव पेशव्याच्या उडीचें वर्तमान ऐकतांच परशुरामभाउ पटवर्धन यास सांगून पाठवि लें कीं, हे वेळेस तुह्मां जवळ जितकी फौज असेल तितकी व दुसरी लवकर मि ळेल तितकी घेउन त्वरित पुण्यास या. नंतर पेशव्याचा मृत्यूचे दुसरे दिवशीं रघूजी भोसला व दवलतराव शिंदा यांस नाना फडनवीसानें पुण्यास माघारें बोला विलें कीं, आतां धणी कोण करावा तो विचार करावयास लवकर या. ते वेळे स तुकोजी होळकर पुण्यासच होता. त्यास नानानें बहुत गोष्टी सांगीत ल्या कीं, पहिल्या पासून रघुनाथरावयाणें इंग्लीशांशीं संबंध ठेविला तसा च हल्लीं बाजीराव धणी झाला असतां जर इंग्लीशांशीं स्नेह करील तर का य्याश होईल. इतकें त्यास समजाऊन शिंदा व भोसला यांचें मन आपणा कडे लावून घेतलें, आणि आपला मतलब त्यास सांगीतला कीं, यशोदा बाई माधवरावाची स्त्री तीजरी लहान आहे तरी तीच्या मांडीवर दत्तक बस वून त्याच्या नावानें राज्य यथास्थित चालवावें. हें ऐकून सर्व मराठे सरदार मान्य झाले; त्यांत बाळोबा तात्या नामें शिंद्याचा मोठा कारभारी होता तो मात्र प्रतिकूळ बोलिला. तेव्हां जीउबा बक्षी नामें शिंद्याचा मोठा दुसरा सरदार होता तो बोलिला कीं, आपला धणी शिंदा तो तरुण आहे यास्तव त्याचें सांगणें उ पयोगी नाहीं. वरकड जे भोसले वगैरे पुरातन मोठे मोठे सरदार आहेत ते सांगतील तें योग्य. नंतर सत्राशें शाहाण्णवांत्या आनेवारीत नानाचा मसल ती प्रमाणें त्यांस सर्व सरदारांची मान्यता होउन त्यापत्रावर शिका झाला. नंत र ते सारे सरदार आप आपल्या ठिकाणास जाउन कारभार चालविते झाले.

त्यापुढें तो दत्तक शोधून आणून स्थापावा एवढें मात्र राहिलें. परं तु हें सारें वर्तमान बाजीरावास कळलें होतें आणि तो बाळोबा तात्याही आ पल्या पक्षाचा आहे असें समजून, त्याजकडे कागदपत्राची वहिवाट करू न थोडक्याच महिन्यांत तो वश केला. त्याचसमयीं जीउबा बक्षी याचे शरीरीं समाधान नाहीं सें होउन, तो केवळ आसन्नमरण झाला असतां त्याणें दवलतराव शिंद्यास जवळ बोलावून आपल्या पलंगावर बसवून घेउन बोलिला कीं, बाळाजी विश्वनाथाचा प्रत्यक्ष वंश असतां मीं दत्तक घे ण्याविषयीं अनुमोदन दिलें हें मला मोठें खेदास्पद झालें. असें त्याणें भाष

णा झाल्यानंतर तो जीउबा बक्षी मृत्यु पावला. हें वर्तमान बाजीरावयास समजतांच तो हें आपणास हितावह आहे असें जाणून, त्याणें दवलतराव शिंद्याकडे बोलणें लाविलें. तेव्हां असें ठरलें कीं, बाजीरावानें चार लक्षांचा मुलुख शिंद्यास द्यावा; आणि शिंद्यानें बाजीरावास आसनावर स्थापावयाकरितां, जो सेनाखर्च लागेल तो ही बाजीरावानें द्यावा; ह्मणजे त्यास पेशवे पदवी प्राप्त होईल. हें वर्तमान तात्काळ नानाला कळलें तेव्हां तो फार भिउन त्याणें परशुराम भाउ पटवर्धन, तासगावास होता त्यास आपल्याजवळ मोठ्या त्वरेनें बोलाविला. तो आपले स्वार जमा करून घेउन, तासगाव सोडिल्यापासून, दोन दिवसांत पुण्यास येउन पोहचला, मग त्याचें व नानाचें बोलणें झालें तेव्हां असें ठरलें कीं, शिंदा जें करणार तें आह्मीं प्रथम करावें हें उत्तम. त्यानंतर परशुराम भाउ शिवनेरी किल्ल्यास जाउन ती गोष्ट बाजीरावास त्याणें विदित केली. तेव्हां त्या बाजीरावाचा भाउ अमृतराव तो बाजीरावास ह्मणे कीं, हें काम शिंद्याचा हातून होउं द्यावें; याची त्वरा करूं नये. तेव्हां त्या परशुराम भाउनें बाजीरावास अनेक प्रकारें अगत्याच्या गोष्टी सांगून शेवटीं त्यास विश्वासार्थ गाईचें शेंपूट हातांत धरून शपथ दिली. तेव्हां तो बाजीराव आपला धाकटा भाउ चिमाजी आपा यासह त्या किल्ल्यावरून उतरून पुण्यास गेला. आणि त्याचा वडील भाउ अमृतराव तो तेथेंच राहिला.

मग बाजीराव व नानाफडनवीस यांची भेट होउन परस्परें नेम ठरला कीं, यापूर्वीं उभयपक्षीं ज्या अनुचित गोष्टी झाल्या असतील, त्या कोणीच मनांत आणूं नये. असें झाल्यावर त्यांचा बेत ठरला कीं, बाजीरावानें राज्य नानानें मुख्यत्वें करून चालवावें. याप्रमाणें करारपत्र ही झालें. ही आतली गोष्ट बाळोबा तात्यास कळल्यावर त्याला मोठा राग येउन त्याणें मनांत निश्चय धरिला कीं, नानाची मसलत अगदी पाडून टाकीन. तो अर्थ सिद्धीस न्यावयाकरितां त्याणें आपला धनी शिंदा त्यावेळेस गोदावरीचे कांठीं होता, तो वश करून त्याचें सैन्य पुण्यावर चालतें केलें.

नानाफडनवीस मसलतीविषयीं दृढ होता, परंतु आंगधाडसाविषयीं तो तादृश नव्हता. शिंद्याचें लष्कर आपल्या लष्करापेक्षां प्रबळ, आणि बाजीरावाचा ही विश्वास येत नाहीं व आपण जर बाळोबाच्या हातीं सांपडलों तर प्राणास ही भय आहे, असें समजून तो नाना बाजीरावास परशुरामभाउच्या स्वाधीन करून आपण तेथून निघोन पुरंदरावरून साताऱ्यास गेला. बाळोबातात्या व बाजीराव यांची पुण्यांत भेट झाली. ते वेळेस हे दोघे परमस्नेही आहोंस असें दाखविलें असतां, बाजीरावाचें अविश्वासक आचरण त्या

बाळोबा

बाळोबा तात्याचा स्मरणांत आहे सें लोकांस भासलें. नंतर तो बाळोबा तात्या आपल्या मनांत बहुत विचार करून ठरवितां झाला कीं, बाजीराव धणी न करावा जो आपल्या चित्तास येईल तो धणी करून नाना फडनवीस खेरीज कारभारी ही दुसराच करावा. मग त्याणें परशुराम भाउस सूचविलें कीं, माधवरावाची स्त्री तीचे मांडीवर चिमणाजी आपा यास बसवून, बाजीराव बंदींत ठेवून, सर्व कारभार तुह्मी संभाळावा; अशी माझी मसलत आहे, त्यास तुमचा विचारांत कसें येतें. ते वेळेस परशुराम भाउ, नाना आंगधटायीपणांत कमी सा जाणून, त्याची काहींशी अवगणना करित असे; तथापि तो नाना फार शाहणा ह्मणून त्याचा विचार ध्यानास आणि त्या वांचून त्याणें त्यास उत्तर न दिलें. नानाची मसलत झाली कीं, या गोष्टीस अनुमोदन घावें; परंतु बाजीराव आपल्या बंदींत ठेवावा. नंतर त्याप्रमाणें ठरलें. मग बाळोबानें त्यानानास दर्शिविलें कीं, तुमची व आमची मैत्री असावी, त्याप्रमाणें नाना ही मान्य झाला.

बाजीराव आपल्या बंदींत असावा ही परम हितकारक नानानें दिलेली मसलत, परशुराम भाउला उपयोगी नाहींशी वाटून, तो उत्तर देते समयीं त्याविषयीं कांहींच न बोलिला; त्यावरून बाजीराव शिंद्याचे स्वाधीन राहिला. हें वर्तमान नानाला, वाईहून पुण्यास आवयास सिद्ध होते समयीं समजलें; तेव्हां तात्काळ त्याचे ध्यानांत आलें कीं, हें सर्व कृत्य मला दगा करावयाचें आहे त्यास हे समयीं पुण्यास जाउं नये. मग तो नाना वाईस राहून, त्याणें अगोधरच साताऱ्याचा राजा पण सूवन, न व्यापेशव्याचीं वस्त्रें आपल्या जवळ घेउन ठेविली होतीं, तीं पुण्यास पाठवून दिलीं.

त्या वेळेस परशुराम भाउ व शिंदा आपला घात करितील असें बाजीरावाचा मनांत न आलें; असें असतां तें वर्तमान कोणे प्रकारें त्यास कळलें. तें समजलें पाहिजे, कांकि, ते वेळेस पुण्याचे दरबारची रीती कशी होती, ती त्यावरून समजेल; आणि त्यापुढें ही चालत आलीच पडत आली, तें ध्यानांत येईल.

प्रथम शिंद्यानें बाजीराव आपल्या लष्करांत यावा ह्मणून अशी युक्ति केली कीं, त्यास गादीचा धणी करावयाचा कामाबद्दल कांहीं खर्च लागल्याचें निमित्त करून, त्यास पैका मागीतला. तेव्हां तो बाजीराव बोलला कि, आह्मास देववत नाहीं, त्यावर शिंदा आग्रहानें बोलणें करित असतां कांहीं सावाद होतां होतां शिंद्यानें दर्शिविलें कीं, बाजीरावाचा कठोर शब्द करून आपलें मन दुखावलें, ह्मणोन त्यास निरोप पाठविला कीं, मी माघारा हिंदुस्थानास जातों, त्यास कृपा करून मला आज्ञा झाली पाहिजे. त्यावरून

बाजीराव शिंद्याच्या कल्याने प्रमाणेंच तत्काळ त्याच्या लष्करांत जाऊन त्याशीं एकांत करूं लागला, तेव्हां शिंद्यानें अस्तमान होईतोंपर्यंत, युक्तीनें त्या गोष्टी लांबविल्या. इतक्यांत एकाएकीं असें वर्तमान आलें कीं, परशुरामभाऊ चिमणाजी आपास घेऊन पळाला परंतु त्यास कोठें नेला तें कळत नाहीं. इतकें मात्र त्याला साताऱ्यास नेला असी शहरांत वदंता आहे. तेव्हां बाजीराव अत्यंत भययुक्त होत्साता, शिंद्यास म्हणूं लागला कीं, तूं पाठीमागून जाऊन त्यास धरून आण. त्यावर त्याणें उत्तर दिलें कीं, तो कोठें गेला तें कळत नाहीं, तेव्हां रात्रीचें धावणें हें उपयोगी नाहीं. असें त्याचें बोलणें ऐकून बाजीराव बोलिला कीं, असें आहे त्यास मी आजची रात्र एथेंच रहातों. असें एकतांच शिंद्यानें तें अवश्य मानून त्यास ठेवून घेतला. मग दुसरे दिवशीं शिंद्याचे लोक त्या बाजीरावास म्हणूं लागले कीं, आपण येथेंच स्वस्थ रहावें, एथून दुसरे जागीं जातां, नाश आहे. त्यावरून तो समजला कीं, घात झाला.

चिमणाजी आपाला परशुरामभाऊ व बाबूराव फडके यांणीं पळविल्यावर, परंतु त्यास पुण्यांतच लपविला. नंतर त्याला सांगूं लागले कीं, तुला आम्हीं गादीचा अधिकारी करितों तेव्हां तो आपल्या भावाचें राज आपण धणी होईना. शेवटीं बळेंच त्याला पेशवा करून चिमणाजी माधवराव असें त्याचें नांव ठेविलें. ही गोष्ट सन्न सत्तांशीं ब्राह्मण यांच्या संमतिन्याचें सन्निधान्येंनारिवस घडली. दुसरे दिवशीं परशुरामभाऊनें नानास सांगितलें कीं, तुम्हीं पुण्यास येऊन बाळोबानानाच्या स्नेहांत अंतर पडलें आहे. तें नीट करून मुत्सुद्याचें कामावर रहावें. आम्हीं लष्कराचें काम संभाळितों. त्यावर नानानें परशुरामभाऊस उत्तर लिहिलें कीं, काहीं बोलणें व्हावयाचें आहे त्यास तुमचा पुत्र हरिपंत यास आधीं पाठवून द्यावा. त्याप्रमाणें हरिपंतही आला, परंतु केवळ वकीलासारिखा न आला; त्याजबरोबर चार पांच हजार निवडक स्वार होते. आणि तेसमयीं बाबूराव फडके यांचें नानास गुप्त पत्र आलें कीं, आपण क्षणमात्र विलंब न करितां, आपल्या रक्षणाचा उपाय करावा. त्यावरून त्याणें वाई सोडून प्रतापगड किल्यामध्यें शिबंदी नवी पाठवून कोंकणांत, महाडास गेला. तेथें रायगडाची बंदोबस्ती फार चांगली केली.

बाळोबा तात्याच्या मनांत होतें कीं तात्काळ नानास धरावा, यास्तव आपला धणी शिंदा यांचे पलटनींतील लोक त्या कामास नेमणार होता, परंतु नानाच्या पक्षाचे कोणी लोक होते ते परशुरामभाऊशीं काहीं बोलून त्याचें मन करून

परशु

परशुरामभाउही बोलिला कीं, बलात्काराचा उपाय हे समयीं न करावा; परंतु परशुरामभाउ त्या नानास प्रतिकूळ नव्हता, असें न समजावें कांकीं, थोडके दिवस झाल्यानंतर त्याणें नानाचा जहागिरीचा मुलुख होता तो शिंद्यास दिला आणि त्याचा वाडा पुण्यांत होता तेथें राहून जें त्याचें द्रव्य सांपडलें त्याचा व्यय करूं लागला.

त्यासमयीं नानाचें द्रव्य अपार आहे, अशी लोकांत अवाई होती; व कोणी ह्मणत कीं, पेशव्यांचा बहुतां पिढ्यांचें द्रव्य जमलेलें होतें, तें सर्व नाना बरोबर घेउन गेला. त्यांत नानानें द्रव्य बहुत नेलें हें खरें, परंतु तें पेशव्यांचें नसेल; कांकीं, सवाई माधवराव पेशवा होय तोपर्यंत, पेशवे कर्जभरू होते. त्याणें त्यानें नेलेल्या द्रव्याचा बंदोबस्त कोणे प्रकारें केला व कोण कोणत्या सावकारांकडे ठेविलें, त्याचा अद्यापि ठिकाण नाहीं, ह्मणून सर्व मराठे लोक आश्चर्य करितात.

परशुरामभाउ पुण्यांत पेशव्याचा कारभारी झाला ते समयीं शिंद्यास लश्करी खर्चाचा फार तोटा पडला होता, ह्मणून परशुरामभाउनें त्यास वचन दिलें कीं, मीं पुष्कळ द्रव्य उत्पन्न करून देतों. वास्तव तो परशुरामभाउ मशीरउल् मुलुखास बोलिला कीं, तुमचा धण्यांकडे आमचे सरकारी रुपये तीन कोटी येणें आहेत, त्यापैकीं त्यापासून यावेळेस कांहीं अंश देवित्यावर, तुह्मांस त्याकडे जावयाची मुक्तता केली जाईल; त्यावर त्या मशीरउल् मुलुखानें उत्तर दिलें कीं, मीं या कामाचा उद्योग यथाशक्ती करीन. असें त्याचें वचन झाल्यावर तो पुण्यांजवळ डेरा देउन रहावयाची आज्ञा पावला. नंतर थोडक्याच वेळानें त्याचा नवाबर पुष्कळ लोक घेउन, तो तेथें मोठ्या समारंभानें राहिला.

या प्रकारें पुण्याचा दरबारांत कारभारी मंडळ नवें झाल्यानें, बाजीराव व नाना फडनवीस यांचा परस्परें स्नेह वृद्धिंगत होउं लागला. मग ते एकमेकास कागदपत्रें पाठवूं लागले. त्या कामांत कोणी शूद्र बाळोजी कुंजर नामें शिलेदार मध्यस्थ होता; तो महाडास जाउन नानास बाजीरावाचा हिताविषयीं आग्रहानें कित्येक गोष्टी सांगता झाला, त्यायोगें नानाचें मन पहिलें बाजीरावाकडे होतें, तें अधिक च झालें. मग त्या नानानें कांहीं युक्ती करून पेशव्याची खासगी फौज बाबूराव फडका याचे स्वाधीन होती, ती त्या फडक्यास ह्मां वश केली, आणि तुकोजी होळकर ही आपल्या सर्व लोकांसुद्धां वश होउन, त्या नानाचा खुणेची मात्र वाट पहात होता. याखेरीज त्या नानानें रायाजी पाटील नामें कोणी शूद्र बाळ। बानात्या

च्या द्वेषी होता, त्याचे द्वारें शिंद्याशीं बाजीरावाच्या कार्यार्थ बोलणें केलें. तो प्रकार असा. नानानें शिंद्यास निरोप पाठविला कीं, अर तुम्हीं बाळोबा तात्यास बंदींत घालून बाजीरावास गादीवर बसवाल तर, तुह्मास हिंदुस्थानांत जाते समयीं, परशुराम भाऊची सर्व जहागीर व आमेदनगर किल्ला व दहा लक्ष रुपये वर्षास उत्पन्न होतसा मुलुख देउं.

याशिवाय नानानें तें कार्य सिद्धीस न्यावयाकरितां आणीक एक मसलत योजिली, तो प्रकार असा. सखाराम घाडगा नामें कोणी शूद्र कागलकराचा वंश होता, तो मोठा चतुर आणि उमेदवार असे; यामुळें रावजी पाटलाची त्यावर प्रीति बसली; आणि शिंदा ही त्यास प्रसन्न होता, कांकीं, त्याची कन्या अति सुंदर असे ती आपली स्त्री करावयाविषयीं दवलतराव शिंदा इच्छित असे. यास्तव नानानें तो सखाराम घाडगा वश करून शिंदा अनुकूळ आपणास व्हावयाविषयीं तेंही प्रकरण आपल्या अर्थसाधनास उपयोगी केलें.

असे सहाय करून नानानें तो शिंदा वश केला, हें वर्तमान बाबूराव फडके वगैरे जे नानाचे पक्षपाती होते त्यांस कळलें. तें त्यानीं तादृश गुप्त रक्षितां न आलें त्यामुळें बाळोबा तात्यास तो सर्व वृत्तांत विदित होउन त्याणें तात्काळ बाबूराव फडक्यास बंदींत घातला, आणि नीलकंठराव परभू व मालोजी घोरपडे यांस धरावयाकरितां लोक पाठविले, परंतु ते अगोधरच सावध होउन त्यांहीं बाजीरावाच्या कार्याकरितां लोक ठेविले होते, त्यांसहीत त्याधरणारांशीं लढून वायींकडे निघोन गेले. तेथें मानाजी फांकडा होता, तो त्याचा कुमकेस देउन, नानानें त्यांस कांहीं द्रव्य देउन, सातऱ्याच्या घाटास पाठविले. तेथें नानाचा कोणी इष्ट, बजाबा शिरवळकर होता त्याची त्यास कुमक होउन, दहा हजार फौज जमा झाली. मग त्यांहीं आपण बाजीरावाचे पक्षी असें प्रसिद्ध केलें.

नानानें एवढे लांबलांब पल्ले बांधलेले, पुण्यांत बाळोबा तात्यास कळले नाहींत त्यास हें दहा हजार फौजेचें मात्र बाजीरावाचें कृत्य सें वाटलें. त्यावरून त्या बाळोबा तात्यानें कल्पना केली कीं, बाजीरावासच हिंदुस्थानांत पाठविला ह्मणजे त्याची मसलत मोडेल. असें मनांत ठरवून त्याणें सखाराम घाडगा यास कांहीं फौजे सहीत बाजीराबा बरोबर देउन हिंदुस्थानाकडे लाविला. तो प्रवरा नदीचे कांठीं आई तों पर्यंत बाजीरावानें तो घाटगा वश केला; तेव्हां त्याणें निश्चित सांगीतलें कीं तुमचें हिंदुस्थानांत जाणेंच न होतां शिंद्यानें तुह्मांस गादीवर बसवावें या कार्यासाठीं मीं आपली कन्या दवलतराव

आलें तर चाकरी करावी नाहीं तर न करावी. ते समयीं शिंदा व निजामअल्ली यामध्यें ही बाजीरावास आसनावर बसवावयाचा बेत होऊन, मुख्य कारभारी नाना असावा असें ठरलें; नंतर नाना फडनवीस पुण्यास आऊन नवेंबराचे पंचविसाव्ये तारिखेस पुनः आपलें काम करूं लागला. त्यापुढें दिसेंबराचे सव्विसाव्ये तारिखेस सातार्‍याहून वस्त्रें येऊन गादीवर बाजीरावाची स्थापना झाली. ते समयीं सभेमध्यें मोठे मोठे पंडीत बसवून त्यांकडून ठरविलें कीं, माधवराव नारायण मृत्यु पावला, आणि रघुनाथरावाचे पुत्र आहेत, असें असतां केवळ भाउबंदकी संबंधें माधवरावाचे स्त्रीनें दत्तक घ्यावा हें अशास्त्र, म्हणून होणार नाहीं. आणि चिमणाजी आपा याचा वडील भाउ असतां याला बलात्कारें राज्यावर बसविला, तें ही अयोग्य कर्म झालें. याकरितां त्यांस कांहीं प्रायश्चित्त पाहिजे. असें म्हणून त्याला कांहीं हलकेंसें प्रायश्चित्त देऊन, तो गुजराथचा अधिकारी केला; परंतु तो तिकडे न जातां नावमात्र त्याचें केलें आणि आबा शेलूकर नांवें त्या कामावर कारभारी पाठविला.

नाना फडनवीस आपलें कार्य पुनः चालवूं लागला तेव्हां त्याणें आपल्या साहाय्यास त्रिंबकराव परचुरे यास घेतला; आणि नागोपंत चक्रदेव यास सैन्येचें काम सांगितलें. शिंद्यास अहमदनगर किल्ला देऊं केला होता त्याप्रमाणें त्याच्या स्वाधीन करून, परशुराम भाउ पटवर्धन याची जहागीर हानी लागेल तशी घ्यावी म्हणून आज्ञा देवविली. रघूजी भोंसल्या ही नानानें कबूल केल्याप्रमाणें सर्व पावून सन सत्राशें सत्याण्णवाच्या जुलई महिन्यांत नागपुरास गेला; परंतु नानानें निजामअल्लीशीं तह केला होता त्याप्रमाणें बाजीरावें न केला. त्यावरून मशीरउल्मुल्ख यास राग येऊन पेशव्यांची आज्ञा न घेतां हैदराबादेस रुसून गेला, त्यामुळें नाना फडनवीसानें मोठ्या यत्नें करून संपूर्ण बंदोबस्ताविषयीं मसलत केली होती तीत अंतर पडलें, असें समजला. त्याचे वेळेस निजामाचे दरबारीं पेशव्याचा कोणी वकील नव्हता. गोविंदराव पिंगळा मात्र पुण्यास होता, परंतु त्याचा कारभारी सदाशिव माणकेश्वर नामें तेथें आकबरनवीशीचें काम करून राहिला असे, तो मशीरउल्मुल्खाचें वैमनस्य नीट करण्याविषयीं उपयोगी केला.

बाजीरावास नंतर त्या बंदोबस्ताच्या न्यूनतेंकरून अवघड वाटलें, कांकीं, त्याचा मनांत नानाचें तेज कमी पडावें असें होतें; आणि ते समयीं (आगस्त महिन्याचे पंधराव्ये तारिखेस) तुकोजी होळकर मृत्यु पावला तें ही बाजीरावाच्या मनोदयानुरूप झालें. तो प्रकार असा. तुकोजी निवर्तला ते समयीं त्याचे दोघे औरस पुत्र काशीराव व मल्हारराव, आणि

दोघे

दोघे दासीपुत्र यशवंतराव व विठोजी, असेच वघे. त्यांत काशीराव तो बुद्धीनें आणि शरीरेंकरून अप्रयोजक होता, मल्हारराव शूर आणि सूज्ञ असे. मग थोडक्याच दिवसांत त्या दोघा भावामध्यें कलह उत्पन्न होउन ते दोघे दासीपुत्र मल्हाररावाचे पक्षपाती झाले. नंतर मल्हाररावयाणें आपल्या बापाचा तळ सोडून पुण्याजवळ भांबवडेंगांव आहे तेथें थोडक्याशा लोकानिशीं जाउन राहिला. त्यास गुप्तपणें नाना अनुकूळ होता. काशीराव आपल्या भावास जिंकावयाकरितां शिंद्यास शरण जाउन कुमक मागूं लागला, तो शिंदा तर त्या गोष्टीची वाटच पहात होता, त्यास हें समजतांच मोठ्या हर्षानें तो मल्हारराव होळकर यास धरावयाकरितां फोज देता झाला. तेव्हां मल्हारराव होळकर आपल्या भावाचे स्वाधीन न होतां युद्ध करून मृत्यु पावला, तेव्हां यशवंतराव व विठोजी हे दोघे राहिले त्यांत यशवंतराव तर नागपुरास गेला आणि विठोजी तो कोल्हापुरास गेला. ते वेळेस मल्हाररावाचे लोक बहुतेक त्या युध्यांत मृत्यु पावले. त्यांत एक लोणीकर रविराव शिंदा नामें मोठा शूर होता त्याचा मृत्यु ऐकून वर्तमान त्याचा स्त्रीचे कानीं पडतांच ती उभी होती तशीच पडून प्राण सोडिती झाली.

शिंद्यानें काशीराव होळकरासारिख्या अप्रयोजकास हातीं धरल्यामुळें होळकराचें कूळ यास शिंद्याचा हातारवालीं वागावें लागलें. तेणेंकरून नानास होळकराचें बळ होतें तें शिंद्यास जाउन नानाचे योग्यतेचा समूळ नाश झाला, आणि शिंदा पुण्याचा कारभारांत शिरून स्वतंत्रपणें धण्या सारिखा वागूं लागला. तेव्हां कांहीं वेळां त्याणें असा जुलुम केला कीं, त्यापूर्वीं पेशव्याचे दरबारीं कधींही तसें घडलें नाहीं. त्यांत कुलाबकर मानाजी आंगऱ्या यास बंदींत घालून कुलाबा किल्ला बलात्कारें घेउन बाबूराव आंगऱ्या नामें कोणी आपला आस यास दिला इतकें झालें तरी बाजीरावास तत्संबंधी दूषण लागलें नाहीं. कांकीं, त्यावर पूर्वीपासून लोकांची प्रीति बसली होती.

बाजीराव तर आपल्या कार्यासाठीं शिंद्यास स्वतंत्रपणें वागावयाकरितां गुप्त अनुकूळ होता, परंतु त्याचा मनांत असें कीं, शिंदा व होळकर या दोघांतून एकासही न लागतां आपण निराळें असावें. दुसरें त्याचा मनांत होतें कीं, शिंदा कोणे एके समयीं आपल्या हिंदुस्थानांत जाईल तेव्हां सहज त्याचा उपद्रव नाहींसा होईल; परंतु नाना जवळचे जे रहाणारे तत्संबंधीं उपद्र्याचा आधीं बंदोबस्त केला पाहिजे. ही मनांतील गोष्ट बाजीरावानें अमृतराव आपला बंधू व गोविंदराव काळे आदिकरून स्वपक्षपाती मंडळीस विदित

केली

केली, परंतु त्याचा परम विश्वास घाडग्यावर होता. ज्या घाडग्यानें बाजीरावा-
चा कार्यासाठीं दवलतरावास आपली कन्या देउं केली होती त्याचा नावास सर्जे-
राव असें पद जोडिलें होतें. त्यास बाजीरावानें समजाविलें कीं, तुम्हीं मुख्यत्वें शिं-
द्याचा कारभार करणार त्यास नाना अडथळा करितो. अशा युक्तीकरून त्याशीं
व नानाशीं द्वेष पाडिला. नंतर बाजीराव आणि तो घाडगा यांची मसलत झाली
कीं, आधीं नानाला अवश्य बंदींत घातला पाहिजे. मग दिसेंबराचे एकतिसाव्ये
तारिखेस नाना शिंद्यास परत भेट करावयाकरितां कांहीं शाबंदोबस्तानें शिं-
द्याकडे गेला. तेव्हां तेथें शिंद्याचा पलटनी लोकांचा कोणी सरदार याणें नाना-
स कैद केला; तेसमयीं त्याबरोबर हजार स्फमारें स्वारीचे लोक होते ते कित्ये-
क मारून पिटून लावून दिले. त्यावेळेस नानाबरोबर आबा शेलूकर व बजा-
बा शिरवळकर व नारोपंत वैद्य वगैरे बंदींत सांपडले. तेचवेळेस तो सर्जेरा-
व घाडगा याणें आपले शिपाई नाना फडनवीस व त्याचे पक्षपाती गृहस्थ यां-
चीं घरें लुटावयास पाठविले. तेसमयीं असा शत्रु एखादा किल्यास घेरा घा-
लून फारलढून मग त्या किल्यांत शिरला म्हणजे मोटा अनर्थ करितो, तशी
पुण्यांत गर्दी झाली, तो प्रकार असा. एकदांचच हूंकडे सर्व शहरांत नाकेबं-
दी होउन लुटालूट होउं लागली. आणि मोठी गलबल होउन तोडातोडी ही
कित्येक ठिकाणीं झाली. तसेंच एक रात्र दिवस बंदुकांचे बार होत राहिले;
तेसमयीं शहरचे लोक आपआपले दरवाजे लावून माडीवर चढून खिडक्यां-
तून बंदुकांचे बार करून त्या लुटारु लोकांशीं लढत होते; आणि कोणास बा-
हेर पडणें तर दहावीस जमून ढालतरवारा हातीं घेउन बाहेर पडत. अशी
तेवेळीं पुण्यांत धामधूम झाली.

जेसमयीं शिंद्याचा तळावर नाना धरला गेला, तेवेळेस बाजीरावा-
नें नानाचे पक्षपाती जे कारभारी यांस कांहीं कामाचा निमित्तें बोलाउन बंदी-
स घातले; त्यांत मुख्य बाबूराव फडके व आपा बळवंत व नारोपंत चक्रदेव
व नारो नीलकंठ मजीमदार व गोविंदराव पिंगळे इतके होते, शिंद्यानें नाना
फडनवीसास बंदींत घातला तो आमेदनगरचा किल्यास पाठविला. नंतर
बाजीरावानें आपला भाउ अमृतराव तो मुख्य कारभारी करून गोविंदराव
काळे व शिवराम नारायण थत्ते, हे दोघे त्याचे सहाय केले; आणि बाळाजी-
पंत पटवर्धन तो लश्करी कामांत केवळ अनभिज्ञ असें असतां ही मर्जीस्त
व त्याला लश्करचा मुखत्यार केला. याप्रमाणें बाजीरावानें आपल्या मनें
नानाला अगदीं नष्ट केला सा जाणून मग शिंद्यास आपणापासून दूर कराव-
याची योजना आरंभिली, तेव्हां त्याचा मनांत आलें कीं, शिंदा व घाडगा या-

शीं जो पहिला करार केला आहे त्याप्रमाणें दिल्यावांचून हे दूर जाणार नाहींत; परंतु सांप्रत तदनुसार वागावयाची शक्ती नाहीं त्यास सावकाशपणें तें काम करितां करितां कांहीं युक्तीनें तो उद्योग सिद्धीस न्यावा, असें मनांत आणिलें.

शिंद्यानें घाडग्याची कन्या (सन् सत्राशें अठ्याण्णवांचे मार्च महिन्यांत) वरिली, तो मोठा समारंभ केला. त्यास खर्चही बहुत लागला आणि त्याचें लश्कर पुण्यांत होतें त्यास दरमहा वीस लक्षांवर खर्च लागत असे; त्यामुळें खर्चास तोटा पडून थोडक्याच दिवसांत शिंद्याजवळ द्रव्याविषयीं फार अडचण पडली. तेव्हां त्याणें बाजीरावास पहिलें घाडग्यानें गुप्त कबूल केलेले दोन कोटी रुपये मोठ्या निकडीनें मागूं लागला. तेव्हां बाजीरावानें त्यास उत्तर केलें कीं, सांप्रत आम्हास एवढी शक्ती नाहीं, परंतु तुम्ही जर घाडग्यास आपला मुख्य कारभारी कराल तर तो आणि बाळोजी कुंजर मिळून माहितगारीनें पुण्यांतील द्रव्य उत्पन्न करून तुम्हास देतील. त्यास शिंद्यानें ही अनुमोदन दिलें नंतर घाडग्यानें बाजीरावाचे वाड्यांत जे नानाचे पक्षी बंदींत घातले होते ते बाहेर काढून त्यांस द्रव्यासाठीं मारूं लागले; नंतर मोठमोठे पुण्यांतील सावकार व कोणी द्रव्यवंत गृहस्थांस धरून नानाप्रकारें दुःख देते झाले. त्यास त्याहीं द्रव्यही देउन कित्येक त्या दुःखानें मृत्यु पावले त्यांत गंगाधरपंत भानू नामें कोणी नानाचा भाऊबंद होता त्यास तापविलेल्या तोफेवर बांधिला तेसमयीं तो तसाच मृत्यु पावला. याप्रमाणें सरजेराव घाडगा आपल्या आंवायाचा दिवाण होउन लोकांस नानाप्रकारें दुःख देता झाला, आणि बाजीराव ही त्यास अनुकूळ असून आपली प्रजा फार कष्टविता झाला.

तो सरजेराव घाडगा एवढा दुष्टपणा करील से बाजीरावाचे कल्पनेंत आलें नसेल परंतु त्या अनर्थाचें कारण तो बाजीरावच झाला. मग त्या सर्जेरावाचा क्रूरपणाविषयीं बाजीराव शिंद्याजवळ त्याचा उपद्रवाची मनायी करित असतां, शिंदा तें कांहीं ऐकेना; त्यास वाटलें कीं, बाजीराव केवळ लौकिकार्थ दांभिकपणें बोलतो.

अमृतराव यास बाजीरावानें पूर्वीं शिंद्याशीं गुप्त बोलणें करून दोन कोटी रुपये त्यास देउं केले होते व पुढें लोकांस मारून पैका घ्यावयाची मसलत झाली, तें किमपि ठाऊक नव्हतें; ह्मणून तो सर्जेराव घाडग्याविषयीं फार क्रुद्ध झाला आणि त्याणें असें पाहिलें कीं, सर्व प्रजा शिंद्यास कंटाळिली त्यावरून तो बाजीरावाजवळ बोलिला कीं, एकाएकीं शिंद्यास धरून कैद करावा; त्यागोष्टीस ही बाजीराव अनुकूळ होउन तो अर्थ

सिद्दीस त्याव याविषयीं संधी पाहूं लागला, असें असतां अमृतराव याणें आबाकाळे नामें कोणी पेशव्यांचा पलटनी लोकांचा सरदार याशीं संगनमत केलें कीं, शिंदा आमचे भेटीस आला असतां आह्मी तुला कांहीं खूण करूं, ते वेळेस तुह्मीं गर्दी करून शिंदा धरून कैद करावा. मग बाजीराव पेशवा याणें कांहीं कामासाठीं अवश्य यावें ह्मणून शिंद्यास आज्ञापत्र दिलें. मग तो आल्यावर त्यास बाजीराव बोलिला कीं, तुमच्या आचरणाचा शोध करावयाविषयीं तुह्मास बोलाविलें, इतकें ह्मणून एकाएकीं धनीपणाचा नात्यानें डोळे वटारून शिंद्यास स्पष्ट विचारिता झाला कीं, याराज्याचा धणी मी किंवा तूं, तें सांग तेव्हां शिंदा बाजीरावाचें असें भाषण ऐकून अत्यंत विस्मित होत्साता, नम्रतेनें उत्तर करिता झाला कीं, मी पेशव्यांचा चाकर, पेशवा आज्ञा करील त्याप्रमाणें वागणुकेंत अंतर करणार नाहीं. त्यावर बाजीराव बोलिला कीं तूं माझ्या रयितेस व चाकर लोकांस केवढी पीडा केलीस. आणि माझ्या शहरांत व माझ्या वाड्यांत, माझा अती अनादर केलास, यापुढें मला हें सहन होणार नाहीं तूं यावेळेस एथून निघून जांबगावास जा. त्यावरही दवलतरावानें शांतपणें उत्तर दिलें कीं, मी तुमच्या आज्ञेप्रमाणेंच वागावयास इच्छितों परंतु मला माझ्या फौजेचें देणें फार झालें आहे त्यामुळें मला एथून जाणें कसें होईल, मला तुह्मांस गादीवर बसवावयाकरितां बहुत खर्च लागून मी लोकांचा ऋणी झालों तें द्रव्य मला द्या ह्मणजे हे वेळेसच मी पुणें सोडून जातों. असें त्या शिंद्याचें उत्तर होतांच अमृतरावानें भावास खुणेनें विचारिलें कीं, मी आतां आबाकाळ्यास खूण करूं कीं काय. तेव्हां बाजीराव भित्रेपणानें त्यास खूण कर असें ह्मणेना. हें त्याचें स्वाभाविक अधीरपणा त्याचा पक्षपाती लोकांस प्रथम समजून आलें; यापुढें त्याचा तो दुर्गुण बहुतवेळां प्रसिद्धीस आला. मग शिंदा त्यापासून उठोन दिरण्यांत केवळ गरीबपणानें आपल्या ठिकाणीं गेला परंतु त्याचा मनांत बाजीरावाचा अविश्वास आणि राग भरला होता.

यावरूनच बाजीरावाचा केवढा अप्रयोजकपणा होता तो विदित होतो. परंतु त्यानंतरही कोणे एके वेळेस बाजीरावाची व शिंद्याची गांठ पडली, तेव्हां अमृतरावानें शिंद्यास धरून कायकाय करावयाची मसलत केली होती, ती संपूर्ण बाजीरावानें शिंद्यास कळवून, यापुढें तुह्मी सावध रहा असें समजाविलें.

त्यावेळेस शिंद्यास लष्करच्या खर्चाचें असें संकट पडलें होतें तसेंच पेशव्यासही पडलें; असें असतां सातार्यास कांहीं कामानिमित्त लष्करास जाणें प्राप्त झालें परंतु तें अमुरा थकल्यामुळें [illegible] पुणें सोडीनात त्या

योगें पुण्यांत मोठी धामधूम झाली तीचें निवारण बाळाजीपंत पटवर्धनास करतां येईना. तेसमयीं बाळोजी कुंजर तो पेशव्याचा प्रीतींतला ह्मणून फारगर्वास चढून त्यास वाटलें कीं, आपण यागोष्टीचा बंदोबस्त सहज करूं यास्तव तो शिपाईलोकांत जाउन कांहीं अमर्याद बोलूं लागला. तेव्हां त्यांहीं त्याचा उपहास करून त्याची अनेकप्रकारें अमर्यादा करून शेवटीं त्याचा पागोट्यावर धबल मारून पागोटें रस्त्यांत पाडून शिपाईलोक लाथालाथानीं तें एकमेकांचा अंगावर उडवूं लागले.

अशी पुण्यांत धुंदाई झाली तेसमयीं गोविंदराव पिंगळा बंदींत असतां त्याणें बाजीरावास निरोप पाठविला कि, यावेळेस जर नारोपंत चक्रदेव यास मुक्त केला तर हा सर्व बंदोबस्त होईल; नाहींतर फार अनर्थ पडेल. तीगोष्ट बाजीरावाचा मनास येउन त्याणें नारोपंत चक्रदेव यास मुक्त करून गोविंदरावासही सोडिला. तो नारोपंत चक्रदेव याची शिपाईलोकांत मोठी मान्यता होती त्याणें बंदींतून मुक्त होतांच एकादिवसांत संपूर्ण बंदोबस्त केला, परंतु तें लश्कर साताऱ्यास नगेलें कांकीं, नारोपंत चक्रदेवास बाजीरावाचा विश्वास वाटेना. यास्तव तो फौजेस आपल्यापासून दूर करावयास इच्छित नव्हता; आणि पुण्यांत ही शिपाईलोकांची गरज होती. यामुळें लश्कराची साताऱ्यास योजना झाली. त्यावरून पुढें परशुरामभाउ पटवर्धनाचा स्फटकेचाही योग घडला. तें प्रकरण असें. बाजीराव जावेळेस गादीवर बसावयाचे योजनेंत होता त्यावेळेस त्याणें साताऱ्याचा राजाशीं मसलत केली कीं, नानाचा ठेवणाईत तुह्मांजवळ बाबूराव कृष्ण आहे तो बंदीस घालून किल्ला आपलेस्वाधीन ठेवावा आणि मला पुण्याचा गादीचा अधिकार प्राप्त झाला असतां मी पहिल्या बाजीरावाचाप्रमाणें वागेन तें तात्काळ मान्य करून राजानें तो बाबूराव कैद करून किल्ला आपले स्वाधीन रक्षिला नंतर नाना फडनवीस भ्रष्ट झाल्यावर बाजीरावानें शिवराम नारायण थथे यास साताऱ्याचा राजाकडे किल्ला मागावयास पाठविला तेव्हां राजानें उत्तर दिलें कीं, मीं किल्ला संभाळितों आणि पेशव्यानें आपल्या वचनाप्रमाणें वागावें; हें वर्तमान एकून बाजीराव आपल्या कृत्रिमाचा परिणाम नीटन झाला असें समजून भययुक्त हो साताना माधवराव रास्ता यास बोलिला कीं, साताऱ्याचा राजापासून किल्ला मासे सनेंत येईसा करा तेव्हां तो माधवराव साताऱ्यास गेला तेवेळेस राजा आपल्या मरव्या सोयऱ्याचा मसलतीनें रास्त्याची नम्रता युक्त गोष्ट व धमकीची गोष्ट ह्या मानीना. असें बाजीरावाचें आचरण शिंद्यास विदित होउन तो समजला कीं, बाजीराव मजशीं ही कुटिलमार्गानें वागतो, ह्मणून त्याणें साताऱ्याचें राजास

गुप्त

-मसलत दिली कीं, तुह्मीं किल्ला देउं नका आह्मीं आपली पांचपलटनें तोफा रुद्धां तुह्मांस पाठवून देउं तुह्मीं आपणाचा उपद्रया पासून मुक्त असावें हेंच योग्य. असें झाल्यावर तो राजा फौज ठेउं लागला त्यास माधवराव रास्त्या अडथळा करावयास उद्युक्त झाला असतां, राजाच्या लोकांहीं साताऱ्यांतून निघून त्या माधवरावास मालगांवापर्यंत घालविला. असें असतां त्या माधवरावाचा भाउ आनंदराव रास्त्या याचे स्वाधीन परशुरामभाउ पटवर्धन वाईस होता. त्याणें आनंदरावास सुचविलें कीं, मला जर आज्ञा होईल तरमीं लोक ठेवून साताऱ्याचे धामधुमीचा बंदोबस्त करीन. ती गोष्ट बाजीरावास कळवून त्याचे आज्ञेनें आनंदराव रास्त्या व परशुरामभाउ या दोघांहीं वाईजवळ फौज जमा केली. इतकें होई तों साताऱ्याचा राजाचे लोक त्या शहरांत स्वस्थ राहिले होते कां कि, ते समयीं पर्जन्य प्रबळ होता ह्मणून ते समजले कीं, या वेळेस वेणी नदी उतरून लश्कर येणार नाहीं; परंतु परशुरामभाउला एक उताराची जागा सांपडली तेव्हां तो कोणास कळूं न देतां दहा हजार फौजेसहीत वेणी उतरून अकस्मात् साताऱ्याजवळ आउन पोहोंचला. ते समयीं तें राजाचे लोक असे असावध होते कीं, त्यांहीं कोणी येईल हें वर्तमान कळावयास नाक्यानाक्यांनीं टोळ्या ठेविल्या नव्हत्या, मग ते परशुरामभाउचे लोक शहराजवळ भिडले असतां राजाची फौज ते वेळेस अडीच हजार सुमारें शहरांत होती, ते लोक पळूं लागले असतां राजाचा भाउ चतुरशिंग तो राजाचा मसलतींत मुख्य होता, तो व त्याचे सोयरे धायरे एलोजी मोहिते व सेनाजी मोहिते वगैरे होते त्यांहीं त्या पळणारांची थोपाथोपी करून, परशुरामभाउचा लश्कराचे तोंडावर गेले. इतक्यांत राजाला आपल्या माणसांसुद्धां किल्यावर चढावयाकरितां अवसर सांपडला. इकडे जे लोक परशुरामभाउचा तोंडावर गेले होते ते वेगें करून कांहींसे पुढें आउन युद्ध करिते झाले, परंतु त्यांचा उपाय चालेना. त्यांतील एलोजी मोहिना ठार पडला, आणि कुशाबा राजा महारीक व दुर्गोजी राजा महारीक हे फार जखमी झाले; तेव्हां चतुरशिंगाचा आज्ञेनें राजाचे लोक मागें फिरले तरी सेनाजी मोहिना शत्रूस पाठ दाखवीना, त्याणें चहूंकडे पाहून पाहून माधवराव रास्त्या त्याचे दृष्टीस पडतांच त्यास भोंवते त्याचे लोक असतांही तो त्यावर एकदाच धांवला; तेव्हां त्या रास्त्याचा लोकांहीं त्याचे तोडतोडून तुकडे तुकडे केले.

यानंतर परशुरामभाउचे लोक साताऱ्यांत शिरून लुटालूट करूं लागले तेव्हां चतुरशिंग आपल्या बरोबर कांहीसे लोक घेउन सातारा सोडून

न

न निघाला तेसमर्यां परशुरामभाउचे कांहीं लोक त्याचे पाठीस लागले अस तांही तो कोल्हापुरचा राजा सजाउन मिळाला.

इकडे राजाला साताऱ्यावर स्वारयास मिळेनासें होउन तो परशुराम भाउचा स्वाधीन झाला. याप्रमाणें तें कार्य सिद्धीस गेल्यावर परशुरामभाउला आशा झाली कीं आतां फौजेस निरोप द्यावा; त्यावर परशुरामभाउनें उत्तर केलें कीं, ही गोष्ट मांयत होतनाहीं, कांकीं, या लोकांचें मला बहूत देणें झालें आहे; मजविषयीं स्वामीनीं शंका धरूंनये मीं सरकारचा विश्वासू चाकर आहें. त्यावरून बाजीरावानें त्यापासून दहा लक्ष रुपये गुन्हेगारी घेउन त्याचा पहिल्या अन्यायांची क्षमा केली.



सतराशें अठ्याण्णवापासून अठराशेंपर्यंत
झालेलीं वर्तमानें मिळून
भाग एकोणतिसावा

अनुक्रमणिका.

भाग एकोणतिसावा.

पुण्यामध्यें शिंद्याची दुर्दशा होत गेली तिच्या वृद्धीचें कारण असें उद्भवलें कीं, तें शिंद्याचा कल्पनेंतच आलें नव्हतें.

महादजी शिंदा मेला तेसमयीं त्याचा तिघी स्त्रिया होत्या त्यांत धाकटी भागीरथीबाई ती रूपवती आणि तरुण असे.

पुढें दवलतराव शिंदा त्याचा गादीचा अधिकारी झाला तेव्हां त्याणें निश्चय केला कीं.

की मी या तिघी बायांचा मान चांगला रक्षीन, नंतर त्या दवलतरावानें त्या तिघींस आपल्या जवळ ठेवून त्यांचा खर्च चालविला परंतु त्या खर्चाचा नेम बांधिला नव्हता. त्यावरून थोडक्याच दिवसांत असें झालें कीं, त्या बायांस कांहीं पदार्थांचें अगत्य पडलें असतां तो त्यांना प्राप्त न झाला. तेव्हां त्या बायांहीं तो बोभाट शिंद्यापर्यंत जाऊं न देतां. त्यांत वडील जी होती तिणें लोकांत असें प्रसिद्ध केलें कीं, हा दवलतराव शिंदा आह्मापेक्षां जी धाकटी बायी तिसीं बलात्कारें संग करूं इच्छितो. आणि दुसरें सांगूं लागली कीं, जो असा मातृगामी तो उत्पन्न होण्यास शुद्ध बीज नसतें. तेव्हां सरजेराव घाटग्यानें दवलतराव शिंद्याचा पक्ष स्वीकारून त्या बायांशीं बोलणें करावयास इच्छिलें, परंतु त्या बाया त्यास आपले जवळ येऊं देईनात. तेव्हां तो दुष्ट बळेंच त्यांचा रावटींत शिरून त्या बायांस हातीं धरून बाहेर ओढून कोरड्यांचा मार देता झाला. याप्रकारें त्या बायांचा त्याणें अपमान केला.

त्या महादजी शिंद्याच्या राज्यांत मुख्य कारभारी शेणवी होते ते व त्यांचे कित्येक सोयरे धायरे यांहीं त्या सरजेरावाची योग्यता वृद्धिंगत पाहून आधींच मत्सर आरंभिला होता, त्यावर त्याचें हें अनुचित कर्म पाहून त्या बायांचे पक्षपाती होऊन त्या सरजेरावाशीं वाकून वाद विवाद करून शेवटीं ठरविलें कीं शिंद्यानें बायांच्या खर्चाचा बंदोबस्त त्यांच्या मानाप्रमाणें करून द्यावा, आणि बायांनीं येथून जाऊन बऱ्हाणपुरीं स्वस्थ असावें, याप्रमाणें नेम ठरून त्या बायांचे बरोबर कांहीं स्वार सन सत्राशें अठ्याणवांच्या मे महिन्याचे चवदाव्ये तारिखेस त्या बायांस पुण्याहून शिंद्यानें रवाना केल्या, त्या भीमेचे कांठीं कोरेगांवीं पोंहचत तोंपर्यंत, पुण्यामध्यें त्या शेणवी मंडळीस वर्तमान कळलें कीं, शिंद्यानें येथून त्या बाया बऱ्हाणपुरीं पोंहचवावयाचें निमित्त करून काढिल्या त्या अहमदनगरच्या किल्यांत बंदीस घालावयाकरितां नेल्या. तेव्हां त्यांहीं तात्काळ एक आपला पक्षपाती केलेला शिंद्याजवळ हिंदुस्थानी स्वारांचा सरदार मुजफिरखान नामें पठाण होता त्यास त्या बायांना सोडवून आणावयाकरितां पाठविला. तो तेथें त्वरेनें जाऊन त्याणें त्या सोडवून पुण्याजवळ माघाऱ्या आणिल्या. नंतर त्या मुजफिरखानाच्या पारिपत्याविषयीं सरजेरावानें शिंद्याजवळ फार आग्रह धरिला तेव्हां त्या घाडग्यास त्या पठाणावर जावयाची आज्ञा झाली, हें वर्तमान समजून त्याणें बाजीरावाचा भाऊ अमृतराव याचा तळ जुंनरचे वाटेस भीमेचे कांठीं होता तेथें त्या बायांस नेऊन मोठ्या बंदोबस्तांत ठेविल्या. ते समयीं तो घाडगा स्वयें त्या पठाणाचे पाठीस लागलेला होता. त्यावर तो पठाण माघारा उलटून त्याचा पराभव करून मोठ्या मानानें त्या बायांकडे पुनः गेला. त्या दिवसापासून पुढें जून महिन्याचे सातवे तारिखेपर्यंत त्या बायांजवळ तो मुजफिरखान स्वस्थ तेथेंच होता, त्या रात्रीं अमृतरावाच्या तळावर छा-

पा घालावया करितां शिपायाचीं पांच पलटनें घेऊन पोंचलीं, परंतु ते लष्करी लोक सावध होऊन त्याहीं त्या पलटनी लोकांस मागें फिरविलें.

त्यानंतर शिंदा याणें पुनः त्या शेणवी मंडळाशीं कबूल केलें कीं, त्या बायाचा मर्जीस येईल तेथें त्यांहीं रहावें; मी त्यांच्या माना प्रमाणें चालवितों; असें दुसऱ्यानें त्या बायांचें आणि शिंद्याचें ऐक्य झालें. तेव्हां तो शिंदा पुनः घात करील असें न जाणून अमृतराव त्या बायांस घेऊन लष्कर सुद्धां खडकीच्या पुलाजवळ येऊन राहिला. तो कित्येक दिवस तेथें असतां त्यास शिंद्याचा पुरता भरवसा वाटल्यावर, ज्या दिवशीं त्या अमृतरावाचे लष्करी मुसलमान लोक ताबूत पाण्यांत बुडवाया स सिद्ध झाले. ते दिवशीं सर्जेराव घाडगा तो शिंद्याचें व अमृतरावाचें लष्कर यांचा तंटा नव्हावा म्हणून त्यांचा बंदोबस्ताचा मिष करून आपल्या बरोबर तोफा व पलटनी लोकांचे दोन बृगेद घेऊन त्या लष्करा जवळ नदीच्या कांठीं जाऊन पोंहचला, तेव्हां अमृतरावाचे लष्करी लोक यांस त्या शिंद्याचें कृत्य किमपि विदीत नव्हतां ते विश्वास करून स्वस्थ राहिले असतां एकाएकीं त्या घाडग्यानें त्यांवर पंचवीस तोफांचा मार चालविला. नंतर पलटनी लोकही पुढें घालवून हल्ला करून त्यांची अगर्दी उधळाउधळी होऊन त्यांचा तळ लुटला, त्यावेळेस त्या बाया अमृतरावाचें लष्कर सोडून अगोधरच विठलवाडी गावीं राहिल्या होत्या, त्यायोगें तें युद्ध बायांसंबंधें झालेंसें दिसलें नाहीं; पेशवे व शिंदे हे आप आपल्याच आस्थानें लढले असा अर्थ झाला. त्यादिवसापासून शिंदे व पेशवे यांचीं युद्धें निःसंशय पणें चालू झालीं. असें दिसण्यांत आलें. तेव्हां काशीराव होळकर अमृतराव यास मिळाला. आणि मोटमोठे मानकरीही त्या अमृतरावाच्या पक्षासच अनुसरले; नंतर पेशवे व निजाम यांचें ऐक्य झालें. असें असतां शिंदा यास मोठी भीति उत्पन्न होऊन त्यास वाटलें कीं, आतां कसेंही करून आपल्या हिंदुस्थानांत जावें, परंतु शिपायी लोकांचें देणें त्यास फार झालें होतें त्यामुळें पुण्याहून त्याचें निघणें होईना; म्हणून पेशव्याहीं जसा निजामाशीं स्नेह केला तसाच त्या शिंद्यानेंही बाजीरावास भय उत्पन्न व्हावया करितां टिपूशीं स्नेह करावा म्हणून वकील पाठविला. तें समजून बाजीरावानेंही त्या टिपूकडे आपला वकील पाठविला. नंतर दवलतरावानें बाजीरावास भय व्हावयासाठीं नानाफडनवीसास सोडावा, हेंच उत्तम असें जाणून नानाशीं बोलणें लाविलें, शेवटीं ठरलें कीं, दहा लक्ष रुपये नानानें दिले असतां त्याची मुक्तता होईल, तें मान्य करून नाना त्या आमेदनगराहून सुटून निघाला, ही गोष्ट बाजीरावास अनिष्ट तथापि अगोधरच त्यास समजलें होतें कीं, नानाफडनवीसास शिंदा सोडील.

तो नाना सुटतांच बाजीराव पेशवा याणें निजामाशीं तह केलेला टाकून

शिंद्याशीं व नानाशीं तहाचें बोलणें लाविलें. त्यादिवसापासून बाजीराव व शिंदा यांची मैत्री वाढूं लागली; त्यावृद्धीस एक कारण उपयोगी पडलें तें असें. सर्जेराव घाडगा याणें फकीरजी गाढवे नामें कोणी एक मराठा अनुकूल करून सर्जेस अनेकप्रकारें उपद्रव देत होता. त्याचें निवारण शिंद्यासही होईना, आणि तो घाडगा क्रूरपणा करितां करितां त्यास त्या दुष्कर्मांचा असा अभ्यास झाला कीं, त्याचा निर्दयपण्यास अंत नाहीं. त्याणें कोणे एके वेळेस शिंद्याचा लश्करचे चार सरदार धरून त्यांतील तिघे तेबायांचे पक्षपाती असें निमित्त करून त्यांस तोफांचे तोंडीं देउन उडविले; आणि चवथ्याचा डोकीवर मेख ठोकून मारिला. असा त्या सर्जेरावाचा निःसीम दुष्टपणा पाहून शिंदा त्यावर कोपला, आणि त्या घाडग्याला फकीरजी गाढव्यासहीत बंदींत घालावयाची आज्ञा दिली. त्याप्रमाणें तें कैद केल्यावर शिंद्याशीं व बाजीरावाशीं स्नेह होण्यास पूर्वीचें तें एक द्वेष कारण नाहींसें झालें. याखेरीज त्यावेळेस कलकत्याचा मुख्याची बदली होउन त्याचे जागीं लार्ड मार्णिंगटन आला; त्यास मारक्विस वेलस्ली असेंही ह्मणतात, त्या लार्डानें पहिल्या इंग्लीशांचा रीतींत कांहीं अंतर केलें, तें असें. त्यांची अगोधर चाल होती कीं, तादृश अडचण पडल्यावांचून परक्याचा मसलतींत शिरूं नये; तें सोडून त्या साहेबानें हैदराबाद व पुणें या दोहों दरबारांशीं स्नेह करावयाचा उद्योग पुनः आरंभिला. कां कीं, त्यास असें भय होतें कीं, टिपूफ्रेंचांचें साहाय्य संपादून निजाम व शिंदा यांशीं स्नेह करून इंग्लीशास बाधक होईल. त्यावरून त्या साहेबाची मसलत होती कीं, शिंद्यास निजामअल्ली व टिपू यांपासून दूर हिंदुस्थानांत घालवावा, ह्मणून त्या शिंद्यास असें समजाविलें कीं, अफगाण लोक हिंदुस्थानांत तुह्मावर येताहेत, आणि बाजीरावास कळविलें कीं, शिंदा हिंदुस्थानांत गेला ह्मणजे तुमच्या राज्याचा बंदोबस्त करितां आह्मीं आपली फौज तुमचे चाकरीस पाठवून देउं.

हें काम बाजीराव यापूर्वीं इंग्लीशास सांगत होता. तेव्हां तें त्यास अनुकूळ होईनात त्यावरून त्या बाजीरावाचा मनांत आलें कीं, एकाएकीं आपणास इंग्लीश अनुकूळ झाला यांत कांहीं नानानें दग्याची मसलत केली असेल. तो न समजला कीं, विलायतेहून नवा साहेब येउन पहिल्या चालींत अंतर पडलें. बाजीराव असा नानाविषयीं सशंक होउन शिंद्यास हिंदुस्थानांत जावयाचा निरोप झाल्यावर तो तिकडे जातो असें ठरलें, आणि बाजीरावाचा व नानाचा स्नेह झाला असें लोकांत प्रसिद्ध झालें असतांही, शिंद्यास हिंदुस्थानींत जाण्याविषयीं बाजीरावानें गुप्त सांगून पाठविलें कीं, हे समयीं तुह्मीं पुणें सोडून जाऊं नये; कां कीं, नाना इंग्लीशास आणून दगा करील. असें शिंद्याशीं बोलणें होत असतां बाजीराव नानाफडनवीसास ह्मणत असे कीं, तुह्मी शिंद्याचा नकळ सोडून शहरांत येउन आपलें काम स

भाळा

भाळाल तर मोठा उपकार होईल. त्यावरून नाना पुण्यांत येऊन राहिला पर्ं-तु त्याणें असा आग्रह धरिला किं, तुह्मापासून माझ्या शरीरास आणि द्रव्यास भय होणार नाहीं असें निजाम आणि इंग्लीश यांचें तादृश सांगणें पाहिजे. तेव्हांमी तुमच्या कारभारांत शिरेन हें पडलें असतां माला आधीं शिंदा हिंदुस्थानांत लाऊन यावा लागेल.

नंतर नानानें शिंद्या हिंदुस्थानांत जावयासाठीं आपल्याजवळचे पंधरालक्षरुपये दिले व दहालक्षरुपये आपल्यामुक्ततेविषयीं देऊं केले होते ते त्या शिंद्यास पूर्वींच दिले. नंतर बाजीरावपेशव्या समजला कीं, शिंदा निश्चित जाणार आहे, यास्तव त्याच्या मनांत आलें कीं, कोणास नकळतां एकांतीं नानाची गांठ घालून त्यास समजवावें कीं, मी तुमचें कांहीं वांकडें केलें नाहीं. अशा युक्तीनें तो वश करावा, यावरून त्याणें आपल्या बरोबर एक मनुष्य घेऊन मध्यरात्रीं नानाचे घरीं जाऊन त्यास भेटला. तो बाजीराव बोलण्यामध्यें पक्का मायावी होता; त्याणें शिंद्यास सांगून नानास उपद्रव दिला होता. त्यांत आपली कृति किमपि नाहीं असें समजावून बोलिला कीं, तुमचे कारभारी यांस मी आपल्या बंदींत ठेविले, हें ही त्यांच्याहितार्थच केलें; कां कीं, त्यांस शिंद्याचा उपद्रव न लागावा. शेवटीं आपलें सांगणें नानास खरें वाटलें असें निश्चित जाणून त्या बाजीरावानें नानाच्या पायांवर डोकें ठेवून बोलिला कीं, तुमच्या पायांचीच शपथ, मी इतःपर तुह्मास आपल्या बापाप्रमाणें मानीन आणि तुमच्या सांगण्यावांचून कांहीं करणार नाहीं, इतकें बोलून तात्काळ डोळ्यांत पाणी आणून ह्मणूं लागला कीं, हे समयीं ब्राह्मणाच्या राज्यास अपायकारक दोन कारणें झालीं आहेत, त्यांत एक तर आमच्या मराठ्यांत परस्परें वैमनस्यें पडलीं, आणि दुसरें इंग्लीश लोकांस या राज्याविषयीं लोभ उत्पन्न झाला. यास्तव याबद्दल तुह्मीं आपल्या बुद्धिकौशल्यें करून या सर्व अव्यवस्थेचें आकलन केलें पाहिजे.

असें बाजीरावपेशव्याचें कृत्रिम असतां नाना फडनवीसास सत्य वाटून तो प्रथम निजामअली व शिंदा यांची जामिनकी मागत होता तें सोडून, सत्तसत्वांशें नव्याण्णवांचा अकटोंबराचे पंधराव्या तारिखेस, निःसंशयपणें कारभार चालवूं लागला, त्यांतच त्याची बुद्धि चुकली; कां कीं, तो आपलें काम करूं लागतांच त्यास यशवंतराव घोरपडा याणें जाऊन सांगीतलें कीं, हल्लीं तुह्मांस बंदींत घालावयाविषयीं बाजिराव पुनः शिंद्याजवळ आग्रहाचे निरोप पाठवितो; ही गोष्ट नानानें शिंद्यास विचारून खरीशी मानिली. तेव्हां तो नाना फडनवीस लागलाच बाजीरावाकडे जाऊन त्यास बोलिला कीं, तुह्मीं मला मोठा विश्वास देऊन दगा करावयास कसे प्रवृत्त झालां, मी आपल्या वृद्धपणानें व दुर्दशेनें मृतप्राय झालों, त्या माझ्या प्राणाचा नाश कां चिंतितां, मी तुमच्या कारभारांत आपल्या महत्वासाठीं न शिर-

ओं. केवळ सरकार हितार्थ या कामाचा स्वीकार केला, त्यास जर तुह्माला माझें भय वाटत असेल तर अगदीं जेथें दरबारी कारभारी नाहीं अशा रिकामे जागीं जावयास मला सांगा, मी तेथें स्वस्थ राहीन, त्यावर बाजीरावानें उत्तर केलें कीं, यांतील किमपि मला ठाऊक नाहीं आणि मजपासून कदापि असें घडावयाचें नाहीं. असें असतां जाणें तुह्मांस माझें नाव सांगीतलें असेल तो मला दाखवा. हें वर्त्तमान शिंद्यास कळतांच त्याणें बाजीरावाचे मुख्य कारभारी गोविंदराव काळे व शिवराम नारायण थथे यांस धरून कैद केलें; कांकीं, बाजीरावानें आपल्यावरला शब्द उडविला तो त्यांवर आला. त्यायोगें ते बंदींत पडून त्यांचें सर्वस्व गेलें. तथापि त्यांहीं बाजीरावाचें नांव सांगीतलें नाहीं, हा एक मराठी लोकांचा जातिस्वभावच आहे कीं, कसेंही संकट प्राप्त झालें असतां तें सहन करून आपल्या स्वामीवर शब्द येऊं देऊं नये. तें बाजीरावाचें कृत्य त्या दोघां कारभाऱ्यांहीं आपल्यावर घेतलें यास्तव नाना फडनवीसास कांहींसा विश्वास वाटून त्याणें कारभार चालविला. यापूर्वीं सनसत्राशें अठ्याणवाच्या सप्तेंबर महिन्यांत निजामाशीं आणि इंग्लीशांशीं असा तह झाला होता कीं, निजामानें आपल्याजवळचीं फ्रेंच लोकांहीं शिकविलेलीं पलटनें दूर करावीं, आणि फ्रेंच लोक चाकरीस न ठेवावे याबद्दल एकएका पलटनास हजार हजार लोक, अशीं इंग्लीशांकडचीं सदा पलटनें चाकरीस ठेवावीं. या तहामध्येंच इंग्लीशांहीं सुचविलें कीं, पेशव्याशीं व तुह्माशीं कांहीं एक संबंधें वाद पडला असतां आह्मी तो कलह तोडावयाचा उद्योग करूं. याप्रकारेंच तह इंग्लीशांहीं पेशव्यास दर्शविला परंतु बाजीरावास त्यांचा विश्वास वाटेना ह्मणून तो तह त्याच्या मनास येईना, असें असतां नानाची मसलत ऐकून त्याणें उत्तर दिलें कीं, हा तह माझ्या मनोदयानुरूप न झाला, तथापि आजपर्यंत तुह्माशीं व आह्माशीं जो तह झाला आहे त्यांत मजकडून अंतर पडावयाचें नाहीं. कदाचित् टिपूशीं आणि तुह्माशीं युद्ध झालें तर मी तुमचें साहाय्य करीन, असें बाजीरावानें इंग्लीशांस उत्तर दिलें तें योग्य दिसलें, परंतु त्याचे आंगीं एवढी धीरता व प्रामाण्य नव्हतें. नानानें त्यावेळेसही बाजीरावास सांगीतलें कीं, इंग्लीशांशीं प्रमाणिकपणेंच वागावें तें न केल्यास नाशच होईल. यानंतर इंग्लीशांहीं टिपूशीं युद्ध आरंभिलें असतां, नानानें इंग्लीशांचा कुमकेस मराठी लश्कर पाठवावयाची योजना केली, परंतु बाजीराव दवलतराव शिंद्याचा मसलतीनें चाले ह्मणून तें न घडलें, आणि बाजीराव याणें आपले मनांत कल्पना केली कीं, टिपू व इंग्लीश या दोघांत एकाचा जय होईल तोंपर्यंत दो[illegible] देऊन, शेवटीं आपण जयवंतास मिळावें, परंतु त्याचें लक्ष इंग्लीशांकडे [illegible] विशेष असे, त्याचें नाना फडनविसास न कळतां टिपूसाहे[illegible] देतले होतें. [illegible] शिंद्याशीं मसलत केली होती कीं,

समय

समयविशेषीं आपण दोघांहीं मिळून निजामाचे मुलखीं जाऊन त्याचा पराभव करून लोकांत असें प्रसिद्ध करावें कीं. आपण टिपूचेंच सहाय इंग्लिशांचें नव्हे.. अशीं पुण्यांत बाजिराव पेशवा व दवलतराव शिंदा हे दोघे मसलत करीत असतां अकस्मात वर्तमान आलें कीं, इंग्लीश व टिपू यांचें युद्ध होउन टिपूची राजधानी श्रीरंगपट्टन सुद्धां तें सर्व राज्य इंग्लिशांचे हातीं लागलें. त्याप्रसंगीं टिपूही मृत्यु पावला, हें वर्तमान मोठें आश्चर्यकारक ऐकून शिंदा आणि बाजिराव हे तात्काळ मोठा हर्ष पावल्याप्रमाणें दशवूं लागले. व आपण आपले लोक इंग्लिशांच्या साहाय्यास न पाठविले तो दोष नानाकडून घडला असें ठरवून तात्काळ धोंडोपंत गोखला तो कर्नाटकच्या सरसुभेदार यास इंग्लिशांचे साहाय्यास पाठविला, तो तिकडे जाऊन पोहचतांच त्याणें टिपूचा मुलुख इंग्लिशांकडे गेला होता तो कांहीं कांहीं लुटला. याशिवाय त्याणें कांहीं उपयोगी असें एक काम केलें तें असें. कोणी धोंडीवाघ नामें त्या मुलखींचा लुटारू श्रीरंगपट्टनाहून पळालेला तो रयतेस फार उपद्रव देत होता, त्यावर या धोंडोपंतानें छापा घालून त्याचा लोकांचा बेत विसकटला. त्यानंतर तो धोंडिवाघ तेथून निघोन कोलापुरचा राजा पेशव्याशीं लढत असतां त्याचे चाकरीस जाऊन राहिला.

दवलतराव शिंदा याणें टिपूच्या नाशाचें वर्तमान ऐकून तात्काळ श्रीरंगपट्टनास लोक पाठवून त्यांस आज्ञा दिली कीं. कोणी टिपूचे पक्षपाती असतील त्यांस अभय देऊन पुनः युद्ध सिद्ध करावें, असें असतां कर्णेल पाल्मेर नामें साहेब इंग्लिशांचा वकील पुण्यांत होता त्यास शिंद्यानें निरोप पाठविला कीं. तुह्मी मोठे जयवंत झालां त्या योगें आह्मी अत्यंत हर्ष पावलों.

टिपूचा मुलुख निजाम अली आणि इंग्लिश या दोघांहीं मिळून घेतला असतां त्याचा वांटणीविषयीं निजाम अलीनें किमपि चवकशी न करितां केवळ इंग्लिशांचाच कृतीवर विश्वास ठेविला. तेव्हां मारक्वीस वेलस्ली साहेब याणें त्या वांटणीप्रकरणीं बंदोबस्त केला, तो प्रकार असा. म्हैसुरचा पुरातन राजा त्यास हैदर अलीनें जिंकिला होता त्याचा वंशाचा शोध करून त्यास त्याचे गादीवर बसविला, तेसमयीं टिपूचा मुलखाचा वसूल तीस लक्ष चाळीस हजार होन उत्पन्न होता, त्यापैकीं त्या राजास तेरा लक्ष साठ हजार होन नेमिले; आणि निजाम अलीस पांच लक्ष तीस हजार. आणि आपणास पांच लक्ष सत्तीस हजार, हैदर व टिपू यांचा परिवारास दोन लक्ष चाळीस हजार देऊन ते दोन्ही आपले स्वाधीन ठेविले होते. आणि टिपूचा कोणी कमरदीन नामें सरदार होता, तो व त्याचा परिवार निजाम अलीच्या स्वाधीन असे त्यास सत्तर हजार होन निकोन नक्त बीस लक्ष सत्तीस हजार होन आले, बाकी तीन लक्ष तीन हजार होन राहिले, ते निजाम अली आणि इंग्लिश या दोघांचे नसें ठरलें कीं. पेशवा आपल्या करारा प्रमाणें वागत आला नाहीं. तथापि त्याचा

लों. केवळ सरकार हितार्थ या कामाचा स्वीकार केला, त्यास जर तुह्माला माझें भय वाटत असेल तर अगदीं जेथें दरबारी कारभारी नाहीं अशा रिकामेजागीं जावयास मला सांगा, मी तेथें स्वस्थ राहीन, त्यावर बाजीरावानें उत्तर केलें कीं, यांतील किमपि मला ठाऊक नाहीं आणि मजपासून कदापि असें पडावयाचें नाहीं. असें असतां जाणें तुह्मांस माझें नाव सांगीतलें असेल तो मला दाखवा. हें वर्त्तमान शिंद्यास कळतांच त्याणें बाजीरावाचे मुख्य कारभारी गोविंदराव काळे व शिवराम नारायण थथे यांस धरून कैद केले; कांकीं, बाजीरावानें आपल्या बरला शब्द उडविला तो त्यांवर आला. त्यायोगें ते बंदींत पडून त्यांचें सर्वस्व गेलें. तथापि त्यांहीं बाजीरावाचें नांव सांगीतलें नाहीं, हा एक मराठी लोकांचा जातिस्वभावच आहे कीं, कसेंही संकट प्राप्त झालें असतां तें सहन करून आपल्या स्वामीवर शब्द येऊं देऊं नये. तें बाजीरावाचें कृत्य त्या दोघां कारभाऱ्यांहीं आपल्यावर घेतलें यास्तव नाना फडनवीसास कांहींसा विश्वास वाटून त्याणें कारभार चालविला. यापूर्वीं सन् सत्राशें अठ्याणवाचा सप्टेंबर महिन्यांत निजामाशीं आणि इंग्लीशांशीं असा तह झाला होता कीं, निजामानें आपल्या जवळचीं फ्रेंचलोकांहीं शिकविलेलीं पलटनें दूर करावीं, आणि फ्रेंच लोक चाकरीस न ठेवावे याबद्दल एकाएका पलटनास हजार हजार लोक, अशीं इंग्लीशांकडचीं सहा पलटनें चाकरीस ठेवावीं. या तहामध्येंच इंग्लीशांहीं सुचविलें कीं, पेशव्याशीं व तुह्माशीं कांहीं एक संबंधें वाद पडला असतां आह्मीं तो कलह तोडावयाचा उद्योग करूं. याप्रकारेंच तह इंग्लीशांहीं पेशव्यास दर्शविला परंतु बाजीरावास त्यांचा विश्वास वाटेना ह्मणून तो तह त्याच्या मनास येईना, असें असतां नानाची मसलत ऐकून त्याणें उत्तर दिलें कीं, हा तह माझा मनोदयानुरूप न झाला, तथापि आजपर्यंत तुह्माशीं व आह्माशीं जो तह झाला आहे त्यांत मजकडून अंतर पडावयाचें नाहीं. कदाचित् टिपूशीं आणि तुह्माशीं युद्ध झालें तर मी तुमचें साहाय्य करीन, असें बाजीरावानें इंग्लीशांस उत्तर दिलें तें योग्य दिसलें, परंतु त्याचे आंगीं एवढी धीरता व प्रामाण्य नव्हतें. नानानें त्यावेळेसही बाजीरावास सांगीतलें कीं, इंग्लीशांशीं प्रमाणिकपणेंच वागावें तें न केल्यास नाशच होईल. यानंतर इंग्लीशांहीं टिपूशीं युद्ध आरंभिलें असतां, नानानें इंग्लीशांच्या कुमकेस मराठी लश्कर पाठवावयाची योजना केली, परंतु बाजीराव दवलतराव शिंद्याचा मसलतीनें चाले ह्मणून तें न घडलें, आणि बाजीरावयाणें आपले मनांत कल्पना केली कीं, टिपू व इंग्लीश या दोघांत एकाचा जय होईल्तोंपर्यंत दोघांशीं समान स्नेह ठेवून, शेवटीं आपण जयवंतास मिळावें, परंतु त्याचें लक्ष इंग्लीशांपेक्षां टिपूकडे विशेष असे, त्याणें नाना फडनवीसास न कळतां टिपूपासून तेरा लक्ष रुपये घेतले होते. याशिवाय त्याणें शिंद्याशीं मसलत केली होती कीं,

समयविशेषीं आपण दोघांहीं मिळून निजामाचे मुलखीं जाऊन त्याचा पराभवक- रून लोकांत असें प्रसिद्ध करावें कीं, आपण टिपूचेच सहाय इंग्लिशांचे नव्हे, अशीपु- ण्यांत बाजिराव पेशवा व दवलतराव शिंदा हे दोघे मसलत करीत असतां अकस्मा- त वर्तमानआलें कीं, इंग्लीश व टिपू यांचें युद्ध होउन टिपूची राजधानी श्रीरंगपट्टनसुद्धां तें सर्व राज्य इंग्लिशांचे हातीं लागलें. त्याप्रसंगीं टिपूही मृत्यु पावला, हें वर्तमान मोठेंआ- श्चर्यकारक ऐकून शिंदा आणि बाजिराव हे तात्काळ मोठा हर्ष पावल्याप्रमाणें दर्शवूं लागले, व आपण आपले लोक इंग्लिशांचा साहाय्यास न पाठविले तो दोष नानाकडू- न घडला असें ठरवून तात्काळ धोंडोपंत गोखला तो कर्नाटकच्या सरसुभेदार यास इं- ग्लिशांचे साहाय्यास पाठविला, तो तिकडे जाऊन पोंहचतांच त्याणें टिपूचा मुलुख इं- ग्लिशांकडे गेला होता तो कांहीं कांहीं लुटला. याशिवाय त्याणें कांहीं उपयोगी असें ए- क काम केलें तें असें. कोणी धोंडीवाघ नामें त्या मुलखींचा लुटारू श्रीरंगपट्टनाहून प- ळालेला तो रयतेस फार उपद्रव देत होता, त्यावर या धोंडोपंतानें छापा घालून त्याचा लोकांचा घेत विसकटला. त्यानंतर तो धोंडिवाघ तेथून निघोन कोलापुरचा राजा पे- शव्याशीं लढत असतां त्याचे चाकरीस जाऊन राहिला.

दवलतरावशिंदा याणें टिपूचा नाशाचें वर्तमान ऐकून तात्काळ श्रीरंगपट्टनास लोक पाठवून त्यांस आज्ञा दिली कीं, कोणी टिपूचे पक्षपाती असतील त्यांस अभय देऊन पुनः युद्ध सिद्ध करावें, असें असतां कर्णेल पालमेर नामें साहेब इंग्लिशांचा व- कील पुण्यांत होता त्यास शिंद्यानें निरोप पाठविला कीं, तुह्मी मोठे जयवंत झालां त्या योगें आह्मीं अत्यंत हर्ष पावलों.

टिपूचा मुलुख निजामअल्ली आणि इंग्लिश या दोघांहीं मिळून घेतला अ- सतां त्याचा वांटणीविषयीं निजामअल्लीनें किमपि चवकशी न करितां केवळ इंग्लि- शांचाच छतीवर विश्वास ठेविला, तेव्हां मारक्कीस वेलसली साहेब याणें त्या वांट- णीप्रकरणीं बंदोबस्त केला, तो प्रकार असा, म्हैसुरचा पुरातन राजा त्यास हैदर अ- ल्लीनें जिंकिला होता त्याचा वंशाचा शोध करून त्यास त्याचे गादीवर बसविला, तेसम- यीं टिपूचा मुलखाचा वसूल तीसलक्ष चाळीस हजार होन उत्पन्न होता, त्या पैकीं त्या राजास तेरा लक्ष साठ हजार होन नेमिले, आणि निजाम अल्लीस पांचलक्ष ती- स हजार, आणि आपणास पांचलक्ष सत्तीस हजार, हैदर व टिपू यांचा परिवारास दोन लक्ष चाळीस हजार देऊन तें दोन्हीं आपले स्वाधीन ठेविले होते; आणि टिपूचा कोणी कमरदीन नामें सरदार होता, तो व त्याचा परिवार निजाम अल्लीचा स्वाधीन असे त्यास सत्तर हजार होन मिळोन सत्तावीस लक्ष सत्तीस हजार होन झाले, बा- की तीन लक्ष तीन हजार होन राहिले, ते निजाम अल्ली आणि इंग्लिश या दोघांचे मतें ठरलें कीं 'पेशवा आपल्या करारा प्रमाणें कामास आला नाहीं, तथापि तुमचा

व आमचा तहामध्यें हे समर्थी मिळत असल्यास तें उरलेलें द्रव्य त्यास द्यावें नाही. र त्याचे तीन भाग करून त्यांतील दोन निजामानें घ्यावे, तिसरा इंग्लीशांहीं घ्यावा.

नंतर बहुतेक वादविवाद होऊन पेशवे व इंग्लीश यांचा तह होयीना, तेव्हां तो उरलेला भाग पहिल्या नेमाप्रमाणें इंग्लीश व निजाम यांणी वांटून घेतला, ते समर्थी निजाम व इंग्लीश यांचा दुसरा कांहीं तह झाला, त्यांत असें झालें कीं, इंग्लीशांहींनिजामाच्या मुलुखाचे रक्षणार्थ आणिक दोन पलटनें दिलीं. आणि नेम केला कीं, जो कोणी निजामाच्या राज्यास अन्यायें करून उपद्रव करील, तो इंग्लीशांहीं आपला शत्रू सा जाणून त्यास जिंकावा. या लश्कराच्या खर्चास निजामअल्लीनें सैसुर प्रांताच्या सर्व आपले वांटणीच्या विभाग इंग्लीशांस दिलेला असे.

याप्रमाणें निजामाकडचें व इंग्लीशांचें वर्त्तमान असतां, शिंद्याच्या राज्यांत फार अव्यवस्था होऊं लागली ती अशी, सरजेराव घाडगा याणें दुष्टपणें दग्याचा छापा अमृतरायावर घातल्यानंतर त्या बाया विठ्ठलवाडीहून निघून कोल्हापुरच्या राजाचे आश्रयास गेल्या, त्यावेळेस तो राजा पेशव्याशीं लढत होता त्यापाशीं त्या बाया जाऊन राहिल्या, नंतर शिंद्याजवळच्या नारायणराव बक्षी व कित्येक शेणवी मंडळ त्याशिंद्याचें लश्कर सोडून कोल्हापुरकरास जाऊन मिळाले, त्यामागून कित्येक स्वांरही जाऊन मिळाले, मग त्याजवळ फार फौज जमल्यावर तो तेथून निघोन कृष्णेच्या उत्तरेस गोदावरी पर्यंत शिंद्याचे गांव लुटित गेला, मग पुण्यासही येऊन कित्येक वाटा बंद करून तेथें शिंद्याच्या तळास उपद्रव देऊं लागला. तेवेळेस शिंद्याचे स्वार त्याशीं लढावयास अशक्त होते. तेव्हां त्यांचे पलटनी लोक मात्र त्या राजास अडथळा करीत, त्यापासून मुलुखांत फार अव्यवस्था होऊन सर्वत्र हत्यारबंद स्वार जमा होऊन रयितेस उपद्रव होतां होता, तो दंगा हिंदुस्थानपर्यंत पोंहचला, तेथें लखबादादा शेणवी तो बाळोबा तात्याचा द्वेष्टा म्हणून शिंद्यानें तो विश्वासयोग्य नव्हेसें जाणून त्यास भ्रष्ट केला होता, तो शिंद्याचा शत्रूस मिळून त्याणें कित्येक वेळां आपणास धरावयाकरितां शिंद्याचे लोक आले जिंकून उज्जनीपासून सरोजपर्यंत मुलुख हस्तगत केला. याशिवाय यशवंतराव होळकर तो नागपुरास गेला होता, त्यास नागपुरकरांहीं शिंद्याचा मागण्यावरून बंदींत घातला होता तो, त्या बंदीतून पळून जाऊन माळव्यांत शिरून लुटालुट करूं लागला. तेवेळेस शिंद्याचा पलटनांचा मुख्य सरदार दिबायन तो विलायतेस गेला, त्याचे जागीं मुखत्यार पेरण नामें फ्रेंच असे, तो आग्रे नामें किल्ला घ्यावयाकरितां युद्ध करीत होता, त्या आग्र्यामध्यें लखबादादा आश्रय करून राहिला होता, म्हणून तो पेरण फ्रेंच शिंद्याजवळ कुमक मागीत असे.

असें असतां शिंद्यानें त्या बायांशीं पुनः तह करावयाचा बेत केला, परंतु त्या बाया आपण मुख्यत्वें राज्य करणार आणि त्या शिंद्यास कारभाऱ्याचा नात्यानें वागविणा

र याशिवाय दुसरें कांहीं ऐकेनात. असा रंकट समयीं शिद्यानें आपले दोघे नवे मुख्य कारभारी केलेले, रायाजी पाटील व आबा चिटनीस यांस, मसलत विचारिली असतां त्यांहीं फार चातुर्य करून प्रमाणिकपणें स्वहित न पहातां त्यास उत्तर दिलें कीं, बाळोबा तात्यास सोडून जर तो मुख्य कारभारी केला तरच, हा बंदोबस्त होईल. तेव्हां त्या शिद्यानें त्या प्रमाणें तें शेवटास नेतांच ते बंड करणारे बंड सोडून त्या बाळोबा तात्यास जाउन मिळाले आणि त्या बायांहीं त्या बाळोबाच्याच द्वारें बऱ्हाणपुर व अकरा लक्षांची जहागीर घेउन स्वस्थ रहावयास सिद्ध झाल्या. तो लखबा दादा त्या आग्र्यामध्यें युद्ध करीत असे, तोहीं न लढावा असें सिद्ध झालें. आणि त्या बाया विश्वासानें पुण्यास जातांना जेजोरीस पोंहचल्या इतक्यांत त्या बायांच्या पक्षाचा कोणी होता त्यास शिद्याच्या लोकांहीं मारिला. हें वर्तमान त्या बायांहीं ऐकून तेथूनच फिरल्या, त्या माघाऱ्या पंढरपुरास गेल्या. आणि तो सर्व बंदोबस्त मोडून तो तंटा पुनः उत्पन्न झाला.

पेशवे व कोल्हापुरकर हे युद्ध करीत असतां कोल्हापुरकरास चतुर्सिंगाची कुमक मिळाल्यानें तें युद्ध वाढलें. त्या चतुर्सिंगास पूर्वी सातारच्या लढाईंत समयीं रास्ते व प्रतिनिधी यांच्या शिपाई लोकांहीं कोल्हापुरकराच्या मुलखांत हाकून लाविला. आणि ते लोक वारणा नदीच्या कांठीं उतरले ते समयीं जे सातारा याहून पळाले ते पांचशें [illegible] मारे लोक एके जागीं जमून त्यांहीं चतुर्सिंगास ते वारणा नदीच्या कांठीं शत्रूचे लोक उतरल्याचें वर्तमान कळविलें, तेव्हां त्या चतुर्सिंगानें ते वर्तमान कळविणारे लोक यांस लपून रहावयास सांगून आपण कोल्हापुरकरांकडून कुमक आणून तेवतें पांचशें लोक एकत्र मिळून रास्ते व प्रतिनिधी यांच्या लोकांवर एकाएकीं असा छापा घातला कीं, त्यांतील एखादा दुसरा वांचला असेल. त्यानंतर परशुरामभाउचेंही लोक असावध पाहून त्या चतुर्सिंगाचे लोक त्यांवर जाउन त्यास हाकून दिलें. त्यापुढें त्या चतुर्सिंगास वर्तमान कळलें कीं, रास्त्यांची दोन तीन हजार फौज तोफा गुंडा सातारच्या जवळ डेरे देउन उतरली आहे. तेव्हां तो आपल्या बरोबर सहाशें पायदळ घेउन डोंगरचे वाटेनें पालीस गेला, ते रात्रीं तेथें राहून त्या देवाची पूजा केली, आणि त्या देवाचा भंडारा कपाळीं लाउन तेथून मोठ्या वेगानें धांवला तो वेग असा कीं, त्या रास्त्यांचे लोक सावध असतांही, त्या चतुर्सिंगाच्या लोकांहीं त्यांच्या तोफा घेउन नासून टाकिल्या. आणि त्यांचे कित्येक लोक ठार मारून निघाले. ते दुसरा कोणी त्यांवर आला नाहीं तों सर्व दौड करून तो चतुर्सिंग वारणा नदीस जाउन पोंहचला. त्याणें अशी धावाधांव करून युद्ध करतां आपल्या जवळ बहुत लोक जमा केले मग रास्त्यांची फौज [illegible] तिला वारणा व निरा या दोहीं नद्यांमध्यें कधींही एके ठिकाणीं स्थिर होऊं दिली नाहीं. असें असतां कोणे एके समयीं त्या चतुर्सिंगाजवळ पांचशें मनुष्य असतां [illegible] पांच हजार शिपाई लोक घालून येउन [illegible]

त्यास आसमंतात वेष्टिला असतांही तो परम शौर्यें करून त्यांवेढ्यांतून पार झाला. ते समयीं त्याचे लोक अर्धे अधिक मेले गेले.

असे रास्ते व चतुर्सिंग राजा यांचे युद्धप्रसंग होत असतां, कोल्हापुरचा राजा याणें परशुराम भाउनें मुख्य ठिकाण तासगाव तें लुटून तेथें बहूत द्रव्य खर्चून नवा बांधलेला त्या परशुराम भाउचा वाडा होता तो जाळून टाकिला.

याखेरीज त्या राजानें कर्नाटकांत कित्येक ठिकाणची खंडनी घेतली, तेथे सरसुभेदार धोंडोपंत गोखला होता तो मोठ्या शौर्यानें मुलुख संभाळित असतांही, त्याचा कित्येक वेळां पराभव केला, याप्रमाणें कोल्हापुर व तत्संबंधीं मुलुख यामध्यें वर्त्तमान नाना फडनवीस कारभार करूं लागे तोंपर्यंत झालें.

बाळोबा तात्या व नाना फडनवीस यांची पुनः मैत्री होउन ते आपआपल्या धण्याचा बोलण्यावरून इंग्लीश आणि निजाम यांशीं कसें वागावें ती मसलत एकांतीं करूं लागले. ते वेळेस, त्यांचा मतें ठरलें कीं, प्रथम दक्षिणेचा बंदोबस्त अगत्य केला पाहिजे, त्या कामास पेशवे व शिंदे व जहागीरदार मिळून तीस हजार फौज जमा झाली ह्मणजे दसरा होतांच परशुराम भाउला त्या कामास योजावा.

ते समयीं तो परशुराम भाउ कोल्हापुरकरांचा द्वेषास्तव त्यांशीं पर्जन्यांतही युद्ध करीत होता. त्याणें घटप्रभा व मलप्रभा नदीपर्यंत कोल्हापुरकरांचीं कित्येक ठाणीं लुटविलीं आणि आपण नानाकडील फौजेची वाट न पहातां एकटाच कोल्हापुरास जाउन तें युद्ध शेवटास न्यावें असा नेम बांधून तो परशुराम भाउ गोकाकेहून कोल्हापुरावर जाउं लागला. त्यास वाटेनें पटनकुंडी गावांजवळ कोल्हापुरचा राजा व चतुर्सिंग या दोघांची गांठ पडली तेव्हां त्यांचें व याचें मोठें युद्ध होउन, त्या परशुराम भाउचा अगदीं पराभव होउन त्यास मोठमोठ्या जखमा लागून, तो परशुराम भाउ शत्रूचा हातीं सांपडून मृत्यु पावला.

असें झाल्यावर नाना फडनवीस व बाळोबा तात्या यांहीं त्या परशुराम भाउचा पुत्र आपासाहेब याजबरोबर पांच पलटनें आणि विंचुरकर व प्रतिनिधी यांचे लोक देऊन, त्या राजास जिंकावयाकरितां कोल्हापुरास नेमिले. तेव्हां तो राजा पन्हाळा किल्ला याचे खालीं डेरे देउन आश्रयास राहिला होता; तेथेंही आपासाहेबाचे लोक त्यांवर पडून ते कित्येक पन्हाळ्यावर चढले, आणि बहुतेक कोल्हापुरांत शिरले. ह्मणून त्या आपासाहेबानें कोल्हापुरास घेरा घालून कित्येक वेळा युद्ध होउन तो किल्ला त्या आपासाहेबाचे हातीं लागत होता परंतु ते वेळेसच पुण्यांत असें नवेंच कांहीं कार्य उद्भवलें कीं, तें कोल्हापुराचें काम सोडून त्या आपासाहेबाला पुण्यास जावें लागलें, तेणेंकरून कोल्हापुरचें राज्य राहिलें तें अद्यापि त्या राजाचे स्वाधीन आहे.

सन अठराशें पासून.

अठराशें तीन पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून

भाग तिसावा.

अनुक्रमणिका.

भाग तिसावा.

पुण्यांत मोठें कांहीं कार्य उत्पन्न जालें असें मागल्या भागांत लिहिलें, त्यांत प्रथम नाना फडनविसाचा मृत्यु; दुसरें शिंद्यानें मसलत केली कीं, सर्व्र पटवर्धनाची जहागीर आपणास घ्यावी. हें वर्तमान ऐकून आपासाहेब पटवर्धन याणें कोल्हापुरचा घेरा उठवून आपल्याबरोबर धोंडोपंत गोखल्यास घेउन करनाटकांत गेला. या गोष्टीचा विस्तार लिहिल्याचे पूर्वीं नाना फडनविसाचा कांहीं एक दोन गोष्टी समजल्या पाहिजेत.

तो नाना सन अठराशेंचा मार्चाचे तेराव्ये तारखेस मृत्यु पावला. त्या

बरोबरच मराठी लोकांचें राज्यकारणी कौशल्य गेलें. तो नाना राजनीतींतप रम दक्ष होता; त्याचें बाळपणापासून सर्व वय राजकारभारांत गेलें. तो आप ल्या प्रजेची वहिवाट व मुलखाचा वसूल घेणें आदिकरून कामें माधवराव ब ल्लाळ याचे रीती प्रमाणें चालविणार होता; परंतु मोठ्मोठ्या कामांचे अडच णीमुळें त्यास अवसर सांपडला नाहीं. आणि तादृश मुलखाची पाहणीही होत नसे; त्यायोगें चवकशीची मंदी फार पडली होती. याविषयीं एक गोष्ट आहे ती अशी पुण्यामध्यें त्यावेळेस घाशिरामब्राह्मण हिंदुस्थानचा रहाणा र कोतवाल होता; त्यास मोठी योग्यता प्राप्त जहाली असतां तो अंत:करणास भयकारक असें हत्याकर्म करी. असें असतां कित्येक गृहस्थ अकस्मात कांहीं कारणावांचून नाहींसे झाल्यावर, त्यांचा घाताचा संशय त्या घाशिरामाविषयीं उत्पन्न झाला. मग ती गोष्ट नाना फडनविसाचा काना वर पडली असतां, तो ह्मणे कीं, असें दुष्कर्म करणारा या पृथ्वीवर नसेल. त्यानंतर असें एके दिवशीं वर्तमान उठलें कीं, घाशिराम कोतवाल कोणाए का गृहस्थास कोंडून ठेवून त्यास अन्नोदकावांचून उपाशीं मारितो आहे. तेव्हां मानाजी फांकडा याणें आपल्या बरोबर कांहीं शहरचे लोक घेऊन, ते थें जाऊन तें बंद केलेलें दार फोडून तेथून उपोषणानीं मृतप्राय झालेला एक ब्राह्मण होता त्यास मुक्त केला. त्यादिवसापासून त्या कोतवालाचें पाप कर्म असें प्रसिद्धीस येत गेलें कीं. शेवटीं त्यास शहरचा लोकांहीं त्याचा घरां तून त्याला बाहेर काढून दगडमारकरून जिवें मारून टाकिला.

नाना फडनवीस याची आकृती उंच आणि सडपातळ असे, आणि त्याची अंगकांति काळसर होती; व तो प्रकृतीनें रुष्टासारिखा दिसे, परंतु त्याचे नेत्र पाहिले असतां तो मोठा धूर्तसा भासे; आणखी तो आपल्या कुळांत प्रमाणिकपणें व सदयांत:करणेंकरून वागे. तो राज्याची आशा ठेवी परंतु आपल्या मंडळींत सर्वपदार्थांविषयीं थोडक्यानेंच तृप्त असे. तो दिवसामध्यें असा कारभार आटोपी कीं, ती गोष्ट कोणासही सांगीतली असतां आश्चर्य वाटेल. तो नाना मेला तेसमयीं त्याची स्त्री फार लहान होती, आणि त्यास संतती नव्हती.

तो नाना फडनवीस मरणपावल्यानंतर, पेशवा व शिंदा यामध्यें कलह उत्पन्न होण्याचें एक कारण जालें तें असें कीं, त्या दोघांसही नानाचें द्रव्य बहुत असेल तें आपणास असावें अशी इच्छा उत्पन्न झाली. त्यावरून शिंदा याणें नानाकडे आपले कोटि रुपये येणें आहेत असें निमित्त करून त्याची सर्व जहागीर जप्त केली. आणि बाजिरावाचा द्वेषास्तव त्या शिंद्यानें

नाना

नाना फडनविसाचे स्त्रीस दत्तपुत्र घ्यावयास अनुमोदन दिलें.

असा शिंदा बाजिरावाविषयीं विपरीतवर्ती असे त्याणें तेंच कृत्य विशेष नकरितां बाळोबातात्याचा द्वारें लरवबादादाचें बंड मोडिलें; त्या आपल्या कारभाऱ्याचा नाशास प्रवृत्त झाला तो असा, त्याणें आपला सासरा सखाराम घाटगा याचे मसलतीनें त्या बाळोबास धरून आमेदनगरच्या किल्यांत कैद केला. तो तेथें थोडक्याच दिवसांत आपल्या मृत्युनेंच मरण पावला. त्याबरोबरच बंदीस घातलेले त्याचे दोघे भाऊ होते त्यांचें असें प्रारब्ध नव्हतें कीं, त्यांहीं आपल्या मृत्यूनेंच मरावें. त्यांत एक धोंडिबा त्याला तर तोफेचा तोंडीं देऊन उडविला; दुसरा नारायणराव बक्षी त्यास तो दुष्ट घाटगा याचे कल्पने प्रमाणें त्याचा हातांपायांस बाण बांधून आग लाविली तेव्हां तो त्या बाणाचा नेटानें जिकडे तिकडे उलथा पालथा वांकडा तिकडा होऊन बहुत पीडा पावोन मेला.

यानंतर बाजिराव पेशवा नाना फडनविसाचे पक्षपाती लोक याच्या नाशाविषयीं आणि परशुराम भाऊची जहागीर घ्यावयाविषयीं उद्युक्त झाला. यासाठीं नाना फडनविसाचे स्त्रीस त्याणें दत्तक घ्यावयाचें अनुमोदन देतों असें मिष करून, त्यामंडळीस तो विचार करावयाचे निमित्तें आपल्या वाड्यात बोलाविलें; नंतर ते सारे एके जागीं जमा झाल्यावर त्यासर्वांस असा दोष ठेविला कीं, तुह्मी नाना फडनविसास दत्तक देऊन तो मला प्रतिबंधकरणार, या स्तव त्यां तुह्मांस शिक्षा असावी. असा त्यामंडळीस दोष लावून ते सारे किल्ल्यावर टाकिले. त्यागोष्टीस शिंदाही अनुकूळ झाला, कांकिं, पेशवा पूर्वीं शिंद्याचा हितार्थ शेणव्यांचा नाशास प्रवृत्त झाला होता.

याप्रमाणेंच पटवर्धनाचा नाशाविषयीं शिंदा पेशव्यास अनुकूळ झाला त्या शिंद्याचा कारभारी सरजेराव घाटगा तो कोल्हापुरचा राजाकडे जाऊन तो राजा पटवर्धनाचा नाशाविषयीं शिंद्यास अनुकूळ होय असें केलें. तेव्हां त्या शिंद्याचीं कित्येक पलटनें शिधोजीराव निंबाळकर निपाणीचा देसाई याचे स्वाधीन होऊन पटवर्धनाचा मुलुख घ्यावयास निघालीं. तीं पलटनें फारवेळ त्याजवळ नराहिलीं; परंतु त्याशिधोजीचा स्वारांहीं मिर्जे पासून विजापुर पर्यंत मुलुख उद्ध्वस्त केला.

ते समयीं संपूर्ण दक्षिणेंत धामधूम झाली ती अशी. धोंडीवाघ याणें कोल्हापुरचा राजाची चाकरी सोडून निघाला, तो इंग्लिशांहीं संपादिलेल्या मुलखीं जाऊन लुटालूट करून पेशव्याचाही कर्नाटकमुलखीं कित्येक ठिकाणची खंडनी त्याणें घेतली. त्यावरून इंग्लिशांहीं पेशव्याची आज्ञा घेऊन त्या

च्या पारिपत्यास आपली फौज नेमिली. त्यापूर्वींच त्या धोंडीवाघानें कर्नाटकांत धोंडोपंत गोखला आपला शत्रु आला आहे असें समजून शपथ केली. कीं, त्या धोंडोपंताचा काळजाचें रक्त काढून त्या रक्तानें आपल्या मिशा रंगवीन. त्या वाघानें तो धोंडोपंत गोखला जेथें होता त्यासमीप कोणे एके झाडीमध्यें लपून राहोन त्याचा प्राणहरणार्थ छापा घालावयाचा बेत करून, त्या धोंडोपंताजवळ अगदीं थोडकेसे लोक अशी संधी पाहोन, त्यावर अकस्मात छापा घालून त्या धोंडोपंत गोखल्यास ठार मारिला. आणि आपल्या शपथेप्रमाणें त्याचा काळजाचें रक्त काढून आपल्या मिशांस लाविलें. त्या छाप्यामध्येंच धोंडोपंत गोखल्याजवळ त्याचे दोघे पुतणे होते त्यामध्यें थोरला मारिला गेला. आणि धाकटा तो बापु गोखला त्याचा डाव्या डोळ्यास मोठी जखम लागली.

यानंतर इंग्लिशांहीं त्या धोंडीवाघाचा पारिपत्यास फौज पाठविली ती त्यावर पडोन त्याचा लोकांचा अगदीं पराभव होऊन तो धोंडीवाघही मारला गेला. हें वर्तमान सन अठराशेंच्या सप्तेंबर महिन्याचे दहाव्या तारिखेस घडलें.

शिंदा पुण्यामध्यें राहिला असतां त्याचा मुलूख माळवें व हिंदुस्थान याचा बंदोबस्तांत अव्यवस्था जाली होती, ती अशी. यशवंतराव होळकर नागपुराहून पळून धारेस जाऊन तेथें आनंदराव पंवार याचा आश्रयास कांहीं दिवस राहिला; नंतर त्या आनंदरावानें शिंद्याचा भयास्तव त्या होळकरास कांहीं द्रव्य व कित्येक घोडे देऊन त्याला तेथून पुढें मार्गस्थ केला. तो होळकर तितक्याच द्रव्यसाधनानें आपल्याजवळ कांहीं लोक जमा करून, मग कोणी एक अमीरखान नामें पठाण मुलखांत त्याच्या धाकीन होता त्याला जाऊन मिळाला. आणि त्यायोगे मोठी योग्यता पावोन लोकांत असें प्रसिद्ध केलें, कीं, आपण खंडेराव होळकर याचा पुतण्या नंतर जितके होळकर पक्षी सडक होते तितके बोलाविले ते कित्येक जमा झाल्यावर होळकराच्या कुळास शिंद्याचा हातून सोडवावयाकरितां त्यासहित निघाले, नंतर शिंद्याचे मुलखीं नर्मदातीरीं जाऊन कित्येक शिंद्याचें गांव लुटूं लागला. तेव्हां काशिराव होळकराचें पलटण कोणी एक फेंच जातीचा सरदार त्याचे स्वाधीन असे तो त्यावर पाठविला. त्याचा त्या यशवंतरावानें पराभव केला तरी तो फेंच यशवंतरावाचा पक्षपाती होऊन, आपले पलटणी लोक व तोफा घेऊन त्यास मिळाला. तेव्हां त्या यशवंतरावास दाखणाचा देव पाहून असें लोक मानूं लागले. आणि तो त्याच्या राज्याचा सार्‍यास शत्रू जाला. असें झाल्या-

तो शिंदा याणें लश्कर सुद्धां तात्काळ तिकडे जाऊन आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त करावा; परंतु तेसमयीं त्याचे कारभारी मंडळींत वैमनस्यें पडलीं होतीं. त्यामुळें तो प्रकार पडेना. कांकीं, कोणे एके वेळेस त्या कारभारी मंडळीनें होळकरास धमकीची गोष्ट सांगावी व कोणे एके समयीं प्रार्थनाही करावी असें होऊं लागलें; नंतर ते कारभारी लोक काशिरावाच्या नाशाविषयीं होळकरास मिळून त्या यशवंतरावानें काशिरावापासून आपणास भीति न व्हावयासाठीं शिंदा अनुकूळ करून घेतला, आणि त्या बदल शिंद्याचा बायांस धरून कैद करावयाचा नेम केला. त्यापूर्वीं होळकरानें त्या बायांशीं मैत्रीचें बोलणें लावून समजाविलें कीं, मीं तुमचा पक्षपाती आहें. तथापि हे समयीं तो नेम सोडून होळकर त्या बायांचा लश्करावर पडोन त्या बायांनां तेथून पिटून बऱ्हाणपुरीं लावून दिल्या, आणि त्या शहरासभोंवता घेरा घातला; परंतु त्या बाया तेथून सुटून पळाल्या असतां त्या शिंद्यास वाटलें कीं, होळकराचा कृत्रिमानेंच पळाल्या. त्यास आपण हिंदुस्थानीं जाऊन बंदोबस्त केल्यावांचून राज्य टिकणार नाहीं, असा त्या शिंद्यानें मनांत निश्चय करून पुणे मुकामीं पांच पलटणें व दहा हजार स्वार तयार केले, आणि त्यांस सरजेराव घाडगा याचे स्वाधीन करून पेशव्याचे चाकरीस ठेविले, आणि आपण तेथून निघाला तेसमयीं त्याणें बाजिराव पेशव्यापासून सत्तेचाळीस लक्षांच्या हुंड्या घेतल्या.

तो शिंदा हळू हळू तेथून निघोन बऱ्हाणपुरीं जाऊन राहिला, तोंपर्यंत होळकर माळव्यामध्यें स्वाऱ्या घालून, तेथची खंडणी घेत असे आणि कुठं कुठं लुटित असे. त्या शिंद्याचें सैन्य फार मोठें आणि तो केवळ समीप आला असें समजून त्या होळकरानें आपले सर्व लोक उज्जनी पाशीं मोठ्या त्वरेनें जमा केले, कांकिं, त्याचा मनसोबा असा होता किं, शिंदा येऊन पोहचला नाहीं तोंच उज्जनी लुटावी. हें वर्तमान त्या शिंद्यास कळलें तेव्हां त्याणें आपलीं पलटणें चार कोणी एक करणेल हेशिंग नामें आपला सरदार याचे स्वाधीन करून, त्यास बऱ्हाणपुराहून पुढें त्वरित पाठविला. नंतर त्याचे पुष्टीकरणार्थ दुसरा सरदार व दोन पलटनावर कांहीं पायदळ लोक पाठविले. तेव्हां होळकरानें उज्जनी जवळ पुढें आलेल्या लोकांशीं युद्धाचा आरंभ थोडक्याशा लोकांनिशीं केला, आणि त्यास नकळतां त्याचे पाठिमागें आपल्या लश्कराचा मोठा भाग नेऊन जे लोक त्याचा पुष्टीकरणार्थ मागून येत होते ते जिंकून ते लोक पुनः युद्धास उभे न रहातील असें केलें. नंतर आपले लोक त्यांशीं लढून धैर्यवंत झालेले माघारे आणून त्या हेशिंगाचा चार पलटनावर एकाएकीं हल्ला केला. ते समयीं तें युद्ध फार निकराचें झालें त्यांत ते पल

टनीं

टनी लोक एक यांदा राहोन चार शांद लोक जखमी व मेले मिळून पडले. यांत
त्याचे सरदार साहेब लोक होते ते सात मेले गेले व तीन साहेब त्या शत्रूच्या हा
तीं सांपडले. आणि एकटा हेशिंग मात्र राहिला. असा होळकराचा जय सन
अठराशें एकाचा जून महिन्यांत होऊन मग त्याणें त्या उज्जनीची मोठी खंड
नी घेतली. नंतर त्या शिंद्याचा तोफखाना नर्मदा उतरून पलिकडे गेला हो
ता, त्याचे रक्षणार्थ शिंद्याचे कितेक स्वार व चार पलटनें होतीं त्यांवर जाऊन ता तो-
फखाना पाडाव करून घ्यावयास होळकरानें मोठा उद्योग केला परंतु याचा
उपाय चालेना. तेव्हां त्या शिंद्यास कांहीं धैर्य उत्पन्न होऊन तो आपले लष्क
र बऱ्हाणपुराहून उठवून नर्मदापार जावयास फार प्रयत्न करूं लागला.

इकडे पुण्यामध्यें शिंदा निघोन गेल्यावर बाजिराव जे कोणी मोठमो-
ठे थोर कुलीन लोक ज्यांहीं आपणाविषयीं किंवा आपला बाप रघुनाथराव
त्याविषयीं विपरीत आचरण केलें होतें, असे जे त्यांचा सूड उगवावयास उद्यु
क्त झाला. तेव्हां प्रथम त्याणें रास्त्यांच्या कुळांतील माधवराव रास्ता यास स्नेहानें भेटीस बो
लावून तो आपल्या वाड्यांत आल्यावर त्यास धरून रायगडास पाठविला. याशि
वाय जे कोणी त्याचे हातीं सांपडले ते अनेक प्रकारें लुटले, त्याणें इतकी रास्त्याची अ
मर्यादा अन्यायाविणें केली त्यावरून तो बाजिराव लोकांचे मनांतून उतरला; त्यायोगें
त्याचा कोणासही विश्वास येईना आणि मुलखांत जागोजाग बंडें उत्पन्न झालीं.
त्या बंडांचा एक टोळींत बाळकृष्ण गंगाधर मुख्य होता, आणि विठोजी होळकर
ही त्यास मिळाला असे. त्या टोळीचा पराभव गणपतराव पानशा याणें केला.
तेव्हां तो विठोजी होळकर यशवंतराव होळकराचा भाऊ धरला गेला; त्यावेळे
स बाजिराव पेशवा याणें त्यास जिवें मारून टाकावयाचा नेम केला; कांकिं, तो
बंडांत सांपडला तस्मात तो प्राणांत दंड करावयाचा अपराधी खरा परंतु तेवेळे
स मराठी लोकांत चाल होती कीं, जो अत्यंत क्रूरपणें हिंसाकर्मच करील त्यास
मात्र प्राणांत दंड करावा. केवळ स्वाऱ्या घालून लूट करणारास तसा दंड नाहीं.
असे असतां आणि त्याचा बाप तुकोजी होळकर त्या एवढ्या थोराचा तो पुत्र त्या
स मारावें हेंही योग्य दिसत नव्हतें, परंतु बाजीरावाच्या मनांत आलें कीं, हा नाना-
च्या परममित्राचा पुत्र म्हणून त्याणें त्यास जिवें मारविला तो प्रकार असा.
आपण (बाजीराव पेशवा) व आपला मित्र (बाळोजी कुंजर) हे दोघे खिडकींत
बसून आपल्या समोर अंगणामध्यें हत्ती आणून त्या विठोजी होळकराला ह-
त्तीच्या पायांस बांधविला; ते समयीं त्याणें आपल्या प्राणरक्षणाविषयीं बाजीराया
ची प्रार्थना केली, परंतु त्या बाजीरावास त्या विठोजीविषयीं किमपि दया न येतां
तो स्वस्थ बसून पाहूं लागला. मग तो हत्ती तें सारें अंगण फिरला, जितक्यानें

त्याचा

त्याचा प्राण गेला नाहीं. तेव्हां तो हत्ती तेथून बाहेर नेववीला; नंतर त्या बाहेरच्या मेदानांत तो हत्ती फिरताना त्या विठोजीचें प्राणोत्क्रमण झालें.

दवलतराव शिंदा आपल्या लष्कराचें सामर्थ्य न्यून असें समजून पुण्यांत पेशव्याचा चाकरीस पूर्वी सर्जेराव घाडगा यास ठेविला असतांही त्यास हिंदुस्थानांत आपल्या जवळ बोलाविला. तो तिकडे जाऊन त्या शिंद्याजवळ पोंहचल्यावर त्या दवलतरावानें त्याजबरोबर दहा हजार स्वार व चवदा पलटनें देऊन आपली राजधानी उज्जनी होळकरानें लुटली होती, तो सूड उगवावयास इंदुर नामें त्या होळकराची राजधानी लुटावयास पाठविला. त्या वेळेस त्या होळकराबरोबर गोरे सरदार यावांचून कांहीं पलटनें व चार पंचवीस हजार, व पलटनी लोकांखेरीज पांच हजार पायदळ इतकें सैन्य होतें, त्यासहित तो यशवंतराव त्या आपल्या इंदुराचा संरक्षणास आला. नंतर कांहीं दिवस त्या दोहीं लष्करांचें युद्ध हलकें हलकें होत होतें. मग त्या होळकरानें एकाएकीं त्या शिंद्याचा लष्करावर हल्ला करावयाची कांहीं उत्तम कल्पना काढिली होती; परंतु त्यांतील कांहीं बेत विसकटून शेवटीं तो होळकर त्या युद्धांत पराभव पावला. ते समयीं त्याच्या अठ्याणव तोफा सरजेराव घाडग्याचा हातीं लागल्या, आणि त्याची राजधानी इंदूर तेही त्या घाडग्यानें अगदीं लुटलें. ते समयीं त्या दुष्टानें आपल्या क्रूरपणाची परम सीमा केली.

त्याची पुणें सोडून गेल्याचे पूर्वीची त्याचा धोर्त्याविषयीं कांहीं गोष्ट आहे ती अशी. तो सर्जेराव घाडगा याणें बाजीराव पेशवा याचा मित्र बाळोजी कुंजर त्याचे घरीं धरणें द्यानिमित्त बसून बरकडजे दरबारी लोक होते त्यांचा फार अनादर आरंभिला. तेव्हां तो बाळोजी कुंजर याणें आपल्या मनांत विचार केला कीं, तो घाडगा आपणाकडे आला असतां त्याचा मोठा संमान करून तो जें ह्मणेल त्यास राजी झाल्यासारिखा आकार दाखवून मग त्यास युक्तीनें धरून बंदींत ठेवावा, अथवा जिवें मारून टाकावा. अशी योजना करून आपल्या लोकांस सांगून ठेविलें कीं, तो सरजेराव घाडगा आणि मी एकांतीं बोलत बसलों असतां, जेव्हां मी तेथून उठून बाहेर येईन तेव्हां तुह्मीं त्यास युक्तीनें धरा अथवा मारून टाका. अशी तयारी करून तो सरजेराव आपले घरीं आला असतां तो आणि आपण उभयतां खोलींत एकांतीं बोलत बसले तेव्हां बोलतां बोलतां तो बाळोजी कुंजर तेथून उठून बोलिला कीं, मी पैक्याचा हुंड्या आणवितों इतकें ह्मणून त्या खोलींतून बाहेर निघूं लागला, तेव्हांच तो सरजेराव

मनात समजला कीं, हा काहीं आपणास दग्याची खूण आहे; त्यावरून त्या सरजेरावानें एक हात त्या बाळोजी कुंजराचा मानेवर टाकून दुसऱ्या हातानें तरवार घेऊन त्यास गचांड्या देत त्या खोलींतून बाहेर काढून नेऊन तसाच दरवाजापर्यंत धक्के देत नेऊन मग त्या दरवाजा बाहेर रस्त्यावर जातांच तेथें आपल्या घोड्यावर पटकर उडी मारून बसला, आणि तेथून त्वरेनें पळत पळत आपल्या लोकांत जाऊन मिळाला.

हिंदुस्थानांत होळकर पराभव पावल्यानंतर त्यास बंडावांचून दुसरा उपाय दिसेनासा झाला. असें असतांही त्याचें धूर्तपण व स्वाभाविक शौर्य पाहून शिपायी लोकांचें मन त्याकडे लागे म्हणून त्या शिंद्याचे कित्येक शिपायी लोक त्या यशवंतराव होळकरास मिळाले. असें झाल्यावर त्या होळकरानें मसलत केली कीं, हा मुलुख सोडून पुण्याचे आसमंतात संचार करावा. तेव्हां शिंद्यास तिकडे गुंतवावयासाठीं आपलीं पलटनें महेश्वरास ठेऊन आपण उत्तरेचा मार्ग धरिला. कां कीं त्या शिंद्यास ती आपली दक्षिणेस जाण्याची मसलत कळूं नये; याकरितांच फत्तेसिंग मान्या बरोबर मात्र- काहीं स्वार देऊन पुण्याकडे पाठविला. तो मान्या गोदावरीतीरीं येऊन, कित्येक गांव लुटून त्या मुलुखीं कित्येक ठिकाणची खंडनी घेऊं लागला. इतक्यांत तो होळकर स्वयें महेश्वरास येऊन, तेथून आपलीं पलटनें बरोबर घेऊन शिंद्याचा मुलुख खानदेशांत जाऊन, मोठ्या क्रोधानें तो मुलुख उद्ध्वस्त करूं लागला. इतकें होई तोंपर्यंत त्याणें शहाआमेदखान नामें कोणी- आपला सरदार यास पुण्याचा आसमंतात लुटालूट करावयास पुढें नेमिला; त्याच्या पारिपत्याकरितां पेशव्याचा सरदार नरसिंह खंडेराव नामें विंचुरचा जहागिरदार तो पंधराशें स्वारांनिशीं त्यावर चालून गेला; त्याचा त्या- शहाआमेदखानानें असा पराभव केला कीं, त्या विंचुरकराचा पंधराशें स्वारांतील क्वचित् वांचले असतील. हें वर्तमान बाजीराव पेशव्यास कळतांच तो फार भ्याला आणि इंग्लीशांचा सरकाराशीं आपल्या कुमकेविषयीं- बोलणें लाविलें, परंतु ते वेळेस तो बाजीराव इंग्लीशांना आपल्या मुलुखांत फौजेसहित रहावयास अनुमोदन देईना; आणि इंग्लीश व निजाम अली यांची मैत्री झाली होती त्यांतीलही कित्येक गोष्टी स्वीकारिना म्हणून तो कुमक शीघ्र त्यास गेला नाहीं. नंतर पेशव्यानें होळकर गोदावरी उतरून आलीकडे न यावा म्हणून त्याशीं बहुत प्रकारें तहाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां त्याणें उत्तर दिलें कीं, माझा भाऊ तुम्ही मारिला तो तर तुमचानें मला देववत नाहीं; परंतु त्याचा पुत्र खंडेराव यास बंदींत घातला आहे

[illegible] [illegible] द्यावा. आणि शिवाय आमचा होळकर मंडळीचा मुख्य आपणा कडे आहे ता सर्व [illegible] इतकें झालें असतां आपण म्हणतां ही गोष्ट कदा चित् घडेल. त्यावरून बाजीराव यांणीं मान्य केल्याप्रमाणें दाखविलें आणि होळकरास निश्चित सांगून पाठविलें कीं, आम्ही तुमचा खंडेराव यास सोडाव- याचे आज्ञा दिली. असें असतां इकडे त्या खंडेरावाला आशीरगडावर न- क्या बंदोबस्तानें ठेवावा असें सांगून पाठविलें. आणि तेच वेळेस दवलतराव शिंदे याकडून सदाशीवराव भास्कर नामें सरदार दहा पलटणें व कांहीं स्वार- [illegible] देत होता त्यास निरोप पाठविला कीं, हे समयीं आम्हीं होळकराशीं कां हीं [illegible] बोलणें करून निश्चित केला आहे. अशा संधीस तुम्हीं त्वरा करून [illegible] अर्थ साधावा.

यानंतर बाजीराव पेशव्याकडून पाडोजी कुंजर तो कांहीं लोकांसहि- त [illegible] जाऊन होळकराकडचा फत्तेसिंग मान्यावर हल्ला करिता- झाला. तेव्हां तो पाडोजी पराभव पावला. ते समयीं त्या मान्यानें मोठी त्वरा क- रून [illegible] जाऊन तेथें पेशव्याच्या तळ होता [illegible] नाना पुरंदरे व गण [illegible] मुख्य होते असतां. त्यावर पडून त्याणें त्यांचाही पराभव केला; [illegible] तोफख्यानाही त्या मान्यानें घेतला. बाजीरावानें पूर्वी आपले सर [illegible] आपल्या [illegible] यास्तव [illegible] जें दक्षिणेंती- [illegible] पाडोजी कुंजराचें व फत्तेसिंग मान्याचें लढाई- [illegible] अनर्थ न होता. ते वेळे- [illegible] बाजीरावाच्या पक्षपाती होता [illegible] श्रीमंताच्या [illegible] झाला.

होळकर [illegible] खंडेराव [illegible] असतां, शिंदाक- डच्या सदाशीवराव भास्कर [illegible] होळकराची वाट सोडून जाल- [illegible] पुण्यास येऊन, [illegible] त्याच्या [illegible] मिळाला. नंतर ते पेश- व्यांचे लोक व शिंद्यांचे लोक मिळून [illegible] होळकराचा [illegible] [illegible], ते वर्तमान समजून होळकर आनंदनगरचे वाटेनें [illegible] जा- ऊन फत्तेसिंग मान्यास मिळून तेथून सन अठराशें दोहोंच्या [illegible] नविसाव्ये तारिखेस [illegible] पुण्या[illegible] कोसांवर हडप- सर या गांवामध्यें [illegible], [illegible] घेऊन आपल्या- बरोबर त्याकडून निघोन [illegible] पुण्यास येऊन [illegible] लिहिलें. असें असतां [illegible] दोन दिवस [illegible] झालें [illegible] बाजीराव तेही [illegible] [illegible] [illegible]

न

न चालून येण्याचें प्रयोजन नाहीं; त्यास तूं एथून निघोन जा. त्यावर त्या होळकरानें उत्तर केलें कीं, मीं स्वामीचा आज्ञेंत अंतर करावयाचा मनुष्य नव्हे; परंतु आमचा धण्याची आज्ञा शिंदा मानीत नाही. जास स्वामींनी खंडेरावास सोडायाची आज्ञा दिली असतां त्याणें त्याचा बंदोबस्त पहिलेपेक्षां अधिक केला; याशिवाय मीं व माझे धणी पेशवे तुह्मी हे आपण उभयतां एकमतेंच वागणार होतों परंतु शिंदा मजबरोबर युद्धास सिद्ध झाला; यास्तव हे समयीं मीं शिंद्याचें पारिपत्य करून आपल्या स्वामीचा मान रक्षीन. या प्रमाणें त्या होळकराचें व बाजिरावाचें बोलणें दोन दिवस होऊन अक्टोबराचे पंचविसाव्ये तारिखेस प्रातःकाळीं उभयपक्षीं लश्करें सिद्ध झालीं, ते वेळेस त्या होळकराकडे चवदा पलटनें होतीं त्यांत एक कार्नेल व दोन मेजर असे तिघे मुख्य साहेब लोक होते; व त्या पलटनाखेरीज पांच हजार पायदळ असे व पंचवीस हजार स्वार होते. शिंद्याकडे पलटनें होतीं परंतु त्यांचा बंदोबस्त होळकराचा पलटनापेक्षां कमी व त्यांची संख्या कमी असे, वरकड स्वार व पायदळ त्या होळकराचा बरोबरीनें होतें. याप्रमाणें त्या दोहीं कडची सेना उभी राहिली असतां एक प्रहर दिवसानंतर उभयपक्षीं तोफांचा मार चालू झाला. तो सहा घटिकापर्यंत एकसारखा चालत होता. नंतर त्या होळकराचा पठानी स्वारांची टोळी पेशव्याकडचा सरदार विंचुरकर यांचा स्वारांवर पडून यश पावली; परंतु तेच वेळेस फत्तेसिंग मान्यानें पेशव्याचे हुजूर पागेवर हल्ला केला असतां, त्या मान्याचा बहूत नाश होऊन त्या पाग्याचा जय झाला, हें पाहून शिंद्याचे वरकड जे स्वार होते त्यांस विशेष अवसान येऊन, त्यांहीं होळकराचा स्वारांवर हल्ला केला, तेव्हां होळकराचा स्वारांचा पराभव होईलसा दिसून आला. ते समयीं होळकर आपल्या सर्व सैन्याचा पाठिमागें होता त्याणें तो सुमार पाहिला आणि तात्काळ आपल्या घोड्यावर बसून मोठा शब्द करून बोलिला कीं, हे समयीं जे कोणी माझे असतील त्यांहीं मजबरोबर यावें. यापुढें उपयोग नाहीं, असें सांगून जे तेथून पळणार लोक होते त्यांस मोठें धैर्य देऊन निवडक स्वारांसहित स्वयें पुढें सरून त्या शिंद्याचे स्वार मागें हटविले. इतकें होई तोंपर्यंत जोन इंग्लीश सरदार नाहीं अशी शिंद्याचीं सहा पलटनें होतीं, त्यांचानें त्या होळकराचा पलटना समूर उभे रहावेना परंतु त्याशिवाय त्या शिंद्याचीं चार पलटनें दिबायन साहेबाचा हातचीं तयार झालेलीं पुरातन होतीं, त्यांत मुख्य सरदार चवघे साहेब असत, त्या पलटनाहीं मात्र आपली जागा न सोडितां परम शौर्येंकरून युद्ध केलें, शेवटीं त्या होळकरानें त्या शिंद्याचा सर्व स्वारांचा पराभव करून त्यांतील तोफांचे सर्व गोलंदाज मारून मग त्या आपल्या संपूर्ण लश्करी समुदाया सुद्धां त्या चार पलटनां

वर

वर मोठ्या वेगानें हल्ला करित करीत शेवटीं त्या युद्धें करून त्यांतील कोणी साहेब न उरतां त्या पलटनाचा बहुत नाश होऊन तें युद्ध संनाम झालें. तेव्हां त्या शिंद्याच्या साऱ्या तोफा व बुणगें होळकराच्या हातीं लागलें, त्याचा असा जय झाल्यावर त्या यशवंतरावानें पुणें शहराचा नाश न व्हावा म्हणून आपल्या सर्व लष्करास तेथून मागें फिरावयाची आज्ञा दिली, त्यांतील कोणासही शहरांत जाऊं देईना, तेव्हां त्यांतील कोणीं लोक त्या होळकराची आज्ञा न मानितां त्या शहरांत शिरूं लागले, त्यांवर त्याणें तोफांचा मार चालू करून त्यांस मागें फिरविलें. असें युद्ध पेशव्याकडचे सरदार त्या होळकराशीं करीत असतां बाजीराव पेशवा, निःसंशय आपला जय होईलसा समजून जिकडे युद्धसमारंभ होता तिकडे जावयास आपल्या वाड्यांतून बाहेर निघाला. परंतु तोफांच्या आवाजास भिऊन शहरा बाहेर दक्षिणेच्या आंगीं दूर उभा राहून तेथूनच त्या युद्धाचा परिणामाची वाट पहात राहिला, मग आपला पराभव झालासा समजून सात हजार लोकांसहित तेथून निघोन सिंहगडास गेला. नंतर त्याणें तेथून कर्णेल क्लोस नामें साहेब इंग्लीशांचा वकील ते समयीं पुण्यांत होता, त्यास निरोप पाठविला कीं, इंग्लीशांहीं हे समयीं आमचें साहाय्य केल्यास, सहा पलटनांसहित त्यांहीं आमाच्या मुलुखीं रहावें.

पुण्याच्या लढाईंत यशवंतराव होळकर जय पावल्यावर त्याणें तेथें संगमावर कर्णेल क्लोस साहेब इंग्लीशांचा वकील रहात होता, त्यास दुसरे दिवशीं आपल्या भेटीस बोलाविला. त्या युद्धांत होळकर व पेशवे या उभयपक्षीं लष्करचे स्वार त्या कर्णेल क्लोस साहेब याच्या हवेलीजवळच लढले तथापि त्यास कांहीं उपद्रव न लागला. मग दुसरे दिवशीं तो साहेब होळकराचे भेटीस गेला, तेव्हां त्याणें त्या होळकराचा जसा डौल पाहिला त्या प्रमाणें लिहिलें आहे, तें असें, तो यशवंतराव होळकर विजयी झाला असून घोंटया इतक्या चिखलांत एक लहानशी राहवटी उभारलेली होती त्यांत त्या साहेबानें त्यास पाहिला, त्या होळकराच्या आंगास एक भाल्याची जखम आणि त्याचे मस्तकीं एक तलवारेच्या घाव लागलेला असे, त्यास भेटावयाचे वेळेस तो होळकर त्या साहेबाशीं बहुत नम्रतेनें वागला आणि त्याचें बोलणें केवळ मोकळ्या मनाचें होतें त्यास त्या साहेबानें त्याचा जखमाची गोष्ट काढिली असतां, तें दुःख त्याचा गणनेंतच नाहींसें दिसलें, आणि शिंदे व पेशवे यांशीं व त्या होळकराशीं वैमनस्य होतें तें मिटावयाविषयीं यशवंतराव इंग्लीशांची मध्यस्थी इच्छित होता, आणि ते वेळेस त्या साहेबापाशीं तशा गोष्टीही निघाल्या.

होळकर प्रथम पेशव्याशीं बहुत नम्रतेनें वागे, व त्यास पुण्यांत बोला-

वीत असतां तो बाजीराव ऐकेना; मग तो पेशवा तीन दिवस त्यासिंहगडीं राहून तेथून पुढें रायगडीं* आऊन तेथेंही कित्येक दिवस राहून मग पुढें महाडास जाऊन तेथून मुंबई सरकारास पत्र पाठविलें कीं, तुम्हीं काहीं गलबतें पाठवून मी व माझे बरोबरचे लोक यांस आपल्याकडे घेउन जावें. असें लिहिलें असतां त्याचें उत्तर यावयाचे पूर्वीं वसईच्या सरम्कभेदार खंडेराव रास्ता तो महाडामध्यें बाजीरावास येउन मिळाला; त्याचा पाठीस लागलेले यशवंतराव होळकराचे लोक तेजवळ आले असें बाजीरावास कळतांच तेथून पळून स्वर्णदुर्गास गेला. तेथेंही आपला टिकाव निघणार नाहीं असें समजून तें स्थळ टाकून रेवदंड्यास गेला. तेठिकाणीं इंग्लीशांचीं जहाजें येउन त्या खंडेराव रास्त्या सुद्धां बाजीरावास दिसेंबराचे सहाव्ये तारिखेस वसईत नेउन पोंहचविला. त्यापुढें त्या वसईमध्यें इंग्लीश व बाजीराव यांच्या विशेष तह झाला त्याचें मूळ तेंच. तो विस्तार लिहावयाचे पूर्वीं बडोद्यामध्यें सन सत्राशें त्र्याण्णवांपासून जी वर्तमानें झालीं तो प्रकार समजला पाहिजे.

सन सत्राशें त्र्याण्णवांत गोविंदराव गाइकवाड यास बडोद्याचा अधिकार प्राप्त झाला, असें पूर्वींचे भागीं लिहिलें आहे; आणि आबा शेलूकर तो नानाफडनवीसा बरोबर बंदींत पडला असें लिहिलें आहे. तो आबा शेलूकर पुढें सन सत्राशें अठ्याण्णवांत दवलतराव शिंद्यास दहा लक्ष रुपयांचें करारपत्र देउन आपली मुक्तता करून घेतली आणि तेथून अमदाबादेस जाउन तेथचा कारभार चालविला; परंतु तो आबा नानाच्या पक्षपाती यास्तव बाजीरावानें गोविंदराव गाइकवाड यास गुप्तपणें अनेकप्रकारें शिकवून त्याशीं व आबा शेलूकराशीं वैमनस्य पाडिलें. त्यापासून लवकरच त्या दोघांचा युद्धप्रसंग होउन तेउभयतां एकमेकाच्या नाशाविषयीं अनेकप्रकारें एकमेकास उपद्रव देउं लागले; त्यांत प्रथम आबा शेलूकराचें प्राबल्य सें दिसलें, मग दुसरे वर्षीं (सन सत्राशें नव्याण्णवांत) सुर्तेच्या नवाब मृत्यु पावला; तेसमयीं त्याच्या भावास तो अधिकार व्हावा, तत्संबंधें काहीं बंदोबस्ताविषयीं डंकन साहेब नामें मुंबईचा गवरनर सुर्तेस गेला. तेवेळेस गोविंदराव गाइकवाड याचे दोघे वकील त्या साहेबाच्या बहुमानास्तव सामोरे गेले. तेव्हां तो समय स्वकार्य साधनोपयोगी सा जाणून त्या साहेबानें सुर्तेंत चवथाईभाग गाइकवाडाच्या होता तो व त्यालगतच्या वस्त्याशींनामें एक परगणा मागितला. तेव्हां ती गोष्ट गोविंदरावानें तात्काळ कबूल केली

* रायगडीं माधवराव रास्ता बंदींत होता त्यास मुक्त करून त्याची जहागीर त्यास माघारी देउन आपल्याकडे नवलोक ठेवावयाचे कामावर बाजीरावानें त्यास नेमिला.

त्या

त्यावरून असें दिसून आलें कीं, हे समयीं इंग्लीशांस गाईकवाडानें इनका मुलुखउगाच दिला; परंतु असें न समजलें कीं, त्याणें थोडक्याच दिवसांनीं त्या आबा शेलूकराच्या नाशाविषयीं कुमक मागावयाच्या मसलतीनें दिला.

सन् अठ्राशेंत तो गोविंदराव गाईकवाड मृत्यु पावला, ते समयीं त्याचे औरसपुत्र चवघे व दासीपुत्र सात होते याशिवाय कांहीं कन्याही होत्या; त्या चवघा पुत्रांत वडील आनंदराव, त्यास मुख्य मानकरी, तो आपला धनी असें मानीत, परंतु त्या आनंदरावाच्या ज्ञानांत कांहीं कमीपणा होता ह्मणून कित्येक त्या राज्यांतील मंडळ आपलें महत्व स्थापावयाविषयीं उद्युक्त झाले. त्या गोविंदरावाचा दुसरा पुत्र कान्होजी तो कांहीं बंड करील अशे अटकळीनें, गोविंदराव त्यास बंदींत ठेविता झाला; मग तो गोविंदराव मेल्यावर त्या कान्होजीनें आनंदरावास बहूत नम्रतेच्या गोष्टी सांगून आणि लश्करी लोक यांस मध्यस्थ करून आपण बंदींतून सुटका पावला; नंतर तो तेथचा मुख्य कारभारी झाला. परंतु इतक्यानेंच त्यास तृप्ति नसे, यास्तव तो सर्व अनेक प्रकारें राजाप्रमाणें सत्ता करूं लागला. असे चार महिने गेल्यावर कोणी एक रावजी आपा नामें गोविंदराव गाईकवाडाचा मुख्य कारभारी होता, तो प्रबळ होऊन त्याणें त्या कान्होजीला पदच्युत केला. तेव्हां तो कान्होजी व तो रावजी आपा परभू आपणास इंग्लीशाची कुमक मागीत होते, त्यांत रावजी परभू इंग्लीशांस अशी आशा दाखवी कीं, गोविंदरावयाणें तुह्मांशीं जो करार केला तो मी शेवटास नेईन; आणि कान्होजीही इंग्लीशांस तेंच सांगून त्याखेरीज चिखली परगणा देतों, ह्मणून कबूल करिता झाला. तो रावजी परभू याचा भाऊ बाबाजी परभू तो बडोद्यांतील संपूर्ण स्वारांचा सरदार असे, त्याचे पुष्टीस त्या बडोदे शहरांत सात हजार आरब होते ते अनुकूळ असत.

तो कान्होजी गाईकवाड याची पुष्टी करणारा मल्हारराव गाईकवाड तो कडीचा जहागिरदाराचा पुत्र, तो शूर आणि मोठा दक्ष होता; त्याणें लश्कर जमा करून त्या आनंदरावाचे कित्येक किल्ले वजितकीं ठाणीं होतीं तीं घेतलीं; तेव्हां त्या आनंदरावाच्या मुख्य कारभारी रावजी याणें विलंब न करितां मुंबई सरकारास अर्जी केली कीं, आह्मांस हे समयीं मल्हाररावाच्या उपद्रव शमनार्थ पांच पलटनें पाठविलीं पाहिजेत; आह्मी त्यांची चाकरी घेऊन रोजमुरा देत जाऊं. ते समयीं मुंबई सरकारास ती गोष्ट उत्तम शी वाटली आणि त्यांत आपलें हित आहेसे समजलें, परंतु कलकत्याच्या मुख्य साहेब याची आज्ञा झाल्यावांचून त्या मुंबईच्या साहेबास त्या गाईकवाडाला तादृश अनुकूळ होतां येईना ह्मणून तें पत्र येतांच त्यांहीं थोडाशें लोकमात्र त्याचे कुमकेस पाठविले. त्यांत मेजर वाकर साहेब नामें मुख्य केला होता; तो सन् अठ्राशेंच्या फेब्रुआरीचे अखेरीस त्या लोकांसहीत गाईकवाडाच्या लश्करांत मिळून तो कडीवर चालिला. तेव्हां तो मल्हारराव गाईकवाड याणें आह्मांपासून चूक झाली असें बोलून जीं ठिकाणें घेतलीं होतीं तीं माघारीं देतों असें कबूल करून त्याशीं तह करावयाचा आकार घातला, परंतु त्या-

ची

ची मसलत समय पाहून घात करण्याची होती, त्याप्रमाणें त्याणें कोणेएके समयीं त्यावर छापा घातला तो इंग्लीशांचा बंदोबस्तामुळें शेवटास न गेला, परंतु थोडक्याच दिवसांत असें दिसून आलें कीं, त्याणें गाईकवाडाचें बहुतेक वश केलें. असें असतां मेजर वाकर साहेब याचा कांहीं उपाय चालेना. त्याणें कडीपाशीं राहून आपलें संरक्षमात्र केलें आणि आपल्ये पुष्टीकरितां मुंबई सरकारास फौज मागून त्याची मार्गप्रतीक्षा करीत राहिला. मग एप्रिलाचे तेविसाव्ये तारिखेस मुंबईहून नवे लोक येऊन त्या कडीकिल्याचा तटाखालीं उतरून आपल्या समूर खंदक करून त्याची माती आगोजाग तटाप्रमाणें उंच करून तेथें बळ धरून राहिले होते. त्यांवर गाईकवाडाचे व इंग्लीशांचे लोक जाऊन जय पावले. त्या युद्धांत इंग्लीशांचे लोक मेले व जखमी मिळून एकशें त्रेसष्ट पडले.

यानंतर मल्हारराव तें युद्ध टाकून इंग्लीशांच्या स्वाधीन झाला ते समयीं तो कडीचा किल्ला गाईकवाडाचे स्वाधीन झाला, तेव्हां मल्हाररावास प्रतिवर्षी सवालक्ष रुपये निर्यादाच्या बसकलापैकीं देऊन तेथें त्याणें रहावेंसें केलें.

हें काम झाल्यावर कोणी गणपतराव नामें गाईकवाडाचा भाउबंद, तो बडोद्यापाशीं संकेरा नामें किल्ला आहे तेथें मल्हाररावाच्या पक्षानें लढत असून तो किल्ला देईना; तेव्हां तें स्थान इंग्लीशांहीं बलात्कारें करून घेतलें. ते समयीं त्या गणपतरावाजवळ मुरारराव नामें आनंदरावाचा दासीपुत्र होता ते दोघे तेथून निघोन धारेस जाऊन तेथचा पवाराचा आश्रय पावले.

त्यापुढें आणीक एक मोठें काम राहिलें होतें तें थोडक्याच वेळांत शेवटास गेलें. तो प्रकार असा, बडोद्यामध्यें आरबलोक होते त्यांहीं आपला रोजमुरा थकल्याचे निमित्तें आनंदराव गाईकवाडयास कैद करून त्या शहरांत सत्ता करूं लागले आणि कान्होजीस बंदींतून सोडून दिला. ही अव्यवस्था इंग्लिश नव्हावी म्हणून त्या लोकांस मेजर वाकर साहेब याणें बहूत प्रकारें सांगीतलें, परंतु त्या सांगण्याचा उपयोग नाहीं सा पाहून त्या साहेबानें बडोद्यास भोंवता घेरा घातला. तेव्हां ते आरब आंतून दहा दिवसपर्यंत लढले; त्या लढाईत कित्येक साहेब सरदार मेले गेले. नंतर तसेंच युद्ध चाललें असतां, इंग्लीशांचा मोर्चा लागू होऊन त्या किल्याची भिंत ढांसळून मोठें खंडार पडतांच, ते आरबलोक युद्ध टाकून तहाचें बोलणें करूं लागले; तेव्हां गाईकवाडानें त्या आरबलोकांची वाजवी बाकी साडेसत्रा लाख रुपये राहिली ती देऊन त्याहीं आपल्या राज्याचे मर्यादे बाहेर जावें असें कबूल करवून त्यांस तेथून बाहेर घालविलें. ते बहुतेक आपल्या बोलीप्रमाणें निघून गेले, त्यांतील एक आबूजमादार नामें होता तो मात्र त्या कराराप्रमाणें न चालतां, आपले बहुतेक लोक बरोबर घेऊन राजपिपळीस जाऊन कान्होजीला मिळाला.

तो कान्होजी कित्येक लोक जमा करून आगोजाग मुलुख लुटित असे, आणि खंडनीही घेत असे, तेव्हां (सन १८०२ शें तिहींमध्यें) मेजर होमस नामें साहेब एक टोळी घेऊन आला त्याची व त्या कान्होजीची लढाई होऊन इंग्लीश जय पावल्यावर त्यांहीं कान्होजीचा पाठीस लागून, कापूरवंजेस त्याला गांठून त्याचा सर्व लोकांची दाणादाण केली. तेव्हां तो कान्होजी तेथून पळून उज्जनीस जाऊन राहिला.

सन अठराशें दोहोंपासून अठराशें आठ
पर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून भाग
एकतिसाचा

अनुक्रमणिका

नीं लागलें.

जनराल लेकसाहेबानें भरतपुर किल्ला घ्यावयाचा उद्योग केला तो शेवटास न गेला, तथापि त्याराजानें वकील पाठवून इंग्लीशांशीं तह केला.

शिंद्यानें होळकराचा पक्ष स्विकारिला यास्तव त्याशीं व इंग्लीशांशीं वैमनस्य पडलें.

होळकर पंजाबाकडे पळाला, त्याचे पाठीस लेकसाहेब लागल्यामुळें त्याउभयतांचा तह झाला.

तेचसमयीं शिंद्यानेंही इंग्लीशांशीं तह केला.

होळकर पंजाबांतून आल्यावर त्यास वेड लागून तो मृत्यु पावला. त्याचा स्वभावादिकाचें वर्णन.

भाग एकतिसावा.

बाजीराव वसयींत आश्रय पावला इतक्यांत पुण्यामध्यें काय काय वर्तमान झालें तें प्रकरण असें. होळकरानें आपल्या लोकांपासून पुणेंशहर यास उपद्रव न लागावा ह्मणोन फार बंदोबस्त ठेविला, तो केवळ तेथच्या लोकांसच उपयोगीं असा नव्हता; त्यांत अशी मसलत होती कीं, बाजीराव आपल्या हातीं सांपडावा, नंतर ती मसलत सिद्धीस जात नाहीं असें समजून त्याणें अमृतराव पेशवा कन्नरास होता त्यास पुण्याचें राज्य चालवावयाकरितां बोलाविला; तेव्हां तो कित्येक दिवस मान्य होईना; शेवटीं सनअठराशें दोहोंचा नवेंबराचे बाराव्ये तारिखेस पुण्यांत येऊन आपला डेरा भामवड्यास देऊन तेथेंच राज्यकारभार मोरोबाफडनवीस व बाबूरावफडके वगैरे नानाफडनवीसाचे पक्षपाती मंडळ यांचा साहाय्येंकरून चालविला. नंतर होळकर याणें त्या अमृतरावास गादीवर बसून राज्य करावयाची मसलत दिली असतां तो ऐकेना, ह्मणून त्याचा पुत्रास होळकर गादीवर बसविणार होता, तेंही त्याणें न ऐकिलें. परंतु त्यास जेव्हां समजलें कीं, बाजीराव पेशवा याणें इंग्लीशांचा आश्रय धरिला, तेणेंकरूनच तो पेशवेपणास मुकला; असें जाणलें तेव्हां त्या अमृतरावानें होळकराचें बोलणें मान्य केलें, नंतर त्या अमृतरावाच्या पुत्र विनायकराव यास पेशवेपदवीचीं वस्त्रें प्राप्त झालीं; तीं सातान्याचा राजा त्यास प्रथम देत नव्हता, मग त्या राजाचा भाऊ चतुर्शिंगराजा तो त्या होळकराचा पक्षपाती झाला, असें त्याचा

च्या सांगण्यावरून राजानें विनायकरावास तें पद दिलें. याप्रमाणें त्या होळकराची मसलत सिद्धीस गेल्यानंतर त्याणें आपल्या दुष्ट स्वभावासारिखें कृत्य आरंभिलें. त्यांत प्रथमतः दोघे बाजीरायाचे कारभारी चिंतोपंत देशमुख व वैजनाथभटमामा भागवत. यांस हातांखालीं घेतलें. तेव्हां त्यांहीं त्यास लष्करीखर्चासाठीं शहरच्या लोकांस पुढें होळकराच्या उपद्रव न लागावा ह्मणून, त्या सर्वांकडून खंडणीसारिखें द्रव्य देवविलें. नंतर तें असें उत्तम कार्य करणारे जे पुरुष त्यांसच कैद करून आपल्याजवळचे अत्यंत क्रूर हरिपंत भावे व हरिनाथ नामें दोघे ब्राह्मण होते, त्यांचे स्वाधीन त्या दोघां जणांस करून सांगीतलें कीं, तुमच्या इच्छेस येईल तसें यांस छळून द्रव्य घ्यावें. तेव्हां त्यांहीं त्या दोघांस व त्याशिवाय दुसरेही त्या शहरचे सर्व थोर कुलीन लोक त्यांस अनिर्वचनीय दुःख देऊन त्यांचें सर्वस्व हरण केलें.

बाजीराव पेशवा ज्या दिवशीं वसईत पोंहचला तेच दिवशीं कर्णेल क्लोस साहेब तेथें अगोधरच पुण्याहून जाऊन राहिला, होता तो व बाजीराव यांची दिसेंबराचे सहाव्ये तारिखेस भेट झाली, तेव्हां त्या कर्णेल क्लोससाहेबानें बाजीरायास पूर्वीच तहाचा प्रकार लिहून पाठविला होता, ती गोष्ट तो साहेब बोलतांच बाजीराव त्यास मान्य झाला. नंतर आणखी कांहीं त्या उभयतांचें बोलणें होऊन एकतिसाव्ये तारिखेस तो तह ठरला. त्याचें निमित्त असें कीं पेशवे व इंग्लीश यांहीं परस्परें एकमेकाचा व जे आपले सहाय असतील त्यांचा संरक्षणाकरितां बाहेरचा शत्रू जिंकावा. त्या कामास इंग्लीशांचे सहाहजार पलटनीलोक व त्या बेताप्रमाणें गोरे गोलंदाज यासहित तोफखाना, आपल्या राज्यांत पेशव्याहीं राहूं द्यावा. त्यांतील दोन हजार लोक नेहेमीं पेशव्याजवळ असावे; याखेरीज पेशव्याकडचे दहाहजार स्वार व सहाहजार पायदळ याप्रमाणें कुठेही युद्धप्रसंग पडल्यास असावें; आणि विलायतेंत कोणे एके मुलखीं इंग्लीशांचे द्वेष्टे रहातात, त्या मुलुखच्या कोणी पेशव्यानें आपल्या चाकरीस ठेवूं नये, याशिवाय इंग्लीशांचा लष्करी खर्चास बाजीरावानें विसालक्षांचा मुलुख द्यावा, आणि पेशवे पूर्वी स्कतेंत आपला कांहीं हक्क घेत होते तो न मागावा, असेंही कबूल करून निजाम व गायकवाड यांपासून पेशवे बाकी ऐवज घेणार होते तो इंग्लीशांचा द्वारें घ्यावा, याप्रमाणें मान्य होऊन दुसरेंही कबूल केलें कीं, पूर्वी निजामाशीं महाडच्या तह ठरला होता त्यास आह्मी मान्य आहोत; आणखीं नुकताच आ-

नंदराव

नंदराव गायकवाडानें इंग्लीशांशीं तह केला आहे त्यासही कबूल आ-होतं. याखेरीज दुसऱ्या कोणाशीं तह करणें तर, तो ही इंग्लीशांचे मसलतीवांचून करणार नाहीं.

याप्रमाणें वसईंत बाजीराव मोठ्या अडचणीमुळें पुर्तेपणें तह करून इंग्लीशांस मिळाला असें झालें, परंतु तो एक बुद्धीचा मनुष्य नव्हे त्याचा स्वभाव होताकीं, कोणाशींही निष्कपटपणें स्नेह नकरितां दुसऱ्यांस फसवावें; यास्तव तुकताच तो तह ठरून तें करारपत्र होऊन त्यावर मोर्तब होतें तोंच, त्याचा मनांत आलेंकीं, शिंदा व रघुजी भोंसला यांस होळकराचा पारिपत्याचे मिषें करून पुण्यास बोलावून आणून मग त्यांकडून इंग्लीशांस घालवून द्यावे. त्यांतच दुसरें त्याच्या मनांत आलेंकीं, तें युद्ध होऊन कदाचित इंग्लीश जय पावलेतर आपण यांशीं स्नेह केला आहे हाच वृध्दिंगत करूं, असें मनांत आणून त्याणें शिंद्याकडे बाळोजी कुंजर आणि रघुजी भोंसल्या यांकडे नारायणराव वैद्य पाठविला, तो पर्याय दिसण्यांत असा केला होताकीं, इंग्लीशांशीं व आह्मांशीं तह झाल्याचें वर्तमान कळवावयाकरितां हे दोघे वकील या उभयतांकडे पाठविले; परंतु आंतून अर्थ असाकीं, मी बहुत अडचणीमुळें इंग्लीशांशीं तह केला या गोष्टीचा राग मनांत नधरितां लवकर माझ्या कार्यास यावें. हे वर्तमान त्या उभयतांस कळतांच तेदोघे एकमत्त होऊन त्यांचे विचारें ठरलेंकीं, हा तह आह्मां सर्व मराठ्यांस बाधक होईल, त्यास तो सिद्धीस जाऊं देऊं नये.

नंतर कलकत्याचा गवरनर जनरालसाहेब याणें शिंदे व रघुजी भोंसले यांचा मनास बाजीरावानें केलेला तह, कदाचित येणार नाहीं असें समजून आपले वकील त्यांकडे पाठविले; कीं, बाजीरावाचा व आमचा परस्परें एकमेकांचीं राज्यें संभाळावयाकरितां तह झाला आहे, तसेंच तुमचें व आमचें ऐक्य एकमेकाचा राज्य रक्षणार्थमात्र असावें. त्या वेळेस शिंदा मोठी फौज घेऊन बऱ्हाणपुरीं होता, त्याणें तें इंग्लीशांचा वकिलाचें बोलणें ऐकून उत्तर केलेंकीं, हे समयीं ही गोष्ट माझ्या मनास येत नाहीं, तथापि मजकडून इंग्लीशांशीं किमपि द्वेष नाहीं, असें निश्चित समजावें. याप्रमाणें त्याचें बोलणें होऊन पुढें समजण्यांत आलेंकीं, त्याणें व रघुजी भोंसल्यानें इंग्लीशांशीं युद्धाविषयीं मोठी तयारी आरंभिली; आणि दुसरेंही विदित झालेंकीं, हे समयीं बाजीराव व शिंदा व रघुजी भोंसला यांचें युद्धाविषयीं अन्योन्यपत्रद्वारें ऐक्य झालें आहे, त्यापुढें इंग्लीशांहीं या तीरायपें आया यात बरोबर आमध्ये बाराशे गोरेलोक हाते असे

दोन

दोन हजार तीनशें सैन्य देऊन पुण्यास आणवून सन अठराशें तिहींच्या मे महिन्याचे तेराव्ये तारिखेस मोठ्या समारंभानें गादीवर बसविला. त्यापूर्वी कलकत्याच्या गवरनरजनरालानें आपली फौज हैदराबादेस होती ती आणि मद्रासेची आणून निजामाची व दक्षिणेंतील जहागीरदार यांजकडची सेना घेऊन होळकरास दक्षिणेंतून घालवून राज्याचा बंदोबस्त केला होता. तसा अगोधरच अमृतरावही पुणें सोडून गेला असे; तेव्हां त्याणें जातांना प्रथम संगमनेरगांव लुटून तेथून तो वाट सोडून वांकडा नाशिकास जाऊन तेथेंही पुण्याप्रमाणेंच लोकांस बहूत दुःख देऊन तें क्षेत्र लुटलें, तसेंच वाटेनें सर्व गांव लुटीत गेला. त्यानंतर त्याणें लिहावयाजोगें कृत्य केलें नाहीं; आणखी त्याशीं व बाजीरावाशीं ऐक्य होईना ह्मणून तो कित्येक स्वारांसहित कांहीं वर्षें इंग्लीशांच्या चाकरीस जाऊन राहिला; त्यानंतर त्या इंग्लीशांहीं प्रतिवर्षी त्यास आठलक्ष रुपये देऊन काशीस ठेविला. त्याचा पुत्र विनायकराव तो अद्यापि तेथें आहे.

रघुजी भोसले व शिंदे यांहीं इंग्लीशांस दक्षिणेंतून घालवावयाचा मसलतीत होळकरास घ्यावयाविषयीं फार बोलणें लाविलें; तेव्हां त्याणें प्रथम मी तुह्मांस अनुकूळ होत नाहीं असें त्यांस न भासवितां त्यांकडे जस आपला माळवा मुलुख पुरातन जहागीर तो सोडवून बाजीरावपेशवा याच्या कैदेंत खंडेराव होळकर नामें आपला पुतण्या असे, तोही मुक्त करून मग आपणास अवश्य हिंदुस्थानांत जावयाचें काम आहे असें निमित्त करून त्यांस न मिळतां माळव्यास जाऊन राहिला.

यानंतर इंग्लीशांचा मुख्य गवरनरजनरालसाहेब यास शिंदे व भोसले मोठमोठीं सैन्यें घेऊन निजामाचा मुलखाचे मर्यादेसमीप दोघे जवळजवळ राहिले असें विदित होऊन, त्याणें त्या उभयतांस विचारिलें कीं, तुमच्या मनांत काय असेल तें स्पष्ट सांगा. त्यावेळेसच त्या साहेबानें आपली फौज आमेदनगरापाशीं आणून ठेविली होती. तेव्हां त्याणीं कालक्रमणार्थ मात्र तुह्मांशीं आमची वक्रता नाहीं असें बहुतवेळ उत्तर दिलें असतां शेवटीं त्या साहेबाचे फौजेचा मुख्य जनराल वेलसलीनामें साहेब याणें त्या उभयतांस सांगीतलें कीं, जर तुह्मी ह्मणतां हें सत्य आहे तर तुह्मीं दोघे आपआपली फौज घेऊन एथून जा; आह्मीही आपली फौज माघारी नेऊं, असें कित्येक दिवस गेल्यावर त्या दोघांहीं इंग्लीशांच्या वकीलास विपरीत उत्तर केलें. तेव्हां तो वकील त्यापासून निघोन

गेला

गेल्यानीच उभयपक्षीं युद्धाची तयारी करावयास खूण झाली, असें स
न अठराशें तिहींचा आगस्टाचे तिसऱ्ये तारिखेस घडलें.

ते समयीं त्या युद्धाविषयीं इंग्लीशांजवळ पन्नास हजार रूमा
रें फौजेची तयारी झाली होती; त्यांतील साडेसाहा हजार लोक हिंदु-
स्थानांत नेमिले; त्यांचा मुख्य जनराल लेकसाहेब केला; बाकी फौज
गुजराथेंत व दक्षिणेंत होती. त्या सर्वांचा एक मुख्य जनराल वेलस-
ली साहेब होता, त्याणें साडेसात हजार रूमारें लोक गुजराथेंत ठेवून
कित्येक पुण्याचा रक्षणास व हैदराबादचा बंदोबस्तास नेमून एक भा
ग कृष्णा व तुंगभद्रा नदी या दोहींचा मध्यभागीं ठेवून, सत्रा हजार रूमा
रें फौज आपल्याबरोबर सर्वत्र संचारार्थ घेतली.

दवलतराव शिंदा व रघुजी भोंसला या उभयतांमिळोन एक लक्ष
रूमारें सेना होती. त्यांत शिंद्याचे गोरे सरदार सहित पलटनीलोक ती-
स हजारांवर असत, आणि स्वार रूमारें पन्नास हजार होते. बाकी
कित्येक तोड्याचे बंदुकवाले व कित्येक बाणदार, आणि गोरे सरदार वि
रहित, अर्धवट कवायीत शिकविलेले रघुजी भोंसल्याचे पलटनीलोक
असत. त्या दोहीं लष्करांचा तोफखाना मिळून तीन तीनशें तोफा हो
त्या; त्यांत शिंद्याचे गोलंदाज फार चतुर होते, त्या शिंद्याच्या पलटनांतील
सत्रा हजार रूमारें पायदळ व आठ हजार रूमारें स्वार हिंदुस्थानांत
शिंद्याचा मुलुख रक्षित असत.

याशिवाय इंग्लीशांस विपरीत असा आपणास पेशव्याचा पक्ष-
पाती म्हणविणारा कोणीएक समशेर बहादर नामें बारा हजार लष्करा-
सहित बुंदेलखंडांत होता.

इंग्लीशांचा मुख्य सरदार वेलस्लीसाहेब तो समजला कीं, हे स
मयीं युद्धाशिवाय दुसरा उपाय नाहीं, तेव्हां आमेदनगर घ्यावयास कांहीं
लष्कर पाठविलें. त्या आमेदनगरच्या किल्ला याची बांधणी चिरेबंदी
आणि त्या सभोंवता मोठा खंदक आहे; त्यावरून पूर्वी चांदबीबी नामें
बादशाहाची स्त्री होती, तीचा वहीवाटीपासून तें स्थळ मोठें दुःप्राप अ
सें लोक मानीत होते. त्या किल्ल्यापासून पेंठ निराळी; तीचा सभोंवता
मातीचा तट आहे. त्यांत तेवेळेस आरबलोक यांचा एक समुदाय व
शिंद्याचें एक पलटन होतें, आणि किल्ल्यांत पंधराशांवर रूमारें शिपा
यीलोक असत. याशिवाय तो किल्ला व ती पेंठ यांचा मध्यभागीं एक
स्वारांचा जमाव होता; असें असतां इंग्लिशांचे लोक त्या पेंठजवळ जाऊ

न

न त्यांहीं विलंब नकरितां तत्काळ शिडी लाऊन भिंतीवर चढून आंत उतरून ती पेंठ हस्तगत केली, नंतर मोठेमोठे मोर्चे लावून किल्याचा तटास खिंडार पाडिलें, तें पाहातांच तेथच्या किल्लेदार भयभीत होऊन आपल्या लोकांसुद्धां निघोन जावयास मार्गमात्र मागून किल्ला देता झाला.

त्यानंतर जनराल वेलसली साहेब आपल्या लष्करचे लोक त्या किल्यांत ठेऊन, आपल्या बरोबरचे लोक आठहजार स्वार मुलखांत संचाराच्या बेताने दुसऱ्या कोणा सरदाराच्या स्वाधीन करून बाकी लोकांसहित आपण आगष्ट महिन्याचे एकोणतिसाव्ये तारिखेस औरंगाबादेस गेला. इतक्यांत मराठ्यांचें लष्कर अजिंट्याचा घाटानें जाऊन जालनास उतरलें. मग तेथून उठोन अगनायी दिशेस चालिलें, त्यावरून तें हैदराबादेस जाईल अशी वदंता उठली; यास्तव वेलसली साहेब औरंगाबाद सोडून गोदावरीकडे चालिला. तें वर्तमान ऐकून मराठे तो घाट सोडून तेथून उत्तरेस निघालें. त्या लष्करांत युद्धाविषयीं बंदोबस्त ठीक नव्हता, कां कीं, दवलतराव शिंदे व रघुजी भोंसले हे दोघेही युद्ध निपुण नसून यांचें वागणें एकामतानें न व्हतें.

यानंतर जनराल वेलसली साहेब याणें मुलखांत संचार करावयाकरितां जो आपल्या लष्कराचा भाग वेगळा केला होता तो व त्याबरोबरचें लष्कर, सप्तेंबरचे एकविसाव्ये तारिखेस एकत्र मिळालें, ते समयीं वर्तमान आलें कीं, मराठ्यांचें लष्कर जाफराबादेपाशीं बोखरदनामें गांव आहे तेथें येऊन उतरलें; त्यावरून त्या साहेबाचा विचारास आलें कीं, पुनः दोन्हीं भाग निरनिराळे करून वेगळ्या वेगळ्या वाटांहीं जाऊन एकाएकीं त्यावर हल्ला करावा. मग तेविसाव्ये तारिखेस तो साहेब तेथून उठला नंतर दुसरे दिवशीं मुकाम करिते वेळेस त्या साहेबास कळलें कीं, आपणापासून जवळ तीन कोसांवर शत्रूचें लष्कर आहे, तेव्हां त्याणें आपल्या लष्करचें बुणगें तेथें ठेविलें आणि त्याचा रक्षणास एक पलटन ठेवून बाकीचे लोक बरोबर घेऊन आपल्या लष्कराचा दुसऱ्या भागाची वाट नपाहतां त्वरेनें शत्रूवर चालिला, तो कांहींसा तिकडे गेला असता शत्रूचें लष्कर पन्नास हजार स्वार शंभर तोफांसहित खेळणा नदीचा पलीकडच्या कांठीं, जुवानदी संगमाजवळ उतरलेलें त्याचा दृष्टीस पडलें. तेथें त्या

इक

श्कराचे डाव्ये बाजूस आसायनामें एक भुयींकोटाचा गांव पाहिला, तेस मयीं त्या साहेबाजवळ साडेचार हजार स्कमारें सैन्य होतें आणि त्याब रोबर पेशवे व म्हैसूरचा राजा यांकडचे कांहीं स्वारही होते परंतु ते इंग्लीश यांस त्यांचा विश्वास येईना ह्मणून त्यांपासून युत्योपयोग विशेष होऊं दिला नाहीं. आणि आपली टोळी तर शत्रूच्या सैन्यापेक्षां फार लहान ह्मणून व शत्रूचा तोफखाना प्रथम हातीं लागल्यास मोठा उपयोग होईल असें जाणून त्याचा तोंडावर समूर न जातां डाव्ये बाजूस जेथें त्याचा तोफखाना होता त्यावर चाल केली, तेव्हां मराठ्यांहीं आपला तोफखाना सुरू करून प्रथम इंग्लीशांचा पायदळाचा नाश बहुत केला, शेवटीं इंग्लीशांचे गोरे स्वार वेगेंकरून चालून त्यांवर गेले, तेवेळेस मराठ्यांचे स्वार व पायदळ यांस त्यापुढें उभें राहवेना, आणि त्या गोरे लोकांचे कुमकेपुढें सरून हटून लढतअसतां मद्रासचे पलटनी स्वार येऊन पोहचले नंतर तें पायदळ मराठ्याचें मागें हटले, त्यास जाग्याचा संकोचामुळें ते एकी मागें एक अशा दोन ओळी धरून उभे होते, त्यांतील पुढची ओळ इंग्लीशांचा नेटानें मागचे ओळीस मिळून, त्यांचा बंदोबस्त दिसकटून इंग्लीश त्यांवर पडले, तेव्हां मराठ्यांचा लोकांस इंग्लीशांहीं जुयानदीन घालविलें. त्यांतून जे ती नदी उतरून पळूं लागले त्यांतल्या कित्येका लोकांस इंग्लीशांचा स्वारांहीं मारिलें.

रघुजी भोंसल्यातर या युत्धाचा आरंभींच पळाला, आणि शिंदाही थोडक्याशा वेळानें तसेंच करिता झाला, त्या युद्धांत सर्व मराठी सैन्यांतील शिंद्याचीं कित्येक पलटनें व त्यांचे गोलंदाज यांणींमात्र, उत्तम प्रकारें युत्ध केलें, तेव्हां मराठ्यांचे लोक बहुत जखमी झाले आणि बाराशें ठार पडले, त्यांत शिंद्याचा प्रधान यादवराव भास्कर नामें होता तोही मेलागेला. असा मराठ्यांचा मोड होऊन, त्यांचा अठ्याण्णव तोफा इंग्लीशांचा हातीं लागल्या. याप्रमाणें आसायीजवळच्या युद्धांत इंग्लीशांहीं विजयी होऊन, मोठा मान संपादिला. ते समयीं इंग्लीशांचा समुद्दायांतील लोक मेले व जखमी मिळून, तिसऱ्या वांटयावर स्कमारें पडले. त्या युत्धांत एक विशेष झाला तो असा, मराठ्यांहीं आपल्याजवळ इंग्लीश येऊन भिडले असें पाहतांच, भूमीवर वेडींवांकडीं अंगें टाकून अगदीं मृतप्राय पडले, नंतर त्यांस आपल्या आंगावरून पुढें जाऊं देऊन एकाएकीं उठून त्यांचामागून तोफांचा मार केला.

त्या साहेबानें आपल्या लष्कराचा भाग वेगळा केला होता त्या-

स

स वाटेनें कांहीं अडचण पडून दुसरे दिवशीं संध्याकाळपर्यंत येऊन पोंहचला नाहीं; मग तो येऊन मिळाल्यावर त्यास वेलसलीसाहेबानें नर्मदेकडे शिंद्याचे पाठीस लाविला, तेव्हां शिंद्याचीं पलटणें त्याशीं लढावयास उभीं राहिनांत, यास्तव त्यां मागून नर्मदापार जाऊन त्या लोकांचा सरदारानें त्यांची पाठ सोडून त्याचें बऱ्हांणपुर व आशीरगड नामें किल्ला घेतला.

असें दक्षिणेत वर्तमान असतां आगष्ट महिन्याचे एकुणतिसाव्ये तारिखेस इंग्लीशांहीं गुजराथेंतील भडोंज घेतली, नंतर पवनगड नामें किल्ला आहे तेथें जाऊन तोही हल्ला करून घेतला.

हिंदुस्थानांत शिंद्याचा अलिगर नामें परम सुदृढ किल्ला आहे तोही जनराल लेकसाहेबानें मोठें युद्ध करून हस्तगत केला; त्या युद्धांत इंग्लीशांचे लोक मेले व जखमी मिळून पावणेतीनशें स्वार पडले. आणि मराठ्यांचे लोक खंदकांत पडून बुडाले व मेले व जखमी मिळून दोन हजार स्वार पडले. मग लेकसाहेबानें तो किल्ला सोडून दिल्लीपासून तीन कोसांचा अंतरानें मुकाम केला, तेथें तुकते डेरे उभे करतांत तोंच शत्रु समूर दृष्टीस पडला. त्याचा शोध करितां असा ठिकाण लागला कीं, शिंद्याकडचा कोणी पुगतन फ्रेंच सरदार नऊहजार स्वार पलटनीलोक व पांच हजार स्वार स्वार व सत्तर तोफा, इतके समजून त्या लेकसाहेबास जिंकावयाकरितां आला. तेव्हां त्या साहेबानें तेथें आपल्या बुणग्याचा रक्षणापुरते लोक ठेऊन बाकी इंग्रेजी साडेचार हजार स्वार होते तितक्यासहित शत्रूशीं युद्ध करून जय पावला, त्यांत मराठ्यांचे तीन हजार स्वार, आणि इंग्लीशांचे सहाशें पडले, तेव्हां दिल्लीशहर इंग्लीशांस सहज प्राप्त होऊन, तेथचा बादशाहही त्यांचा हातीं लागला.

यानंतर लेकसाहेबानें आग्रा किल्ला यावर चालून जाऊन त्यास भोंवतीं शिंद्याचीं कित्येक पलटणें होतीं त्यांस तेथच्या किल्लेकरीयास त्यांचा विश्वास येईना यास्तव त्याणें ते आंत घेतले नाहींत त्यांस जिंकतांच त्या किल्लेदारानें इंग्लीशास किल्ला दिला.

पुनः इंग्लीश व शिंद्याची पलटनें यांची लढाई लासबारी गांवाजवळ झाली, तो प्रकार असा. इंग्लीश शत्रूचा पाठीस लागून गर्मीत बारातेरा कोसाची मजल करून सूर्योदयसमयीं शत्रूची सेना त्यांचा दृष्टीस पडली; तेव्हां त्यांस वाटलें कीं, शत्रु वाटेनें चालतो आहे, म्हणून जे स्वार तेथें पोंहचले होते ते पाठीमागचे लोक यांची वाट न पाहतां त्वरा करून त्यांवर जाऊं लागले, ते केवळ त्यांचा समीप गेले, तेव्हां त्या इंग्लीशांस

असें समजलें कीं, तें सुदृढ स्थान धरून राहिले आहेत; आणि असें दृष्टीस पडलें कीं, पुढें एक तोफांची ओळ उभी करून त्या तोफा सांखळीनें गुंतविलेल्या; तेव्हां ते स्वार तो तोफखाना घ्यावयास उद्युक्त झाले परंतु, त्या तोफांचा मारापुढें त्यांचा उपाय चालेना यास्तव त्यांस आपल्या स्वारांची व पायदळांची वाट पहावी लागली; ते येऊन पोंहचल्यावर इंग्लीशांहीं त्या तोफा घेऊन मराठ्यांचा पराभव केला. त्या युद्धांत शिंद्याकडे बहुतेक फ्रेंचजातीचे सरदार असत, आणि कित्येक दिबायनानें शिकविले पुरातन पलटनीलोक होते ते फार झटून लढले, व मागें न सरता जेथे उभे होते तेथेंच पडले, नंतर थोडके राहिले तेव्हां युद्ध टाकिलें. असें झालें म्हणून इंग्लीशांचे लोक सव्वा आठशें त्यांत बहुतेक सरदार असे नाश पावले.

इंग्लीशांच्या या जयावरून शिंद्याचीं हिंदुस्थानांतील सर्व पलटनें हीनबळ होऊन त्याचा चंबळानदीचे उत्तरेचा मुलुख इंग्लीशांच्या हातीं लागला.

असें हिंदुस्थानचें वर्तमान असतां कटाक व बुदलखंड या मुलखीं इंग्लीशांचें सैन्य जाऊन तीं ठिकाणेंही त्याहीं हस्तगत केलीं.

ते समयीं दक्षिणेंत कायकाय वर्तमान झालें तो प्रकार असा, शिंदे व रघुजी भोंसले यांस वर्तमान कळलें कीं, जनराल वेलस्ली साहेब दक्षिणेंत औरंगाबादेवर चालिला, आणि त्याचा लष्कराचा एक भाग ब्रह्मणपुरास गेला; त्यावरून त्यांहीं त्यास अडथळा करावयाची सिद्धता केली; तेव्हां जनराल वेलस्ली साहेब फिरून उत्तरेस जाऊं लागला, हें समजून शिंदा आपल्या लोकांसहित ठिकाण धरून राहिला, आणि रघुजी भोंसला तो उत्तरेस अनकाटनक्याचा घाटाकडे चालिला.
तेव्हां तो रघुजी भोंसला निजामाचा मुलुख उद्वस्त करील, या शंकेनें जनराल वेलस्ली साहेब पुनः दक्षिणेस त्या मागें निघाला तो त्याजवळ पोंहचल्यावर रात्रीस इंग्लीशांचा छापा आपणावर पडेल अशा भयास्तव आपल्या तळाची बदली दोहीं दिवसांत पांचां जागीं केली, ते समयीं त्या दोहीं लष्करांचा युद्धप्रसंग पडला नाहीं; इतकें मात्र झालें कीं, रघुजी भोंसल्यानें पांच हजार स्वार इंग्लीशांचे चौदा हजार बैल दाणा भरून जात होते, ते पाडून आणावयास पाठविले, त्या बैलां बरोबर इंग्लीशांचे पलटनीलोक यांच्या तीन कंपनी व पायदळ व म्हैसूरच्या राजाचे कांहीं स्वार होते त्यांची व यांची आंबेगांवापाशीं गांठ पडली. तेव्हां त्या उभ-

तांचें बहुत युद्ध होऊन त्यांतील दोनशें बैल मात्र नेले; वरकड त्यांहीं संभाळून इंग्लीशांच्या लश्करांत पोंहचविले.

रघुजी भोंसला आपल्या मुलखाकडे जाऊं लागला तेव्हां वेलसली साहेब आपल्या दुसऱ्या भागाचा सरदार गावेलगडास घेरा घालून लढत होता त्याचे कुमकेस गेला.

इतकीं कामें होत आहेत तों पर्यंत शिंद्यानें कित्येकवेळा वकील पाठविले. नंतर नवेंबराचे तेविसाव्ये तारिखेस (सन १८०३) शिंद्याचें व वेलसली साहेबाचें युद्ध तहाचा बोलण्यासाठीं कांहीं दिवस मना झालें; परंतु रघुजी भोंसल्याचा कोणी वकील न आला म्हणून तो वेलसली साहेब आरगांवाजवळ भोंसल्याचें लश्कर होतें तेथें जाऊन, त्यावर पडून त्याचा पराभव केला, नंतर भोंसल्यानें इंग्लीशांशीं दिसेंबराचे सत्राव्ये तारिखेस तह ठरविला. तो विस्तार असा, वरदानदीचे पश्चिमेस रघुजीचा कांहीं हक्क व मुलुख होता तो आणि नरनाळा व गावेलगड हे दोन किल्ले जा तागनाचे थोरे-तर दोहींमार्गीं आहेत, त्या समुल्या पर्वताचे दक्षिणेचा मुलुखांतील प्रतिवर्षी चार लक्ष रुपये उत्पन्न होतें असा मुलुख, व दोन्ही किल्ले खरीज करून बाकी सर्व मुलुख इंग्लीश व त्याचे पक्षपाती यांजकडे असावा. याशिवाय कटाकप्रांत व बल्लसोरही, इंग्लीशांकडे सच असावा. आणि निजामाचे मुलखीं रघुजी भोंसल्या चौथ व घांस दाणा वगैरें जें घेत होता, तें त्याणें इतःपर न मागावें, आणखी निजाम व सेनासाहेब सुभा (भोंसला) व पेशवे, यांत कांहीं कलह उत्पन्न झाल्यास त्याचें निवारण इंग्लीशांच्या मध्यस्थानें व्हावें; यावरही दुसरें ठरलें कीं, इंग्लीश व भोंसले यांच्या दरबारांत परस्परें वकील असावे, तेव्हां इंग्लीशानें आपला वकील एल्फिन्स्टन नांवं साहेब पाठविला, तो नागपुरीं जाऊन राहिला.

हा तह देवगांवीं झाला म्हणून याचें देवगांवचा तह असें नांव पडलें. नंतर थोडक्याच दिवसांहीं सर्जीअंजिणगावीं शिंद्याचाही तह ठरला. त्याणें भागीरथी व यमुना या दोहीं मध्यें जो मुलुख आहे तो व जयपूर जोधपूर, हे रजपूतांचें मुलुख, आणि गोहदचा राणा याचा उत्तरेस जो मुलुख आहे तोही, आणखी आमेदनगर व भडोंज किल्ला व तत्संबंधीं मुलुख इतके इंग्लीशांचे स्वाधीन करून, अजिंठ्यांचा घाट व गोदावरी, यामध्यें जो मुलुख त्याचा होता, तोही त्यास देऊन कबूल केलें कीं, मोंगलांचा बादशाहाकडे आम्हीं बाकी न मागूं; व जयपूर व जोनपूर व बुंदी व माचेरी एथचे राजे वगैरे जांहीं इंग्लीशांचा पक्ष स्विकारिला असेल,

त्यांस

त्यास आमच्या उपसर्ग न लागतां त्यांहीं स्वतंत्रपणें वागावें.

असा करार झाल्यावर इंग्लीशांहीं घेतलेलें बऱ्हाणपुर व आशीरगड व पवनगड व दोहद व तत्संबंधें मुलुख, आणि पूर्वी दिल्लीचा बादशाहानें महादजी शिंद्यास धोळपुरबारी व राजखेडा, हे परगणे इनाम करून दिलेले होते ते दिले. याप्रमाणें तह झाल्यावर मेजरजानमालकमसाहेब यास शिंद्याजवळ वकील नेमिला; तो जाऊन त्याचा लष्करांत राहिला.

असा इंग्लीश व निजाम व पेशवे यांहीं एकमतें मुलुख संपादिला; त्यांतील वरदानदीचे पश्चिमेचा व नरनालगड व गावेलगड यांचा डोंगराचे दक्षिणेस जो मुलुख तो निजामाचा भाग ठरला. पेशवा आपल्या शक्तिप्रमाणें युद्धास झटला नाहीं व त्या युद्धेंकरून त्यास नानाप्रकारें उपयोग झाला होता ह्मणून आमेदनगर किल्ला व तत्संबंधीं मुलुखमात्र त्याचा भाग ठरून बाकी इंग्लीशांकडे राहिला.

याप्रमाणें वाटणी ठरल्यानंतर इंग्लीशांचे दक्षिणेंतील लष्कराचा एक भाग जाफराबादेस गेला, दुसरा पुण्यांत पेशव्याचा रक्षणास राहिला; तेवेळेस त्या मुलखीं लुटारूंचा दंगा बहुत होता.

इंग्लीशांचें हिंदुस्थानांतील लष्कर यास होळकराचा विश्वास नव्हता ह्मणून त्याचे चवकशींत ते तयार राहिले, त्याणेंही पूर्वी सांगीतलेली युद्धें होत असतां, माळव्यामध्यें शत्रूंची व आपली प्रजा समान मानिली आणि त्या सर्वांपासून अतिशयित खंडनी घेत राहिला. मग इंग्लीशांहीं शिंदे व भोंसले यांस विलंब न लावितां जिंकिले. त्यायोगें तो होळकर परम विस्मय पावला आणि त्यास ऱ्हासकाळही प्राप्त झाला, तथापि त्याचा मनांत पहिल्यापासून इंग्लीशांस घालवावयाचा बेत होता तो सोडीना, यासाठीं त्याणें उत्तरेस जाऊन भरतपुरचा राजा व रजपूत राजे व रोहिले व शीखलोक हे आपणास मिळवावयाचा उद्योग आरंभिला. याशिवाय इंग्लीशांचा व शिंद्याचा तह झाला होता तो मोडून शिंद्यासही आपल्याकडे घ्यावयास वकील पाठविला. याप्रमाणें आचरण करीत असतांही होळकर इंग्लीशांस मित्रत्व दाखवीत असे, परंतु पुढें थोडक्याच दिवसांहीं गवरनर जनरालसाहेबास त्याचें कापट्य स्पष्ट कळून इंग्लीशांचा पक्षपाती लोकांचे देशमर्यादेजवळ त्या होळकराचें लष्कर होतें, त्यास तेथून दूर जावयास त्याणें जनराल लेकसाहेबाकडून पत्र पाठविलें.

त्यांत

त्यांनीच रुचना केली कीं, जें तुमचें बोलणें असेल त्यास वकील पाठवा, नंतर तो येऊन असें मागणें करूं लागला कीं, त्याप्रमाणें साहेबास कबूल करवेना; मग तें बहुतेक बोलणें होऊन होळकरानें दावाची गोष्ट सांगीतली असतां त्या जनराल लेकसाहेबानें उत्तर केलें कीं, तुह्मी अशी युध्याची गोष्ट फुशारकीनें सांगतां तशी आमची चाल नाहीं. कदाचित तुह्मीं युध्य करूं लागलां तर आपल्या कल्पनेपेक्षां आपण अशक्त असें ध्यानास येईल.

यानंतर सन अठराशें चौहोंचा एप्रेलांत, होळकर देवदर्शनाचें मिष करून शिंद्याचें शहर अजमीर तेथें जाऊन तो किल्ला घ्यावयास उद्युक्त झाला. परंतु ते झालें नाहीं, तेव्हां त्या गोष्टीचा राग शिंद्यास नेयावा ह्मणून त्याचा वकीलाजवळ बोलिला कीं, आह्मीं किल्ला घ्यावयाचा यत्न केला, तो केवळ स्वहितार्थच असा नव्हे, सर्व मराठ्यांहीं स्वतंत्रपणें वागावयाकरितां आरंभिला.

यावरून इंग्लीशांचा मनें ठरलें कीं, अवश्य युध्योपाय चालवावा तेव्हां एप्रेलाचा महिन्यांत गुजराथेमध्यें कर्णेल मरेसाहेब याजवळ इंग्लीशांची कांहीं फौज होती त्यास होळकराचे मुलखीं स्वारी घालावयाची आज्ञा झाली, ते वेळेसच जनराल लेकसाहेबही होळकराचे पाठीस लागला, आणि शिंदा कबूल झाला कीं, होळकरास बुडावयाविषयीं मी सहाय करीन.

जनराल लेकसाहेब होळकराचे पाठीस लागला असतां त्याणें पुनः तहाचें बोलणें लाविलें, परंतु साहेब ऐकेना यास्तव तो मागें हटत हटत चंबळा नदी उतरून आपल्या मुलखीं गेला. तेव्हां तो साहेब पुढें पर्जन्यकाळ जवळ आला, ह्मणून त्याची पाठ सोडून तेथून माघारा आपल्या छावणीस गेला; आणि पांच पलटणें व तीन हजार मराठे स्वार इतकें सैन्य मुलखांत त्या होळकराचा उपसर्ग आपल्या कोणास लागूं देऊं नये ह्मणून नेमिलें; त्याचा मुख्य कर्णेल मानसन साहेब केला.

नंतर मुंबईचें लश्कर गुजराथेंतून येतें असें त्या साहेबास कळून त्याणें नेम केला कीं, तो मरेसाहेब आणि आपण एकत्र मिळून होळकराशीं स्पर्धा चालवावी. अशी कल्पना करून तो मुकंद घाटाचे वाटेनें होळकराचा मुलखांत शिरून चंबळानदीकडे चालिला; त्यास जुलई महिन्याचे सातव्या तारिखेस वर्तमान कळलें कीं, होळकर आपलें पायदळ व स्वार व तोफा रकल्यां सर्व सैन्य घेऊन इंग्लीशांचा नाशास येतो, आणि

णि दुसरें वर्तमान आलें कीं, कर्णेल मरे साहेब गुजराथेंतून लष्कर सुद्धां निघाला, त्याणें कांहीं कारणामुळें इकडे येण्याची मसलत टाकिली, अशासमयीं त्या साहेबाजवळ भक्षण सामग्री दोन दिवस पुरेशी मात्र होती, त्या सर्व कारणामुळें त्यास पुढें जावयाचा मोठा विचार पडला; तेव्हां त्याणें तसेंच धैर्य करून पुढें होऊन होळकराचें लष्कर चंबळा नदी उतरते समयीं त्यावर हल्ला करावा तें न होतां, त्याचा दुर्दैवानें त्यास बुद्धी सुचली कीं, हे वेळेस आल्या वाटेनें मागें फिरावें; मग तसेंच केलें. तेव्हां तो तेथून निघोन मुकिंद्र घाटास पोंहचला; तों त्याचा पाठीमागें होळकराची फौज जवळ येऊन त्यास पत्र आलें कीं, तुह्मी युद्ध टाकून आमचे स्वाधीन व्हावें याखेरीज तुह्मास दुसरा उपाय नाहीं. तेव्हां तें त्याणें न मानिलें असतां, होळकरानें आपल्या स्वारांचा तीन टोळ्या करून एक त्याचा सन्मुख व दोहों बाजूस दोन योजून हल्ला केला, तें युद्ध प्रातःकाळापासून अस्तमानपर्यंत झालें, तथापि त्या इंग्लीशांचा बंदोबस्त त्या स्वारांस मोडवेना. मग ते होळकराचे लोक युद्ध सोडून दोन कोसांवर मागें जाऊन उतरले. तेथें त्याचें पायदळ व तोफा मागून येऊन पोंहचल्या ह्मणजे तें सर्व सैन्य त्या मानसन साहेबाचा लष्करावर पडून त्यास अगदीं नाहींसा करावयाचा बेत होता; तें इंग्लीशांचा सरदारास समजून, दुसरे दिवशीं उजेडतां तेथूनही तो मागें जाऊं लागला, त्यास शत्रूचा असा उपद्रव असून, पर्जन्यही बहुत लागत असतां तो गामचनामें चंबळेचा उतार आहे तेथपर्यंत पोंहचला, ते समयीं मोठ्या पर्जन्यामुळें तो उतार मोडला होता, नंतर तें पाणी उतरल्यावर तो मानसन साहेब नदीपार गेला, त्यास तेथें जावयास विलंब लागला, आणि त्याचा असमंतात गावांतून अन्न सांपडेना, ह्मणून फार हैराण झाला, आणि मार्गांतील चिखलामुळें त्याचा तोफा चालेनात, तेव्हां त्या टाकून पुढें चंबेलीनामें ओढा आहे तेथें पोंहचला; तोही पाण्यानें भरला होता, तेथून पार जावयास दहा दिवस खोळंबा झाला. इतकें होई तोंपर्यंत होळकराचे स्वार निरंतर हल्ला करीत होते, आणि त्या साहेबाचा लष्करास धान्यादिकांचा फार तोटा, त्यायोगें त्याची मोठी दुर्दशा झाली, आणि तो ओढा पार होतांना त्याचे कित्येक शिपाई वाहून गेले; व बुणग्यांनील तो ओढा उतरून पलीकडे आपली जाण्याची पाळी येईल ह्मणून वाट पाहत असतां मागें राहिले, ते होळकराचे पक्षी भिल्ल यांणीं मारिले. इतकें झालें तरी त्या पलटनाचा बंदोबस्त होळकरांचा स्वारांस मोडवेना. आणखी ते पलटनी लोक त्या ओढ्याचे कांठीं असतां जुलाईचे एकविसाव्येतारिखेस संध्याकाळीं

ध्याकाळीं ते होळकराच्या सैन्यांत शिरून त्यांचा कित्येकलोकांस मारून माघारे आपल्या ठिकाणास आले. नंतर आठादिवसांनीं रामपुरानामें किल्ला पूर्वीं लेकसाहेबानें होळकराचे पाठीस लागतानां घेतला होता त्याठिकाणास पोंहचला. तेथें जनराल लेकसाहेबाकडून त्याचा कुमकेस दोन पलटनें घरत्यां घोंबर कांहीं दाणा आला तो त्यास प्राप्त झाला, मग त्याजागीं दीड पलटन ठेऊन तेथून पुढें बनासनामें नदीजवळ पोंहचले, तेथेंही उतार नाहींसा झाला होता; यास्तव ती नदी उतरून पलीकडे जावयास उशीर लागला, तितक्यांत मराठ्यांचा तोफा व पायदळ येऊन पोंहचलें, तेव्हां इंग्लीशांचे बहुतेक लोक उतरून पलीकडे गेले, आणि बुणग्याचा रक्षणास एक पलटनाचर कांहींसे लोक राहिले; त्यांचर त्यांहीं तोफांचा मार चालवून हल्ला केला, तेसमयीं त्यापलटनाचा साहेबानें वेगें करून त्यांवर चालून घेऊन एकक्षणभर त्या तोफा हस्तगत केल्या; परंतु होळकर अंगें मोठ्या सेनेसहित येऊन त्याणें त्या बहुतेकांस मारून टाकिले, त्यांत बागगोरे साहेब सरदार पडले. कांकीं जे त्यापलटनींचे शिपाई व सरदार राहिले ते आपल्या नदी उतरून पलीकडे गेलेल्या लोकांचा मार चालू झाल्यानें वांचले.

या पुढें तो मानसनसाहेब याणें शिंद्याची सहा पलटनें व एकवीस तोफा आपल्या कुमकेस कुशालगडनामें जयपुरचा राजाचें ठिकाण आहे, तेथें येऊन त्याची व आपली गांठ पडावयाचा नेम केला होता म्हणून तेथें गेला, परंतु तेजागीं पोंहचतांच ती कुमक नाहींसें समजलें, तेव्हां आग्र्यापर्यंत जावयाची मसलत ठरली. मग तें ठिकाण सोडून निघाल्यावर वाटेंत मराठे स्वार तोफांसुद्धां येऊन त्यांहीं त्या पलटनाचा नाश आरंभिला, परंतु त्यांचें बळ चालेना; कांकीं, ते स्वार जोंपर्यंत त्या पलटनी लोकांचे बंदुकांचा तोंडासरसें येऊन भिडत, तोंपर्यंत त्यांहीं बार न केले; मग ती सरकी होतांच ते चहूंकडे उधळले, असें बहुतवेळां झालें, परंतु शेवटीं मराठ्यांचा तोफांचा मारानें व ते शिपाई निरंतर वाट चालून थकलेले होते, यायोगें एके रात्रीस फार अंधारामुळें त्यापलटनींत बुणगे शिरून, बयानानामें पर्वतांतील वाटेचा अडचणीमुळें त्यांचा सर्व बेत विसकटला, तेव्हां ते असके शिपाई आप आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें आग्र्यास जाऊन पोंहचले, तोंपर्यंत ते कित्येक मराठ्यांहीं मारिले परंतु त्यांचा पाठीस लागलेले मराठे थोडके होते म्हणून ते बहुतेक वांचले.

त्यावरून होळकर साठहजार स्वार व पंधराहजार पायदळ व एकशें

ध्याण्यास तोफांसहित वाटेनें फार धामधूम करीत मथुरेस आला, परंतु जन रल लेकसाहेबानें या गोष्टीचा बंदोबस्त अगोधरच केला होता त्यायोगें इंग्लीशांहीं एका महिन्यांत मराठ्यांस तेथून पिटून आपण त्या मथुरेंत मुकाम केला. तेव्हां होळकर तें स्थान सोडून गेला, तो दिल्ली घ्यावयाचा उद्योग करूं लागला; त्याणें तेथें सहा दिवस युद्ध करून तें काम सिद्धीस नजातां जनरल लेकसाहेब येतो असें त्यास समजून तो भरतपूरच्या राजा यास मिळावयाकरितां त्या राजाच्या दिगनामें किल्ला आहे तेथें गेला. तेव्हां त्याचे पाठीस लागलेले इंग्लीश येऊन पोंहचले, त्यांहीं त्याचवर हल्ला केला, ते समयीं मराठ्यांचा पराभव होऊन त्यांचा सत्यायशीं तोफा इंग्लीशांच्या हातीं लागल्या, आणि ते होळकराचे लोक त्या किल्ल्यांत आश्रय पावले. मग त्या लेकसाहेबानें भिंती पाडावयाजोग्या मोठ्यामोठ्या तोफा आग्याहून आणून तो किल्ला घ्यावयास आरंभ केला. त्यादिवसापासून दहाव्येदिवशीं त्याकिल्ल्याचे बाहेरचा धाकटा तट ढासळून खिंडार पडून मध्यरात्री इंग्लीशांचा हल्ला चालून तें ठिकाण हस्तगत होऊन दुसऱ्या दिवसाची रात्रा उजाडतां त्याकिल्ल्यांतील शिबंदी व होळकराचे लोक तो किल्ला सोडून तेथून भरतपुरास जाऊन आश्रय पावले. तेवेळेस होळकराचे स्वार भरतपुरीं नजातां फरकाबादेस जाऊन पोंहचत तोंपर्यंत लेकसाहेबानें त्याचे पाठीस लागून त्यांतील तीन हजार मारिले.

इतकें होईतोंपर्यंत मुंबईच्या फौजेतील एक टोळी गुजराथेंतून माळव्यांत जाऊन होळकराची राजधानी इंदूर हस्तगत केलें, आणि त्या माळव्यांतील जे होळकराचे मोठेमोठे किल्ले होतेते सारे घेतले. याशिवाय दक्षिणेंतीलही त्याचे चांदोर व जालनें वगैरे किल्ले आणि त्याचा मुलूख हस्तगत केला. असें झाले असतां त्या होळकरास भरतपूर मात्र आश्रय उरला; तोही घ्यावयाची मसलत ठरली, ह्मणून मुंबईचा सेनाभाग हिंदुस्थानांत पाठविलातो कोट्यापर्यंत पोंहचला होता, त्यास आज्ञा गेली कीं, बंगाल्याचा लष्करास येऊन मिळावें.

जनरल लेकसाहेब याणें यापूर्वीं जींजीं कामें आरंभिलीं तींतीं सहज सिद्धीस गेलीं, ह्मणून भरतपूर घ्यावयाचा वेळ झाला, तेवेळेस त्याजवळ तोफखाना वगैरे किल्ला घ्यावयाचें साहित्य यथास्थित नसतांही तो चढ़ करून त्या कामास लागला; त्या भरतपूराचा घेर साडेतीनचार कोसांचा आणि त्यास परमसदद असा मातीचा तट व त्यास भोंवता मोठा खंदक पाण्यानें भरलेला, तें पाणी पुरतें भरल्यास एका पुरुषावर अधिक

व्हावें. असें असतां त्या किल्ल्यास घेरा न घालितां एके जागीं मात्र ठाणें बसवू-न लढतां लढतां त्या कोटास एक लहानसें खिंडार पडतांच हल्ला केला, तो सिद्धीस गेला नाहीं, नंतर आणीकही तीन वेळा तशीच गर्दी केली, तरी कार्यसिद्धी न झाली.

नंतर त्या साहेबानें तसाच दम धरून, आणीक सरंजाम आणवित असतां तेथचा राजा होळकराची मसलत शेवटास जात नाहीं, असें समजून त्याणें स्वहितार्थ त्याचा पक्ष सोडून इंग्लीशांशीं तह केला. त्यांत असें ठरलें कीं, वीस लक्ष रुपये त्या राजानें इंग्लीशांस द्यावे, आणि जे कोणी इंग्लीशांचे द्वेषी असतील त्यांचा पक्ष टाकावा; याशिवाय पूर्वी लेक-साहेबानें त्या भरतपुरकराशीं तह केला, त्यांत कांहीं त्याचा हिताची कलमें होतीं तीं इतःपर नाहींत असें समजावें; आणि इंग्लीशांहीं वचन दिलें कीं तुम्हीं कबुलातीप्रमाणें शुद्ध मार्गानें वागतां असें, आमच्या मनांत येईल तेव्हां, तुमचा दिग किल्ला तुम्हांस मागारा देऊं.

असा तह झाल्यानंतर शिंद्यानें आपल्या वकीलाबरोबर कित्येक स्वार व सर्व पेंढारी मदतीस त्या राजाचे कुमकेस पाठविले, ते समयीं त्याणें त्या वकीलास भेट न देतां त्याबरोबर आलेल्या लोकांसहित त्याला मागारा फिरविला. त्याबरोबर होळकर आपले राहिलेले स्वार[*] व बुंदेलखंडांतून आलेला अमीरखान यास आपल्याबरोबर घेऊन शिंद्याचा लष्करांत गेला.

तेथें शिंद्यानें त्याचा मोठा सन्मान केला, आणि इंग्लीशांचा वकीलाची समजूत केली कीं, याणें तुमचे मुलखीं जाऊन उपद्रव न करावा यासाठीं आम्हीं याचा मान रक्षितों. तें साहेबाचे मनास न आलें, (त्या जनराल लेकसाहेबास ते समयीं विलायतेहून लार्ड असें नवें पद प्राप्त झालें होतें) तेव्हां तो साहेब भरतपुराहून शिंद्याकडे चालिला. ते वेळेस शिंदा व होळकर हे तो लार्ड जवळ आला असें समजून कोटापर्यंत गेले. ते समयीं पर्जन्यकाळ समीप आला, असें म्हणून त्या साहेबानें नियम केला कीं, या वेळेस यांचे पाठीस न लागतां छावणी करून रहावें. तेव्हां आपल्या बंगाल्याचा लष्कराचा मोठा भाग तो आग्रें व मथुरा एथें ठेऊन,

---

[*] भरतपुरचा किल्ल्याची लढाई होत असतां होळकराचा व इंग्लीशांचा स्वारांचीं युद्धें बाहेर होत असत, तेव्हां कोणे एके समयीं इंग्लीश जाऊन होळकराचा स्वारांवर छापा घालून आपलें एकही मनुष्य न पडतां त्याचें एक हजार मनुष्य मारून आपल्या ठिकाणास गेले.

मुंबईच्या लष्कराची टोळी रामपुरी ठेविली. असें सनअठराशें पांचांत प-
र्जन्याचा आरंभापर्यंत झालें.

नंतर शिंदे व होळकर कोटा सोडून अजमीरचा वाटेनें चालिले, ते समयीं शिंद्याचा मुख्य कारभारी सरजेराव घाडगा तो आणि होळकर एकमत होऊन इंग्लीशांशीं युद्ध करावें अशी मसलत होत होती, परंतु तो सरजेरावघाडगा थोडक्याच दिवसांत पदच्युत होऊन अंबुजी इंगळ्यास तें मुख्यत्व प्राप्त झालें. त्याची मसलत युक्तीनें काळ हरण करावयाची होती, व शिंद्याचा मनांत येऊं लागलें कीं, आह्मीं व होळकर दोघे मिळूनही इंग्लीशांस घालवून देणें घडत नाहीं. याशिवाय ते शिंदे व होळकर यांमध्येंच कांहीं ईर्ष्या उत्पन्न होऊन दोघांहीं आपआपले लष्कराचे तळ निरनिराळे केले; नंतर शिंद्यानें आपल्या हितार्थमात्र इंग्लीशांशीं तह करावयाची मसलत आरंभिली असतां होळकर अजमीर सोडून आपल्याबरोबर बाराहजार स्वार व दोन तीन हजार पायदळ व तीस तोफा घेऊन शीख व अफगाणलोक यांची कुमक संपादन करावयास पंजाब मुलुखीं गेला.

नंतर लार्डलेक साहेब त्याचे पाठीस लागला असतां आणि त्यास शीखलोकांची कुमक न मिळतां तो होळकर फार संकटांत पडला. तेव्हां त्याणें बियानदीचे काठीं लाराचें लष्कर होतें तेथें आपला वकील तहाचें बोलणें करावयास पाठविला.

इतक्यांत शिंदा याणें तहाचें बोलणें आरंभिलें होतें तें नवंबराचे बेविसाव्ये तारिखेस कर्णेल मालकमसाहेब व शिंद्याकडचा मुनशी काबिलतेनतामें होता, याचे विद्यमानें शेवटास गेलें.

या तहांतील मुख्य प्रकार इतकाच कीं, शिंद्याचे इनाम परगणे ढोलपुरबारी, व राजखेडा, हे इंग्लीशांहीं द्यावे, आणि सर्जीअंजणगांवच्या तहासंबंधें इंग्लीश प्रतिवर्षी शिंद्याचे कित्येक मानकरी व सरदार यांस पंधरा लक्ष रुपये देत होता, ते न द्यावे; व कंपनी आणि शिंदा यांचा मुलखाची मर्यादा नवी असावी, ती अशी. यादोहोंमध्ये चंबळा नदी मर्यादा, पश्चिमेस कोटा पर्यंत, तशीच पूर्वेस गोहदच्या राण्याचा मुलखाचे पलीकडचे सीमेपर्यंत.

इंग्लीशांहीं शिंद्याचा खासगी खजीन्यास प्रतिवर्षी साडेचार लक्ष रुपये द्यावे, आणि त्याचे स्त्रीस व कन्येस आपल्या मुलुखीं जाहागीर द्यावी; त्यांत दोन लक्षांच्या मुलुख स्त्रीस आणि एक लक्षाचा कन्येस द्यावा. त्याशिवाय गोहदचा राण्यास कांहीं मुलुख देऊन त्याकडून ग्वाल्हेर किल्ला इंग्ली-

शांहीं

यांहीं शिंद्यास देयचाचा.

होळकराशीं व इंग्लीशांशीं तह झाला तो प्रकार असा. कोटा रामपुरा व बुंदी, व त्या बुंदीचा डोंगराचे धारेचा उत्तरेस जो मुलुख आहे, तेथें होळकराची सत्ता नसावी; आणि इंग्लीश व त्यांचे सहाय यांपाशीं बाकी मागूं नये, व आपले चाकरीस गोरे लोक न ठेवावे; याशिवाय सरजेराव घाउगा हा इंग्लीशांचा द्वेष्टा यास्तव याला आपल्या कारभारांत शिरूं देऊं नये, याखेरीज लार्डलेक साहेबानें सांगीतलें वाटेनें माळव्यास जावें. इंग्लीशांहीं कबूल केलें कीं, चंबळेचा दक्षिणेस होळकराचा मुलुख आहे तेथचा कारभारांत आह्मी शिरणार नाहीं. याखेरीज चांदोर किल्ला व आंबेर व शिवगांव इतके खेरीज करून वरकड दक्षिणेतील जितके होळकराचे किल्ले व प्रांत असतील तितके इंग्लीशांहीं त्यास माघारे द्यावे.

त्यानंतर होळकर पंजाबाहून आल्यावर कोणी जयपुरच्या राजा याचे कन्येनिमित्त जयपुरकर व जोधपुरकर या दोघां राजांचा कलह लागला होता तेव्हां त्या दोघांचे वकील, शिंदा व होळकर यांकडे कुमक मागावयास आले. तेव्हां शिंद्यानें त्या दोघांकडे सरजेराव घाउगा व बापूजी शिंदा यांजबरोबर पंधरा हजार फौज देऊन पाठविले. होळकरानें अमीरखान [illegible] जयपुरचा राजाकडे नेमिला. नंतर कित्येक वेळ पर्यंत जयपुरचा राजाचें प्राबल्य होतें, परंतु तो अमीरखान त्या राजाचा पक्ष सोडून केवळ स्वहितार्थ त्या दोघांचाही मुलुखांत लुटालूट करूं लागला, नंतर त्याणें जोधपुरचा राजाचा अभिमान धरिला. शेवटीं त्या दोघां भांडणारांत आपण मध्यस्थ होऊन कित्येक मारेकरी घालून, उभयपक्षीं दंगे करून तो कलह शमविला.

इतकें होई तोंपर्यंत होळकराचे बुद्धीस चळ होऊन त्याचे मुत्सद्दी लोक यांस त्याला प्रतिबंधांत ठेवावा लागला. त्यास वेड लागल्याचे पूर्वी त्याचा धाकटा खंडेराव होळकर यास कोणी फितुरी लोक मिळून तो मुख्य स्थापून त्यांहीं त्याचा झेंडा उभा केला; तेव्हां त्या यशवंतरावानें तो फितुर मोडून त्या खंडेरावास मारेकरी घालून मारून टाकिला. परंतु त्या एकासच मारिल्यानें त्याचा राग शमेना ह्मणून त्याणें आपला भाऊ त्याच क्रोधानें काशीराव तसाच मारविला, तेणेंकरून त्याचा राग शांत होऊन तो निर्भय झाला. त्यास खूळ लागल्यावर तो सन अठराशें आठांपासून

आंबेर वगैरे ठिकाणें खेरीज केलीं तीं पुढें होळकराची वर्तणूक नीट असल्यास माघारें द्यावीं.

अकराशें

अठराशें अकरापर्यंत बंदोबस्तींत होता. मग त्यावर्षी अकटोबराचे बेविसा वे तारिखेस त्यावेडांतच मृत्यु पावला.

तो होळकर मनाचा धीट आणि शरीरें करून रूढ असे; याचा ज य झाला असतां तो आपल्या जातीच्या मराठ्यांप्रमाणें उच्छृंखळ होयी, परंतु विपत्तीसमयीं घाबरा नहोतां धैर्येंकरून आपल्या अर्थसाधनाचा उपाय चा लवीत असे, तो बोलण्यांत व आचरणांत केवळ रानवडा होता; असेंअसून समयानुसार राजाप्रमाणें वागणें, आणि दुसऱ्यापासून आपली मर्यादा ठेव णें, याविषयीं परम सुज्ञ, आणि विनोदी असे, यास्तव शिपाईलोक त्यावर प्रीति करीत. तो पुरुष इतरां मराठ्यांपेक्षां मोठा उद्योगी, त्याणें फारशी व मराठी यादोन्हीं लिहिण्याचा अभ्यास केला होता. त्याचे अंगीं असे गु ण असून, कित्येक गोष्टीविषयीं त्याचें वागणें लोभी व निर्दय व क्रूरपणा युक्त होतें, याशिवाय तो समयविशेषीं मोठा उग्रस्वभाव होता. त्याची आ कृति ठेंगणी आणि शरीर पुष्ट व रंग काळसर मुखश्री चांगली, त्यायोगें तो कांहींसा हस्तमुख दिसे, त्याच्या हातांत बंदुक फुटून त्याचा एक नेत्र गेला असे, तथापि त्याचें तोंड विशोभित झालें नव्हतें



सन अठराशें तेरांपासून अ ठराशें सत्रापर्यंत झालेलीं वर्तमानें मिळून भाग बत्तिसावा

अनुक्रमणिका

भाग बत्तिसावा

रजपूत राजांचा कलह शांत झाल्यावर अमीरखान मोठ्या त्वरेनें रामपुरास आला, तेथें ठरलें कीं, राजकारभार चालवावयास [illegible] नवी करावी, त्यांत मुख्यत्व अमीरखान असावा परंतु बाह्यात्कारें यशवंतरावाची प्रिय स्त्री तुळसाबाई [illegible] मुख्य केली. ती दुर्व्यसनी आणि मोठी खुनशी असे, यास्तव त्या [illegible] अधिकारास ती केवळ अयोग्य होती, तिणें यशवंतराव मृत्यु पावल्यावर आपल्ये स- [illegible] वर्षांचा मूल आणून तो गादीवर बसवून त्याचे नावें

[illegible] थोडक्याच दिवसांनी त्या अमीरखानानें बाईजवळ [illegible]. त्या नंतर थोडक्याच दिवसांनी त्या अमीरखानानें बाईजवळ
[illegible] आपला भाऊबंद यास ठेवून आपण आपल्या पठानांचा हि-
[illegible] गेला.

[illegible] राज्य [illegible] भाराची अशी [illegible] झाली की, त्या योगें प्र-
[illegible] होईना आणि त्या कार-
[illegible] ठेवण्याचा नियमा प्रमाणें [illegible] होईना आणि त्या कार-
[illegible] अशी शक्ती नव्हती की, फौजेस फांटा देऊन सर्व तोडावा या
[illegible] शिबंदीचा खर्चास पुरेसे द्रव्य नव्हतें म्हणून त्या लष्क-
[illegible] ठोळ्या करून त्यास सरदार देऊन कोणत्याही प्रकारें त्यांच्या
[illegible] वेतानें त्यास आपल्या मुलखांत जागाजागा पोट भरावयास पाठ-
विले. त्यांतील कित्येक बंडास अनुसरले; त्यांत एक महमदअलीखान बंगष नामें हो-
ता त्याणें खानदेशाचे बहुतेक परगणे लुटून निजामाचा मुलखांतून होळकराचा अं-
[illegible] जाऊं लागला; परंतु पुणें व हैदराबाद यां मध्यें इंग्लीशांचीं पलटनें
होतीं त्यांही त्यावर जाऊन त्याला कैद करून मुंबईस पाठविला. [illegible] तेथें बंदींत
ठेविला.

शिंद्याचे मुलखीं होळकरापेक्षां कांहींसा बंदोबस्त विशेष होता, तथापि ख-
र्चाचा तोट्यामुळें त्यांस होळकरा प्रमाणेंच मल्हारगांत फौज पाठवावी लागली त्या
पूर्वी त्या फौजा मुलुख भरपूर करून युद्धादिकांस गुंतल्या असत; त्या योगें प्रजेस
बहुत उपद्रव होत नसे; मग त्या रिकाम्या होऊन एके जागीं बहुत जमूं लागल्या ते-
व्हां रयतेस परम दुःसह असें दुःख प्राप्त होऊन ते लोक चांगल्या पेरण्या झालेलीं स्थ-
ळें टाकून गेले.

[illegible] अनीति प्रसिद्ध [illegible] तरी शिंदे व होळकर यांना सैन्यांत रा-
खण्याचा उपाय चालेना, कोंकीं, ते लोक [illegible] कुशल होते; अस्याच रघोजी [illegible] गज्या
चाही बेत कांहींसा विसकटला. [illegible] त्याचे लोक [illegible] युद्धनिपुण नव्हते, म्हणून
अमीरखान याणें रजपुतांचा मुलखांत आपली [illegible] स्थापून [illegible] नवाब
व्य वराड [illegible] स्वारी केली; त्या बरोबर त्याचा पठानी [illegible] फार आले, मग
त्या सर्वांही रघुजीचा मुलुख लुटावयाचा आरंभ केला, परंतु इंग्लीशांचे लोक
त्या मुलखासमीप होते त्यांहीं ते निरंकुशपणें लूट करितात असें समजून त्यांहीं
युद्ध करून त्यास नर्मदापार घालविलें.

पेंढारी लोक यांचा निर्दयपणास अंत नाहीं; ते पहिल्यापासून मराठी लष्क-
राचा संगतीस असत. [illegible] पहिला बाजीराव पेशवा हिंदुस्थानांतून पुण्यास येऊ
लागला ते समयीं, ते माळव्यांत येऊन राहिले; नंतर कांहीं दिवसांनी होळकर
व शिंदे मोंगलांचा मुलखांत जाऊं लागले असतां, त्या दोघांत ज्याचा पक्ष ते [illegible]

...ऊन त्याणें अमीरखान पठा-
...न परगणा त्यापासून मिळविला. त्या
... याचा माळव्यांतील मुलुख कांहीं युक्तीनें होता
... प्रतिवर्षी पंधरा लक्ष रुपये जमाबंदी होऊं लागली. तेव्हां
...विषयीं शंका उत्पन्न होऊन, कांहीं मुलथापीनें त्याला धरून ग्वाल्हे-
...न बंदीस घातला, तो सन अठराशें दहापर्यंत तेथें राहिला. मग ब-
द्रव्य देऊन त्या प्रतिबंधांतून सुटून जे कोणी मध्यंच चितू, व दोस्त महंमद, व ना-
मदारखान, व शेखदल्लू नामें, वगैरे पेंढाऱ्यांचे मुख्य झाले होते, ते येऊन त्यास मि-
ळाले, तेव्हां त्यांचें पंचवीस हजार स्वार जमले. ते समयीं त्याची मसलत हो-
ती कीं, कांहीं पायदळ चाकरीस ठेऊन पुन: वगाडांत जाऊन लुटालूट करावी;
परंतु रघोजी भोंसला याणें त्या चवघांतील चितूनामें मुख्य तो आपल्याकडे घे-
ऊन त्यास तेथून काढून दिलें. ते वेळेस तो करीमखान आपला पुरातन आ-
श्रयभूत अमीरखान याजपाशीं आश्रयास गेला, तेथें त्याणें शिंद्याचा मसल-
तीवरून त्यास बंदीस ठेविला. तो सन अठराशें सोळापर्यंत तसाच होता.

पेंढारी लोकांची चाल होती कीं, प्रतिवर्षीं दसऱ्याचे सुमारें आपला कोणी
मुख्य याचे मसलतीनें एखादे ठिकाणीं बंदोबस्त ठीक नाहींसें समजून, तेजा-
गी चोरवाटांनी जाऊन पोहचल्यावर जसा पर्जन्यकाळीं नदीस लोंढा येतो त्या
सारिख्या वेगानें एकाएकीं त्या मुलखावर पडून तेथें वेगळ्या वेगळ्या टोळ्या
होऊन त्या देशांतील सारीं ठिकाणें लुटून सर्व प्रकारें अनर्थ करावा; मग ती लू-
ट घेऊन आपण प्रवेश केलेल्या ठिकाणापासून दूर, दुसऱ्या एखाद्या संकेतस्थ-
ळीं जाऊन सर्वांहीं एकत्र मिळून आपल्या ठिकाणास जावें.

ते पेंढारी प्रथम माळवें व मारवाड व मेवाड व रजपूताना व वराड इतक्या
मुलखीं उपद्रव करीत होते; मग कधीं कधीं निजाम व पेशवे यांचा मुलखांत शि-
रू लागले,

इकडे पुण्यामध्यें बाजीराव पेशवा यास इंग्लीशांहीं गादीवर बसवि-
ल्यानंतर, थोडक्याच अवकाशानें त्याची कृतघ्नता व कुटिलवृत्ति इत्यादि दुर्गु-
ण दिसून आले.

तो इंग्लीशांचा द्वेषी मंडळांशीं पत्रादिद्वारा गुप्तस्नेह ठेवूं लागला. त्या-
स प्रसन्न करून घेण्याविषयीं त्यांची अशी समजूत करी कीं, तुम्ही सर्व दूर रा-
ळां

वधून ग[illegible]
र होता, तेव्हां त्याणें कोल्हापुर[illegible]
[illegible] गुजरणें दिली.

[illegible] या कल्यापासून त्या बाजीरावानें आपली [illegible] [illegible] एकसर [illegible]चे शत्रू इन्ग्लीश यांच्या हातास पटवर्धन [illegible] [illegible] आपणाविषयीं सुप्रसन्नता होईल. दुसरें असें, परशु[illegible] [illegible] यांचे आणि आपलें वांकडें पडलें आहे यास्तव इन्ग्लीशाच्या साहे[illegible] तो न गेला हेंच निमित्त करून, साहेबलोकांस समजवावें कीं, तुमच्या व आम[illegible] [illegible] झाला याला पटवर्धन अनुकूल नाहीं; इतकें करून त्याची जहागीर आप[illegible] जप्त करावी.

बाजीराव यास राज्यकारभारसंबंधाच्या विषयीं कोणा एकाचाही विश्वास नसे म्हणून आपणच संपूर्ण तीं कामें चालवितो असें तो आपणास स[illegible]र्वांशी प्रवीण असें मानी, परंतु इन्ग्लीशांचा वकील व आपण भाषणा[illegible]ीन असतां त्याच्या व आपल्या विचारांत अंतर दृष्टीस पडून कदाचित् बोलण्याचा येत चुकून कलह उत्पन्न होईल म्हणून तें काम दुसऱ्याचे हातून घ्यावें असा निश्चय करून कोणी इन्ग्लीशांचा द्वेष्टा असा सदाशिव माणकेश्वर यास इन्ग्लीशांच्या वकीलाशीं बोलण्याच्या कामास नेमिला.

तो माणकेश्वर टेंबुर्णी गांवचा देशपांड्या; त्याणें प्रथम पुण्यामध्यें कांहीं दिवस कीर्तन करून निर्वाह केला. त्याचे अंगीं कवित्वशक्ति चांगली, आणि तो वाद्यें वाजविण्याविषयीं कुशल होता. पुढें हैदराबादेंत पेशव्याचा वकील गोविंदराव पिंगळा याची त्याणें चाकरी धरिली. मग बाजीराव पेशवा व दवलतराव शिंदा जे समयीं एकमत होऊन इन्ग्लीशांस अगदीं बुडविणार होते, तेव्हां त्या मसलतीत निजामासही घ्यावयाकरितां तो माणकेश्वर त्याकडे पाठविला.

त्या बाजीरावाची अनीति कशी होती ती ध्यानांत यावयास एक दोन गोष्टी आहेत; त्यांत खंडेराव रास्ता याणें बाजीरावास विपत्ति समयांतही सोडिलें नाहीं, आणि तो बाजिराव पुनः पुन्हां गादीवर बसल्यानंतर दुसऱ्या वर्षी बाबूराव फडक्यानें मोठें बंड केलें होतें तें वहुतेक युक्तीनें खंडेराव रास्त्यानें मोडिलें होतें [illegible] झाला, असा तो परम विश्वासू चाकर त्याणें इन्ग्लीशांचा पक्ष धरून माणकेश्वराशीं वाद केला असें ऐकून त्याची चवकशी न करितां [illegible]

निमित्तानें त्यास पदच्युत करून त्यांची जहागीरही बाजीरावानें जप्त केली. असेंच जे बहुत दिवस सेवा केलेले जुने चाकर होते त्यांचा उपकार किंवा विचार न धरितां त्यानें स्मरणही टाकिलें. तो बाजीराव असा दुर्बुद्ध असून त्यास इंग्रजांच्या साहाय्यामुळें त्याचा राज्यांतील संपूर्ण बंड मोडून लोक मुखास दिसूं लागले; आणि त्याची आज्ञा त्या राज्याचा सर्वा देशांत सर्वत्र अकुंठित चालती झाली. त्यांत प्रतिनिधीचा बंडापर्यंत अंतर न पडलें; त्या बंडाचा प्रकार असा. इंग्रज व बाजीराव पेशवे यांचा स्नेह झाल्याच्या पूर्वी, पुण्यांत परशुराम श्रीनिवास नामें भवानराव प्रतिनिधीचा पुत्र होता; त्यास बाजीरावानें धरून कैद करावयाची मसलत केली; ती सिद्धीस न जातां तो प्रतिनिधी तेथून निघून आपली जहागीर कऱ्हाड तेथें जाऊन राहिला. ते समयीं त्या जहागीरीची वहिवाट त्याची मातुश्री व बळवंतराव फडनवीस नामें त्या जहागीरीचा मुतालिक या दोघांही चालविली होती; तो प्रतिनिधी यास ती वहिवाट आपण चालवावयासी इच्छा होऊन तो वाद बाजीरावाकडे गेला, त्यास पूर्वींच प्रतिनिधीला बलहीन करावा अशी वासना झाली होती, त्यावरून हा समय उत्तम असें जाणून तें काम बळवंतराव फडनवीसानें वहिवाटावें असा ठराव केला, आणि त्या बरोबरच कांहीं फौजेसहित बापुगोखला यास पाठवून त्या प्रतिनिधीला बंदीस घातला. मग तो कलह मिटून त्या मुलखांत स्थिरता झाली, असें पाहून तो गोखला पुण्यास आला, तेव्हां लोकांहीं अटकळ केली कीं इतःपर प्रतिनिधी जन्मभर बंदींतच राहील, परंतु त्याचा योग तसा नव्हता; पूर्वीं त्या प्रतिनिधीची महासाध्वी स्त्री तिजबरोबर त्याचा कांहीं कलह होऊन तिला दूर ठेवून त्याणें आपल्याजवळ एक तेलीण बाळगिली होती; तिणें त्या संकट समयीं कांहीं युक्तीनें वासोटा किल्ला हस्तगत करून, कित्येक लोक चाकरीस ठेवून लहानशी गदी किल्ला मसूर तेथें प्रतिनिधी बंदीस होता, त्या ठिकाणी जाऊन हल्ला करून त्यास तिणें तेथून मुक्त केला. नंतर त्या प्रतिनिधीनें आपला झेंडा उभा करून लोकांत प्रसिद्ध केलें कीं, मी पंत प्रधानाचा अंकित नव्हे, माझा धनी साताऱ्याचा महाराज. त्यावरून त्याचा मुलखांतील शिपाई लोक व त्याचे संबंधी कित्येक मोठेमोठे कुलीन गृहस्थ त्याकडे जाऊन राहिले. त्या योगें कदाचित् त्याचा मनोरथ सिद्धीस गेला असता परंतु तो प्रतिनिधी कांहींसा शूर असून त्याचा स्वभाव उग्र आणि अत्यंत अविचारी असे, त्यास त्याचा आईचा पक्षाचा अथवा त्या मुतालिकाकडचा कोणी सांपडला असता, त्यावर दया न करितां त्या विषयीं अत्यंत क्रूरपणा करी, त्यावरून तो लोकांचा मनांतून उतरला, आणि खर्चास द्रव्य जमा करावयासाठीं लोकांस पेंढाऱ्या प्रमाणें

उपद्रव

उपद्रव करूं लागला. असें झाल्यानंतर बापू गोखला पुनः फौजसहित त्यावर जाऊन युद्ध व्हावें असें ठरलें. ते समयीं त्याचे कानीं पुरातन विश्वासू त्याकरवीं कयांची मसलत झाली कीं, हे समयीं गोखल्यासमोर युद्धास उभें न राहतां, डोंगरांत जाऊन रामोशी सहाय करून जेव्हां आपला हात चालेल ते समयीं युद्धप्रसंग करावा, तो प्रकार न ऐकतां त्याणें वसंतगडाजवळ गोखल्याची वाट पाहिली, नंतर तो गोखला येऊन युद्ध होऊं लागलें असतां, पहिल्याच हल्ल्यामध्यें प्रतिनिधीचे लोक पळून थोडकेसे उरले, आणि तो प्रतिनिधी जातीनेंही लढला; ते समयीं त्याचा उजवा हात तुटून तो शत्रूचा हातीं लागला; मग बाजीरावाचा मर्जीचें समाप्तीपर्यंत त्यास प्रतिबंध होता. त्याचा सर्व मुलूख बापू गोखल्यानें वासोटा किल्ला खेरीज करून, तात्काळ घेतला. नंतर त्या वासोट्यामध्यें तेलीण होती ती आठ महिने लढून शेवटीं तेथचा दाण्याचे कोठीस आग लागल्यामुळें निरुपाय होऊन तिणें तो किल्ला दिला.

या प्रमाणें बाजीरावानें प्रतिनिधीला अगदीं बुडविला, या विषयीं लोकांस असें विपरीत न वाटावें कीं, आम्हीं केवळ स्वहितार्थच प्रतिनिधीचें सर्वस्व हरण केलें, यासाठीं त्याचा मुलूख व त्याची वस्तभावही गोखल्याचे हातीं लागली होती. ती सरकारांत न नेतां त्याकडेसच राहूं दिली. त्या योगें व त्या मुलखाची अपार खंडणी घेतल्यानें, तो बापू गोखला इतर सरदारांपेक्षां थोडक्याच दिवसांत मोठा धनवान झाला. असें सन अठराशें आठांत घडलें.

बाजीराव आपली निर्बाधसत्ता झाली असें समजून मग प्रतिनिधीचा मुलूख बापू गोखल्याकडे होता तो सरकारांत मागूं लागला, आणि पूर्वीपासून त्यास परम प्रिय असें संपूर्ण जहागिरदार यांचा सूड उगवावयाविषयीं त्याचे मनांत होतें तें कृत्य यथास्थित साधावयास उद्युक्त झाला, तेव्हां कित्येक लहान लहान जहागिरदार यांहीं आपली आज्ञा न मानिली, असें निमित्त ठेवून, त्यांचीं स्थानें आपल्याकडे जप्त ठेविलीं. या प्रमाणें सर्वांस बुडवावयाची त्यास वासना झाली, परंतु तें इंग्लीशांचा मर्जी वांचून घडेना; असें असताही तो आपल्या मनांतील अर्थ अनेक प्रकारें गोडबोलून लोकांस कळवून कधीकधीं शेवटास नेत असे. त्यांत माधवराव रास्ता यास इंग्लीशांहीं आपल्या काहीं कामाकरितां फौज पाठवावी म्हणून आज्ञा केली, ती त्याणें न मानिली, त्या योगें तो अपराधीसा ठरवून, त्यास शिक्षा व्हावी असें झालें असतां, बाजीरावानें त्यास मसलत दिली कीं, इंग्लीशांस सांगून तुझें पारिपत्य करणें मजकडे येऊं दे, म्हणजे तुला तसा दंड होणार नाहीं; या गोष्टीस तो माधवराव मान्य झाला, नंतर बाजीरावानें त्याचा सर्व मुलूख घे-

. त्यास कांहीं उरूं दिलें नाहीं, असेंच आपा देसाची यास इंग्लीशांहीं कां
ों आज्ञा केली असतां त्यांत अंतर करावयाविषयीं त्या बाजीरावानें गुप्त
मसलत दिली. आणि त्याचेंही पारिपत्य करावयाचें आपल्याकडे घेऊन त्या
चा जहागिरीचा चतुर्थांश घेतला.

सदाशिव माणकेश्वर तो श्रीमंताचा पक्ष करून इंग्लीशांशीं वागत अ
सतां त्याणें ते वेळेस कार्नेल क्लोस साहेबाचा वकील फारशी जातीचा कुसरूजी
नामें होता, त्यासच मोदीही म्हणत, त्याला वश करून आपल्याकडे घेतला,
तो, व माणकेश्वर हे दोघे निरंतर एकविचारें वागत असतां बहुतवेळां त्यांहीं
आपल्या कार्यसाधनास भलतीच गोष्ट साहेबाचा मनांत आणून स्वहित सं
पादावें. असें कित्येक दिवस चालिलें मग सन अठरासें अकरांत त्या कामाव
र एलफिन्स्तन् साहेब येऊन त्या मोदीचें तेज बहुत कमी पडलें, आणि तेच
समयीं माणकेश्वर व मोदी यांचाही स्नेहामध्यें कांहीं अंतर आलें. त्यावरू
न बाजीरावास त्या दोघांचें ऐक्य समजून त्याचा मनांत आलें कीं, हे दोघे आ
पल्या ऐक्यामुळें कदाचित् माझ्या उपयोगास पडले असतील, परंतु तेच जर
विपरीत वर्ती झाले, तर तेंच ऐक्य माझा समूळ नाशास कारण होईल. एशी-
यास हीच मसलत की, या दोघांत वांकडें पाडून मोदी आपणाकडे घ्यावा.
असें ठरवून त्याणें मोदीस उत्तम पदवी कर्नाटकची सरसुभेदारी दिली, ते-
व्हां त्याणें बापूसाने नामें गृहस्थ आपल्या हाताखालीं घेऊन तो पेशव्या
कडील अधिकार व इंग्लीशांची चाकरीही, दोन्ही कामें चालविलीं. असे
कांहीं दिवस गेल्यावर, सदाशीव माणकेश्वराकडून मोदीचा त्या अधिका-
र संबंधें अनीतिवर्तन प्रकरणीं बोभाट श्रीमंताजवळ आला, तो ऐकून त्या-
स पुर्तें समजलें कीं, त्या दोघांत पक्कें वितुष्ट पडलें. याशिवाय त्या बा-
जीरावानें आपणास दुसरा एक लाभ कल्पिला कीं, मी यास मोठा अधिकार
देऊन आपलासा केला. परंतु त्या एलफिन्स्तन् साहेबानें तो अर्थ सिद्धी-
स जाऊं दिला नाहीं, कां कीं, साहेबाची चाकरी, व बाजीरावाकडचा अधिका-
रही दोन्ही कामें एकानेंच करावीं हें योग्य नव्हे, असें त्याचा मनांत येऊ-
न त्या मोदीचें दुसरें कांहीं अयोग्य आचरण पाहून त्याणें त्यास दोहों का-
मांतून एक टाकावयास सांगीतलें असतां, मोदीनें श्रीमंतांकडचा अधि-
कार टाकिला.

नंतर तो मोदी पुण्याहून दूर करावा असें त्याचें कृत्य साहेबाचा दृष्टी-
स येऊन त्याला गुजराथेंत वेतन देऊन स्वस्थ बसवावा असें केलें होतें; तेव्हां
येथून निघून तिकडे जावयास सिद्ध झाला; अशा संधींत रात्रीमध्यें तो

विषप्रयोगानें मेला गेला. तें विष त्याणें स्वयें घेतलें किंवा, दुसऱ्यानें घालून घात झाला, याचा शोध बहुत केला असतांही सिद्धांत झाला नाहीं.

कर्नाटकसरसुभा त्या मोदीनें राखिल्यावर, बाजीरायानें तें काम त्रिंबकजी डेंगळ्यास सांगितलें. नंतर तो मोदी मृत्यु पावल्यावर कांहीं दिवसांनीं इंग्लीशांशीं वकिलीचें कामही श्रीमंतानें त्रिंबकजीस दिलें. तो त्रिंबकजी पूर्वी श्रीमंत महाडास पळून गेले ते वेळेस जासूदगिरी करीत असे, त्याणें पुढें बाजीरायाचें मन आपणाकडे किती लावून घेतलें तें यावरून समजण्यांत येईल. शेवटीं तो अशी प्रतिष्ठा पावला कीं, पेशव्याचा घरीं त्या वांचून कोणतेंही काम होऊंच नये, असें असतां एके समयीं कोणी सराफ मक्तेकरास जामीन झाला नंतर त्या मक्तेदारापासून सरकारकामांत अंतर पडल्यानें त्या त्रिंबकजी डेंगळ्यास मोठा राग येऊन त्या सराफास ओढून आणिला, तो येतांच त्याचा डोक्यावर त्रिंबकजीनें स्वयें ठोसरा मारिला; तेव्हां त्याचा हातांत मोठमोठ्या सोन्याच्या आंगठ्या व जोडवीं होतीं, त्यांचा रट्टा मर्मी लागून तो ब्राह्मण तेथेंच मृत्यु पावला. असा त्या दुष्टापासून अपराध झाला तरी बाजीरायानें त्या विषयीं मनांत किमपि खेद न केला. तो बाजीराव आपलीं अनेक प्रकारचा खर्चाचीं कामें मक्त्यानें करवी; तशाच मामलतीही मक्त्यानेंच देत असे, त्यावरून त्रिंबकजी तर मक्त्यांत अंतर पडल्यास जसें शासन करीत असे, तसें चोरीस किंवा हत्येसही करीत नव्हता.

असा कारभार चालत असतां बाजीरायानें पांच कोटि रुपये आपल्याजवळ जमा केले होते; त्यास प्रतिवर्षी राज्यांत उत्पन्न एक कोटि वीस लक्ष रुपये जमा होत असत; त्यांतील पन्नास लक्ष रुपये मागें ठेवून बाकी खर्च करी. तो याज्ञिककर्मांत बहुत प्रीति ठेवून आपण अंगें त्या कृत्यांत शिरून आपल्यास विद्वान म्हणवी; आणि त्याचा बापानें नारायणरावास मारिला म्हणून तो उपद्रव शमनार्थ त्याणें पुण्यास भोंवतीं कित्येक [illegible]ब्याचीं झाडें लाविलीं; व पंढरपुरचा देवास बहुत द्रव्य दिलें. याशिवाय त्याचा गुरूनें त्यास सांगितलें कीं, माझ्या स्वप्नांत नारायणराव प्रत्यक्ष येऊन बोलिला कीं बाजीरायानें लक्ष ब्राह्मण जेऊं घालावे तें एकदांच त्याणें केलें.

बाजीराव राज्य करीत असतां त्याणें सन् अठराशें चवदांमध्यें त्रिंबक[illegible] या मामलतीवरून शिंदे व रघुजी भोंसले यांजकडे वकील पाठवून [illegible] तह केला कीं, तुम्ही व आम्ही एकमत असून, समस्त विलायतीं [illegible]

[illegible]

[illegible] इंग्रजांच्या [illegible] आपल्या [illegible]
[illegible] कोणाच्याही [illegible] एकांत केला. ही गोष्ट दुसऱ्या वर्षी साहेबांच्या समजुतीत आली; परंतु त्याचा शोध पुर्तेपणीं करावयाचा उद्योग न झाला, म्हणून त्या बाजीरावास गादीवरून उठविला नाहीं.

त्या वेळेस इंग्रजांस चालवून घ्यावयाच्या बेतावेगळीज दुसरी एक त्याची मसलत होती, ती अशी, गुजराथेंत आपलें मुख्यत्व असावें. त्या ठिकाणीं गोविंदराव गाइकवाड अधिकारी आल्यापासून त्या वेळे पावेतों गाइकवाडसरकार यांशीं त्यांच्या देण्याघेण्यासंबंधीं हिशेब झाले नव्हते. नंतर बापूमैराळ यास त्या कामाकरितां गाइकवाडानें पुण्यास पाठविला असतां, त्यास बाजीरावानें एक कोटि रुपयांचें द्रव्य गाइकवाडसरकारांतून आमचें यावयाचें आहे असें समजाविलें. तें देणें तितकेंही झालें असेल, कांकीं सन अठरांशाच्या वर्षी अमदाबादचा मक्ता ठरला. त्या खेरीज सन अठराशें चवदामध्यें गुजराथेंतील दुसऱ्या कांहीं मुलखाचा मक्ता साडेचार लक्ष रुपये ठरण्यांत आला होता. परंतु बाजीरावाचा बाप रघुनाथराव [illegible] यांचा पक्ष स्वीकारिल्यानें बडोदेकरांस विशेष फायदा झाले होते म्हणून त्या कोठींतून साडेलक्ष रुपये पेशव्यानें स्वसंतोषें करून त्यास सोडावे असें कबूल केलें.

तो पर्यंत धार्मिकपणानें वागत असतां त्याचा उपकार मनांत न आणितां बडोदेकर त्याचा मागणीस उत्तर [illegible] भडोचचें उत्पन्न पेशव्यांचें येत आलें त्यांतही आपला भाग राहिला तो व आबा शेलूकराचें बंड मांडिलें त्या कामास खर्च लागला ना, आणि गुजराथेंतील पेशव्याचा मुलखाचा बंदोबस्तास नवी शिबंदी ठेविली, त्या खर्चाचा आकार झाला असेल तो ऐका, हे तिन्ही प्रकार मनांत आणून जें तुम्हांकडे फिरलें तें आमचें द्या, असें म्हणूं लागले. त्यावरून त्यांचा झगडा [illegible] नये, असा वाद चालला आणखी बाजीरावाचाही मनोदय होता कीं हा कज्जा लवकर संपूं नये कांकीं, युक्तीनें इंग्रजांस विपरीत [illegible] गाइकवाडास घ्यावा यांच्या कामास वादावांचून जर वकीलांचें आणें येणें घडेल तर इंग्रजांस संशय वाटेल.

असेंच हैदराबादच्या निजामाकडेही बाकी राहिली होती, ती निमित्त करून तोही वाद त्या अर्थी लावला. त्याविषयीं इंग्रजांस समजून [illegible] असतां, [illegible]. अशी बाजीरावाची कुटिल वृत्ती [illegible] कसा [illegible] काम करतां, पेशव्यानें बडोदेकरांस लिहिलें कीं, हा वकील [illegible] आहे, [illegible] दुसरा कोणी [illegible] पाठवून द्यावा.

ते समयीं बडोद्यांत धनी असून राज्यकारभार चालविणार फत्तेशिंग होता, त्याणें आपल्याजवळ खासगीचा कामावर गंगाधरशास्त्री पटवर्धननामें कारकून ठेविला होता. तो योग्यतेस चढतचढत, त्याचें नाममात्र मुख्यत्व झालें नव्हतें. बाकी सर्व कामाची वहिवाट तो करी; त्याला पुण्यास पाठवावयाचा निश्चय ठरून त्या फत्तेशिंगाचा मनांत हिशेबाचा गोष्टी खेरीज, दुसरें काम करून घ्यावयाचें होतें कीं. गुजराथेंतील पेशव्याचे महाल जे आपण मक्त्यानें घेतले आहेत, तत्संबंधीं मुदत भरली यासाठीं पुनः मक्ता कबूल करावा, या प्रमाणें नेम होऊन गंगाधरशास्त्री यास योजून त्यावर त्रिंबकजी डेंगळ्याकडून एखादा अनर्थ न पडावा अशा अर्थें त्या गाइकवाडानें इंग्लीशांचें अभयवचन घेऊन शास्त्रीबावाला पुण्यास पाठविला. नंतर त्या दोन्ही गोष्टींतून एकही सिद्धीस जात नाहीं, असें पाहून तो शास्त्री याणें मनांत ठरविलें कीं. हीं दोन्ही कार्यें साहेबास सोंपऊन आपण माघारें जावें. यावरून पेशवा व त्रिंबकजी डेंगळा या उभयतांहीं शास्त्री याचा विशेषमान आरंभिला कां कीं, तीं कामें जर साहेबाकडे जातील तर बडोदेकराशीं व आम्हाशीं बोलण्याचा प्रकार चालतो हे तो बंद होईल. असें समजून शास्त्री वश करावयाचे मसलतीनें प्रथम त्याहीं तो माघारा जावयास मुहूर्त योजिला होता तो टाकवून दुसऱ्या मुहूर्तानें त्याचें जाणें व्हावें असें करून त्यास राहून घेतला. मग ती वेळा येई तोंपर्यंत त्रिंबकजी डेंगळ्यानें त्याची अशी स्तुती केली कीं. तुम्हीं या कामास बहुत योग्य आहांत, आणि श्रीमंतही तुमची योग्यता जाणून तुम्हास मुख्यत्वें कारभार द्यावयास इच्छितात. असें त्रिंबकजीचें बोलणें त्याला सत्य वाटावें म्हणून बाजीरावही त्यास बोलूं लागला कीं. तुमचा पुत्रास आमची मेहुणी पुंडरीकनायक[illegible] यांचा [illegible] देणार.

अशा युक्तीनें शास्त्री याचें मन मोहित करून आपण पंढरीचे यात्रेला जाते समयीं त्यासही बरोबर नेला. ते वेळेस पुण्यामध्यें बापु मैराळ होता त्याणें त्यास नाना प्रकारें समजाविलें कीं, हे समयीं तुम्हीं श्रीमंताबरोबर यात्रेस जाऊं नका; ही माझी मसलत एकादी नाहीं तर मला आपल्या बरोबर न्याव. असें त्या मैराळानें म्हटलें असतां तो शास्त्री कालपाशबद्ध होता, त्याणें तें हितवाक्य एकही मानिलें नाहीं. नंतर पंढरपुरीं जाऊन जुलाईचे चवदाव्या तारिखेस (सन १८१५) तो गंगाधरशास्त्री याणें त्रिंबकजी डेंगळ्याशीं संकेत केला कीं, आज रात्रीस आम्हीं भोजन केल्यानंतर तुम्हासहित देवदर्शनास जाऊं, या प्रमाणें ते रात्रीस श्रीमंताचे घरीं त्याचें भोजन होऊन तो देवदर्शनास जाणार होता, मग तो संकेत समय जवळ आला तों त्याचा शरीरास कांहींसे असमाधान होऊन त्रिंबकजी डेंगळ्यास सांगू

न

न वाटविलें कीं, हें समयीं माझ्यानें येववत नाहीं. परंतु त्यास त्रिंबकजीनें [illegible] त्या यहांकरून बोलाविलें; म्हणून त्याचा भिडस्तव. बरोबर हत्यार रहित थोडकेसे लोक घेऊन देवास गेला. नंतर दर्शन करून त्रिंबकजीशीं कांहीं गोष्टी बोलून तेथेंच माडीवर श्रीमंत बसले होते त्यांजपाशीं जातांच त्यांची सुप्रसन्नता पाहून तो शास्त्री आणि तो पेशवा यांचीं आनंदमय भाषणें होऊन मोठ्या संतोषानें श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन तो गंगाधरशास्त्री तेथून निघून आपले घरीं जात असतां, तीनशें साडेतीनशें पावलें चालून गेल्यावर, रस्त्यामध्यें अकस्मात कोणी हत्यारबंद असे मारेकरी येऊन त्याचे तुकडे तुकडे केले.

असें दुष्कर्म कोणी केलें तो शोध इंग्लीशांचा वकील करूं लागला असतां, बाजीराव व त्रिंबकजी डेंगळा हे दोघेही आपल्या अंगीं लागू देईनात परंतु सर्व लोकांचा मनें असें ठरलें कीं हें त्रिंबकजीचेंच कर्म आणि त्या मारेकऱ्यांनींही त्याचेंच नाव सांगितलें, नंतर तो निःसंशय अन्यायी असा समजून साहेब बाजीरावास म्हणूं लागला कीं, त्या त्रिंबकजीला धरून आमच्या स्वाधीन करा तें त्याणें बहुत वेळपर्यंत ऐकिलें नाहीं. शेवटीं त्यास न दिला तर युद्ध करावें लागेल, असें समजून सप्तेंबराचे पंचविसावे तारिखेस तो इंग्लीशांचे स्वाधीन केला. मग त्यांहीं त्यास मुंबईजवळ ठाण्याचा किल्ल्यांत ठेविला. तो दुसऱ्या वर्षाचे सप्तेंबराचे बारावे तारिखेपर्यंत त्या बंदींतच राहिला; नंतर ते दिवशीं चार पांच घटका रात्र झाली असतां, तो आपला वेष बदलून बाहेर त्याचे सहाय आले होते त्यांत मिळून त्यां बरोबर पळून जाऊन, नाशिक व संगमनेर एथचे भिल्ल व रामोशी यांत मिळून आश्रय पावला. मग खानदेश व बागलाण व [illegible] महादेवाचा डोंगर, याचा आसमंतात राहिला असे; परंतु ज्या ज्या ठिकाणीं शिवाजी महाराज याणें महत्व संपादिलें होतें, तेथें [illegible] असे. [illegible]कडचे लोक यांस तेव्हांही शिवाजीचा गुणाचें फार स्मरण असून त्याचा [illegible]चतुरंग तो त्रिंबकजीनें धरून कटक केला [illegible] स्तव जर तो तेथें जाता तर तात्काळ मारिला गेला असता.

बाजीरावानें गंगाधरशास्त्री यास मारविला असा पुरावा [illegible] नाहीं. परंतु तें कर्म झाल्यावर त्याचा मनास चांगलें वाटलें, आणि त्रिंबकजी [illegible]ण्यांत कैदीस असतां तेथें पहाऱ्यास जे साहेब असत त्यांशीं [illegible] कित्येक वेळां सांगितलें कीं. मी आपल्या धन्याचे आज्ञेप्रमाणें वागलों.

तो

तो चतुरशिंग पुण्याची लढाई झाल्यानंतर होळकर व अमीरखान व रजपूत यांचा आश्रयानें मुलुखांत त्यांच्या घालीत असे; मग सन् अठराशें बारांत तो खानदेशांतून आपल्या मुलुखास येत होता तेव्हां त्रिंबकजीनें त्याला भेटीस बोलावून कपटानें कैद करून कांगोरी किल्ल्यावर ठेविला, तो संन् अठराशें अठरांचा एप्रेलांत मृत्युपावला. त्याचा भाऊ शाहू नामें असे.तो त्याचे अगोधरच संन अठराशें आठांचा मे महिन्याचे तिसरे तारिखेस सातान्यांत मेला; त्याचे जागीं त्याचा पुत्र प्रतापसिंह नामें स्थापिला.तो अद्यापि तें राज्य करीत आहे.

त्रिंबकजीडेंगळा गेल्यावर पेशव्याचा कारभार सदाशिवभाऊ माणकेश्वर पुनःचालवूं लागला; त्यास मोरदीक्षित वसईकर व चिमणाजी नारायण हे दोघे सहाय होते. तेवेळेस पेशव्याचे दरबारीलोक व इंग्लीशांचा वकील यांशीं अतिस्नेह आहे असें लोकांस दिसून आलें,परंतु निश्चितार्थ तर बाजीरावाचा मनांत अनेक प्रकारें दंगे करावयाची मसलत होती; त्यांत त्याणें होळकर व शिंदे व नागपुरकर भोंसले व पेंढारी यांशीं पत्रद्वारा ऐक्य ठेवून गुप्तपणें त्रिंबकजीला पैका पाठवून अनेक ठिकाणीं लोक ठेवावयाची आज्ञा दिली असे; आणि पुण्यामध्येंही आपण कित्येक फौज ठेवूं लागला हें सर्व वर्तमान साहेबास कळून तो त्या कारभारीलोकांस म्हणे कीं.तुमची दंग्याची मसलत आहे. त्यावर ते उत्तर करीत कीं, हे दंगा करणें किमपि नाहीं; आणि बाजीराव पेशवा तर नुकताच फुलगावीं त्रिंबकजीला भेटला असून, सांगे कीं, आम्हास त्रिंबकजीचा ठिकाणा नाहीं. असें त्याचें कुटिल वर्तन बहुतवेळ चालिल्यानें ती मसलत सिद्धीस जाऊन कदाचित अनर्थ होईल असें पाहून साहेबानें बाजीरावास स्पष्ट सांगीतलें कीं, आजपासून एका महिन्यांत त्रिंबकजी डेंगळ्यास आणून घालतर तुमचा व आमचा स्नेह राहील.

असें होऊन इंग्लीशांचे लश्कर जमूं लागलें. तें भय म्हणून बाजीरावानें त्रिंबकजी डेंगळ्यास धरून आणावयाविषयीं जाहीरनामे लावून सिंहगड व पुरंदर व रायगड हे तीन किल्ले डेंगळ्या येईतोंपर्यंत इंग्लीशांचा स्वाधीन सांगीतल्याप्रमाणें ठेविले. या शिवाय पेशव्याचा व इंग्लीशांचा ते समयीं नवा तह झाला, त्यांत विशेष इतकाच कीं, पेशव्यांहीं इतःपर गाइकवाडास कांहीं मागूं नये, आणि जी बाकी राहिली आहे ती बदल साडेचार लाख रुपये गाइकवाड प्रतिवर्षी देतील ते घेत जावे; व अमदाबादचा मक्त्याचे साडेचार लक्ष रुपये पेशव्यानें गाइकवाडा-

पासून

पासून घ्यावे, व वसयीचा तहांत असें ठरलें होतें कीं, पांच हजार स्वार व तीन हजार पायदळ इंग्लीशांचा कामास बाजीरायानें ठेवावे, त्या बद्दल चवतीस लक्षांचा मुलुख पेशव्यानें इंग्लीशास द्यावा, या शिवाय आमेद नगरचा किल्ला व नरमदेच्या पलीकडची जितकी पेशव्याची प्राप्ति असेल तितकी इंग्लीशाहीं घ्यावी, आणि माधवराव रास्त्याची जहागीर बाजीरावानें उगीच जप्त केली होती ती त्यास माघारी द्यावी.

असें पुण्यांत ठरल्यावर बडोद्याचा गाईकवाडास पहिल्यापेक्षा विशेष लाभ झाला त्याशीं इंग्लीश वाकर साहेब याणें तहकरून सन अठराशें पांचांत ठरविलें कीं त्याणें इंग्लीशाचीं तीन पलटनें व एक गोलंदाजांचीकंपनी आपल्याजवळ ठेवून त्याचा खर्च आपण चालवावा; या शिवाय हे समर्थ आणखी एक पलटन पायदळ व दोन पलटनें स्वारांची नवी ठेवावी असें ठरलें.

सन अठराशें पंधरापर्यंत पेंढारी याचा बहुत उपद्रव झाला* व अमीरखानाचे पठानही मुलुखांत मोठा दंगा करीत असत, तेव्हां कलकत्याचा गवरनर जनरल साहेब याणें निश्चय केला कीं या सर्वानर्थांचा उपशम करून दक्षिण मुलुखीं बंदोबस्त नीट रक्षावा.

या त्यांनीं शिंदे व होळकर व नागपुरकर वगैरे हिंदुचा मुलुखांतील सर्व मोठे मोठे यास कळवावें कीं आम्हीं हें कार्य करितां यास तुमचा सहाय्य असावा. या प्रमाणें केल्यास जो सिद्ध न होईल तोच या अर्थाचा घातक शत्रू असा जाणावा.

मग ही गोष्ट प्रसिद्ध करीत असतां, मुंबईचें व मद्रासचें व कलकत्याचें या तिन्ही लष्करांची तयारी होऊन यांतील किल्लेकांहीं आक्रमून व बहुतक पेंढारी मारिले, वरकड लष्कर त्या साहेबानें कांहीं प्रांतीं कांहीं ठिकाणें धरून, आणि आज्ञेची मार्गप्रतीक्षा करीत राहिलें.

पुढें या उद्योगामध्यें जसें साधक झालें कीं, नागपुरांत रघुजी भोसला मृत्यु पावल्यावर तेथला कारभाराची वहिवाट** व्यंकोजी मन्याबापूच्या पुत्र सु-

---

* पेंढारी याचा उपद्रव इंग्लीश व निजाम याचे मुलखीं विशेष होता म्हणून बाजीरायाचे व ते पेंढारी याचें एक आहे असा इंग्लीशांस संशय न व्हावा याकरितां त्याणें आपल्या लष्करांचा एक भाग कोंकणात पाठवून त्याहीं आपणास पेंढारी असें म्हणून आपलाही मुलुख लुटायाची आज्ञा दिली त्यावरून त्या लोकांहीं तसेंच केलें.

** रघुजी भोसला सन अठराशें सोळाचा मार्च महीन्याचे बेविसाव्ये तारिखेस मृत्यु पावला; त्याचे आसन त्याचा पुत्र परसाजी भोसला यास प्राप्त झालें, परंतु तो अल्पबुद्धी यास्तव

धोजी

धोजी याणें मुख्यत्वें चालविली, आणि तो इंग्लीशास अनुसरून त्याणें आपल्ये मुलुखीं त्यांचीं पलटनें बाळगावयाचें कबूल केलें. तसाच भोपाळच्या नवाबही इंग्लीशांचा सहाय झाला. शिंदा व अमीरखान हेही कलकत्याच्या गवरनर जनराल साहेब याचे आज्ञेप्रमाणें वागूं लागले. तेव्हां बाह्यात्कारें दिसण्यांत आलें कीं हा बंदोबस्त सिद्धीस जायील, परंतु नागपुरकर व शिंदा यांचीं चित्तें आंतून बाजीरावाकडे होतीं, तें कापटय साहेबास विदित होऊन त्याणें त्याच वकशींत अंतर केलें.

मन्याबापूचा पुत्र मुधोजी याणें तेथचा कारभाराची वहीवाट मुख्यत्वें चालविली, त्यास आपासाहेब म्हणत.

सन अठराशें सत्रांच्या आरंभापासून
समाप्तीपर्यंत झालेलीं वर्त्तमानें मिळून
भाग तेहेतिसावा.

अनुक्रमणिका.

भाग तेहेतिसावा.

सन अठराशें सत्रांच्या जुलायीमहिन्यांत बाजिरावपेशवा पंढरपुरच्ये यात्रेस गेला तो तेथून कृष्णेचेकांठीं माहुलीक्षेत्रीं येऊन त्याजागीं सप्टेंबराचे समाप्तिपर्यंत राहिला. त्याणें इंग्लीशांशीं विपरीतवागणुकेविषयीं जाजा कल्पना केल्या होत्या त्या त्या सिद्धीस न्यावयाचा विचार ते अवसरीं करीत होता. त्या मसलतींत बापूगोखला मुख्य झाला असे त्यास बाजिरावानें लिहून दिलें कीं, मी तुझ्या मसलतीबाहेर चालणार नाहीं; आणि त्याचा मनोदयानुरूप

यानुरूप त्याचीं सर्वकामें शेवटास न्यावयाचेंही कबूल केलें. नंतर त्या उभतांचा मतें विचार ठरला कीं, आपली सर्व तयारी झाली म्हणजे प्रसिद्धपणें एकाएकीं इंग्लीशांवर हल्ला करावा. ही गोष्ट सातान्याचा राजा यास विदित करून त्याचा परिवारासुद्धां त्याला वासोट्या किल्यावर ठेविला. इतकें होई तोंपर्यंत त्याणें आपल्या राज्यांतील बहुतेक किल्यांवरून संपूर्ण युद्धसाहित्य यथास्थित भरून सिद्धता केली. यासंवरीज शिंदे व होळकर व नागपुरवाले याजकडे वकील पाठविले. यानंतर अकुटोंबराचे एकोणिसाव्ये तारिखेस दसरा पडला; त्याचा समारंभ फार उत्तम झाला, त्या दिवसापासून पुण्यामध्यें पेशव्याची फौज पुष्कळ जमा होऊं लागली, ते लोक गारपिरावर इंग्लीशांची छावणी होती तिचा सभोंवतें केवळ निकट उतरले.

ते वेळेस इंग्लीशांचा लष्कराचा मोठा भाग घोडनदीहून कोठें दूर गेला होता म्हणून पुणें मुकामीं इंग्लीशांचे लोक होते ते फार थोडे असें दिसून आलें; परंतु त्यांचे कुमकेस मुंबईहून एक गोरे लोकांचें पलटन पुण्यांवर जात होतें तें वर्त्तमान पेशव्यास कळून त्याची समजूत होती कीं, तें येऊन पोंहचलें नाहीं तोंच, कोणे एके रात्रीस त्या इंग्लीशांचा पलटनांवर अकस्मात छापा घालावा. मग अठ्ठाविसाव्ये तारिखेस तोफाना जंबुरे स्वार व पायदळ सिद्ध होऊन मध्यरात्रीस पेशव्याचे आज्ञेनें पुण्याचे दक्षिणेस उभें राहिले होते. ते समयीं इंग्लीशांचा छावणींतील कोणा एकासही तें वर्त्तमान कळलें नाहीं, म्हणून ते सर्व लोक गाढनिद्रानिमग्न झाले होते; परंतु संगमावर एल्फिनस्टन साहेब होता त्यास तो सकळ वृत्तांत कळला. तेव्हां त्याणें आपल्या माडीवरून कानवसा घेतला असतां, त्यास त्या लोकांची मोठी गडबड आहे असें समजलें; तेव्हां प्रथम त्याचा मनात आलें कीं, आपले लोक सावध करून आपणच त्यांवर एकाएकीं चालून जावें, मग दुसरें त्याचा मनात आलें कीं, युद्धाचा उपक्रम आधीं बाजीरावाकडून व्हावा. इतक्यांत त्याचा जासुदानीं येऊन सांगीतलें कीं, ते लोक कांहीं मसलतीस गुंतले आहेत, आणि ती गडबडही कांहींशी कमी झाली असें त्या साहेबास वाटलें म्हणून त्याणें आपल्या छावणीचा लोकांस सावध न करितां ती रात्र तशीच जाऊं दिली. नंतर दुसरे दिवशीं ते छावणीचे लोक सावध झाले असें समजून बापुगोखला तात्काळ छापा घालणार होता परंतु बाजीरावानें पूर्वीपासून केलेली मसलत चालत आली होती कीं, ते छावणीचे पलटनांतील लोकही कांहीं द्रव्य देऊन वश करावे, तें अद्याप पूर्तपणें सिद्धीस न्यावयाकरितां त्याणें गोखल्यास आज्ञा द्यावयाविषयीं विलंब केला; असें होतां ती दुसरीही रात्र गेली, मग तिसरे दिवशीं मुंबईहून शिपा-

ळले गोरे लोक (ते पेशव्याचा मत्तें अजून दूर असतील) त्यांहीं मोठमोठ्या मजलाकरून ते दिवशीं तिसरे प्रहरीं छावणीचें ठिकाण आटपलें. नंतर ती जागा शहराच्या सान्निध्येंकरून संकोचित यास्तव आपल्या लोकांस हितकारक नव्हे, असें समजून तें स्थान टाकून खडकीच्या पुलाजवळ मोकळे जागीं जाऊन प्रशस्तपणें उतरले. असें नवेंबराचे पहिले तारिखेस वर्तमान झालें.

नंतर एल्फिनस्तनसाहेबानें एक पलटन व कित्येक मराठे स्वार घोडनदीवर होते त्यांस बोलाविले तें ऐकून इतःपर विलंब कामाचा नाहीं असें पेशव्याकडे ठरलें. त्यावरून त्याच महिन्याचे पांचव्ये तारिखेस तिसरे प्रहरीं पेशव्याचे लोक शहरांतून बाहेर निघोन युद्धास येऊं लागले. तेव्हां त्या शहराजवळ जितक्या उंच जागा तितक्यांवरून पायदळाचा थाट जमला, आणि मैदानांत जिकडे तिकडे स्वारांची दाटी झाली; तेसमयीं त्या शहराकडे पाहिलें असतां, पाण्याचे धारेसारिखी तिकडून येणारे स्वारांची अतूट रीघ पडली होती. तें सर्व वर्तमान इंग्लीशांस विदित झालें, त्यावेळेस त्यांचें सवातीन हजार+ पायदळमात्र असतां, त्यांची मसलत ठरली कीं, मराठे आपणावर येऊन पडले नाहींत तोंचे, आपण पुढें होऊन त्यांवर हल्ला करावा. तेव्हां ते आपल्या तळाच्या रक्षणार्थ सुमारें पांचशें लोक ठेवून बाकीचे सर्व तें ठिकाण सोडून पुढें पाऊणकोस सरल्यावर दोहींकडून युद्धारंभ झाला. तेसमयीं प्रथम मराठ्यांच्या तोफा व बाणांचा मार चालू होऊन मग गोखल्यानें आपले सहा हजार निवडक स्वार जरीपटक्या बरोबर ठेविलेले त्यांस इंग्लीश उभे होते त्यांचा डाव्या बाजूच्या पलटनावर जावयास नेमिले. तेवेळेस ते पलटनीलोक याणीं पेशव्याचे कोणी कवाइत शिकलेले पायदळलोक होते त्यांवर जाऊन त्यांस पिटून आपल्या बंदोबस्तांत काहीं न्यूनता झाली होती, परंतु ते आपणावर शत्रू मोठ्या वेगानें येतो असें पाहून, तात्काळ समयविशेषानुरूप बंदोबस्तानें उभे राहिले. मग ती मराठ्यांची निवडक टोळी त्या इंग्लीशांचे उजव्ये बाजूकडून वेगानें त्यांवर तिरकस चालून येतांना त्यांचा व इंग्लीशांचा परस्परें भडमार होत असतां ते स्वार केवळ समीप आले तेव्हां, त्या पलटनी लोकांहीं एकदोंच भडमार केला व त्या जागीं दैवयोगेंकरून मोठा चिखलही होता त्यामुळें, घोड्यांस त्यांतून जावयाचें मोठें अवघड पडून एकमेकांवर पडत पडत त्यांतील थोडकेंसेमात्र त्या पलटनापर्यंत पोंहचले व वरकड स्वारां-

+ पूर्वी पेशव्यानें एका पलटनासहित फोर्ड साहेब नामें इंग्लीश आपल्ये चाकरीस ठेविला तो खडकीच्या पुलाजवळ छावणी करून राहिला असे, तो युद्धप्रसंगीं इंग्लीशांस मिळाला तेव्हां सवातीन हजार इंग्लीशांचे पायदळ जमलें.

नीं

ची उधळा उधळी झाली; त्यांतील कित्येक इंग्लीशांचा पाठीमागून जाऊन त्यांचा छावणीकडे वळले परंतु तेथें त्यांचा मोठ्मोठ्या दोन तोफा होत्या त्यांचा मार पाहातांच, त्याहीं तो बेत टाकिला. नंतर इंग्लीश त्याहून पुढें सरले असतां, पेशव्याचे लोक जे ठिकाण धरून उभे होते, त्यांहीं तें युद्ध सोडून आपल्या तोफांस बैल जूंपून शहराकडे चालिले. त्यांमागें इंग्लीश काहींसें त्यांस घालवीत जाऊन, मग रात्रीचा अंधार पडूं लागला म्हणून त्यांची पाठ सोडून माघारे आपल्या छावणीस आले.

तें युद्ध अगदीं स्वल्प झालें याचें कारण असें असेल कीं, बाजिराव पेशवा व बापूगोखला यांहीं इंग्लीशांचे पलटनी लोक आपणांस अनुकूळ आहेत, ते एकही गोळी नमारितां, मुकाट्यानें त्या युद्धसमयीं आह्मामध्यें येऊन मिळतील; असें आपल्या सर्व लोकांस सांगीतलें होतें; मग त्यांचें विपरीत वर्तन पाहून ते परम विस्मय पावले, याखेरीज ते लोक युद्धास पुण्यांतून बाहेर पडतांनां, त्यांचा जरीपटक्याची काठी कांहीं धक्का लागून मोडली; तो त्यांस मुळींच अपशकुन झाला.

त्याप्रसंगीं पुण्यांत बाजीरावाजवळ राहिलेल्या लोकांखेरीज, मराठी लष्कर अठरा हजार स्वार व आठ हजार पायदळ होतें; त्यांपैकीं मेले व जखमी मिळून सुमारें पांचशें पडले, आणि इंग्लिशांचे मेले व जखमी मिळून शायशीं निरुपयुक्त झाले.

नंतर दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं घोड नदीहून इंग्लीशांचें एक पलटन व कित्येक स्वार येऊन पोंहचले, तेव्हां गोखला युद्धास पुनः उभा राहीनासा झाला. त्यावर आठा दिवसानीं इंग्लीशांचें लष्कर जें जनरालस्मित साहेबाबरोबर दूर गेलें होतें तेंही येऊन मिळालें असतां, तो साहेब दुसरे दिवशीं हल्ला करणार होता त्यावरून बाजीराव पेशवा पुणें सोडून साताऱ्याकडे पळाला. त्याचे पाठीस स्मितसाहेब लागला असतां, तो तेथून निघून पंढरपुराकडे गेला; तेव्हां त्याणें वासोठ्याहून साताऱ्याचा राजा ही, आपल्या बरोबर पळवावयास आणविला. तो त्यावाटेंतच येऊन त्यास मिळाला. नंतर पेशवा जुन्नराकडे जाऊन बामणवाडीस कांहीं दिवस राहिला असतां, तेथें कित्येक लोकांसहित त्रिंबकजी डेंगळाही येऊन दाखल झाला, इतक्यांत उत्तरेकडे स्मितसाहेब आला असें समजून तो पेशव्या आपल्या मंडळीसुद्धां तेथून दक्षिणेकडे पळाला. त्यावरून वर्तमान उठलें कीं, बाजीराव पुण्यावर हल्ला करावयास येणार; ह्मणून कर्णेल बरसाहेबें तो ते समयीं पुण्यांत मुख्य होता त्याणें घोड नदीहून पहिल्या रेजमिंटाचें दुसरें पलटन

टन आपल्या कुमकेस बोलाविलें (त्या पलटनास हल्लीं सेकंद ग्रेनेदेर असें ह्मणतात) ती पलटन पांचशें बंदुकांची व तिजबरोबर पंचवीस गोरे गोलंदाजसुद्धां दोन तोफा, व नवे ठेविलेले तीनशें मराठी स्वार, इतक्यां सहित सन अठराशें सत्रांचा शेवटल्या दिवशीं रात्रीस आठ वाजतांना निघून सारी रात्र चालून सकाळीं दहा वाजतांना, भीमेचे कांठीं कोरे गावांवर पोहचले. तेथें नदीपलीकडे पंचवीस हजार स्वार व पांच हजार पायदळासहित, पेशवा उतरला होता, त्यास पाहून त्या पलटनाचा मुख्य कपतान श्टांतन् साहेब यांणें, त्या ओसाड पडलेल्या कोरे गावांमध्यें आश्रय धरिला. तोंपर्यंत बापू गोखला व आपा देसायी निपाणकर व त्रिंबकजी डेंगळा यांचा मसलतीनें आरब व गोसावी यांच्या तीन टोळ्या नदी उतरून तिहींकडून इंग्लीशांचा नाशार्थ त्या गावांवर जाऊं लागल्या. तो उद्योग शेवटास न्यावयाकरितां त्यांचा कुमकेस दोन तोफा सुरू करून बाणांचाही मार चालविला. नंतर त्या गावांचा रस्त्यांत उभयपक्षी लोक झटून मोठ्या निकराचें युद्ध झालें. तेव्हां त्या किल्येका रस्त्यांतून आरबांहीं इंग्लीशांस बाहेर घालविलें, व त्या त्या वाटांनीं इंग्लीशांहीं नेटानें शिरून, त्या आरबांसही बाहेर काढिलें; असें त्या गावांत जागोजाग बहुत वेळां झालें. शेवटीं त्या गावांचे मध्यभागीं एक गढीसारिखी जागा होती ती त्या साहेबास नकळतां रिकामी राहिली, तींत आरब शिरले, तेव्हां त्यांस बाहेर काढितां येईना; इतकें होई तोंपर्यंत मग ठ्यांचे स्वारही येऊन त्या गावांसभोंवते जमले, त्यामुळें नदीची वाट बंद होऊन इंग्लीशांचा लोकांस पाणी मिळेनासें होऊन, ते फार हैराण झाले. तोंपर्यंत इंग्लीशांचा दोन तोफा टेकडीवर ठेविल्या होत्या त्या मोठ्या उपयोगी पडल्या, परंतु त्यांचे साहेब सरदार व बहुतेक गोरे गोलंदाज मेले गेले असें पाहून त्या आरबांनीं सवेग चाल करून त्यांतील एक तोफ घेतली. ते समयीं त्या पलटनाचा पेटीसनूनासें साहेब असे त्याणें फार शौर्य केलें, त्याचा उरास गोळी लागून पाठीकून पार होऊन त्या जखमेनें मूर्छितसा पडला; तो तें वर्तमान ऐकतांच आपल्या जवळचे लोक होते ते त्वरित जमा करून आपल्या हातीं उफराठी बंदुक घेऊन, त्या आरबामध्यें घुसून किल्येकांस बंदुकेचा दस्त्यानेंच ठार मारित मारित त्याणें ती तोफ माघारी घेतली. त्या संधींतच त्याचे छातींतून दुसरी गोळी पार होऊन तो निरुपयुक्त होत्साता भूमीवर पडला. याप्रमाणें तें युद्ध अस्तमानपर्यंत झालें असतां, रात्रीचा आरंभीं मराठ्यांकडून काहीं सैल्हके पडले; तेव्हां त्यांस पाणी मिळावयाजोगा अवसर सांपडून, मग नऊ वाजतां मराठे अगदीं युद्ध सोडून गेले. दुसरे दिवशीं उजाडतांनां, मराठ्यां-

चें

चें लश्कर दक्षिणेकडे निघून जातें असें दृष्टीस पडलें ते समयीं स्टांटनसाहे-
बानें त्यांवर आपल्या दोहों तोफांचा मार चालविला असतां, त्यांतील कोणी मा-
घारा न फिरतां ते सर्व निघोन गेले. तेव्हां तो साहेब आपल्या सामर्थ्याप्रमा-
णें आपले पडलेले जखमी लोक नेववीले तितके त्या दोहीं तोफांसुद्धां बरोब-
र घेऊन, माघारा घोडनदीस गेला. त्या लढाईंत इंग्लीशांचे मेले व जखमी
मिळून एकशें छप्पन शिपाई, व वीस गोरे गोलंदाज पडले. इतकें होऊन
तो उगांतून दोन गोळ्या पार झालेला पेटीसनसाहेब आपल्या तळावर पों-
हचल्यानंतर मेला. त्याशिवाय दुसरे दोघे साहेब त्या लढाईंत मृत्यु पाव-
ले व दोन जखमी झाले, आणि नवे ठेविलेले मराठे तीनशें त्यांपैकीं दीडशें
उरले वरकड काहीं मेले व कित्येक जखमी झाले व काहीं पळाले. मराठ्यां-
चे सुमारें पांच सहाशें पडले.

बाजीराव पेशवा याजवळ इतका बंदोबस्त असतां, तो कोरेगांव सोडू-
न गेला याचें कारण काय, असें कोणी ह्मणेल तर समजावें कीं, जनरल स्मि-
तसाहेब त्याजवळ पोंहचला. मग तो पेशवा तेथून दक्षिणेस गेल्यावरति-
कडचाही मुलुख मद्रासेचा लोकांही घेतला असें त्यास कळून, तो सालप्या-
च्या घाटानें सोलापुरास जाऊन राहिला, आणि तेथची कित्येक खंडनी
घेतली. नंतर नागपुरकराचा गणपतराव सुभेदारही त्यास मिळून पंढर-
पुरास जावयाचा बेत झाला. तेव्हां पेशव्या बरोबर बापू गोखलाही होता.

असें असतां फेब्रुआरीचे एकोणिसाव्यें तारिखेस त्या गोखल्यासहित
बाजीराव आष्टेगावीं जाऊन उतरला असतां, जनरल स्मितसाहेब एकाएकी
येऊन पोंहचला असें वर्तमान त्यास समजलें असतां, त्याणें गोखल्यास गे-
वेंकरून निरोप पाठविला कीं, तुह्मीं आमचें रक्षण कोणे प्रकारें करितां, व आ-
ह्मांवर छापा कसा पडला तें सांगा. तेव्हां गोखल्यानें उत्तर दिलें कीं, हे समयीं
तुमची पाठ संभाळण्यांत चुकणार नाहीं. असें सांगीतल्यावर त्याणें आपा दे-
साथी निपाणकर याचे चार हजार लोक आपल्या पाठीमागें रक्षणास ठेऊन,
आपण पांचशें स्वारांनिशीं इंग्लिशांची वाट पहात राहिला.

ते समयीं त्या स्मितसाहेबाजवळ स्वारांचीं काळीं पलटनें दोन व गोरें
पलटन एक, व घोडे जुंपिलेल्या काहीं तोफा; इतकें मात्र होतें, आणि त्याचें पा-
यदळ मागें राहिलें असे. मग त्या उभयपक्षीं गांठ पडली असतां मराठ्यांहीं
बंदुकांचा मार चालविला आणि त्या गोखल्याचे दृष्टीस पडलें कीं, ओढ्याचे अ-
डचणीनें इंग्लीशांचें पलटन बंदोबस्त रहित येत आहे, ह्मणून तो तीनशें लोकां-
निशीं वेगें करून त्यांवर चालिला. त्यामुळें त्या पलटनाची काहीं अव्यवस्था

झाली.

ळिस त्यांचे स्वार जाऊन इंग्लिशांच्या कित्येक बुणग्यांचा नाश करून टोंकसुरचा राजा तत्पक्षी म्हणून त्याचाही स्वारांवर हल्ला केला, त्यावरून तेथें जो इंग्लिशांचा मुख्य होता त्याणें निश्चय केला कीं, आतां या अनर्थांचा उपशम केलाच पाहिजे. ते समयीं त्या पठाणानीं आपल्या मंडळांत फितुराच्या शंकेनें यशवंतराव होळकराची स्त्री तुळसाबाई तीला मारून टाकून तिचा मुख्य कारभारी गणपतराव नामें होता त्यास बंदींत घातला. असें असतां तो शिप्रा नदीपलीकडे होळकराचा तळ होता, त्यावर इंग्लिश चालिला.

ते समयीं होळकराचें लष्कर दहा हजार स्वार व दहा हजार पायदळ होतें. त्यांहीं त्या शिप्रा नदीच्या वळनानें कोपरा आलेली जागा, ती परम दृढ असें पाहून, तेथें स्थान धरून राहिले होते. त्या लष्कराचे डाव्ये बाजूस नदीची मोठी दरड, आणि उजवे बाजूनें मोठा ओढा असे; आणखी त्याणीं आपल्या लष्कराचें तोंड नदीकडे करून त्या आंगीं आपल्यापुढून मोठमोठ्या सत्तर सुमारें तोफा ओळीनें ठेविल्या होत्या. तेथें इंग्लिश त्यावर जाऊन पडल्याचे पूर्वीं, त्यांस ती नदी उतरावी लागली. तिचा प्रवाहापासून आठशें साडेआठशें पावलें होळकराच्या लष्करास अंतर होतें. तें स्थान असें दुर्गम आणि होळकराचे स्वार ही आपल्या समुदायांतून बाहेर निघून जिकडे तिकडे पसरून उत्तम प्रकारें लढत होते, तथापि इंग्लीश मोठ्या नेटानें त्या नदीचा उतार पार झाले; तेव्हांच शत्रूवर जाऊन पडावयाचे पूर्वीं आपल्या कवायदीचा बंदोबस्त राखणें त्यांस आवश्यक, त्यास कांहीं वेळ पाहिजे, आणि आपल्या तोफा होळकराच्या मोठमोठ्या तोफांपुढें निरुपयुक्त म्हणून ते त्याच ठिकाणीं उभे राहिले असतां शत्रूकडील तोफांचा भडमारानें त्यांतील कित्येक मेले गेले. त्यांची तयारी झाल्यावर जनरल माल्कम साहेबानें आपल्या लोकांसहित मोठ्या वेगानें त्यांवर चाल केली असतां, त्यापुढें शत्रूच्या पक्षाचे पायदळ व स्वारांतील कोणी एकही टिकला नाहीं. त्यांचे गोलंदाज मात्र आपआपल्या तोफांस टाकून जाईनात. तेणेंकरून ते बहुतेक त्या ठिकाणींच मेले गेले, इतर जे उधळून गेले होते त्यांचे पाठीस इंग्लिशांचे स्वार व पायदळही लागून त्यांचे तीन हजार लोक मारिले.

तेव्हां शत्रूनें आपल्या तोफांतील लहान लहान तोफा सुद्धां नेऊन वरकड इंग्लिशांस प्राप्त झाल्या. त्या युद्धांत इंग्लीशांचें सैन्य पायदळ, एक पलटन गोरे लोक, व सात पलटनें काळे लोक, आणि काळे स्वार चार पलटनें, व गोरे स्वार सुमारें दोनशें, व कित्येक साधे बारगीर, या इतक्यांतून पावणें आ[illegible] निरुपयुक्त झाले. तें युद्ध मेहदपुर नामें गावांजवळ झालें म्हणून त्यास

मेहदपुरची लढायी असें नांव पडलें. त्या युद्धांतून होळक[illegible] आपल्या बंदोबस्तानें रामपुरापर्यंत गेलें होतें, तेथें बंगा[illegible] केटोळीची गांठ पडून, त्यांची उधळाउधळी झाली.

असा जय झाल्यानंतर तो मालकमसाहेब त्या शत्रूंचा पाठीस लागला असतां मंदीसुरास होळकराचा पुत्र मल्हारराव तो इंग्लीशांचा स्वाधीन झाला. तेसमयीं इंग्लीशांचें व त्याचें ऐक्य होऊन ठरलें कीं, अमीरखानानें पूर्वी जो तह होळकराचा नावानें केला होता, तो मान्य. त्या खेरीज त्या होळकरानें इंग्लिशांचा पक्षी कोटयाचा राणा यासही कित्येक परगणे दिले. व पूर्वी होळकर रजपुतांपासून खंडनी घेत होता ती इंग्लिशांहीं घ्यावी, आणि बुंदीपर्वताचें उत्तरकडे व सातपुडयाचें दक्षिणेकडे जितकी त्याची सत्ता होती, तो मुलुखही इंग्लीशास दिला. या खेरीज इंग्लिशांहीं होळकराचा मुलखाचें रक्षण करावें त्याबरोबर त्याची तीन हजार फौज असावी.

मराठे मेहदपुरचे लढायीनंतर आपला अर्थ सिद्धीस जात नाहीं असें समजून त्यांही तो उद्योग टाकिला. बाजिरावाजवळ मात्र थोडकेसे लोक उरले असतां त्यास कर्तव्यार्थ सुचेना म्हणून तो मुलखो मुलखीं पळत सुटला. त्यावर चहूंकडून इंग्लीशांच्या टोळ्या जात होत्या.

शिंद्यास मेहदपुरचें वर्तमान कळून तो इंग्लीशांचा सूत्रानें वागूं लागला त्याचा कोणी सरदारांहीं बळ धरून इंग्लीशांस किल्ले द्यावयाचा अडथळा केला, त्यांवर फौजा जाऊन थोडक्याच वेळानें इंग्लीशांहीं त्यांस जिंकिलें.

अमीरखान व पठानलोक पूर्वीच शितावळदीचें लढायीपासून मराठ्याचें बळ चालणार नाहीं असें समजून साहेबानें ठरविलेल्या तहाप्रमाणें वर्तूं लागले.

पेंढा[illegible] कांवर बंगाला व मद्रास व मुंबईचा सेनेचा टोळ्या जाऊन त्यां[illegible] पेंढाऱ्यांस मारून त्या लोकांहीं जें जें मुलुख घेतलें होतें तें सोडवून [illegible] माघारे टाकून, त्याचें मोठमोठे सरदार धरून आणिले. त्यांपैकीं [illegible] मदारखान, व खरीमखान मनअझाशें अठ्ठांचा फेब्रुआरींत मालकमसाहेबाचे स्वाधीन झाले. तिसरा वाशिलमहंमद तो शिंद्याचें स्थान ग्वाल्हेर येथें आश्रय पावला होता त्यास इंग्लीशांचा सांगण्यावरून शिंद्यानें त्यांचे स्वाधीन केला; आणखी चितुयास बहुत संकटें प्राप्त होऊन शेवटीं तो अशीरगड किल्ला येथें त्याणें आश्रय धरिला तें हीस्थ, तइंग्लीश लढून घेऊं लागले असतां, तेथून तो चितु एकटाच रानांत पळा-

ला; त्यास एका व्याघ्रानें त्या अरण्यांत मारिला असें निश्चित समजण्यांत आलें.

पश्चिमेकडे मुंबईच्या सरकारानें पूर्वींच फौजा पाठवून रायगडव- गैरे कोंकणचे लहानमोठे किल्ले सर्व घेतले; असें असतां बाजीरावमात्र साहेबाचे हस्तगत व्हावयाचा राहिला. तेंही त्याच वर्षाच्या जुलायी महि- न्यांत सिद्धीस गेलें. तो प्रकार लिहिल्याचे पूर्वीं नागपुरकराचें कांहीं वर्त्त- मान समजलें पाहिजे.

तो आपासाहेब नागपुरकर शिताबल्दीचे लढाईनंतर इंग्लीशां- च्या स्नेहानें पुन: आपल्या गादीवर बसल्यापासून त्याणें अनेकप्रकारें वि- परीत वर्तणुकी गुप्तपणें केल्या. त्यांत गोंड नामें कोणी रानवट लोक यांस बंड उठवावयाची मसलत दिली; आणि आपण इंग्लीशांस किल्ले द्याव- यास कबूल होऊन किल्लेदारांस आंतून सांगीतलें कीं, किल्ले न द्यावे. या शिवाय तो बाजीरावासही ह्मणत असे कीं, तुमची कुमक असल्यास आह्मीं इंग्लीशांस उलटून गोष्ट सांगूं. हें सर्व प्रकरण इंग्लीशांच्या वकीलास विदित झालें होतें, त्यावरून बाजीरावें कोणें गणपतराव सुभेदार याजबरोबर फौज पाठविली असतां त्यावर इंग्लीशांचीं पलटनें जाऊन त्यांची वरदानदीचे कां- ठीं गांठ पडून एप्रिलाचे चवथे तारिखेस त्याचा पराभव झाल्यानंतर तो आ- पासाहेबही नागपुरीं इंग्लीशांहीं कैद केला.

त्यापूर्वींच बाजीराव नागपुराचा मुलखीं आश्रयार्थ वरदानदीचे प- श्चिमेस जाऊन उतरला असतां तेथूनही एका टोळीच्या भयानें जाणें प्राप्त हो- ऊन उठून सेवनीपाशीं इंग्लीशांच्या दुसऱ्ये कोणे एके टोळीची गांठ पडली ते- व्हां त्याच्या लोकांचा नाश होऊन जे त्याजवळ शिपाई व जहागिरदार इत्ले होते तेही बहुतेक आपआपल्या ठिकाणास गेले.

यानंतर बाजीरावानें नर्मदापार उतरून जावयाची मसलत केली, प- रंतु सर्वत्र इंग्लीशांच्या बंदोबस्त आहे असें पाहून मग आशीरगडाकडे जाऊ- न, मालकमसाहेब इंदुराजवळ लश्करसुद्धां होता त्यास प्रार्थनापूर्वक पत्र लि- हून पाठविलें; नंतर जुलायी महिन्याचे तिसरे तारिखेस त्याची व साहेबा- ची भेट होऊन तो राज्याशारहित होत्साता इंग्लीशांचे स्वाधीन झाला. ते स- मयीं ठरलें कीं, त्याणें एखादे क्षेत्रीं, इंग्लीश देतील तो खर्च खाऊन रहावें. तेव्हां त्या मालकमसाहेबानें कृपा करून त्याचा भाऊ अमृतराव यास प्रतिव- र्षी आठ लक्ष रुपये कंपनी सरकारांतून पोंहचत आले, तसेंच यासही यावे असें केलें. ही गोष्ट कलकत्याचा मुख्य गवरनर जनरालसाहेब याचा मनास

ऊन त्याणें त्या बाजीरावास बंगाल्याकडे कानपुरापाशीं बेदुर ती जागा रहावयाची नेमिली, त्याठिकाणास मराठे ब्रह्मावर्त म्हणतात.

त्रिंबकजी डेंगळा याचे पाठीस इंग्लीशांची टोळी लागून त्यास त्या देशांमध्यें अहीर गांवाजवळ धरिला, तो तात्काळ बंगाल्यांत चुनारगड म्हणून दृढ किल्ला आहे तेथें बंदीस घातला.

नागपुरकर आपासाहेब यास कैदकरून बंगाल्यांत पाठविला, तो कांहीं सवड पाहून पळाला, त्याणें शिखलोकांचे मुलखीं जाऊन आश्रय धरिला. तो कपटी व अविचारी व पराक्रमशून्य म्हणून साहेबलोक त्याची गणना करीत नाहींत.

असें उत्तरेकडे वर्तमान असतां एप्रेलाचे अकराव्ये तारिखेस इंग्लीशांहीं सातारच्या राजा मोठ्या समारंभानें गादीवर बसविला, त्यास मुलूख पश्चिमेस सह्याद्रीपासून वर्ती पंढरपुरापलीकडे कांहींसा, व दक्षिणोत्तर वारणानदी व निरानदी यांची मर्यादा करून दिला. त्या मुलखांत बाजीरायाचे कांहीं उरलेले पायदळ लोक सुमारें साडेचार हजार नेरानीफा इतक्यासहित गणपतराव सुभेदार उपद्रव करीत असे तें समजून मद्रासेच्या फौजीं जनराल मनरो नामें साहेब मोठा विख्यात होता, आणि कर्नाटक सरंजाम घेतला. तो साहेब तेथून उत्तरेस जाऊन सोलापुरच्या किल्ल्यापाशीं त्याची गांठ पडून युद्ध होऊन त्या गणपतरायाचे बहुतेक लोक मारून त्यास हांकून दिला नंतर थोडक्याच दिवसांनीं तो किल्लाही घेतला.

याप्रमाणें संपूर्ण दक्षिण मुलूख इंग्लीशांच्या सत्तेंत येऊन तेथील राजे जाहागिरदार वगैरे जे इंग्लीशांस अनुसरून किंवा नाहिंपर्यंत होते, त्यांस कोणकोणत्या प्रकारें ठेवावें त्यांच्या रीती बांधाव्या किंवा कबूल करावें त्या योजनेचा विचार इंग्लीश करूं लागले.

प्रथम बुंदीचा राजा रजपूत याचा पहिल्यापासून इंग्लीशांशीं स्नेह होता, त्याचा पूर्वीं शिंद्यास खंडणी द्यावी लागत असे ती चुकली. व शिंदे आणि होळकर यांहीं बळात्कारें जो त्याचा मुलूख घेतला होता तो त्यास पुनः प्राप्त झाला. असाच भोपाळच्या रजपूत राजाही पूर्वीं इंग्लीशांच्या उपयोगीं पडला त्यास आष्टा, व इच्छावर, व सेहोर, व देवास, व देवीपाणा नामें पांच परगणें, व माळव्यांतील जप्त केलेला शिंदेकराचा कांहीं मुलूख आणि सुजावलपूर परगण्यांतील कांहीं भाग व किल्ला [illegible] नगर म्हणतात, शिंद्याकडे असे त्याबद्दल दुसरा कांहीं मुलूख देऊन तो स्थान त्यास दिले.

निजाम यास बाजीरायाचे [illegible] महाकोंडा कपटें होते तो किल्ला त्यास

शुद्धिपत्र

सर्वभागानुक्रमणिकादि

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	+६	त्याणेंकरून	तेणेंकरून	१६	११	वेतला	घेतला
४	७	पांचव्ये	चवथ्ये	१९	४	मागीतलें	सांगीतलें
१०	२	फौजेसुद्धा	फौजेसुद्धां	२१	१४	फत्तेशिंग	फत्तेशिंग
१०	११	नांव	नाव	२१	२२	ममुलतीनें	ममलतीनें
१४	११	भोंसला	भोंसला	२१	२९	पक्षानुसारीं	पक्षानुसारी
१४	२०	खाचा	खानाचा	२२	२३	मराठ्यांतहाचें	मराठ्यांशींतहाचें
१५	२३	च	व	२३	२	कादरमामा	कादरनामा
१५	२६	ना	नौं				

मुख्यप्रकरणें संपूर्ण यांचें

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	१०	दिल्ला	दिल्ला	८	१८	नांव	नाव
३	२	वास्तवें	वास्तव	९	५	दिलेल्या	दिलेल्या
३	८	माघारें	माघारें	९	७	दिले	दिले
४	१९	कामांकरितां	कामाकरितां	९	१२	नांव	नाव
४	२०	दिल्ली	दिल्ली	९	*१	नांव	नाव
४	२२	नांवास	नावास	९	१७	नांव	नाव
४	२४	नांव	नाव	९	२९	होनें	होनें
४	२९	किलेक	कित्येक	१०	६	राजमंडी	राजमंड्री
५	१	दिल्ली	दिल्ली	१४	३२	दिल्ली	दिल्ली
६	१	वंदर	बंदर	१५	९	दिलें	दिलें
६	४	दिल्ला	दिल्ला	१६	५	दिल्ली	दिल्ली
७	१०	दिल्ली	दिल्ली	१९	२	बंदीन	बंदींत
७	१२	नांव	नाव	१९	२८	दिले	दिले
८	१७	नांव	नाव	२०	१३	मोंठें	मोठें

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२०	[illegible]	जाहालें	झालें
२२	१	किल्ली	किल्ले
३०	२	बालकिला	बालेकिल्ला
३२	१३	सोरीं	मारीं
३६	१४	त्याणेंकरून	तेणेंकरून
४१	२५	घुडलें	घडलें
४३	२४	मांडावर	माडीवर
४३	३२	जवचा	जवळचा
४५	३२	आणिक	अणीक
४७	३२	फासकर	फामलकर
४६	२१	पंताचों	पंताचा
४७	२	ती	तीं
४८	११	नाहीं	नाहींत
५१	८	औरंगजंबानें	औरंगजेबानें
५२	६	एकाएकीं	एकाएकी
५३	२३	माजम	माजुम
५३	२३	किल्लेचा	किल्याचा
५९	३	पोंचला	पोंहचला
६३	४	फडनीस	फडनवीस
६७	५	फडनीस	फडनवीस
८२	१८	दिल्ला	दिला
८४	९	लश्वगवर	लश्करावर
८९	४	मावडा	मावडा
९०	५	कोलापुरांत	कोल्हापुरांत
९०	११	कोलापुरांत	कोल्हापुरांत
९६	२१	वळवंगाव	वाळवेंगांव
१०१	११	आणीक	अणीक
१०१	२५	एकूतांच	एकतांच
१०२	३०	पोंचला	पोंहचला
१०३	३	पोंचले	पोंहचले
[illegible]	३	भोसलेकडे	भोसल्याकडे
१०३	१२	पोंचले	पोंहचले
१०३	१५	पोंचले	पोंहचले
१०३	१६	पोंचले	पोंहचले
१०५	१३	पेंदारी	पेंढारी
१०५	२१	त्याणेंकरून	तेणेंकरून
१०५	३०	रिकाभी	रिकामी
१०६	३३	कोलापुर	कोल्हापुर
१०७	२	कोलापुर	कोल्हापुर
१०७	९	कोलापुर	कोल्हापुर
१०७	२५	कोलापुर	कोल्हापुर
११४	२	आठवले	अटवले
११४	४	आठवले	अटवले
११४	८	नांवं	नाव
११[illegible]	[illegible]	संकाजी	शंकाजी
११७	२७	पोंचविली	पोंहचविली
११८	३	पक्षपात धरीत नसे	पक्ष धरीत नसे
११८	६	अशानिमित्तें करून	अशा निमित्तें करून
११८	१६	संकाजी	शंकाजी
११९	१७	आठवले	अटवले
११९	२५	माघारें	माघारा
११९	२९	नांव	नाव
११९	३०	नांव	नाव
११९	३१	माघारें	माघारा
१२०	१९	नांव	नाव
१२२	४	नांव	नाव
१२४	२५	त्याणेंकरून	तेणेंकरून
१२४	२८	किल्ले	किल्ले
१२५	२८	जहाले	झाले
१२५	२९	तत्काळ	तात्काळ

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१३०	[illegible]	नांव	नाव
१३१	२२	शाहूंकू	शाहूला
१३४	१०	[illegible]	नाव
१३४	२०	नांव	नाव
१३६	५	लढाईन	लढाईत
१३७	३	फडनाशी	फडनवीसी
१३७	३०	पक्षपात धरिला	पक्ष धरिला
१३८	८	असलें	असें
१४१	२६	नांव	नाव
१४९	२६	उचलानयाची	उचलावयाची
१५७	१९	कोलापुराकडे	कोल्हापुराकडे
१६२	२३	त्यांगानशी	त्यांगानिशीं
१७०	२५	हाकोण	हाकोणी
१७४	१६	मुखुनयार	मुखत्यार
१७८	१	मधायशीं	सवाशें
१८०	२७	कटाप्रांतीं	कटाकप्रांतीं
१८१	२८	कटाप्रांतीं	कटाकप्रांतीं
१८२	२९	केलें	केलें
१८७	२६	कोलापूरकर	कोल्हापूरकर
१८९	४	जानागबाईचा	जोनागबाईचा
१८९	५	कोलापुराहून	कोल्हापुराहून
१९३	२९	कोलापुराहून	कोल्हापुराहून
१९६	२९	कोलापुराहून	कोल्हापुराहून
२०२	२३	गाजीदिननामें	गाजीवदिननामें
२०४	१०	घुंटी	घुटी
२०६	१७	मत्तेंत	मत्तेंत
२०९	५	मराठेचा	मराठ्यांचा
२१०	३२	हैदरअली	हैदरअल्ली
२१६	८	निमें	निमें
२१७	३०	नांव	नाव
२२०	६	आंठवलें	अटवलें

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२२३	९	आसामी	असामी
२२६	२५	अडीज	अडीच
२२७	१५	असाउठला	असाशब्द उठला
२३४	१४	आंला	आला
२४०	९	अर्धेमर्धे	अर्धेमुर्धे
२४०	१०	अर्धेमर्धे	अर्धेमुर्धे
२४०	२४	गंठूर	गंटूर
२४०	२६	गंठूर	गंटूर
२४६	१०	तुर्त	तूर्त
२४६	३२	वकलार	वकलार
२५५	२८	कार्यसाधावें	कार्यसाधावें
२५५	३२	जापितास्थान	जाबितास्थान
२६७	१६	त्यापांकरून	तेपांकरून
२७१	११	सग्वाबापू	सग्वाराम बापू
२७४	२५	उपद्रंव	उपद्रव
२८९	२८	बालकिल्ला	बालेकिल्ला
२९७	५	जाचें	जायाचें
२९८	१४	कुकंस	कुमकेस
३००	२५	मराठ्यांतहाचें	मराठ्याशीतहाचें
३०४	१	गडी	गर्दी
३०८	७	येसमयीं	हेसमयीं
३१८	१९	विशीं	विषयीं
३१८	३१	साहेबांसहीं	साहेबासहीं
३२०	१३	भरदशावर	भरंशावर
३२६	१२	नागपुसमध्यें	नागपुरामध्यें
३२६	३०	गायकवाड	गाईकवाड
३४०	२७	हाईल	होईल
३४१	१७	अगदी	अगदीं
३४२	१३	हल्ली	हल्लीं
३४३	२३	अगदी	अगदीं
३४५	३	षर्त्तमान	वर्त्तमान

		अशुद्ध	शुद्ध
[illegible]		संभाळितो	संभाळितों
३[illegible]		वंश	वंश्य
३४८	११	सालप्यांच्या	सालप्याच्या
३४८	१७	सालप्यांच्या	सालप्याच्या
३५८	२०	मडळींस	मंडळींस
३५९	७	भरवसा	भरंसा
३५९	१७	आस्फानें	आक्सानें
३६५	१	संकटींसमयीं	संकटसमयीं
३७५	२२	खेडेकडे	खेडेकडे
३७६	२२	होत्या	होता
३७९	१२	तों सर्व अनेक प्रकारें	तो अनेक प्र कारें
३८२	२१	भामवडयास	भांबवडयास
३८४	०३	यांकडे	याकडे
३८७	११	अगनायीं	अग्नायीं
३८८	४	युत्योपयोग	युद्धोपयोग

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	[illegible]
३८८	११	त्या गोरेलोकां वा कुमकें पुढें सरून इसटून लढत अस तां म· सिंचे	त्या [illegible] [illegible] कुमके [illegible]सेचे प लढनी त्यांस ये ऊन पोंहचले
३९०	[illegible]२	याजवरून	याजयावरून
३९९	※२	माघारें	माघारीं
३९९	२२	दंगे	दगे
४०३	१५	तों खरीमख्या न आपला पु रातन आश्र यभूत [illegible]री [illegible]न	तों आपला पुरातन आ श्रयभूत ख रीमख्यान
४२३	[illegible]	[illegible]व	कित्येक
४२[illegible]	१०	गोडनामें	गोंडनामें
४२६	१२	बारुगा	बारणा